

Чабуа Амирэжиби

ДАТА ТУТАШХИА

Роман

... Инсон ўз нуқсонлари^{чи}ни очиб ташламоғи учун унга Виждон, уларни баргараф этишга Ирода берилган; ўзига ва маслакдошларига яхшилик қилмоғи учун Ақл ва Саховат ато этилган, зеро, ёр-биродарларга кўрсатилган лутфу қарамнинг савоби беқиёс; насл-насаби кўпаймоғи ва асло завол топмаслиги учун Аёл жуфти ҳалоли қилиб яратилган; яқин кишисига кўрсатиладиган меҳр-оқибат ва фидойиликнинг меъёрини билсин деб Дўст ато этилган; сидқидилдан хизмат қилиши, лозим бўлса, жонини фидо этмоғи учун Ватан; олло-таоло амр этганидек ҳар бир бурда Нонини ҳалол меҳнат билан топиб ейиши учун дала-туз; қавм-қариндошларини сийлагани Узумзор, Бог-роғ, Чорва ҳамда бошқа неъматлар; бу ишларни бекаму кўст адо этмоғи ҳамда парвардигор дилига жо этган ҳадсиз меҳр-муҳаббатнинг ажрини тўламоғи учун бутун бир Олам яратилган. Зикр этилганларнинг ҳаммаси айни рисоладагидек рўёбга чиқди. Ота-боболарнинг эътиқоду урф-одатлари инсон руҳига сингиб, унга меҳр-муҳаббат бағишлади. Шунда ҳар жиҳатдан тўқис, келишган йигит — Туташха¹ одамларга қозилик ва ҳукмдорлик қилди. У жисман зоти илоҳийю бироқ руҳан инсон қалбига сингиб, у билан бир вужуд бўлиб кетган эди.

Ва бу имон-эътиқод ҳар бир нарсанинг моҳиятини илғаш қобилияти ҳамда ақлу донишини келтириб чиқарди.

Инсон дашту биёбондаги ёввойи гиёҳларни парвариш-лаб, ризқ-рўзимизга айлантурди. Дала-даштда эркин юрган хўкизнинг бўйнига бўйинтуруқ илиб, оғир юкларни ташишга роийш қилди. Одам боласи бир-бири билан иноқлашиб, дўсту қадрдон бўлмоғи учун Инсон ғилдиракни кайф этиб, шаҳар ва қишлоқлар орасига йўл солди. Кўкка боқиб ою юлдузларнинг ҳаракатини кузатди ҳамда бу ҳаракат-

¹ Туташха — гуржиларнинг маъжусий дини таълимотига кўра бош худо.

лар қонуниятларини ўрганди. Қор ёки ёмғир ёғиши ол-
дидан у ўз яқинларини: «Ёғин-сочин бўлади», деб огоҳлан-
тирди. У ер куррасининг суратини чизиб, қаердан юриши
ва қаерда сузиш кераклигини, қаерда қандай тоғлару қаерда
қандай денгизлар жойлашганини кўрсатиб берди. Нева-
ра-чевараларига ўзи тўғрисида ҳикоя қилмоқ, имда ҳаё-
тий тажрибаларини сақлаб қолмоқ учун ёзувни кашф этди.
Ток ўстириб, уни бу неъматларни яратган ҳикмат эга-
сига бахшида қилди. Ва унинг эл-улуси худди бу олам-
нинг ҳукмдори бўлмиш инсоннинг ўзига ўхшаб камол
топди. Унинг амру фармонини худди табиат қонунлари-
дан ўзларига вожиб билиб, амал қилишди.

Менинг болалик ва ўспиринлик йилларим Тбилисининг
Сололаки даҳасидаги гир айлана айвонлару рўпарадаги
уйнинг тешик-туйнуксиз девори билан қуршалган тўрт қа-
ватли бинонинг нимқоронғи ҳовлисида ўтди.

Граф Сегеди ўша бинонинг ертўласимон қисмидаги
казнокли қоронғи хонада истиқомат қиларди. Бир пайтлар-
да у Кавказ жандармериясининг бошлиғи бўлган экан.
Туккиз юзинчи иилларда истеъфога чиққан, ҳозир эса ел-
ғизликда кун кечирарди. Айтишларича, инқилобга хизма-
ти сингани учун ҳукуматимиз унинг ўтмишдаги гуноҳ-
ларини афв этган экан.

Мен, олти-етти яшар бола, бу одам тўғрисида кам
нарса билардим. Сегеди ертўласидан аҳён-аҳёндагина чи-
қарди. Униқига мендан ёши каттароқ бутунлай нотаниш
болаларни ҳам олиб келишарди. Баъзилари эса ўзлари
йўл топиб келарди. Сегеди болаларга француз ва немис
тилидан дарс беради.

У ҳаддан ташқари озғин, лекин қадди-басти келишган,
котма, этсиз юзини ажин босган мўйсафид эди. Йил фаслла-
рию об-ҳавонинг қандайлигидан қатъи назар Сегеди эгни-
га қора мовут пальто, бошига шляпа кийиб юрар, кўзида
темир гардишли бандсиз кўзойнак, қўлида эса ҳасса бўлар-
ди. У бошини ердан кўтармай, ўзини уринтирмай, бамайли-
хотир юргани учун мен узоқ вақтгача кўзларининг ранги
қанақалигини билолмагандим.

Мен ҳаммага салом берадиган одобли бола эдим, би-
роқ то шогирд тушгунимга қадар Сегедидан қочиб юрдим.
Мен ундан ҳайиқардим, Сегедини кўрсам негадир қора
тошдан йўнилган қабр тошлари кўз олдимга келаверарди.

Лекин кунларнинг бирида юрагимни ҳовучлаб унинг
эшигини тақиллатишга жазм этдим.

— Кираверинг, — деган овоз эшитилди ичкаридан.

Кўрка-писа эшикни очдиму қунишган кўйи бўсағада

туриб қолдим. Сегеди ёзув столидан турди-да, ёқимли жилмайиб олдимга келди.

— Марҳамат, ўтиринг. Мени маъзур тутасиз, сизни бирпас ёлғиз қолдираман.— Столдаги ҳали битмаган мум ҳайкалчага ишора қилди.— Озгина шунақа ҳавасмандлигим, тўғрироғи, ишқибозлигим бор,— дея изоҳ берди у.— Ҳар хил нарсалар ясаб овунаман. Зерикмай ўтиринг, ҳозир келаман.

Сегеди қазноққа кириб кетди. Мўйсафиднинг хушмуомалалигидан довдираб қолдим, муомаласи шунақа самимийми ёки ҳазиллашяптими — билолмай довдираб қолдим.

Уйнинг бир бурчагидаги шифт баравар жавон тахминан қирқ сантиметр келадиган ҳар хил ҳайкалчаларга тўла эди. Сон-саноксиз ҳайкалчалар ёши ва табақаси ҳар хил одамларнинг турли ҳолатини ифодаларди. Қувноқ ва бахтиқаро, бечора ва мағрур, тубан ва саховатли, олижаноб ва ёвуз бу кимсалар бирдан ҳаракатга келиб гапга тушиб кетадигандек ва ҳаммаёқни остин-устин қилиб юборадигандек туюларди. Бутун жавондаги ҳайкалчалар худди мумиёлаб, деворга суяб кўйилган одамларга ўхшарди.

Сегеди қайтиб киргач, биринчи машғулотимиз бошланди. Шу тариқа у менга немис тилидан етти йил таълим берди ва ана шу йиллар мобайнида бирон марта ўзига хос хушмуомалалиги-ю, назокатли эҳтиромини ўзгартиргани йўқ. Бизнинг давримизда табақа ҳақидаги тушунчалар рад этилса-да, мен Сегедининг исмига граф унвоғи кўшилмай мурожаат этилганини ҳеч эслолмайман. Бунга унинг насл-насаби эмас, балки ўзини мағрур тутиши, одамлар билан назокатли муомаласи сабаб бўлса ажаб эмас.

Сегеди ёшини яшаб, ошини ошаб вафот этди. Уйкуга ётган бўйи қайтиб кўзини очмади. У қариб-чириган бўлса-да, сўнгги нафасигача эс-хушидан айрилмади, қувватдан қолмади. Сегедининг қазосидан даставвал шогирдлари вокиф бўлишди, чунки уникага ўқувчилардан бошқа деярли ҳеч ким кириб чиқмасди. Қўни-қўшнилardan тузилган комиссия марҳумнинг уйдан дафн маросимига бемалол етадиган пул топди. Улар уйдаги бор нарсаларни: ўрин-кўрпа, уч сидра ички кийим, кундалик энгил-бош, дастаси қайрилган ҳасса, идиш-товоқ, мум ҳайкалчалар ҳамда каттагина қўлёзмани бирма-бир рўйхатга олишди. Собиқ жан-дарм генерали граф Сегедидан қолган бор-йўқ нарса шундан иборат эди.

Графнинг кулбасига кулф уришди. Шундан кейин Сегедининг хонасини қўлга киритиш учун талашини-тортишини бошланди. Ким-ким билан даъволашгани ва охири-оқи-

бат бу кулбани ким эгаллагани аниқ эсимда йўқ, нафсиламрини айтганда бунинг нима аҳамияти бор. Фақат суд бу уйни бировга ҳукм қилиб бергунча тиниб-тинчимас болалар, марҳумнинг нарсалари ҳафсала билан рўйхатга олинганини ҳаёлларига ҳам келтирмай ертўлани гаройиб ўйинлар ўйнайдиган жойга айлантириб олишди. Мум ҳайкалчалар қўлма-қўл ўтиб, эгалик бўлиб кетди, графнинг қўлэмаларидан ясалган қушлар ҳовлимизнинг осмонини тўлдириб уча бошлади. То болалар ёнгин чиқариб юбориб, ўт ўчирувчилар ёнгинни бир амаллаб ўчириб олмагунча ҳеч ким фаррошнинг жаврашларига эътибор бергани йўқ. Негадир шу воқеадан кейин мен марҳум ўқитувчимнинг кулбасига бош суқдим ва қирон келтириш деган сўзнинг маъносини илк дафъа англаб етдим.

Даставвал ер билан битта бўлиб сочилиб ётган қўлёмаларга кўзим тушди. Уларнинг бир қисми тасодифан омон қолган, бир қисми куйган, яна бир қисми эса ивиб кетганди. Бу граф ёзиб қолдирган хотираларнинг бешдан ёки олтидан бир қисми эди, холос. Қўлёмаларни йиғиштириб олгач, уйда варақларни жой-жойига қўйиб чиқдим. У пайтларда ҳали ўқитувчимнинг йирик-йирик қилиб ёзилган хатини бемалол ўқийдиган даражада русча саводим йўқ эди. Қолаверса, қўлёмада баён этилган гапларнинг маъзини чақадиган ёшда ҳам эмасдим. Лекин бу нарса икки жаҳон овораси бўлиб, дарбадарликда умр кечирган одам ҳақидаги хикоя эканини тушундим, ҳижжалаб ўқиб чиққанларим хотирамга муҳрланиб қолди.

Орадан кўп йиллар ўтди. Қўлёмани такрор-такрор варақлар эканман, графнинг мумдан ясалган ҳайкалчалари, ўзи ёзган хотираларнинг қахрамонлари эканини англаб етдим. Уша ҳайкалчаларнинг лоақал бир нечтасини топишга уриндим, бироқ ҳаракатларим зое кетди. Шундан сўнг қўлёмани қайтадан қўлимга олдим-да, граф номини тилга олган кишиларни, қариндош-уруғларини излаб топдим ва улар айтиб берган ҳикоялар асосида Сегедининг хотираларини чала қолган жойларини тўлдириб, ўқувчилар эътиборига ҳавола этмоқдаман.

БИРИНЧИ БОБ

Маммонпараст қабиланинг айғоқчилари ҳамманинг дилига васваса уруғини ташладилар. Тупроққа тушган заҳарли уруғ гуркираб униб-ўсди, зеро унинг илдизлари ер остидаги аждар заҳаридан озиқланарди. Кўзни қувнатиб очилган гул атрофга заҳар уфуларди. Одамлар унинг гўзаллигига суқланиб баҳридили очилар, хушбўй атридан сархуш бўлар, бироқ эртанги куннинг ташвишини қилмас эдилар.

Ақл-заковат ҳамда инсон руҳининг душманлари банд этилган қўрғонлар қулаб, ҳибсхоналарнинг тамбаси бузилди-ю, ёвуз чайнлар ўрмалаб чиқа бошлади, одамлар таъмагирлик дардига мубтало бўлди. Улар бир-бирининг нарса-сига кўз олайтирадиган, кек-адоват сақлайдиган гумроҳ бандаларга айланди. Инсон қавм-қариндошига қилич кўтарди, қалқон билан ўзини пана қилиб дўстларидан юз ўгирди. Халқ таназзулга юз тутди. Шунда Тугашха жангга кириб, оламни барча ножинсликдан тозалади: камбағалларга мурувват кўрсатиб, бойларни ер билан яксон қилди, адолатсизликларга барҳам бериб, мазлумларга пушти-паноҳ бўлди, ёвлашган одамларнинг қалбини дўстликка мойил этиб, одам боласининг кўнглини ёвузликдан фориг айлади.

Бироқ ёр-биродарларнинг хиёнати, эр-хотиннинг маккорлиги, худонинг берган неъматларига ношукрчилик, ўз амалига мағрур бўлиш, хизматчилар орасида эса риёкорлик, олимлар муомаласида ҳийла-найранг, жоҳиллар ўртасида хушомад, китобфурушлар ичида ёлгон баттар авж олди.

Бу ҳолдан ҳайрону лол бўлган Тугашха дунёнинг ишларини қандай тузатиб, одамларни қай йўсин инсофу тавфиққа келтиришини билмай боши қотди.

— Қилган ишларим яхшиликми ёки ёмонликми, билолмай қолдим,— деди у изтироб чекиб.— Қани, қўлларимни қовуштириб, куч-қудратимни жиловлаб кўрай-чи.

У ўз халқидан юз ўгириб, оҳу-зорига қулоқ солмай қўйди.

Сабаби, у худо эмасди.

ГРАФ СЕГЕДИ

... Ҳаётда гоят истеъдодли бўла туриб, ўз қобилиятидан тўла-тўкис фойдалана олмайдиган одамлар ҳам учраб туради. Туғма қобилият билан уни тасарруф эта билмоқ бутунлай бошқа-бошқа нарсалардир. Бир хил қобилиятга эга икки киши батамом бир-бирига ўхшамаслиги ҳамда истеъдодларини ўз майлларига қараб ишга солиши ҳам мумкин. Ҳар қандай ишнинг қиммати унинг маънавияти билан ўлчанади. Ҳар бир жамоа бургутга ҳам, кузгунга ҳам, ҳатто энг майда кушга ҳам ўз маънавий хусусиятидан келиб чиққан ҳолда иш тутишга имкон берганига шубҳа қилмайман.

Кавказ жандармериясида узоқ йиллар бошлиқ бўлиб ишлаганим, истеъфога чиққач, уларнинг айрим гуруҳи — муҳити билан янада яқинроқ танишганим фикримни тўла-тўкис тасдиқловчи бу воқеани чуқур ўрганишимга имкон берди. Бу ўта иродали икки шахс — абраг¹ Дата Туташ-хиа билан унинг аммаваччаси Мушни Зарандиа ҳақидаги қизӣқарли воқеадир. Жуда катга қобилиятга эга бу икки шахс руҳан бир-бирига ёт бўлгани учун ҳаёт йўллари бутунлай айри тушди.

Оллохтаоло гўзалликни яхшилик ва поклик рамзи қилиб яратган бўлса-да, мен гапни бу ҳукми илоҳийнинг ҳам истисно шартлари борлигидан бошламоқчиман. Бу сафар гўзаллик бахтиқароликни келтириб чиқарди: Эле Туташхианинг хусну жамоли истеъфодаги поручик Андриевскийнинг эс-хушини ўғирлаб, кўнгил майлини тутишга мажбур қилди. Эленинг акаси Дата Туташхиа поручикни оғир ярадор қилиб, тоғ-тошга бош олиб кетди. Бу воқеа 1885 йили Дата Туташхиа эндигина ўн тўққиз ёшга қадам кўйганида содир бўлди.

Эле Туташхиани шахсан ўзим икки марта сўроқ қилганман, қасам ичиб айтаманки, у бамисоли денгиз мавжларида туғилган сув париларига ўхшарди.

¹ Абраг — тузумга қарши чикиб, адолат учун курашувчи одам.

*Кавказ жандармерияси бошқармасининг архивидан
порутик Андриевскийнинг кундаликлари*

1884 йил 9 апрель

... Муассасамда бор-йўғи биттагина котиб бор. Лекин иш ошиб-тошиб ётибди. Доимий ишлайдиган саводлироқ одам топиш йўлидаги уринишларим беҳуда кетди. Солиқ идорасининг ходими Мушни Зарандиани ойига ўн сўм тўлаш шarti билан ишга ёлладим. У хизматидан бўшганидан кейин кечкурунлари, ҳафтасига уч кун келар эди. Мушни Зарандиа бор-йўғи гимназияда ўқиган бўлса-да, дорилфунун курсини тугатганлардан кўра билимдонроқ эди. У илмга ташна, айниқса ҳуқуқшуносликка қизиқар, бунга қобилияти борлигини ҳатто ўзи ҳам сезарди. Зарандиа канцелярия бошлигининг хонасида ўтирарди. У ёкка менинг хонамдан ҳам чиқса бўлади. Ходимларимни чакириш учун мен бу эшикни кўпинча очиб кўярдим.

Бир куни иш вақти тугаб, ҳамма кетгач, идорада ёлғиз ўзим қолдим, қайта кўчириладиган баъзи бир қоғозларни тартибга солиб, Зарандиага бериб қўйишим керак эди. У одати бўйича ўз вақтида келиб, мен айтиб турган гапларни қоғозга тушира бошлади. Бир оздан кейин Зарандиа дастрўмолини олаётганида чўнтагидан тилла танга ерга жиринглаб тушди-да, ғилдираб кетди. Зарандиа тангага қараб туриб, сизники эмасми, деб сўради. Мен бош чайқаб, танга унинг чўнтагидан тушганини айтдим. Зарандиа беҳад таажжубланиб, уйдан пул олиб чиқмаганини маълум қилди.

Танга ерда йилтираб ётарди. Зарандиа бу пул қандай қилиб чўнтагида пайдо бўлганини ўйлаётгандек ундан кўз узмасди. Бирдан нимадир ёдига тушди, шекилли, тангани олиб столга қўйди. Биз яна ишимизни давом эттирдик. Зарандиа хаяжонланар, безовталаниб, жойида ўтиролмасди. Мен гапдан тўхташим биланок у ярим соатдан кейин келиб, хужжатларни кўчириб қўйишини айтди. Мен уни бунчалик хаяжонга солиб, шошилтираётган воқеани сўраб-суриштирдим. Унинг айтишича, кундузи майда хунармандлардан бирининг дўконини текшираётганида бож тўламаслик учун яшириб қўйган молини топиб олган экан. Пора беришга журъати етмаган хунарманд у акт ёзаётганда тилла тангани чўнтагига солиб қўйган бўлиши мумкин. Зарандиа пулни дарҳол эгасига қайтариб бермокчи эди. Бу гапларни айтиб, у қоғозларни йиғиштирди, канцелярияга элтиб қўйгач, ташқарига чиқиб кетди.

Бир оздан кейин мен ҳам канцелярия бошлиғи билан хайр-маъзур қилиб уйга йўл олдим. Соат саккизларда изимга қайтдим, лекин ичкарига орқа эшикдан кирдим. Менинг хонага кирганимни иши кўплигидан идорада ушланиб қолган канцелярия бошлиғи билан, аллақачон айтган жойига бориб келган Зарандиа сезгани йўқ. Бир оз жимликдан кейин канцелярия бошлиғининг овози эшитилди:

— Хўш, пулни олдими ё меники эмас, деб тондими?

— Олди,— деди Зарандиа.— Фақат жудаям хижолат бўлди.

— Ҳм-м, хижолат бўлди, денг! Менимча у уялмаган, оғринган. Тўғрироғи, кам кўриб қайтариб беряпти, деб ўйлаган.

— Қайдам. Эҳтимол, шундайдир.

— Қайтариб бермаслик керак эди.

— Нега энди? — хайрон бўлиб сўради Зарандиа.

— Қайтариб бермаслик керак эди, тамом-вассалом.

— Бундай қила олмайман ахир.

— Давлат сизга арзимаган ҳақ тўласа бўлаверади, шунақами? Маошингиз етадими? — Канцелярия бошлиғи унинг жавобини кутиб, томоқ қирди.

— Бемалол етадиган маошнинг ўзи йўқ. Бориға қаноат қилиш керак. Кишиға қанча кўп берсанг шунча кам туюлади. Маошнинг катта-кичиги йўқ, фақат нафснинг катта-кичиги бўлади.

Афтидан, канцелярия бошлиғи дабдурустан нима дейишимни билолмади шекилли, узоқ сукутдан кейин тилга кирди:

— Сизнинг иштаҳангиз ҳам чакки эмас, оладиган маршингиздан уч хисса кўпроқ нарса талаб қилади, тақсир.

— Йўғ-э? Мен бу ҳақда ўйлаб ҳам кўрмаган эканман.

— Сабаби ойдек равшан. Маошингиз етмаётгани учун ўн сўмни деб ҳафтасига уч кун кечалари қоғоз коралайсиз.

Зарандиа яйраб кулди:

— Мен фақат ўн сўм топиш учун ишлаётганим йўқ. Бўш вақтим бор, уни бекор ўтказолмайман-ку.

— Нима, пул учун ишламаяпсизми? Беш сўмға ҳам ишлайверардингиз-ку, тўғрими?

— Йўқ, беш сўмға ишламасдим.

— Унда нима қилардингиз?

— Ўн сўмлик иш топардим.

— Ҳм-м, нима, ўн хосиятли рақамми?

— Йўқ. Маошимга кўшилган ўн сўм якшанба билан хафтанинг қолган уч окшомида сайр-томоша қилишга бемалол етади. Инсофан айтганда, бу ердаги кўшимча ишимнинг баҳоси беш сўм эмас, ўн сўм.

— Ё, тавба! Жуда ғалати-ку! Бу ҳикматни қаердан ўрганганингизни менга ҳам айтмайсизми, онҳазрат?

— Хонаси келганда айтиб берарман.

— Шундай хайрли ишни пайсалга солиб нима қиласиз?

— Ундай бўлса, айтишга ижозат бергайсиз: қадимий грузин киборлар адабиёти ҳамда айрим диний китобларни ўқиб ўрганганман.

Сухбат узилиб қолди.

Зарандиа чинданам ҳалол одамми ёки ўзини менга олижаноб қилиб кўрсатмоқчими?

1884 йил 14 ноябрь

Кеча Дата Туташхиа билан Канкаванинг извошида бўлишга бордик. Майдалаб ёмғир ёғар, отимиз эса бир меъёрда йўртиб борарди. Йўлда энгил-боши ивиб, жунжиккан, зўр-базўр қадам ташлаб кетаётган кампирга дуч келдик. Туташхиа кампирни извошга чиқариб олишни мендан илтимос қилди ва шаҳарга оз қолганини, ўзи бу ёғига пиёда юриб, оёғининг чигалини ёзмоқчилигини айтди. Мен унинг илтимосини қабул қилдим.

Шаҳарда даставвал менинг ишларимни битказиш учун коғоз-қалам дўконига бош суқдик, шундан кейингина бирон нарса харид қилиш ниятида газмол дўконига кирдик. Бугун якшанба, бозор куни бўлганлиги учунми одам кўп, пештахта олдида одам тирбанд эди. Лекин биз узоқ ушланиб қолганимиз йўқ. Сотувчи турли-туман газмолларни пештахта устига олиб ташлади. Шу пайт Шабатаванинг хотини дўконга зипиллаб кириб келди. Ўқитувчи Шабатава навқирон йигит, хотини ҳам ёш, хушрўйгина, лекин енгилтакроқ экан. Жувон ҳеч кимдан тап тортмай одамларни туртиб-суртиб, пештахта томон яқинлаша бошлади. У Туташхиани ҳам туртиб ўтмоқчи бўлганди, ҳамроҳим ўгирилиб аёлга бошдан-оёқ разм солди-да, шартта йўлини тўсди. Муаллимнинг хотини бўш келмасликка уринди-ю, Туташхиа бари бир ўтгани қўймади, уни йўлдан суриб ташлашга жувоннинг кучи етмади.

Сотувчи олган нарсаларимизни ўраб қўлимизга тутказди. Дата мени тўхтатиб, пештахтага яқин турган бошқа бир аёлга юзланди-да, нима олмоқчилигини сўради ва то сотувчи унга айтилган нарсани ўраб бергунча жойидан жилмай тураверди.

Туташиа аёлларга бўлакча эҳтиром билан муомала қилишини яхши билганим учун унинг ҳозирги қилигидан ажабландим. Ахир, у боягина нотаниш кампирни извошга чиқариб, ўзи лой кечиб озмунча йўл босдимиз? Бу жойларнинг лойи нақ этигингни тартиб олгудек — сақичдек ёпишқоқ. Туташианинг тарбия кўрмаган бўлса-да, ёш, кўзга яқин Шабатава хонимга қилган муомаласи мени ҳайратга солди.

— Унинг эси кирсин деб атай шунақа қилдим,— деди Дата.

Мен бундай альтруизм¹га унча ишонқирамасдим.

— Ҳеч ким онадан сурбет бўлиб туғилмайди, бизнинг айбимиз билан шундай одамга айланишади. Шабатаванинг хотинига ўхшаш нодонларнинг бир марта билиб-билмай қилган сурбетлигини биз кўнгилчанликка бориб, кечириб юборамиз. Кейин бора-бора андишасизлик унинг қонига сингиб, шунга ўрганиб қолади. Бунақалар жинни бўлса ҳам, сурбет одамнинг кун кўриши осонлигини яхши билади ва ўла-ўлгунча бетини сидириб ташлаб яшайди. Бундай нодоннинг муттахамлик қилишига йўл қўймай шармандасини чиқариб, таъзирини берадиган одам топилиб қолди, дейлик. У ҳар қанча андишасиз бўлмасин, эртами, кечми бу одатини йўқотиши, ҳатто ор-номусли одамларга ўхшаб ҳаёт кечириши ҳам мумкин.

Сурбетликнинг жазоси — сурбетлик. Дата Туташианинг ақидаси кишига эриш туюлса-да, барибир, бу фикрда озми-кўпми мантиқ борлиги ҳамда ҳаётга фаол муносабати кишининг ҳавасини келтиради.

Сўроқ протоколи

1885 йилнинг 11 марти Поти шаҳри. Ҳарбий касалхона **Терговчи** — Кутаиси вилоят жандармериясининг ротмистри Евтихий Агафонович Иевлев.

Жабрдийда — Москва вилоятининг эски дворянларидан бўлмиш истеъфодаги поручик Сергей Романович Андриевский.

Терговчининг саволи: Доктор жаноблари, беморнинг аҳволи сўроқ қилишга имкон берадими? Борди-ю, сўроқ қилсам, протокол қонуний кучга эга бўладими?

Жавоб: Жаноб Андриевский жигарининг юқориги қисмидан яраланганини тиббий текширишлар ҳулосасидан

¹ Альтруизм — ўз манфаатидан воз кечиб, бошқаларга ғамхўрлик қилиш.

Ўзингиз ҳам яхши биласиз. Хозир жаноб Андриевскийнинг ҳарорати унча баланд эмас, руҳий аҳволи жойида, у саволларимизга бемалол жавоб бериши мумкин. Лекин сўроқ протоколи қай даражада қонуний қимматга эгаллигини мен ҳал қилолмайман.

Савол: Жаноб поручик, тўсатдан истеъфога чиққанингиз ва рассомлик касбини танлаганингизнинг сабабини тушунтириб берсангиз?

Жавоб: Саволингизнинг юз берган воқеага дахли йўқлиги учун унга жавоб беришдан бош тортаман.

Терговчи: Жандармерия бошқармасининг бошлиғи бу саволга жавоб беришингизни илтимос қилди.

Андриевский: Графга узримни етказиб, ҳозир унинг илтимосини бажо келтиришга соғлигим изн бермаслигини айтиб қўйинг. Умуман, ҳозир бу ҳақда гаплашгим келмаяпти.

Савол: Сизни ким Поти шаҳридаги ҳарбий касалхонада ётиб даволанадиган даражада жароҳатлади?

Жавоб: Кутаиси вилоятига қарашли Зугдид бўлисининг фуқароси Дата Туташхиа.

Савол: Бунга қандай исботу далилларингиз бор?

Жавоб: Буни Дата Туташхианинг ўзи тасдиқлайди. Бундан ташқари унинг синглиси Эле Туташхиа билан менинг хизматкорим Фёдор Никишов гувоҳликка ўтишлари мумкин. Фақат бир нарсани алоҳида уқтириб ўтмоқчиман, биз ўзаро келишиб олишганмиз.

Савол: Дуэлга чиққанмиз демокчимисиз?

Жавоб: Йўқ, биз олдиндан шартлашмай, бировларни гувоҳликка қақирмай отишганмиз. Бунақа отишма дуэль саналмаслигини ўзингиз яхши биласиз.

Савол: Дата Туташхианинг устидан жиноий иш қўзғатилишини истайсизми?

Жавоб: Асло. Бошқа бировларнинг жиноий иш қўзғатишига ҳам бутунлай қаршиман. Мен ҳар иккаламизга яқин одамларни назарда тутаяпман.

Терговчининг изоҳи: Тергов органлари содир бўлган жиноятнинг объектив томонига қараб иш тутади, яъни истеъфодаги офицер, эркин ижодкор, қолаверса, зодагон авлоди оғир яраланган. Жандармерия бошқармаси амалдаги қонунларга биноан сизни жароҳатланган одамнинг устидан жиноий иш қўзғатиш керак. Масаланинг субъектив томони, яъни жиноятни келтириб чиқарган сабаблар билан суд шуғулланади, ҳукм чиқарилаётганда мабодо айбдорнинг гуноҳини енгиллаштирадиган жиҳатлар бўлса, инobatга олиниши мумкин. Шу кунларда Дата Туташхиа

жинойй жавобгарликдан қочиб юрибди. Унинг устидан жиноий иш қўзғатилган ҳамда ўзини излаб топишга киришилган.

Жабрдийданинг саволи: Дата Туташхиага қандай жазо берилади?

Терговчининг изоҳи: Агар жиноят сиёсий ёки табақаланишга қарши норозилик бўлмаса, қонун уни фақат қасд олиш деб баҳолаши, юз берган жиноятни эса одам ўлдириш ёки оғир жароҳатлаш ниятида эмас, балки орани очди қилиш учун уриниш деб ҳисоблаши мумкин. Лекин у қандай жазога маҳкум этилишини фақат суд ҳал қилади.

Жабрдийданинг саволи: Агар мен илтимоснома ёзсам, Дата Туташхиага қарши қўзғатилган жиноий иш тўхталиши мумкинми?

Терговчининг изоҳи: Бундай илтимос билан биз ишни судга оширганимиздан кейин мурожаат қилишингиз мумкин.

Терговчининг саволи: Тергов бўлиб ўтган воқеани батафсил тушунтириб беришингизни тақозо қилади. Ҳамма гапни бир бошдан гапириб берасизми ёки ўзим сўраб-суриштирайми?

Жавоб: Сўрай қолинг.

Савол: Дата Туташхиани яраланишдан олдин ҳам билармидингиз? Агар билсангиз қачон ва қандай шароитда танишгансиз?

Жавоб: Дата Туташхиа — молбоқар, подачи. Қишда у князь Анчабадзе билан келишиб, унинг денгиз бўйидаги яйловларида мол боқади. Туташхиа доимо шу ерда кун кечиргани учун яйловда пацха¹ қуриб олган. Қишни сингиси Эле билан шу ерда ўтказади. У ердаги қирғоқ қоятошлардан иборат, мендек табиат манзараларини чизадиган рассом учун бу ноёб топилма. Бу жойлар кўнглимга ўтиришиб қолгани учун Дата Туташхиадан палатка тикиб яшашга рухсат сўрадим. У рози бўлди, хизматкоримга ёрдамлашиб, палатка қуришга қарашди, кейин мени кўчириб ўтказиб қўйди. Бу воқеа бултур, 1884 йилнинг октябрида, бундан беш ой муқаддам юз берган.

Савол: Туташхианинг ташқи кўринишини тасвирлаб беринг, унинг ўзига хос бирон хусусияти борми?

Жавоб: Тик қоматли, чайир йигит. Кўзи кўк, қирғийбурун, умри узангида ўтгани учун оёғи сал қийшиқроқ битган. Ўзига ярашадиган чиройли энгил кияди, кўпроқ грузинча қора чакмонни ёқтиради. Миниб юрадиган отини

¹ Пацха — ёнғоқ новдаларидан тўқилган қапа.

тез-тез алмаштиради. Отлари бир-биридан яхши, ҳавасингиз келади. Хуллас, аслзода ҳамюртларидан ажралиб турадиган ҳеч нарсаси йўқ.

Савол: Эле Туташхиа-чи?

Жавоб: Унинг бу ишга алоқаси бўлмаса керак, деб ўйлайман.

Савол: Дата Туташхианинг қариндош-уруғлари ҳақида нималар биласиз?

Жавоб: Дата билан Эле — ака-сингил. Ёшликда етим қолишган. Билишимча уларнинг аммаси, оппоқ дадаси, амакиваччалари бўлса керак.

Савол: Туташхианинг маълумоти қандай?

Жавоб: У гимназияда ўқимаган бўлсаям анчагина билдимдон. Етимларни аммаси билан унинг эри — қишлоқ черковининг дьячоги ўз қарамоғига олишган, ўз болалари билан бирга уларнинг хат-саводини чиқаришган, диний таълим беришган, нутқ маданиятини ўргатишган. Дата Туташхиа рус тилини мен грузинчани билганимдан кўра яхшироқ билади. Бироқ қаерда юриб, қандай ўргангани менга қоронғи. У ғаройиб ақл-заковат эгаси, ҳар томонлама маданиятли, ҳалол йигит.

Савол: Орангизда қандай яқинлик бўлган? Дата Туташхиа билан муносабатингиз қандай эди?

Жавоб: Биз яқин ўртоқ эдик. Бўлиб ўтган воқеадан қатъи назар, менинг Дата Туташхиага ҳам, синглиси Элега ҳам ҳурматим чексиз.

Савол: Шундай кадрдон одамлар бир-бирингларни отиб ўлдирмоқчи бўлдингларми? Бунинг бирон сабаби бордир? Жанжал нимадан чиқди ўзи?

Жавоб: Дата Туташхиа Эле билан хилватда ўтирганимизни кўриб қолди. Агар ўртамизда муҳаббат туғилган бўлган тақдирда ҳам мен на дўстимнинг, на синглисининг ишончини суиистеъмол қилмаганимни алоҳида таъкидлаб кўйишни ўзимнинг бурчим деб биламан.

Савол: Кейин нима бўлди?

Доктор: Жаноб ротмистер, бемор чарчади. Сўроқ чўзилса у толиқиб қолади. Жаноб Андриевский дам олиши керак.

Терговчи: Сизга эътироз билдиролмайман. Бир-икки кундан кейин жаноб Андриевский анча тузалиб қолади, деб ўйлайман, ўшанда бемалол суҳбатимизни давом эттираимиз.

Берган маълумотим тўғри қайд этилган деб кўлимни кўйдим — Имзо.

Л. Д. Швангирадзенинг рапорти

... Сизнинг кўрсатмангизга биноан истеъфодаги поручик С. Р. Андриевскийни кўргани касалхонага келган, бу ердаги тиббий хизматчилар билан гаплашган ҳамда поручикнинг қабрини зиёрат қилган кишиларнинг орқасидан пойлоқчилик қилдим. С. Р. Андриевскийнинг ўлимигача Поти шахрида ва касалхонада жиноятчи Туташхианинг ёки у юборган бирон кимсанинг қораси кўрингани ҳақида маълумот йўқ. Дафн маросимидан кейин тўққиз кун ўтгач, яъни шу йилнинг 26 мартда эрталаб ўн бирларда касалхона қоровули С. Табагуанинг олдига ҳамшишаси, портда юк ташувчилик қиладиган И. Бибилейшвили келди. Гап орасида И. Бибилейшвили жаноб С. Р. Андриевскийнинг аҳволи билан қизикди. Унинг ўлганини эшитгач, қаерга дафн этилганини суриштирди. Табагуа поручик кўмилган жойни батафсил тушунтириб берди. Бибилейшвили одоб юзасидан яна бир оз ўтиргач, кетишга чоғланди. Табагуа дарров бу гапдан мени хабардор қилди.

Кейинги пайтларда Потидаги духанларда Туташхианинг номи тез-тез тилга олинадиган бўлди, у билан танишлигини, ошначилиги борлигини очиқ айтиб юрган одамларни кўз остига олиб қўйиш имкони туғилиб қолди. Бибилейшвили мана шунақалардан бири. Табагуанинг олдига келиб кетгач, мен унинг изидан тушишга буйруқ бердим, ҳамда ҳарбийлар қабристонининг икки жойига пистирма қўйдим. Бироқ Бибилейшвилининг орқасидан пойлоқчилик қилганимиз бекор кетди. Маълум бўлишича Дата Туташхиа то изига тушгунимизча у билан учрашиб улгурган экан. Ҳозир ҳибсга олинган Бибилейшвили Туташхиа билан кўришганидан тонгани етмаганидек, у билан умуман таниш эмасман, деяпти. Бироқ Туташхианинг мазорга келиб, жаноб Андриевскийнинг қабрини қийналмай топишида Бибилейшвилининг хизмати борлиги шубҳасиз, шу нарсанинг ўзиёқ унинг ёлгончи эканини исботлаб турибди.

Жиноятчи Туташхиа Д. кечки пайт қабристон атрофида пайдо бўлди. У юрган йўлида ён-верини кўздан кечирди. Вахмистр Стропилин билан миршаб Махатадзе қабрининг чап томонидаги пистирмада ўтиришарди. Уларнинг

¹ Д у х а н — кичкина ресторан, майхона.

карама-қарши томонида фельдфебель Иваницкий билан полициячи Шариа биқиниб ётишарди. Мен полиция назоратчиси Турнава билан буталар панасида операциянинг боришини кузатиб турардик.

Жиноятчи пистирмадагиларни пайкамай тўғри жаноб Андриевскийнинг қабри томон юрди. Қабр тепасида бир зум қимир этмай турди. Эхтимол бу жойни яхшилаб эслаб қолиш учун шундай қилгандир. Вахмистр Стропилин ўрнидан туриб жиноятчини нишонга олди-да, таслим бўлишни таклиф қилди. Туташхианинг орқасида турган Махатадзе ҳам унга таклидан иш тутди. Фельдфебель Иваницкий осмонга ўқ узиб, полициячи Шариа билан жиноятчининг устига бостириб боришди. Туташхиа шартта ўзини ерга ташлаб, белбоғидан иккита маузер чиқарди. Стропилин билан Махатаздедан уни дўппайиб турган қабр пана қилиб тургани учун у Иваницкий билан Шарияни нишонга олди. Иваницкий иккинчи қуролини ишга солди-ю, бироқ ўқи хато кетди. Унга жавобан рўпара томондан ўқ узилди. Шариа бақирганча оқсоқланиб, қочишга тушди. Яна кетма-кет ўқ узилди. Жиноятчи қабрларни оралаб эмаклаганча ўқ узарди. Иваницкий оғир яраланди. Биз полиция назоратчиси Турнава билан ўз вақтида жиноятчининг йўлини кесиб чиқмоқчи эдик, лекин Стропилин билан Махатазденинг ўқиға дуч келиб, ётиб олдик. Туташхиа тўс-тўполондан фойдаланиб жуфтакни ростлаб қолди.

Яна бир нарсани Сизға маълум қилиб қўймоқчиман: волициячи Шариа миршаб Махатадзе узган ўқдан яраландим, деяпти. Ўқ гуштини тешиб ўтгани учун бу нарсани аниқлашнинг имкони бўлмапти. Уни Туташхиа яралаганига шак-шубҳа йўқ. Фельдфебель Иваницкийға келсак, унинг жароҳатидан маузернинг ўқи олиб ташланди.

Жиноятчи Д. Туташхиани қидириш давом этяпти. У бориши мумкин бўлган ҳамма жойлар назоратга олинди.

ГРАФ СЕГЕДИ

... Жавобгарликдан бўйин товлаш вақти-соати билан янгидан-янги жиноятлар чиқишиға сабаб бўлади, улар қанчалик кўпайгани сайин айбдорни яқкалаб қўйишға эҳтиёж шунчалик орта боради. Худди суюкоёқ аёлға ўхшаб абрағнинг ҳаёти қилган ишлариё унинг изиға тушган муассасаларнинг кузатувларидан, унга дахли бўлмаса-да, лекин овоза қилиниб гарданиға ортилган баъзи бир яхши-ёмон гаплардан, шунингдек, ҳали эл оғзига тушиб улгурмаган айрим ишларидан таркиб топади. Туташхиа ҳақида тўплан-

ган маълумотлар шу қадар чалқаш, баъзан ақл бовар қилмайдиган воқеа-ҳодисалардан иборат эдики, фақатгина хизмат важидан эмас, балки касбимиз тақозосидан туғилган қизиқувчанликдан ҳам бу ишларнинг қай бирида Туташхианинг қўли бору қай бири унинг номига боғлаб тарқатилган овоза эканини билишга ошиқардик. Мен бор гапни ойдинлаштириш учун Туташхиа билан юзма-юз келишни истардим, кўз-кўзга тушиб турганида ҳақиқатни аниқлаш осон.

Комил ишонч билан айтиш мумкинки, Туташхиа дарбадарликда ўтган дастлабки тўрт йил бадалида Гуржистондан четга чиқмади, бу ҳол уни кўздан қочирмасликка, ахир бир куни биз қўйган тузоқлардан бирига тушади, деб умид қилишга имкон берарди. Полиция ҳамда жандармерия билан бундай муомала қилиш Туташхиага ёқадиганга ўхшарди. Буни унинг ҳатто арзимас муваффақияти ҳам одамлар орасида катта шов-шувга сабаб бўлиб, шуҳратига шуҳрат қўшишидан ҳам билиш мумкин. Номи эл оғзида дostonлиги кўнглини тоғдек кўтарарди. Бу дунёда кўз юмиб бўлмайдиган қонуният бор: ҳукуматга қарши туриб, ўзини икки жаҳон овораси қилган одам охир-оқибат ё дорга осилади, ё таъқиб этиб юрган одамнинг ўқиға учади, ё бирор хоиннинг пичоғи ёки оғусидан ўлиб кетади. Бирок Туташхиа худо ярлақанган банда шекилли, ҳаёти бу қонуниятга бўйсунмасди. У Гуржистонда яшаган тўрт йил мобайнида жиноят қидирув маҳкамаси Туташхиа ишонган ҳамда уйида ётиб юрган йигирма чоғли одамни ишга ёллади. Уларнинг бир қисми Туташхиани хавф-хатардан огоҳлантирган бўлиши мумкин, қолганларининг хиёнат йўлига ўтганини ўзи сезиб, хизматларидан воз кечди. Фақат бир гал унинг қачон ва қаерга келишини билишга муваффақ бўлдик. Беш-олти марта кутган жойимизга келмади, полициячиларимиз уни пойлаб бекорга вақтини ўтказишди. Бир гал у қуршовдан қутилиб чиқди, устига-устак, полиция ошхонасидан саккизта отни ҳайдаб кетди. Отларни Озуретда туркларга пуллади. Бошқа сафар полициячилар қуршаб турган уйга кириб, уй эгалари билан бамайлихотир овқатланиб чиқиб кетди. Бу нарсаларни эслашимнинг боиси узоқ йиллик хизмат фаолиятим мобайнида сиртмоқ бўлмаса-да, лоақал сургун ҳукми билан ҳайиқмай ўйнашиб, хузур қилган одамни биринчи марта кўришим эди.

1889 йили Дата Туташхиа иссиз ғойиб бўлди. Одамлар орасида ҳар хил овозалар тарқади-ю, бироқ тайинли бирор гап йўқ эди. Менинча у бизни ўзига муносиб рақиб деб

билмади. Бизга нисбатан рағбати сўнди. Бекинмачок ўйнаш жонига тегди...

ДИГВА ЗАУА

... Мен уни билармидим? Билиш ҳам гапми. Бир кўзим гилайлигини пайқагандирсан? Ҳаммасига Дата сабабчи. Ҳа, ҳа, Дата Туташхианинг айби билан шунақа бўлиб қолганман. Гилайлигим учун черков дьячоклигидан нарига ўтмай қолиб кетдим. Бўлмаса мендек тиришқоқ одам бу ерда умрини ўтказармиди? Бир пайтлари у ёк-бу ёкқа ишлагани кетсам қирқ-эллик червон¹сиз қайтмасдим. Ана-ви ода²ни кўряпсанми? Бутунлай каштандан қурилган Жиджихиадан экин-тикин қиладиган қанча ер сотиб олдим... Ҳунаринг нима, дейсанми? Бочканинг ёғочини йўнардим. Ҳар бирига икки тийиндан тўлашади. Пули ҳам яхши, иш ҳам кўнглингга урмайди. Ўрмон кезиш — жоннинг роҳати. Бирон қорақайинни танлаб кўздан кечирасан: сип-силлик, биронта шох-бутоғи йўқ, худди осмонга отилган камоннинг ўқиға ўхшайди. Кўзи пишган одам қайси дарахтни кулатиш осон, қайсиниси чайирлигини дарров билади-қўяди, заранг дарахти одамнинг тинқасини қуритади. Олдин узунлиги бир ярим қарич, қалинлиги уч энлик андаза олиб кўрасан. Болта уришинг билан дарахтнинг ўзи усканага яраш-ярамаслигини айтиб туради. Лекин бочканинг ёғочини йўниш бир кишига оғирлик қилади, шерик топишинг керак. Бирон ўртоғинг билан келган бўлсанг яхши, акс ҳолда бировни ёллашинг керак. Арра икки кишилашиб тортилади-ку, тўғрими? Агар ўртоғинг билан ишласанг, тузукроқ даромад қиласан.

Кузда экин-тикиними йиғиштириб сотадиганими сотдим, қишлигимни ўрага босдим-да, Кубанга йўл олдим. Бу ерда тоғ орасига жойлашган Баракаевка деган бир станица бор. Баракаевканинг бизнинг ерларимиз билан туташган жойида қорақайин ўсади, мана шу ўрмонда бочканинг ёғочини йўнишади. Ўрмон атрофидаги лахтак-лухтак қишлоқларнинг ҳаммасида бочкасозлар яшайди. Ҳар қаёқдан келган турли тоифадаги одамларнинг қайси эл, қай миллатданлигини билиш қийин. Туб жойлиларни яхши биламан, у ёкқа биринчи марта боришим эмас, ҳарқалай. Саркор мени кўрса терисига сиғмай кетади, ёғоч йўнишга устаси фарангман. Шунақа.

Казаклар орасидан ўзимга шерик топиб олдим. У қўли

¹ Червон — беш ёки ўн сўмлик тилла танга.

² Ода — қозикёёқ устига қурилган уй.

гул уста, ўзиям яхши одам экан. Афсуски, у билан узок вақт бирга ишлаш насиб этмади. Бечора ич терламага чалиниб ўлиб кетди. Ўша йили шунақа ўлат келдики, асти қўяверасиз. Айниқса, янги келганлар тутдек тўкилди. Туб жойли одамларнинг бошпанаси ҳам жойида, омборлари ҳам дон-дунга тўла, кўрасида мол-ҳоли ҳам бор. Қорни тўқдан дард ҳам четлаб ўтар эди. Мен яна ёлғиз қолдим. Бироқ шерик топиш ҳам қийин, одамларнинг баракаси учиб кетган. Маҳаллий одамлар биров билан шерикчилик қилишмайди, худди пичан ўримига чиққандек болачақаси билан ёпирилиб ишлашади, пулни ҳам шипириб олишади. Уларнинг ўзлари жон-жон деб ишга ёллашади.

Шундан шу ёққа атайлаб келган одам қуруқ қайтиб кетмайсан-ку! Бир ўзим ғимирлай бошладим. Бироқ ишим юришмай, дод дейдиган аҳволга тушдим. Ҳамма нарсага кўл силтаб, қайтиб кетмоқчи бўлиб турганимда тўсатдан ўрмонда Дата Туташхиага дуч келиб қолдим. Қарасам, тепаликка эмаклагудек зўрға чиқиб кетяпти. Яқин келганида зўрға танидим. На эгнида ярашиб турадиган грузинча чакмони, на остида зотдор аргумоғи бор. Оёғида тўзиб кетган эски чувак, бурнидан тортса йиқилгудек аҳволда зўрға судралади.

«Шўринг қуриб қолибди-ку, Дата?» дея кўнглимдан кечирдим. У менга яқин келгач, кулимсираб қўйди. «Ҳолингга маймунлар йиғлайдиган аҳволдасан-ку, яна куласан-а,— дедим.— Нима бўлди?» «Ҳеч нарса бўлгани йўқ, фақат уч-тўрт кунга бирон бошпана топишим керак».

Бу ердаги ўзига қарамай қўйган исқирт одамларнинг орасида унинг тўзиган энгил-боши шоҳона туюлар эди. Бир пайтлари чакмоқдек йигит эди-я, хотин-халаж кўзини узолмай сукланиб тикиларди. Майли, гап бунда эмас.

Шеригим келиб қолди, деб Датани саркорнинг олдига бошлаб бордим. Иккаламизга алоҳида бошпана беришди, дарров ишга киришиб кетдик. Датанинг ёғоч йўнишга ўқуви бўлмаса ҳам, болта ушлашга абжир эди. Тиришқоклигидан ҳаш-паш дегунча қўли ҳам келиб қолди.

Дастлабки кунни дарахт қулатиб ўтирмадик, бор ёғочларни арралаб, тўла қилдик. Икки кундан бери Поклонский ўғли билан ёнгинамизда қорақайин кесди. Ўзиям уч кишининг қулочи етмайдиган баҳайбат дарахт эди. Дата дам-бадам у томонга қараб, ҳали дарахтнинг баландлигини, ҳали йўғонлигини чамалаб кўрарди. Умрида дарахт кесишганини кўрмаганми, хайронман. Худди у кўрган дарахтлар бошқача ўсгану бошқа нўсинда қулатиш-

гандек кизиксиниб тикилгани тикилган. Ниҳоят, қорақайин қисирлаб, бир ёнбошига оға бошлади. Дата дарахтнинг қисирлашини эшитган захоти аррани ташлади-да, тиз чўкиб, худди сеҳрлангандек кўзини узмай ўтираверди. Қайин оғир чайқала-чайқала гурсиллаб қулади. Қарасам, Дата жикқа тер босганча қимир этмай ўтирибди, рангида ранг йўқ. Ҳозир ўрнидан туради-ю, жуфтакни ростлайди, деб ўйладим. Энди бу ерда қолишига ишонгим келмасди. У тиззалаб узоқ ўтирди, кейин енги билан юзидаги терни сидириб, яна аррага ёпишди.

Аста-секин ўрмонга, ишга кўникиб, унчалик азият чекмай кўяди, деб ўйладим, бироқ у сира ўзгармади. Ҳар гал мўлжалимиздаги дарахтни танлаганимиздан бошлаб уни кузатаман: икки кишилашиб чопишга тушамиз, пайраҳалар дув-дув ёғилади. Дарахт қисирлаши билан Дата бир четга чиқиб, унга тикилиб туради. Дарахтнинг қулашини томоша қилиш кизиқарли албатта: қайин худди ўқ томири узилгандек қисирлаб кетади-ю, бироқ тик тураверади, кейин... бир ёнбошга оға бошлайди ва бирданига ҳамма нарсани маҳв этиб қулайди; барглари аввалига шилдираб, кейин шовуллаб, пировардида гурсиллаб тушади, шох-шаббаси инграб, қасира-қусур синади. Худди Амирани¹ жон таслим қилаётгандек ҳаммаёқни шовқин-сурон босиб кетади. Дарахт худди биронта алп кўксига муштлагандек гумбурлаб қулайди. Ер юзи ағдар-тўнтар бўлиб кетаётгандек қаттиқ силкиниб тинади. Бу тўс-тўполондан қулоқларинг битиб қолгандек туюлади. Бирданига япроқлари шалвираб, чўзилиб ётган дарахт кўзингга жуда ҳам забун, ғариб кўринади. О, қанчалик теран сукунат! Дата ҳамон дарахтдан кўз узмай қотиб туради. Ҳар гал ён-веримизда биров дарахт кесса, ишини ташлаб ўша ёққа югуради. Унинг:

— Дигва, биродар, дарахт ҳам одамга ўхшайди, дунёнинг ишларини ундан кўра яхшироқ тушунса ҳам ажаб эмас, гаров ўйнайман, у одамдан кўра чиройлироқ, ўлимга ҳам жуда мардона туриб беради, яшашига ҳам хавас қилсанг арзийди,— деган гапини кўп эшитганман.

Дата Туташхиа бу гапни кўп такрорлар ва ўзининг ҳақлигига қаттиқ ишонарди.

Чалғиб кетдим шекилли, а? Қариганда хотира сусайиб қоларкан.

Орадан озми, кўпми вақт ўтгандан кейин хизматдан

¹ Амирани — гуржи фольклордаги Прометей.

бўшаган аскар хотинини эргаштириб келиб қолди. Кейин маълум бўлишича бу хотин то хизмат муддати тугагунча эрининг ёнидан жилмай бирга яшабди. Улар бекфарзанд, қорни нонга тўймаган, усти тузукроқ энгил кўрмаган, ҳатто ўрин-кўрпасининг ҳам тайини йўқ одамлар эди. Бу ерга қандай келиб қолишганига ақлинг ҳайрон. Парвардигор одамни не кўйларга солиши мумкинлигига ақл бовар қилмас экан. Аскар сўққабош бўлса, бу томонларга келармиди? Бу ерда яшаётганларнинг ҳаммаси ҳам бир пайтлари худди шунақа жулдирвоқилар эди, кейинчалик молмукли бўлиб кетишди.

Шундай қилиб, янги одамлар келишди. Саркор аскардан дарахт кесишни билиш, билмаслигини суриштирди. «Йўқ, — деди аскар, — мен даштликман, ўтин ёриш кўлимдан келади, бироқ дарахт қулагини билмайман. Саркор, барибир, уни ишга олди — бу ерларда одам таҳчил. Янги келганларга ҳунар ўргатишни Дата иккаламиздан илтимос қилди. Ўша куннинг падарига лаънат! Шу кундан бошлаб бошимиз ташвишдан чиқмай қолди. Яхшиси, нималар бўлиб ўтганини бир бошдан гапириб бера қолай.

Аскарнинг исми Бударар, хотининики Будариха эди. Уларнинг насл-насабию қаердан келиб қолганини ҳеч ким билмасди. Улар русча гаплашишса-да, мен бундай гап-сўзларни умрим бино бўлиб эшитмаганман. Ҳарбий хизматда юрганда Бударанинг кўзи хиралашиб қолибди, лекин кўзи яхши кўрмаса ҳам жонини жабборга бериб ишлар, хотини ҳам аёл боши билан ундан қолишмас эди.

Дата уларнинг ишига икки-уч кун разм солгач:

— Эллик тийиндан ҳақ бериш инсофдан эмас, қараб туриб одамнинг раҳми келади. Ке, бир сўмдан тўлай қолайлик, — деди.

Ё тавба! У пайтларда ишчига қирк тийин тўланарди. Нима учун Будараларга бир сўмдан беришимиз керак? Бироқ Дата гапида туриб олди, охири ҳар бирига етмиш беш тийиндан тўлашга қарор қилдик. Бударалар қувонганидан янада ғайрат билан ишлай бошлашди. Аста-секин дарахт танлашни, уни қандай қилиб ағдаришни, арралаб ёришни, тахта йўнишни ўрганишди. Одам боласининг бунчалик тиришқоқ бўлишига ақлинг бовар қилмайди. Мана, масалан, майда чивинни олиб кўрайлик. Ўрмон ичида булутдек тўдалашиб учиб юради, иш бошлашдан олдин чирган хору хасни тутатиб ҳайдамасанг чақавериб, шишириб ташлайди. Бударалар тутатқи тутатиб ўтиришмайди, эрталаб бир ишга тушиб кетишса, қош қорайгунча тиним билишмайди. Уларнинг хушмуомалалигини айтмайсанми,

ҳамиша кулиб туради, ҳаммани иззат-икром қилишади, ҳатто товукни ҳам сизлаб гапиришади. Боши ерга теккунча эгилиб саломлашишади. Кечаю кундуз ибодатни қанда қилишмайди — уларнинг олдида роҳиб бекорчи одам. Бир куни кўзада сув узоқ туриб қолибдими, деб шунчаки гапириб қўйганимни эшитган Бударара қўлимдан идишни ола югуриб кетди. Қайт орқанга, сув керак эмас, деб қичқирганимча қолавердим. Қани энди қулоқ солса! Тик қияликдан булоққа чопиб тушиб, чопиб чиқди. Эринмай бир қақирим жойдан сув олиб келди-я.

Бударалар биз билан бир ой юриб, ишнинг анча ҳадисини олгач, муस्ताқил тирикчилик қила бошлашди. Ўзларига бошлана қуришга тутинишганда ҳали шерик эдик. Қўлимиздан келганча қўмақлашдик, эшик-деразасини ўрнатиб бердик... Бударалар бир ойда қирқ сўлкавой топишди. Қорни овқатга тўйиб, ўрмон шароитига мос бўлса ҳам, ҳарқалай, янги энгил-бош сотиб олишди.

Эндигина девори тиккайган пайтда улар уйни қўйиб молхона қуришга киришишди; икки ҳафтага қолмай битказиб олишди. Ўзиям бешта сигир-бузоқ бемалол сиғадиган каттагина молхона бўлди. Улар бу ерга мол-дунё орттириб, илдиз отгани келганини шундагина англаб етдим. Худди ўзига уй солиб беришаётгандек Дата уларнинг тиришқоклигидан астойдил қувонарди.

Бир куни Дата билан тушлик қилиб ўтирсак, Бударалар келиб қолишди. Дарров дастурхонга таклиф қилдик. Тўртовлон бирпас у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирдик. Гап орасида Будариха: «Биз ҳали бу хунарни яхши ўрганиб олганимиз йўқ, шунинг учун кунига бир сўм олишга кўниб юрибмиз; кўриб турибсизлар анча чикимдор бўлиб қолдик, бир ёқда томни ёпиш керак, бир ёқда рўзгорнинг кам-қўстини бутлаш керак. Биз аввал сигир сотиб олмоқчи эдик, пулимиз етмай турибди. Агар ўн беш сўм бериб турсанглар, якшанба куни Баракаевкага бориб сигир олиб келардик. Хоҳласанглар қарзимизни ишлаб узамиз, хоҳласанглар қўлимизга пул тушганда қайтариб берамиз...» деб қолди.

Дата менга оғиз очгани қўймай Бударихага ўн беш сўм тутқазди. Сизларга ўхшаган одамларга бор-йўғимни беришга розиман, дейди. Улар бизга қайта-қайта раҳмат айтишди, яна бир оз ўтиришгач, дарахт кесгани кетишди.

Очигини айтсам, уларнинг илтимоси-ю, Датанинг пул бергани негадир менга унча ёқинқирамади. Тепамда худо турибди, қизганчиқ эмасман. Кўнглимга келган гапни Датага айтиб қўя қолдим.

— Нимаси ёқмаяпти? — деди у ажабланиб. — Тушунтириб бера оласанми?

— Тушунтириб бераман, — дедим. — Кўнглим сезиб турибди, оқибати яхши бўлмайди бу ишнинг. Қараб тур, айтганим келади.

Якшанба куни Бударалар каллаи саҳарлаб қишлоқдан чиқиб, бозорга йўл олишди. Қишлоқдаги ёшу қари, шу ерлигу келгиндиларгача уларнинг сигир олгани кетаётганидан хабар топган эди. Қишлоғимизда эрталабданоқ қандайдир безовталиқ пайдо бўлганини, эркаклар гунгу қар, хотин-халаж ола қараб юришганини сездим. Нима бало бўлди буларга, деб ўйлардим ўзимча маҳаллий одамлар ҳақида. Янги келганлар кўринишмас, ҳар хил юмуш билан турли томонга тарқаб кетишган эди.

Бизнинг қишлоғимиз қияликда жойлашган, одамлар тўпладиган майдондан ёнбағирга нимдош йўл шундоққина кўриниб туради, Баракаевкадан биз томонга келадиган бошқа йўл йўқ. Чошгоҳдан кейин ҳамма бола-чақаси билан кўчага чикди, эшиги олдидаги курсиларда, зиналарда, ходаларнинг устида ўтирганча йўлга тикилишди. Ора-сира биров лўкма ташлаб кўйганини айтмаса, ҳамма оғзига сўк солиб олганга ўхшайди. Худди бировнинг ўлиги чиқишини кутаётган япалоққушларга ўхшаб ўтиришибди. Уларнинг нима қилиб ўтиришганини билсам-да, ҳар эҳтимолга қарши ўсмоқчиладим — ростдан ҳам Будараларнинг йўлига қараб ўтиришган экан. Сотиб олинган молни қўшниси кўргани чиқиши табиий бир ҳол. Бирок ҳозир йўлдан кўз узмай ўтирганларнинг камида бештадан сигири, чўчқалари, эчки-улоғи бор, товуғу ўрдак, ғозининг сон-саногги йўқ. Бударалар олиб келадиган сигирни кўриш учун шунча вақтини бекор ўтказишаётгани кишини ҳайрон қолдиради. Бу ёққа келганда ҳаммаси ялангоёқ, бир бурда нонга зор эди, мана энди бойликдан қутириб ётишибди. Ҳаммасининг томорқаси бор, шунақа картошқалар битадик, асти қўяверасан, ҳосилни йиғиштириб ололмай гаранг бўлишади. Пўсти кўкимтир ҳар картошқаки, майдаси муштдай, йириги қарамдай келади, бир қоп уруғ экан одам, йигирма қоп ҳосил олади. Кўклам келиб, нарх-наво кўтарилганда бозорга олиб боришади. Бундан ташқари қанча ерга буғдой сепишади, жўхори экишади, ёғочнинг ўзидан қанча даромад қилишади. Бир хомчўт қилиб кўрчи, қанча бўларкин. Бу кунжакда ҳокимият йўқ, ҳеч ким солиқ талаб қилмайди. Одамлар жуда ҳам бойиб кетишган. Лекин Будараларнинг сигир олиб келишини нега бунча-

лик ҳасадгўйлик билан кутишяпти, нега худди улар еб, булар куруқ қолгандек хурпайиб олишган? Мен кўнглимга келган бу гапларни Датага айтдим. У болта билан нимадир ясаётган эди, ишини ташлаб, ёнимга келиб ўтирди.

Будараларнинг ҳадеганда қораси кўрина қолмас, унга сари одамлар бетоқатланишар, худди юраклари торс ёрилиб кетадиганга ўхшарди.

— Сигирини ўғирлаб кетишган бўлса керак, — деди кимдир. У худди ичакузди гап айтгандек шодон қийқириқ кўтарилди. Бундан руҳланган ҳазилкаш:

— Балки Будараларнинг ўзини сўйиб кетишгандир, — дея гапдонлик қилди.

Яна кулги кўтарилди.

Айниқса бу гап одамларга ёқиб кетди шекилли, жуда ҳам яйраб кулишарди. Аммо ортиқча хурсандчилик кўнгилларига сиғмади, чамамда, яна жимиб қолишди. Гапдон яна масхарабозлик қилишга уринди-ю, лекин бу сафар уддалаёлмади. Ҳамма тумшайиб олди. Орадан ярим соатлар чамаси вақт ўтди.

Ўзокдан Будараларнинг қораси кўринди. Олдинда сигир етаклаган Будара, орқада хивич тутган хотини — шошилмай одимлашарди. Шу зайил улар аста-секин яқинлашиб келаверишди.

— Бударалар эчки сотиб олишибди! Эчки! — деди кимдир.

Яна гур кулги кўтарилди, бироқ бу сафар Бударалар эшитиб қолмаслиги учун секинроқ кулишди.

Уларнинг етовидаги нарса эчки эмас, ҳақиқий тоғзотли сигир эди, бу тентаклар молнинг зотини билармиди. Будараларнинг сигири бошқаларникичалик сут бермаслиги турган гап, лекин икки-уч ҳисса кўп ёғ олиш мумкин. Улар бу нарсадан беҳабар ўзларича қувонишар, пачоққина бу сигир қанча сут бера қоларди, деб ўйлашарди.

Бударалар ёнбағирга кўтарилиб, орадаги масофа тахминан йигирма-ўттиз қадам қолганда, кимдир:

— Уни қаранглар, думи чўлтоқ сигир олишибди, — деди. — Қаранглар, думи йўқ экан!

Чиндан ҳам сигирнинг думи чўлтоқ, учидан тўрт-беш энлик кесиб ташланган эди. Ўрмонда сигирнинг думи қанча узун бўлса, шунча яхши пашшаю чивинни кўриши осон, думи чўлтоқ мол пашшасини ҳайдолмай қийналади, сути тортилади. Одамлар чўлтоқ сигирни кўриб хотиржам бўлишди, бизларникининг олдида шу ҳам молми, деган хаёлда тарқаб кетишди.

— Бу аҳмоқларнинг нимага қувонишаётганини кўрдинг-

ми? — деди Дата.— Үзига тўқ кўшни бошга ёмон кун тушганда ёрдам беради, мухтожликда кўлтигинга киради. Булар қанақа одамлар ўзи, ақлим хайрон...

Чиндан ҳам Дата бу одамларнинг кимлигини билмас, шунинг учун уларни тушуниб етиши қийин эди. Мен эсам, яхши билардим. Булар бир-бирини кўрарга кўзи йўқ, бировнинг бойлиги ичини куйдирадиган, турган-битгани ҳасаддан иборат одамлар. Ҳасад уларни адои-тамом қилган. Зоти паст одам бойиса шунақа бўлади. Бу қишлоқда ҳамёни эндигина пул кўрган мана шундай гадолар яшарди. Улар яхши одамлар эмас, тўғрироғи, айниган одамлар. Нима, ишонмайсанми? Мен сенга ҳозир шунақа нарсани айтиб бераманки, сочларинг тиккайиб кетади.

-Бударалар думи чўлтоқ сигирни худди саройдек кенг молхонага опкириб боғлашади. Унинг қанақа сигир бўлиб чиққанини биласанми? Бутун қишлоқда ундан серсут сигир йўқ экан. Лекин чўлтоқ сигир ҳамманикидан кўп сут беришига ҳеч кимнинг ишонгиси келмасди. Будариха, куйдирги, қаердандир, шиша идиш топиб келди, бу идишни молхонага бўш опкириб кетарди, кейин ҳамманинг кўзини ўйнатиб уйига қараб юрарди. Ярамас хотин кўни-кўшнисини пардасини қайириб мўралаб турганини, ҳасаддан ёниб кетаётганини биларди. Худди кўлидаги сут тўла идиш эмас, князнинг боласидек, ўзини унинг энагасидек фахмлаб кеккайиб юрарди.

Жуда ҳам қув экан, бутун қишлоқни васвасага солиб қўйди.

Туғишга яқин Будараларнинг сигири ориқлаб кетди. Бир ойча подага қўшилиб юрди-да, бирдан ғойиб бўлди. Кейин Будараларнинг сигири қочиб кетибди, деган овоза тарқалди. Одамларнинг шундан бошқа иши йўқдек бир-бириникига зир қатнаб, гап тарқатишди: эшитдингларми, ҳалиги эчки бор-йўғи уч ҳафтагина сут берибди.

Баъзи моллар туғадиган пайтида қизғониб, қочиб кетадиган одати борлиги рост.

Бударалар сигирини излаб топишолмади. Дата иккаламиз ҳам ҳамма жарлигу сойни тит-пит қилиб чиқдик — худди ер ютиб кетгандек бирон-бир нишонаси топилмади. Кечки пайт изимизга қайтаётганимизда бировнинг айтиб йиғлаётгани эшитилди. Овоз келган томонга юрдик, қарасак, Будараларнинг сигири бўғизланиб ётибди, ёнида боши мажақланган бузук, сал нарироқда сўйил ҳам бор. Бошланг Будариха тиз чўкканча йиғлаб ўтирибди. Хотинлар ўлган одамнинг тепасида қандай ув тортишини кўрган дирсан, улардан ҳам ўтказиб аччиқ-аччиқ кўз ёши тўкяпти.

Ён-верида унга ҳасад қилган етти-саккиз ичиқора киши худди эсини таниганидан буён авлод-аждоди бундай мусибатни кўрмагандек қизиқсиниб, гўё бу ишга мутлақо дахли йўқдек томошабин бўлиб туришибди.

— Манави ярамастарнинг қилган ишини қара, Дигва, биродар, — деди Дата шивирлаб. — Кўнглим сезиб турибди, мана шулардан биронтасининг иши бу.

Жаҳлдан қалт-қалт титраётган Дата шартта сўйилни олди-да, текин томоша кўраётганларга ташланди. Улар худди сувараклардек тирқираб кетишди. Мен Датани ушлаб улгурмай биронтасидан ном-нишон қолмади.

Сарқор дарҳол Баракаевкага одам жўнатди. Эртасига Скирда деган антика фамилияли шопмўйлов пристав етиб келди. Бўғизланган молни бориб кўрди, одамлардан уни-бунни сўраб-суриштирди, анови ярамастар Датадан шикоят қилиб қолишса бўладими, яхши ҳамки приставнинг томоғини мойлашмади. Мен секингина Скирдага беш сўм қистирган эдим, у Датанинг нима учун одамларни калтак кўтариб қувлаганини сўради. Бор гапни айтиб берган эдим, ичаги узилгудек қотиб-қотиб кулди. «Ажаб бўпти, — деди у арз қилганларга қараб. — Бу кам ҳали сенларга.» Скирда бўккунча еб-ичиб жўнаб кетди. Хлистар ниятига етолмай қолаверди. Хлист дейишимнинг сабаби, улар шундай динга эътиқод қилишарди. Бу қанақа динлигини кейин айтиб бераман.

Орадан уч кун ўтди. Таъзирини еган хлистар ишга худди бир нарсадан чўчигандек пусиб, бориб-келишарди. Тўғри, ўшанда сўйилга ёпишганда Дата шер бўлиб кетган эди, лекин бировга шикаст етказгани йўқ, мен тепа-сида турганман.

Таъзирини еганлардан бири пайт пойлаб секингина ёнимга келди-да, шеригининг кўнглида қандай гапи бор, нима қилмоқчи, деб суриштира бошлади. Приставга чакқани учун Дата уларни битта-биттадан тинчитади, деган хавотирда юришган экан. Дата эса аксинча, ўшанда бекорга қизишиб кетдим, балки уларнинг ҳеч қайсиси айбдор эмасдир, деб ич-этини еб юрарди. Унинг нима хаёлда эзилиб юрганини кўрдингми? Лекин бу гапни хлистарга айтиб бўлармиди? Унинг кўзига кўринмай нарироқ юринглар, тагин бирон қор-қол юз бермасин, бунақа пайтда таваккал қилиш ярамайди, дедим. Қачонгача паналаб юрамиз, балки қасд олиш нияти йўқдир, азмойиш олиб кўрин, дейишди. Бўпти, эртага хабар ол, мен кўнглига қўл солиб кўраман, дедим. У эртасига келиб, худо ҳаққи жонимизга ора кирмасанг бўлмайди, деб қолди. Сен худони

тинч кўйиб, беш сўм йиғиб бер, кейин гаплашамиз, дедим. У бориб, бу гапни оғайниларига етказибди, кейин ҳаммалари йиғилиб, ўз маъбудларининг олдига йўл-йўриқ сўрагани боришибди. Уларнинг ҳаммага ўхшаш ёғоч йўнадиган тирик илоҳлари бор. У беш сўм бериб, Дата Туташканининг қаҳрини юмшатишлар, дебди. Хлистлар пулни олиб келишди. Мен приставга берган беш сўмни чўнтакка солиб, уларга энди ҳеч нарсадан хавотир олмай бемалол ишга бораверинлар, дедим. Гўё кафиллик бергандек бўлдим.

Бударалар ҳали ҳам думи чўлтоқ сигирни эслаб қайғуришарди. Уларнинг куйиши турган гап, куйса ундан нари. Лекин мен учун энг ёмони Датанинг оғзига сўк солиб олгани эди. Уни биров учун бунчалик азият чекади, деб ўйламагандим; бир неча кунгача қовоғидан қор ёғиб юрди.

Кутилмаганда унинг чехраси ёришиб кетди. Буни кўриб елкамдан тоғ ағдарилгандек бўлди-ю, бироқ яна бир балони бошламас эди, деб жоним ҳалак. Гап сўрасам, жавоб бермайди. То шанбагача миқ этмай юрди. Кейин Будараларга қарз бердим, эртага сигир олгани борамиз, учраса от ҳам оламин, деди.

— Нега бундай қиялсан? — деб сўрадим. — Муддаонг нима?

— Кўлимдан келганча уларга ёрдам беришман, — деди Дата. — Сенингча уларга ёрдамлашмаслигим керакми?

Эртасига азонда учовлон бозорга отланиб, кечкурун одамнинг ҳаваси келадиган бир отни ҳамда иккита сигирни бузоғи билан етаклаб келишди. Дата мол танлашга уста эди. Биронта одам қизиқсиниб кўчага чиқмади, ҳамма уйига биқиниб, деразадан мўралаб ўтирарди.

Бударалар одам ёллаб, янги ер очишди, ҳайдаб, мола-лагач, бир қисмига бугдой, иккинчи қисмига картошка экишди, иморатни қуриб битқазашди, чўчка, парранда боқашди.

Бир куни сабрим чидамай, Датадан Будараларнинг бирданига бунча ишга қўл уриб, фаровон кун кечириши учун қанча пул бергани билан қизиқдим.

Дата менга узоқ тикилиб турди-да, тескари ўгирилиб яна ёғоч йўнишга киришди.

— Улар рўзгорини бутлаб олишганига ҳасад қиялсанми Дигва? — деди анчадан кейин.

— Нега энди ҳасад қиларканман? — дедим ранжиб. — Фақат, айтиб кўяй, бошинга ташвиш тушса, Бударалар жонингга ора киришмайди, сен учун кўксини қалқон қилишмайди.

— Мен уларнинг ёрдамига мухтож эмасман,— деди Дата.— Рўзгорини бутлаб олишса, бас. Ўзига тўқ одамнинг яхшилик қилиши осон, биронта шўрпешона учраб қолса, мен уларга қандай ёрдам берган бўлсам, шундай меҳр кўрсатишади. Менинг дардимга даво йўқ; агар ўлка хокимининг чўқинтирилган ўгли бўлганимда ҳам ҳеч нарса жонимга ора киролмайди.

— Майли, кўраимиз, жўжани кузда санайдилар,— дедим унга.— Будариха молхонадан шиша идишда сут ташиганини кўрганимдаёқ уларнинг қандай одамлигини билганман... Шундай қилиб, уларга қанча пул бердинг?

— Икки юз сўм. Улар сўрашгани йўқ, ўзим бердим. Қарзга бердим. Ҳадя қилишим ҳам мумкин эди-ю, бироқ ионанинг фойдаси йўқ, совурилиб кетади, одам ҳар бир тийинни пешона тери билан топиши керак.

Баҳор келиши билан қайтиб кетдим. Экадиганимни эқдим, уй-жойимга қарадим. Ёз — деҳқончилик қиладиган фасл. Кузда яна Кубанга келдим. Дата мени эзилган аҳволда кутиб олди, унинг кўнглига қил сиғмасди. Нимадан бунчалик эзилаётганини билолмай бошим қотди.

Кузда бу ерларда ҳам хирмон кўтаришди. Будараларнинг омбори дон-дунга тўлиб кетди, қишга ёғу пишлоқ ғамлашди, ўн пудлик чўчка сўйишди. Қарзини ҳам тўлашди. Энди улар илгариги хушмуомала, илтифотли Будараларга сира-сира ўхшашмасди. Бударанинг ожиз кўзлари равшан тортиб кетгандек чарақлаб турар, Будариха қачондан бери болта кўтариб ўрмонга қатнамай кўйган, уйда ўтириб чеварлик қилар, қолаверса, уй-жойга қарайдиган бека ҳам керак эди. Будара қаердандир бир чўлоқ одамни топиб, ишга ёллади. Унинг эси ҳам пастроқ эди шекилли, нукул ўзича бир нималарни гўлдираб, кулиб кўярди. У эртадан-кечгача тиним билмас, бечора бир танга учун сулайиб қолгунча ишларди. Гап унинг эси пастлигида эмас,— ҳар бир қишлоқнинг ўз тентаги бор,— фақат унга қараб туриб одамнинг раҳми келади. Уни шунча ишлатиб, бор-йўғи йигирма тийин тўлаш гуноҳи азим. Дата Бударага фикрини айтган эди, у: «Жиннига ортиқча пулнинг нима кераги бор», деди.

Бударанинг ўрмондан қайтишини кўрсанг, худди тўрадек гўдайиб юради. Сева тентак зўрга қадам ташлаб, унинг орқасидан сургалади. Юкининг огирлигидан бурни ерга теккудек бўлади — қўлида болтаю ранда, понаю босқон... Уйга етиб боргунча юришга холи қолмайди бечоранинг. Ҳамма асбоб-ангорини ўрмонга ташлаб келар, ёмғирдан панароқ жойга яшириб кўярди, холос, биров биров-

нинг нарсасига тегмасди. Будара нарсаларимни ўғирлаб кетишади, деб кечгача ишлагани етмагандек бечора тентакка шунча нарсани юклаб, у ёққа беш чақирим, бу ёққа беш чақирим йўл босишга мажбур қиларди.

Анчадан бери Будариханинг Датага кўз сузиб юрганини сезсам ҳам индамасдим. Энди қорни тўйиб, жир битгач, ўзини кўз-кўз қила бошлади. Дата киё ҳам боқмасди, унга сари Будариха уят-андишани йиғиштириб, ён-вериди ўралашгани-ўралашган. Киримизни ювади, супуриб-сидиради, ямаб-яскайди, хуллас, бизникидан нари кетгиси йўқ. Аслида у шундоқ ҳам хизматимизни қилиши кераг-а, биз туфайли оёққа туриб олишди, лекин у миннатдорчилигидан хизматимизни қилмас, кўнглида бошқа нияти бор эди. Бу хотиннинг қадам олиши менга ёқинқирамасди, кейин Дата унинг майлига юрадиган нодон эмас-ку, қўл силтаб қўя қолдим. Хлистрлар бир-бирининг хотини билан ётиб юраверарди, уларнинг эътиқодича бу гуноҳ эмас, яратганнинг иродаси эмиш. Бу ҳолни кўрган Будариха бутунлай эс-хушини йўқотиб қўйди. Мен Датага хотин киши ортиқчалик қилмайди, диндан қайтган хлистрлар қайрилиб қараётгани йўқ, уни қийнамай талабини қондириб қўя қол, бир жойинг камайиб қолмас, дедим. Лекин Дата Бударихани яқинига йўлатмасди, бунақа тубанликка борсам, фақат нафсимни қондириш учун уларга ёрдам берганга ўхшаб қолмайманми, дерди. Будариха атрофимизда айланиб-ўргилди, гирдикапалак бўлиб қўрди-ю, бироқ ниятига етолмаслигига кўзи етгач, уйимизга қадам босмай қўйди. Дарё бўйига бориб кир чайиш яна ўзимизга қолди.

Ҳамёнида сариқ чақаси йўқ пайтда Бударалар еб турган нонини биров билан баҳам кўришга рози эди, бойигач, бир чеким тамаки беришга ҳам оғринадиган бўлишди. Баракаевкада ўнта тухум беш тийин турарди, Будариха ўн тийиндан камига сотмасди. У Дата икқаламизга ариқда оқиб турган сувни ҳам раво кўрмас, нима сўрасак, йўқ дерди. Бир хурмача сутга биздан пул олишга бети чидамайди, яхшиси, йўқ деб қўя қолади, тамом-вассалом.

Будариха самогон чиқариб, сотишга киришди. Сева тентак ўрмонда ўтин ташийвериб елкаси яғир бўлса-да, текинга ароқни ҳидлашга ҳам ҳадди сиғмасди; лекин ачиган пивони сузаётганда қуйқаларига тўйиб олади, сўнг қорнини шиширганча кайф қилиб юради.

Хлистрлар Будараларникига зир қатнаб, уларга ўзларининг тарикатини тарғиб қила бошлашди. Будариха билан дарров тил топишишди, ичиш мумкин эмас, лекин иста-

ганча ароқ ясаб сотишинг мумкин, дейишди. Будариха дарров уларнинг йўригига юриб, ҳаммани суғорадиган байталга айланди-қўйди. Будара ўз эътиқодидан қайтишни хаёлига ҳам келтирмас, менимча ароқ билан тамакидан воз кечгиси келмасди. Хотини қўлма-қўл бўлиб юганини, православ тариқатидаги одам энди жуфти ҳалоли билан бир тўшакда ётиши мумкин эмаслигини парвосига ҳам келтирмасди. Лекин вақти-соати етиб кўзи очилди. Агар қандай кунларга қолишини билганида хотинини уларга яқин йўлатмас, ундан кўра ўлдириб ташлар эди.

Унинг бошига оғир ташвиш тушди: Будариха бутунлай айш-ишратга берилиб кетди, кишлоқда унинг тузини тотмаган биронта эркак қолмади, янги эътиқоднинг таъқиқларини ҳам писанд қилмай, православ тариқатидагисини ҳам қўлдан чиқармасликка уринарди. Хлистлар аламидан уни ғажиб ташлагудек бўлишар, бир ёқда Будара уларнинг тариқатини қабул қилмаётгани ҳам ғашларини келтирарди. Уни аллақачон гумдон қилишарди-ю, фақат биздан чўчиб туришарди. Агар Датадан кўркишмаса, аллақачон бир ёқли қилиб ташлаган бўлишарди. Будара ҳар куни хотинини дўппослар, бегона эркаклар билан илакишма, деб ўдағайлар, бироқ Будариха ўз билганидан қолмасди. Агар бу йўлимдан қайтсам, худонинг қаҳрига учрайман, деб ўзини оқларди. Хотин кишига эрк беришнинг оқибати мана шу.

Бу воқеаларни кузатиб юрган Дата бир куни:

— Дигва, биродар, одамгарчилик қилганинг учун раҳмат. Насиб этса, қарзимни узаман. Энди кетмасам бўлмайди, бу одамларни кўришга тоқатим қолмади. Бекорга гуноҳга ботишдан кўрқяпман, ҳар ҳолда, улар ҳам худонинг бандаси. Биронта шерик топгунингча ишлаб тураман, кейин кетаман.

Мен хлистлар билан нима ишинг бор, ўлиб кетишмай-димми, бирга ишлайлик, деб аврашга тушдим, бироқ Дата аҳдидан қайтмади. Нотўғри иш қилганимни энди тушуниб турибман, деди. У бундай ифлослик билан мураса қилолмаслиги аниқ эди, борди-ю, аралашса, бу ишнинг оқибати нима билан тугаши номаълум.

Бир куни эндигина уйқуга ётганимизда бақирик-чакирик эшитилиб қолди, кимдир қишлоқни бошига кўтаргудек бўлиб додлар, шовкин-сурондан қулоқ қоматга келарди. Деразадан қарасам, Будара калтак билан Халюткиннинг эшигини тақиллатиб, хотинига бу ёққа чиқ, деб бақиряпти. Будариха қорасини ҳам кўрсатмасди. Хлистларнинг каттадан кичигигача кўчага чолиб чиқишди.

Бударанинг таъзирини бериб қўядиган пайт келган эди-ю, лекин биздан чўчиб туришарди. Будара эшикни бузиб, ичкарига бостириб кирди. Халюткин: «Ёрдам беринглар!» деб бақирганча ховлига қочиб чиқди. Будара хотинини итдек савалади, кўкармаган жойи қолмади ўзиям, барибир, уйга судраса, худонинг буйруғини бажо келтирмагунча ҳеч қаёққа кетмайман, деб оёқ тираб олди. Будара калтак билан қарсиллатиб ургани сайин, илондек буралади-ю, бироқ турган жойидан жилмайди. Унга сари ховлидагилар худди киёмат-қойим бўлгандек айюҳаннос солишади. Будара хотинини дўппослаб туриб: «Юрасанми, йўқми?» дейди. «Энди сен билан яшамайман,— дейди хотини.— Халюткинникида қоламан». Халюткин ховлида туриб кичкиради: «Кетма, бу иблисдан тарқаган имонсизни бошингга урасанми?!» Будара нима қиларини билмай туриб қолди, яхши гапириб кўрди, йиғлаб-сиктади, бироқ хотини гапидан қайтмади, сира йўриққа юрадиганга ўхшамасди. Шунда Будара: «Ҳозир Датани чақириб келаман, кейин кетмаганингни кўраман,— деди. Ховлида Халюткинга пўписа қилди:— Уйингга опкириб олганингни кўраман ҳозир».

Будара бурилиб, бизникига қараб юрди. У шошилмай қадам ташлар, афтидан, хотини Датани чақирма деб орқасидан чопиб чиқишини кутарди. Бироқ уни ҳеч ким чақиргани йўқ. Хлистар ўзаро шивирлашишди. Ҳозир Бударага ташланиб, пати юлинган товукдек буйдалаб ташлашади, деб хавотирланаман. Йўқ, тегишмади. Чироғимиз липиллашидан биз қараб турганимизни билишди, бўлмаса Бударанинг шўри курирди.

У остона ҳатлаб кирди-ю, бошини ҳам қилганча уй ўртасида тўхтаб қолди. Бизнинг олдимизда айбдорлигини, бошига иш тушганда ялиниб келиш уятлигини билиб турарди. Хлистар шу томонга қараб юришди, сурбетроқлари гап-сўзларни эшитиш учун дераза тагигача келиб кулоқларини динг қилиб туришди. Ҳаммаёқ жимиб, бурчакда чирилдокнинг чириллашигина баралла эшитила бошлади.

— Ёрдам бер, Дата, йўқ дема. Хлистар хотинимни йўлдан уриб, мени ранжитишди. Тўғри, сенга оқибатсизлик қилдим... Хотинимга уйингга кет, деб бир оғиз гапириб қўй. Сендан бошқа ҳеч кимнинг гапига кулоқ солмайди,— деди-ю, жим бўлди.

Дераза орқасидагилар шивир-шивир қилишди-ю, тинчиб қолишди.

Дата Туташхиа ерга тикилганча мик этмай ўтирарди.
— Бора қол, Дата,— дея гапга аралашдим,— одамнинг

рахми келади бу жиннига, балки ростдан ҳам унинг хотини гапингга кирар.

— Нималар деяпсан, Дигва?! Бузук хотиннинг ишига аралашиш эркак одамга ярашмайди. Мен Будараларга яхшилик қилмоқчи эдим, оқибати нима бўлди? Одамгарчиликни йўқотишди. Бир марта хато қилганим ҳам етар!

Фоҳишанинг ишига аралашмайман дейди. Пототида денгизчилар ранжитган саёқ хотинни ким ҳимоя қилган эди? Муштлашиш пайтида кимдир Датанинг жимжилоғини тишлаб узиб олай деган.

Ташқарида яна шивир-шивир бошланди. Датанинг нима деганини эндигина тушуниб етган Бударга ўзини ерга отиб йиғлашга тушди: «Хотинимни уйга опкетишга ёрдам бермагунингча ҳеч қаяққа кетмайман».

Дата унинг тепасига келиб, ўрнидан турғазди. «Эркак одамсан-ку, ўзингга ярашадиган қилиқ қилсанг-чи», деди. Бударга унга ялиниб-ёлборди, оёғини ўпгудек бўлди, бироқ Дата гапидан қайтмади.

Дерезадан қарасам, хлистар яқин келиб қолишибди.

— Бор, ўз ҳаётингни ўзинг эпакага келтир,— деди Дата.

Хлистарнинг жони кирди, дераза тагидан узоклашишаркан, бир-бирига гап ташлаб кула бошлашди. Дата Бударани ҳайдаб чиқарганидан ўзида йўқ қувонишарди.

— Ёрдамингни аясанг ўзим бораман,— деди Бударга бирдан захрини сочиб, кейин ҳарбийчасига гурс-гурс қаддам ташлаб, Халюткиннинг уйига қараб юрди.

Хлистарнинг олдига етар-етмас кимдир калтак билан орқасига қарсиллатиб туширди, шу заҳоти ҳаммаси худди чиябўрилардек унга ташланишди. Ола-тасир тушаётган мушту тепкидан, калтак зарбидан Бударга худди бўғизланаётган чўчкадек чинқирарди. Мен уни ҳимоя қилиш учун уйдан отилиб чиқдим, қани энди бу ваҳшийларни тинчитиб бўлса. Аслида мени биров чертмаган ҳам бўларди-ю, қоронғида кимнингдир калтаги тегиб — кимникилигини ҳалигача билолмадим — кўзим оқиб тушди. Оғриққа чидолмай дод деб юбордим. Дата мени кутқариш учун шердек ташланди: «Мен шу ердаман, Дигва, бардам бўл!» Датанинг овозини эшитиши билан хлистар тумтарақай қочишди, Бударга билан мендан бўлак ҳеч ким қолгани йўқ. Бу имонсизларнинг қилган ишини кўриб Дата ўзини қўйгани жой тополмай қолди, лекин энди кўлидан нима ҳам келарди... Дата вақтни бой бермай, отларни қайтариб келадиган бир одам топди-да, мени касалхонага олиб борди. Ўшанда тортган азобларимни асти қўяверасан. Дата ёним-

дан бир қадам ҳам жилмай парвариш қилди. Шу билан иккаламизнинг бирга кечирган кунимиз ҳам барҳам топди.

— Будараларнинг қалбига яхшилик эм бўлмади,— деди Дата эзилиб.

Будараларнинг тубанлашиб кетгани уни менинг бошимга тушган кўргиликдан кўра кўпроқ ташвишлантираётганга ўхшарди.

Дата Туташхиа билан кейинги гал кўришганимда у ҳақда ҳар хил бўлмағур овозалар юрарди, фақат мен бу гапларнинг биронтасига ишонмайман. У бировга ёмонлик қиладиган одам эмас.

ГРАФ СЕГЕДИ

...Мендек сўккабош кимсани князь йўқлаб келганидан теримга сиғмай кетдим. У кўп ўтиргани йўқ, бироқ қайтаётганида қисқа суҳбатимизни янада мазмунлироқ қилувчи хат ташлаб кетди. Бу хатни унинг чўқинтирилган ўғли, солиқ идорасининг ходими Мушни Зарандиа йўллабди. Мактуб сўнгида у бу номани битишга бир йил вақт сарфлаганини алоҳида таъкидлаб ўтган эди. Зарандианинг мулоҳазалари чиндан ҳам ишонса бўладиган, асосли, узоқ вақт ўйлаб пишитилган гаплар эди. Солиқ идорасининг ходими чўқинтирган отасига тахминан қуйидаги фикрларни баён этибди.

Инсоният тарихи айрим зотлар ёки бир гуруҳ одамларнинг бошқаларга сингдиришга уринган ҳаёт тарзи ҳамда эътиқодидан, бу нарсанинг шу кеча-кундузда мавжуд ҳаёт йўриғию имон-эътиқоддан аълолигини исботлашга уринишларидан таркиб топади. Кўпчилик бир томондан фаровонликка эришмоқчилигидан, иккинчи томондан эса янгиликка ўчлиги ва қизикувчанлигидан ҳамда жуда кўп бошқа майл-истаклардан келиб чиққан ҳолда янгиликка интилади, янги тариқатни қабул қилиб, янги ҳаёт кечири бошлайди. Бундай ўзгаришлардан кейин одамлар кетмон билан ер чопишмайди, балки сўка билан ер ҳайдашади, яланғоч юришдан уялишмайди-ю, лекин бўзу мовутдан энгил кийишади, энди ҳар хил ҳайкалларга эмас, чиройли безатилган санамларга сиғинишади. Бироқ инсоннинг юрагини ўртаган ғам-қайғу ва бахтиқаролик, ташвишу мусибат, ношўкрлик ва қаноатсизлик омочу тош қуроқлар даврида қайдай бўлса, шундайлигича қолган: маънавий эҳтиёждан, яъни, инсоннинг ўзидан бўлак ҳамма нарса ўзгаради.

Бундан шу нарса келиб чиқадики бир ижтимоий тузум

иккинчиси билан алмашиши ўзини оқлайвермас экан. Шу нарса зиммасига янгича ҳаётга даъват этиш ёки бундай ҳаётни яратиш маъсулиятини олган айрим шахслар ва гуруҳларга ҳам аён. Бундай ўзгаришдан уларнинг ўз олди-га қўйган мақсадлари бор. Лекин ҳар қандай кураш ўзининг мутаассиб кучларига таянади.

Бизнинг давримизга келиб ҳокимиятнинг ҳар қанча путури кетган бўлмасин, у душманга, яъни янгиликка қарши курашиш учун барча усул ва имкониятларга эга. Шундай экан, ҳокимиятни фақат куч ишлатиш ёки қон тўкиш орқалигина тор-мор этиши мумкин. Миллионлаб мазлумлар пайдо бўлади, қанча одамнинг ёстиғи қуриydi, ёвузлик авж олади — бу нарса бахтиқароликни, ҳаётдан норозиликни кучайтириб, одамларни руҳан эзиш учун маънавий қашшоқликни илгаригисидан ҳам баттарроқ авж олдиради. Бу нарса нодонликдан эмас, яхшилик ва эзгулик таомилларига зид ҳолда қилинади. Бу хил интилишларга қарши туриш ҳар биримизнинг бурчимиздир, зеро, бундай кураш одам боласини бахтиёр қилиш учун курашдир.

Шундан сўнг князь Григорий Пагаванинг чўқинтирган ўғли эскилик билан янгилик тўқнашувини тўғри баҳолай билиш учун акли расо ва олижаноб одам қобилиятига яраша мавқе эгаллаши зарурлиги ҳақидаги мулоҳазаларини баён этади. Зулмнинг янги тури эскиси билан тўқнашганда ҳар бир софдил одам эскилик тарафдори бўлгани маъқул, сабаби, инсонни бирон жиҳатдан бахтиёр қилмайдиган, аксинча, янада бахтиқароликка гирифтор этиб, эски тузумнинг ўзида ҳам керагидан ортиқча ёвузлигу қирғинбаротни ёқлашнинг нима кераги бор.

Солиқ идорасининг ходими Мушни Зарандиа хатининг охирида беш йиллик хизмати мобайнида ўз шаънига доғ туширадиган бирон-бир хатти-ҳаракат қилмаганига князь Григорийни ишонтиришга уринади. Бу нарса асло таркидунёчиликдан келиб чиққан эмас, балки унинг маънавий қиёфасини белгиловчи фазилат, холос. Зарандиа чўқинтирган отасига қобилияти, хулқи ҳамда куч-қуввати бошқачароқ, кенгроқ кўламда меҳнат қилишни тақозо этишини уқтиради. У менинг Григорий Пагава билан яқинлигимдан қайсидир йўллар билан хабар топиб, жандармерияга ишга ўтишига ёрдамлашишини ўтинади ҳамда тожу тахтга садоқат билан хизмат қилиб ўз бошлиқларининг меҳру ихлосини қозонажагига сўз беради.

Мен Романовлар сулоласига ўттиз йиллик хизматим мобайнида мавжуд тузумни кўз қорачиғидек асраш учун қилинган турли-туман фидойилик намуналарини кўрганман,

бирок Мушни Зарандианинг фалсафасида тадоқатнинг ян-гича кўриниши бор. Азбаройи қизиққанимдан синчковлигим тутиб Григорий Пагаванинг чўқинтирилган ўғлини ҳивзу ҳимоямга олишга розилик бердим.

Шундай қилиб, дьяконнинг ўғли Мушни Зарандиа жандармериядаги фаолиятини 1890 йили энг қуйи лавозимдан бошлади. Бу орада Дата Туташхиа сарсон-саргардон юрганига беш йил бўлган эди.

Мушни Зарандиа жандармерияда йигирма уч йил ишлади, хизмати мобайнида омади чопмаган пайтни эслолмайман, бешта нишон билан тақдирланди, уч марта муддатидан олдин унвони оширилди, Петербургда ишлаб юрганида Ҳазрати Олийларининг ҳузурига киришга, номи битилган совга ҳамда жандармерия полковниги унвонини олишга эришди. Бу билимдон бўлса-да, сиёсий ҳуқуқлардан маҳрум халқдан чиққан одам учун худонинг иноятидек бир гап. Хар қандай амалга кўтарилиш озми-кўпми омадга боғлиқ, бирок менингча Зарандиа фақат ўзининг туғма қобилияти туфайлигина бундай юксак мартабаларга эришгани шубҳасиз. Ўта закий, ҳаловат нималигини билмайдиган бу одамнинг ниҳоятда эҳтиёткорлиги ва зийраклиги таҳсинга лойиқ. Мен умримда ҳеч кимнинг ҳасадини келтирмай бу қадар тез кўтарилган одамни учратмаганман. У қўлга киритган жуда катта ғалабадан хабар топган Ҳазрати Олийлари Зарандиани жандармериянинг Македонскийси деб атади. Бора-бора ҳамма уни шундай деб атай бошлади. Сўнгги олти йил мобайнида Зарандиа империя жандармериялари бошлиғининг яширин маслаҳатчиси бўлиб хизмат қилди. Шу қисқа вақт ичида у Петербургда деярли ҳеч ким билмайдиган, бирок ақл-заковати ҳамда меҳнати билан ҳокимиятни ушлаб турган шахслардан бирига айланди.

АЛЕКСЕЙ СНЕГИРЬ

Мен Солдатскийданман, Кубандаги катта станицалардан бирида туғилганман. Отамни ғира-шира эслайман — мастлигида қаттиқ шамоллаб ўлиб кетди. Биз эгизаклар етим қолдик. Онамиз ҳам дардга чалиниб, ётиб қолганда биз ўн иккига кирган эдик. Рўзгоримиздан путур кетиб, кун кечиришимиз қийинлашди. Еримиз бир парчагина, бисотимизда биттагина от, сигир, чўчка, ғозларимиз бор эди. Станицадагиларнинг деярли ҳаммаси ғоз очирар, ёзи билан боқиб, кузда бозорга олиб чиқишарди. Биз юз элликтача

Ғоз сотардик, кўни-кўшниларимизда эса беш-олти юзлаб ғоз бўларди.

Онамизнинг аҳволи кундан-кунга оғирлашарди. Ака-ука нима қилишни, қайси ишнинг бошини ушлашни билмасдик, кўлимиздан ҳеч нарса келмасди. Кўшнимиз ижарага одам кўйишни маслаҳат берди. Ҳайлай-ҳайлай шундай қилишга қарор қилдик. Ижарачи йигирма беш ёшлардаги одам эди, ойига уч сўмга келишдик. У ижара ҳақини олдиндан тўлади, уч-тўрт кун яшаб, бизнинг ночор аҳволимизни кўргач, бирдан беш ойга пул берди-да, доктор чақириб келишни буюрди. У ўзини Лука деб таништирган бўлса-да, асли оти Дата Туташхиа эди. Бу нарсани кейинчалик билдим. Укам билан бориб, докторни бошлаб келдик, у онамни кўргач, энди ҳеч қандай ёрдамнинг ҳожати йўқлигини айтди. Хизмат ҳақи олмади. Лука бизни бошқа доктор топиб келишга мажбур қилди, бироқ униси ҳам бирон ёрдам кўрсатолмади. Онам сил касал эди, худди ёниб тугаётган шамдек кундан-кунга сўниб борарди. Маруда келиб қай пулини қайтариб беришни талаб қилганида онамнинг ҳали жони узилмаган эди.

Маруда станицада баҳор кезлари пайдо бўлар, уйма-уй юриб ғозларнинг нархини келишарди-да, бай пули бериб, тилхат оларди. Кузда қолган пулни тўлаб, ғозларни олиб кетарди.

Бундан ташқари у ярмаркада яна бир сердаромад иш билан ҳам шуғулланарди, бироқ бу ҳақда кейинроқ гапириб бераман. У асли шу ерлик эмас, фамилияси Молиновский эди. Худди тиланчидек искирт юргани учун унга Маруда деб ном беришган. У хўппасемиз, юзлари салқи, пастки лаби сўлжайган, худди туғилган заҳоти унга мушкул бир масала берилгану ҳалигача унинг ечимини тополмай оғзини очганча анқайиб юрганга ўхшарди. Маруда онамизнинг ўлим тўшагида ётганидан хабар топганмиди ёки бирон сабабданми, ишқилиб, ғоз олмайдиган бўлди, бай пулини қайтариб беринлар деб тикилинч қила бошлади. Ҳаша кунни мен ғоз боққани кетиб, уйда укам қолган эди. У бир тийинимиз йўқ, пулингизни қайтариб беролмаймиз, дебди. Маруда, бўлмаса ғоз бер, деб талаб қилибди. Укам ғозлар ҳали кичкиналигини айтибди. Маруда кузгача кутолмайман, ё ғоз бер, ё пулни қайтар, деб қисталанг қилибди. Гап-сўзларни эшитиб ётган онам бир амаллаб ўрнидан турибди. Қачондан бери қимирламай ётган одам дераза томон қараб юрибди, баногоҳ оёғи чалишиб, боши билан кесакига қаттиқ урилибди. Шовқин-суронни эшитиб кўшнилари: миз югуриб чиқишибди-да, Марудани уриб, сўкиб ҳайда-

шибди. У тўғри бориб, приставга арз қилибди. Бир ҳафтадан кейин пристав келиб ғозларимизни олиб кетди. Лука уйда йўқ эди, қош қорайганда кириб келди. Аҳволимиз ўзингизга маълум: бир ёқда онам ихраб ётибди, бир ёқда биз укам билан ҳиқиллаймиз. Лука бизни юпатиб қирқ сўм берди. Афсуски, унинг саховати онамизнинг дардини енгиллатмади, бир ҳафтагача кийналиб ётиб бандаликни бажо келтирди. Лука тобут ясаптириб келди, кўшниларимиз қабр қазишди, онамизни дафн этиб, йиглаб-сиқтадик, кейин тақдирга тан бердик. Энди ўз кунимизни ўзимиз кўришимиз керак. Яна Лука жонимизга ора кирди. Ҳар ҳолда қоққани қозигимиз, егани озигимиз бор. Кўлимиздан келганча рўзғор тебрата бошладик.

На мен, на укам Луканинг кимлиги, бу ерларга қайдан келиб қолгани, куни билан қаерларда юриши ҳақида ўйлаб ҳам кўрмаган эканмиз. Ғўр эканмиз-да. Ҳамма гапдан Марудага дастёрликка ёлланганимдан кейингина хабар топдим.

Бу воқеа кузда, онамнинг вафотидан уч ой ўтгач юз берди. Баққолга тухум олиб кетаётган эдим, курсича кўлтиқлаб олган Маруда учраб қолди. Имлаб чақирган эди, олдига бордим, кек сақлаб юрадиган одатим йўқ. «Меникида ишламайсанми?»— деб қолди у.— Сенга ўхшаган оёққўли чаққон бир бола керак. Кунига эллик тийин бераман. «Эллик тийин» у пайтларда ҳазилакам пул эмасди, айниқса, менга ўхшаган ёш бола учун катта даромад. «Дастёринг бор-ку», дедим. «Пул ўғирлаган эди, ҳайдаб юбордим». Маруданикида ишлайдиган болани, унинг нима иш қилишини яхши билардим.

Маруданинг кўлтиғидаги кимор ўйнайдиган курсича эди. Унга олтита тўртбурчак чизилган бўлиб, ҳар бирига нуқта чекилган. Биринчисида битта, иккинчисида иккита, учинчисида учта, шу тариқа олтитагача нуқта бор. Тўртбурчаклар форсий ном билан аталади: як, ду, се, чор, панж, шаш. Маруда бозорга келиб одам гавжум жойга курсисини ҳўяр, дастёри финжон билан ликопчани оларди-да, финжон тўнкарарди — унинг тагида соққалар бор эди.

— Беш тийин тиксанг, ўн тийин оласан,— деб қичқирарди Маруда.— Омадинг чопса, бир тангалик бўлиб қоласан.

Курси атрофига одам йиғилади. Биров «як» деган тўртбурчакка беш тийин тикади дейлик, дастёр бола тўнкариғлик финжонни ликопчаси билан силкитиб соққаларни шиқирлатади. Финжонни очганда битта нуқтали биронта соққа чиқса, пул тиккан ўн олади, иккитаси биттадан нуқ-

тали бўлса, йигирма тийин ютади, борди-ю, биротна ҳам «як» чикмаса ютказди. Дастёр бола: «Баъзи кунлари Маруда ўн беш сўм топади, баъзан зўрға беш сўм ютади», дер эди.

Маруданинг таклифидан теримга сиғмай кетдим. Дастёр болага доим хавас қилардим: у финжондаги соккаларни шикирлатганда худди ўзим кимор ўйнаётгандек юрагим увишарди, кейин дарди-дунёим қоронғилашиб, хувиллаб ётган уйга йўл олардим. Бунақа пайтларда ўзимни дунёдаги энг бахтсиз одам деб ҳисоблардим. Розилик бермай бўладими! Марудага: «Хозир боққолга тухумларни бериб, сеникига бораман», дедим.

Кунлар бир-бирини қувиб ўта бошлади. Кунлардан бир куни Лука каерларда юрганимни сўраб қолди. Мен Марудага дастёрчилик қилаётганимни айтганимда у ўйланиб қолди-ю, лекин индамади. Орадан уч кун ўтгач, хўжайиним уч сўмликни майдалаб қелишга юборди. Мен яқинрокдаги телпакдўзлик устахонасига қараб югурдим. Телпакдўзлик асосан гуржиларнинг хунари эди. Устахонага киришим билан Лукага кўзим тушди, у эшикка орқа ўгирганча нарда ўйинини томоша қилиб турарди. Телпакдўз Гадеван пулни майдалаб бергунча ўйин тугаб, сокқа ташлаётганлар ўринларидан кўзғалишди. Қора чакмон кийган черкас Маҳмудни ҳам, бочкафуруш Салимни ҳам яхши танирдим. Салим бочкафуруш чўнтагидан бир даста пул олди-да, битта-битта тахлай бошлади. Уч сўмимни аллақачон майдалаб олган бўлсам-да, худди оёғим турган жойимга михланиб қолгандек кимир этмасдим; умримда бунча кўп пул кўрган эмасман. Салим пулларни тахлагач, буклаб чўнтагига солди, камарини ечиб, нарда устига ташлади-да, кийимларини текислай бошлади.

— Соққаларни ол, Салим! — Луканинг амирона овози қулоғимга чалинди.

— Ҳа, нега? — кулимсираб сўради Салим.

— Ол, деяпман!

Салим камарини таққач, соққаларни олди-да, отиб ўйнай бошлади.

— Мана олдим, хў-ўш?..

— Олтиталикни чиқар!

Салим соққаларни жойига ташлади.

— Бор, ишингни қил! — деди қўл силтаб.

Лука шартта қўйнидан тўппонча чиқарди-да, Салимга ўқталиб, ўтиришни буюрди. Ҳазилнинг охири войлигини англаган Салим ранги қув ўчганча жойига чўкди.

Устахона жимжит бўлиб қолди.

— Соққаларни ол,— деди Лука.— Олтиталикни чиқар, олтиталикни.

Салим соққаларни қовушимсиз бир ҳаракат билан аралаштириб, тахтага отди. Худди мўлжалдагидек олтиталик чиқди.

— Энди тўртталикни чиқар,— деди Лука.

Салимнинг рангида ранг қолмаган, пешонасини тер босиб, кўзлари совуқ йилтирарди.

— Аралаштир, аралаштир, деяпман,— буюрди Лука.— Тўртталикни чиқар.

Салим соққани ташлаган эди, тўртталик чиқди.

— Энди Маҳмуднинг пулини қайтариб бер!

Салим жим бўлиб қолди.

Лука ундан кўз узмасди. Салим кўкрагига тиралгудек бўлиб турган тўппончага кўз қирини ташлади-да, бор пулини олиб, тахтага қўйди.

— Ўзингникини ол,— деди Лука Маҳмудга.

Черкас пулларни санаб, тўртдан уч қисмини олди-да, тахтага қўйди.

Анчагача ҳеч кимдан садо чиқмади.

— Нега тортиб олдинг? — сўради Салим секингина.

— Алдаб ютганинг учун.

— Ҳар ким кўнгли тусаган ишни қилади,— деди Салим.— Мен нарда ўйнапман.

— Мен ҳам кўнглим тусаган ишни қилдим,— деди Лука.— Сендан олиб, унга бердим.

Салим ташқарига йўл оларкан, остонага етгач, тўхтаб:

— Ўзингни ботир қилиб кўрсатмоқчимисан? — деди.— Бу шундоғам ҳаммага аён. Ростини айтсам, сендақасини кам кўрганман.

— Лекин сенга ўхшаганлар жуда кўп. Мен ҳамма қатори одамман. Ўзимни ботир қилиб кўрсатаётганим ҳам йўк.

— Бу гапинг ҳам тўғри, Дата,— деди Салим ҳамон остона ҳатламай.— Менга ўхшаганлар жуда кўп, бутун дунёни босиб кетган. Сенинг ёшингда мен ҳам шунақа эдим, балки сал мундайроқ бўлгандирман. Ёши улғайган сари одам ўзгарар экан. Мен дунёни ўзгартириш фикридан воз кечдим. Бочка сотиб, тирикчилик қиламан. Бу олам мана бундайлардан иборат,— У Маҳмудга ишора қилди.— Ҳеч нарсани ўзгартиролмайсан. У мени ютолмаслигини билса ҳам ўйнайверади. Бугун бўлмаса эртага, барибир, менга ютқазади. Негалигини биласанми? У очкўз, ютиб оламан, деб умид қилади.

Черкас Салимнинг олдига югуриб келди. Тарсаки овози эшитилди.

— Яна шунақа десанг кўпроқ ейсан.

Салим чурқ этмай чиқиб кетди. Лука ҳам унинг ор қасидан йўл олди.

— Рост-да, — деди халфалардан бири. — Алдайдими, йўқми, бировнинг нима иши бор?

— У шунақа одам. Фирромликка токати йўқ, — деди Гадеван унинг гапини бўлиб, кейин гарданимга шапатиллади. — Бора кол, ўғлим.

Мен устахонадан чопиб чикдим.

«Қаерда юрибсан? — деди Маруда менга захрини сочиб. — Итдан тарқаган иблисларнинг олдида қолиб кетдингми?» Мен ҳозиргина юз берган воқеадан шу қадар хаяжонга тушган эдимки, агар Маруда гап сўрамаса ҳам, барибир айтиб берган бўлардим. Ҳамма гапни окизмай-томизмай гапириб бердим. «Черкасининг сочлари сарғишми?» деб сўради Маруда. «Сарғиш эди», дедим. У анчагача жим қолди. «Ҳалиги сассиқ балчикдан чиққан иблиснинг оти Лука эканми, Салим уни Дата деб айтди деяпсанми?» Мен: «Ҳа», дедиму бирданига юрагимни ваҳм босди. Нимадан кўрқаётганимни ўзим аниқ билмасдим, бироқ нотўғри иш қилаётганимни сезиб турардим.

Лука уйга барвақт қайтиб келди. Овқатланиб бўлгач:

— Салим фирромлик қилиб ўйнагани учун ундан пулини тортиб олдинг-а? — деб сўрадим.

Лука бош ирғади.

— Қимор асли фирромлик-ку, — дедим.

— Тўғри, — деди у. — Буни сен қаёқдан биласан?

— Маруда айтди. Тагин у, бу дунёда ҳамма бир-бирини алдаб кун кўради, деди.

Лука худди менинг борлигимни унутиб қўйгандек узоқ сукутга чўмди.

— Ҳамма эмас, — деди менга юзланиб. — Кўпчилик шундай қилади.

Лукани бозорда камдан-кам учратардим. Эртасига унинг бизга яқин келиб, ўйинимизни диққат билан кузатаётганини кўриб хайратга тушдим. У бир соатча туриб, кетиб қолди. Кўп ўтмай қайтиб келди-да, уч нукталик «се» тўрт-бурчакка йигирма тийин тикди... У секин-секин ютқизаверди. Секин-секин дейишимнинг сабаби, ўйиннинг йўриғи шунақа: уч-тўрт марта чув тушганинда бир ёки икки марта омадинг чопиб қолиши мумкин. Охир-окибат, барибир, ютқазган бўлиб чиқасан. Лука ярим соатда уч сўмдан

айрилди. Кўй, ўйнама, деб имо-ишора қилдим ҳам бўлмади. У бир тийин ҳам ютолмай кетди.

Ўйга келсам, у худди бизнинг курсичамизга ўхшатиб катакларга ажратилган қоғозга бир ҳовуч танга кўйиб ўтирган экан. У нимадандир қувониб, ўзича узоқ ўйнади. Ўйнагани сайин терисига сигмай қувонарди. Ниҳоят, ўйинни йиғиштириб, менга ўгирилди.

— Маруда сеникида туришимни биладими? Мен тўғримда унга ҳеч нарса демаганмисан? Эслаб кўр.

Мен Марудага нималар деганимни эслашга уриндим, тўғриси, унга жуда кўп нарсаларни гапириб ташлаганман, эҳтимол, Луканинг бизникида туриши ҳам оғзимдан чиқиб кетган бўлиши мумкин. Йўқ, ҳар ҳолда айтмаганман-ов.

— Эсингда бўлсин, мен ҳақимда сўраб-суриштира, калланга келганини гапиравер, фақат мана бу нарсани,— Лука ўйнаётган ўйинига ишора қилди,— айта кўрма. Тушундингми?

Эрталаб уни яна бозорда учратдим. Лука нарироқда бизни кузатиб турарди. Одам гавжумлашгач, у яқин келиб ўйинга киришди. Бир соатдан кейин Маруда менга курсини кўтартириб бозордан олиб чиқиб кетди.

— Ўттиз беш сўм олиб чиққан эдим, бир тийиним ҳам қолмади,— деб нолиди хўжайиним.— Шунча пулни қандай қилиб ютказганимга ақлим лол.

Мен ҳам ҳайрон эдим. Маруданинг қўлида шунча ишлаб бунақасини ҳеч кўрмаганман.

Маруда кулбасига етиб келгач, столга ароқ билан тузланган карам келтириб қўйди-да, хаёлга чўмди. Нима ўйлаб топаркин, деб унга тикилганимча карам еб ўтиравердим. Маруда шишани яримлатгач, курсини бозорга олиб чиқишни буюрди. Мен орқангдан етиб бораман, деди.

Дарҳақиқат, йўлнинг ярмига бормасимданоқ у етиб келди. Осмон мусаффо, маза қилиб кимор ўйнайдиган чароғон кун. Бозорга етганимизда Маруда майдалаб кел, деб эллик сўм берди. Эгарчилик устахонасига киришим билан Лукага кўзим тушди. Шу пайтгача у ҳамюртларининг устахонасию дўконларида вақт ўтказиб юрганини тушуниб етдим.

— Қайтиб келдингларми? — деб-сўради у.

Мен бош ирғаб қўйдим.

Курсини қўйишимиз билан одам йиғилди. Шу заҳоти Лука ҳам пайдо бўлди. Бир соат ичида у Маруда одамлардан ютган пулларни ҳам, мен майдалатиб келган эллик сўмни ҳам қоқлаб олди. Хўжайин яна менга курсини кўтартирди, биз ўйга равона бўлдик.

— Грузин ютяпти-ку, а, — деди Маруда. — Отини Лука деганмидинг? Одамнинг бунақа дови келиши мумкин эмас. Хар гал омади чопади-я. Тагин нукул кўп пул тикилганда ютади, баччагар. Кўрамиз қачонгача омади келаркин.

Учинчи куни ҳам Лука Маруданинг бор-йўғини шилиб олди. Тўртинчи куни келиб Лука курсига пул тикканди, Маруда у билан ўйнашдан бош тортди. Лука индамай нари кетди. Хўжайинимнинг бағрига шамол теккандек бўлди. Аммо бу узокқа чўзилмади, аввалгиси ҳолва экан, бошимизга ундан кўра каттарок ташвиш тушди; худонинг берган куни бозордан бор-йўғимизни бой бериб қайтавердик. Бизни кимлар ютмади дейсиз, айниқса, гуржи усталарининг ҳамиша қўли баланд келарди. Лукага биринчи марта ютқазганимиздан буён ўтган икки ҳафта ичида Маруда бор-йўғидан айрилди. Ўйинни давом эттиришдан ҳеч қандай маъно қолмаган — ютқазганимиз тайин, Маруданинг бозори касодга учради. Хўжайиним фақат бир нарсани ўйлаб эзиларди, Лука юбориб турган одамлар қандай қилиб уни ютаётганининг сабабини билолмай эзилар, аламзадаликдан бошқани тошга ургудек бўларди. У ғозларни ютган пулларга сотиб олишини энди тушундим. Бирок энди ғоз сотиб олишга ақча қолмаган, бай пуллари ҳам куядиганга ўхшаб қолди. Шундай бўлса-да, Маруда мени ишдан озод қилгани йўқ. Хизматнинг йўриғи бошқа, ахир! Энди у кунига йигирма тийиндан ортиқ тўламас, мен шунисига ҳам шуқр қилардим. Кун бўйи кулбамиздан чиқмаймиз. Маруда ароқ ичиб, газзагига тузланган карам чайнайди, мен карамни нонга кўшиб тушираман. Биринчи қадахдан кейин унинг ақли пешланади.

— Бир ойдан кейин ғозларни йиғиштириб олишимиз керак, лекин ҳақини қандай тўлаймиз? Ҳеч ким олган пулини қайтиб бермайди. Кузгача деб келишган — ихтиёр ўзларида. Бай пуллари бекор кетди, деса ҳам бўлаверади. Қарз кўтарсаммикин-а? Лекин кимдан оламан?

— Бозор ҳам касодга учради, — иккинчи қадахдан кейин у нолий бошлайди. — Сиримни фош қилишди. Бошқа бирон станицага бош олиб кетсаммикин? У ерда дарров бирим икки бўлиб кетармиди? Қанчалик омадим чопмасин, барибир, бир ойда ғоз сотиб олишга етадиган пул топармидим.

— Худо бор, дейишади, — учинчи қадахдан кейин ҳиқиллашга тушарди у. — Агар худо бўлса, ишларим шунчалик чаппа айланиб кетишига йўл кўярмиди? Ўйинимиз йўққа чиқди, бай пуллари куйди...

Шундай деб хўжайиним хўнг-хўнг йиғлар ва шу кўйи

ухлаб қоларди. Шундан кейингина мен уйга йўл олардим. Эртасига ҳаммаси яна бир бошдан такрорланарди.

Бир куни Маруда биринчи қадахни хўплаб туриб менга тикилиб қолди.

— Унинг оти Луками? Салим Дата дедими?

Тилим танглайимга ёпишиб қолди, бироқ Марудани менинг жавобим қизиқтирмасди, ароқдан бир хўплаб карамни газак қилди-да, яна уйга чўмди. Сизга ёлғон, худога чин, у бир соат қимир этмай ўтирди. Кейин мени эргаштириб кўчага чиқди.

Бугун яқшанба. Бозорда одам ғиж-ғиж. Олакуроқ кийинган кишилар пилчиллатиб лой кечганча тўхтовсиз у ёқдан-бу ёққа юради. Маруда пешингача духан, ҳар хил устахонаю дўконларда санқиб юриди, дуч келган одам билан нималарнидир пичирлашиб гаплашди. Бирор жойга кирса, мен кўчада қолардим. У нималарни пичирлаб, қанақа ишни битириб юрганини билмасам-да, ҳар ҳолда бу яхшилик аломати эмаслигини кўнглим сезар, унга эргашиб юриш азоб эди. Охирида у Салим бочкафурушнинг дўконига кириб, узоқ қолиб кетди. Кейин иккаласи шивирлашганча чиқиб келишди. Салимнинг нимадандир ҳадиксираётгани ҳалигача кўз олдимдан кетмайди.

— Ҳасанни кўрмадингми? — деб сўради Маруда ёлғиз қолганимиздан кейин.

— Пастга қараб кетди.

Ҳасан бозорнинг миршаби. У ишни ўзига мослаб йўлга қўйган, ҳамма ошхона эгалари, савдогарлар, даллоллар, олибсотарлар ҳар куни унга иона тарзида пора беришарди. Унинг жуда назари паст — беш тийин беришса ҳам йўқ демай олаверарди. Маруданинг иши юришиб турган пайтда унинг ҳам кирими ёмон эмасди.

Ҳасанни мол бозордан топдик. У бир лўли билан олишар, олиб келган молини ўғирлик мол, деб дўк урарди. Лўли эллик тийинлик тангани секингина унинг чўнтагига солиб қўйганди, Ҳасаннинг овози ўчди-қўйди. Маруда уни кишибилмас имлаб чақирди.

— Бир иш бор, — дея Ҳасанни четга бошларкан, қулогига шивирлади. — Биттасини қўлга олиш керак.

— Кимни?

— Биттасини-да.

— Қандай гуноҳ қилибди?

— Нима қилгани билан ишинг бўлмасин. Мен полиция бошлиғини бошлаб келгунимча уни ҳибсга олиб, ушлаб турсанг бас. Шунга қанча сўрайсан?

— Шевелихиникига бораман, деяпсанми? Бугун Ше-

лихиннинг сен билан гаплашишга вақти йўқ. Уйи тўла меҳмон.

— Буниси билан ҳам ишинг бўлмасин. Олиб келаман. Мўлжалингни айт.

— Қуроли борми?

— Ёнида олиб юрмаса керак, лекин бир ўзинг уни эплаштиролмайсан, икки-учта одам билан бориш керак.

— Ким экан ўзи?.. Учта полициячини ёнингга ол, деяпсанми? Ударга ҳам унча-мунча бериш керак...

— Албатта... Оғзингга сиққанча сўрайвер!

— Текинга мушук офтобга чиқмайди.

— Уччаласига қанча сўрайсан?

— Ҳар бирига уч сўмдан.

— Тўққиз сўмми?

— Ўн сўм. Бир сўми ароқ билан газагига.

— Ўзингга-чи?

— Менгами? — Ҳасан ўйланиб қолди. — Менга беш сўм берасан.

— Вой, ярамас, ўлакса-ей. Миршабнинг баҳоси полициячиникидан баданд экан-да, а?

— Бўлмаса, ўзинг биласан... Бор, бирпас айланиб кел. Ҳозир ўн беш сўмни кўзинг киймаса, эртага элик сўмга ҳам ялиниб кўндиролмайсан. Бу ишнинг тагида бир шумлик бор, қўй, бошимни қотирма.

Ҳасан шартта бурилиб, кета бошлади. Маруда унинг орқасидан югурди.

— Бўпти, кўлингни ташла. Бориб, уни ҳибсга ол, кейин ҳисоб-китоб қиламиз.

— Сен бориб бошқаларни лақиллат, хўпми, — деди Ҳасан орқасига ўгирилиб.

Маруда ноилож чўнтагини ковлаштириб пул чиқарди.

— Ма! Беш сўм қарзман.

Ҳасан ён-верига аланглаб, кимгадир дағдаға қилди... Маруда унинг чўнтагига ўн сўмлик червонни солиб қўйди. Ҳасан кўлини чўнтагига солиб пайпаслади: тиллами, йўкми?

— Ким ўзи у? Қаерда қўлга олишим керак?

— Олдин полициячиларни бошлаб кел.

Полиция бўлимида беш дақиқа ҳам турганимиз йўқ, Ҳасан дарҳол уч кишини эргаштириб чиқди. Маруда билан пичир-пичир қилишди, уларнинг гапини эшитолмай қолдим, полициячиларга ҳам йўл-йўлакай нималарнидир уқтирди. Маруда иккаламиз ханжар устахонаси олдида қолдик. Ҳасан шериклари билан Папчукнинг ошхонасига бостириб кириб, кўли орқасига боғланган Лукани бошлаб чиқди-да, миршабхонага олиб кетди.

— Ана энди пулнинг тагида коладиган бўлдим,— дея қувонди Маруда уларнинг ортидан қараб.— Беш мингдан камига рози бўлмайман. Ярмини Шевелихинга бераман — кўпига умид қилмай қўя қолсин. Икки ярим минг олсам, сенга беш червон бераман. Ҳалолнинг бўлсин. Сенсиз бу ишлар қаёқда эди. Энди полиция бошлигиникига борамиз. Бутун якшанба-ку, киритишади. Юр, кетдик.

Мен истар-истамас унга эргашдим. Олдинига етиб юришга уриндим, кейин оломоннинг ичида уни йўқотиб қўйдим. Қидириб ўтирмадим. Бутунлай гангиб қолган эдим. Оёқларим зил-замбил; биров елкаси билан туртади, бировлар у ёқдан-бу ёққа суради, лекин мен ҳеч нарса сезмаётгайдекман; кўзим кўр, қулоғим қар, ҳаёт қаердадир, жуда ҳам йироқда ўз маромида давом этар, фақат мен ҳамма нарсадан узилиб танҳо қолган эдим — ён-веримда тирик жон йўқ, фақат кўз олдим жимирлашади, холос. Телпакдўзлик устахонасига қандай келиб қолганимни ўзим ҳам билмайман. Ҳамма одатдагидек ўз иши билан машғул. Гадеван қорақўл териларини бичиб, халфаларига узатарди. Хонанинг нариги бурчагидан соққаларнинг шиқирлаши эшитилар — кимлардир нарда ўйнарди.

— Гадеван амаки,— дедим худди уйқусураётгандек.— Лукани тутиб кетишди.

Гадеван бошини кўтариб, менга узоқ разм солди, имлаб ёнига чақирди-да, нима бўлганини сўраб-суриштирди, шундан кейингина бўлган воқеадан нарда ўйнаётганларни хабардор қилди. Ўйинчиларнинг бири Маҳмуд эди. Уларга ҳамма гапни ипидан-игнасиғача батафсил айтдим.

— Салим билиб айтган экан,— деди Маҳмуднинг шериги.— Ёруғ дунёдан кўнгли тўлмай қолган, ҳамма нарсани ўзгартирмоқчи эди. Марудадан нарироқ юр, деб неча марта айтдим. Барибир, бу ишнинг охири вой. Қани, соққани от!..

— Соққани от дейсанми? Дунёда фақат сенга ўхшаган тўнкаларгина яшаса, қуёш аллақачон хира тортиб кетмасмиди? Олижаноб одамнинг ишини муҳокама қилишни сен товукмияга ким қўйибди. Тур, йўқол!

Маҳмуднинг шериги эътироз билдирмоқчи бўлди-ю, шу заҳоти фикридан қайтиб, нардани нари сурди-да, ташқарига чиқиб кетди.

Хонага сукунат чўкди. «Шунча одам Лукани қандай қутқариш ҳақида бош котирганидан кейин, бирон нажот бордир», дея ўзимга таскин бердим.

— Ҳасан миршаб унинг кимлиги-ю, нима учун ҳибсга

олганини ўзи ҳам билмайди, дегин, — жимликни бузиб деди Маҳмуд

— Йўқ, билмайди, — дедим ҳозиржавоблик билан. — Хўжайиним, бу ёғи билан ишинг бўлмасин, деди.

— Маруда Шевелихинникига кетдим?

— Ҳа. Мен учун унинг эшиги доим очик, деди.

— Уни аҳмоқ деб юрсак, шайтонга дарс берар экан-ку, дея Маҳмуд бармоқларини қисирлатди. — Уни шундай боплайки, кулавериб ҳамманинг ичаги узилсин.

Гадеван Маҳмудга пул узатди.

— Бунча пулнинг кераги йўқ. Бизнинг мамлакатимизда энг бекадр нарса — қонун. Унинг баҳоси бир қадах ароқ, нари борса ўн червон. Яхшилик қилиш учун ортикча чиқимнинг кераги йўқ. Бу юртни шунинг учун ҳам яхши кўрса арзийди. Бўлмаса аллақачон бошқа жойга кўчиб кетган бўлардим.

Маҳмуд устахонадан чиқди, мен ундан орқада қолмаслик учун кетидан югурдим. У миршабхонанинг рўпарасидаги Гурьяновларнинг уйига етганида тўхтади, менга ҳовлидан ўтиб, ичкарида нималар бўлаётганини билиб чиқишни тайинлади. Мен панжарали деразадан мўралаб, дарров изимга қайтдим.

— Чап томондаги хонада учта полициячи бор экан; иккитаси ухляпти, учинчиси тамаки бурқситяпти. Ўнгдаги хонада Ҳасан миршаб столда, Лука харракда ўтирибди. Бошқа ҳеч ким йўқ.

— Энди бориб Ҳасанни чақириб кел. Маҳмуднинг зарур иши бор экан, дегин. Фақат ҳеч ким билмасин.

Мен полициячиларнинг ёнидан сирғалиб ўтдим-да, Ҳасанга Маҳмуднинг гапини етказдим. Маҳмуднинг отини эшитган миршаб бирдан сергак тортиб, бош ирғади.

Ичкаридан отилиб чиқдим-да, Гурьяновларнинг деворидан ошиб, яшириниб олдим.

Ҳасан ён-верига аланглаб, Маҳмудга яқинлашди.

— Нима дейсан?

— Неча пул берсам, анови одамни қўйворасан?

— Қайси одамни?

— Секинроғ-е. Анови, Маруданинг гапига кириб камаган одамнингни айтяпман.

Ҳасан унга бақрайиб қолди.

— Кеча Шевелихин мендан Бастановнинг отлари қаёққа йўқолиши мумкин, деб сўраб қолди, — деди Маҳмуд бепарво. — Отлари топилса, сотиб олмоқчи экан. Ким ўғирлаганини суриштиришга ҳозир вақти йўқмиш.

— Сен нима дединг? — миршабнинг овози қалтираб чиқди, бироқ у ўзини қўлга олиб, зўрма-зўраки ҳомуза тортди.

— Кизикмисан, мен унга Ҳасан миршаб отларни ўғрилардан тортиб олиб, Пашковский танобчиларига ҳар бирини етмиш сўмдан сотиб юборди, дермидим,— дўстона гап котди Маҳмуд.

— Приставнинг жойини пуллашга ёрдам берганингдан буён бизнинг бошлик билан жуда кадрдонлашиб кетдинглар-а, койилман! — Ҳасан афсусланиб бош чайқади.— Тагин ўзингни яхши одам дейишдан ор қилмайсан-а? Гашқовдан приставлик амали учун етти юз эллик сўм олиб, Шевелихинга бор-йўғи икки юз эллик сўм бердинг. Қолгани қани?

— Буни фақат Шевелихин иккаламиз биламиз. Бизнинг ишимизга сен тумшугингни суқма. Яхшиси, анови одамни қўйвориш учун қанча сўрашингни айтгину бор-барака қилайлик.

— Уни қўйворолмайман! — гапини чўрт кесди Ҳасан.

— Нега энди?

— Маруда Шевелихинни бошлаб келгани кетган.

— Сен бошқа биронтасини қамаб қўй.

— Кимни?

— Одамдан кўпи борми? Қанчаси сандироқлаб юришибди-ку.— Маҳмуд чўнтагидан йигирма бешталиқ чиқарди.

Ҳасан ён-верига аланлаган эди, четан девору ғовларни ёқалаб келаётган маст казакка кўзи тушди.

— Бу ёққа кел! — дағдаға қилди Ҳасан мастга.

Казак унинг нима деганини тушунмай сургалаверди. Ҳасан қайта чақирганидан кейингина олдига келди.

— Кимсан?

— Чертковман.

— Бор, йўлингдан қолма.

— Нега қўйвординг? — деди Маҳмуд чигланиб.

— Бу ясовул Чертковнинг амакиваччаси-ку, кўрмаясанми?

— Нима бўпти?

— Дод-вой кўтаради.

— Ҳамма ҳам дод-вой қилади-да. Жим турадиган аҳмоқ бор эканми?

— Шевелихин нега дод соляпти, деб сўрайди.

— Сен додламайдиганини топ. Бекорга пул беряпманми?

— Унақасини қидиришга ҳозир вақт йўқ. Шевелихинни кутиб турибман. Дод солмайдиган биронтасини ўзинг тезроқ топиб кел.— Ҳасан пулга қўл чўзди.

— Ҳам одам топиб келай, ҳам сен тўнғизга йигирма беш сўм берайми? Худди министрдек фармон берасан-а. Ҳасаннинг бутунлай кайфияти бузилди.

— Майли, манавини олиб, ўн сўм қайтар,— буюрди Маҳмуд.— Тез бўл.

Ҳасан истар-истамас чўнтагидан тилла танга чиқарди.

— Бўпти, биронтасини опке,— деди у ҳафсаласизлик билан ва маҳкама томон йўл олди.

— Тўхта,— деди Маҳмуд.

— Нима?

— Ўзим кириб қўя қоламан.

Ҳасан гапга оғиз жуфтлаб улгурмай Маҳмуд уни кўлтиклаб ичкарига бошлади.

Мен яшириниб ўтирган жойимдан чиқдим. Кўп ўтмай эшик тагида Лука кўринди. У мени чақириб, нима бўлганини батафсил суриштирди-да, бурнимга чертиб қўйгач, бозор томон юрди.

Мен яна ҳовлига кириб, деразадан мўраладим. Маҳмуд Луканинг жойини эгаллаб ўтирарди. Ҳасан миршаб столга энгашиб, калин дафтарни варақларди. Полициячилар тизза-сидаги титилиб кетган китобга қараб мудрашарди.

Шевелихин тушган извошнинг овози эшитилган заҳоти Ҳасан пинакка кетган полициячиларни туртиб уйғотди. Маҳмуд эшикка оркасини ўгирганча ўзини уйқуга солиб ётди. Полициячилар энгил-бошларини тартибга келтириб, мўйловларини бураб қўйишди-да, сўнг астойдил китобга тикилишди.

Извош миршабхона олдида тўхтади, подшоликнинг арпасини еб семирган отлар пишқириб депсинарди. Полиция бўлимининг бошлиғи ерга сакраб тушди, шу заҳоти миршабхона эшигидан «Ўрнингиздан туринг!» деган хайкирик эшитилди. Ҳасан миршаб Шевелихинга пешвоз чиқиб, ғоз турди ва қўлини чаккасидан олгач: «Вольно!» деб кичқирди.

— Ишлар қалай, лочинлар? — деди Шевелихин уйқу-сираб турган полициячиларга юзланиб.

«Лочинлар»нинг бурни қизариб, шишиб кетган эди. Улар бир овоздан подшою ватанга садоқат билан хизмат қилишаётганини баён этишди. Полиция маҳкамасининг бошлиғи уларнинг қўлидаги китобга қизиксинди; полициячилар бўш вақтларида Инжил ўқишаётганидан қувониб, ҳатто наридан-бери имтиҳон ҳам қилган бўлди. Биринчи полициячи «Ҳалок этма», иккинчиси «Ҳиёнаткор бўлма», учинчиси эса «Ўз яқинингга меҳр қўй» сурасини бир амаллаб минғирлаб ўқиди. Шевелихин имтиҳон билан

машғуллигидан фойдаланиб, Маруда очик эшикдан хар-ракда чўзилиб ётган одамни кўздан кечиришга уринар, бироқ ўз ходимларининг билимдонлигидан маст бўлган Шевелихин оят сўзларига ҳамоҳанг чайкалиб, унга халал берарди. Шевелихин имтиҳонни тугатгач, Маҳмуд ётган хонага қараб юрди. Ҳасан билан Маруда унинг орқасидан эргашди. Ниҳоят, полиция бошлиғи Марудага савол назари билан қаради, у ухлаётган Маҳмудни бармоғи билан нуқди. «Тур ўрнингдан!» Шевелихин шу қадар қаттиқ бақирдики, ҳатто деворда осиглиқ турган императорнинг сурати чайкалиб, сал бўлмаса узилиб тушай деди. Маҳмуд роҳатланиб керишгач, бу ёнбошига ағдарилди, тепасида турган одамларга қараб, ўрнидан кўзғолди.

— Салом, жаноблари.

— Мосье Жамбеков!.. — ҳайратга тушган Шевелихиннинг бирдан кулгиси қистади.

У хахолаб узоқ кулди.

Ҳасан миршаб Шевелихинга кўшилиб куларкан, ҳаммани ҳушёрлик билан кузатар, фақат кулги билан қутилиб кетмаслигини яхши биларди. Хангу манг бўлиб қолган Маруда нима дейишини билмай гарангсиб турарди. Фақат Маҳмуд ўзини хотиржам тутар, бирон мўйи ҳам қилт этмасди.

Шевелихин кулгидан тўхтаб, хўжайинимга юзланди. Полиция идорасида сукут чўқди.

— Бу бошқа одам... — дея гўлдиради Маруда.

— Бошқа одам дейсанми?... — бошлиқ яна ўзини тутолмай хахолади.

— Мосье Жамбеков, бу ерда нима қилиб юрибсиз? — сўради у яйраб куларкан.

— Манави ҳайвон, — деди Маҳмуд боши билан Ҳасанга ишора қиларкан, — ўзига ўхшаган учта ҳайвон билан Папчукнинг ошхонасига бостириб кириб, мени ҳибсга олди.

— Нимага асосланиб қамоққа олдинг? — Ҳозиргина ҳукм сурган қувноқ кайфиятдан асар ҳам қолмади.

Ҳасан дарров эс-хушини йиғиштириб олди.

— Шу аҳмоқнинг чакувига асосланиб қўлга олдик, — деди Ҳасан Марудага бакрайиб туриб. — У-қабардинларнинг кечаги йўқолган иккита қўйини Маҳмуд ўғирлаб кетди, деди. Сен уни қаматвор, ҳозир гувоҳларимни олиб келаман, дейди.

Эртасига телпакдўз Гадеван полиция бошлиғи миршабнинг қулоқ-чаккасига тортиб юборган тарсаки овози дўкониғача эшитилганини айтиб, қасам ичди.

Маруда ҳар эҳтимолга қарши эшикка яқинроқ бориб турди.

— Жаноблари! — деди Маҳмуд қизишиб.— Бу одамни ҳақорат қилиш эмасми?! Мени иккита қўй... йўғ-е, иккита дирдов кўзичокни ўғирлашда айблашса-я! Ўзингизга маълум... Армавирда паровознинг тендери¹ ни уриб кетишди. Боқуда юк ортилган туя карвони ғойиб бўлди... Лекин иккитагина қўйни деб... Вой, вой, вой! Бу одамни хор қилиш-ку! Шармандалик-ку!

— Ҳа, иккита, жаноблари! — дея гапини такрорлади Ҳасан.

— Нима иккита?

— Манови иккита қўй деди,— Ҳасан шу қадар куйиб-пишиб гапирардики, қараб туриб унга ачиниб кетдим.

— Ё парвардигор, император ҳазрати олийларини ўз паноҳингда асрагайсан! — деди Шевелихин подшонинг суратига юзланиб.— Фуқаросининг ахволи шу бўлса, подшо давлатни қандай бошқарсин? Бу ярамасликларни қандай қилиб йўриққа соласан? Вой жафокаш пушти-паноҳимиз-эй!

Ҳасан миршаб шу қадар чуқур эҳтиром ва шукроналик билан эзилиб турардики, худди бирданига ўпкаси тўлиб, йиғлаб юборадиганга ўхшарди.

— Бўлди,— деди Шевелихин ва мақсадга ўтиб Марудага қўлини узатди.

Хўжайиним унга бир даста қоғоз пул тутқазди. Менга ваъда қилинган эллик сўм ҳам шуларнинг орасида кетди.

— Жаноблари,— деди Маҳмуд қулай имкониятдан фойдаланиб қолиш ниятида.— Манови ярамас менга йигирма беш сўм жарима ҳам солди.

— Қайтарилсин!

Унинг бу қадар сурбетлигидан довдираб қолган Ҳасан эндигина эътироз билдирмоқчи бўлган эди, Маҳмуд оғиз очгани қўймади.

— Жаноблари, эсингиздами, Бастановнинг отлари тўғрисида сўраган эдингиз?

Полиция бошлиғи қотиб қолди.

Йигирма беш сўм кўз очиб-юмгунча Ҳасаннинг чўнтагидан Маҳмудникига ўтди-қолди.

— Бугун менга Бастанов отларини топибди, деб айтишди.

Бу хабар Шевелихиннинг димоғини чоғ қилди. У Ҳасан билан полициячиларга Марудани ўн беш қамчи уришни буюрди-да, Маҳмуд билан извошга ўтириб жўнаб кетди.

¹ Тендер — паровозга тиркаладиган ўтхонаси билан сувхонаси.

Хўжайинимни ҳовлига олиб чиқиб жазолашаётганда, айниқса Ҳасан миршаб кучаниб қамчи сермади.

Уйга келсам, Лука кўринмади, фақат столда бир червон ётарди. Уни бозорнинг бирор пучмоғида учратиш умидида ҳикиллаганимча излашга тушдим. Қош қорайиб қолганда Салим бочкафурушга дуч келдим.

— Луками? — деди у. — Лука бу жойларни эпақага келтириб бўлди. Энди бошқа жойларда ҳам тартиб ўрнатиш учун жўнаб кетди.

Болалик кезларимда менга яхши ибрат кўрсатган бу одамни излаш беҳудалигини билсам-да, ҳатто умидим сўнган чоғда ҳам дараклашдан тўхтамадим, ундан фақат юрагимнинг тўрида ардоқланадиган хотирларгина қолди, холос.

Орадан бир неча йил ўтгач, укам билан ҳовли-жойни сотиб, Ростовдаги қариндошларимизнинг ёнига кўчиб кетдик. Мен меҳмонхонага хат ташувчи бўлиб ишга кирдим, кейинроқ ресторанга официант қилиб олишди. Лукани излаб топишдан бутунлай умидимни узиб юрган кунлардан бирида тақдир бизни яна учраштирди. У меҳмонхонамизга бир кунга кўнди. Кутилмаган учрашувдан иккимиз ҳам қувониб кетдик. Кечкурун унинг хонасига ҳар хил ноз-неъматлар олиб кирдим. Алламаҳалгача ўтирдик, бўлиб ўтган ишларни эслаб кулишдик.

— Ўтган-кетганларни эслаш яхши, — деди Лука, — энди ҳаммаси кулгили туюлади. Лекин тузукрок ўйлаб қарасанг, қанақа маъно чиқишини биласанми? Маруда неча йиллар мобайнида одамларни лақиллатиб юрган, тўғрими?

— Тўғри.

— Қилган ишим, еттиёт бегона одамларга раҳм-шафқатдан бўлак нарса эмас. Марудани боғлаб тавбасига таянтирдим, охир-оқибатда бировларни лақиллатишни йиғиштирди. Оқибати нима бўлди? Маруданинг иши кундан-кунга орқага кетгани ўзингга аён. Ғоз сотиб олишга бир тийини қолмади, бай пуллари куйди, аламига чидолмай ичкиликка ружу қўйиб Пашковскийда ўлиб кетди. Бу масаланинг бир томони. Иккинчи томони — сен ишдан айрилдинг. Кейинчалик эгизакларим қаерларда оч-наҳор дийдираб юришган экан, деб мен ҳам кўп азият чекдим. Учунчидан, Ҳасан миршабни ишдан ҳайдашди. Тўртинчидан, Гадеван бир йилгача полиция маҳкамасига қатнай-вериб, қанча хўрликларни кўрмади. Бешинчидан, Маҳмуд ўз найранги учун ярим йил камокда ўтириб чиқди, бундан хабаринг бордир. Энг ёмони, одамлар бировнинг елкасига миниб олмаса, ҳар қадамда лақиллатмаса, топган-тут-

гаинни шилиб олмаса, яшолмайдиган бўлиб қолишибди. Маруданинг дўкони ёпилгани билан унинг ўрнини Гришка Пименов эгаллади, учта карта¹ очиб, бозорда юрган ўша одамларни ўн хисса кўпроқ шила бошлади. Демак, мен беҳуда уринган эканман. Қара, қанча бўлмағур ишларни санаб ўтдим. Турган-битгани гурбат. Мен ўқиган китобларда: бировнинг бошига ташвиш тушганини кўрсанг виждонинг буюрганидек иш тут, ҳамда оқибат натижасига шукр қил, деб ёзилган эди, учрашган одамларим ҳам шундай деб насиҳат қилишган. Бу доно ўғит бўлса-да, ён-веримиздагилар ишига аралашшига арзийдиган одамларми, йўқми, деб ўйлаб кўришимиз керакка ўхшайди. Менинг ўзим ҳақлағача асл ҳақиқатни англаб олганим йўғу, лекин бу гапларни қулоғингга қуйиб ол. Ҳақиқатни англаб етиш учун ўйлаш, яхши-ёмонни кўриб хулоса чиқариш керак...

Лука эртасига жўнаб кетди. Кейинги сафар биз Тифлиддаги вилоят қамокхонасида учрашдик. Бу ҳақда мавриди келганда гапириб берарман.

ГРАФ СЕГЕДИ

... 1893 йили Туташхианинг номи Шимолий Кавказдаги бир қанча вилоят жандармерия бошқармаларининг ҳужжатларида баробар зикр этилди. Ўша йиллари айниқса бу ерларда махфий китоблар кўп тарқатила бошланди. Айгоччилар жандармлар бошлиғининг маҳкамасига улуг князь зоти олийларига суиқасд тайёрланаётгани ҳақида турли хил хабарлар етказиб туришарди. Устига-устак, қандайдир шахслар кавказлик бой савдогарларни бола-чақаси билан ўлдириб, анча-мунча зеб-зийнату бирталай пулини ўмариб кетишибди. Петербургдан махсус юборилган генерал Шанин ҳужжатлар билан танишиб чиққач, Шимолий Кавказда ўта махфий сиёсий ташкилот бор, унинг таянч нуқталари Закавказияда, яъни менинг тасарруфимдаги ерларда эканини таъкидлади. Бу фикрлар жамланиб, савдогарнинг уйдан ўғирланган пул суиқасдни уюштириш сарфхаражатлари учун ўмарилган, ҳамда бу ташкилотнинг бошлиғи бўлмаса-да, етакчиларидан бири Дата Туташхиа деган хулоса келиб чиқар эди. Шундай қилиб, менинг фаолиятим қораланиб, зудлик билан бирор чора-тадбир кўриш топширилди, устига-устак, жандармлар бошлиғи юз берган кўнгилсиз ҳодисанинг сабабларини тушунтириб бе-

¹ Учта карта — чакқонлик билан одамларни лақиллатадиган ўйин.

ришни, қўпоровчилик қилаётган тўдаларни тугатиб, Туташ-
хиани қўлга олишни талаб қиларди.

Шу муносабат билан мен Туташхиа қилаётган жиноят-
лар хусусиятини аниқлашим, бир сўз билан айтганда крими-
налистика илмининг янги имкониятларини ўйлаб топишим
керак эди. Бу ишга дахлдор ҳамма ҳужжатларни йиғиб,
уларни чуқур таҳлил қила бошладим. Гарчанд ўринсиз
туюлса-да, йўл-йўлакай генерал Шаниннинг хулосаси
асоссиз ва юзаки эканини айтиб ўтишим керак. Охир-
оқибат жандармерия бошқармаси бу ишнинг моҳиятини
фош этди. Улуғ князга тайёрланаётган суикасд, савдогар
оиласининг ўлдирилишига сиёсий тус бериш мантиксиз
экани маълум бўлди. Бундан ташқари тергов вақтида на
сиёсий жиноятчилар, на каллакесарлар Туташхиа билан
таниш эмаслиги ҳам аниқланди.

Туташхиага тегишли ҳужжатларни ўрганиш жараёнида
бу одам ҳақидаги тасаввурим бутунлай ўзгариб, кутилма-
ган хулосага келдим. Биринчи галда яққол кўзга ташлана-
диган нарса,— агар таъбир жоиз бўлса,— Туташхиа қилган
жиноятларнинг ўзига хос эмаслиги, бошқача қилиб айтган-
да бу жиноятларда маълум бир тартиб ёки услуб, қолавер-
са, уларни амалга ошириш усули сезилмас, шунинг учун
бировлар қилган айбларни бемалол Туташхиага тўнкаш ёки
аксинча, унинг жиноятларини бировларга ағдариш ҳам
мумкин эди. Унга тааллуқли қоғозлар орасида жуда кўп
жиноятлар ҳақидаги маълумотлар берилар, буларнинг қай
бирида Туташхианинг қўли бору қайси бири унга тўнкал-
ган эканини аниқлаш маҳол. Мен унинг жиноятчи сифати-
даги хулқ-атворини, жинойий-руҳий киёфасини аниқлаб оли-
шим зарур эди. Куруқ фараз ва гумонга асосланган тах-
минлар бунга имкон бермасди. Бир ойлик кузатувдан
кейин Туташхианинг пухта ўйланган режаси ҳам, тайинли
сиёсий маслаги ҳам йўқ деган хулосага келдим. Тахми-
нимча, унинг хатти-ҳаракатлари шароит тақозосидан келиб
чиққан жунбуш натижаси холос. Шунингдек, яна бир му-
ҳим нарсага — унинг номи одамларнинг тилидан тушмас-
лигига, обрўси жуда баландлигига ишонч ҳосил қилдим.
Бундай нуфузга эга шахслар бошбошдоқсиз ғала-
ёнлар пайтида оломоннинг йўлбошчиларига айланади. Ҳуж-
жатлардан халқ йўқотиб қўйган санамига интиқлиги ҳамда
бу орзусини яширмаётгани сезиларди. Бундай пайтда та-
ваккал қилиш керак. Биз жиноятчини қўлга туширишнинг
бошқа усулларидан ташқари унинг боши учун беш минг
сўм мукофот жорий этганмиз. Худди шунини кутиб тур-
гандек орадан бир ой ўтар-ўтмас Туташхиа юртига қайтиб

келди. Хамда бу ташрифи шарафига анархист Бубутейшвили билан Поттидаги Булаванинг бор-йўғини ўмариб кетди.

У пайтларда мен Туташхиани Гуржистонга қайтиб келишга худди илгаригидек чапдастлик, шижоаткорлик, мардлик билан ўзини ўтга уришига нима мажбур қилганини сира тушуниб етмасдим.

НИКИФОРЕ БУБУТЕЙШВИЛИ

Одамларимиз суиқасд қилишга тайёргарлик кўришар, бу ишни амалга ошириш учун пул сув билан ҳаводек зарур эди. Менга уч минг топиб келишни буюришди. Мен пул бор жойни билардим у бироқ бу ишга яроқли, энг муҳими ишончли шерик топишим зарур эди. Дата эндигина қайтиб келган пайтлар эди. Самурзаканого келиб, одамларимизнинг биридан Туташхиани суриштирсам, у денгиз бўйида подачиларникида яшириниб юрганини айтди.

Поти шахрининг чеккасида турадиган судхўр Кажа Булаванинг пулини ўмариш учун менга шерик керак эди. Ёлғиз ўзим бу ишнинг уддасидан чиқолмайман — судхўр мени яхши танийди. Майда-чуйда нарсалар билан қўлга тушмаслик керак — сиёсат буни кўтармайди. Сен ўзингни фош қилиб, сурғунда кишанларингни шикирлатиб юрсанг, гоё учун ким курашади? Ўзини ўйлайдиган манфаатпарастми? Тўғри, Дата Туташхиа сиёсатни ҳам, партияни ҳам тан олмайдиган, сиёсий ғўр одам у, лекин подшо билан жандармларнинг ярамаслигини жуда яхши биларди. У билан ака-ука тутинганмиз — бир гапимни икки қилишга ҳақди сизмайди.

Шундай қилиб, Датани топиб, мақсадимни тушунтирдим. «Қанча пул керак», деб кизиқсинди. «Уч минг», десам, «бунча пулни қаердан топамиз», дейди. Судхўр тўғрисида гапирсам: «Яхшиси, алоқа бўлимани боса қолайлик», деб йўл кўрсатди. Топган гапини қаранглар! Судхўрнинг ўзи қўлга кириб турганда алоқачию казаклар билан олишишнинг нима кераги бор, дедим. Дата ундан кўра алоқа бўлимани босганимиз яхши, деб икки оёғини бир этикка тикиб олди. Судхўрнинг қандай одамлигини тушунтиришга, у кўпчиликнинг қонини сўрувчи зулук, ўргимчак, заҳарли илон ва яна алланима балоларни гапириб, ташвиқ қилишга тўғри келди. Тушунгандай бўлардию барибир, алоқа бўлими тузук дейишини қўймасди. Ноилож ака-укачилигимизни ўртага солдим. Пулга зориқиб турганимизда ўз бирода-

рингга ёрдам бергинг келмаяптими, дедим. Хуллас, у деб-бу деб, кўндирдим. Майли, сен айтганча бўла қолсин, зора елиб-югуришимизнинг одамларга нафи тегса, деб бирга боришга кўнди.

Қажа Булаванинг макони шаҳарнинг четидалигини айтгандим, шекилли? Унинг макони — ҳайвон уясининг ўзгинаси. Судхўр одамларникига ўхшаган уйда ёки бирон қапада эмас, омборда, худо ҳақи, жўхори сақланадиган омборда яшайди. Омборнинг бўйи беш, эни уч қадам келади, ичи-таши таппи билан сувалган, ўртага яғири чиқиб кетган чойшаб тугилган; шу билан хона иккига ажратилиб, чойшабнинг бу томонида судхўр пулларини кўриқлаб ётар, нариги томонида хотини олти боласи билан яшар эди. У пулларини омборнинг ўзида сақлаши аниқ, ишончли одам айтган, алдаши мумкин эмас. Бироқ қаерда, бу каталанинг қайси ковагида асрашини судхўрнинг ўзидан бошқа ҳеч ким билмайди. Боглаб кўрқитилса, жони ширин туюлиб қаердалигини айтади, айтмай қаёққа ҳам борарди, баччағар.

У шу қадар бахил эдики, нон ейди, деб ҳатто ит ҳам боқмасди.

Аста ғовдан ошиб ўтдик, сутдек ойдин, ерга нина тушса кўринади. Шундоққина девор ёнидаги нокка боғланган чўчка хўр-хўр қилиб турибди. Маузерларимизни шайлаб, кулбага яқинлашдик. Очиқ турган яккаю ягона деразадан нақ димоқни ёргудек кўланса ҳид гупиллаб урарди. Кулоқ солсак, болалар пишиллаб ухляшяпти. Шундан кейингина ичкарига бош суқдик: хўжайин жаноблари тўнқада ясланиб ўтирганларича милтираётган шамдан кўз узмай иштиёк билан бурун ковляяптилар. Ниманинг режасини тузаётган экан, аблаҳ?

Гаров пулини уч баробар кўпроқ ундирган бўлса керакки, қарз олган одам лоақал бир кун кечикиб келишини орзу қиялпти, қарабсизки, яна уч ҳисса фойда кўриб ўтирибди-да.

Мен телпак билан юзимни пана қилиб, маузерни ўқталдим:

— Қани, эшикни оч, тез бўл!

Йўқ, бу нарсани сўз билан таърифлаш қийин, уни ҳар ким ўз кўзи билан кўриши керак: Судхўр бармоғи бурнига тикилганча, кўзини тўппончадан узмай худди ўлжасига дуч келган итдек қотиб қолди. Шарақ этказиб, тепкини кўтардим. Судхўр ирғиб ўрнидан турди-да, апил-тапил эшикни очди. Дата ичкарига кириб, уй эгасига ўтиришни буюрди. У ёқбу ёқни кўздан кечиргач, енгсиз кигиз чакмонини ечиб

Бурчакка ташлади. Судхўрдан кўз узмай иккита маузерини столга кўйди. Айни унга дағдага қилиб, нафас ростлашга имкон бермай эзадиган пайтда Дата оғзига сўк солиб олди. Судхўр эс-хушини йиғиштириб олса, тамом, шунча уринишимиз зое кетади — кейин ундан шимилдириқ ҳам ундириб ололмайсан. Дата ҳамон миқ этмасди. Кажага тиклиб ўтиравериш жонига тегди шекилли, ўзига бошқа эрмак топди — оёғи ости ва девору шифтга кўз югуртира башлади; ҳаммаёқни эринмай, диққат билан қараб чикди. Ўлжа қўлдан чиқиб кетишидан чўчиб, деразадан бошимни сукдим-да, судхўрнинг башарасига маузерни тирадим:

— Пулни чиқар, итдан тарқаган! Тез бўл!

Кажа Булава аста мен томон ўгирилиб, афтини бужмайтирди — кулмоқчими ёки ув тортмоқчимиди, билиш кийин эди.

— Менда пул нима қилсин? Пулим бўлса, шу унгурда яттармидим.

У уялмай-нетмай ёлгон-яшиқни тўқишга тушди — эс-хушини йиғиб олди-да, иблис. Энди унга дўк уриб, ё гангитиб ташланмаса, қўлдан чиқиб кетиши турган гап.

— Пулни чиқар деяпман ҳайвон! Бўлмаса хозирок у дунёга қия қилвораман! Қани, тезроқ қимирла!

Кажанинг башарасига маузерни тираб, тепкини босишга чоғландим.

— Шафқат қилинлар! — судхўр минғирлаб ўрнидан турди.

Кажа Булава бурчакда турган тунока гардишли катта сандикни қалит солиб очди-да, чакмону эгар-жабдук, қиличу ханжарларни олиб тоғдек уюб ташлади. Шунча лашлуш кўз очиб-юмгунча қаердан пайдо бўлганига ақлинг бовар қилмасди. Судхўр бўм-бўш сандикни кўрсатиб хўрсинаркан, яна минғирлади:

— Мана... бори шу...

Мен, қараб кўр-чи, ростдан ҳам бошқа нарса йўқми, деган маънода Датага им қоқдим. У сандикни қовлаштириб, қалин дафтарни топди-да, шошилмай варақлашга тушди — дафтарнинг саҳифалари ҳар хил ёзуву қайдларга, ҳатто суратларга тўлиб-тошган, варақлар катида ҳар хил хатлар, векселлар ҳамда тилхатлар бор эди.

— Бу ёққа бер-чи, — дедим.

Кажа бирдан айюҳаннос солиб қолди:

— Гожаба, Цабу, Бики, Кику, Цуцу, Доментий!.. Қароқчилар дафтаримизни тортиб олишяпти! Шўримиз қуриди, болаларим, шўримиз қуриди!

Дата тош қотиб қолди. Мен ҳам бундай дод-вой кўтари-

лишини сира кутмагандим, нима қилишимни билмай довдираб қолдим. Чойшабнинг орқасидан бир-биридан ушоқ, оч арвоҳдек ориқ, оёқлари қийшиқ чулдирвоқилар чиқиб келишди-да, чунонам ув торта бошлашдики, асти қўяверасиз. Тамом! Кажа Булава бизнинг довдираб қолганимизни кўргач, баттар қувлик йўлига ўтди. У чалқанча ётиб, ер тепинганча бақира бошлади.

— Войдод! Бошимга фалокат тушди, войдод!

Шу пайт кўча эшик ғийқиллаб очилди. Кажанинг хотини Кваквa портдан қайтганини дарҳол тушундим. Шунча бойлиги бўла туриб олтита боласи бор хотинини уч сўм ойликка бировнинг коппонини супуриб-сидиришга мажбур қилади, ярамас. Э, менга деса ўлиб кетмайдими — Кваквасига ҳам, итваччаларига ҳам тупурдим, фақат бировни тунаётганинда ёки шунга ўхшаш бирон иш қилаётганинда хотин киши аралашиб қолгани ёмон. Хотин киши дод солиб, яқин-йироқдаги ҳамма полицияни оёққа турғизади. Мен чўчка боғланган нок тагидан ўтиб, дарвоза томонга югурдим; Кваквани ағдариб юборишимга сал қолди. У мени кўрмасданок бақира бошлади. Маузер билан Квакванинг оғзига ўхшатиб туширдим. Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг бирдан овози ўчди-қўйди. Омбордагилар ҳам бирдан жим бўлиб қолишди. Дата бу жазаваси тутган шаллақиларни қандай тинчитганига ҳалигача ақлим бовар қилмайди. Ишқилиб, болаларининг ҳам, отасининг ҳам бирданига уни ўчди. Бу-ку яхши-я, бироқ манави хотинни нима қилиш керак? Сал имилласам, у ўзига келади-ю, мени юмма талайди; у чоғда пул ўмаришни эмас, тезроқ жуфтакни ростлаб қолишни ўйлаш керак. Шартта камаримни ечдим-да, Квакванинг кўлини орқасига қайириб, чандиб боғладим. Бошидаги рўмолнинг бирини юлқиб олиб, оғзига тикдим, иккинчиси билан тумшуғини боғлаб, бўйнига ҳалқа солдим-да, нокнинг тагига судраб келдим. Чўчқани ечиб юбориб, ўрнига Кваквани боғлаб қўйдим.

— Овозингни чиқарма, тушундингми? — дея изимга қайтдим.

Деразага яқин келишга келдиму Кажанинг итваччалари яна қий-чув кўтармасин, деб қимирлашга кўрқаман. Лекин дод-войнинг ўрнига нимани эшитдим денг? Кажа Булава билан Дата Туташхиа худди эски кадрдонлардек гаплашиб ўтиришибди.

— Тилхатларнинг ўзиёқ юз мингдан кўпроққа ёзилган экан, — дея насиҳатомуз гап қотди Дата. — Қара, ўз пушти камарингдан бўлган болаларингни сассиқ унурга тикиб қўйибсан-а.

— Менинг ўзим ҳам сизнинг таъбирингиз билан айтганда мана шу унгулда кун кечираман, Дата-батано.¹

Секингина деразадан мўраласам, Кажа ҳали ҳам ерда чўзилиб ётибди.

— Мен ҳам шуни айтяпман-да,— деди Дата.— Ким учун йиғяпсан бу пулларни? Туриб ўтир. Фақат бақирма. Сенинг дод-войингдан ҳеч ким кўркмайди.

Бунга судхўрнинг ҳам ақли етар, фақат одамнинг раҳмини келтириш ниятида додларди.

Туташхиа хоҳласа гап билан илонни ҳам инидан суғуриб чиқарарди. «Майли гапирса, гапираверсин,— дея хаёлимдан ўтказдим,— балки судхўрнинг бор-йўғини яхши гап билан шовқин-суронсиз қоқиштириб олар».

— Сендан бир гап сўрагандан кейин жавоб бергин-да,— деди Дата.— Агар ўзингни ҳам, болаларингни ҳам мана шу сассиқ ўрада чиритадиган бўлсанг, шунча пулни нима қиласан?

Шу пайт бошвоқсиз чўчка тумшуғи билан туртиб оморнинг эшигини очиб юборди, ғовнинг орасидан ўтиб кетолмаслиги учун бўйнига катта бўйинтуруқ осиб кўйилганди. Унинг бўсағада ер искаб юришига ҳеч ким эътибор ҳам бермади.

— Юз минг, Дата-батано, бор-йўғи юз минг, шуюм пулни? Порттаги юнон Сидоропуло ҳақида эшитгандирсиз-а?..

Кажанинг катта қизи чўчкани ҳайдамоқчи бўлган эди, отаси уни қайтарди.

— Кўй, ҳайдама, қизим, тимиrскиланаверсин, бирон нима топса ажаб эмас. Тўкилган, сочилган нарсалар бекорга увол бўлмасин,— деб яна Датага юзланди.— Хўш, сенга Сидоропуло ҳақида, юнон тўғрисида гапираётган эдим-а? Унинг пули аллақачон бир миллиондан ошиб кетган.

Кажа тўхтовсиз вайсар, Дата эса унинг гапларига кулоқ солмас, чуқур ўйга ботиб ўтирарди.

— Сен пул жинниси бўлиб қолибсан, Кажа Булава,— деди Дата кўлини кўтариб.— Одамнинг раҳми келади сенга...— у бир нафас жим туриб, сўради:— Сенда лампамой топиладими?

— Лампамой дейсанми? Менда лампамой нима қилсин? Лампамой бойларникида бўлади, Дата-батано.

— Яхши. Менга қара, ёнғин чикиб, маконингга ўт кетса, эгар-жабдуқларингу чакмонларинг, ханжару дафтарларинг, яшириб қўйган пулларинггача ёниб кетса, нима қиласан, худо хақи, ростини айт?

¹ Б а т а н о — эркакларга хурмат юзасидан ишлатиладиган ибора.

Отамнинг арвоҳини ўртага солиб касам ичаманки, суд-хўрнинг рангидан қон қочиб, худди жўхориюпоясидек кў-кариб кетди.

— Ё, парвардигор, ҳамма нарса ўзингнинг измингда, — деди у кетма-кет чўқинаркан. — Бу нима деганингиз, Дата-батано! Бу чақаларни йиққунча озмунча кучим кетдимиз? Бу ёғига... яна шунча пул тўплашга ҳолим келмайди. Бунга умрим ҳам етмайди, ўлиб кетаман.

— Ё, тавба! — деди ҳайратга тушган Туташхиа. — Яна қайтадан бошламоқчимисан-а?!

Судхўр бутунлай бўшашиб қолганди-ю, барибир гапини айлантирди.

— Лампамой сўраётганмидингиз, Дата-батано? Бола-чақамни тентиратиб, гуноҳга ботманг.

Бундай отанинг қўлидан очдан ўлгандан кўра тентираб юрган яхшироқ, дея хаёлимдан ўтказдим.

— Паймонанг тўлиб қолганга ўхшайди, — деди Дата. — Сенинг жонинг қийналиши керак, Кажа баттол... Лекин начора. Бизга пул керак. Тортиб олсак, ўлиб қоласанми деб кўрқаман, бекордан-бекорга гуноҳга ботишни истамайман. Яхшиси, бундай келишайлик: менга уч минг қарз бериб турасан, агар қарзимни узмасам, Дата Туташхиа отимни бошқа кўяман.

Қарз сўзини эшитган судхўр худди мўмай пулларини санаб олаётгандек қувониб кетди.

— Пулим бўлса, сиздан қизғанармидим, Дата-батано... Қарзга эмас, еб кетарга берган бўлардим. Сиздай одам яхшилиқни эсдан чиқармайди.

Ҳазабдан қалт-қалт титрай бошладим.

— Ҳой, Дата Туташхиа, — деразадан бош суҳиб қичқирдим, — гаровга нарса бериб кетиш эсингдан чиқмасин, тилхат ёзиб бер, бу итдан таркаганга, тилхат...

Дата киноямни тушунмади.

— Эшак экансан, — деди деразадан кўз узмай. — Гаровга қўядиган нарсам бўлса мана шу сассиқ ўрада димиқиб ўтирармидим? — Дата яна Кажага юзланди.

Уларнинг вайсакилик қилиб ўтириши жонимга тегди, Дата судхўрдан пул ундирадиганга ўхшамасди. Ертўлага бостириб кирдим-да, Кажанинг оёғи тагини мўлжаллаб кетма-кет тепкини босдим.

— Қани, борингни чиқар, қўтир ит, бўлмаса ҳаром ўласан! Тезроқ қимирла, ифлос!

Шумтакалари худди чигирткадек отасининг ёғоч кароватига сакраб чиқишди-да, ув торта бошлашди. Чўчка кўрқанидан чивикдан тўқилган эшикка ўзини урди, тумшуғи

Эшикни бузиб ўтди-ю, бўйнидаги бўйинтуруғи чивикларга
лашиб қолди; на олдинга юра олади, на орқага, худди
бўғизлаётгандек типирчилаб чинқиради. Чордоқдаги товук-
лар безовталаниб қоқоғлай бошлашди; эски кулба нари бориб
бери келади, худди ҳозир босиб тушадигандек туюлади,
ҳар бир дақиқа ганимат. Маузернинг кўндоғи билан олдин
судхўрнинг оч биқинига, кейин башарасига туширдим. Ха,
ўрнидан турмас экан-а! Судхўр сандикни нари сурган эди,
унинг тагида эшик деса эшикка, қопқоқ деса қопқоққа
ўхшамайдиган темир кўринди, уни суриб то белигача пастга
энгашди; шундоққина олдимда думбаси билан калта оёқ-
ларини типирчилата бошлади.

— Тез бўл! — дея дўк урдим.— Бўла қол, Кажа аб-
лах! — уни тезроқ қимирлатиш учун дуч келган жойига
тепавердим.

Датага кўз қиримни ташладим, у додлаётган болаларга
тикилганча ранги бўздек оқариб кетган, ияғи титраётганга
ўхшарди. Каравотга чиқиб олган болалар худди бўри бола-
ларидек ув тортишарди, авзойиларидан одамга даф қилиб,
гажиб ташлайдиганга ўхшашарди. Яхши ҳамки маузердан
ҳайикишяпти, бўлмаса, бизни тилка-пора қилиб юборишлар-
ри ҳеч гап эмас. Судхўр ўрага бошини тикқанча худди
ўлиб қолгандек қимир этмай ётибди; пастга ҳам энгашмай-
ди, орқага ҳам сурилмайди: мўъжиза юз беришини кутяп-
ти. Унинг оёғидан тортидим.

— Чиқ бу ёққа, айтилган нарсани узат! Худди жўжадек
чатаногингни йириб ташлайман.

Кажа Булава бошини кўтарди — ранги қув ўчган, қўлида
эса қопчиқ. Халтани қўлидан юлиб олдим — оғиргина экан,
тилласи борга ўхшайди.

— Хотиним бўлганида шимилдирикни ҳам ололмасди-
ларинг-а,— дея пўнғиллади Кажа.

— Кваквангни нокнинг тагидан қидир, кўркма, қочиб
кетмайди, занжирга солиб қўйганман.

Бу гапни эшитган Датанинг рангидан баттар қон қоч-
ди, кигиз чакмонини олиб ташқарига отилди; эшикка тики-
либ, йўлни тўсиб қўйган чўчка зўр бериб типирчилар,
унга сари омбор ғирчиллаб силкинарди. Туташхиа бир тепиб
эшикни ағдариб юборди, чўчка тисарилиб ташқарига чиқди,
Дата унинг орқасидан юрди.

— Бу ерда қанча пул бор?

— Беш минг... Сизларга атиги уч минг керак-ку...

Кулгидан ичагим узилгудек бўлди. Оббо, Кажаси тушма-
гур-эй!..

Халтани қўйнимга тикишимни биламан, бирдан Кваква-

нинг чинқиргани эшитилди! Дата унинг оғзидаги латтани олиб ташлаганга ўхшайди, бўридек ув тортяпти. Онасининг чинқирғини эшитган болалар баттар авжга чиқишди. Энди тезроқ жуфтакни ростлаб қолмасак бўлмайди.

Нок тагига югурдим. Квакванинг қичқирғидан кулок қоматга келарди. Дата занжирни ечаман, деб унаб ётибди. Ҳаммаёқ кундузгидек ёп-ёруғ, ғов орқасида одамларнинг қораси кўзга чалинади.

— Кўйсанг-чи, уни, Дата, — дедим кўнглим ғашланиб. — Биронтаси ечиб юборар бу мегажинни. Кочдик!

Дата жойидан қимирламасди, занжирга ўралашиб қолган қўлини чиқаролмай овора.

— Войдод!.. Босқинчилар топган-тутганимни шилиб кетишди! Бор-йўғимдан айрилдим! Ушланглар! Уринглар! Ўласи қилиб уринглар! Бу Дата Туташхиа! Уни тутиб берган одамга беш минг беришади. Войдод, ёрдам беринг, яхшилар!

Бу галварс Дата Туташхианинг номини тилга олиши билан бирдан ғов орқасидаги одамларнинг қораси кўздан ғойиб бўлди.

Дата занжирни бор кучи билан силтаб суғуриб олди. Кўчага қочиб чиқдик, изимиздан Кваква ҳам эргашди, унинг қўли бойлоғ, орқасидан судралиб келаётган занжир тошларга урилиб шарақлайди, устига-устак, чакаги тинмайди. Мен орқамга ўгирилиб, осмонга қарата икки марта ўқ уздим. Кваква тўхташга тўхтади-ю, аввалгидан бешбаттар чинқира бошлади.

— Дата Туташхиа! — орқадан судхўрнинг овози эшитилди. — Бу пулни сенга қарзга беряпман, билиб кўй, қарзга! Сўраб келганинг учун бердим! Агар шеригингга ўхшаган ўғри бўлмай, ҳақиқатан ҳам Дата Туташхиа бўлсанг, қайтариб берасан!

Пул бергани учун ҳақ талаб қилмаганига шукр қил, дейман ўзимча.

Улардан қутилиб, отларимиз турган жойга етиб олдик.

— Алоқа бўлимини тунаган яхши эди, — деди Дата.

Судхўрнинг инига кирганим яхши бўлмади. Дата ишнинг пачавасини чиқармаганида унга қорамни ҳам кўрсатмаган бўлардим-а.

Орадан икки йил ўтгач, одамларимиз бутунлай бошқа иш билан қўлга тушишди. Олти киши судланди. Жандармлар изимга тушиб юришгани учун мен боролмадим, бироқ судда қатнашган одамлар ҳамма гапни айтиб беришди. Биз Дата Туташхиа билан пул топиб беришимизга боғлиқ бўлган суиқасд амалга ошмай қолибди. Мен ташки-

лотга келтириб топширган пулни хорижда юрган одамларимизга жўнатишибди. Судда подшолик вакиллари чет элларда юрган кишиларимиз бу пулларни қиморга бой бериб, маишатга сарфлашган деган гап чиқаришибди. Мени ҳам чаплашибди, гўёки мен партия хазинасига атиги тўрт минг топшириб, минг сўми чўнтагимга урган эмишман. Ташкилотимиз уч минг топиб келишни буюрган эди, мен тўрт минг элтиб бердим. Қувғинда юрган анархист очдан ўлмаслик учун ўзи топиб келган пулнинг бир қисмига эгалик қилишга ҳаққи борми, йўқми? Бўлмаса, қандай кун кўриб, қандай ишлайман ахир?

Жандармерия билан полиция халқнинг эрки ва бахт-саодати учун курашаётган ватанпарварларни атай ёмонотлик қилаётганини Дата Туташхиа билмаслиги мумкин. Биз тўғримизда ҳар хил бўлмағур гапларни тарқатиб, гоёмизни булғашга уринишади. Лекин яширин ҳаётнинг сарф-харажати кўплигини у билса керак. Суддан кейин Датани учратиб қолдим. Ўлганининг кунидан зўрга саломлашди. Сени хафа қилиб қўймадимми, деб сўрадим. Йўқ, деб бош чайқади, ҳоли-жонига қўймай сўраб-суриштиравердим. Дата анчагача сукутга чўмиб турди-да:

— Шерикларинг ярамас одамлар экан,— деди.— Сен ҳам улардан қолишмас экансан.

У шундай деди-ю, гапимга кулоқ ҳам солмасдан жўнаб қолди. Начора. Сиёсий оми одам-да. Ўзи анчагина тушунган одаму лекин нуқул мияни ачитадиған нарсаларни ўқийди. Кураш қурбонсиз бўлмайди. Дата Туташхиадан айрилиб қолдик. Шундан кейин у биронта ташкилотга яқин йўламади. Ўз ҳолича юраверди.

ГРАФ СЕГЕДИ

...Турган гапки, бирон хизматчининг шахси, унинг бир ишдан иккинчисига ўтиши раҳбарлар диққат-эътиборига чалинмайди ҳам. Бироқ қисқа вақт ичида бир иш туфайли Мушни Зарандианинг номи худди бомба портлашидек ҳаммаёқда овоза бўлиб кетди.

Жандармериянинг кичик ходими сифатида унга бир контрабандистнинг иши билан шуғулланиш топширилди. Зарандиа бу иш билангина чекланиб қолмай, Батумидан тортиб Туапсегача бемалол юрган контрабандистлар тўдаси ва улар билан яқиндан алоқаси бор давлат хизматчиларининг фаолиятларини ҳайратомуз пухта ўрганиб, Кутаиси вилоят жандармериясига беш жилддан иборат маълумот

элтиб топширди. Гап фақат эллик кишини фош этишда эмас, у берган маълумотлар бу одамларни жиноят устида ушлаб, бутун тўдани тор-мор қилиш имконини берарди. Шу билан тергов тўхтатилиб, уларнинг ишини бемалол судга ошириш мумкин эди. Зарандиа баъзи бир жиноятчиларнинг Тифлисдаги нуфузли шахслар билан қариндошлигию ошна-оғайнилигини атай фош қилмади. Айрим икки-ланишлардан сўнг бу ишни текшириб, поёнига етказишни Зарандиага топширишга қарор қилинди. Орадан икки ҳафта ўтгач, Потти, Батуми, Кутаисида жиноятга дахлдор шахсларнинг ҳаммаси қамоққа олинди. Уч киши юз минг сўм тилла пул бериб, сотиб олишга уринган экан, уларни Зарандиа-нинг ўзи ҳибсга олди.

Бу хизмати эвазига у катта терговчи лавозимига кўтарилиди, вилоят ҳокими эса унга навбатдан ташқари унвон берилишини ҳамда нишон билан тақдирланишини сўраб Петербургга илтимоснома йўлади. То Петербургдан жавоб келгунча Мушни Зарандиа бундан ҳам чигал ва муҳим бошқа бир ишни ҳам омилкорлик билан амалга оширди. У яширин китоблар хориждан Кавказга қандай йўллар билан олиб ўтилишини аниқлаб, бир қанча одамни қўлга олди, бир нечта шаҳардаги яширин гуруҳларни фош этди. Бу ишларни Зарандиа ақл бовар қилмас даражада тез амалга оширгани учун ҳийлакорликнинг моҳир устаси, ҳамда қидирувчилик ишида янгилик яратган одам сифатида шуҳрат қозонди. Энди унинг даражасини ошириш ҳамда тақдирлаш ҳақида Петербургдагиларнинг ўзлари бош қотиришди. 1895 йили, Туташхиа яшириниб юрганига роса ўн йил, Мушни Зарандиа жиноят қидирув ишида хизмат қилаётганига беш йил тўлганда, бир имзосиз хат туфайли бизга қўлга тушмас абраг билан ўсиб келаётган қобилиятли жандармнинг қариндошлиги маълум бўлиб қолди. Бу хабар ҳаммани довдиратиб қўйди, Мушни Зарандиа-нинг ижтимоий келиб чиқишини синчиклаб ўрганиш тўғрисида шошилиш топшириқ олинди. Текширишлардан Мушни Зарандиа солиқ идорасида ишлаган биринчи кунларданок қариндоши билан бувунлай муомала қилмай қўйгани маълум бўлди...

МОСЕ ЗАМТАРАДЗЕ

Бир марта уни ҳам, мени ҳам — доврўғи кетган икки абрагни ўласи қилиб уришди. Ўн кунгача ер бағирлаб ётдик. Менинг қовурғам синиб, Дата Туташхиа-нинг бўйнидаги жароҳати газак олиб бошини қимирлатолмай қолди.

Яшириниб юрган одам докторга кўринолмаслигини яхши биласан, касалхонага-ку умуман боролмайди.

Бу ерликлар ҳали врачу касалхона ҳақида тасаввурга ҳам эга эмас.

Калтак ейишимизга Туташхиа айбдор. Бало-казонинг келишига ҳар кимнинг ўзи сабаб бўлади. Шундай мақол ҳам бор-ку... Ҳалиги, нима эди... Бу гап жиннилар ҳақида айтилгану лекин кўпроқ ақлли одамлар қоқилиб юришади. Одамлар бир-бирлари билан тил топишиб кетишса, аралашма. Аралашсанг — шўринг қурийдди, ёнингдаги шеригинг ҳам қурук қолмайди.

Бу воқеа қишда содир бўлди. Қор тушгандан кейин абрагнинг кун кечирishi қийин. Қаердан бошпана топишни билмай боши қотади. Мен қишни Саирме ўрмонидаги бир уддабурон танишимникида ўтказишга қарор қилдим. Уникида илгари бир қиш яшаганман. Бу сафар Дата Туташхияни ҳам бирга олиб бордим. У Саирмени кўрмаган экан. Чўнтагимизга фақат тўппонча солиб, қолган яроғ-аслаҳамизни яширдик-да, тўппа-тўғри Сетуранинг қўрғонига йўл олдик. Танишимнинг оти Сетура — бола-чақаси Кутаисида, ўзи бу ерда ёлғиз туради. Унинг қўрғони нодир тупроқли жойда қад ростлаган. Тупроқни қовлаб олишадиди, яхшилаб ювишади, қуритгандан кейин қоплаб Кутаисига жўнатишади. Бу тупроққа инглизлар харидор. Ундан қудук қазишда, нефть олишда, шунга ўхшаган бошқа ишларда фойдаланишар экан. Сетура бу касбдан яхшигина даромад қилади. Бултур қишда у уч кишини ёллаб ер қазиди, ёлланганлар билан тенг ишлади. Қайтиб кетаётганимда Сетура мени яна қишлагани келишга таклиф этди. У пайтларда Саирме ўрмонларида қароқчилар изғиб юришарди, мен боримда биров ботиниб келолмасди. Сетураникида ўмариб кетишга арзийдиган анча-мунча нарса бор, у бекордан-бекорга бировга бошпана берадиган анойи эмас.

Датанинг майлига қараб унинг кимлигини уй эгасига билдирмадим. Сир айтилмаган одам бамисоли чакмоқтош. Агар уйда Дата Туташхиа турганини билиб қолишса борми, Сетурани то бу нарсани бўйнига олмагунча савалашади. Буниси етмагандек қамоққа ҳам тикиб қўйишади. Борди-ю, уни Чачава ёки Пориа деб таништираман, уриб ўлдиришса ҳам битта гапни такрорлайверади: Пориа меҳмонга келган эди, дейди, тамом-вассалом. Охир-оқибат гапига ишониб, бир тепиб, ҳайдаб юборишади. Датани «Қадрдон дўстим Пориа», деб таништирдим. Сетура қувонганидан дарров ичкарига бошлади. Табагари билан таништираркан, «менинг ўнг қўлим», деди. Бултур келганимда Табагари

йўқ эди. У авлиё Квирикке черковида псаломчи¹ бўлиб ишлар экан. Мени афу этасизу лекин умримда бунақа мишиқи одамни кўрмаганман. Унга бир марта кўзи тушган кишининг иштаҳаси бўғилиб, дунёдан ўқчиб ўтиб кетади.

Табагари дастурхон тузади-да, Сетура изн бермагунча бир чеккага чиқиб турди, рухсат теккач, столнинг четига келиб ўтирди, шу бўйи чурк этган овози эшитилмади. Дастурхон тепасида Сетура ўнг кўли бўлмиш Како Табагари ибодатхонада ишлаб юрганида дунёдаги ҳамма исмларни ва уларнинг маъноларини билиб олганини айтди. Бу гапдан Табагари худди бегона одам эркалаб кифтига уриб кўйган ёш боладек уялиб, тантикланиб, чўччайган лабларини кўли билан кимирлатиб ўйнай бошлади. Шу бўйи уятчанлик билан одоб сақлаб ўтирди. Кўнгил тортадиган нарсаларни дастурхонга вақтида келтириб турди. Унинг оёғи кийшик, ўзи пак-пакана, хўппасемизлигига қарамай ҳаракатчан эди.

Овкатдан кейин Сетура бизни ўз хонамизга кузатаркан, хизматимизни қилишга биронта кампир топиб беришини айтди. Биз ўринга чўзилдик, бироқ ҳеч қанча ухлмасимиздан кўнғирок чалиниб, қоронғи ҳовлида шундай тўс-тўполон бошландики, худди бирор жойга ўт тушганга ўхшарди. Биз ўрнимиздан туриб улгурмай эшик тақиллади. Шу заҳоти худди полиз кўриқчисидек жулдурвоқи бир кампир кириб келди. Одам боласининг бирон касаллик ёки қариликдан бу қадар букчайиб қолиши мумкинлигига сира ақл бовар қилмайди — кампир нақ ер искаб турарди. Лекин у остонадан ажабтовур тетик ҳатлаб ўтди. Унинг қаддини ҳеч қандай илму амал тик қилолмайди, деб ўйлаган эдик, бироқ кампири тушмагур қаддини ғоз тутиб, худди яхши машқ кўрган аскардек кўлини чаккасига тираб, нимадир деди, лекин бирон гапига тушунган бўлсам ўлай агар. У тишсиз оғзини чапиллатганча гапини тугатгач, кўлини туширди-да, қаддини ғоз тутганча тек қотди.

Дата иккаламиз ҳеч нарсага тушунолмади анқайиб қолдик.

— Менимча... ювиниб, нонушта қилсак керак,— дедим.

Кампир яна кўлини чаккасига кўйиб, гапга оғиз жуфтлаган ҳам эдики, Дата ишора қилиб, кийиниб олишга ижозат сўради.

— Бу қандай кампир бўлди, а, Мосе?— деди у кампир чиқиб кетгач.

— Ким бўларди, Сетура хизматимизни қилиб туришга юборган кампирдир-да. Эси сал ҳалигидайроқ шекилли...

¹ Псаломчи — Инжил оятларини айтувчи киши.

Бунақа майнавозчилик қилишнинг Сетурага нима кераги бордигига ҳеч ақлим етмаяпти.

— Кампирнинг эс-ҳуши жойида, — деди Дата. — Мен эси пастларнинг қилиқларини яхши биламан. Унақалар билан гаплашсанг маза қиласан, не-не доноларнинг эсига келмайдиган гапларни гапиришади. Бу ерда бир сир бор-ов... Хўш, менга қара, сен кеча анча-мунча отиб қўйдинг, балки нималар деганинг эсингда йўқдир, уй эгасини Абель дединг. Унинг оти ростдан ҳам Абелми?

— Албатта-да! Мен ҳали айниб қолганим йўқ.

— Бўлмаса нега у ҳадеб Архипман, деди.

— Архип дейсанми? — чиндан ҳам мезбон бир неча марта танбех бергани, бироқ мен парво қилмаганим эсимга тушди. Аслида Абели ҳам, Архипи ҳам бир гўр. Хоҳлаган отини айтавераман, менга нима.

Мен кийиниб нима бўлганини билиш ниятида деразадан мўраладим, ахир биз каллаи саҳарлаб қўноқдан тушадиган товук эмасмиз-ку. Ўзингизга маълум, абраг бемалол деразадан мўралаши мумкин эмас. Мен ҳовли кўринадиган жойгача келиб тўхтадим. Ҳеч гап йўқ. Ҳаммаёқ жимжит. Бир одам ҳовлини кесиб ўтди-да, бўридек пусиб, ертўлага кириб кетди. Чор атрофни оппоқ қор босиб ётгани учун уни илғаб қолдим, бўлмаса, бу қоронғида бирор нарсани кўриш қийин. Биз ётган уйнинг олди айвон. Қарасам, кампир айвонда деворга ёпишиб турибди. Унинг худди генерал ҳузуридаги фельдфебелдек бизнинг олдимизда қаққаявериши мени ҳайрон қилади... У икки букилганча калит солинадиган тешикдан ичкарига мўралаяпти. Бизни пойлаяпти. У бирдан безовталаниб қолди. Мен, яъни иккинчи ижарачи кўринмай қолганимдан кейин безовталанмасинми? Кузатиб турганимни сезган жодугар қаддини ростлаб, деразага қаради, бироқ ташқаридан қоронғи уйдаги одам кўринармиди.

Мен сездирмай Датага имо қилдим, у аста левор ёқалаб борди-да, эшикни шартта очиб юборди. Кампир тирқишдан мўралаган кўйи қимир этмай қолди.

— Қани, онахон, қаддингни ростлаб, ичкарига кир-чи, — деди Дата.

Кампир остона ҳатлаб, ичкари киргач, эшикни ёпди.

— Бировнинг эшигидан мўралаш қайси таомилда бор, холажон? — дедим.

— Бизнинг таомилимизда бор, — деди у чўрт кесиб. Бу гапни мулоҳазага ўрин қолдирмайдиган қилиб айтди.

— Бунақа татртибни ким, нима учун ўрнатган? — дея қизиқсинди Дата.

— Уйимизга иккита бегона одам келиб қолди. Хўш, уларнинг нима иш қилаётганларини, кўнгилларида қандай

ниятлари борлигини билишимиз керакми ё йўқми? Отахонимиз ҳамма гапдан хабардор бўлиб туриши даркор.

— Ким ўзи ўша таъвия отахонинг?— дедим зардам қайнаб.

— Вой имонсиз-ей! Ўзинг таъвиясан!— деди кампир жазаваси тутиб.— Ойнага қараб, башарангни бир кўриб қўй, тентираган махлук,— дея менга ўшқира кетди у.— Бизнинг валинеъматимиз ҳам, отамиз ҳам, тукқан онамиз ҳам, парвардигоримиз ҳам Архип Сетура, билдингми?! Ундан бошқа ким ҳам бизга паноҳ бўлиши мумкин?

Кампир анчагача чакак урди. Дата худди Сулаймон пайгамбарнинг ақоидини тинглаётгандек жим туриб кулоқ солди. Мен афтимга бир қараб қўяй-чи, ростдан ҳам манави жодугар калақа қиладиган аҳволга тушиб қолганмикинман, деган ўйда ойна қидириб, деворларни кўздан кечира бошладим.

— Менга қара, онахон,— деди кампирнинг гапини бўлиб Дата.— Сетуранинг оти Абелми ё Архипми?

— Илгари Абель эди, ҳозир Архип,— жавоб берди кампир ва таъкидлаб қўшиб қўйди.— У кишининг хоҳиш-иродаси шундай экан, бу ҳукми илоҳий.

— Жуда яхши,— деди Дата.— Қани энди, бет-қўлимизни ювиб олайлик.

Кампир бизни уйнинг орқасига олиб ўтди-да, сув қуйиб турди, эндигина қўлимизга сочик олганимизда яна кўнғирок чалиниб, шовқин-сурон кўтарилди. Биз уй орқасидан мўраладик.

Бултур келганимда Сетура торгина ертўлада яшар, бу жойларда бошқа кулба йўқ эди. Энди ҳашаматли қаср қад ростлаган. Унинг ён-вериди сон-саноксиз пастқам уйлар ер бағирлаб турарди. Кўнғирок овози эшитилиши билан бу ертўлалардан ўрмалаб чиққан одамлар Сетуранинг уйи томон югуришди. Улар худди кўрсичқонлардек ҳар битта ёриқдан чиқиб келишарди. Бирданига югур-югур тиниб, ҳаммаёқ худди сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди. Шу пайт кимдир тўнгилаган овозда гапира бошлади, бироқ нима деяётганини тушуниб бўлмасди. Унинг овози тиниши билан одамлар бирдан чувиллаб кетишди. Ҳамма ўз сўзини маъқуллаб тўхтовсиз чакак урар, бу шовқин-суронда кимнинг нима деяётганини асло тушуниб бўлмасди.

— Юр, Мосе,— деди Дата менга,— яқинроқ бориб кўрайлик-чи, нима бўлаётган экан.

Яқин келиб нимани кўрдик денг? Кеча дастурхон тепасида чурқ этишга ботинмаган Сетуранинг ўнг қўли, оқсоқ исаломчи афтидан атайлаб йўниб қўйилган тўнканинг устига чиқиб олиб нималарнидир минғирлар, бироқ у нима деяётганини тушуниш қийин. Унинг рўпарасида икки қатор саф

төртган ўттиз чокли одам ҳам худди сеҳрлангандек нималарнидир мингирлашарди. Ғўнғиллай-ғўнғиллай охири жимиб қолишди. Тўнканинг устида турган Табагори яна вайсашга тушди. Шундагина унинг нима деяётганини тушундим.

— Бизга ризқ-рўз инъом этаётган отамиз ва валинеъ-матимиз Архип абадулабад соғ-саломат бўлсин!..

Ҳар бир оятнинг охири «Архип» билан тугаб, уч марта волихронион, полихронион, полихронион дейиларди. Мен бу сўзнинг маъносини яхши билардим, Сачхерелик Имедадзени шундай дейишарди. Бу юнонча сўз «узок йиллар» деган маънони англатарди.

Ибодат тугаб, Табагари бемалол туриш мумкинлигини айтди.

Ҳамма худди асқарлардек оёғини бўшаштириб тиззасини букди.

— Спиридон Суланжиа, итдан тарқаган, бугун сенга иш берилмайди. Пилат Сванидзе, унинг гарданига бир уриб, сафдан ҳайдаб чиқар.

Пилат Сванидзе шу заҳоти Спиридон Суланжианинг гарданига мушт туширди. Қорга юзтубан йиқилган жабрдийда бечора хўнграб юборди; унинг йиғисига ҳеч ким парво ҳам қилгани йўқ.

— Ўннга бурилиб, қадамлаб юр!— деб буюрди Табагари.

Қаторлашиб турган жулдурвоқилар ҳарбийчасига шахдам юриб кетишди.

— Улар қаёққа кетишяпти, онахон?— деб сўради Дата кампирдан.

— Ишга.

— Анови калтабақай ҳам ишлайдими?— дея қизиқсинди Дата.— Ким ўзи бу пакана?

— Энг катта бошлиқ шу-ку.

— Спиридон Суланжианинг айби нима?

— Бу ҳам кам, яшшамагурга, Архипга раҳмат десин...— кампир бирдан тилини тишлаб, бизга бақира кетди.— Бировларнинг ишига аралашманглар, бекорга тепки еб қоласизлар!..

Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, биз худди тилдан қолгандек жим бўлдик, пакана калта оёқларини питирлатганча ўз тўдасини қандай ҳайдаб кетаётганига қараб, лом-мим демай туравердик.

Кампир бизни Сетура яшайдиган уйга бошлаб борди.

Хўжайин ранг-баранг кўрпа-ёстиклар тўшалган катда ясланиб ётарди. У ўрнидан туриб, кибр билан бош ирғаб саломлашди-да, худди кечагидек турли-туман ноз-неъматларга тўла дастурхонга таклиф этди.

— Меҳмонларнинг кўнглини ололдингми, Асинета?— деб сўради у кампирдан.

— Яхши одам эмас буларингиз,— дея гапни калта қилиб қўя қолди кампир.

Сетуранинг авзойи ўзгарди.

— Бўпти, бора қол!— деди у ўйланиб тургач.— Ўзим суриштириб билиб оламан.

Кампир эшикдан чиқар-чиқмас Сетура ўзини ёстикқа ташлаб, хохолаб кулди.

— Кимлигинларни билдингларми, биродарлар,— деди у кулги ёшларини арта туриб,— сизлар яхши одам эмас-сизлар. Асинетанинг гапини эшитдинглар-ку.

Азонда кўриб-билганларимиздан таъбимиз тирриқ эди, Сетуранинг кулгиси бир оз кайфиятимизни кўтарди.

Ўзимизнинг ташвишимиз етмай тургандек, бир камимиз энди буларнинг ҳам гами бормиди, бу кунидан баттар бўлмайдими, бизга нима...

— Асинетанг нега ярим кечаси уйғотди, дўстгинам?— деб сўрадим ҳазил аралаш.

— Соат бешда ҳамма туриши керак,— деди Сетура.— Мен ҳаммага бир хил тартиб ўрнаганман, бўлмаса, баъзи бировлар пешингача чўзилиб ётиб ишнинг белига тепади. Мени иш эмас, одамлар ташвишлантиради. Бу айтган билан тугамайдиган гап, Мосе-батону! Матфейнинг Инжили учун ичайлик, манави сулғунидан олинглар, олаверинглар, арокқа бундан зўр газак бўлмайди.

Қадаҳлар бўшатишга, яна Сетурани саволга тутдим:

— Бугун Спиридон Суланжиани уриб, худди кўтир мушукдек сафдан ҳайдаб чиқаришди, сенингча у шундан фароғат топадими?

— Бўлмасам-чи. Ҳеч нарсадан кўркмай қўйган кимса ўзини бахти қаро ҳис этади. Спиридон Суланжиа нима деганини биласанми? Архип атиги биз очдан ўлмаслигимизга лойиқ нарса беради холос, дебди. Одамни бойлигу фаровон турмуш бузади, Агар мен бу лапашангга ҳозиргидан ортиқча нарса берсам, шу заҳоти у янаям кўпроқ талаб қила бошлайди; мабодо, эҳтиёжини қондирмасанг ундан ҳам ёмон: бошқаларга ҳасад қилиб ўғрилиққа қўл уради. Жир битган таканинг кўнгли бўри гўштини тусаб қолади, деб бекорга айтишмаган. Бундан чиқадиган хулоса шуки, одам боласига яхшилик қилишни истасанг, қорнини тўйдириб юборма. Спиридон Суланжиа нега бунақа деганини биласизларми? У тўққизта чўчка боласини боқиб, катта қилган эди, олтитасини мен олиб, учтасини ўзига қолдирдим. У чўчкаларни сотиб, қўлига пул тушиши билан

уйлай бошлади. Агар мен чўчқаларнинг саккизтасини тортиб олиб, унга атиги биттасини қолдирганимда ғиринг демай юраверарди, итдан таркаган. Шунақа гаплар, биродар. Энди бир-икки ҳафтагача Какошка Табагори бу маҳмадо-нага иш бермайди, болалари оч қолиб ғингший бошласа, у тилига эрк берганига афсусланади, бошқаларга ҳам яхши ибрат: ҳечким тилини бир қарич қилиб, бўлар-бўлмас нарса-ларни гапиравермайди, Спиридоннинг ўзи яна ишлаб пул топиш имкони берилганидан терисига сиғмай қувониб кетади. Спиридон ношукрчилик қилиб шундай деган. Гуноҳга ботгани етмагандек, бир тийинсиз қолди — бундан ёмони борми?! Бошқаларга ҳам ёмон ибрат кўрсатди; сен ҳам шунақа деб бошинга ташвиш орттириб ол, дегандек иш қилди. Чатоқ жойи шунда. Чиндан ҳам бу одамларнинг валинеъмати эканман, уларни тўғри йўлдан тойдириб, беадад мусибатларга гирифтор қиладиган ёмонликларнинг илдизини қирқишим, тухумини қуритишим керак, акс ҳолда бу иллат газак олиб кетади. Мен кечаю кундуз буларнинг ғамини емай, фароғатда яшашини ўйламай нима қилиб юрибман. Одам боласи бировга яхшилик қилмай, фақат еб-ичиш учунгина дунёга келмаган-ку. Қани, Марк ёзган Инжил учун олиб юборайлик. Манови осетра балиғининг тамини кўринглар-чи, сулғуни ароққа яхши газак, балиқ ундан ҳам зўр.

Биз бирон нарса деб юборишдан ўзимизни тийиб ўтирардик, бундан руҳланган Сетура янада жўшиб кетди:

— Шунақа, муҳтарам жаноблар! Агар инсонга кўркув ҳисси ёт бўлса, у ҳеч нарсадан тап тортмаса — тугади деяверинг. Фақат кўркув билангина иш битмайди, яна нимадир керак. Аввал одам ҳар жихатдан йиғналган, худди чонгурунинг торидек таранг тортилиб турсин. Агар ўз майлига кўйиб берсанг, эҳ-хе, одам бўшашиб, руҳи тушиб кетади. Турли-туман касалликлар илашиб, жонини суғуриб олади, бунга шак-шубҳа йўқ. Инсонни рўзғор ташвишларидан озод қилиб, иродаси билан руҳини бўшаштирсанг, тамом, унинг ҳаёти барбод бўлади. Худди шундай, гапимга ишонаверинглар. Акс ҳолда уларни каллаи-саҳарда турғазиб, худди аскардек қаттиққўллик билан машқ қилдиришимнинг нима ҳожати бор? Мана, букир Асинетани олиб кўрайлик, агар у бошқа бировнинг хизматида юганида аллақачон суроби тўғри бўларди. Мен унинг умрини узайтираётганимни билгани учун миннатдорчилик билдириб, садоқат билан хизмат қиляпти. «Ақлли одам ўзига раҳнамо излайди, нодонга эса унинг кераги йўқ», — дейди Какошка Табагари, менимча у ҳақ. Инсон асли ҳафтафаҳм қилиб яратилган.

Сен яхшилик қилишга интиласан, у иблис билан тил бириктириб сенга қарши чиқади. Азалдан шундай. Бировга яхшилик тиласанг, уларнинг қалбида меҳр-муҳаббат уйғот. Бироқ бефаҳм махлуқот меҳр-муҳаббатни тушунармиди? Фақат кўрқитган билан иш битмайди. Сенинг номинг унинг тилидан тушмаслиги, бошқалар ҳам кундан-кунга сени улуғлашаётганини эшитиши керак, шунда бу хил ҳамду саноларга қўшилиб кетганини ўзи ҳам сезмай қолади. Табагарини авлиё Квирикэ черковидан мана шу мақсадда олиб келдим. У менга дуолар тўкиб беради: баъзилари шеърий, баъзилари куйга солинган, бир қисми шундоқ ўқиладеради. Бунақа нарсани жуда боқлайди, ўқиб қойил қоласан. Менинг одамларим кунига уч маҳал: эрталаб, иш вақтида, кечкурун ибодат қилишади. Вақти-вақти билан дуоларни ўзгартириб туриш керак, бўлмаса сийқаси чиқиб, таъсири қолмайди.— Сетура бизга бир қур назар солгач, яна қадаҳларни тўлдирди.— Лука ёзган учинчи Инжил учун олиб юборайлик. Кейин сизларга муҳим бир гапни айтаман. Зайтундан олсанглар-чи. Ёмон кўрасизларми? Э, аттанг. Жуда ҳам хуштам нарса.

Сетуранинг сўзамоллиги тутиб кетди. Ҳозир айни нега отини ўзгартирганини сўрайдиган пайт келган эди.

— Абелнинг маъносини биласанми?— деди мезбон.— Абель — юнонча... қани, менга анови китобни узатвор-чи... хўш... шунақа... Абель — тиним билмас, ҳар хил ташвишлар билан ўралашиб қолган одам, очигини айтганда, беҳуда уринувчи, беҳаловат шарпа дегани. Менинг ота-онам оми одамлар бўлишган, буни билишмаган ҳам. Энди «Архип»ни олиб кўрайлик. Архип... Мирохўр, уярнинг йўлбошчиси дегани. Архипнинг маъноси шунақа.

— Одамларинг сен ўзингни уярнинг йўлбошчиси деб ҳисоблашингни билишадими?

— Билишганда қандоқ. Агар уларга сизлар от эмас, одамсизлар деб кўргин, нима дейишаркин.— Сетура бир муддат жим қолгач, гапида давом этди.— Одамга сен инсон боласисан демаслик керак, акс ҳолда у: «Мен ҳам сенга ўхшаган эканман, қани, пастга туш», дейишдан тоймайди. Пастга тушсанг, уни жарга қулатиб юбориш керак. Одам боласининг қулоғига: сен отсан, ҳафтафаҳм эшаксан, деб қуявериш керак. У бунақа гапга лаққа тушади, сабаби — бу нарсанинг ростлигига ишонади. У мана шу ақидаси билан бахтиёр. Ҳалол умр кечиради. Шунақа! Тўғри, бу гапни унга очикчасига айтиш мумкин эмас. Этини ўлдирадиган сўзларни топиш керак.

— Архип гапдан тўхтаб, эшикка юзланди.— Ҳа, уйинг

куйгур, Асинета, ярамас тараша, эшикка зулукдек ёпишиб
қолибсан-ку. Қани, бу ёққа кир!

Асинета ичкарига кирди-да, қўлини чаккасига қўйиб,
ер тепинди.

— Хўш? Ҳамма гапимни илиб олдингми? Қани, авахта-
га жўнаб қол-чи. Печкага ўт ёқа кўрма, бўлмаса, уч кун
билан қутилмайсан. Яна кўшиб бераман-а.

— Борсам, боравераман, лекин мен сенинг гапларингга
қулоқ солганим йўқ, отахон. Манави оғайниларингдан кўз-
қулоқ бўлиб турдим.

— Мен-чи, мен нима қилиб ўтирибман, кўзим кўр,
қулоғим карми, ҳеч нарсани кўрмайманми, ҳеч нарсани
эшитмайманми?

— Гапларинг тўғрику-я, отахоним, валинеъматим. Ик-
ки қулоқ яхши, лекин тўрт қулоқ билан эшитган ундан
ҳам аъло.

Сетура бағбақасини силаб қўйди.

— Майли, авахтага бормай қўя қол. Кечирдим. Коки-
нашвилиникига киргин-да, Пелагея билан у ёк-бу ёқдан
гаплаш, бугун эрталаб Спиридон Суланжиани Архип ҳақида
ҳар хил бўлмағур нарсаларни айтгани учун жазолашди, бу
гапни Табагарига Колпинов етказибди, дейсан. Қани,
қайтар-чи.

Кампир тиз чўқди, бу жодугарнинг тили танглайига-
ёпишиб қолган бўлса-да, Какошка псаломчи тўқиган дуони
шариллатиб ўқиб ташлади. Шундан кейингина ўрнидан ту-
риб, валинеъматнинг гапларини сўзма-сўз такрорлади-да,
эшикка қараб юрди, бироқ ҳали бўсағага етмасидан Сетура
уни тўхтатди.

— Агар Кокинашвили Пелагеяни уйда учратолмасанг,
Колпинованикига киргин-да, гап орасида Терезага Спи-
ридон Суланжиани Кокинашвили сотганини айтиб қўй.
У дегин, бу дегин, лекин гапларинг бир хил чиқсин. Қани,
бора қол!

— Агар одам яккаю ёлғиз бўлса, ҳеч кимга ишонмаса,
ўзига ҳам, бировларга ҳам нафи тегиши мумкин,— дея
гап бошлади Сетура йўлакда Асинетанинг кадам товуши
тингач,— сирини тошлоққа ёйишни бошладими, тамом, ун-
дан яхшилик кутма. Ҳар хил бемаъни ишларга қўл уриб,
бошига ташвиш орттириб олади. Четдан қараганда одам-
ларни бир-бирига қайраш яхши эмасдек кўринади, тўғрими?
Аслида мен уларга яхшилик қиляпман. Бир-бирига ишонмай
қўйишади. Ҳар ким ўз ҳолича кун кечиради, ёмон хаёлларга
боришга, нодонлик қилишга вақти қолмайди. Ё парвардигор,
менга бунча азоб бермасанг — бировларни ўйлаб ҳар қўйга
тушаман, айёрлик қиламан, жоним азобда. Лекин эзгуликка

етишиш осон эмас-ку. Жонингни қийнашни истамасанг, ҳаракатларинг зое кетади. Қани, учинчи Инжил учун...

— Учинчиси учун ичдик!— дедим.

— Йўк, учинчиси учун ичганимиз йўк! Нега ҳеч нарса емаяпсизлар? Ё менинг нон-тузимни кўнглинглар тортмаяптими?

Бахслашишнинг ўрни эмас. Луканинг Инжили шарафига беш қайта қадаҳ кўтардик. Бу ярамас бошқа нарса шарафига ичишни истамасди. Ичмайман десак хафа бўлиб, изза киларди, тиқилиб ўлгур.

Қанча ичганимиз эсимда йўк, бир маҳал Сетура ўрнидан турди-да:

— Агар меҳмонлар хоҳлашса, ишларимни, одамларим ризқини қандай териб ейишаётганини кўрсатиб келаман,— деди.

Дата бош ирғади, менда ҳам бу гаплардан кейин унинг ҳўжалигини кўздан кечириш истаги туғилган эди.

Биз ҳеч қанча юрмай, чуқур жар ёқасига келиб тўхтадик. Сетура кўрсаткич бармоғи билан жарликнинг қоп-қорайиб турган нариги ёнбағрига ишора қилди. Бу — Сетуранинг одамлари ишлаётган кон эди.

— Ер остини икки юз саржинча ковлаб қўйишди,— дея изоҳ берди Сетура.— Лаҳимни пастдан тепага қараб ковлашяпти, қазилган тупрокни орқалаб олиб чиқишади. Бу тупроқларнинг ҳаммаси пастдан ташиб чиқилган. Тўғри, иш оғир, лекин одам енгил йўллар билан қорнини тўйғазса, бузилади. Бунақа чуқур жарликдан тупроқ ташийверсанг, ўз ишинга кўникиб, яхши кўриб қоласан. Меҳр-муҳаббат дегани нима ўзи? Нимага меҳнатинг сингиб, овунсанг шу нарсага меҳр қўясан. Касалманд ва рамақижон боласини она тупроқ яхши кўради, сабаби уни одам қилгунча кўп азият чеккан. Лекин фақатгина меҳр-муҳаббат билан иш битмайди. Инсон бахтиёр бўлиши учун оч қолиши лозим. Тўғри, уни биратўла сириб ташламаслик керак, лекин қорни тўйгунча овқат бериб ҳам бўлмайди. У муттасил кўрқиб туриши зарур. Кўрқувдан муҳаббат туғилади. Ҳақиқий муҳаббатга етишиш учун ҳамду сано айтиш, ибодат қилиш лозим. Сажда қилдими, демак, қўрқади. Халқнинг бахт-саодати учун яна нима керак? Соғлик керак. Одамлар соғ-саломат юриши учун уларнинг руҳи тушиб, бўшашишига имкон бермаслик зарур. Бундан ташқари, одам нимагадир ишониши шарт. У умид боғлайдиган нарсани ўйлаб топиши мумкин. Халқ нимагадир ишонса, беҳуда орзу-ҳавасга берилмайди. Мен одамларим умид боғлайдиган нарсани ўйлаб топдим. Юринглар, кўрасизлар...— Сетура йўлдан бурилиб, бизни қудуқ тепасига бошлаб келди. Қудуқнинг ёнида қўн-

гирок осилган устун ўрнатилган бўлиб, кўнғироқнинг тошига уланган арқоннинг бир учи эса кудукқа туширилган эди. Сувсиз кудукнинг ичида сафнинг охирида сурғалиб юрган жинқарча арқонни ушлаб ўтирарди.

— Мен унга ҳар куни йигирма тийиндан тўлайман,— деди Сетура.— У гунг-соқов.

— У эртадан-кечгача шундай ўтирадимми?— деб сўради Дата.

— Ҳа, шундай ўтиради.

— Кудукнинг ичида нима иш қилади, бу ғариб?— қизиқсиниб сўрадим.

— Умид уйғотади. Мосе биродар, анови одамларнинг умиди ундан,— Сетура жарнинг нариги томонидаги конга ишора қилди.

— Арши аълодаги худога ортиқча ишонмай қўйган одамлар кудукнинг ичида ўтирган бу тасқарадан умидвор бўлиши мумкинми?

— Мен бу ёғини пухта ўйлаганман, ҳозир ўзинглар тушуниб оласизлар. Анови ғорнинг ичида лаҳим қовлаётганлар мана шу кудукдан чиқишига ишонишади...

— Менга қара, Архип,— дедим сабрим чидамай.— Узинг пастдан тепага қараб қовлашяпти, борган сари олислаб кетишяпти, деган эдинг-ку.

— Шундай деган бўлсам, нима бўпти?

— Агар лаҳим борган сари нарига, тоққа ўрлаб кетса, қандай қилиб бу кудукдан чиқади?

— Бу лаҳим кудукқа ҳам, ёруғ жаҳонга ҳам олиб чиқмайди, тоғ ҳам шу ҳолича қилт этмай тураверади, одамлар унинг ичида айланиб юраверишади.

— Уларнинг ўзлари буни билишадими?

— Буни билиб олиш қийин эмас. Шунинг учун ҳам улар: бу нарсага ҳатто бизнинг ҳам ақлимиз етиб турибдими, демак, бу ерда бир сир бор, Сетура бекордан-бекорга бизни лақиллатмайди, лаҳим албатта кудукқа келиб туташади, деб ўйлашади.

— Анови пакана билан кўнғироқнинг нима кераги бор?— деб сўради Туташхиа.

— Пакананинг оти Зебо. У савдойи, лекин соҳибқароматлик вазифасини ўтайди. Лаҳим кудукқа етишига юз саржин қолганини Зебо билиб занг уради, деб ишонишади. Бу одамлар кўнғироқ овозини қанчалик интиқлик билан кутишини билсанглар эди. Ҳамиша қулоқларини динг қилиб туришади. Уларнинг иш ҳақини жиндай ошириб, ишнинг қанчалик юришиб кетишини билгим келади. Лекин иш ҳақини оширгандан кўра бошқа бирон умид боғлайдиган

нарса ўйлаб топганим яхши. Буниси ҳар жиҳатдан пухта-я, бироқ уни ўйлаб топиш осон эмас.

Мен пастга энгашдим. Зебо дам-бадам қудуқ деворига қулогини тутиб, ўзича нималарнидир гўлдираб кўярди.

— Уни гаранг деган эдинг-ку.

— Ҳа, гаранг.

— Гаранг бўлса, қандай эшитади?

— Мосе, биродар, жуда ҳам ҳафтафаҳм экансан-ку, ҳеч нарсага тушунмабсан-а, ҳаммасини яна бир бошдан гапириб беришга токатим йўқ,— деди Сетура аччиқланиб.— Қиш ичи шу ерда яшасанг ҳамма нарсани ўзинг кўриб, билиб оласан.

— Кўп азият чекма, Архип-батона!— дедим шоша-пиша.— Шундоқ ҳам сендан миннатдормиз. Энди бирпас дам олиб, кейин суҳбатимизни давом эттирсак нима дейсан?

— Рост, энди дам олинглар, кечки овқат устида яна баъзи бир нарсаларни гапириб бераман,— деди Сетура.

Датанинг ахволи қандайлигини билмадиму лекин менинг бошим ғувуллаб, миям чатнаб кетаётганга ўхшарди.

— Тушликни Асинета обориб беради,— дея орқамиздан кичкирди Сетура.

Биз гап-сўзсиз изимизга қайтдик, томоғимиз қақраб кетган эди, бахтимизга йўлимизда булоқ учраб қолди.

— Нима қиламиз, Мосе?— деб сўради Дата.— Шу ерда қолаверамизми ё бирор ёққа бош олиб кетамизми?

Сарсон-саргардон кезиб юрган одам учун бундан яхши жой топиш қийин. Кетиш нимаси? Бу овлоққа полициянинг дасти етмайди. Мезбон на нон-туздан, на уй-жойдан, на хузур-ҳаловатдан қисмаса, бизга яна нима керак?

— Манави нухани ҳам, унинг одамларини ҳам кўришга токатим қолмади,— деди Дата.— Феълим ўзимга маълум, бекорга бировнинг шўрини қуришиб бошимга бир ғалва сотиб оламан. Буниси аниқ. Биринчи марта бунақа бўлаётгани йўқ. Ҳали унчалик кўп яшаганим йўғу дунёнинг паст-баландини, яхши-ёмонни кўп кўрдим, лекин бунақа ёвуз илонга дуч келганим йўқ. Дуч келиш у ёқда турсин, бунақасини эшитмаганман, ҳатто бирон жойда ўқимаганман ҳам.

Архипми ё бошқа баломи... бизга зарари тегаётгани йўқ, мабодо бирон шикаст етказгудек бўлса, дарров гумдон қилиб кўя қоламиз, дея гап уқтиришга уриндим.

— Сетура ўз одамларини не кўйга солаётгани билан нима ишимиз бор?— дедим ҳамроҳимни мурасага ундаб.— Тўғри, унинг қилаётган ишлари қабоҳат, бироқ бу пандавақилар худонинг қаҳрини меҳру шафқат деб билишса, Сетура айбдорми? У ярамасларга аслида бу ҳам кам. Уларга қул бў-

либ юриш ёқади, билдингми? Нима, уларни бу ерда биров мажбур қилиб ушлаб турибдими? Ке, келишиб олайлик: биронтаси бизга қўлини теккизса, тамом, бу икки ярамаснинг бўйнига сиртмоқ солиб, дарахтга осиб, жўнаб қоламиз.

— Майли. Сен айтганча бўла қолсин,— деди Дата.— Қахратон қишда бошқа бирон кўналга излашга унча тоқатим йўқ... Бу ёққа келишдан олдин каллани ишлатиш керак эди, лекин бундай бўлишини қайдан билибмиз.

Бир-бир босиб йўлда давом этдик. Қочоқ катта йўлга, лоақал сўқмоққа чиқиб юролмади. У одамлар юрадиган жойларга яқин боришни хаёлига келтирмаслиги, ҳар қандай сўқмоғу йўлни кузатиб юқорирокда юриши керак. Нима демоқчилигимни тушуняпсанми? Юқорирокда!.. Биз мана шу тартибга амал қилиб ўрмон оралаб кетаётган эдик, тўсатдан Дата тўхтаб бўйнини чўзганча дарани кўздан кечира бошлади.

— Мосе-батано, ҳов анови буталар орасида нималар бўлаётганини кўряпсанми?

У ишора қилган томонга тикилдим. Назаримда болалар уруш-уруш ё қароқчи казаклар ўйинини ўйнашарди. Болаларнинг кўплигини кўриб, Дата ёқа ушлади: бу шўрпешоналар қачон бола топиб улгуришди экан... Худо бераридан қисмаса, ҳеч гап эмас, дейман унга, гадонинг ейишга нони йўғу, лекин бели тўла бола. Кўприкдан юришимиз мумкин эмас, айланиб ўта қолайлик, дедим.

Биз кўприкдан четлаб ўтгач, юқорига қараб юрдик. Кўприк ўнг томонимизда, тахминан икки юз-уч юз одимча нарида қолиб кетди. Ҳали тепаликнинг ярмига чиқиб улгурмасимизданок кўприк томондан кўшиқ овози эшитилди.

— Бояги кўприк атрофида юрган болалар бўлишса керак,— дедим.

— Уруш-уруш ўйнаб юрган болаларни айтяпсанми?— деди Дата кулиб.— Яхшиси, мен жим тура қолай. Назаримда бу воқеалар тушимда юз беряпти, ё мен осмоннинг туйнугини кўриб қолдим. Ишқилиб, эсон-омон Асинетанинг олдига етиб олсақ бўлгани. Ҳеч нарсага тушунганинг йўқми? Майли, сал туриб билиб оласан.

Кейин бўлса кейин-да, деб унинг гапига ортиқча эътибор берганим йўқ. Фақат нимадандир бетоқат бўлиб, ичимни ит таталай бошлади. Нима гаплигини айта қол, дедим унга, балки мен ҳам сенга кўшилиб мириқиб куларман.

Дата мени ранжиди деб ўйлади шекилли:

— Кўприк ёнида бир нечтагина бола қолган,— деди.— Улар бизни чалғитиш учун ашула айтишяпти. Қолганлари

пистирмада пойлаб ўтиришибди. Мана кўрасан, ҳозир ёпирилиб чиқишади.

Мен Датанинг нима деганини тушуниб етмасимдан кулогим остида шундай қаттиқ чинқириқ эшитилдики, аъзойибаданим титраб кетди, ҳали эс-хушимизни йиғиштириб улгурмай устимизга сон-саноксиз калтак ва камон ўқлари дўлдек ёғилди. Қий-чувдан бутунлай гарангсиб, осмон босиб қолса ҳам билмайдиган аҳволга тушдим. Муштдек тош ёногимга қарсиллаб урилди, кўзимдан ўт чиқиб кетгандагина эсхушимни йиғиштириб олдим. Қарасам, Дата қочиб кетяпти. Дата Туташхиадек одамни бундай аҳволда кўрарман деб сира ўйламаган эдим. У орқа-олдига қарамай қочиб борарди. Атрофимни қуршаб турган шумтакалар худди мўр-малахдек менга ёпиша кетишди.

«Шўринг қурийдиган бўлди, Мосе Замтарадзе,— дедим ўзимга ўзим.»

«Бардам бўл!!!» Шартта қўйнимдан тўппончани чиқардим-да, варанглатиб ўқ уздим. Бор-йўғи битта ўқ шумтакаларнинг эсхонасини чиқариб юборди; улар дуч келган тарафга тумтарақай қочишди, баъзилари қўлидаги тошни ташлаган қўйи ранги докадек оқариб, эси оған қўйи қотиб қолди.

— Қани, биронтанг жойингдан кимирлаб кўр-чи!— дея пўписа қилдим.— Битта-биттадан отиб ташлайман, илондан тарқаганлар.

— Мосе, эсингни йиғиб ол, норасидаларни ўлдириб, гуноҳга ботма,— пастликдан Туташхианинг овози келди.

— Бу лаънатиларга нима керак ўзи?

Саволимга жавобан Туташхианинг хахолаб кулгани эшитилди.

— Ҳой тирранчалар, кимсизлар, сизларга нима керак ўзи?

Болалар лабларини қаттиқ қимтиб, ҳурпайганча чурқ этмай туришарди.

Дата жардан чиқиб келди.

— Булар ғирт ёввойи болалар-ку,— деди у.— Бегона одамни кўришмаган. Одам тугул паровоз ёки извошми кўрсатсанг ҳам барибир, тошбўрон қилиб ташлашади. Бунақа болалару хотин-халаж билан ади-бади айтишишни ҳатто душманимга ҳам раво кўрмайман. Тўппончангни жойига солиб қўй, барибир, ҳеч кимни отолмайсан

— Эсинг жойидами, Дата-батано? Бу итваччалар бизни ғажиб ташлашига оз қолди-ку. Бошқаларига ибрат бўлиши учун мен уларни ҳозирок асфаласофилинга жўнатаман. Битта қўймай отиб ташлайман. Мосе Замтарадзегга қўл кўтарадиган мард ҳали онасининг қорнида!

Энгил-боши жулдур-жулдур, эти бориб суягига ёпишган, бу исқирт оч арвоҳларнинг кимга ўхшадини ҳам билмайсан. Уларнинг кўзи қаттиқ, худди қафасга солиб қўйилган тулкиникидек ёвуз эди.

— Кўркманглар, болалар!— деган қиз боланинг жарангдор овози эшитилди.— Қиз эмас, нақ балои-қазонинг ўзгинаси! Бундай қизга яқин келгулик қилмасин!— Биз норасидалармиз. Болаларни отишга уларнинг қўли бормайди.

— Энди нима қиламиз?— деб сўрадим Датадан.

Ундан садо чиқмади.

— Кимсизлар, нима керак ўзи сизларга?— деб сўрадим жулдурвоқилардан.

— Сизлар Архипнинг душманисизлар,— дея томоғини қириб чийиллади қизча, унинг ён-атрофида турган болалар қўлларига яна тошу калтак олишди.

— Душман дейсанми? Биз унинг меҳмонимиз-ку. Архип бизни туғишганидан аъло кўради. Душман эмишмиз-а... Кап-катта қиз бўла туриб қаёқдаги бўлмағур гапларни гапиргани уялмайсанми?

— Асинета буви шундай деди-ку. У ҳамма вақт рост гапиради.

— Э-ҳа, барча кўргилигимизнинг сабаби бу ёқда эканда...

— Бўлди, бориб ўйинигларни ўйанглар, болалар,— деди Дата.

— Кўйворманглар уларни!— дея қичқирди кимдир. Биз бир кадам ташлаб улгурмасимиздан болалар атрофимизни ўраб олишди.

— Худо ҳақи, ҳозир биронтасининг жонини арши-аълога равона қиламан,— дедим ғазабдан бўғилиб.

— Кўйсанг-чи, Мосе,— деди Дата.— Болаларни отишга қўлинг бормаслигини ўзинг ҳам биласан-ку.

Дата ҳақ гапни айтди. Болаларни отолмаслигим турган гап, бироқ бу шумтакалар тап тортмай устимизга бостириб келишяпти, қандай қочиб кутулишга ақлим етса ўлай агар.

Сургунда, абраг бўлиб эмин-эркин юрган кезларимда нималарни кўрмадим, эҳ-ҳа... лекин бирон марта болалар билан тўқнаш келмаган эдим. Ён-веримга аланглаб, мени камондан нишонга олаётган болага кўзим тушиб қолди...

Ҳаммасининг қўлида силлиқ қайроқтош, қўйинини ҳам тошга тўлдириб олишган. Уларнинг нияти нима, бир дақиқадан кейин яна қандай хунар кўрсатишини ким билсин.

Бундай кутурган оломонни биров кўрган-кўрмаганини билмадим, лекин ҳеч қачон учратмаганман. Датага кўз қиримни ташласам, ранги қув оқарганча серрайиб турибди.

— Болажонлар, бизни нима қилмоқчисизлар-а? — деб сўрадим.

— Қўйсанг-чи, Мосе-батону, ҳазилга бало борми шу топда, майнавозчилик қилишнинг фойдаси йўқ. Бирон чора топиш керак. Мен болаларга қаратиб ўқ узолмайман, бундай гуноҳга ботишдан асрасин, лекин улар бизни тириклайин сихга тортиб, кабоб қилишлари аниқ, гапимга ишонавер.

Дата Туташхиа подшонинг тожу тахтини инъом этсанг ҳам ёлғон гапирмайдиган одам. Мен ҳам қувлик, шумликдан йироқман. Лекин зарурат нималарга мажбур қилмайди. Жонингни асраш лозим бўлганида миянг шундай равои ишлаб кетадики, кейин бунчалик ақл-заковатинг борлигига ўзинг ҳам ишонмайсан, киши.

— Сизлар бизни Архипнинг душмани деяпсизлар, лекин ҳозиргина биз — Архип, мен ва жаноб Пориа учаламиз қудук тепасида бирга турган эдик-ку, — дейишим билан иблиснинг болалари бир оз шаштларидан қайтишди.

Шаштидан қайтишга қайтишди-ю, барибир тинчишгани йўқ. Нимадир ўйлаб топиш керак. Нима десам экан-а?.. Ке, таваккал...

— Бизга нимани кўрсатишганини биласизларми? Лаҳимни бориб кўрдик. Қудуққа етай-етай деб қолибди. Бугунми, эртагами қудуққа келиб туташади...

Мен худди Исойи Масиҳонинг тирилиб келгани ҳақида хабар етказгандек ҳаммаси турган жойида тош қотиб қолишди.

— Ким айтди? — деб сўради кизалок.

— Зебо. Жаноб Пориа унинг фикрини тасдиқлади. Бу кишининг кимлигини биласизларми? Жаноб Пориа лаҳим ва шунга ўхшаш бало-баттарларнинг дунёдаги энг ажойиб устаси. Лиха тоғидаги лаҳимни биласизларми? Уни жаноб Пориа қазиган. Сетура жаноб Пориани зудлик билан Кутаисидан олиб келишимни илтимос қилди, бу ғаройиб иш поёнига етиб қолган, ҳадемай, Зебо бонг уради, кейин...

...Кучли қийқирик кўтарилди. Оёғим остидаги ер қимирлаб, осмон силкиниб кетгандек туюлди. Ҳоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, ўтакам ёрилиб, ерга ётиб олишимга оз қолди. Болалар яна бизга ташланиб қолишди, деб ўйлабман, йўқ, улар шодлиги ичига сиғмай бақириварди. Бирдан энгил тортидим.

— Тўхтанглар! Бақирманглар! — дея чийиллади қизча. — Ҳамма жим бўлсин!

Шу заҳоти жимлик чўкди.

— Агар ростдан ҳам Архипнинг душмани бўлмасанглар, нега севинмаяпсизлар?

— Биз севинмаяпсизми? Биз-а?! Бизчалик хурсанд бўлган одам топилмаса керак.

— Нега бўлмаса бизга қўшилиб бақирмаяпсизлар?

— Нега энди бақирмас эканмиз? Бақиряпсиз-ку! — дедим, бироқ гапимга ҳеч ким ишонмади.

— Қимирламанглар! — дея буюрди қизча.

... Болалар бизга жуда ҳам яқин келиб қолишган эди. Улардан бири узун калтак кўтариб олган, бироқ юки оғирлик қилганидан унинг учини камаримга тираб турарди.

Ёғочнинг учи тигдек ўткир эди!

Қизча учта ўспиринни четга олиб ўтди-да, нималарнидир шивирлашиб олгач, ёнимизга қайтиб келди.

— Хурсанд бўляпсизларми, йўқми, ҳозир синаб кўрамиз. Биз билан бирга ашула айтасизлар!

Бир мишиқи бола кўлини ҳаволатган эди, ҳамма баробар қўшиқ бошлади — э, ўргилдим сендақа дирижёрдан. Бу ўша — ҳар куни тонг қоронғусида Табагари бу шайтонваччаларнинг ота-оналарини айтишга мажбур қиладиган, ҳар бир банд «Архип» билан тугаб, нақорати уч карра такрорланадиган «полихронион» дан иборат кўшиқ эди.

Бу алжирашнинг биронта сўзини на мен, на Дата биларди, болалар эса тўлиб-тошиб қуйлашар экан, аста-секин асабийлашаётгани, ҳадемай яна бизга зуғум қилиб қолишлари сезилиб турарди. Бу мушкул аҳволдан қандай қутулишни билмай бошим қотар, ҳар хил режалар тузиб кўрардим, бироқ бирон жўяли йўл тополмай қийналардим, унга сари камаримга тиралиб турган ёғочнинг учи биқинимга қаттиқроқ бота бошлади. Болалар ашуласини айта туриб, сўраб-негиб ўтирмай бизни у дунёга равона қилиб юборишадиганга ўхшарди.

— Биз бу ашулани билмаймиз, — деб бақирдим, — олдин ўргатинглар, кейин қўшилишиб айтамыз.

Ҳамма жим бўлиб қолди. Кейин худди эски кадрдонлардек давра қуриб ўтирдик, улар бизга псаломдаги кўшиқларни ўргата бошлашди. Бу ёдлаш осонгина бир нарса экан. Чўлок Табагари кўшиқларни ўз қавмининг фаҳм-фаросатига мослаб тўқигани сезилиб турарди. Биз кўшиқни дарров ёдлаб олдик. Болалар бизни олдинга ўтказиб, ўзлари орқамизда саф тортишди. Худди тукли арига ўхшаб кетадиган бир шайтонвачча югуриб олдинга ўтди-да, худди

Табагаридек нималарнидир минғирлаган эди, шу заҳоти саф ҳаракатга келди. Биз қароргоҳимизгача Архипнинг отини қўшиб, ашула айтиб бордик. Дарвоза олдига етганда бизни уч марта «полихронион» деб бақиришга мажбур қилгач, қўйиб юборишди. Биз шоша-пиша ҳужрамизга кириб, каравотга ўзимизни ташладик. Боягина аҳволимиз танг пайтда Дата зийрак туриб, кула-кула ўзини чалғитишга уринган эди, энди ёлғиз қолгач, қовоғи уюлиб, оғзига сўк солиб олди.

— Ё тавба,— дедим.— Аскарликдан қочиб, тоғ-тошга бош олиб кетган одамни сафда юриб ашула айтишга мажбур қилишди-я.

— Кета қолайлик, Мосе-батано,— деди Дата,— бўлма-са булар ҳали тупроқ казишга ҳам мажбур қилишади,— унинг ҳазиллашмаётгани афт-ангоридан кўришиб турарди.

Биз анчагача ўзимизга келолмадик. Тутдай тўкилиб турган кулбалардан то ярим кечагача ашула, пандура-нинг тинғирлагани ҳамда дўпир-дўпир овозлар эшитилиб турди.

— Бугун бирон авлиё ёки малоиканинг туғилган куними, нима бало? Мунча ўйин-кулги қилиб қолишди?— деб сўради Дата Асинетадан.

— Авлиёю малоиканг нимаси?

— Бўлмаса намуноча...

— Ўзлари шунчаки... Кўнгилхуши учун ашула айтишяпти.

Бир тишламдан нон еб, ўринга чўзилдик, то жодугар Асинета хўжайин чақиряпти, деб уйғотмагунча донг қотиб ухладик.

Дата чор-ночор ўрнидан турди, мен ҳам машаққат билан қўзғалдим, ҳарқалай хўжайиннинг таклифини рад этиш одобдан эмас.

Сетура одатдагидек олақуроқ кўрпа-ёстиқлар тўшалган катда ясланиб ётарди. Ёнидаги харракда тиззасига китоб қўйган Табагари ўтирибди. Бу эрталаб Сетура Абель ва Архип деган исмларнинг маъноси ёзилган китоб эди. Табагари китобни варақлар экан, ўз ҳукмдорига нималарнидир минғирлаб тушунтирарди. Сетура кўз ишораси билан бизни ўтиришга таклиф этди. Табагари ўз муқаддас китобига бутунлай-берилиб кетганиданми ёки бизни одам ўрнида кўрмаганиданми, кирганимизни билса-да, лоақал бошини кўтариб қараб ҳам қўймади, китобини шитирлатиб варақлаганча минғирлайверди. Ҳеч ким бизни дастурхонга таклиф қилгани йўқ. Шу боис Табагарининг алжирашини эшитишдан бошқа иложимиз қолмади.

— Ефимий — саховатли дегани, — дея ўқишда давом этди Табагари. — Бўлади. Мелентий — юнончасига ғамхўр дегани, ана шунақа. Вукол? Молбоқар. Бунисининг кераги йўқ. Шундоқ ҳам сен отбоқар, хўкизларнинг подачисисан. Полиевкт... Яхши... орзу қилинган дегани... Доментий ҳам тўғри келади — оламнинг яратувчиси дегани... Авессалом — яхудийча, дунёнинг отаси дегани... Тихон — буниси ажойиб! Жуда яхши исм. Бахт келтирувчи деган маъноси бор. Мана, яна биттаси қолибди... Каленик — маҳорат билан енгган дегани. Шундай қилиб ҳаммаси еттита бўлди, бошқасининг кераги йўқ: Ефимий, Мелентий, Полиевкт, Доментий, Авессалом, Тихон, Каленик. Шу исмларга тўхтам қиламизми?

— Бўпти.

— Олдин исмларнинг ўзини ёдлаб олишсин, маъносини кейин айтиб бераман. Барибир, дабдурустдан тушуниб етишмайди, ҳозирча ёдлаб туришсин.

Сетура кўлини кўтариб фотиҳа берганидан кейингина Табагари чиқиб кетди.

— Халққа ғамхўрлик қилишни бўйнига олган одамнинг на ётиб туришида, на дам олишида ҳаловат бор. Сезишимча, баъзи бировлар менинг меҳрибончилигимни сунистеъмол қилишаётганга ўхшайди. Бунинг олдини олиш керак. Бошқаларни ҳам ўз орқасидан эргаштириб кетиши мумкин, қарабсизки, ҳаммалари балога гирифтор бўлишади. Бунақа пайтда нима қилиш керак? Ҳаммасини баробарига исканжага олиш зарур — бошқа иложи йўқ. Какошка Табагари уларга бирпасда ҳамма исмларни ёдлатади, маъноларини кейин аста-секин тушунтириб беради. Қўл остингдаги одамларнинг фикру ёдини банд қилиб турадиган нимадир топмасанг, улар ўзларича қаёқдаги бўлмағур нарсаларни ўйлаб чиқариб, яна қандайдир кулфатларга йўлиқиши мумкин.

Унинг сафсатасидан кўнглим айний бошлади, бироқ сир бой бермаслик учун чор-ночор гап қотдим:

— Одамларнинг Табагаридан бу исмларни ёдлаб нима қиламиз, деб сўрашмайдами?

— Йўқ, сўрашмайди. Табагари бунинг сабабини олдиндан тушунтириб қўяди. Буларнинг ҳаммаси менинг исмларим. Мени фақат Архип деб аташ камлик қилади. Мен ҳақимда гап кетганида марҳамат қилиб саккизта исмининг ҳаммасини айтишлари керак. Шунақа.

— Мени маъзур тутасизлар, — деди Дата ўрнидан кўзгаларкан. — Мазам қочяпти, бориб дам олмасам бўлмайди.

Дата билан бирга кетишга ботинолмадим, Сетуранинг жаҳли чиқиши мумкин эди. Шу бўйи узоқ қолиб кетдим, вақт ярим кечадан ўтгандан кейин рухсат тегди. Уйни айланиб ўтиб, айвонимизга яқинлашганимда елкасига кигиз чакмонини ташлаб, зинанинг тутқичига суянганча осмонга тикилиб ўтирган Датага кўзим тушди.

Мен дарров ўринга кирдим кўзим илинди, Дата қачон ётганини билолмай қолдим. Фира-шира тонг қоронғисига кўнғирок овози ҳамда дўпир-дўпирдан уйғониб кетдик. Асинета келиб, эшик тақиллатишини кутмасданоқ кийиниб ташқарига чиқдик. Ховлида югуриб юрган одамлар дарров сафга тизилишди. Како Табагарининг қораси кўринди, у тўнканинг устига чиқди-да, тегишли дуони ўқиб, бундан буён «пуштипаноҳи ва отахони»га яна еттита исмни қўшиб муружаат қилиниши кераклигини айтди. «Кимки бу исмларни ёд олмаса, у билан отахонимизнинг ўзи гаплашиб қўяди», дея пўписа ҳам қилиб қўйди. Анчагача ҳеч кимдан садо чиқмади.

— Ёд олишга кўмаклашвор, бўлмаса шўримиз қурийдиганга ўхшайди,— деди кимдир ниҳоят жимликни бузиб.

— «...олийҳиммат Архип», сўзларидан кейин тўхтаб, менга кулоқ солинглар! — деди Табагари.

— Бизга ризқ-рўз улашувчи авлиё отамиз ва олийҳиммат Архип...— дея чувиллади оломон.

— Шундан кейин Ефимий, Мелентий, Полиевкт, Доментий, Авессалом, Тихон, Каленик дейсизлар, охирида одатдагидек «абадулабад омон бўлсин» айтилади.

Табагари ҳар қанча тиришмасин, бирон натижа чиқмади. Ҳеч ким исмларни эслаб қололмас, Табагари учтўрт марталаб такрорласа ҳам ёлчитиб айтиб беришолмасди.

— Бирданига ёдлаб бўлмайди-да, Како-батано.

— Жим бўлинглар!

Ҳамманинг дами ичига тушиб кетди.

— Лоақал, шу исмларнинг маъносини биласизларми?

— Йўқ, билмаймиз!

— Биз қаердан билайлик?

— Бу исмлар Архип билан саккизта бўлади, тўғрими? — деб сўради Табагари.

— Саккизта бўладими?

— Ҳа, саккизта, саккизта бўлади!

— Мен ҳозир сизларга бу исмларнинг маъносини тунтириб бераман, кечгача ҳаммасини ёд олишинглар

шарт! Тушунарлими? Архип — мирохўр, яъни бош отбоқар-
лигини ҳамма билади?

— Биламиз, биламиз.

— Энди бу ёғига диққат билан қулоқ солинглар. Мен санаб ўтган исмлар саховатли, ғамхўр, орзу қилинган, оламнинг яратувчиси, дунёнинг отаси, бахт келтирувчи, маҳорат билан енгувчи дегани. Тушунарлими?

— Маъносини дарров ёдлаб оламиз, Како-батано! Грузинчасига оппа-осон экан...

— Жим бўлинглар! Мен айтгандай қилиб ёдлайсизлар, гап тамом.

— Шафқат қил, яна озгина ўргат.

— Бир оз муҳлат бер, Како-батано! Бундай ҳикматли сўзларни бирданига ёдлаб олиш мумкинми?

— Тўғри! Тўғри! Бизга муҳлат бер...

— Жим деяпман! Муҳлат сўрамай кўя қолинглар. Мен бу исмларни ёзиб бераман. Серапион ҳарф танийди, ўша сизларга ўргатади.

Табагари қоғоз олиб келгани кетди.

— Шўримиз қурийдиган бўлди. Ўзимизники қолиб энди Серапионнинг ҳам тупроғини ташир эканмиз-да! Бошқа яложимиз йўқ!

— Бўлмаган гап! Ҳарф танийдими, марҳамат қилиб, ўргатаверсин! Биз унинг ўрнига ишлайдиган анойилардан эмасмиз!

— Ол-а! Мана, мен косибман. Бундан чикди сенинг пойабзалларингни текинга ямаб беришим керак экан-да, а?

Худди Како Табагари уларни осишга ҳукм этгандек қий-чув кўтарилди.

— Тўхтанглар!— деб қичқирди Дата Туташхиа, ҳамма шу заҳоти жим бўлиб қолди.— Сизларга нима бўлган ўзи? Кимга ўхшаб қолгансизлар? Ўзингларга бир қаранглар. Бечоралар, ҳеч одамлик сиёғингиз қолмабди-ку. Ярамас Сетура билан итдан тарқаган Табагари не кўйга солиб кўйди?

— Нима деяпти бу киши?

— Сетурани... Табагарини сўқяпти.

— Шундай зотларни-я?!

— У бизни ўтга тикмоқчи...

Бир зумда ҳамманинг нафаси ичига тушиб кетди.

— Ур уларни!— деб бақирди кимдир. Анқовсираб турган оломон худди қутирган итдек бизга ташланишди. Датанинг белига сўйил билан уриб ерга қулатишгач, менга ёпиша кетишди.

— Куроли бор экан!

Улар тўппончамизни тортиб олиб, холдан тойгунча роса дўппослашди. Отхонадан отларимизни олиб чиқишди-да, бизни боғлаб, кучининг борича қамчи уришди. Хурккан отлар бизни қорга белаганча уч юз кадам жойга сургаб борди. Узоқ вақт қимирлашга ҳолимиз келмай чўзилиб ётдик, эс-хушимизни йиғиштириб олгач, оёқ-кўлимиздаги чилвирларни зўрга ечдик. Иккаламиз на оёғимизни, на кўлимизни қимирлата олардик. Қандай қилиб отга миниб олганимиз эсимда йўқ. Қурол-аслаҳаларимиз яшириб қўйилган жойга амаллаб етиб келдик-да, уларни минг бир машаққат билан зўрга ўрадан олдик. Тоғ тепасида подачиларнинг ертўлалари борлигини билардим — тўғри ўша ёққа йўл олдик.

Қиш яримлаб қолган. Подачилар пастдаги қишки яйловларига тушиб кетишган эди; бу ерларда жон асари кўринмасди, бир хўплам сув берадиган инсон йўқ. Бирон нарса топиб ейишни хаёлга келтирмасаям бўлади. Ўн кунгача эгарга ўтиролмадик, афт-ангоримизни кўрган одам кўрқиб кетади.

Бизни ўласи қилиб уришгани ҳам майли-я, лекин мен бу одамларнинг шу кўйга тушиб қолганидан ҳалигача зардам қайнарди. Тузалиб олай, Саирмага бораман-да, Сетуранинг кўрғонига яқинроқ жойда пусиб, ҳаммасини — Сетурадан тортиб Табагарию пакана кароматгўйгача битта қўймай отиб ташлайман деб аҳд қилдим, бироқ Дата унамади.

— Мосе-батано, ҳар ким ўз майлича юради, хоҳлаганича умр кечиради, бировнинг ҳаётига аралашма. Сенинг наздингда, бир одам хўрланган, кадр-қиммати оёқ-ости қилинган, бироқ у ўз қисматидан мамнун, маза қилиб яшайди. Эсингдами, ўзинг Сетуранинг одамлари ҳақида: «Буларга қул бўлиб яшаш ёқади», деган эдинг. Ўшанда фикрингга қўшилмаган эдим. Хато қилганимни мана энди тушуняпман, ростдан ҳам бу одамлар қул бўлиш учун яратилган экан. Кимлар ўтмаган жойларда турибмиз, худо шоҳид, бундан кейин бирон фойда чиқишига кўзим етмаса бировнинг ишига сира аралашмайман, ундан кўра четлаб ўтганим яхши. Шунча йил яшаб, бу дунё ишига аралашиб, ёрдам беришга арзийдиган одамнинг ўзи йўқ экан, деган фикрга келдим.

Поти яқинида бир жой бор, қандай аталиши аниқ ёдимда йўқ. Ўша ерда ишончли фельдшер яшарди. Уни қора тортиб касалхонасига боришга мажбур бўлдик: менинг қовурғаларим эзилган, Датанинг эса яраси газак олиб кетганди. Минг азобда отимизга миндик-да, дардимизга даво истаб йўлга тушдик.

...Уларнинг бир оилада тарбиялангани мен учун қутилмаган янгилик, ғоят муҳим аҳамиятга эга янгилик бўлди. Жиноят қидирув ҳамда тергов ишларининг моҳияти аввало таъкиб остига олинган жиноятчининг аҳвол-руҳиясини икир-чикирларигача ўрганиб чиқишни, унинг юриш-туришини муттасил кузатишни, иккинчидан бу иш топширилган айрим ёки бир гуруҳ хизматчилар ҳақида ҳам ҳар томонлама батафсил тасаввур ҳосил қилишни тақозо этади. Бунда ҳар икки томоннинг туғма ва профессионал қобилиятлари кўзда тутилади. Кўпинча изкуварнинг табиати жиноятчиники билан бутунлай зид келгани учун у ўз вазифасини тўлиқ адо этолмайди. Масалан, табиатан ўта эҳтиёткор ва синчков изкувар қувлик-шумликни билмайдиган жиноятчини қўлга туширолмай қийналиши мумкин, чунки у жиноятчининг бу қадар соддадиллик билан иш кўриши мумкинлигини тасаввур ҳам қилолмайди. Бундай вазиятда уларнинг табиатидан келиб чиқиб ишига баҳо бериш керак, сабаби, иккала томоннинг руҳий-ахлоқий мувозанати бузилган бўлади.

Жиноят қидирув маҳкамаси одатдаги сийқаси чиққан жиноят пайига тушса (бу ҳолда жиноятчи ҳам отнинг қашқасидек таниқли шахс), айбдорни топиб, ҳибсга олиш учун дарҳол жиноят сабабларини ўрганиш керак. Бу нарса жиноятчининг қайси гуруҳга мансублигини аниқлаш имконини беради, қолган ишлари ҳам шунга қараб ҳал этилади. Тажриба шуни кўрсатадики, бу усулга таянилса, қидириллаётган шахсни аксарий ҳолда қўлга тушириш мумкин. Бордию жиноятчи турли-туман усулларни қўлласа, жиноятлари ҳеч қайси таомилга тўғри келмаса, қидирувчининг аҳволи мушқуллашади. Бундай пайтда жиноятчининг кенг қўламдаги фаолиятини ўрганиб, мулоҳаза қилиш орқалигина унинг руҳий оламига йўл топишга уриниш керак. Афсуски, бу усул амалда кам қўлланилгани учун етарли тажрибага эга эмасмиз. Шундай қилиб, бундай жиноятчи руҳий-жиноий жиҳатдан фавқулудда шахс бўлиб, уни топиб қўлга олишда, худди бактериолог олим янги микробни кашф этиш жараёнидагидек бир қатор қийинчиликларга дуч келинади. Бу қийинчиликларни бартараф этиш учун криминалистлар турли-туман усулларни қўллашади. Менинг ўзим ҳам тез-тез жиноятчига ўхшаш одамларни ўрганиш усулига мурожаат қилардим, таъкиб остига олинган шахсга ўхшаб кетадиган (улар асло жиноятчи эмас) кишиларнинг ўзига хос хулқ-атворини кузатардим. Бундай кишиларни

кузатиш, хулқ-атворини пухта ўрганиш ҳам осон, сабаби, баъзан шахсий мулоқот ҳамда яқин танишлик қўл келиши мумкин. Шу йўл билан мен кўпинча ўзимни қизиқтирган масаланинг асл моҳиятини — жиноятчининг кимлигину унинг нималарга қодирлигини билиб олардим. Бу нарса аниқлангач, таъқиб остига олинган кимсанинг шахси ойдинлашади.

Шу ўринда юқорида баён этилган баъзи бир фикрларимни такрорлашимга тўғри келади. Дата Туташхиа ҳақида тўпланган маълумотлардан шу нарса аён бўлдики, у сарсон-саргардон кезиб юрган чоғида қилган жиноятлари, уларни амалга ошириш усуллари жуда ҳам ранг-баранг эди. Бу жиноятларнинг бирини ўрганиб, бошқаларига тадбиқ этиши мумкин эмас. Энг ёмони бу жиноятлардан қай бирини Туташхиа қилгани, қай бирида бошқаларнинг қўли бор — англаш қийин. Шу боис биз Дата Туташхианинг ўзига хос ички хусусиятларини аниқлаёлмас, абрагнинг шахсиятини ўрганмай туриб уни қўлга тушириш мумкин эмас эди.

Кўзланган мақсадга эришиш учун бор имкониятлардан фойдалана олмайдиган инсон, бир қўли йўқ мажруҳга ўхшайди, у ўз омадсизлигини мажруҳликка йўяди, агар қўлсиз бўлмаганимда югуриб кетаётган куённи қулоғидан ушлаб олардим, қабалида гап қилади. Мен ходимим Мушни Зарандиа Дата Туташхиа билан бир оилада ўсганини тасодифан билиб қолмагунимча чорасиз одамдек гарангсиб юрдим, улар узоқ йиллар мобайнида бир хил шароитда тарбияланган эканлар, демак, кўп жиҳатдан бир-бирларига ўхшаб кетишлари аниқ.

Касб-коримнинг тақозосига зид ҳолда бизни қизиқтираётган шахсни ўрганишни келтирилган далилларни таҳлил қилишдан эмас, балки у ҳақдаги илк таассуротдан бошладим. Мен ҳар қандай шароитда одамларнинг шахсий фазилатларига қараб баҳо бериш тарафдориман. Бу борада ҳатто ўзимни ҳам истисно қилмай нималарга қодирлигимни ҳисобга олардим. Комил ишонч билан айтишим мумкинки, ҳар қандай одам билан биринчи марта учрашган чоғимда олган илк таассуротим мени алдамаган, бу хусусиятимни фавқулудда қобилият деб ҳисоблайман ва ҳамиша унга таянаман. Қобилиятимни яна бир бора ишга солиб, кундалик иш жараёнида бошқалар тўплаган маълумотларни ўз таассуротларим ва сезгиларим орқали таҳлил қилишга киришдим. Дата Туташхиага нисбат берилган ҳамма жиноятларни рўйхатга тиздим-да, илк бор учрашганимиздаёқ менда яхши таассурот қолдирган Мушни Зарандиа шахсига нисбат бердим ҳамда ўз савқе-табийийимга ишониб, рўйхатдан

Мушни Зарандиа қилиши мумкин бўлмаган жинойтларни ўчира бошладим. Шундан кейин рўйхатга кўз югуртириб чиққач, ҳайратдан ёқа ушладим, кўнглимда Дата Туташ-хиага — кўпдан бери бизнинг маҳкамамизга, жумладан ўзимга ҳам кўп озор етказган ашаддий жинойтчига нисбатан хурмат-эҳтиром уйғонганини сезиб қолдим. Усул ўз йўлига, лекин столимда бундан кейинги тажрибалар чоғидаги изла-нишларим учун асос қилиб олишим керак бўлган абраг Дата Туташхиа қилган жинойтлар рўйхати турарди. «Бун-дан кейинги тажриба» дейишимнинг боиси бу усул бошқа бир тажрибани — Мушни Зарандиа шахсиятидаги салбий хусусиятларни ҳам ўрганишни ва буларнинг ҳаммасини омухта қилиб иш кўришни тақозо этарди. Бирок ҳозирча биз биринчи тажрибамизнинг ечими билан шуғуллана қоламиз.

Эслатиб ўтаман: бу усулнинг ўзига хослиги шундаки, танишимизнинг хусусиятларини бутунлай нотаниш одамда кўрамиз. Ахир Туташхиа қилган жинойтларнинг шартли рўйхати ҳам мана шу зайил юзага келди-да. Шундан кейингина жинойт хусусиятларини излаш керак. Масалани ойдинлаштириш учун Парижда ўтган ёшлик кезларимда шарқлик бир зодагон билан ошначилик қилганимни айтиб ўтишим керак. У: «Тенг-тенги билан...» деган нақлга муво-фиқ келмайдиган оилада дунёга келган: онаси Парижнинг тунги кабареларида рақс тушиб, кўшиқ айтар, отаси эса тахт вориси эди. Шаҳзода санъат шайдоси бўлиб, чинакам маҳорат билан косибликни фарқлай олар ва ўзига хос тарзда мулоҳаза юритар эди. Борди-ю, бирон ҳикоя ёки роман ҳақида гап кетса, уни ё тўқима, ё санъат асари деб баҳолар-ди. Борди-ю, бирон сурат ёки ҳайкалга кўзи тушса, бу нарса унинг учун албатта ё сохталик, ё кашфиёт бўлар эди. Мабодо, рақс томоша қилса, «ўйнапти» ёки «у сузиб юрибди» дер эди. Шаҳзода билагонликнинг биринчи шarti малака ҳосил қилиш ва ёд олиш деб ҳисобларди. Иккин-чиси — катарсис, яъни руҳан покланиш эди. Мана шу шарт-лардан келиб чиққан ҳолда адабиётчи, артист, рассомлар-ни икки гуруҳга — плебейлар¹ ҳамда оқсуякларга ажратар-ди. Бошқаларга ҳам худди шу нуқтаи назардан қарарди. Шаҳзода одамларнинг насл-насаби, зоти билан сира ҳисоб-лашмас, уларни ўз касб-корига, хунарига, машғулотига бўлган муносабатига қараб у ёки бу гуруҳга ажратарди. Унинг назарида кундалик юмушларни завқ-шавқ билан бажарадиган заҳматкаш, изланувчан одамгина ҳақиқий оқ-суяк эди.

¹ Плебейлар — ҳақ-хуқуқга эга бўлмаган қуйи синфга мансуб кишилар.

Гарчанд танишимнинг нуқтаи назарида бир ёклама кескинлик бўлса-да, ҳақиқатдан йироқ эмасди. Қўл остимда юзлаб ходим ишлар, бироқ мен ишига пухта, тиришқоқ, ҳамиша ҳозир нозир ходимларим орасидаги қувваи ҳофизаси кучли, серфикр, ўз лавозимини астойдил яхши кўрадиган, ҳатто ўзбошимчароқларини кўпроқ яхши кўрардим. Бундайлар кўпинча ишни расво қилишар, бироқ уларнинг уриниши барибир кишини қувонтиради ҳамда келгусида муваффақиятга эришишига умид уйғотади. Ҳа, ҳа, бундай одамларнинг келажагига умид боғлаш мумкин, сабаби, улар ўз тиришқоқлиги билан мавжуд тажрибаларни бойитишади, ўз касб-корининг нечоғли зарурлигини исботлашади, кундалик юмушларини шарафли меҳнатга, эркин ижодий жараёнга айлантира олишади.

Шаҳзоданинг фикрларидан келиб чиққан ҳолда айтишим мумкинки, Мушни Зарандиа бирон топшириқ олгунча кўп қатори хизмат қилиб юраверар, зиммасига вазифа юклатилган дақиқадан бошлаб худди илҳоми жўш урган артистга айланарди-қўярди. Мушни Зарандиа нозик савкетабийга эга бўлиб, у шуғулланган ишнинг чала-чулпа, оидинлашмаган ёки эътибордан четда қолган жиҳатлари учрамасди. У ечимини топган ишга ҳатто афиналик етти мутафаккир ҳам бирон нарса қўшимча қилиши мушкул. Борди-ю, тергов жараёнида у айбланувчининг бирон-бир ижобий фазилатини сезса, бутунлай доврираб қоларди. Бундай пайтларда у судьяга, маслаҳатчиларга, қораловчи ва окловчига шу пайтгача ўзи чиқарган хулосаларининг тескарисини айтар ҳамда айбдорга бериладиган жазони иложи борича камайтириш йўлларини кўрсатарди. Назаримда, Зарандиа табиатидаги яна бир артистлик белгиси шунда эдики, у ҳадеб бир хил иш билан шуғулланишни ёқтирмас, борди-ю, шунга мажбур бўлса, тажрибадан ўтган усул ва йўллардан фойдаланишга тоқати йўқ эди. Мушни Зарандианинг бу хусусиятлари, Дата Туташхиа қилаётган жинойтларнинг табиатига айнан мос келарди.

Шундай қилиб, мен Дата Туташхианинг қандай «ҳаракат қилиши»ни билиб олдим, энди уни жинойт қилишга нима мажбур этишига ёки «қандай куч унинг ҳаловатини бузаётгани»га жавоб топишим керак. Шу ўринда бир мисолни келтириб ўтмоқчиман. Нима учун ҳамма пул топишга ҳаракат қилади? Биров фақат қорнини тўйғазиш учун уринади. Бошқа биров бойлик тўплаш пайдан бўлади. Учинчи тоифаси пулни пулга уриштириб маблағ орттиради. Давлат хизмати ҳам шунга ўхшаш бир гап. Кун кечирининг

Бошқа бирон йўлини билмайдиган одам хизматга кирази. Инкилобгача ўзига тўқлигига қарамай давлат муассасаларида ишлайдиган одамлар кўп бўлган, улар учун омма билан муомала қилишнинг энг яхши йўли шу эди; кўпинча эгаллаб турган лавозимни саховат кўрсатиш имконини бергани учун ҳам улар хизматдан воз кечишмасди. Уларнинг орасида маош билан мутлақо қизиқмайдиган, салтанат ва ватанга садоқати туфайли ишлайдиганлари ҳам йўқ эмасди. Бироқ кўпчилик учун хизмат, ўзига ўхшаганлардан лоақал бир поғона юқориқоққа кўтарилиш, мансаб эгаллаш имконини берадиган восита эди. Бундай ният манманликдан, амалпарастликдан, харислик ҳамда бир қатор ғайринсоний илдатлардан келиб чиқади. Агар ҳар хил нопок ва ғайриқонуний фирромлик аралашмаса, хизмат мавқеини ошириш, ўсиш учун интилишнинг ҳеч бир ёмон жойи йўқ.

Бизга ишга кирган дастлабки кунлариданоқ Мушни Зарандианинг ғаройиб хатти-ҳаракатлари сабабларини ўрганиш билан Кавказ жандармериясининг тегишли одамлари шугулланишди. Орадан бир неча йил ўтган бўлса-да, ҳалигача аниқ бир тўхтамга келинмаган — Зарандиа ҳеч қандай қолдирга сиғмайдиган шахс эди. Унинг қандай одамлигини тушуниб етиш мушкул. Садоқатли хизматлари учун тақдирланиб, даражаси оширилганига ҳам Зарандиа ортиқча эътибор бермас, ҳатто бир сафар уни бошқа, пастроқ лавозимга ўтказганимизда ҳам, маоши анчагина камайиб кетса-да, лом-мим демади. Мана шу жойда у бизга кўпроқ асқотишини тўғри тушунди. Бошқа бир гал ошна-оғайнилари ўртага тушиб, уни қайсидир солиқ маҳкамаси иш бошқарувчисига муовин қилиб ўтказмоқчи бўлишди. Бу юқори лавозим бўлиб, анча-мунча кўшимча даромади борлигидан ташқари, маошининг ўзиёқ ҳозиргига қараганда уч ҳисса кўплигига қарамасдан, у ёр-биродарларига миннатдорчилик билдириб, ортиқча қувониб кетгани ҳам йўқ. Бора-бора мен Зарандиа фақатгина юқори лавозимга эришиш ёки беш-ўн сўм орттириш учун интилмайдиган одамлигини англаб етдим. Зарандианинг тиришқоклиги, ҳалоллиги ҳамда ўз ишига виждонан муносабати фақат гуржи миллатига мансублигию насл-насаби деҳқонлиги ёки чор ҳукуматига эतिकоди ва қуларча садоқатидан келиб чиққан деб ҳисоблаш хато бўлар эди. Бундай ҳиссиёт ва дунёқарашлар унинг табиатига ёт. У асло такводор эмас, бироқ болалигиданоқ итоатгўй, хокисор, ўз қисматига кўр-кўрона бўйсунувчан қилиб тарбияланганга ҳам ўхшамасди. Қисқаси, Зарандиа қандай одамлиги тасодифан ёки вақти-соати билан аён бўладиган шахс эди.

Кунлардан бир кун тахминим тасдиқланди. Зарандиа бир жиноятни фош этишнинг ажойиб усулини топиб, шу қадар омилкорлик билан иш кўрдики, оқибатда кўпгина фаразларим ҳақиқатга айланди.

Хар қанча қизиқарли бўлмасин, худди шундай қалтис дақиқаларда одам ўзининг кимлигини рўй-рост намоёиш этиб, маълум хулоса чиқариб, умумлашмалар қилишга имкон берса-да, мен ўз хотираларимда айрим воқеалар тафсилотларини баён этишга интидмайман. Бироқ ҳозир мен ҳикоя қилиб берадиган воқеа тафсилотлари Зарандианинг ўзига хос хатти-ҳаракатлари сабабларини, уни идора қилиб турган ички кучнинг моҳиятини англаб етишимиз учун зарур.

Тўққизюзинчи йилларнинг бошида Германиядаги резидентимиздан махфий телеграмма олдик. Телеграммада баён этилишича тахминан бир ойдан кейин Москва дорилфунунининг гуржи миллатига мансуб доценти «Аделаида» кемасида Батуми шаҳрига қараб йўлга чиқар экан. У махфий адабиётлар олиб келар эмиш.

Мен дарҳол бу иш билан шуғулланиб, резидент билан алоқа боғлашни Зарандиага топширдим. Ҳозирги таъбир билан айтганда максимум мўлжалимизга мувофиқ доцентни ҳибсга олиш, яширин адабиётларни қўлга тушириш ҳамда уни кутиб турган гуруҳни тор-мор қилишимиз керак, минимум режамиз эса бу китобларнинг қўлма-қўл бўлиб кетишига асло йўл қўймаслик эди. Орадан бир неча кун ўтгач, Зарандиа бу ишни амалга ошириш режаларини олиб кирди. Бу режа бизга бир оз палапартиш ва кўполроқ туюлди. Бироқ Зарандиа ўйлаб келган режасига ўзгартиш киритмаслигимизни ўтиниб, охири бизни ўзига мойил қилди-да, зудлик билан ишга киришди.

У дастлаб Германияга айғоқчи юбориб, резидентдан доцентни «қабул қилиб олиш»ни тайинлади. Айғоқчи айтилган жойга етиб боргач, худди доцентниқига ўхшаш жомадонлар сотиб олди. Доцентнинг меҳмонхонадаги хонасига олиб келинган яширин адабиётлар қайси жомадонга жойлаштирилганини, резидент билан айғоқчи синчиклаб кузатиб туришди ҳамда унинг қанча тош босишини кўз мўлжал қилишди.

«Аделаида» кемасида айнан бир-бирига ўхшаш жомадон кўтарган доцент билан бизнинг одамимиз бирга йўлга чиқишди.

Кема Батумига чоштгоҳда етиб келиши керак эди. Манзилга етиб келиш арафасида айғоқчи кечаси доцентнинг

яширин адабиётлар солинган жомадонини ўзиники билан алмаштириб қўйди. У пайтларда яширин ташкилот аъзолари сиёсий адабиётларни чет элдан олиб ўтишнинг янги усулини ўйлаб топишган эди. Кема манзилга етиши учун уч-тўрт соатлик йўл қолганида, ғира-шира тонг пайти денгизда сузиб юрган эшаккли қайиқ кўринди. Агар қайиқда шартлашилган белги бўлиб, у кеманинг ортидан юрса, палубадагилар китоб солинган жомадонни шиширилган чамбарга боғлаб сувга ташлашарди. Қайиқда келаётганлар бемалол жомадонни тутиб, олиб кетишар, биз уларни қўлга туширолмай доғда қолаверар эдик. Зарандиа бунинг олдини олган, борди-ю, доцент жомадонни сувга ташлаган тақдирда ҳам яширин ташкилот аъзоларининг қўлига сиёсий адабиётлар эмас, бўш кутидан бошқа нарса тегмасди. Доцент бу синашта усулни қўлламади. Бизнинг жомадон алмаштиришдан кўзлаган ўзга ниятимиз бор эди. Буни кейинроқ ўзингиз тушуниб оласиз.

«Аделаида» бандаргоҳга келиб тўхташи биланоқ доцент дарҳол соҳилга тушди. Айғоқчи унинг ортидан эргашди. Юк кўтарган бир қанча йўловчилар қатори доцентни ҳам божхона ходимлари назоратдан ўтишга таклиф этишди. Табиийки, доцент соҳилга қадам қўйиши биланоқ бизнинг одамларимиз ундан кўз-қулоқ бўлиб туришди, бирон кимса унинг қўлидан қора жомадонни олмасмикин, деб пойлашди, бунга журъат қиладиган одамнинг кимлигини аниқлашимиз, жомадонни қаерга олиб боришини билишимиз зарур эди. Бироқ яширин ташкилот аъзолари эҳтиёткорлик қилиб, доцентга яқин келишмади. Сиёсий адабиётлар солинган жомадонни ўзиникига алмаштириб олган айғоқчи божхонага орқа эшикдан кирди. Божхона ходимлари бошқа йўловчиларнинг юklarини кўздан кечириб бўлгач, доцентдан юкларингиз орасида бож олинадиган нима бор, деб сўрашди. Зарандиа доцентдан кўз узмай кузатиб турарди. Доцент довдирай бошлади, юклари орасида бож олинадиган ҳеч вақо йўқлигини, фақат анови қора жомадонда нима борлигини ўзи ҳам аниқ билмаслигини, Одессада бир нота ниш киши Батуми ёки Тифлисида келиб учрашадиган одамга бериб қўйгин, деб илтимос қилиб қўлига тутқазганини айтди. Бошқа жомадонлар кўздан кечириляётганда у ҳарқалай ўзини бардам тутиб турди, бироқ навбат қора жомадонга келганида бирдан ранги оқариб, курсига ўтириб қолди.

— Тобингиз кочдими, жаноб? — деб сўради Зарандиа ва шу заҳоти сув олиб келди.

Доцент сув ҳўплагач, жомадондан сиёсий адабиётлар

олинадиган қалтис дақиқани юрагини ҳовучлаб кута бошлади. Табиийки, жомадонда у кутган нарсалар йўқ эди, албатта. Бу аснода доцент қандай ҳолатга тушганини айтиб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Жомадонда сиёсий адабиётлар вазнига тенг миқдорда Германияда тайёрланган бир талай эгов бор эди. Бу нарсалар учун бож тўлаш зарур бўлгани учун айрим ҳужжатларни расмийлаштиргани доцентни кўшни хонага таклиф этишди ва бу орада жомадонни яна алмаштириб қўйишди.

Орадан ярим соат ўтгач, доцент меҳмонхонага сиёсий адабиётлар тўла жомадонни эгов олиб келяпман, деган ишонч билан кўтариб кирди. Ишлар худди Зарандианинг мўлжалидагидек кетиб борарди. Унинг хатти-ҳаракатида худди сичкон тутиб олган мушукнинг ўз ўлжасини қўйиб юбориб, яна чангал уришидек иззат-нафсга тегадиган сурбетлик ва шафқатсизлик йўқ эди. Зарандианинг мўлжалича доцент энди ўзини қонун олдида бегуноҳ ҳис этиши, жавобгарликка тортилиши учун ҳеч қандай ашъёвий далил йўқ деб ҳисоблаб, таъқиб тугади, тинтув ўтказишларга барҳам берилди, деб ўйлаши керак эди. Жомадонларни биринчи марта алмаштиришдан мақсад, доцентга мутлақо сездирмай бу ишни яна такрорлаш, шу йўл билан уни доводиратиб, кўнглини алғов-далғов қилиш айни вақтда худди божхонадан чиқаётган пайтдагидек ўзини ҳар қандай шубҳадан холиман, деган қарорга келтириш ва ҳушёрлигига раҳна солишдан иборат эди.

Воқеалар ривожининг Зарандиа режалаштирган ва ҳар эҳтимолга қарши мўлжаллаб қўйган ҳамма ечимларини батафсил баён этиб, бўлғуси ўқувчимни толиқтирмақчи эмасман, яхшиси, бу ишнинг якуни ҳақида тўхтамоқчиман, ҳолос. Бордию оламни сув олиб кетмаса ёки бошқа бирор фалокат юз бериб ер юзидаги жамики тирик жонга қирон келмаса, хориждан жўнатилган яширин адабиётлар, уни олиб келган ва қабул қилиб олиши лозим бўлган одамлар қўлга тушмай қолиши назарий жиҳатдан мумкин эмасди. Агар юз берган воқеаларни мулоҳаза қилиб кўрсангиз, бунга ишонч ҳосил қиласиз. Бу ишнинг хотимаси ҳам бутунлай ўзига хос тарзда амалга оширилди. Доцент хонасининг эшигини қулфлаб, шаҳар айлангани чиқиб кетди. У таъқиб остига олинган инқилобчиларга саховат билан ёрдам берувчи, мавжуд тузумдан қаттиқ норози батумилик миллионерниқига ташриф буюрди. У кишининг бири биридан гўзал олти қизи бор эди. Доцент қизлар билан бир соатдан кўпроқ чақчақлашиб ўтирди, сўнг шаҳар айланиб, меҳмонхонага қайтди. Кўп ўтмай, уни икки киши сўроқлаб

келди. Соҳиби хонадон уларни ичкарига таклиф этиб, эшикни кулфлади, бироқ орадан беш дақиқа ўтар-ўтмас, яна эшик очишга мажбур бўлди — унинг рўпарасида иккита ходимини эргаштириб олган Зарандиа турарди.

— Бизни бу ерда нима мақсадда учрашганимизни айтиштиради, — деди у ўзини таништириб, ваколатини тасдиқловчи ҳужжатларни кўрсатгандан кейин.

— Мен бугун «Аделаида» кемасида Германиядан келганим ўзингизга маълум, — деди доцент бир оз ўйланиб тургач. — Мен бу кишиларга баъзи бир совға-салом олиб келганман, улар омонатларини олиб кетгани келишган. Бор гап шу.

— Шу гап тўғрими? — деб сўради Зарандиа доцентнинг меҳмонларидан.

— Ҳа, — дея ўйлаб ўтирмасданок жавоб берди улардан бири.

Иккинчиси истар-истамас бош ирғади.

Зарандиа бу савол-жавобни қоғозга тушириб, расмийлаштирди.

— Жавобингизни тўғрилигини тасдиқлаб, имзо чекишингизни илтимос қиламан.

Доцент протоколга кўз югуртириб, имзо чекди. Бироқ меҳмонлар ҳадеганда кўл қўяверишмади, афтидан нима қилишларини билмай иккиланишарди. Ниҳоят, улардан бири совға-салом унга юборилганини, шу сабабли протоколга ўзи имзо чекмоқчи эканлигини айтди. Зарандиа иккинчи меҳмонни кўл қўйдиришга уринмади ҳам.

— Совға-саломлар қайси жомадонда? — деб сўради Зарандиа.

— Ҳов анови, қорасида, — деди шубҳага тушиб безовталана бошлаган доцент.

— Биз совға-саломлар эгасига топширилганини ўз кўзимиз билан кўришимиз керак.

Орага бир неча дақиқалик жимлик чўкди.

— Жуда яхши, — деди доцент. — Бу совға-саломлар ҳар хил эговлар эканини боя божхонада кўрган эдингиз-ку.

У жомадонни столга қўйиб, очди.

Буларни ҳибсга олишимиз учун етарли далилимиз борлигини айтиб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак, аслида-ку уларни қамоққа олиш ҳақидаги расмийлик аллақачон ҳал этилган, кўзлаган мақсадимизга эришимизга шубҳа йўқ, қўлимизда етарли ашъевий далиллар бор. Бу уч киши кўлга олингач, хориждаги норасмий адабиётлар чиқариладиган жой, бу нарсаларни Россияга жўнатиб турувчи муҳожирларнинг исм-шарифлари, алоқачилар учрашиб турила-

диган ва хабар бериладиган жойлар, келтирилган китобларни қабул қилувчи ва тарқатиш билан шуғулланувчи кимсаларнинг исмлари — хуллас, қидирув идорасини қизиқтирадиган ҳамма нарса бирданига ойдинлашди, тўғрироғи, яна бир карра тасдиқланди. Қўлга олинган шахсларни Тифлисда тергов қилиб, ҳукм чиқаришга тайёрлаб қўйилган жиноятчилар сифатида Метехия турмасига қамадик.

Доцентнинг авлоди бой-бадавлат киборлардан эди. Бутун Кавказда бу авлоднинг нуфузи баланд бўлиб, уларнинг орасида кадрдон дўстларим, таниш-билишларим, юкори ҳарбий лавозимларни эгаллаб турган таниқли кишилар ва софдил зиёлилар ҳам бор эди. Улар ўртага тушиб, қариндошларига ёрдам беришимни қайта-қайта илтимос қилишди. Ҳатто доцентнинг тақдири билан ҳокимни ҳам қизиқтириб қўйишди. Бундан қатъий назар, хизмат важидан айбланувчилар ҳамда уларнинг жинойи ишлари билан шахсан танишиб чиқишим шарт бўлгани учун Зарандиага кимлигимни ошкор этмай бир марта сўроқ ўтказишни буюрдим.

Дастлаб ҳамма жиноятчилар (шу жумладан, доцент ҳам) олдинги кўрсатмаларини айнан такрорлашди. Уларнинг мушқулини осон қилолмаслигимни, устига-устак, бу ишга барҳам беролмаслигимни тушундим. Хонамга кўнглим ғаш бўлиб, ёрдамга муҳтож одамнинг илтимосини рад этгандек расво кайфиятда қайтиб кирдим. Зарандиа сўроқни доцентга бўлган муносабатимни аниқлаб олиш ниятида олиб боргани дилимни баттар ғаш қилди. У ҳар қанча ҳаспўшлашга интилмасин, муддаёйимни билишга уринаётгани ойнадек равшан эди.

Зарандиа эшикни қия очиб, киришга ижозат сўради. Бор-йўғи ўн беш дақиқа аввал хайрлашганимиз сабабли унинг тўсатдан ташриф буюришини кутмаган эдим.

— Бир илтимос билан кирдим, граф.

— Қулоғим сизда, Мушни.

— Вақтингиз бемалол бўлса... Малол келмаса, ярим соатга хонамга кирсангиз...

— Хўп бўлади,— унинг таклифига дарҳол розилик бердим.

Зарандианинг хонасида доцентнинг ёлғиз ўзи ўтирарди.

— Жаноб доцент, инқилобдан шахсан ўзингиз қандай манфаат кўрасиз?— деб саволга тутди Зарандиа.— Саволнинг мағзини тушунган бўлсангиз, жавоб бериш мумкин деб ҳисобласангиз очиғини айтинг.

Доцент кулимсираб қўйди.

Инқилоб менга ўхшаган одамларга тегишли ер-сувни, ундан бошқа мулкларни ҳам мусодара қилиш имконини

беради. Агар мол-мулкимнинг инон-ихтиёри менинг илкимда бўлса, ерга эгалик қилиш кенг жорий этиладиган шароитда ўз хатти-ҳаракатимни мақтанчоқлик деб истиҳола қилмасам, ҳамма нарсамни бировлар билан баҳам кўрар эдим. Худди тожи юлиб олинган хўроздек унвонимдан маҳрум булишим турган гап. Бироқ ҳар бир инсон қобилиятига яраша меҳнат қилиши, ақл-заковати нималарга қодирлигини намойиш этиши учун имконият яратилганига шукр қиламан. Менга бериладиган жазо эвазига шундай имкониятларга эришсак ёмонми, жаноб офицер?

— Агар ҳамма нарса сиз ўйлагандек бўлганида курашсангиз арзирди, бироқ ҳамманинг кафилини ололмайсиз-ку. Сиз инқилоб одамларга рухий ҳаловат ва бахт келтиради, деб қатъий ишонасиз, шундайми? Лекин ҳар қандай янги ғоя тарғиботи қисман бўлса-да, таваккалчиликка асосланиши шубҳасиз, ҳамонки шундай экан, инқилобий фаолият яхшилик ва маънавиятга зид экани ҳақида ҳеч ўйлаб кўрмаганмисиз?

— Ўйлаб кўрганман албатта! Фақатгина бу эмас, бошқа бир қатор масалалар устида ҳам бош қотирганман.— Доцент ҳаяжонлана бошлади, афтидан, Зарандиа унинг иззатнафсига текканди.— Бундан ташқари, мен барча софдил зиёли ҳамда оқсуяқларнинг ақл-заковати, билимини ҳам инқилобга сафарбар этиш, кейин улар билан худди француз инқилоби Мишель де Лепелетье ва унинг дўстларига қандай муомала қилган бўлса худди шундай орани очди қилиш кераклиги ҳақида ҳам ўйлаганман. Мен бу нарсани инқилобий қонуният деб ҳисоблайман, ҳамда ҳукмга бўйсунаман... «Қарорим қатъий, ўз фикримда собитман!»— афтидан доцент гапидан таъсирланиб, ўзини босиб олди шекилли, мийиғида кулиб сўради:— Бу гапни ким айтганини биласизми?

Зарандиа ўйчан бош чайқади. Назаримда бу фикр уни бутунлай ўйлантириб қўйган, ҳозир бу гапни ким айтгани кизиқтирмасди.

— «Қарорим қатъий, ўз фикримда собитман»,— дея хотиржам оҳангда такрорлади Зарандиа.— Мен бу қадар мантикли ва камдан-кам учрайдиган айрим одамларнинг хатти-ҳаракатлари сабабларини чуқур очиб берадиган фикрни ҳеч қаерда ўқимаганман ҳам, эшитмаганман ҳам. Жуда чиройли айтилган экан. Бу кимнинг фикри, жаноб доцент?

— Мартен Лютерники.

Анчагача ҳеч кимдан садо чиқмади.

— Жаноб доцент,— дея гап бошлади Зарандиа,— сиз собит турадиган эътиқодингиз ҳали кўп синовдан ўтиши керак. Бахтга қарши, ҳозирнинг ўзидаёқ... Рўпарангизда

ўтирган одам Кавказ жандармериясининг бошлиғи генерал граф Сегеди бўладилар.

Кутилмаган бу гапдан доцент бир оз довдираб қолди, кейин бош ирғаб совуққина саломлашди. Зарандиа чурк этмай ўтирарди. Ҳозир унинг кутилмаган устомонлик ишлатишига амин эдим, сабаби, Зарандиа ҳамиша мана шундай хатти-ҳаракатлари билан мени довдиратиб, ҳайратга солар, хотиржам юришимга имкон бермасди. Агар кўнглида бирон нияти бўлмаса, мени қайтариб келмасди.

— Қариндош-уруғларингиз сизни қутқариш, жамоатчилик ўртасидаги обрўингизни сақлаб қолиш учун ҳаракат қилишяпти,— деди Зарандиа.— Сухбатимиздан бу икки нарса алоҳида-алоҳида, яъни шахсингиз ўз ҳолича, обрўингиз ҳам ўзича қутқарилиши кераклигини тушуниб оласиз. Шундай нуфузли одамлар ўртага тушганки, граф Сегеди жаноб олийлари имкони топилган заҳоти ёрдам беришга ҳозир у нозир. Тақдирингиз ўлка ҳокимини ҳам қизиқтириб қўйган. Агар ҳамма гап менга боғлиқ бўлса, кўнглимда сизга нисбатан заррача ғараз йўқ. Яна бир озгина елиб-югурилса, сиз тагин ўз хизматингизни давом эттираверишингиз мумкинга ўхшаб турибди. Бунинг учун баъзи бир нарсаларни ойдинлаштириб, аниқлик киритиб олишимиз керак, холос,— Зарандиа жим қолди. Яширмайман, доцент иккимиз бу суҳбатнинг давоми нима билан тугашини бетоқатлик билан кута бошладик.

— Янги ғоя ёки биронта сиёсий таълимотни тарғиб қилишнинг тўғри бир йўли айёрлик, фирромлик, уddaбуронлик билан иш кўриш, иккинчи йўли эса жонни қийнаб, ўзни фидо қилишдан иборат. Бу барчага аён. Айтинг-чи, сиз озод бўлишни истайсизми ёки жазоланишни афзал кўрасизми? Огоҳлантириб қўяй, сизда бу икки йўлдан бирини танлаш имкони йўқ. Тақдирингиз жомадонингизга таъқиқланган китобларни жойлаштираётганингиздаёқ ҳал этилган. Буни сўраб, суҳбат ўтказишимдан мақсад — сизнинг фикрингизни билиш, холос.

Ердан бош кўтармай гапираётган Зарандиа сўзини тугатганидан кейингина доцентга юзланди.

— Қамоққа тушишимга сабаб бўлган ишнинг манфаати учун нимаки лозим экан, ҳеч иккиланмай шуни қабул қилишим турган гап. Менинг табиатим билан эътиқодим шунга даъват этади. Жаноб офицер, огоҳлантириб қўяй, мен профессионал инкилобчи эмас, бор-йўғи уларга хайрихоҳ ва ҳавасманд одамману лекин ҳеч қандай келишувчиликка, мурсоаи мадорага йўл қўймайман. Сизни яна нима-лар қизиқтиради?

— Бундан кўра аниқроқ жавоб беришингизни истай-миз,— деди Зарандиа худди доцентнинг келишувчилиги ва муросаи мадора ҳақидаги заҳаролуд гапларини эшитмагандек.— Сиз, инқилобий фаолият билан шуғулланган олим шу топда олдингизда турган икки йўлдан қай бирини — озодликними ёки сургунни танлаган бўлардингиз?.. Яна таъкидлаб айтаман, ҳозирги шароитда қандай йўл тутардингиз?

— Тўғриси айтсам, менга фарқи йўқ! Ҳозир икки иш билан машғулман. Шу кунларда қадимги грузин фалсафий оқимлари ҳақидаги катта ишимни якунлашим, айни вақтда, халқнинг сиёсий савиясини ошириш учун маърифат тарқатиш билан шуғулланишим керак. Ҳар икки ишимни қамокда ҳам, сургунда ҳам, дорилфунунда ҳам қилаверишим мумкин.

— Афсуски, сиз кейинги ишингиз билан шуғулланолмайсиз. Мен сиёсий фаолиятингизни назарда тутяпман. Биз бунга йўл қўймаймиз.

— Нега энди, жаноб офицер? Ахир бу нарса ёлғиз менинг хоҳишиму қобилиятимга боғлиқ-ку.

— Йўқ, бу сиз ўйлаганчалик осон иш эмас,— деди Зарандиа.— Тўғри, ҳар қандай шароитда ҳам бирон йўл топиш мумкин. Бир сўфий мударрисга шогирди ҳақ тўлашдан бош тортганини билсангиз керак. «Мен сен билан икки қайта даъволашиб, ҳақимни ундириб оламан», деган экан мударрис. Сиз ҳам қамокдан чиққанингиздан кейин яна жиноят билан қўлга олинсангизгина ниятингизга етишингиз мумкин.

— Начора, лозим бўлса, шундай қилишга тўғри келади, бироқ бу беҳуда гапни нега чўзаётганингизга тушунолмаяпман.

— Чунки сизни суд ҳукмига топшириш мумкин эмас.

— Нега?

— Негаки бу олдиндан мўлжаллаб қўйилган эди.

— Қанақасига мўлжаллаб қўйилади... Ким мўлжаллаган?

— Бу бизнинг режамизда кўзда тутилган. Қўлга олишдан аввал сизни тўппа-тўғри дорилфунунга қайтариб юборадиган имкониятни ҳам ҳисобга олганмиз. Ҳозироқ адвокатингизни чақириб, божхонада юқларингиз назоратдан ўтказилгани, эговлардан бож олингани ҳақидаги протоколни қўлига туққазаман. Бу ҳужжатда юқларингиз орасидан таъқиқланган китоблар топилгани ҳақида бир оғиз ҳам гап йўқ. Шу нарсанинг ўзиёқ сиз Германиядан эговдан бошқа нарса олиб келмаганингизни исботламайдими? Биз бу ишга шундай тус беришимиз мумкинми?

— Лекин меҳмонхонада тинтув ўтказилгани, сиёсий китоблар топилгани ҳақидаги протокол, уч кишининг гувоҳлиги ҳам бор-ку.

— Жиндий ишга божхонадаги протокол тиркалса, терговчи бу китобларни меҳмонхонага сиз олиб келганингизни исботлаши зарур. Унинг қўлида эса бундай далил-исбот йўқ. Борди-ю, биз судга бу ҳужжатни топширсак, сизнинг жомадонингизни икки марта алмаштириб қўйган ўз одаминизни фош этган бўламиз. Бу нарса суд ҳукмига ҳавола этилган тақдирда ҳам айғоқчимизнинг кўрсатмалари асос-сиз деб топилади. Ўз-ўзидан бу китобларни доцентнинг хонасига ким олиб келган, деган ҳақли савол туғилади. Бу саволга тергов жавоб топиши керак. Акс ҳолда, китобларни жандармерия ходимларининг ўзлари олиб киришган бўлиб чиқади. Мантиқ шуни тақозо этади.

— Ахир гувоҳлик берилган-ку.

— Одатда оқланиб, қутулиб кетиш имкони туғилса, бундай кўрсатмалардан тонса бўлади.

— Борди-ю... Мен тонмасам-чи?

— Шундай денг-а... Биз давлат аҳамиятига молик ишнинг барбод бўлишига йўл қўёлмаймиз.

— Жаноб офицер, ахир сиз ҳам, генерал жаноби олийлари, бунга маҳкамангиз ходимлари бу китобларни мен олиб келганимни жуда яхши биласизлар-ку...

— Буни қаранг-а,— дея кулди Зарандиа,— бизнинг вазифамиз алмашди: сиз ҳар қандай йўл билан ўзингизни суд ҳукмига топширмоқчи бўляпсиз, ваҳоланки, бунинг ташвишини мен қилишим керак. Сизнинг бу уринишингиз беҳуда, менинча ўринсиз, суҳбатимиз ҳали у даражага бориб етгани йўқ. Тахминан ўн дақиқа ўтгач, ўзингизни суд ҳукмига топширишга интилишингиз ўрилли бўлар. Энди суҳбатимизни бамайлихотир давом эттирайлик. Бу иш судга оширилишига йўл қўймаймиз, сабаби, қандай ҳукм чиқарилмасин, барибир бизнинг мўлжалимизга тўғри келмайди. Агар суд бироя жазо бериш ҳақида ҳукм чиқарса, сиз биз уюштирган фитнанинг қурбони бўлганингиз ҳақида овоза тарқалади. Борди-ю, оқлансангиз, бизнинг фитнамиз барбод этилгани ҳақида гап-сўз бўлади. Ҳозирги шароитда сиз, сизга ўхшаган ўнлаб қўлга тушган жиноятчиларни қўйиб юборишдан кўра, қидирув маҳкамасининг бурди кетганидан давлатга кўпроқ зарар етади. Мен сизнинг даражангиздаги кўзга кўринган, нуфузли жиноятчиларни назарда тутяпман.

Зарандиа тортмадан қандайдир ҳужжат олди.

— Бу сизни қўйиб юборишим ҳақидаги ордер. Мен уни

аллақачон тўлдириб, қўл кўйганман, энди генерал жаноб олийлари имзо чексалар, ҳамда прокурор розилик берса, бас, унинг розилигини олиш қийин эмас. Сизнинг ишингиз бўйича тергов ҳозирча тўхтатилади, лекин бутунлай эмас, то бизга ўнг келгунча албатта.

Мен шу қадар ҳайратга тушдимки, қанча уринмай, барибир, Зарандианинг фикрларидан заррача мантиқсизлик тополмадим. Озод этилиши ҳақидаги хабардан худди кўкдан ваҳий келгандек довдираб қолган доцент у қандай маккорликни кўзлаётганини англаб етдим, йўқми, билмайман.

— Бунчалик тез қутулиб кетишимни одамлар сизларнинг фитнангиз барбод бўлганидан деб тушунмайдими? — деди доцент Зарандианинг ниятини илғаб олишга уриниб. — Кураш давом этяпти, ҳукуматдан норози кайфиятдаги одамлар бу фитнанинг инқирози ҳақида овоза тарқатиши аниқ, лекин аслида ҳам бу ҳақиқатдан йироқ гап эмас-ку.

— Ҳа, бу ҳам кураш, шунинг учун биз буни олдиндан тахмин қилиб билганмиз, ҳукуматдан норози кучлар қандай ҳуқуққа асосланиб овоза тарқатишса, биз ҳам худди шундай ҳуқуққа таянган ҳолда сиз билан икки шеригингизни қамокдан чиқариб юборамиз, жаноб доцент, тергов вақтида фош бўлиб қолган уч-тўрт кишини кўлга олиб, ишини судга оширамиз ва шу заҳоти сизни уларни сотиб ўз жонини қутқариб қолган, деган гап тарқатамиз. Бу тадбир ҳақиқатга у қадар зид келмаслиги аниқ, жаноб доцент. Мен бошдаёқ сизнинг этикодингиз ва «ўз фикримда собитман», деган қатъий ишончингиз ҳали оғир синовдан ўтиши керак, деб огоҳлантириб ўтганман.

Зарандиа нима учун бу ишни амалга ошириш режасига ҳеч қандай ўзгартириш киритилмаслигини қаттиқ туриб талаб қилганини шундагина англаб етдим.

— Жаноб офицер, сиз ўта назокатли аблаҳсиз, бироқ сиздаги қобилятни империянинг ташландиқ бир бурчагида хор қилишаётгани мавжуд сиёсий тузумнинг маънавий таназзулидан далолат беради, — деди доцент.

— Миннатдорман, жаноб доцент, лекин бир нарсани айтиб кўяй, танишганимиздан буён ўтган икки ой бадалида мен сизга кўрслик қилганим ёки ҳақоратлаганим йўқ. Агар аро йўлда турмаганингизда сизнинг ҳозирги гапларингизни ожизликка йўяр эдим. Битта мулоҳазамни очиқ айтмоқчиман: сиз улкан сулаймонбалиққа айланишни орзу қиладиган хонбалиқсиз, мен эсам бор-йўғи гиёҳман, ҳеч қачон қарағай бўлишга интилмайман.

— Бундай қилишга ҳаққингиз йўқ... — қичқириб юборди доцент. — Мен иш судга оширилишини талаб қиламан!

— Сафсатабозларга минбар бериб кўйиш учунми? Суд бўлмайди, деб айтдим-ку сизга,— деди Зарандиа хотиржамлик билан.— Мен сизнинг эркин ва яширин матбуотдаги тахаллусингиз билан чиққан мақолаларингизни ўқидим. Улар жуда ажойиб ёзилган; чинакам юксак ва ҳалол фикрларнинг маҳсули. Боя айтганимдек, инқилоб сизнинг ақлзаковатингиздан фойдаланиши турган гап. Бироқ у сизга келажакда қандай муносабатда бўлишини вақт кўрсатади. Хуррият учун жонни тиккан ҳамда умумбашарий озодлик йўлида кураша туриб, фикри бир жойдан чиқмаган муҳожирлар унутилиб кетишини назардан соқит қилганимизда ҳам сиз бор-йўғи қўғирчоққа айланасиз. Бунинг учун ҳам сиз лоақал сиёсий кураш майдонидан четга чиқариб юборилмаслигингиз керак. Четга суриб ташланмаслигингизга унча яқин ишонмайман.

— Бу риёкорона тузилган режадан мақсад мени беобрў қилиб, сиёсий курашдан четлатишми?

— Йўқ. Ниятимиз сиёсий китобларни қўлга тушириб, айбдорларни жазолашдангина иборат эди. Лекин, ростини айтсам, бу ниятнинг замирида сизнинг кимлигингизни билишга қизиқишим яширинган эди. Хизмат мавқеимдан шахсий манфаатим йўлида фойдаландим, тўғрироғи, маҳкаманинг ташвишлари менинг иштиёқим билан мос тушди. Салтанату ватан йўлида қилган хизматимдан ўзим ҳам манфаат кўришимни генерал жаноб олийларидан яширишнинг ҳожати йўқ.

— Мени бу кўйга солишдан сиз қандай манфаат кўрасиз?

— Мен аввало ўз уруғим билан халқимнинг фарзандиман. Менинг бурчга садоқат ҳақидаги тасаввурим ҳам шундан келиб чиқади. Ҳеч қандай сиёсий ташкилотга мансуб эмаслигим ҳам шу нарсага боғлиқ. Мен қоққан қозикдек ёлғизман, лекин юртимнинг тирик бир бўлагиман. Сиз қобилиятингиз орқали халқимизни ота-боболаримиз даҳоси яратган, ўзингиз яратадиган ва сизга ўхшаган ноёб истеъдодлар гуржи табиати яратган билимлардан баҳраманд этишингизни истайман. Яқин йиллар ичида Гуржистонда дорилфунун очилади, маънавий бойлик бўлмаш назарий билимларни бир жойга марказлаштириш анъаналари яна тикланади. Сизга ўхшаганларнинг қаёқдаги бўлмағур ғояларни тарғиб этиб юрганидан, бу нарсани бировларга зўрлаб юктираман деб ўлиб кетганидан кўра илм билан шуғуллангани халқимизга кўпроқ наф келтиради. Мен сизни қўлга тушириб, мана шундай манфаат кўришни кўзда тутганман, жаноб доцент.

Доцент Зарандиага узоқ тикилиб қолди.

— Бунчалик муғомбирлик қилишнинг нима кераги бор? Агар муғомбирлик қилмаётган бўлсангиз, генерал жаноб олийларининг хузурида бу қадар очик гапиришингизнинг сабаби нима? Ахир ҳозирги гапларингиз учун сизни жандармериядан бўшатиб юборишлари мумкин-ку, наҳотки бундан кўркмасангиз?

— «Қарорим қатъий, ўз фикримда собитман»,— дея кулимсиради Зарандиа.

Гап-сўзлар майдалашиб кетаётгани, қолаверса, асл муддаодан хабар топганим учун бу суҳбатнинг энди кизиғи қолмади. Шунинг учун суҳбатга кулоқ тутиб, гапни чувалаштиришга ортикча рағбатим йўқ эди. Уларнинг дангаллигида кўполлик сезилар, айниқса, доцентнинг муомаласи кишининг гашини келтирарди. Қолаверса, Зарандиа кўйган тузоқ мен учун доцентни бемалол озод этиб, ўлка ҳокимига бу иш якунлангани ҳақида ахборот беришимга имкон берарди.

— Жаноб доцент,— дея айбдорга мурожаат қилдим.— Мен ҳозирок ордерга имзо чекаман, сиз бемалол уйингизга кетаверишингиз мумкин. Биз билан тил бириктириб, муросаи мадора қилишга уринмаслигингизни айтдингиз. Хотиржам бўлинг, ҳеч ким сизни бунга мажбур қилмайди. Агар шерикларингиз сизнинг озод қилинишингизни бизга қарши дастак қилишмаса, ҳеч кимни камоққа олмаймиз ҳам, сиз билан тил бириктиришга уринмаймиз ҳам. Фикримни яхши тушунган бўлсангиз керак, деб ўйлайман. Огоҳлантириб кўйай, бу шарт бузилди дегунча биз ҳам қараб ўтирмаймиз, то ўла-ўлгунингизча сотқин деган тавки-лаънатдан қутулолмайсиз. Хайр.

Бу гапни якунлаб кўйиш учун қуйидагиларни қўшимча қилишим керак:

Доцент билан шерикларини кўйиб юборганимиз бизга қимматга тушди. Доцентнинг зийрак ва фидойи курашчилиги ҳақида овоза тарқалиб, у фавқулудда қаҳрамонга айланди. Тергов вақтида қилмишлари очиб ташланган бир нечта одамни камоққа олиб, ишини судга оширишимизга тўғри келди. Судда доцентнинг шаънига доғ туширадиган бўлмағур гаплар айтилди, кейин яна баъзи бир чоралар кўрилди, охир-оқибат унинг пешонасига сотқинлик муҳри босилди.

Доцент ўзининг бу қисмати билан келишолмай, Москва дорилфунуни қошида анархо-синдикалитларнинг яширин уюшмасини ташкил этди ва бу фаолияти учун Камчаткага сургун қилинди. Афтидан у Зарандианинг ўғитига амал қилиб, худди ўз шогирдини икки қайта қозига судраган мударрисдек, кўра-била туриб ўзини ўтга урди, жазола-

ниб, ҳаммаслаклари олдида ўзини оқлашга эришди. Афсуски, соғлиги ночорлигидан сургунда юрганида касалга чалиниб, ўлиб кетди. У «ўз фикрида собит»лигига амин бўлдим.

Зарандиа бу ишни омилкорона амалга ошириб, устомонлик билан енгилганини айтиб ўтдим. Гарчанд ўзи буни мағлубият деб билмаса ҳам, мен дастлаб унинг қандай яқунланганини назарда тутяпман.

Энди бу узун тафсилотнинг якуни нима билан тугаганига тўхталиб ўтайлик.

Вақт ўтиши билан воқеалар ечими тахминларимни тўла тасдиқлади. Мушни Зарандианинг бундай иш кўришининг сабаби ҳам «ўз фикрида собитлиги» эди. Бунга шак-шубҳа йўқ. Бироқ мен маънавий-руҳий олами бутунлай ўзгача одамларни шакллантирган шарт-шароит ҳақида ўз мулоҳазаларимни баён этиб ўтмоқчиман. Ҳар хил нарсаларга чалғиб, фикримни хиралаштириб қўядиган кераксиз тафсилотларга берилиб кетмаслик учун мақсадимни рўй-рост очиб берадиган гап-сўзларни айнан келтириб қўя қолмоқчиман.

Ўша пайтларда Атлантика уммонида кема ҳалокатга учрагани ва йўловчиларнинг кўпчилиги чўкиб кетгани катта шов-шувга сабаб бўлди. Кема жуда қисқа вақт ичида чўкиб кетди. Мана шу таҳликали дамларда кемада юз берган кулгили бир воқеа содир бўлган фожиадан кўра кўпроқ тилга тушиб, кенг тарқалди. Кема чўкаётганини кўрган одамлар саросимага тушиб, қий-чуғ кўтарган бир пайтда қайсидир корхонанинг гумаштаси ўттиз беш ёшлардаги бир хонимни хотиржам қилиб, шу тўс-тўполоннинг ичида унга Бриньон хонимнинг белни сириб турадиган энли белбоғи билан янгича усулда ишланган гўштқиймалагични пуллаб улгурган. Ўкки юз элик кишидан атиги ўн бир одам тирик қолган, тасодифан ўлим чангалидан қутулганлар орасида ўша гумашта билан белбоғу гўштқиймалагич сотиб олган хоним ҳам бўлган.

— Бу воқеани сиз қандай талқин қилган бўлардингиз, Мушни?— деб сўрадим хизматчимдан бир куни юракни қон қиладиган йиғилишдан чиққанимиздан кейин.

— Бир томондан бу воқеа кулгили, жаноб олийлари, иккинчи томондан жуда ғаройиб. Одам қайсидир жиҳати ривожланиб, маълум бир хусусиятга эгалигидан тадбиркор бўлади, деб ўйлайман. Бундай одамлар камдан-кам туғилади. Уларни нима деб аташ кераклигини билмадиму лекин бу тоифа одамлар қай тарз пайдо бўлиши менга аён,— Зарандиа зўр бериб сочилиб кетган фикрларини жамлашга тиришарди.— Эҳтимол, келажакда худди Менделеевнинг Даврий жадвалидек одамнинг маънавий хислатларини кўр-

сатадиган қонуниятлар яратилар, одам табиатида муҳаббат, нафрат, олижаноблик, ёвузликка ўхшаш жуда кўп хусусиятлар борлиги эътироф этилар, бироқ бу жадвалнинг жуда кўп катаклари маълум вақтгача бўш қолиши шубҳасиз. Бора-бора унинг ҳамма катаклари тўлдирилиши аниқ.— Заранди гапдан тўхтаб, менга қараб қўйди.

— Гапираверинг, Мушни, мен мақсадингизни илғаб олишга уриняпман.

— Менингча янги туғилган соғлом чақалоқда инсонга хос ҳамма ахлоқий хусусиятларнинг нишонлари бўлса керак.

— Сиз фақат соғлом туғилган чақалоқни назарда тутяп-сизми?

— Ҳа. Баъзи бир ғайритабиий ва фавқулудда ҳодисалар ҳақида кейинроқ тўхталиб ўтаман. Соғлом туғилган гўдакда ҳали ҳомила пайтидаёқ ҳамма ахлоқий фазилатлар нишон-наси бўлади, демак, уларнинг ривожланиши, ўсиб камолотга етиши мумкин.

— Фикрингизга қўшиламан.

— Гўдак табиатидаги деярли бир хилда уйғонаётган турли хусусиятлар ҳар хил намоён бўлади, баъзи хислатлар жадалроқ, бошқаси нисбатан сустроқ ривожланиш имкониятига эга. Агар шарт-шароит бирон хусусиятнинг тараққий этишини тезлаштириб юбормаса, гўдак табиатидаги ҳамма хислатлар бир-бирига уйғун ривожланган тўлақонли одамга айланиши мумкин. Ғайритабиий ва фавқулудда ҳодисалар ҳақида эса бошқача фикрдаман: баъзи бировлар табиатида очкўзлик, бахиллик, тамагирлик нишонларига қарама-қарши ҳиссиётлар белгилари камроқ, бори ҳам ожизроқ ривожланган ҳолда туғилиши мумкин. Шундай бўлиши мумкин-ку, тўғрими?

— Албатта.

— Бундан ташқари, одам табиатидаги хамиртуруши кўпроқ хусусиятлар тез ривожланадиган муҳитга тушиб қолиши, бундай пайтда ундаги бошқача хусусиятлар баттар ожизлашиб, йўқолиб кетиши ҳам мумкин.

— Шундай бўлиши ҳам мумкин.

— Шу тариқа шаклланган одам ўзи танлаган йўлдан кетиши шубҳасиз-а, граф.

— Мақсадингизни тушундим.

— Биз гумашта билан белни сириб турадиган белбоғу гўштқиймалагичга ишқибоз хоним ҳақида гаплашаётган эдик, улар нега бошқача одам бўла олмаслигини тушуниб етдик. Уларни нима деб аташ кераклигини мен ростдан ҳам билмайман, лекин уларнинг қай шароитда, қандай

қилиб дунёга келишига ақлим ета бошлаганини боя айтдим. Бундайлар қонида ахлоқий фазилат нишонлари бўлмаган гўдакка ташқи муҳитнинг кучли таъсири натижасида дунёга келишади. Улар ҳатто фарқ бўлаётган кемада туриб ҳам бирон нарсани пуллаш учун ваҳимага тушган хонимни хотиржам қила олади. Ваҳимани енгган хоним эса камёб гўштқиймалагич билан белни сириб турадиган сербар камар топилганидан қувониб, аҳволдан беҳабар таклиф этилган нарсаларни гап-сўзсиз сотиб олади. Хоним сувга сакраётганида гўштқиймалагични белига боғлаб олиши ҳам мумкин, — Зарандиа борган сари жўшиб гапирарди. — Омад ҳам одатда шундай одамларга кулиб боқади — ундайлар тегирмондан бутун чиқишади.

Эҳтимол, ўзи ҳам шундай одамлар тоифасига мансублигини билмаса керак. Ғайритабиий ҳолат билан муҳит мана шу ғайритабиийликнинг ривожини учун кучли таъсир кўрсатганлиги шубҳасиз. Зарандиа бошқача одам бўлиши мумкин эмасди.

Ниҳоят, мен унинг мана шу сифатини билиб олдим, энди жиноятчига ўхшаш одамларни ўрганиш усулига биноан уларни Дата Туташхиага тадбиқ этишим, шу йўл билан қилаётган жиноятлари моҳиятини, қонунга хилоф хатти-ҳаракатларини ҳайратомуз даражада ўзига хослиги сабабларини аниқлашим керак...

КУДЖИ ТОРИА

Билишимча, сизни фақатгина Дата Туташхиа эмас, унга боғлиқ ҳамма нарса қизиқтиряпти, тўғрими? Нега у тез-тез каламушларни тилга олиб, уларни одамларга қиёсланининг сабабини айтиб беришим мумкин. Бу гапни ҳар хил одамларга жуда кўп марта айтиб берганман. Балки сизни ўша одамлардан биронтаси юборгандир. Атайлаб келибсиз, билганимни айтиб берганим бўлсин.

Кўпчилик лоақал кеча фалончи билан ўтирдим, деб оғиз кўпиртириб юриш учун ҳам элнинг назарига чалинган кишилар билан танишишга интилади.

Бу албатта бирон манфаат ва шуҳрат қозониш илинжида қилинади, деб ҳисоблайман. Шахсан ўзим Дата Туташхиа билан унчалик яқин эмасдим. Лекин бундан қирқ йиллар илгари у билан бир ойми ё ундан сал кўпроқми бирга бўлганман. Ўша пайтларда мен йигирма яшар эдим, лекин Туташхиани олдинроқ, тахминан ўн икки ёшларимда кўрганман, тўғрироғи, у бизникида яшаган. Ўша кезларда оиламиз Туркияга кўчиб ўтган, биз Самсун шаҳрида

истиқомат қилардик, Туташхиа тоғамни кўргани келди-да, икки ҳафта турди. Шу бўйи уни жуда яхши эслаб қолдим. Орадан саккиз йил ўтиб, иккинчи марта кўрган захоти дарров танидим, эслашга уринганим ҳам йўқ. Гарчанд саккиз йил ичида анчагина ўзгарган бўлсам-да, у ҳам мени таниди. Бу орада ўн икки яшар боладан балоғатга етган йигитга айланганим учун у дабдурустан мени таниёлмай қолди. Ўзимни танитишни эп кўрмадим. Худо ҳақи, мени эҳтиёткорлик қилган, абраг билан танишлиги очилиб қолса, унга ёрдам берар экан, деган овоза тарқалишидан кўрққан деб ўйламанг. Ундай эмас. Агар мен шундай аблаҳ бўлганимда... У пайтларда Туташхиани тутиб берган одамга анча-мунча пул ваъда қилинган эди. Истасам, бу пулларни қўлга киритишим ҳеч гап эмасди. Лекин бундай ўй хаёлимга келгани йўқ. Жиним суймаган одамларга ўхшаб қолмаслик учун биринчи бўлиб ўзимни танитишга уринмадим. Бировнинг соясида соялаб, ном қозонишни яхши кўрадиган қаллоблар шундай қилиши турган гап. Инсоннинг энг яхши фазилати — бошқаларни ҳурмат қила билиши, деб ҳисоблайман. Менга болалигимданоқ шундай тарбия беришган. Дата Туташхианинг кимлиги мен учун аҳамиятсиз. Яхшиси, ўз кўзим билан кўрган нарсаларимни ҳикоя қилиб бера қолай. Ростини айтсам, у бирон ишни дўндиргани йўқ. Эҳтимол, бунинг сизга унчалик қизиги йўқдир, эшитинг, ўзингиз илтимос қилганингиз учун гапириб бераман.

Биз Ториалармиз. Фамилиямиз худди колхидалик дегандек жаранглаб эшитилади. Аслида оиламиздаги бирон кимса киндик қонимиз тўкилган тупроқ қаердалигини аниқ билмайди. Эҳтимол, узоқ аجدодим колхидалик бўлса ажаб эмас. Бизнинг уруғ-аймоғимиз, фамилиядошларимиз кўп йиллардан бери денгиз бўйидаги шаҳарларда истиқомат қилишади. Шаҳарлик бўлиб кетишган. Отам Самсунга кўчиб келгач, шу ерда ўтроқлашиб қолган лаз¹ қизига уйланган. Ториаларнинг ҳаммаси ота касби туфайли денгиз бўйидаги шаҳарларда яшашади. Авлод-аждоди фақат доригарлик билан шуғулланадиган, ҳар хил малҳамлар тайёрлайдиган хонадонлар бор. Шунга ўхшаб бизнинг ҳам ўз ота касбимиз бор, фақат биз малҳам эмас, каламуш боқамиз, каламушхўрларни етиштирамиз. Уларни одамхўр деб ҳам аташди. Бунинг қандай касблигини билмасангиз керак, а?.. Хабарингиз бор, қадим замонларда кемалар фақат ёғочдан қурилган. Кемирувчилар кемаларга ҳам, ташиладиган юкларга ҳам жуда катта шикаст етказган. Агар кемага битта-

¹ Л а з — Туркияга кўчиб, мусулмон динини қабул қилган кавказлик элат. (Тарж.)

гина одамхўр кўйиб юборилса, у сон-саноксиз кемирувчиларга кирон келтирган, қочиб қолганлари ўзини сувга отиб чўкиб кетишган. Бунақа каламушнинг нархи жуда баланд, биттасининг баҳоси эллик-олтмиш тилла червонгача чиққан. Бу ишнинг илму амали фақат бизнинг авлод-аждодларимизга маълум бўлиб, уни бошқалардан сир тутиларди. Ота касби туфайли мен ўзимни тиббиётга урганимда санитария-гигиенани танлардим.

Энди тоғам Мурман Ториа ҳақида икки оғиз тўхталиб ўтай, сўнг, Дата Туташхиа билан қандай учрашиб қолганимизни гапириб бераман. Тоғам Мурман Ториани фельдшерлик билим юртига юборишди. Ўқишни тугатгач, у ўттиз йил кемада фельдшерлик қилди. Уйланиб, бола-чақа орттиргани йўк, билими ҳар қандай врачникидан зўр эди.

Бунинг сабаби, у Шарқ мамлакатларидан ўрганиб келган қадимий тиббиёт сирларини амалда қўллай бошлади, унга учрашган бемор шифо топмай қолмасди. Тоғам ёши ўтинқирагач, денгизма-денгиз сузиб юриш жонига тегди шекилли, Поти яқинида бир парча ер сотиб олди-да, кичкинагина кулба қуриб, яна ўз касби билан шуғуллана бошлади. Тез орада одамларнинг эътиборини қозониб, номи оғизга тушди. Олис-олислардан кишилар бедаво дардларига ҳам шифо истаб келишарди... Нажот истовчилар шу қадар кўпайиб кетдики, охир-оқибат у шифохона очишга — уйини ўн кишига мўлжалланган кичкинагина касалхонага айлантиришга мажбур бўлди. У қатнаб даволанадиганларни ҳам, ўрин-кўрпа қилиб ётадиганларни ҳам кўраверар, бир ўзи елиб-югуриб ҳоримасди. Унинг бор-йўқ ёрдамчиси Хосро исмли қари чол эди, холос. Тоғам ишлаб чарчамайдиган одам эди, на кундузи тинар, на кечаси, қачон қарасанг касалларга парвона бўлгани-бўлган. Хизмат ҳақи олиши ҳам антиқа эди. Кўринишидан ўзига тўқ одамлиги билиниб турган бемордан бир тийин ҳам олмасди, ярим йил ётиб даволанса ҳам майли. Лекин қорнини ҳам эплаб боқолмайдиган гадони кўрар-кўрмас ҳақини талаб қиларди; ундан оғзига сиққанча пул сўрарди. Ҳақ олишнинг ўзи жорий этган ўлчови ва шартлари бор эди, шекилли, бу ёғи менга қоронғи. Тоғам Мурман Ториа антиқа табиатли одам эди.

Гимназияда ўқиб юрган кезларимда таътилни кўпинча тоғамникида ўтказардим. Самсундаги ота-онамни кўргани бир-икки ҳафтага, асосан ёзда борардим. Ўзимни тиббиётга бағишлашни орзу қилардим. Шу сабабли касалхонада юрганим фойдали ҳам қизиқарли эди. Бу ерда юриб кўзим пишир, тоғамдан Шарқ тиббиётининг сирларини ўрганардим. Сизга ҳикоя қилиб бермоқчи бўлаётган воқеа мен

гимназияни тугатиб, Самсундан Мурман тоғамникага келган пайтимда юз берган. Тоғамнинг уйи уч хонали эди; атиги биттагина ёғоч каравот қўйилган, бир хонада Хосро билан ўзи истиқомат қилар, ҳам касал кўрар, бошқа каравот қўймаганининг сабаби мен келиб қолган пайтларимда ёрдамчиси ярим белигача столнинг тагига кириб ерда ётарди. Олти каравот қўйилган иккинчи катта хона эркаклар палатаси ҳисобланарди. Мурман Торианинг қабулига хотинхалаж келмаса ҳам аёллар палатаси ҳисобланадиган учинчи хонада мен яшардим, бошқа пайтларда Хосро ётиб юрарди. Бу хонага иккита каравот, бет-қўл ювадиган идиш ҳамда стол қўйилган эди. Бу хонани эркаклар палатасидан эшик ўрнига тутиб қўйилган парда ажратиб турарди. Нариги хонадаги ҳамма нарса менга кўриниб турар, гап-сўзлар бемалол эшитилар, бироқ у томондагилар мени пайқашмасди.

Бир куни каттиқ овоздан уйғониб кетдим. Қарасам, тоғам касалларни кўриб бўлгач, улар билан гаплашиб ўтирибди.

— Тўртталовингизнинг ҳам аҳволингиз дуруст. Бутунай соғайиб кетиш учун тузук овқат ейишингиз даркор, бу жуда зарур... Менда сизларни яхши едириб-ичириш имкони йўқ, ҳамёним кўтармайди. Буни хотинларингиз ҳам, ўзингиз ҳам кўриб турибсизлар. Бундан кейин ҳам уйингдагилар у-бу опкелиб туришади, деб ўйлайман, мабодо, бирон-тангиз қийналиб қолсангиз, бошқалар борини баҳам кўрсин. Бу ерда нонни қизғаниш ёнингда ётган беморнинг умрига завол бўлиш деган гап. Буюрилган дориларни одатдагидек Хосро бериб туради, уларни мен айтгандек ичиш керак. Қвишиладзе, оёғинг очилиб қолмасин, доим иссиқ тут. Майли, мен кетдим. Бирон эрмак топиб, овуниб ўтиринглар. Умидсизлик билан диққинафаслик дардни оғирлаштириши эсингиздан чиқмасин.

Мурман тоғам палатадан чиқар-чиқмас Чониа Қвишиладзегга гап қотди:

— Кучулориа билан Варамиа кеча халтасида қолган уннинг гардигача қоқиштириб берди. Энди бу ёғи қандок бўлади, нима еб, қандай кун кечирамиз?

Мурман тоғам беморларига ош-овқат беролмас, парҳез сақлаши зарурларни умуман касалхонага ётқизмас эди. У пайтларда деҳқон қўл учида кун кўрар, паймонаси тугаётганини билса-да, барибир, касалхонада белгиланган муддатгача ётиб даволаниш учун ҳақ тўлаёлмас ёки пулини кўзи қиймас эди. Шу сабабли беморлар егулигини олиб келишар, тугаса, уйдан баҳолиқудрат бирон нарса жўнатишарди.

Мен сизга айтган Чониа касалхонага ҳаммадан кейин келган, шунақа озгин эдики, кўрсангиз кўрқасиз: куруқ устухон. У пайтларда кўпчилик зўрға кун кечирар, лекин бунчалик адойи тамом бўлган оч арвоҳни излаб топиш амримахол эди. Мурман тоғам уни касалхонага қабул қилди, Чониа кўрсатилган жойга бориб жимгина ётди. Икки кўлини бурнига тикиб келгани учун ўша кунга туз тотгани йўқ. Эрталаб у оғрикнинг зўридан ранги докадек оқариб, белини кўтаролмай ётган Кучулорининг кўлидан қорғични тортиб олди-да, барибир жўхори бўтқани аралаштиришга кучинг етмайди, қозонни қандай қовлаштириш кераклигини ҳам билмайсан, деб ишга тушиб кетди. Чониа бўтқани хафсала билан пиширди, қирмочи унга тегди. Жойидан кимирлолмай ётадиган йигирма беш яшар Квишиладзе ўз улушидан озгина илинди. Янги ошпаз бўтқани Варамиа берган бир бўлак пишлокқа қўшиб, ямламасданоқ ютиб юборди. Шу кундан бошлаб Чониа ошпаз бўлиб олди, тинкаси қуриганидан қозонни қовлашга ҳам ҳоли етмайдиган Кучулориа бир оғиз эътироз билдиргани йўқ. Варамианинг икки кўли — кўлтиғидан тортиб то бармогининг учигача гипсга солинган, овқат қилиш тугул у тайёр нарсани ҳам эплаб еёлмасди. Каравоти ўртада бўлгани учун Квишиладзе билан Кучулориа унга галма-галдан овқат едириб қўйишарди. Чониа: «Энди нима еб, қандай кун кечирамиз?» деганда Квишиладзе бу гап ўзига тааллуқли эканини дарров тушунди. У зоғора уни тугаётганини билган ва шундай гап чиқишини сезган эди.

— Ана, менинг уним бор,— деди Квишиладзе қозикда осиглиқ турган халтани кўрсатиб.— Агар меъёрида ишлатилса, икки кунга етади, унғача биронтамизнинг уйимиздан келиб қолишар.

Чониа халтани олиб, қозон тепасига борди. Квишиладзе бор-йўқ егулиги тугаётганига афсус билан тикилиб турарди.

— Сен ажойиб одамсан, Квишиладзе. Бировга оғзидаги ошини илинган одам орқа-олдини ўйлаб оғринавермай, сенга ўхшаб чин юракдан бериши керак,— деди Варамиа узоқ давом этган жимликни бузиб ва гипсга солинган кўлини худди гўладек девор томонга гурс этказиб ташлади.

— Орқа-олдини ўйламай, оғринмай бўпти. Юраги ўйнаб кетганини билганингда эди, кўзлари-чи... худди бедана қувган калхатникига ўхшайди. У нимани мўлжал қилганини биласанми? Агар зоғора унимни ҳеч кимга бермай есам, нари борса уч кунга етади. Кейин-чи? Шерикларимдан биронтасининг уйидан одам келиб қолса, менга шимилдирик ҳам беришмайди, яхшиси, эсим борида боримни баҳам

кўрай, деб саховат қилди. Бошқа иложи ҳам йўқ-да!.. Барибир икки ўн беш-бир ўттиз, биродар,— деди Чониа бўтқани ковлаштираркан.

Кучулориа касали эсида йўқ, ёстигини тузатмоқчи бўлган эди, бирдан белида кучли оғриқ туриб, бақириб юборди.

— Мен нимани хаёл қилганимни сен қаёқдан биласан?— деди Квишиладзе.— Агар ўзимча бирон нарсани мўлжал қилган бўлсам ҳам, барибир бировга ёмонликни кўзламаганман, қилган ишимдан ҳам ҳеч ким зарар кўрмайди. Ростини айтсам, сендай маразга оғзимдаги ошимни беришга тоб-тоқатим йўғу бироқ ўртада инсоний бурч бор, мен унга амал қилишга мажбурман.

— Сендайлар бировнинг еганини заҳар-заққумга айлантирмасанлар, кўнгилларинг жойига тушмайди,— дея гапга кўшилди Варамиа.— Квишиладзе борини биз билан баҳам кўрган экан, бунинг нимаси ёмон? Бировнинг номини булғаб, расво қиладиган кимса доим топилар экан. Кўнглингга шунақа бемаъни ўй келдими, уни тезроқ нари қувмайсанми? Лекин сен ёмон гапни ўйлаб қўя қолмай, шартта бировнинг юзига айтиб, дилини хуфтон қиладиганлар тоифасидан экансан.

— Кўйсанлар-чи, арзимаган нарсани деб уришганинлар нимаси,— дея луқма ташлади Кучулориа.— Озиқ-овқатимиз икки кунга етади, унгача Квишиладзенинг хотини келиб қолар... Хотинингни оти нима эди Квишиладзе?

— У хотини эмас,— деди Чониа худди бу гап хузур бағишлаётгандек яйраб.— Бировнинг хотини у, оти Цуца, Квишиладзенинг ўзи айтган.

Ҳамма жимиб қолди. Кучулориа кўзларини пирпиратганча дам Чониага, дам Квишиладзегга боқар, уларнинг гап-сўзлари қизиқтириб қўйгани учун парда орқасида нафасимни ичимга ютиб қулоқ солардим.

Чониа идиш-товоқларни йиғиб, бўтқа сузди, пишлок тугагани учун улар овқатни зўр-баъзўр ейишар, ҳеч кимдан чурқ этган садо чиқмасди.

— Шундай қилиб, Цуца сенинг хотининг эмасми?— деб сўради Кучулориа.— Кимнинг хотини бўлмаса?

Квишиладзе бармоқларини ялаб туриб:

— Спиридон Сиоридзенинг хотини,— деди.— У бедарак йўқолиб кетди, қаердалигини ҳеч ким билмайди. Балки аллақачон ўлиб ҳам кетгандир. Лекин унинг ўлик-тиригини билмагунимча Цуцани никоҳимга ололмайман. Тақсирим ҳам бу нарсани аниқламагунингча никоҳ ўқиб бўлмайди, анигини билганингдан кейин уйланаверишинг мумкин, деди.

— Бу ёғини қўявер, ким дединг. Спиридон Сиорид-

земи, ўшанинг нега бедарак кетганидан гапир,— деди Кучулориа.

— Э, хотин зотига қирон келсин, қани энди, уларнинг тухумини қуритишнинг иложи бўлса,— деди Чониа тўсатдан тутақиб.— Хотини хурматли Квишиладзегга ўйнаш эди, бу Спиридон бечоранинг жонидан ўтиб кетгандир-да. Шўринг қурғур номуста чидолмай, боши оққан томонга кетворган.

— Цуца ўйнашим эмас, хотиним, фақат мени эрим дейишга тили бормайди. «Одамларнинг олдида худонинг шаръий никоҳи ўқилмагунча сенга теголмайман», дейди.

— Бировнинг никоҳидаги аёл қандай қилиб сенга хотин бўлиб қолди?— деб сўради Чониа.

— Айтиб бера қол... Спиридон Сиоридзенинг хангомасини биз ҳам эшитайлик,— деди Кучулориа.

— Ҳозир гапириб бераман,— деди Квишиладзе бир оз ўйланиб тургач.— Аввал овқатимни еб олай.

Ҳамма унинг гапини тинглашга чоғланди. Чониа ҳам идиш-товоқларни тезгина йиғиштириб қозонга солди-да, курсига чўкканча сукут сақлади.

Квишиладзе овқатини еб тугатгач, яна бир карра бармоғини ялади-да, ёстикқа суянгача ҳамхоналарини бир-бир кўздан кечириб чикди.

— Худо ҳақи, нима дейишга ҳам ҳайронман. Уч йил бурун Спиридон Сиоридзе тўсатдан ғойиб бўлди-қўйди. Бор гап шу.

Узундан-узоқ ҳикоя эшитишга чоғланган одамлар Квишиладзегга қараб бақрайиб қолишди.

— Бирдан ғойиб бўлдими? Сабаби бордир ахир? — деди Кучулориа.

Квишиладзе бош ирғаб қўя қолди.

— Бирон сабаби бордир-да. Бекордан-бекорга бош олиб кетиш кимга зарил экан,— дея гап кўшди Чониа.

— Албатта бирон сабаби бўлиши керак,— дея унинг фикрига қўшилди Квишиладзе.

— Лоқал қаёққа кетаётганини ҳам айтмадимми?— деб қизиксинди Варамиа.

— Ҳеч нарса дегани йўқ, бир оғиз ҳам гапирмади.

— Балки у табиатан камгап одамдир, ундайларнинг оғзини минг пойлаганинг билан барибир лом-мим дейишмайди,— деди Кучулориа.

— Нега энди?— ажабсиниб сўради Чониа.

Кучулориа энсасини қашиганча ўйланиб кўрсатишни ҳам истамаган одам, борар жойини айтармиди?.. Айтиб

бўпти. Бунақа одам қаёққа, нима учун кетаётганини айтиб, коскилик қилмайди.

— Нималар деб вайсаяпти бу ўзича? Қулоқ-мияни еворди-ку,— деди Чониа захрини сочиб.— Кап-катта одаму товукчалик фаросати йўклигини қаранглар. Тагин унинг товукдек қақиллашини-чи... Кейин нима бўлди? Бирон марта қорасини кўрсатдимиз?

— Йўқ, қорасини кўрсатгани йўқ. Шу бўйи бедарак кетди. Балки аллақачон ўлиб ҳам кетгандир.

— Анови Беридзе хоним... сенинг Цуцанг эри Спиридон Сиоридзе ҳақида ҳеч нарса эшитмабдимиз?— ўсмоқчилаб сўради Чониа.

— У Беридзе эмас, Догонадзе, расм-русмга амал қилиб ҳали ҳам эрининг фамилиясидан чиқмаган. Спиридондан ҳеч қандай хат-хабар олгани йўқ. Агар ундан бирон дарак топганида менга айтар эди. Хабари йўқдир-да. Квеша катта қишлоқ эмас, лекин Спиридон Сиоридзенинг бошига не кун тушганини ҳеч ким билмайди.

Яна жимлик чўқди. Анчага оғизларига сўк солиб ўтиришди-да, бирдан гапга тушиб кетишди... Беш кунгача Спиридон Сиоридзе, унинг қандай одамлиги ҳақида баҳслашишди. Унга тааллуқли ҳамма гапни сўраб-суриштиришди, ҳатто нима кийгани, иштаҳаси қандайлиги, қандай овқатни ёқтириши — ҳаммасини аниқлаб билишди. Барибир қаёққа, нега бош олиб кетгани ҳақида бир тўхташга келишолмади. Спиридон Сиоридзе аллақачон жонимга теккан, унинг номини эшитишга тоқатим ҳам қолмаган эди. Шартга бу гапга барҳам беришни кўзлаб турганимда Чониа мендан илдамлик қилиб ўрнидан сакраб турди-да, кўлига ёрилган ўтинни олиб, бақирди:

— Агар биронта ит яна унинг отини айтиб ақилласа... Манави ёғочни кўряписизларми? Шу билан уриб, бошини ёраман.

Ҳамманинг нафаси ичига тушиб кетди, шу бўйи ҳеч ким Спиридон Сиоридзенинг отини атамади, акс ҳолда, жинни бўлиб қолишим ҳеч гап эмасди.

Бу воқеа тортишувнинг бешинчи ё олтинчи куни юз берди, унгача нималар бўлганини билсангиз эди. Квишиладзенинг зоғора унини ростдан ҳам икки кун ичида еб тугатишди. Учинчи куни ҳамма бир-бирининг кўзини шамғалат қилганча деразага тикилиб ўтиришди, лекин уларни кўргани ҳеч ким келмади. Кечки пайт айвонда Чониа мендан конверт сўради: «Уйдагиларга хат ёзаман, бир келиб кетишмаса очдан ўлиб қоладиганга ўхшайман»,— деди. Мен тоғамнинг

хонасига кириб, конверт, қоғоз, қалам олиб чиқдим. Чониа дарров хат ёзишга киришди.

— Қоронғида бекорга ёзаяпсан, Чониа, кўзинг оғриб қолади,— деди Кучулориа унинг кимга нима деб ёзаётганини билиш илинжида.

— Биз бу ерда очдан ўлганимиздан кўра, менинг кўзларим оқиб туша қолсин. Самтретридада қариндошларим бор, хатимни олишса, балки бирон нарса ташлаб кетишар, лоақал лабимизни ёглаб, нафсимизни алдаб турармиз,— деди шерикларининг мақсадини пайқаган Чониа.

Қоронғи тушиб, эл оёғи тинганда мен, тоғам, Хосро учаламиз чирок ёқиб, тамадди қилгани ўтирдик. Қарасам, столда мен Чониага олчикиб берган конверт ётибди, устига Квишиладзенинг маъшуқаси Цуца Сиоридзенинг оти ёзилган.

— Бу нима?— деб сўрадим.

— Чониа бериб кетибди. Квишиладзенинг саводи йўқ экан, Чониа хат ёзиб берибди. Потига борганинда ола кет, биронта қутига ташлаб юборарсан, деб илтимос қилди.

— Балки Квишиладзе бирон егулик сўраб хат ёзгандир? Бу ишни пайсалга солиб бўлмайди, дориларимиз ҳам тугаб қолган,— деди Мурман тоғам.

Овқат устида Чонианинг менга бир хил, Хосрога бутунлай бошқача гапирганини, конвертнинг устидаги адрес ҳам у айтгандек эмаслигини ўйлаб ўтирдим. Лекин бу ҳақда чурқ этиб оғиз очмадим. Ўзим қачондан бери Потига бориб, каламуш олиб келмоқчи эдим. Бултур ёзда битта каламушхўр боқиб, отини Фиръавн қўйганман. Ўша пайтларда унга харидор топилмади. Мен жиннилик қилиб уни касалхонага қўйиб юборган пайтимда харидор келиб қолди, лекин энди Фиръавнни сотгим келмай қолди — ўзи ҳам жуда зўр одамхўр чиқди-да, нархи ҳам харидор айтгандан анча-мунча баланд эди. Шундай қилиб Фиръавн касалхонада қолиб кетди, сичқон, каламушларнинг додини берди, ён-атрофимиздаги ҳамма кемирувчиларга қирон келтирди. Энди каламуш тутиш учун ўзим Потига боришим керак, бандаргоҳ омборларига қопқон қўйиб ташлаганман. Бу сафар Фиръавнни ҳам ола кетиш ниятим бор, унга янги харидор топилиб қолди.

— Мен эрталаб Потига бормоқчиман,— дедим Хосрога.

— Бўлмаса, дори-дармон ҳам ола кел, мен ўтинга бора қоламан,— деди Хосро севиниб.

Шунга келишдик.

Ҳамма ўз жойига бориб қўзилди, мен Чонианинг хатини қўйин чўнтагимга солиб қўйдим. Тонг ёришар-ёришмас,

Фиръавни излашга тушдим, бироқ у ярамас ўлжа излаб узокроққа кетган шекилли, кораси ҳам кўринмасди. Шартта кўл силтаб, шаҳарга равона бўлдим. Поти қаттикроқ чақирса эшитиладиган жойда, тоғамнинг касалхонаси энди шаҳарнинг бир чети ҳисобланади. Йўлнинг ярмига борганда хатда нима ёзилганини билгим келиб, бетоқат бўлавердим. Чўнтагимдан хатни олиб у ёқ-бу ёғини айлантириб кўрдим, очиб ўқишга бетим чидамайди... охири ўзимни тиёлмай очишга қарор қилдим. Конверт ҳафсала билан елимланган экан, уни тупугим билан намлаб ивитдим-да, авайлаб очдим. Чониа Квешадаги Цуца Сиоридзеге Квишиладзенинг номидан мурожаат қилиб, Спиридон Сиоридзе топилганини, у билан бирга даволанаётганини, агар тезроқ хабар олмаса, иккаласининг ҳам аҳволи танглигини айтаркан, муҳаббати ҳақи-ҳурмати бирон егулик олиб келишини, бироқ Спиридон сезиб қолмаслиги учун касалхонага яқин йўламаслигини ўтиниб сўраганди. Фалон куни сени дўстим Чониа касалхонага келаверишда бир чеккада ўсган зирк бутаси тагида кутиб олади, олиб келган нарсаларингни унга бериб кетавер, деб тайинларкан, докторга тўлаш учун ўн сўм пул жуда ҳам зарурлигини таъкидлаб ўтган эди. Кўришган пайтингларда Чониа сенга бор гапни гапириб беради — Спиридон тўғрисида ҳам, мен ҳақимда ҳам, бу ерда қандай кун кечираётганимизни ҳам билиб оласан, деб тугатган эди у хатини.

Нима қилишимни билмай бошим қотди. Олдинига шартта хатни йиртиб ташламоқчи ҳам бўлдим, кейин ўйлай-ўйлай охирига ростини ёзиб жўнатаман, деган хаёлга бордим, ёпирилиб келаётган фикрларнинг кўплигидан миям говлаб, тайинли бир қарорга келолмадим. Шу зайил шаҳарга ҳам етиб келдим, алоқа бўлимига ҳам кирдим. Э, бўлганича бўлар, бу ифлос сирни фош этишнинг эрта-кечи йўқ, деган хаёлда хатни қутига ташладим. Хатни ташлашга ташладиму тўғри иш қилдимми, йўқми, деб баттар ич-этимни ея бошладим. Кечгача эзилиб, адоий-тамом бўлдим.

Дорихонадан зарур дориларни олдим, омборга кириб қопқонга тушган каламушларни қафасга солиб, изимга қайтдим. Олиб келган нарсаларимни жой-жойига қўйгунимча қош қорая бошлади, наридан-бери тамадди қилдим-да, ўринга кирдим; куни билан тиним билмай чарчаган эканман, тош қотиб ухладим.

Эрталаб ҳали кўзимни очиб улгурмай Кучулорианинг овози кулоғимга чалинди:

— Бугун ғалати туш кўрибман, биронтамизни кўргани кимдир келадиганга ўхшайди. Мана, кўрасизлар, албатта биров келади.

Хамма ундан кўрган тушини айтиб беришни илтимос килди. Кучулориа роса бир соат эзмаланди.

Улар тўрт кундан бери туз тотишмас, менинг назаримда ҳам кимдир албатта кўргани келадигандек туюларди. Бугун ҳам йўлга қарайвериб ҳамманинг кўзи тешилгудек бўлди, афсуски, ҳеч ким келмади.

...Бу воқеа ўша куни кечкурун юз берди — лекин йилини, ўлай агар, эслолмайман. Эслаб, йил санашга унча хушим йўқ, бунга эҳтиёж ҳам бўлмаса керак. Аллақачон қоронғи тушган, соат ўн бирлар чамаси... Мурман тоғам билаң нарда ўйнаб ўтирган эдик. Хосро ора-чора ўйинни томоша қилиб, мудрайди. Узоқдан туёқ товуши эшитилди.

— Хосро, жой солиб қўйдингми?— деб сўради тоғам.

Хосро бош ирғади.

— Шу пайтда ким келяпти?— дея қизиқсиниб сўрадим.

Тоғам бамайлихотир жавоб берди:

— Касаллар-да. Кундузи бир подачи учрашиб кетган эди, шеригини опкелаётган бўлса керак. Ўшалардан бошқа ким ҳам келарди.

— Уларга нима бўпти?

Бу гал ҳам Мурман тоғам шошилмай, ўта хотиржамлик билан жавоб берди.

— Айиқ гажиб ташлабди,— деди у, бироқ ёлғонни қойил килолмаганини ўзи ҳам сизди.

Тоғам мендан ниманидир яшираётганини сезиб турибман. Майли, дедим ўзимча, кўрамиз қачонгача сир сақлар экансан.

Бу орада туёқ товушлари эшик тагига етиб келди.

— Мурман-батано!— деб чақирди кимдир.

Тоғам менга меҳмонларнинг олдига чироқ кўтариб чиқишни, Хосрога отларни отхонага олиб киришни буюрди.

Меҳмонлардан бири отдан ўзи тушди, бироқ иккинчисининг оёғи қаттиқ лат еган экан, Хосро унинг қўлтиғидан олиб, тушишига кўмаклашди.

Мен чироқни столга қўйиб, олдин оксаётган кишига, кейин ҳамроҳига қарадим. Оқсоқланаётган кишини биринчи кўришим, шеригини дарров танидим — бу Дата Туташхиа эди. Чакка сочларига оқ оралаганини айтмаса, у деярли ўзгармабди. Дата ҳам мени қаерда кўрганини эшлашга уринди-ю, бироқ сир бой бермади. Танимаганга олса олар. Мен ҳам уни танимаганга оламан.

Мурман тоғам касалларни кўриб, дори-дармон қилиши керагу бироқ мен борлигим учун имиллаб атай пайсалга соларди. Уларга халал бераётганимни сезиб, ўрнимдан турдим.

Яхши ётиб туринглар, деб эшикка қараб юрдим, шу пайт остонада фиръавн пайдо бўлди: чўнқайиб ўтирди-да, олдинги оёқларини чўзганча тебрана бошлади. Мен у ярамасни кеча эрталаб тополмаганим учун ҳали ҳам аччиғланиб юрган эдим, шу сабабли:

— Бор, йўкол!— деб бақириб бердим.

Фиръавн худди ранжигандек қараб кўйди-да, лип этиб ташқарига чиқиб кетди.

— Чўққанинг боласи ҳам бунчалик семирмайди. Тағин бу ўргатилган экан,— деди Туташхианинг ҳамроҳи.

Чурқ этмадим. Туташхиа ҳам индамай кулимсираб кўйди. Бу мени таниганининг биринчи белгиси эди. Мен ўз хонамга чиқиб кетдим.

Бизнинг ота касбимиз аллақачон инқирозга учраган, ҳозир мен сизга айтиб берадиган гап энди ҳеч кимга сир эмас. Бунинг устига, сизни қизиқтираётган воқеа каламушларга боғлиқ бўлгани учун, олдин бу махлуқлар тўғрисида гапириб бермасам ҳеч нарсага тушунмайсиз.

Каламушхўрлар икки хил усулда — овқатдан сириб ё очопатлик билан етиштирилади. Унақасида ҳам, бунақасида ҳам, барибир, одамхўр бўлиб чиқади, шунинг учун мен овқатдан сиришни маъқул кўрдим — вақтинг камроқ кетади. Албатта етти ёки тўққизта каламушни олиб, бўш бочқага солиш керак. Агар каламушхўрни оч кўйиб етиштирилса, темир бочка бўлгани яхши. Акс ҳолда, оч каламушлар ёғочни кемириб, қочиб кетади. Агар каламушларни мечкай қилиб боқсангиз, ҳар қанақа бочка ҳам тўғри келаверади — қорни тўқ жониворлар ёғочни кемирмай, жимгина ётади. Фақат бочканинг ичини қоронғи қилиб кўйиш керак. Озгина ёруғлик тушса ҳам уринишингиз зое кетади. Агар ўзинг чироқ ёқиб қарамасанг бочканинг таги қоп-қоронғи бўлиши шарт. Каламушларни овқатдан сирсангиз сувдан бошқа ҳеч нарса бермаслигингиз керак. Агар мечкай қилсангиз, бўккунча едириш керак. Фақат ё жўхори, ё бугдой бериш лозим. Мен қисқа қилиб гапириб беряпман, аслида бу нарсанинг бутун бошли ўзига хос усуллари бор.

Меҳмонларнинг олдидан чиқдим-да, бемалол ётиб ухладим. Хосро хонамга янги касалларни бошлаб кирганини ҳам сезмабман.

Эрталаб одатдагидек катта хонадаги гап-сўзлардан уйғониб кетдим. Дата Туташхиа орқасини ўгириб ётгани учун унинг ухлаётганини ҳам, уйғоклигини ҳам билиб бўлмасди. Ҳамроҳи шифтга тикилиб ётган экан, уйғонганимни кўриб, яхши ётиб турдингми, деб сўради. Бир оздан кейин Хосро келиб, бет-қўл ювиш учун сув тайёрлади.

— Бесо-батано, — деди у, — қачон нонушта қилгингиз келса, опкелиб бераман.

Мен бу исмни аниқ-таниқ эшитдим, лекин Дата Туташхиа билан бирга келган бу одам ўзининг ҳақиқий отини айтмаслиги турган гап. Дата Туташхиа Мосе Замтарадзе деган янги ўртоқ топиб олибди, деган овозалар юрарди. «Балки ўша одам шудир», дея кўнглимдан ўтказдим. Бу тахминим тўғри бўлиб чиқди.

— Отиа-батано, тур, нонушта қилиб олайлик, — дея ҳамроҳини уйғотди Замтарадзе.

Улар бир-бирини суяб, инқиллаб-синқиллаб зўрға ювиниб келишди. Хосро ковурилган чўчка гўшти, қуймоқ, картошка ва бир қадахдан ароқ олиб келди. Мосе Замтарадзе овқатланиб бўлгач, яна ўрнига чўзилди. Дата Туташхиа хуржунидан «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон»ни олиб, ўқий бошлади.

— Сен Фиръавндан кўрқиб, биронта каламуш бу уйнинг яқинига йўламайди, деган эдинг, ҳаммаёқни каламуш босиб кетибди-ку, — деди Мосе Замтарадзе. — Каравотимнинг остидами ё деворга яқинроқ жойдами, билмайман, роса базми жамшид қуришди, назаримда каламуш бозори очишди-ёв, у жим туриб қулоқ солди. — Мана ҳозир ҳам нима балоларни қитирлатиб, изғиб юришибди.

Каравотлар айвонга туташ деворга тақаб қўйилган, айвонда эса каламуш солинган бочка бор эди.

Туташхиа қулоғини динг қилди, унинг ҳар бир пайи тараф тортилганини ҳис этдим.

— Бугун ҳам ҳаво булут экан-ку, — деди у ўрндан тураркан.

Унинг ўмров суяги шикастланган, шу боис қийналиб юрар, айвонга чиқиш учун катта хонани кесиб ўтиши, печка билан каравот оралиғидаги тор жойдан қисилиб юриши керак эди. Мана шу тор оралиқда Чониа турарди. Туташхиа унга тегиб кетмаслик учун ёнлаб юрди, агар Чониа йўлни тўсиб қўймаса, бемалол ўтиб кетарди.

— Бу ердан икки киши ўтолмайди. Нарёқдан айланиб ўтиш кераклигини кўрмаяпсанми?

Абраг унинг хоҳишига сўзсиз итоат этиб, печканинг орқасидан айланиб ўтди.

— Шундай бўлсин! — деди Чониа.

Туташхиа тўхтаб, унга бошдан-оёқ разм солди. Чониянинг шўри қурийди энди, сурбетлиги қимматга тушадиган бўлди, деб ўйладим.

Чониа маъносиз кўзларини Туташхиадан узмай безрайиб турар, «бу ернинг хўжайини менман, кимлигингдан

катъий назар, менга хуш келган тартиб-қоидага сен ҳам
риоя қиласан, бўлмаса попугингни пасайтириб қўямиз»,
деяётганга ўхшарди.

Дата Туташхиа Чониага диққат билан разм солар экан,
ийиғида кулимсираб қўйди ва ўз қарорининг тўғрилиғига
шонч ҳосил қилиб бош ирғади-да, бўлди, тушунарли, деган-
дек айвонга ўтиб кетди.

Мен ирғиб ўрнимдан туриб, кийина бошладим. Мосе
Замтарадзе секингина енгимдан тортиб, шивирлади:

— Кечирасиз, батоно, сал нарироқ турунг, ким экан
анови...

Мен четга ўтиб турдим, Мосе Чониага бир қур кўз
гашлаб, яна ўрнига ётди. Ҳеч нарсадан хабари йўқ Чониа
оловни титкилади, ўтин гув этиб ёниб кетди. Квишиладзе
Чониа эшитмайди деб Кучулориага гап қотди:

— Кўрдингми, янги келганни болади-ку, а...

Кучулориа Чониага ўғринча кўз ташлади, унинг кўзи
тушиб турмаганига амин бўлгач, кулимсираб қўйди. Чониа
эса печканинг қоққоғини ёпди-да, худди нутқ сўзлашга
чоғланган нотикдек томоқ кириб гап бошлади:

— Гапга суягинг йўқ, батоно Квишиладзе, лекин миян-
ни ишлатмайсан. Тўртта мажруҳ неча кундан бери туз
тотмай ўтирганимиз ҳақида ўйлаб кўрдингми ҳеч? Пулимиз
ҳам йўқ. Пул бўлгани билан барибир, юришга ҳолинг кел-
майди. Қайси биримиз Мурман Торианинг четан девори-
дан ошиб ўта оламиз? Потига бориб, озик-овқат олиб келиш
ҳақида гапирмай қўя қолай...— Чонианинг сўзамоллиғига
тўсатдан кўз тегди, ҳатто гапини тугатмасданоқ жим бўлиб
қолди.

— Рост айтасан,— Кучулориа бу сўзларни шу қадар
самимият билан айтдики, Чониа яна гапга тушиб кетишига
оз қолди.

— Ростликка рост-а, лекин егулигимиз тугаб, тиши-
мизнинг кирини сўриб ўтирган бўлсак, янги келган одам
айбдорми? Ундан нима истайсизлар?— деди Варамиа.

— Жуда ҳам ҳафтафаҳмсан-да, Варамиа, мен нима
деяётганимни яхши биламан,— дея унинг оғзига урди Чо-
ниа.— Булар кеча кечаси келишди. Хуржунида ҳеч вақоси
йўқ деб ўйлайсанми? Бизнинг олдимизга кириб, шундай-
шундай гап, ҳаммамиз худонинг бандасимиз, келинлар,
боримизни бирга баҳам кўрайлик, тугаса, у ёғига худо
пошшо, унгача биронтангизни кўргани келиб қолишар,
кейин сизларникини бўлишиб ермиз, дейиш ўрнига нима
қилишяпти? Ёнидаги одамлар очликдан сулайиб ётгани
билан иши йўқ, ёғи оқиб турган қовурдоқни паққос

тушириб, қоринларини силаб ётишибди, тагин керилиб юришларини-чи. Уларнинг берган саломни менинг қорнимни тўйдирармиди?..

— Хўш, нима қилишсин дейсан?— сўради Варамиа.

— Уларнинг баданида озгина одамгарчилик, калласида тарикча ақл, фаҳм-фаросат бўлса, мен айтгандек қилишарди. Шошмай туришсин хали, уларни шунақа бошлайки... Кечаси ўринга кириб олиб тагин оғзиларини чапиллатишсин-чи... Бунақаларга энди дуч келаётганим йўк... Кўпини кўрганман, улар билан қандай гаплашишни ҳам яхши биламан. Гапимга ишонавер.

— Агар чурагимизни бекитқча есак, томоғимиздан ўтмайдими, гирибонимиздан оласанми?— дея кулди Замтарадзе.

— Кўрасан-да, — деб кекирдагини чўзди Чониа.

— Кучинг кўпми дейман-а, сен дайди жуда зўрга ўхшайсан-ку, а? Эсимиз борида жуфтакни ростлаб қолмасак бўлмайди шекилли.

Хонага жимлик чўкди. Мен каламушларимдан хабар олиш учун эндигина айвон эшигига оёқ босган ҳам эдимки, яна Замтарадзенинг овози эшитилди.

— Гапнинг очиғи бизнинг ҳеч вақомиз йўк, борди-ю, бўлганида сен, муттаҳам, урвоқ ҳам ололмасдинг биздан. Наҳотки шунга ҳам ақлинг етмаса?

— Кўлимдан нима келишини кўрсатиб қўяман. Пўписа қилаётганим йўк, катта гапиришни ёмон кўраман. Сизлар сўяк мужиганда биз тишимизнинг кирини сўриб ўтирайликми? Бекорларни айтибсан!

— Менга қара, биродар, бизнинг ростдан ҳам ҳеч вақомиз йўк. Хосро овқат қилиб бергани учун ҳақини тўлашга келишганмиз. Нима қил дейсан? Сенлар оч қолган бўлсаларинг, биз ҳам оч ўтиришимиз керакми?

— Буни қара-я, биров ўлай деса, сен қулай дейсан-а! Сенинг ўрнингда инсофи бор одам бўлганида иложини топарди... Бўлди, зорланаверма, нолишингни эшитавериб, бошим айланиб кетди.

— Жуда ҳам жонингдан тўйганга ўхшайсан-ку, сен ярамас.

— Нега жонимдан тўяр эканман! Катта кетма, ифлос, барибир, ҳаммага кучинг етмайди. Етганда нима бўлишини биласанми? Урсанг, мен тил тортмай чўзиламан-қўяман, сен дорга осиласан — етар жойинг шу. Қовоқ қалланг ишласа, шу гапим эсингдан чиқмасин.

Замтарадзе индамади. Печкадаги ўтиннинг чирсиллаб ёниши хонага чўккан жимликни бузди.

Айвонга чиқсам, Дата ҳовлида айланиб юрган экан. Мен биринчи империалистик урушда қатнашганман, Дата Туташхиа қилиб юрган ишлар урушда рекогносцировка¹ деб аталарди...

Бочкага қарасам, каламушлар сув идишни ағдариб юборган экан, тўлдириб жойига қўйдим. Мени кўриб Туташхиа айвонга чиқди, каламушларни кузатиб тургач, қизиқсиниб сўради:

— Улардан биттаси одамхўр бўлиши ростми?

— Ҳа.

— Ютоқиб кетишгандир.

— Очиқишган, лекин ростакамига ютоқишига ҳали анча бор. Ҳақиқий очлик бошланиши учун яна анча-мунча вақт ўтиши керак.

Бир соатдан кейин нонушта қилгани кирдим. Тоғам йўқ экан, уни касал кўргани олиб кетишибди, мен бўлиб ўтган гап-сўзларни, беморларимиз очликдан қай аҳволга гушиб қолишганини тезроқ унга айтгим келиб, бетокатланардим. Тамадди қилиб, айвонга чиқсам, Дата панжарада офтобга тобланганча китоб ўқиб ўтирибди. Мен ҳам дарсларимни такрорлашим керак эди, изимга қайтиб, дафтар-китобимни қўлимга олдим. Лекин китобни ҳали ўқиб улгурмасимдан, Замтарадзе мени имлаб чақирди. Кўриниб турибди, нимадир демоқчи-ю, айтолмаяпти.

— Нима дейсиз, батоно?— деб сўрадим.

— Ҳм-м... Нима қилсак экан?— деди у овозини пасайтириб.

Мен ҳам шивирлаб гапиришим кераклигини англасамда, бироқ бунинг сабабига ақлим етмасди.

— Анови ярамас Чониа билан гаплашганимни Отиа билмадимикин?

— Йўқ, билгани йўқ, у ҳовлида юрган эди.

— Биласизми, Чониа ипириски одаму лекин гапида жон бор,— деди Замтарадзе.— Биз бу ерда бўкиб ётсак, у ёқда улар оч ўтиришса, ахир бу инсофдан бўлмас.

— Мурман тоғам камбағал одам, топган-тутганини касалларга, дори-дармонга сарфлайди, лекин шунча одамни боқолмайди. Хосрога саккиз ойлик иш ҳақини ҳам бергани йўқ. Ёнида бир мириси йўқ.

— Худо хайрингизни берсин, бу ҳақда гапирмоқчи эмасман. Мен бутунлай бошқа нарса ҳақида ўйлаяпман...

¹ Рекогносцировка — душман тўғрисида маълумот олиш учун командирнинг ўзи ўтказадиган разведка. (Тарж.)

Авваллари ҳам касаллар оч қолишганми? Шундай пайтларда нима қилардинглар?

— Ростини айтсам, бунақасини эслолмайман. Агар пулинглар бўлса, оғайнингиз билан бирор пуд зогора ун, озгина пишлоқ олиб беринг. Унча қимматга тушмайди: улар ҳам тўқ, сизлар ҳам тинч бўласизлар. Унгача биронтаси кўргани келса, бирон егулик ташлаб кетишар. Осон йўли шу.

— Мен ҳам шу йўлни ўйлагандим, лекин оғайним бунга кўнмайди-да.

— Нега?

— Ўзидан сўраб кўринг.

— У нима қилган бўларди?

— /Уми?.. То касаллар бирон егулик топмагунча овқатга қўл урмайди. Гапимга ишонаверинг, худди шундай қилади. Ўзиям ёрдам бермайди, менга ҳам йўл қўймайди. Унинг одатини яхши биламан, қасам ичдим, тамом, гапидан қайтмайди.

Нима дейишимни билмай қолдим.

Хосро катта хонага кириб, дори улашди-да, у ёқ-бу ёқни супуриб-сидиришга тутинди.

— Бизнинг қишлоқда урушга бориб, турклар билан жанг қилган бир одам бор.— Катта хонадан Квишиладзенинг овози эшитилди.— От гўштидай қилинган кабоб еганман, дейди. Ёлғон гапирадиган одам эмас, лекин мундоқ ўйлаб қарасам, от гўшtidан қилинган кабобнинг нимаси ёмон? Ҳарбийларнинг отини нима билан боқишади ахир? Ўт, пичан, арпа, сулидан бошқа нарса беришмайди-ку.

— От гўшти ҳақида бир нарса деёлмайман, еб кўрмаганман,— гапга кўшилди Кучулориа,— лекин овланган қушнинг ичак-чавоғи тозалаб ташланмаса, дарров айнийди, ҳидланиб қолибди, деб ўйлайсану аслида бемалол еса бўлади. Қуённи отиб, то уйга олиб келгунингча ҳидланиб қолади — ташлаб юборишдан бошқа нарсага ярамайди, деб ўйлайсан. Йўк, тайёр овқатни ташлайдиган аҳмоқ борми? Терисини шилиб, қорнини ёргач, яхшилаб ювиб ташлагандан кейин бемалол тановул қилсанг бўлаверади. Бошқа овқатлардан кам жойи йўк, ҳатто улардан ширинроқ ҳам. Сихлаб, оловга тутсанг, шунақа хушбўй хид таратадики, ёғи оқиб иштаҳани очиб юборади, оҳ-оҳ, асти кўявераси!

Хосро беморларга бир қур кўз ташлагач, аста бош чайқаб, чиқиб кетди.

— Нақ кўнглимдаги гапни топиб айтдинг, Кучулориа,— деди Квишиладзе.— Ҳозир худди шу ҳақида ўйлаб турган эдим. Бир куни тоғда ўлиб ётган какликни топиб олганим эсимда, ўлганига камида уч кун бўлгандир ўзиям...

— Биласизларми, бу ҳақда гаплашишга бизни очлик мажбур қилди,— дея гапга аралашди Варамиа.— Оч қолганда овқатдан гапириш керак эмас, баттар очикасиз, бекорга ўзингларни қийнаяпсизлар, тангримнинг карами кенг, ойнинг ўн беши қоронғу бўлса, ўн беши ёруғ.

— Бундан кейин овқат тўғрисида гапирганларингни эшитмай!— пўписа қилди Чониа.

Ҳамма жимиб қолди.

— Эҳ-ҳа, жуда адоий-тамом бўлибди-ку булар,— Замтарадзе менга юзланиб шивирлади:— Манави пулни олинг, йигитча. Уларга пул бериш мумкин эмас, миннатдорчилик билдиравериб жонингдан безор қилишади. Отиа улар қаердан овқат топиб ейишаётганини билиб қолса, тамом, дўстлигимизга путур етади. Илтимос, бу пулларни Хосрога обориб бERING, Потидан бирон нарса олиб келсин-да, Мурманнинг номидан ановиларга улашсин.

Орадан икки соат ўтар-ўтмас Хосро Мурман тоғам номидан катта хонадондагиларга анча-мунча зоғора ун ва олтиетти фунт сулғуни берди.

Ҳамма донг қотиб қолди, фақат Варамиа хуши ўзига келиб, чиқиб кетаётган Хосрога миннатдорчилик билдира бошлади.

Бу орада Туташхиа қайтиб кирди, «Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон»нинг ўзига ёққан жойини излаб варақларкан, худди шеригидек қулоғини динг қилиб, катта хонага кулок солди.

Кўшниларимиз анчагача жим туришгач, бирдан ёрилишди. Чониа қозонни кўтариб сувга югурди, печкага ўт ёқиб, қопнинг оғзини очди-да, зоғора ун ачиб қолмаганмикин деган хавотирда ялаб кўрди. Қолганлар бири олиб, бири қўйиб Мурман тоғамни мақташга тушиб кетишди. Қвишиладзе нукул, фалон-писмадон жойдаги фалон-писмадон одам шунақа олижаноб иш қилибдики, шунақанги саховат кўрсатибдики, дер, Кучулориа эса, у одам бизнинг докторимиздан олижаноброқ, сахийроқ бўлиши мумкин эмас, дея эътироз билдирарди. То бўтқа пишиб, уни ея бошлагунларича ҳеч кимнинг оғзи гапдан бўшамади — тоғамни авлиёга чиқариб қўйишларига оз қолди. Ўша куни Чониа икки қайта қозон қайнатиб, хаммани тўйгазди. Вақт ярим кечадан ошганда Кучулориа: «Яна бир марта овқат пиширмайсизми-а», деб қолди. Бу гап ҳаммага маъкул келди, печканинг қопқоғи тўхтовсиз очилиб-ёпила бошлади.

Улар эрталабгача гаплашиб, уйқумни ўчириб юборишди, қачон кўзим илингани эсимда йўқ. Кўзимни очсам, улар ҳали ҳам гап сотишар, ҳаммаёқни бўтқанинг ёқимсиз

хиди тутиб кетган эди. Дата Туташхиа кўринмас, Замтарадзе эса кулимсираб ётарди.

— Бугун кўп ухлавордингиз-ку,— деди у паст овозда.— Эрталабдан бери икки марта қозон қайнатишди. Одамнинг кўзи тўймагунча ўзи тўймайди. Очлик дегани шу-да.

— Текин бўлса, ёрилгунча ейишади-да,— дедим.

Хосро Замтарадзе билан Туташхианинг нонуштасини олиб келди. Замтарадзенинг рухи тетик, ҳаракатлари чакқон, дарров ўрнидан туриб косасига кўз ташлади.

— Отиа айтганини қилдим,— деди Хосро.— Бизга ҳам бўтқа билан сулгунидан бошқа нарса бермайсан, деб тайинлади.

Замтарадзе аввал менга, кейин Хосрога кўз ташлади.

— Отиа сизга пул берганимни билиб қолдимикин-а... Ким айтиши мумкин?

— Йўк, ҳеч нарса дегани йўк,— деди Хосро.

— Каердан биларди,— дедим шубҳага ўрин қолдирмаслик учун.

Замтарадзе бир оз хотиржам бўлиб, чалқанча ётганча шеригини кута бошлади. Туташхиа кирганидан кейингина тамадди қилгани ўтиришди.

— Отиа-батону шу пайтгача сенинг рўза тутганигни¹ ҳеч кўрмаган эканман-а,— деди Замтарадзе.

— Шароитга қараб иш тутаверамиз, нима фойдали бўлса, шуни қиламиз,— деди Туташхиа.

Кейинги беш кун бадалида айтарли янгилик юз бергани йўк. Замтарадзенинг оёғидаги дарз кетган суяк битди шекилли, шиши қайтди. У ҳассага таяниб, дадил юра бошлади. Дата Туташхиа ҳам согайиб, қўлини бемалол қимирлатадиган бўлди. Бу орада катта хонадагилар Хосро олиб келган ҳамма нарсани еб битиришди. Замтарадзе яна бир бор ўз саховатини намойиш этишига тўғри келди. Энди ҳеч ким от гўштию ҳидланган парранда ҳақида гапирмай қўйдди. Беморлар кўнгли тусаган вақтда қоринларини тўйгазиб овқат ейишар, негадир камгап бўлиб қолишганди. Ора-чира бир-бирларига гап қотишарди.

Бир куни эрталаб биз Замтарадзе билан гаплашиб ўтирганимизда у мендан Туркияда яшовчи гуржи қабилалари ҳақида суриштиришга тушди. Туташхиа одатдагидек ҳовлида айланиб юрар, катта хонадагилар эса нонуштага тайёргарлик кўришарди.

— Чониа, ҳов Чониа!— деган Квишиладзенинг овози

¹ Насроний динида гўштли, сутли, тухумли овқатлардан парҳез қилиб рўза тутилади. (Тарж.)

эшитилди.— Бир ҳафтадан бери кузатаман, биласанми, сен... Эътибор бериб қарасам... бўтқа билан пишлоқни тенг бўлгин-да, илтимос, ҳаммага баробар улаш.

Кучулориага овқат узатаётган Чониа анграйиб, товоқ тутган қўл ҳавода муаллақ қолди.

— Қаранглар, яна бошлашди,— деди Замтарадзе.— Ҳаммаси баробар еяётган бўлса ҳам ҳеч кўзи тўйай демайди, назарида унинг ҳақини уриб қолаётгандек туюлаверади.

— Манавини қаранглар! — дея кекирдагини чўзди Чониа.— Бундан чиқди, мен сенга кам бериб, ўзим кўпини еяётган эканман-да, а, шундай демоқчимисан?

— Сен ўзингга ҳаммадан кўпроқ олиб қолаётганинг, кирмочни ҳам бир ўзинг еяётганинг майли, ўчоқ бошида хизмат қиляпсан, ҳаққинг бор, фақат Кучулорианинг идишига Варамиа иккаламизга қараганда кўп солиб беришинг инсофдан эмас. Бундан кейин бунақа қила кўрма! — деди Квишиладзе.

— Нима деяпсан, нималарни валдираяпсан ўзингча, у менга бошқалардан кам овқат бераётгани йўқ. Нима қиласан бўлмагур гапларни гапириб!— деди жанжал чиқишидан кўрққан Варамиа ҳовлиқиб.

— Чониа бундай қилмайди,— деб гапга аралашди Кучулориа.— Ҳамма олдин шеригининг эмас, ўзининг товоғига қарайди.

— Қилган ишим ёқмай қолдими ҳали? Бўлмаса, мана ун, пишлоқ, ана қозон-товоқ, овқатингни ўзинг пишириб еявер! Бундан кейин сенга овқат пишириб берадиган аҳмоқ йўқ, гап тамом!

— Кўйсанглар-чи, уришганинглар нимаси,— деди Варамиа уларни мурсага келтирмоқчи бўлиб.— Оч қолганимизда ҳам чидаш керак эди, лекин тўқликка шўхлик деганларидек, тагин бир-биримизни ғажиганимиз ортиқча. Менинг тегишимни ярми ҳам етади, зўрға еяпман. Меникидан ола қолинглар, шунда бемалол тўясизлар.

— Энди Квишиладзега овқат қилиб бермайман,— деди Чонианинг ўжарлиги тутиб.

— Кучулориа иккаламиз қандай қилиб овқат пиширамиз? Нима, энди Квишиладзе очдан ўлиши керакми?

— Менинг нима ишим бор?!

Туташхиа хонага кириши билан гап-сўз тинди.

— Қорни тўйиб, бурнидан чиққанига қаноат қилмай, энди бир-бирини ғажирмоқчи,— деди Замтарадзе шивирлаб.— Тўқлик қутуртиряпти!

Туташхианинг кўнгли алағда бўлиб, ўзини кўйгани жой тополмасди, овқатга қўл ургани ҳам йўқ, хонада у ёқдан-

бу ёққа бориб келаркан, худди муҳим сирни маълум қилаёт-
гандек:

— Бочкада антиқа иш бўляпти, — деди.

— Нима бўляпти? — деб сўрадим хотиржам.

— Битта каламуш ўртага тушиб олибди, куни битган шекилли. Бошқалари қачон ўлишини пойлаб теварагида тикилиб туришибди.

Бу гап мен учун янгилик эмасди. Очликка дош бера олмаган каламуш жон талвасасида типирчилай бошлагач, қолганлари унга ташланиб, еб қўйишади. Шунақа пайтда биринчи бўлиб ўлжага ташланган каламушни мўлжалга олиб қўйиш, уни эҳтиётлаш, бошқаларининг хуружидан муҳофаза қилиш керак. Ҳамма каламушлар баробарига биттасига ташланганда уришиб кетишади, бунақа пайтда ўлжага биринчи бўлиб ташланганини тишлаб ташлашлари мумкин. У жароҳатланиб ҳолдан тойса, дарров еб қўйишади. Баъзан жароҳатланган каламушнинг яраси газак олиши, потос бойлаб ўлиб қолиши мумкин. Шунча хатти-ҳаракатинг беҳуда кетиб, меҳнатингга қўйиб қолаверасан.

— Энди ҳақиқий очлик бошланибди, Отиа-батано, — дея айвонга йўл олдим.

Туташхиа орқамдан чиқди, бироқ бочканинг ичида томоша қилишга арзийдиган жангу жадал тутаган, фақат етти-танинг ўрнига олтига каламуш қолганди. Улардан бирига ўлган каламушнинг думи теккан экан, эринчоқлик билан кемтирди. Биронта каламушнинг танасида жароҳат изи сезилмас, бу ҳол ваҳшийлик бугун такрорланмаслигидан далолат берарди.

Дата Туташхиа панжарага ўтириб, денгизга ўйчан тикилди.

Мен уйга кириб, жойимга ўтирганимда қўшни хонадан Варамининг ҳар бир сўзни ўйлаб, салмоқлаб гапиргани эшитилди.

— Жаноб Мурман бизни боқяпти-ю, лекин ҳеч нарсага аралашаётгани йўқ. Ҳалигача сизларга яна бир марта овқат бераман, кейин сўраб юрманглар, демади. Нега биз ўзимиздан ўзимиз уришиб, талашиб-тортишиб ётибмиз? Агар биронтамиз тўймай қолаётган бўлсак, кўйинги сафар кўпроқ пишира қоламиз, тамом-вассалом. Квишиладзе-батано, сенинг Чониа менга овқатни кам беряпти, дейишинг ўринсиз. Кўзинг очлик қилиб, бўлмағур гапларни гапиряпсан. Сен ҳам, Чониа-батано, бунақа арзимаган нарсаларга ўпкалай-верма. Одам баъзан шунақа жаҳолатга берилиб, кераксиз гапларни гапириб, ишнинг пачавасини чиқариши мумкин. Сен аччиқланиб, кек сақласанг, у баттар ўчакишиши ҳеч

гап эмас. Ўжарлик қилсанг, шундай бўлиши турган гап. Кек сақлаб, бир-биримиздан ўч олишимиздан нима фойда. Уришишга арзимайдиган гап-а, бекорга асабни бузишининг нима ҳожати бор?

— Мабодо руҳоний эмасмисан, Варамиа?— сўради Чониа.

Варамиа тахтакачланган қўлини тўғрилаб олиб, бошқа ёнбошига ўгирилди.

— Йўқ, руҳоний эмасман,— деди у ҳаммага орқасини ўгириб.

— Бўлмаса панд-насихатингни йиғиштир. Сендан ҳеч қим йўл-йўрик сўраётгани йўқ!

Кучулориа яйраб қаҳ-қаҳ урди, шундай кулдики, Чониа ҳам, Варамиа ҳам уни ўзига хайрихоҳ бўлиб куляпти, деб ўйлаши мумкин эди.

Пешин пайтида Чониа одатдагидек тўрт кишига мўлжаллаб зоғора ун ўлчади-да, қозон осди. У гина-кудуратни эсдан чиқариб юборибди шекилли, деб ўйладим. Йўқ, янглишган эканман. Чониа Квишиладзегга ҳеч нарса бермасликка қарор қилдими ёки унинг пойинтар-сойинтар гапларидан энсаси қотганиданми, ишқилиб, бўтқани тўртга эмас, учга бўлиб кўя қолди.

— Варамиа-батано, эс-ҳушинг жойидалиги кўриниб турибди,— деган эди у овқатдан олдин.— Инжилда чўқаётган одамга ёрдам бериб, уни сувдан олиб чиқ, деб таълим беради, тўғрими? Бирок ҳаёт бутунлай бошқача экан. Эпи-тишимча, бизнинг динимизни ўйлаб топган ва Инжилни ёзган одамнинг ўзи сувга тушиб кетибди, бу дин ва Инжилдан баҳра олиши керак бўлган бир киши сув бўйидан ўтиб кетаётган экан. Фарқ бўлаётган одамга раҳми келиб, кўл узатибди-да, қутқариб олибди. Сувдан чиққан одам эса уни худди жўжадек еб кўя қолибди. Инжилда ёзилган гаплар, дин қандай таълим беришини билиш учун каллани ишлатиш керак, лекин ҳаётда бошқача йўл тутиш зарур, чўқаётган одам сувдан чиқаётганини кўрдингми, тегиб тушириб юбор, бўлмаса сувдан чиқиб, нафасини ростлаб олади-да, ўзингни еб кўяди.

Варамиа жавоб беришга оғиз жуфтлади-ю, бироқ Квишиладзегга овқат берилмаганини кўриб, қаддини ростлади.

— Квишиладзе-батано, ма, овқатимнинг ярмини егин-да, қолганини менга едириб кўярсан,— деди.

Чониа заҳарханда ишшайиб кўйди.

Квишиладзе очдан ўлсам ўламанки, сенинг овқатингни емайман, деб туриб олди. Варамиа сен эмасанг, мен ҳам

оч ётавераман, деди. Квишиладзе шунда ҳам гапидан қайтмади.

Кучулориа ўз улушини еб бўлгач, Варамиага:

— Мен бўлдим, бу ёкқа ўгирил, овқатингни едириб кўяй,— деди.

Варамиа кўнмади. Кучулориа унга яхши гапирди, ялиниб кўрди — ҳаммаси зое кетди. Варамиа айтганини қилиб, ҳеч нарса емади. Кучулорианинг сохта меҳрибонлиги шундоққина билиниб турар, у Варамианинг овқатланишини истар, айна вақтда, ҳеч нарса емаса ҳам кўнгли бирдек эди.

— Варамиа-батано, бўтқангни дарров еб олмасанг, бутунлай совуб, таъми бузилади,— деди у косани чертиб.

— Бу овқат энди меники эмас,— деди Варамиа.

— Сеники бўлмаса, демак, эгаси йўқ экан-да...— Кучулориа косани олиб, бўтқани апил-тапил тушира кетди, афтидан у, Варамиа овқатимни қайтариб бер, деб қолишидан чўчиб турарди.

Шу билан гап-сўзларга чек қўйилди.

— Мана, кўрасан, уларни шу овқат хароб қилади,— деди Замтарадзе Туташхиага.

— Шундай бўлиши турган гап,— деди Туташхиа.— Буларнинг қорни тўйгани билан кўзи оч. Улар аллақачон одамийликдан чиқишган.

Замтарадзе унинг нима демоқчилигини англаёлмай, тушунтириб бер дегандек ияк қоқди.

— Бу ерга саккизта исми бор Сетурани олиб келинса, ановиларнинг кўнглида жиндек бўлса ҳам умид уйғотилса борми?... Балки унинг кераги ҳам йўқдир. Бирон саховатли одам топилиб, уларнинг овқатига ткемали пишлоғи қўшиб берса, маълум вақтгача хотиржам юришарди. Бутунлай эмас, маълум вақтгача холос.

— Бесо-батано, яна бошимизга Саирмадаги кун тушмаса, деб кўрқаман,— деди Туташхиа анчадан кейин.— Устига-устак, бунақа касалхонани топишинг ҳам қийин. Кейин қаердан бошпана излаймиз?

Дата Туташхиа нима демоқчи эканлигини мен тушунганим йўқ, бироқ Замтарадзе худди ёш боладек қип-қизариб кетди. Туташхиа катта хонадаги беморларни ким боқаётганини аллақачон сезган эди.

— Улар оч ўтирган бўлса, мен нима қилишим керак эди?— дея минғирлади Замтарадзе.

— Сен уларнинг қорини тўйгазган эдинг, энди бир-

бирининг гўштини ейишяпти,— деди Туташхиа.— Уларни ўз ҳолига қўйиб беришинг керак эди...

Кечқурун Чониа яна бўтқа пиширди-ю, лекин бу сафар Варамиага ҳам ҳеч нарса бермади. Мўйсафид чурқ этмаса ҳам Чониа ўзини оқлашга тушди.

— Барибир ҳеч нарса емаётганинг учун сенинг тегишингни пиширганим йўқ.

— Мановининг сурбетлигини қаранглар!— деди Квишиладзе тутакиб.— Менга ирилласанг ириллайвер, лекин бечора Варамиа сенга нима ёмонлик қилди, ит? Менга ўз улушини илингани учун ундан аламингни оляпсанми? Варамиа овзидаги ошини сен билан баҳам кўргани эсингдан чиқдимми? Бу ерга қай аҳволда судралиб келганингни унутдингми, тиланчи, энди бошимизга чиқиб олиб, бизни очимиздан ўлдирмоқчимисан? Буни қаранглар-а!.

— Квишиладзе-батано,— дея унинг гапини бўлди Варамиа,— шуни билиб қўйки, охирги бурда нонини биров билан баҳам кўриш олижаноблик ҳам, саховат ҳам эмас. Бу — инсоний бурч. Шуни тушуниб етсанг, ҳеч қачон миннат қилмайсан, виждонинг ҳам тинч бўлади. Ҳозирги жап-жалларимиз ўткинчи бир гап, эрта-индин эсдан ҳам чиқиб кетади, қилган таънаю маломатларинг ёдингга тушса, кейинчалик уялиб юрасан, кўнглинг ғашланади. Энди бундай гапларни гапирма.

— Бу муттаҳам бор-йўғимизни шилиб олишдан хижолат тортмаяпти-ю, нега энди мен уялишим керак экан?!

— Кейин пушаймонликка сабаб бўладиган гапларни айтишдан ўзингни тий. Чидаймиз. Биронтамизникидан келиб қолишар, ахир эртами, кечми, барибир келишади-ку,— деди Варамиа насиҳатомуз.

— Гапираверларинг, хоҳлаганча вайсайверларинг,— деди Чониа бамайлихотир, шу пайт унинг икки кундан кейин Квишиладзенинг Цуцаси билан учрашиши кераклиги эсимга тушди.

Хонага дори-дармон кўтарган Хосро кириши билан гап-сўз тинди.

— Эҳтиёт бўл, Чониа,— деди Хосро дориларни таркатгач, чиқиб кета туриб.— Мурман қилиб юрган ишларингни билиб қолса, ҳайдаб юборади-я.

Квишиладзе пиқ этиб кулди.

— Нега куляпсан, чўчқа!— дўк урди Чониа.

Қўрққанидан Кучулорианинг кўзлари жовдираб, инқиллаганча ўрнидан кўзғалди:

— Ё тавба, умримда бунақа қорним оғримаган эди. Нима ёқмади экан-а?— деди у.

— Оёғим соғ бўлганида ким чўчкалигини кўрсатиб кўярдим сенга, — дея дағдаға қилди Квишиладзе.

Кучулориа қорнини чангаллаганча айвонга чиқиб кетди.

— Анови туллакнинг қорни оғриб қолганини қара! — деди Замтарадзе қаддини ростлаб, деразадан айвонга қараркан. — Ана, эшикка қулоғини тутиб турибди.

— Бу гапларни Хосро қаёқдан билди экан? — пичирлаб сўради Туташхиа, унинг гап оҳангидан ҳамроҳига таъна қилаётгани сезилиб турарди.

— Мен айтганман. Шундоқ ҳам ҳамма гапни сезиб юрган экан, — дедим. — Хосро ақли одам. Кимдир биров уларнинг эсини жойига келтириб кўйиши керак-ку, бўлмаса, бир-бирини гажиб ташлашдан ҳам тойишмайди ёки бундан ҳам ёмонроқ нарса ўйлаб топишади... Қараб туриб, одамнинг раҳми келади.

— Уларнинг ярамас қилмишларини кўришга мажбурмиз. Шунинг учун биз ўзимизга ачинишимиз керак, — деди Туташхиа. — Қилар ишни қилишяпти, бусиз уларга ҳаётнинг қизиги йўқ.

— Менга қара, Чониа, — деди Хосро баланд овозда, — биров хафа қиладиган гап айтса, ўзингни эшитмаганликка сол. Бошқаларга қараганда соғлом бўлганинг учун ҳам бошқаларга ёрдам бер. Сизлар ҳам кўп ҳаддинглардан ошманглар. Ҳар куни тикилиб ўтиравергандан кейин одам бир-бирининг жонига тегади, жанжал ҳам шундан келиб чиқади. Лекин бу — васваса. Одам унга алданмаслиги керак.

— Хосро-батано, — деди Чониа, — ҳеч ким жонимга теккани йўқ. Анови итдан таркаган Квишиладзега ҳам, бошқасига ҳам, кўнгил қолдирадиган гап-сўзларига ҳам туфурдим. Мазам йўқ, тинкам қуриб кетяпти. Қозон кавлашга чоғим келмаяпти. Чониа, ўзингни сувга ташла, десангиз ўйлаб ўтирмай ташлаб юборгудек ҳолдаман. Эртага ҳам мазам қочса, овқат пиширолмайман. Ота-онамнинг арвоҳини ўртага кўйиб қасам ичаман — алдаётганим йўқ.

Айвоннинг эшиги очилиб, жимлик чўккан хонага Кучулориа кириб келди.

— Майли, Хосрони бекорга ташвишга кўймайлик, — дея худди ташқарига чиқмагандек гапга кўшилди у. — Балки, ростдан ҳам Чонианинг дармони йўқдир. Кейинги пайтларда мен анча тузалиб қолдим. Қозон-товоқни ўзим кўлимга ола қоламан. Начора, ҳаёт шунақа, ҳар кўйга солади кишини.

— Бу бошқа гап. Бўпти, энди қозон-товоқни ўзинг эплаштир, — Хосро муғамбирона кулимсираб чиқиб кетди.

— Кучулориа қозон-товоқ билан қирмочни яна ўзиники қилди, — деди Замтарадзе. — Ҳоким ўзгарди.

Орадан бир соатча вақт ўтгач, Кучулориа ўрнидан туриб:

— Мурман тартиб билан овқатланишни буюрганини эшитдинглар-а? — деди. — Овқатни мен пишираман, лекин сен таксимлайсан, Квишиладзе-батано, оёгингни баҳона қилмай қўя қол. Ҳеч ким талашиб, жанжал чиқариб юрмасин... Овқат ҳамманики, бамаслаҳат баҳам кўрамиз.

Кучулорианинг амирона овози, янгича таксимот усули ўз таъсирини кўрсатди: Варамиадан бошқа ҳамма иштаҳа билан овқатлана бошлади. Фақат Варамиагина Квишиладзе едираётган овқатни истар-истамас чайнаркан, ўзини туюлмамай йиғларди.

Эртасига Туташхиа бочкада янги ваҳшийлик бошланмоқчилигини хабар қилди. У одамхўр етиштиришда менга шу қадар астойдил ёрдам берардики, худди мен билан шерикчилик қилаётганга ўхшарди.

— Куджи-батано, улар оч қолиб, бир-бирини еб кўйиши табиий ҳол. Лекин сиз бўктириб ҳам одамхўр етиштириш мумкин, дегансиз. Агар ҳозир улар тўқ бўлганда нима қилишарди?.. Бунисига сира ақлим етмаяпти.

— Тўғри, улар тўқ бўлишади, лекин бир хилда жўхори ёки бугдой ейишади. Қорни роса тўйиб яйраган пайтда дудланган чўчка терисини бериш керак. Қайси бири зўр бўлса, ўшаниси терини тортиб олади, лекин еёлмайди — тери тарашадек қотиб қолган, ташлаб кетишга нафси кўймайди — терининг ёқимли ҳиди унинг иштаҳасини кўзгайверади. Бу ҳид бошқа каламушларни ҳам маст қилади. Терини эгаллаб олган каламуш ўлса ўладик, бошқаларни яқинига йўлатмайди. Охири каламушлар бирлашиб унга ташланишади. Ҳақиқий жанг бошланади, бу курашда битта каламуш ейилгани билан тери яна бошқасига ўтади. Кейин уни ҳам бирёқлик қилиб, шу зайил бир-бирларини еб битиришади...

Бу гаплар ўз йўлига, лекин мени эртага Чонианинг Цуца билан учрашуви кўпроқ кизиқтирарди. Нима қилишни билмай, бошим қотиб, ҳар хил режалар тузиб кўрдим. Сизга ёлғон, худога чин, бу воқеа бутунлай фикру ёдимни банд қилиб қўйгани учун алламаҳалгача ухлаёлмай тўлганиб ётдим. Тонг ёришар-ёришмас уйғониб кетган бўлсамда, ҳалигача бир қарорга келмаган эдим. Лекин кутилмаганда ҳаммаси ўз ўрнига тушиб кетди. Нонуштадан кейин Фиръавни тутиб, чўнтагимга солдим-да, сотгани Потига йўл олдим.

Фиръавни дарров сотиб қутулдим, қорин тўйғазиш

учун духанга кирдим. Цуца тушган поезд келишига икки соат кълган, учрашув белгиланган жойга тезроқ боришим керак эди, Чониа мендан олдинроқ келиб қолса, қаерга яширинишни билмай тентираб қоламан. Мен ўз вақтида етиб келдим, атрофни обдан кўздан кечириб чикқач, учрашув жойига бордим. Чониа ҳали келмабди. Жар ёқасидаги бута атрофида анча-мунча ўтин сочилиб ётарди. Мен уларни йиғиб, кичкинагина пистирма курдим-да, ён-верига шох-шаббаларни бостирдим — бу ерда одам борлиги бировнинг етти ухлаб тушига ҳам кирмасди. Чониа билан Цуца бир қақиримдан ҳам бемалол кўринади, фақат бошқа нарсадан ташвишланардим: ишқилиб, улар гап-сўзлари эшитиладиган жойга келиб ўтиришсин-да.

Декабрь оёқлаб қолганмиди ёки январнинг бошларими, аниқ эсимда йўқ, денгиздан шамол эсиб турадиган пайтлар. Шамол эсиб турса ҳам ҳаво илик.

Кўп ўтмай, Чониа кўринди. Афтидан у поезднинг қачон келишини, қандай ишга бел боғлаганини яхши биларди, бундай ишларни биринчи марта қилаётгани йўқ шекилли, муроди ҳосил бўлишига заррача шубҳа қилмай худди куркадек виқор билан юриб келарди. У даставвал ўтинларни кўздан-кечирди, кейин йўлнинг нариги бетига ўтиб, бута тагидаги тошга ўтирди. Зах ўтди шекилли, яна мен томонга қайтиб, битта ғўлани тагига қўйиб ўтирди. Салдан кейин ҳалтасини чиқариб, тамаки тутатди. У чекиб бўлган пайтда паровознинг чўзиқ овози эшитилди.

Чониа касалхонага судралиб келганда нимжонлигидан мен уни ёш болага ўхшатган эдим. Кейинчалик у сал ўнгланди-ю, барибир, қилтириклигича қолди. Пистирмадан кузатиб ўтирарканман, бу миттивой шу пайтгача қандай кун кўрди экан, деб ўйлардим. Агар қўлига курак ёки чўкич олиб, икки марта силтаб улгурмай думалаб тушиши турган гап. Бирон хизматга кириши учун эса саводи йўқ. Балки бирон жойда қоровул ёки духанда дастёрчилик қилса керак. Чониа маъносиз бир куйни хуштакда жуда оҳангини келтириб чалаётганидан унинг касбини билиб олдим. Бўлис полиция бошлиғининг қизларига хизмат қилган, тарбиячи бўлиб эмас, албатта, оғимқизларнинг отларини боқиб, тагини тозалаб юрган. Лекин бунинг учун ҳам куч керак-ку... то орқа томонимда шитирлаган овоз эшитилмагунча мен ўзимни шундай хаёллар билан овутиб ётдим. Орқамга ўтирилдиму бироқ ҳеч нарсани илғаёлмадим, яширинадиган бу жойни қураётганимда орқа томондан биров келиб қолишини ҳисобга олиб, қараб турадиган тешик қолдирмаган эканман. Ёриқлардан мўралаб, ким келаёт-

ганини билишга уриндим, бироқ ҳеч нарсани кўролмадим, шитирлаш энди қадам товушига айланди — кимдир мен яшириниб турган жойга яқинлашиб келарди. «Борди-ю, эгаси ўтинларини олиб кетгани келаётган бўлса-чи? — дея ваҳимага тушдим. Учрашувга халал беришим, ўзим қўлга тушишим мумкин — унда нима қиламан, нима деб ўзимни оқлайман? Шу пайт бир ёриқдан кимнингдир оёқ-қўли кўринди, юзи билан гавдаси кўринмасди. Шошиб қолганимдан мен у ёриқдан бунисига ўтаман, деб тепадаги ёғочга бошимни уриб олдим. Во ажаб, рўпарамда Дата Туташхиа турарди. Унинг нигоҳи одамнинг у ёқ-бу ёғидан ўтиб кетадиган даражада тигдек ўткир эди. У менинг ҳаракатимни сезиб, қаерда турганимни билган, кўрқиб кетганиданми қўлига катта маузер ушлаб олган, мабодо тасодифан тепкини босиб юборса, ўқ нақ қаншаримга келиб тегар эди.

— Қани, бу ёққа чиқ! — дея шивирлаб буюрди у. Мен бундай муомалага ўрганмаганим учунми, унинг овози қуловимга момақалдирок гумбурлашидек эшитилди.

Орка томонимдаги ўтинларни нари-бери суриб, бошимни чиқардим: иккаламиз бир-биримизга сўзсиз тикилиб қолдик. Дата маузерини қўнига тикаркан, имо билан бу ерда нима қилиб юрибсан, деб сўради. Мен ҳам имо-ишора билан Чониани пойлаётганимни тушунтирдим. Абраг қафти билан оғзини тўсганча пиқиллаб кулди. Уни пистирмага таклиф қилдим — бу ердан кузатиш қулайлигини тушунтирдим. У ўйлай-ўйлай ёнимга эмаклаб кирди.

— Нима бўляпти ўзи? — дея қизиқсинди Дата.

Мен билганларимни бир бошдан айтиб бердим. У юзига телпагини босганча мириқиб кулди. Бу одамнинг ўзига ҳос антика одати бор эди: у ё чуқур ўйга ботиб, ёки чехраси очилиб юради. Датани қанча кузатмай, бир хил кайфиятда юрганини кўрганим йўқ. Унинг нега Чониани пойлаб келганини тушунолмадим. Чониа билан Цуцани пойлаб ётарканман ҳар хил тахминлар қилдим. Балки бу ерда бирон мўжаро чиқишини кўнгли сезиб, қизиқиб келгандир? Балки Чонианинг касалхонадан секингина қочиб қолганини сезиб, бу ярамас Замтарадзе иккаласидан шубҳаланиб полицияга хабар бергани кетмаяптимикин, деган хавотирда изига тушгандир?

Туташхиа Чониадан кўзингни олма, деб секингина туртиб қўйди. Чониа эса Потига элтувчи йўлдан кўз узмай, ора-сира қўлини пешонасига соябон қилиб, узоқ тикилар, ўрнидан туриб, энгил-бошини тузатар, яна жойига чўкаркан, бошини ҳам қилганча ўйга ботарди. Назаримда у ўзини атай кута-кута тоқати тоқ бўлган қилиб кўрсатарди. Чониа-

нинг турки-таровати: «Не кунларга қолдим-а», деб турганга ўхшарди.

Кўп ўтмай у зорикиб кутган одамнинг қораси кўринди. Йўл ўртасидан гавдали бир аёл юриб келар, елкасига бўйига мос хуржун осиб олган, қўлида сават бор эди.

У худди сув ичгани йўл олган филдек шошилмай, салмоқли одим ташларди.

— Умрингизда бундай хотинни кўрганмисиз?— деб сўрадим Туташкиадан.

У ёйилиб илжайди.

Жувон лананглаб юриб келди-да, бизнинг рўпарамизда тўхтади.

Чониа истар-истамас бошини кўтариб, унга лоқайд кўз ташларкан:

— Нега бақраясан?— деди.

Жувон саватни ерга қўйиб, қўлини белига тиради.

— Менга қара, қадрдон, нима, ота-онанг сенга салом беришни ўргатишмаганми? Нега бақраясан, эмиш! Умримда бунақа хушмуомала, ёкимтой одамни кўрмаганман.

— Бор, бор, йўлингдан қолма, бўлмаса нақ...— Чониа ўрнидан турди-да, пиджагини тортқилаб, у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Чониа юришни ўхшатгани билан, қўлларини худди атак-чечак йўлга кирган боладек кулгили силкитарди.

— Ё тавба, манави жинқарчанинг гўдайиб юришиничи!— деди жувон хайратини яширолмай.— Сен кимнинг боласисан ўзи? Мени шу ерда, ўтин уюб қўйилган бутанинг тагида бир одам кутиб олиши керак эди.

Чониа юришдан тўхтаб, аёлниг юзига разм солди, яқинроқ келиб:

— Сен Бесиа Квишиладзени кўргани келаётган Спиридон Сиоридзенинг хотини Цуца Догонадзе эмасмисан мабодо?— деди.

— Топдинг.

— Топдинг, эмиш-а. Уятинг борми ўзи, шунча кутдиранми одамни? Бесианг сени эрталабки поездда етиб келади, деб тонг отар-отмас мени йўлга чиқарган. Чониаман. Қани, бўл, обориб берадиган нарсаларни тезроқ бер, шошиб турибман.

— Ма, ол, у нодон нима сўраган бўлса, ҳаммасини олиб келдим. Мен-ку бир амаллаб етказиб келдим-а, лекин сен бечора полопон уни жойидан кимирлата олармикинсан.

— Вайсақилик қилма! Икки марта қатнай қоламан.

Цуца кулимсираб қўйди-да, саватни қўлига олди:

— Эркакларимнинг аҳволи қалай?.. Қани, юр, анови

ўтинларнинг ёнида бирпас ўтирайлик, ҳаммасини бир бошдан гапириб бер.

Жувон юкларини шундоққина ёнимизга қўйди. Чониа хуржун билан сават ёнига келиб ўтирди. То у Квишиладзе билан Сиоридзенинг туриш-турмуши ҳақида оғзига келганини вайсагунича жувон хуржундан пиширилган товук, пишлок, дудланган чўчка гўшти билан ароқ олди. Иккита стакан ҳам пайдо бўлди. Уриштириб ичишди.

Касалхонада Сиоридзе ҳақида айтилган гапларнинг ҳаммасини Чониа яхшилаб эслаб қолган экан. Баъзилар нотаниш одам ҳақида минг хил гап эшитгани билан биров ишонадиган қилиб сўзлаб беролмайди. Лекин Чониянинг ёлғон-яшиқ гапини эшитса, шайтон ҳам ёқасини ушлаб қоларди. Шайтон уёқда турсин, ўзимдек одам улар Спиридон Сиоридзе билан ораларидан қил ўтмас дўст экан, деб ишонганимни сезмай қолдим.

— Очликдан ўлар холга келишибди-да, — деди жувон. — Итдан таркаган Спиридон, Бесиа менга уйланмоқчи бўлиб юрганини билладими?

— Эсинг жойидами? Билса, бир-бирини ўлдириб қўйишади-ку.

— Рост, ўлдириб қўйишади... Спиридоннинг сочлари оқариб кетгандир-а?

— Спиридоннинг бошида битта ҳам туки қолмагану нимаси оқаради, ўзинг ўйлаб кўр.

— Беш йил олдин Спиридоннинг бошида сочи бор-йўқлигини сен қаёқдан биласан?

— У билан Аджамети станциясида бирга ишлаганмиз-ку, билмайманми? Спиридон паровозни издан чиқариб юбормагунча стрелкачи бўлиб ишлади. Мен шпалларга жавобгар эдим. Спиридонни ҳайдаб юборишгандан кейин мен унинг ўрнига ўтмоқчи эдим, Эртаоз Николадзе кўнмади.

— У Аджаметида нима қилиб юрибди?

— Нима қилиб юрарди, Спиридоннинг оёғидаги бармоқларини санагани борган экан. Эртаоз Николадзе станция бошлиғи бўлса, у ерда нима қилиши мумкин, ҳалигача ишляпти дейишади. У томонларга анчадан бери ўтганим йўқ, балки ростдан ҳам ишлаётгандир, балки бўшаб кетгандир.

Цуца билан Чониа яна бир стакандан ароқ ичишди.

— Рост, Спиридоннинг оёғида ортиғи бор эди. Фақат сен, жиңқарча шу жуссанг билан қандай қилиб шпал ташиганингни ҳеч ақлимга сиғдиролмаяпман.

Жувон кўзларини қисиб, Чониага яна бир қур назар солди.

— Одамга бирон дард илашмасин, илашса, охири хароб қиларкан. Бир пайтлари қандоқ йигит эдим...

Жувон узоқ ўйланиб турди-да, яна бир стакан отиб олди, лекин Чониага куйиб бермади — жудаям қилтиллаб турибсан, қандай қилиб гавдангни кўтариб юрганингга ҳам ҳайронман, учиб қолиб манави нарсаларни касалхонага оборолмай юрмагин тагин, деди.

— Спиридон Сиоридзе нималар дейди, шунча вақтдан бери қаерда тентираб юрган экан?

— Ҳеч нарса демайди, ортиқча гап-сўзи ҳам йўқ. Фақат Бесиага уни кўрганини сенга айтмасликка қасам ичирди, холос.

Гапдан тўхташи билан Чониа оғзига тўхтовсиз овқат тикиштириб, ямламасданоқ ютар, шу заҳоти яна тикиштирар эди. Жувон эса ўз хаёлларига ғарқ бўлиб ўтирарди.

— Бесиа касалхонадан қачон чиқар экан? Доктор нима дейди, унга қачон жавоб бермоқчи?

— Доктор икки ҳафтадан кейин юра бошлайди, деяпти, ўшанда рухсат тегса керак-да.

— Ўзинг тасқара бўлсанг ҳам ёлғонни боплар экасан,— деди Цуца.— Майли, хуржундаги нарсаларни манави қопга солиб берай, фақат чакқонроқ қимирла, судралиб бориб келгунингча поезд кетиб қолиши мумкин.

Жувон нарсаларни тезгина йиғиштирди-да, ароқдан яна бир хўплагач, шишани қопга тикиб, Чониага орқалатди.

— Тезроқ қимирла!

Чонианинг оёқ-қўли чакқон эмасди, шунча нарсани касалхонага қандай етказиб бориши мумкинлигини тасаввур қилиш маҳол. Бироқ очкўзлиги ва ўйлаган режасининг силлиққина амалга ошганидан руҳландими, ҳарқалай, илдам юриб кетди.

— Роса тинкаси қурийдиган бўлди бечоранинг, майли, ҳечқиси йўқ, у ёқдагилар икки ҳафтагача зорикмай яшашади,— дея ўзига-ўзи гапирди жувон.— Битта хотиннинг иккита эри бир касалхонада, тагин ёнма-ён ётадимми ҳеч маҳал.— Цуца хандон ташлаб кулмоқчи бўлди-ю, шу заҳоти мушти билан оғзини ёпиб, ён-верига аланглади.— Тавба қилдим! Тавба қилдим! Биров кўрса, жинни экан демайди-ми? Э, ўргилдим сендақа эрдан! У кунига бир гектар ернинг жўхорисини бемалол чопишимни билгани, қаддиқоматим ҳам жойидалиги учун уйланган, фақатгина Спиридон ярамас эмас, ҳар қанақа эркак жон-жон деб ёнимга кириб ётади. Ҳамма одамнинг суки киргудек кўҳликсиз, дейди, қанақалигимни ўзим ҳам яхши биламан. Бесиа ҳам шунинг учун менга суркалаётган бўлса-чи? Хотин

кишини қандай яхши кўриш кераклигини билишармиди улар. Биронтасининг калласи ишлаб... умрида бир марта менга конфет олиб бериш эсига келмабди-я. Мен уларга малайман, ишлаб боқадиган бука, хўкизман... — Цуца бирдан хўнграб йиғлаб юборди. Кўз ёши шашкатор окса ҳам, гапдан тўхтамасди. — Хотин киши бўлиб туғилмайман ўлай, бошинг ташвишдан чикмайди, насибанг — гамкойиш. Хотин кишининг қисмати шу! Худо бир-иккита овунчоқ берса бахтинг, туғиб бермасанг энг аҳмоқ эркак ҳам сени одам ўрнида кўрмайди. Хотин киши эртадан кечгача тер тўкиши, мархумларни йўқлаб, нола қилиши керак. Эркаклар-чи? Маъракаларда май ичиб ўтирса ҳам катта гап. Тўй-хашамда ҳам эркаклар бўккунча ичиб, думалаб тушгунича хотинлар кутиб ўтириши керак. Ичиб, кўзи қонга тўлгандан кейин жиннига айланишади-қўйишади. Соғ пайтида улардан бирон фойда бормиди? Учиб қолса-чи? Суяб олиб кетасан, уйга борганидан кейин дўппослашга тушади. Мен эркак бўлганимдами... Нима қилардим? Нима қилишим маълум-ку. Хотинимни уйга бошлаб келардим, у бир этак бола туғиб берарди, кейин ўзи билан ўзи ўралашиб юраверарди, мен бўлсам, кўрган кунимга шукр қилиб, даврон сурардим. Йўқ, уни ўз ҳолига ташлаб қўйиш инсофдан эмас. Яхшиси, уйланмай кўя қолардим. — Жувон рўмолининг учи билан кўз ёшларини артди, ҳиқиллаш овози тинди. — Ҳеч қачон уйланмас эдим. Дунёда хотиндан кўпи борми, хоҳлаган пайтда биронтасини топиб... Милтиқ кўтариб юрадиган ҳалигиндай ишга... қоровулликка кириб олардим. Ўзимни эпполмайдиган ношуд эмасман-ку, ишдан кўпи борми? Бу қадди-бастим билан хоҳлаган ишимга қираман. Тўхта, тўхта... Яхшиси, полвонлик қилардим — кураш тушиб юраман. Ҳар хил пандавакиларни чирпирак қилиб отиб урардим. Симоника Вачарадзени олиб кўрайлик, айтарли кучи йўғу шаҳарма-шаҳар кезиб, кураш тушиб нон топяпти. Ҳаракат қилмаган одамга нон қайда? Мен Симоникани Пелагеянинг тўйида даст кўтариб олган эдим, худди жўхори поясидек иргитиб юборишим ҳам мумкин эди-ю... Кураш тушишнинг йўлини ўрганиб олиб, шаҳарма-шаҳар доврўқ солиб юрардим. Қип-қизил жиннисан-а, Цуца Догонадзе! На отанг бор, на онанг, на эрингни тайини бор, на бола-чақа. Қаллангда қомхасдан бўлак ҳеч нарса йўқ. — У яна айтиб йиғлашга тушди. — Биронта аками, сингилми ато этсанг бўлмасмиди, парвардигор, нега қоққан қозикдек танҳо қилиб яратдинг?

Хулласи қалом, жувон йиғлай-йиғлай, охири аста-секин

уйку элитиб, жим бўлди. Цуца сочилиб ётган ўтинлар устида уйкуга кетди — қараб туриб, юрагинг эзилиб кетади.

Дата Туташхиа юзини ўгириб ётгани учун ухлаётганга ўхшарди. Уни безовта қилмай қўя қолдим, барибир, анавилар хайр-хўш қилишмагунча бу ердан чиқиб кетолмаймиз. Бир оздан кейин Туташхиа бошини кўтариб, менга им қокди — Чониа қайтиб келаётган экан. Цуца худди хурракка ўхшаш қаттиқ овоз чиқарганча пишиллаб ухларди. Чониа унинг тепасига келиб энгашди, жувоннинг ухлаётганига ишонч ҳосил қилгач, олдин бўш хуржунни титди, ҳеч нарса тополмагач, саватни ковлаштира бошлади. Жувон қимирлаганини кўргач, қаддини ростлади-да:

— Тур, Цуца,— деди баланд овозда.— Мен келдим.

Жувон кўзларини уқалаб, саватдаги қоғоз ўрамларию банкаларни, ҳар хил тугунчаларни қопга жойлай бошлади. Чониа унинг ёнига ўтириб, худди биринчи марта кўраётгандек кўзларини лўқ қилди.

— Неча ёшга кирдинг, Цуца?— деб сўради у.

— Неча ёшга кирдинг, дейсанми? Ўттиз иккига. Нима эди?

— Ҳеч ҳам ўттиз иккига кирганга ўхшамайсан. Наридан борса, йигирма беш-йигирма олти ёш бериш мумкин. Айни чиройинг очилиб, момақаймоқ бўлган пайтинг...

Жувон бир зум донг қотиб қолди, кейин яна саватдаги нарсаларни қопга сола бошлади.

— Роса етилибсан ўзинг ҳам. Шунақа кўзни куйдирадиган пайтингда эркаксиз қандай яшаётганингга ҳайронман.

— Бас қил! — деди Цуца қизариб ва шу заҳоти ўзини қўлга олди.— Бу гапни сўрашга қандай тилинг борди? Чидаб юрибман. Чидамай иложим қанча,— бирдан маъюс тортиб иқроп бўлди у.

— Спиридон Сиоридзенинг кўзи каёқда эди? Шундай хотин турганда, яна нима керак экан унга?.. Жуда ҳам ярамас экан у... Бундай ажойиб хотинга мос суқсурдай йигитлар топилмай қолармиди? Мана, менинг ўзим топиб бераман,— деди Чониа тилёғламалик билан.

Квишиладзенинг Цуцаси яйраб кетди. Бу девдек хотин Чонианинг қуруқ гапларидан худди ёш қизалоқлардек қизариб, ақлу хушини йўқотиб қўйди.

— Тангрининг биз билан иши йўқ. Адолат қилишни ўйламайди ҳам. У одамзодга биттаю битта лаззатли фароғат ато этган, қолгани ғам-ғусса. Худойим сенга шу лаззатни ҳам кўп кўриб ўтирибди. Қай бир гуноҳинг учун бу жазо?

— Шунақа шўрпешонаман, Чониа, бахтсиз бўлиб ярал-

ган эканман,— деди Цуца.— На оилам, на рўзгорим бор.

— Сен ўзингни ўзинг қийнаб юрган хотинсан...— дея эркалатгандек танбеҳ берди Чониа.— Эркак одамнинг эркалатишлари хумор қилса, қай аҳволга тушасан?

— Қай аҳволга тушардим, чидайман! Бошқа иложим йўқ. Сигиримни эсга оламан, чўчка, товуқ ёки боғдаги дов-дарахтлар, даладаги экин-тикинни ўйлайман, охири чалғиб, ҳамма нарса эсдан чиқиб кетади... Сен одамни эрмак қилиб, қаяқдаги гапларни гапираверма,— деди Цуца тўсатдан аччиқланиб.

— Э-э!..— дея чуқур тин олди Чониа.— Шу ҳам адолатданми? — Чониа тўсатдан бўшашиб, юзига қайғули тус берди, худди бошига оғир мусибат тушгандек кўзлари пирпиради, ҳозир йиғлаб юборса керак, деб ўйлаган эдим, йўқ, у одамни сеҳрлайдиган овозда тагдор қилиб гап бошлади.

— Сен бегуноҳ ғунчагинасан, жаннатнинг булбулисан, Цуцико, азизим, кимки тепада худо йўқ деса, бекорларни айтибди. Агар худо бўлмаса, бизни бир-биримиз билан учраштирармиди? Мана ўз оёғим билан ёнингга келиб турибман. Бағримга босиб, бир эркалатай, кейин ўла-ўлгунингча менинг муҳаббатимни кўмсаб юргин.

Чониянинг кўзи Цуцанинг бўлик кўкрақларига тушди, жувонга яқинроқ сурилиб, қўлларига эрк бергиси келди-ю, ботинмади. Цуца эса ҳамон саватдаги нарсаларни қопга жойлаштираркан, Чониянинг кўнгли яна нима тусаб, нималар дейиши мумкинлигини кутарди. Сават бўшади. Чониа вақтни бой бермаслик кераклигини тушуниб, қўлига эрк берди. Жувон саватдан бошини кўтариб, кўкрагига тармашаётган митти одамга ажабланиб қаради.

— Мен кучлиман, жуда ҳам кучим кўп. Берироқ ке, хали мендақасини кўрмагансан.

Жувон қаҳ-қаҳ уриб, кулиб юборди.

— Нима демоқчисан ўзи, худо хайрингни бергур?

Чониа унинг лабидан ўпмоқчи бўлган эди, жувон уни икки чаккасидан маҳкам қисиб олди-да:

— Ҳозир оғзимни катта очиб, ҳавога қўшиб ютиб юборсам, нима дейсан?

Цуца бу нарсани кўз олдига келтирди шекилли, ўзини тутолмай кулиб юборди, ҳатто кўзларидан ёш чиқиб кетди. Тўсатдан кайфияти бузилиб, кулгидан тўхтади-да, Чонияни муштлай кетди. Шунақа аямай урдикки, асти кўяверасиз. Кучининг борича муштларкан, тўхтовсиз жаврарди:

— Ўз оғайниларингни хотини билан ўйнашгинг келиб қолдими? Мана сенга кўнгилхушлик қилиш, мана, мана!..

Кучи кўпмиш-а, жуда ҳам кучлимиш-а! Сен айғирларнинг ҳаммаси шунақа, кўзингни пана қилиб улгурмасингдан тирақайлаб қочишни мўлжаллайсанлар, иблис ҳам қувиб етолмайди. Мана сенга, мана, агар шунақа кучинг кўн экан, оч биқинингга бошлаб туширай — эсингдан чиқмайдиган бўлади, э, ўргилдим сендақа азаматдан.

Цуца Мурман тоғамнинг беморини шунақа аёвсиз дўппосладики, биз ётган жойимиздан чиқиб, уни кўзи қонга тўлган аёлнинг кўлидан ажратиб олишимизга сал қолди.

Чониа қаршилиқ кўрсатмади, фақат юзини пана қилди, чарчаб, кўлини тушириши билан газабга минган жувон унинг афтига чанг солиб юмдалай бошлади.

— Энди қопни кўтаргин-да, даф бўл,— деди дўппослаш жонига теккан жувон.

Чониа инқиллаб-синқиллаб ўрнидан кўзгалди. Цуца унга қопни орқалатиб, итариб юборди. Чониа оёқларини судраб босганча эндигина йўлга тушган эди, жувон тўхтатди:

— Қопни кўйиб, бу ёққа кел!

Чониа қопни ташлаб, қўрқа-писа яқинлашди.

Жувон бир кўли билан унинг ёқасидан тутамлаганча, иккинчи кўлининг калтабақай бармоқларини кўйлагининг ёқасига тикди, сийнабанди орасидан букланган пул чиқарди-да, Чонианинг чўнтагига солди, кейин уни орқасига ўгириб, отиб юборди. Чониа қопнинг олдига бориб тушди.

— Қани энди ўрнингдан туриб, қопни ўзинг кўтар. Мен сенга ўн сўм бердим. Бу докторнинг ҳақи. Пулни шундоқлигича Бесиага обориб бер, ипирисқи, бўлмаса бир ҳафтадан кейин келиб, кучинг кўплигини кўрсатиб қўяман.

Жувон зўр-базўр судралиб кетаётган Чониа то тепалиқнинг орқасига ўтиб кетгунча қараб турди.

— Сал ошириб юбордим, шекилли,— дея гўлдиради у.— Аямай урдим ўзини ҳам... Эркакларнинг кўнгли нима бало экан-а.

Биз гап-сўзсиз изимизга қайтдик.

Касалхонага яқинлашиб қолганимизда Дата Туташхиа:

— Бу ёғи нима бўларкин энди? — деди.

— Нимани айтяпсиз? — дея талмовсираб сўрадим.

Ҳамроҳим ўйчан одимларди, яна юз қадамча юрганимиздан кейингина ҳушёр тортди. Саволимга жавоб бермагани эсимдан ҳам чиқиб кетди.

— Бўлиб ўтаётган ишларни айтяпман-да, буларнинг ҳаммаси битта занжирга уланган-ку.

— Мен нима қилсам экан-а? Чониа Мурман тоғамга тегишли пулни бермаслиги мумкин.

— Турган гап.

Кейин уйга етгунимизча бир-биримизга гап котмадик, айвон зинасига кадам кўйганимизда Дата Туташхиа:

— Менингча энди ҳамма нарса ўз ўрнига тушиб, бир-ёкли бўлса керак,— деди.— Қараб туриш, бу одамлар тил топишиб, бир битимга келишади, пул ҳам ўз эгасининг кўлига тегади.

Айвонга чикқан заҳоти бочкага кўз ташладим; қоронғиликда тўртта каламуш изғиб юрарди. Уларнинг хатти-ҳаракатида эътиборни жалб қиладиган бирон-бир ҳаракат сезилмасди.

— Эндиги навбат Кирники экан,— дедим Дата Туташхиага.

— Ахир Кир ҳаммасидан ғолиб чиқади, деган эдингизку,— деди Туташхиа ажабланиб.

— Ундай бўлиб чикмади. Буниси бошқа каламушлардан соғломроқ, бакуватроқ эди. Иккита каламушни хом-талаш қилишганда Кир зўрлик қилиб бошқалардан кўра кўпроқ еб, бўкиб қолган. Энди еганини хазм қилолмай ўлади. Суроби тўғриланиб қолганини кўряпсизми? Бугун бўлмаса ҳам эртага уни тинчитишади.

Катта хонада ўзгача манзара эди: Чониа қопдаги нарсаларни олиб, кўздан панароққа тикиштирар, боши тепасига осиб, ўзича саранжомлар эди. Бизни кўриб безовталанди. Афтидан Мурман тоғамга бу дунёда яккаю ёлғизман, ёрдам кўлини чўзадиган бирон-бир ғамгузорим йўқ, деган одам, шунча ноз-неъматга кўмилиб ўтирганини кўриб қолганимиздан ўзича хавотирга тушди.

Ҳамхоналари Чонианинг ишларига аралашмас, унинг ўзию осмондан ёғилган бойлигига мутлақо эътибор беришмас, фақатгина шунча нарсани қаердан топиши мумкин, дея ажабланишаётгани шундоққина сезилиб турарди.

Дераза тоқчасига турли-туман шишаю банкалар сигмай кетди. Чониа деворга қоқилган миҳларни ҳам эгаллаб, бирига зогора талқони солинган халтасини, иккинчисига пиёз билан саримсоқнинг бойламини, бошқасига ипга тизилган қалампир билан сулгуни шодасини, хатто катта-катта дудланган ва сур гўштарни ҳам осиб чикди. Хуллас, катта хона ўзига тўқ хонадоннинг қазноғига, айни вақтда тагига порох солинган бочка кўмилган кўрғонга ўхшар эди.

Чониа нарсаларини саранжомлагач, овкатланишга ўтирди. Иситилган ҳачапурини ароқ билан ичиб, аччиқ қайлага солинган балиқни газак қилди. Кейин саримсоқпиёз билан чурак егиси келиб қолди, устидан шакар ялади. Нафси ором олгандек бўлиб, тўкилган-сочилган нарсаларни

йиғиштёрди, идиш-товоғини ювиб, ўринга кирди-ю, бирдан кўнгли пеламуша тусаб қолди ва шу заҳоти яна ковшана бошлади, у атиги бир соат олдин Цуца берган товуқни паққос тушириб, суягини Дата Туташхиа иккаламизнинг бошимизга отган одамга ўхшамас, очкўзлик билан ютокиб овқат ер эди.

Варамиа девор томонга ўгирилиб ётар, ухлаётганга ўхшар эди. Квишиладзе тасбеҳ ўгириб ўтирар, Чониа томонга кўз қирини ҳам ташламасди. Чонианинг овқатланаётганини, ноз-неъматларнинг кўплигини зимдан кузатиб ўтирган Кучулориа дастурхонга таклиф этилмаганига чидолмай заҳаролуд гап қотди:

— Бу гадой шунча озиқ-овқатни қаердан топиши мумкин?

Чониа унинг гапини парвойига ҳам келтиргани йўқ.

Дата Туташхиа бугун юз берган воқеаларни завқ-шавқ билан гапириб бераркан, Замтарадзе кулиб юбормаслик учун ўзини зўрға босиб турар, бунинг уддасидан чиқолмай қолганида урган қаҳқаҳасидан ҳатто уйнинг деворлари зириллаб кетганга ўхшарди.

— Кучулориа, чироқни ўчир, ухлайдиган вақт бўлди! — дея амирона буюрди Чониа.

Хонадагилар довдираб қолишди.

— Инсофинг борми ўзи, бунақа пайтда ҳатто товуқ ҳам кўноққа чикмайди-ку, — имкони борича паст тушиб эътироз билдирди Кучулориа. — Олдин бўтқа пишириб, пишлоқнинг қолган-кутганини қиртишлаб ейлик, қорин тўйгандан кейин ухлаш-ухламасликни ўйлаб кўрармиз.

— Сенларнинг овқат еган-емаганинг билан нима ишим бор? Кунжара ғажийсанларми ё қотиб қолган пишлоқми — ўзларинг биласанлар. Чироқни ўчириб, ётларинг дедимми, гап тамом. Биронтангнинг овозинг чиқмасин, мен бугун каттиқ чарчаганман.

Ҳеч ким ғиринг деёлмади.

— Одам эмас экансан-е! — дея минғирлади Варамиа.

— Тезроқ ўчирларинг чироқни, сенлар билан гап сотиб ўтиришга вақтим йўқ! — Чониа ҳамхоналари Варамианинг гапига қулоқ тутишни истамаётганликларини кўриб, шартта ўрнидан турди-да, пиликни пасайтирди.

Квишиладзе бировнинг кўмагисиз ўрнидан туролмас, бунинг устига чироқ ҳам ундан анча нарида эди, лоақал сўз билан эътироз билдирса бўларди-ку. Йўқ, у лом-мим демади. Варамиа ўрнидан туриб юра олса-да, иккала кўли тахтакачланган — қандай қилиб чироқни ўчириб ёқсин? Нафсиларини айтганда бу одамдан хозиргина айтган гапи-

дан оғирроқ гап кутишнинг фойдаси ҳам йўқ. Кучулориа ҳам эътироз билдирмади. Демак, пиликнинг пасайганича туравериши, кечки овқат ейилмаслиги — турган гап.

Орадан ўн беш, йигирма дақиқа ўтгач, хонанинг бутунлай бошқа бурчагидан оҳ-воҳ эшитилиб қолди; ирғиб ўрнидан турган Чониа қорини чангаллаганча айвонга қараб югурди... Унинг айвонда қиладиган иши йўқ, анча нарига қурилган ҳожатхонага шошилар, Хосронинг панд-насиҳатларига қулоқ солмагани учун шу аҳволга тушган эди.

Эшик ёпилиши билан Квишиладзе хандон ташлаб кулиб юборди.

— Нега куласан, аҳмоқ? — дея унга захрини сочди Кучулориа.

— Кулсам, нима бўпти? — деди Квишиладзе довдираб.

— Нима бўпти эмиш... — Кучулориа бизнинг хонамиз томонга кўз ташлаб қўйгач, Квишиладзенинг олдига югуриб борди-ю, энгашиб қулоғига шивирлади.

— Нима?.. Ростданми? — бақриб юборди Квишиладзе. — Қани, бу ёққа опкел-чи.

Кучулориа чирокнинг пилигини кўтариб, пеламуша солинган идиш-тутқичининг ошиқ-мошиғига бармогини нуқиб кўрсатди.

— Ў-ў-ў! — дея бўкириб юборди Квишиладзе. — Ў-ў-ў! Варамиа ўгирилиб қаради.

— Ў-ў-ў! Менинг Цуцаннинг катхаси!

— Тамом, Чонианинг шўри қуриди, еб қўйишади энди, — деди Замтарадзе.

— Қўлидан келармикин буларнинг?

— Унча-мунча нарса таъсир қилмайдиган сурбет-да, ярамас, — деди Туташхиа ишонқирамай.

— Агар у хон бўлганида ҳам лашқарига қўшиб ғажиб ташлашади, — деди Замтарадзе қатъий.

— Менинг Цуцаннинг катхаси! Ў-ў-ў! — кутилмаган янгиликдан довдираб қолган Квишиладзенинг тилига бошқа сўз келмасди.

— Эсингни йиғ! Бу сенинг Цуцаннинг катхаси эканини қаердан биласан? Гурия билан Аджарияда бунақа идишдан кўпи борми, Имеретияда ҳам тиқилиб ётибди, — деди Варамиа.

— Овозингни ўчир! — дея уни жеркиди Кучулориа. — Цуцанинг катхасини Квишиладзегина эмас, ҳатто мен ҳам кўзимни юмиб туриб юзта идишнинг орасидан бемалол топиб бераман. Идишининг икки томонига бутнинг расми туширилган. Менга қара, Квишиладзе, сен идишни ушлаб

жим ётавер. Кўрайлик-чи, қайтиб келганидан кейин нима дер экан, ярамас!

Ҳамма жимиб, Чониани кута бошлади, ҳадеганда ундан дарак бўлавермади.

— Буни каранглар-а! Бировнинг насибаси қандай қилиб томоғидан ўтди экан. Эҳ-ҳа! — Кучулорининг овози жимликни худди чақмоқдек тилкалаб юборди.

Яна жимлик чўкди. Квишиладзе Кучулориадан кўз узмай ўтираркан, яна «Ў-ў-ў!», демокчи эди, бироқ у бармоқ ўқталиб таҳдид қилди, Квишиладзенинг нафаси ичига тушиб кетди.

Хонага Чониа кириб келди.

— Пиликни ким кўтарди? — дея дўк урди у худди бу ишни қилган одам ўлимга маҳкумдек.

Квишиладзе катханинг қопқоғини тақиллатиб ёпди. Чониа ўгирилиб каради-ю, бир неча сония донг қотиб қолди, кейин худди мушукдек сакраб идишга ёпишди. Квишиладзе бир қўллаб унинг ёқасидан гиппа бўғиб, иккинчи қўлидаги ўтин билан бошига қарсиллатиб туширди. Чониа гуп этиб йиқилди. Кучулориа кўз очиб юмгунча унинг тепасида пайдо бўлди, то мен уларни ажратмагунимча икки каравот ўртасида чўзилиб ётган Чониани шунақаям ура кетдики, ҳатто умуртқаси сиркираб оғриётганини ҳам унутиб қўйди. Ур-сур ва бақирик-чақирикни эшитиб, Мурман тоғам билан Хосро югуриб киришди. Мурман Тория касалхонасининг ҳамма фуқароси бирпасда шу ерга йиғилди.

— Нима гап? — деб бақирди Хосро.

Чониага новшадил спирт ҳидлатиб ўзига келтиришди.

— Ҳеч гап бўлгани йўқ, Мурман-батано, ҳазиллашган эдим,— деди Чониа инқиллаб ва Квишиладзега таънали кўз ташлади.— Булар ҳазилни ҳам тушунишмас экан.

— Буни каранглар, ҳой яхшилар!..— Квишиладзе нолиш бошлади-ю, шу заҳоти дами ичига тушиб кетди.

Мурман тоғам қандай ходиса юз берганини билиш ниятида анчагача кетмай турди, бироқ касаллардан садо чиқмади.

Мурман тоғам менга юзланган эди, кейин айтиб берман, деган маънода тимо-ишора қилдим.

— Кўп ҳаддинглардан ошманглар. Тагин жаңжаллашиб, уришганингларни эшитмай! — деди Мурман тоғам хонадан чиқиб кета туриб.

Биз ҳам ўз хонамизга қайтиб кирдик.

Чониа кўрпанинг тагида худди тепки еган итдек гўжанақ бўлиб ётарди. Цуца Догонадзе олиб келган озик-овқатни қўлга киритган Кучулориа ҳамма нарсани бошқа жойга

ташир, Квишиладзенинг фармонини бажо келтириб, баъзиларини бош томонига жойлаштирар эди.

— Чониа хароб бўлди! — деди Замтарадзе.

Кучулориа нарсаларни жойлаштиргач, қозон осиб, кечки овқатнинг ҳаракатига тушди. То бўтқа пишгунча Чониа оҳ-воҳ қилиб, сўкиниб бир неча марта ташқарига чиқиб келди. Ҳар гал Квишиладзе билан Кучулориа унга захрини сочиб, аламдан чиқишарди. Варамиа эса у ёнбошидан бунисига ағдарилиб хўрсинар, юраги сиқилиб, кўнглига қил сиғмасди. Квишиладзе шоҳона дастурхон тузади, ҳатто бир стакандан ароқ ҳам улашди. Овқатни тўйгунча еб, у ёқ-бу ёқдан гаплашишди, ҳазил-хузул қилишди, шундан кейингина тинчиб, ором олишди.

Эрталаб мени Замтарадзе уйғотди — у Чониани чақирган экан.

Чониа пардани суриб, кирган жойида тураверди.

— Берироқ кел! — деди Замтарадзе.

Чониа унинг гапига қулоқ тутди.

— Пуца Догонидзе Квишиладзе докторга тўлаши учун берган пулни нима қилмоқчисан? — дея қизиқсинди Замтарадзе.

Чониа бирдан хурпайиб, эътироз билдирмоқчи бўлди-ю, негадир тўсатдан бўшашиб, чўнтагидан пулни чиқарди.

— Сен қаёқдан билдинг? — деб сўради у пулни узатаркан.

— Нега менга беряпсан? Нима, мен Мурман Торианми?

Чониа довдираб қолди.

— Нима қилай бўлмаса?

— Эгасига бер.

— Эгаси ким? Квишилаздеми ё доктор Мурманми?

— Квишиладзе албатта. Пулни унинг ўзи Мурманга бериши керак.

— Яна уришади-да. Бу учинчиси бўлади. Ўлдириб қўйишади.

Замтарадзе ўйланиб қолди.

— Ишни калтак ейдиган даражагача етказма. Пул докторники. Уни Квишиладзе қўли билан берсин, — деди Замтарадзе.

— Сизлар ҳам у ёқда... ишни калтак ейдиган даражага етказмаслигинлар мумкин эди-ку! — деди Чониа тишини тишига босиб.

Замтарадзенинг кўзлари чакчайиб кетди.

— Қаерда, азизим?

— Қаерда бўларди, Саирмада-да.

Мен ҳеч нарсага тушунганим йўқ. Шунда Замтарадзени калтаклашганидан Чониа хабардорлигини англаб етдим. Акс ҳолди, Замтарадзе эътироз билдириши, унинг гапини рад этиши керак эди, бунинг ўрнига у Чониага тикилганича лом-мим деёлмай ўйлаиб қолди...

Замтарадзенинг довираб қолганини кўрган Чониага жон кирди.

— Цуца менга пулни бераётганда докторга ўзинг бер, деган,— деди у вазиятдан фойдаланиб.

У фалокатини аритганидан ўзича қувониб, енгил тин олди.

— Бор, бўлмаса, обориб бер,— деди Замтарадзе қўл силтаб.

Чониа Мурман тоғамнинг эшигини тақиллатиб, ичкарига кирди.

— Чониа билан гаплашган гапимизни Отиага айтиб юрманг, хўпми,— дея ўтинди Замтарадзе.

Мен нонуштадан кейин қайтиб кирганимда Кучулорининг эрталабки овқати пишган, курсида тўртта коса турар эди. Кучулориа қозонни Квишиладзега яқин сургач, пишлок олиб келди. Тақсимотчи Чониадан бошқа ҳамманинг идишига бўтқа солди. Каравот тагидан дудланган сон гўшти олди-да, юпқа парраклаб улашди.

— Тоғолчани анови шишага солиб, дамлаб кўямиз,— деди у.— Эҳтиётлаб ишлатишимиз керак, аҳвол-тирикчилигимиз қанақа бўлишини ким билади ҳали.

Кучулориа косасини Варамияникига яқинроқ сурди. У нонушта тузукрок бўлади, деб умид қилган шекилли, бу аҳволни кўриб, бирдан ҳафсаласи пир бўлди.

— Овқатни баравар еймиз,— деди у Варамиага.— Ўзингнинг идишингдан сенга бир қошиқ бераман, менинг идишимдан ўзим бир қошиқ оламан. Бўлмаса, сенга овқат едиргунимча ўзимники совуб, маза-матраси қолмайди.

— Нега Чониага ҳеч нарса бермадинглар? — деб сўради Варамиа.

— Қорни оғриб юрибди, ҳеч нарса еёлмайди,— дея бурнини жийирди Кучулориа.

— Кеча қийналаётган эди, бугун тузук шекилли!

— У менинг нарсаларимни беармон еган. Лекин егани барибир юқмади. Булар меники, хоҳлаган одамимга бераман,— деди чўрт кесиб Квишиладзе.

— Унга ўзинг топганингни бериб боқ, деяпманми? — бўш келмади Варамиа.— Бўтқа билан пишлокни Мурман доктор ҳаммамиз бўлишиб ейишимиз учун берган. Чониа худо билан сенинг олдингда гуноҳкорлиги рост. Агар адо-

лат билан иш тутмоқчи бўлсанглар, унинг тегишига хиёнат қилмай беришинглар керак.

— Эсинг жойидами ўзи? Қанақа адолат ҳақида гапир-япсан? Кўп бошимизни қотирма,— деди Квишиладзе кизишиб.

— Тўппа-тўғри, тўппа-тўғри,— деди унинг гапини маъқуллаб Кучулориа.— Нега сен у аблаҳнинг ёнини олиб қолдинг? Буни қандай тушуниш керак?

— Мен ҳеч қачон бекордан-бекорга бировнинг ёнини олмайман,— деди Варамиа хотиржамлик билан.— Бизнинг қилаётган ишимизни эшитса, доктор Мурман нима дейди? Мен ҳар бир иш адолатли бўлиши тарафдориман. Чониага Мурман бермоқчи бўлган тегишини беринглар.

Хонага яна жимлик чўкди.

— Бу бечора яна нима қилмоқчи? — дедим Замтарадзега қараб.— Ўзи бировнинг ёрдамисиз бир бурда нон олиб еёлмайди-ку, ҳамманинг энсасини қотирса, ҳеч ким қарамай кўяди. Табиатан бировга арзи-ҳолини айтиб, шикоят қиладиган одам эмас. Бекорга очдан ўлиб кетади.

— Мен шундай қарорга келдим,— деди Квишиладзе.— Кучулориа, Варамианинг косасидаги мен берган чўчка гўштини олиб ўзингникига сол. Шундай бўлсин. Энди манави бўтқани Чониага бер,— у ичидаги гўштни олиб, косани нари сурди.— Варамиа-батано, мен энди Мурман доктор берган бўтқа билан пишлоқни емайман, бу ёғига ўзимнинг емишим бемалол етади, қийналган пайтимда ёрдам бергани учун у кишидан миннатдорман. Хўш, шундай қилсам, адолатли бўладими?

— Ҳа. Бу — адолатдан! — деди Варамиа, бироқ у ишнинг бундай тус олиши мумкинлигини кутмаган эди.

— Кучулориа, бу адолатпарвар, ҳалол одамларни ўз ҳолига қўйиб, бу ёққа кел,— деди Квишиладзе ҳар бир сўзни чертиб-чертиб.

Кучулориа бўтқани пишлоққа қўшиб еди-да, юпқа паракланган бир бўлак гўштни чайнади. Квишиладзе тўйиб овқатланди. Ҳаммага орқасини ўгириб ётган Чониа қимирламас, афтидан, энди нима қилиш кераклиги ҳақида бош қотирарди. Тўсатдан сакраб ўрнидан турди-да, Варамианинг ёнига ўтириб, унга овқат тутди.

Туташиа кириб келди.

— Овқат совуб қолди-ку! — деди Замтарадзе.

— Роса шўрингни қуритишибди-ку сен бечоранинг,— катта хонадан Варамианинг овози эшитилди.— Одам боласини ҳам шунчалик дўппослашадими?!

— Сен ҳам куруқ қолганинг йўқ, Варамиа. Жим ўтириб, овқатингни е.

— Калтак кўпроқ Варамиага ўхшаганларнинг бошида синади,— деди Туташхиа.— Гапимга ишонаверинглар.

— Барибир сен ҳақ бўлиб чикдинг, Отиа-батано,— деди Мосе Замтарадзе бир оздан кейин.

Дата Туташхиа унга ҳайратланиб боқди.

— Мана энди ҳамма нарса жой-жойига тушди,— деди Замтарадзе.— Ҳамманинг муроди ҳосил бўлди. Квишиладзе лаззатли овқатни яхши кўрар экан, ниятига етди. Кучулориа тулки экан, бунакалар ялтоқилик билан кун кечиради, унинг ҳам орзуси ушалди. Чониа қилмишига яраша жазоланмаган бўлса ҳам, озмунча калтак егани йўқ. Фақат ҳалол одамнинг пешонаси шўр бўлар экан. Адолатпарвар очдан ўлмайдди, лекин куруқ нондан бошқа нарсага эришмайди. Ана, Варамиага бўтқадан бошқа ҳеч нарса тегмади. Ҳақ қарор топди.

— Тўғри, бу воқеанинг пировард натижаси шундай бўлди,— деди Туташхиа.— Лекин бошқачароқ хотима топиши мумкин эмасмиди? Бир-бирини еб, адо қилишди, энди уларнинг одамлиги қолдими?

— Сен одамзот ҳақида ҳаддан ташқари яхши фикрдасан. Инсоннинг турган-битгани шу, Отиа-батано,— дея бош ирғаб катта хонага ишора қилди Замтарадзе.— Улар қандай яратилган, бўлса, шундай ҳаёт кечиришади. Сен ҳеч қачон бировнинг ишига, қисматига аралашмаслик керак деган эдинг, бу гапнинг мағзини энди чакиб етдим. Биз уларнинг қорнини тўйғаздигу, бироқ бундан нима фойда чиқди?

— Мен ҳеч қачон бировнинг ишига аралашмаслик керак демаганман. Ўзим то фойдаси бор-йўқлигига ишонч ҳосил қилмагунимча бировнинг ишига аралашмайман,— деди кўдига китоб ола туриб Туташхиа.

Касалхонада тинчлик ҳукмрон эди. Эртасига тоғам Квишиладзегга ҳар куни уч маҳал бир соатдан айланиб юришни буюрди. Варамианинг кўлидаги гинсни олиб ташлади.

Орадан яна уч-тўрт кун ўтди. Бу орада ҳеч қандай ўзгариш юз бермади. Чониа билан Варамиа ҳамон Мосе Замтарадзенинг бўтқасию пишлоғини ейишар ва Мурман тоғам саховат қияпти деб ўйлашарди. Кучулориа ўз улушини қанда қилмай олар, Квишиладзе ҳар куни эрта-лаб уни бир тўғрам гўшт билан сийларди. Квишиладзе очопатлик билан бўккунча овқат ер, назаримда у бор нарсасини тезроқ еб тугатишга шошилаётганга ўхшарди.

Замтарадзе сал оқсокланаётганини айтмаса, тузалиб

кетди ҳисоб. Кунлар бир-бирини қувиб ўтар, беморлар худди сукут сақлашга қасам ичишгандек чурқ этишмасди.

Бир куни кечаси соат учларда Квишиладзенинг жон-холатда бақиргани эшитилди.

— Кучулориа, чироқни ёк! Тез бўл! Қайси итдан таркаган ўчириб қўйди уни? Дарров ёк деяпман!

— Нима бўлди? Нега ярим кечаси бўкирасан? Ўрнингдан чаён чиқдими? — деди Варамиа.

— Чироқни ёк, Кучулориа, мунча имиллайсан! — дея бақираверди Квишиладзе. — Тўхта, Чониа, муттаҳам ўғри! Энди қутилиб бўпсан. Типирчилайверма, барибир, қўлимдан чиқиб кетолмайсан.

Катта хонадагилар бақириб-чақиришар, бир-бирини дўппослар, бироқ чироқни ёқишга шошилишмасди. Мосе Замтарадзе туриб чироқни ёқди-да, катта хонага йўл олди.

— Чироқни жойига қўйиб, ўрнингга ёт, худо хайрингни бергур, — Туташхианинг совуққон овози уни тўхтатди.

Бундай муомалага ўрганмаган Замтарадзе ажабланиб тўхтади-ю, бироқ чироқни қўлидан қўймади.

— Улар бир-бирини уриб ўлдиришади, тириклай еб қўйишади-ку, — Замтарадзе Туташхиага қараб, бирдан калавасининг учини йўқотиб қўйди. — Биз бу ёқда қўл ковуштириб ўтираверамизми?

— Ха, нима қилишимиз кераклиги маълум бўлмагунча ўтираверамиз.

— Бу нарса ҳеч қачон маълум бўлмайди, — Замтарадзе ён бериб, чироқни столга қўйди.

— Чироқни олиб келсанглар-чи, одаммисизлар ўзи? Бу ёқда нималар бўлаётганини эшитмаяпсизларми? — деб бақирди Квишиладзе.

Мен чироқни қўтариб, катта хонага чиқдим. Варамиа ўрнида ўтирганча атрофга аланг-жаланг боқар, Чониа кафтига юзини босганча бу можаро нима билан тугашини кутиб ўзини уйкуга солиб ётарди.

Кучулориа ерда мук тушиб ётар, унинг ўнг қўлини Квишиладзе икки қўллаб маҳкам ушлаб турарди.

Мурман тоғам билан Хосро касалхонада йўқ эди, уларни касал кўргани узоққа олиб кетишган, бўлмаса бу шовқин-суронни эшитиб, ҳаммадан олдин Хосро етиб келарди.

Квишиладзе ўғрини қўйиб юборди. Кучулориа ён-верига аланглаганча секин ўрнидан турди-ю, айвонга қараб югурди, бир оздан кейин Потига элтувчи йўл бўйлаб кета бошлади.

— Ў-ў-ў!.. — дея фарёд урди Квишиладзе. — Қўйнимда илонни сақлаб юрган эканман-а!

Мосе Замтарадзе кулиб, қайтадан ўрнига ётди.

— Тўхта, итдан тарқаган, Чониа! Мендан қутилиб бўлсан,— дея Чониа Квишиладзени майна қилди, кейин девор томонга ўгирилиб ётаркан, манманлик билан қўшиб қўйди.— Агар Чониа шундай ишларнинг уддасидан чиқса, шўрингни қуритар эди-я!

... Тонг отди.

Дата Туташхиа иккаламиз каламушларни томоша қилиб турибмиз. Бочкада атиги иккитагина каламуш қолган, улардан қайси бири шкиперлар¹га сотилиши аниқ эди. Туташхиа касалхона томон келаётган йигитни мендан олдин кўриб, узоқ тикилиб турди, кейин зинадан югуриб тушди-да, истикболига юрди; бир-икки оғиз гаплашишгач, йигитча изига қайтди. Кечқурун абраглар отларини эгарлаб, биз билан хайр-маъзур қилишди. Шундан кейин уларни кўрганим йўқ. Дата Туташхиа ҳақида билган гапим шу.

Варамиянинг укаси бирталай нарса олиб кўргани келди, бироқ у касалхонада қолишни истамай, Мурман тоғам билан ҳисоб-китоб қилди-да, олиб келинган озик-овқатни Чониага бериб, жўнаб кетди.

Пешиндан кейин Квишиладзе қўлтиктаёғини таяниб, айлангани ҳовлига чиқди. Чониа Варамиа бериб кетган егуликларни тугиб, елкасига ташлади-да, Потига қараб йўл олди. Унинг орқасидан қараб турган Квишиладзе бирон нарсамни ўмариб кетишмадимикин, деган хавотирда тугунларни бир-бир кўздан кечира бошлади.

Халта, тугун, катхаларнинг бирига тупроқ, бошқасига кул солиб қўйилган эди...

Бу воқеа мана шундай содир бўлган.

¹ Ш к и п е р — кеманинг хўжалик бошлиғи.

ИККИНЧИ БОБ

Одамлар иллатлардан қутулишига киришган чоғида соҳиби карамларнинг амалларини кўрқоқ ва нотавон кимсалар ўз қўлларига олдилар ҳамда:

— Кимки бизнинг қорнимизни тўйдириб, меҳрибончилик қилса, уни қадрдонимиз деб биламиз,— дедилар.

Ва шу кундан эътиборан Яхшилик завоқ топди, одамлар хор-зор бўлди — ҳатто энг тақводор кимсаларнинг ҳам дилидаги эзгулик уруғлари йштиб кетди, муҳаббат эса худди ҳеч нарса битмайдиган тақир ерда ўсган гиёҳга ўхшаб қолди. Бундай бўлишига сабаб қамалда қолганлардан кўра уларни маҳв этишига чоғланганлар жуда кўп эди. Оқибатда:

Ор-номус — жаранглаб эшитилувчи қуруқ сўзга, таъқиб этувчилар учун эса таҳқирлаш ва ҳақорат қилиш воситасига;

Куч-қудрат — ўз қалбини жароҳатлаш учун ўқталган қиличга, ёр-биродарларини забун этадиган зулм қуролига;

Яхшилик — иблисни фаришта қиёфасига солиб кўрсатадиган ниқобга;

Аёл — ҳирс қўзғатадиган, саёқлик ва бепуштлиқ воситасига;

Дўст — ёвузлик ва разолатни авж олдиришида ҳамдам, юракларга ваҳм солувчи биродарга;

Ватан — тамагирлар басма-басига юлғичлик қиладиган майдонга ҳамда ёлғон-яшиқ уруғи сепиладиган ва афъюну тикон босиб кетган далага;

Нон ва бошқа неъматлар — порахўр ва юлғичларнинг лўқмасига;

Бу олам эса нафрат салтанатига айланди.

Бундай разолатлар юз бергач, ҳатто қуёш хира тортиб, нур сочмай қўйди. Шу кундан эътиборан одамлар нафрат ва хусуматга сиғинадиган, бу нарсани худо деб биладиган бўлишди. Бу холиқнинг қоҳини этиб инсон пушти ва қалбларини кемирувчи аждар тайинланди, у халқнинг тақдирини

Ўз майлича ҳал эта бошлади. Аждар тўйганини билмай уларни ямламай ютаверди. У фақатгина йиртқич эмас, балки инсон қалбидан жой олган, унинг ҳар бир хужайрасига сингиб кетган, худди ўзига ўхшаган махлуқ эди. Шунда ақл-заковат заволга учраб, одамларнинг шўри қуриб қолди: эмин-эркин юрган киши қулликни ихтиёр этди, хўкизнинг бўйинтуруғини олиб унинг бўйнига кийгизишди: лак-лак қўшин бостириб келиб, ҳаммаёқни вайрон қилди ва доно зотлар билан гўзалларни ҳайдаб олиб кетишди, қолганлар эса ақл бовар қилмас зулмга гирифтор бўлди; донолар ота-боболарнинг ўғитини унутиб қўйишди, илми нужум инсон қалбини асоратга солишга хизмат қила бошлади. Мурдор ва нодон кимсалар тилла қопланган заррин кемаларда ўз ҳукмдорларининг шон-шавкати ва бойлигига бойлик қўйиши ниятида денгизларда изғий бошладилар; сохта пайғамбар ва сохта авлиёлар ҳақиқий имон-эътиқодни йўқотиши қасдида одамларга сەҳру жоду ҳамда афсунгарликни ўргатишга киришдилар; ақлсизлар экинзорларга ўт қўйишди ва ҳамма эсдан айрилиб, ор-номусни унутсин деган ниятда заҳарли экинлар уруғини сепишди.

Одамлар боғ-роғларда ҳамда чодирларда яшовчи аждарни кўра-била туриб парвариш қилар, уни ёвуз махлуқ эмас, шак-шубҳасиз абадул-абад барқарор турувчи Маммон салтанатининг қўриқчиси деб билишарди. Гарчанд аждар одамларнинг қонини сўриб, жони билан озиқланса-да, у эътиқоди суст, нотавон кимсаларнинг орзулаган суюклисига айланди.

Шунда Туташха:

— Меҳр-муҳаббат ожизлигидан эмас, ўз шон-шавкати-ни ҳимоя қилиш учун лоақал қўлида ўткир қилич, бехато урадиган камон ўқи, темир қалқони йўқлигидан, душманнинг қудрати беададлигидан маҳв бўлди. Бўлди, бас! Ахир, аждар дунёни ақл-заковат ҳамда саховат билан эмас, ҳийла билан қўлга киритди, эркин топтаб, мардликни қувғин қилди, — деди.

Ва у баҳодир оқ отига миниб, найзасини қуёшга теккудек баланд кўтарди-да, бундан буён ёвузликни фақат куч билан йўқотишга ва ер билан яқсон қилишга қасам ичди.

Негаки, Туташха холиқ эмасди.

ГРАФ СЕГЕДИ

Изувар содир бўлган босқинчиликни амалга оширилган усули ва турига қараб тасниф этиши лозим, акс ҳолда

унга қарши қандай курашиш кераклигини тополмайди. Дата Туташхиа абрагларга мансуб шахс. Узоқ йиллик кузатувларимдан шу нарса аён бўлдики, авом ундай шахсларга, фақат умрида бир марта ўзини халқнинг химоячиси қилиб кўрсатганларигагина эмас, ҳатто ўз жонини асраш учун изига тушганларга қарата ўқ узганларга ҳам хайрихоҳлик билдиришади. Бундай хайрихоҳлик идора усули ҳамда тартиб-қоидаларидан қатъий назар ҳар қандай жамиятнинг азалий ва ўзгармас зиддиятларидан келиб чиқади. Ҳар ким ўз имкониятига яраша ҳукуматга раддия билдиришга уринади. Тузумга бўйсунмасликнинг ва қаршилик қилишнинг йўллари кўп — оладиган даромадини бекитишдан тортиб одатдаги ўғрилигу то жавобгарликдан қочиб кўлига қурол олган абрагни яширишгача шу курашнинг кўринишлари. Бундай фикр юритиш тарзи жамият тараққиётини ўз майлича ўзгартириш майлидан ҳамда илдизи моддий манфаатдорликка бориб тақаладиган кундалик ташвишлардан келиб чиқади.

Одамлар эҳтиёж сезгани учун бир-бири билан яқинлашиши аниқ, шундай экан, абрагнинг эл-юртда обрўси ошиши ҳам у халқ учун қанчалик ҳомийлик қилишига боғлиқ, шунга қараб суянчиқлари ҳам мустаҳкамланаверади. Одамлар ҳатто талончию қотилларга ҳам ёрдам беришаверади, сабаби, улардан кўрқишади. Бироқ абрагга, ўз ҳомийсига фақат кўрққанидан эмас, азбаройи ҳурмат қилгани туфайли кўмаклашади. Абрагнинг мушқулини осон қилиш учун бериладиган ёрдам ўз манфаатларидан воз кечиш, ҳатто ҳаётини хавф остига қўйишдан ҳам тоймаслик демакдир. Буларнинг ҳаммаси жам бўлиб, меҳру ихлосни келтириб чиқаради. Одамлар Туташхиага ҳам худди шундай кўрқув ҳамда меҳру ихлос билан қарашарди. Унинг ғамини ейишар, Туташхиа учун ўзларини тиғи парронга уришар, то бирибирига эҳтиёж сезар экан, уни яхши кўришар эди.

Лекин бу оламда ҳеч нарса ниҳоясиз ва боқий эмас. Туташхианинг доғ тушмаган шон-шавкатига путур етди. Унинг ўзи атай, қатъиятли собитқадамлик билан шунга интилаётганига ақл бовар қилмасди. Ўз навбатида биз ҳам кўлимиздан келганча унинг обрўсини тўкишга уринардик.

ГИГО ТАТИШВИЛИ

Мен ўқишни тугатиб, Гуржистонга қайтдим, бироқ ҳеч вақоим йўқлиги учун дарров бирон иш қидиришга мажбур бўлдим. Чиатур марганеци ишлаб чиқарувчи акционерлар жамияти Ғарбий Гуржистонда янги йўл очмоқчи экан, менга

Чаладиди атрофидаги ерларнинг суратини олишни топширишди. Шартнома тузиб, ишга киришдим.

Асбоб-ангоримни кўтариб юриш учун ерли деҳқонлардан икки кишини ишга ёлладим. Бир куни кечкурун чодир тикиб, овқатланиб бўлганимиздан кейин улар иш ҳақини сўраб қолишди. Шартлашилган вақт етгани учун пулини бердим. Шундан кейин ухлагани мен ўз чодиримга, улар ўзлариникига кириб кетишди. Эрталаб туриб қарасам, ишчиларнинг ҳам, отларнинг ҳам ном-нишони йўқ. Ишчилар отларни миниб қочиб кетишибди. Бу жойларда ҳеч ким яшамас, чор-атроф ўн чақиримгача фақат чивинлар галаси изғиб юрган ботқоқликдан иборат эди. Юкларимни иккита бакуват от зўрға олиб юрарди. Мен уларни жойдан ҳам жилдиролмасдим, қолаверса, Германияда ишланган ва у пайтларда жуда ҳам қадри баланд оптик ўлчагични кўтариб юришнинг иложи йўқ эди. Шундай бўлса-да, яшиқларни ортмоқлаб лоақал биронта сўқмоқ топиш умидида ботқоқ кечиб йўлга тушдим.

Лойи тиззага уриб ётган қишлоқ йўлига чиққанимда кун пешиндан оққан эди. Лекин то йўлга чиққунимча бўларим бўлди. Яшиқ ва тасмалар ботиб елкаларим узилиб тушгудек зирқирар, оёқларим шилиниб кетган, қанчалик ҳориб-чарчаганимни айтмай қўя қолай. Энг ёмони ботқоқ кечиб юриб, қаердадир соатимни йўқотибман. «Павел Буре» деб аталувчи яхши соат эди. Бир четга ўтириб арава ёки отда келаётган биронта кимса учраб қолмасмикин деган илинжда йўлга кўз тикдим.

Йўлга қарайвериб кўзларим толди-ю, бироқ жон асари кўринмади. Фақат бола кўтарган бир кампир судралиб ўтди. Мен ўзимни ҳам, бу дунёни ҳам бўралаб сўқдим. Олдинда мени нималар кутаётганини билганимда борми, бу ерда яна уч кеча-кундуз лойга беланиб ўтиришга ҳам рози эдим. Афсуски, инсон тақдир ҳукмидан ҳамиша беҳаббар. Тақдир эса мени яна Дата Туташхиа билан учраштирди.

Ўша, қарғиш теккан кечаси жуда катта фалокат юз берди. Кейин мени полиция билан жандармерияга сурга-сурга қилишганини, қанча одам касб-коридан маҳрум бўлганини асти қўяверасиз. Орадан ўн, ўн беш, йигирма йил ўтса ҳамки, виждон азобидан кутулолмайман. Ҳалигача ўзимни оқлаш учун бирон-бир далил-исбот тополмай ҳалакман. Афсус-надоматдан бағрим хун, бироқ дардлашадиган бирор ғамгузор топилмайди. Юрагимни ёришга ўзимда ҳам унчалик рағбат йўқ. Шу зайил орадан ярим аср ўтди. Вақт ўтгани сайин одам кўп нарсага кўникади, кўп нарса-

га важ-карсон топиб ўзини оклайди. Бўлиб ўтган воқеаларни эслашнинг энди унчалик қийинчилиги йўқ, шу сабабли бор гапни рўй-рост айтиб бераман.

... Қош қорая бошлади, бирон жойдан нажот кутишнинг фойдаси йўқ. Етти-саккиз чақирим нарида духан борлиги лоп этиб эсимга тушди. Мен у ерга бир неча марта кирганман, ҳатто бир марта тунаб ҳам қолганман. Бу жой эгасининг номи билан Дуру Дзигуанинг духани деб аталарди. Бу ерда ўтираверишнинг бефойдалигини кўнглим сезиб йўлга тушдим. Шилиниб, шишиб кетган оёқларимни этик қисиб лўқиллата бошлади. Оғирлик қилаётган этигимни ечишим билан оғриқ баттар зўрайиб кетди. Ялангоёқ юриб ўрганмаганим учун териси шилинган жойлар худди намақоб суртилгандек жазиллар эди.

Икки чақиримча йўл босиб ўтгач, агар ой чикмаса, қоронғида бир қадам ҳам юролмаслигимни англаб етдим. Шу пайт қулоғимга туёқ товуши чалинди. Хурсанд бўлиш ўрнига, мабодо, менга шундай туюлмаяптимикин, деган хавотирга тушдим. Шу заҳоти яна жимлик чўкди. Аламимдан пешонамга тарсиллатиб ургудек бўлдим. Бир оздан кейин туёқ товуши билан тўнғиллаган овоз аниқ-таниқ эшитилди. Ўзимни дунёдаги энг бахтиёр одам ҳисоблаб, йўл четига ўтирганча йўловчиларни кута бошладим.

... Улар икки киши эди. Иккалови ҳам пойи-пиёда, фақат бири от етаклаб олган. Яқин келишгач, улардан бири роҳиблигини, кейинроқ унинг бутхонага хайр-эҳсон қилгани кетаётганини билдим. Иккинчиси дид билан кийинган йигит бўлиб, олди очик чакмони остидан белидаги тилла ғилофли ханжар, ёнбошидаги нақшинкор ёғоч ғилофга солинган маузер кўриниб турарди. Акционерлик жамиятининг ўз соқчиси бор эди, мен ҳам бу кишини дастлаб ўшалардан бири деб ўйладим. У ўрта бўй, кифтлари кенг, миқти, вужудидан куч ёғилиб турган йигит эди. Унинг Дата Туташхиа экани кўп ўтмай аён бўлди.

Улар етиб келишгач, ўрнимдан туриб салом бердим. Роҳиб тўхтаб, қандай ёрдам зарурлигини суриштирди. Туташхиа тўхтагани ҳам йўқ, бош ирғаб қўйди-да, ўз йўлга кетаверди. Менга роҳиб эмас, Туташхианинг оти керак эди.

— Тўхта... — дея қичқирдим унинг орқасидан. — Қанақа имонсизсан, насрониймисан ўзи лаънати?..

У таққа тўхтади.

— Нима дейсиз, жаноб? — деб сўради у дўстона.

Ғарбий Гуржистоннинг одамлари шунақа хушмуомала, очик кўнгил бўлишади. Меҳмон келса, яйраб кетишади,

ҳатто бошларини кундага қўйиб беришдан ҳам тойишмайди.

Мен унга аҳволимни тушунтириб, асбоб-ангоримни Дуру Дзигуанинг духанига етказиб олиш учун отини бериб туришини илтимос қилдим.

— Афсўски, сизга ҳеч қандай ёрдам беролмайман,— деди Туташхиа ва йўлида давом этди.

Мен довдираб қолдим. Жонимга ора кириши керак бўлган бирдан-бир имконият қўлдан чиқиб кетаётган эди.

— Бошимга кулфат тушганини кўра-била туриб мени мана шу чангалзорга ташлаб кетаверасизми? — дея қичқирдим.

У яна тўхтади, сўнг анча нарида туриб хаёлга толди.

— Раҳминг келсин ахир, у ҳам оллонинг бандаси-ку,— деди роҳиб.— Ёрданингни дариг тутма, қилган яхшилигинг учун тангридан мукофот оласан.

Туташхиа мийиғида кулиб қўйди-да, йўлига кетаверди, роҳиб бирпас депсиниб тургач, ёнимга келиб, юкларимнинг ярмидан кўпини орқалаб олди. Биз ҳали ўн қадам ҳам юриб улгурмай Туташхиа ўгирилиб қаради-да, отининг айилини торта бошлади. «Ҳозир отга минади-ю, кўздан ғойиб бўлади», дея хаёлимдан ўтказдим, бироқ у бизни кутиб турди, кейин юкларимизни отига ортди.

— Илтимос, отга миниб олинг, жаноб,— деди у қўлтиғимдан оларкан.

Ҳозир миннатдорчилик билдиришнинг мавриди эмас, ҳатто хавfli эканини ҳис этиб лом-мим демадим. Бу нарсани роҳиб ҳам сезиб турарди. Туташхиадан ҳам садо чиқмади. Фақат анчадан кейин:

— Барибир мажбур қилдингиз-а,— деб қўйди.

— Худойимнинг ўзи меҳрибон,— деди роҳиб унинг гапини пушаймонликка йўйиб.

— Мен сизларга бекорга раҳм-шафқат қилдим, демоқчиман, отагинам! — деди Туташхиа мақсадини тушунтириб.

Роҳиб чўкиниб олди, мен абрагнинг жиғига тегмаслик учун индамай қўя қолдим. Отдан тушириб, юкларимни отиб юбориши ҳеч гап эмас. Бу азобдан қутилганимга шукр қилиб, тилимни тийиб ўтирганим яхши. «Начора, бу оламнинг чеки-чегараси йўқ, яхшилик ҳақида ҳар кимнинг тушунчаси ҳар хил,— дея хаёлан уни оқлашга уриндим.— Бу оламнинг бўлган, тургани шу, энди ўзгарармиди».

Буталар орасидан эчкилар чоғиб чиқди. Уларнинг орқасидан қувиб келаётган духанчининг ўғли Дзобанинг бақир-чақирғи эшитилди. У ёнимизга келгач, шартта тўхтаб ҳар биримизга алоҳида эгилиб салом берди. Туташ-

хиа боладан нимадир сўради. Дзоба унинг қўлидан жировни олар экан:

— Ўтиб кетишди, Дата амаки,— деди.— Энди эртага пешингача қайтиб келишмайди.

Мен ҳеч нарсага тушунганим йўқ, сабаби, сон-саноксиз бақаларнинг қуруллашидан Туташхиа нимани сўраганини эшитолмай қолдим. Бу ярамаслар шундай вақиллашардики, нақ кулоқни қоматга келтиргудек бўлишади. Тагин бири олиб-бири қўйиб вақиллашини айтмайсизми?

Дзоба қобилиятли бола, унинг зехни ўтқирлиги анчадан бери мени ҳайратга соларди. Ҳеч ким ўқитмаган бўлса-да, у бир амаллаб ўзича хат таниган, ҳисоб-китобни ўрганган ҳамда опаси Кикунинг ҳам саводини чиқарган. Бироқ Кикү овсар қиз. Унинг чиройи ўртача бўлиб, думбиллиги ҳам йўқ эмасди, бўлмаса у мендан:

— Эр-хотин бир ўринга ётганида бола туғилиши ростми? — деб сўрармиди.

Бутунлай нотаниш, ўн тўрт-ўн беш яшар кизнинг бу саволига нима деб жавоб беришни билмай довдираб қолдим. Ҳа, шундай, дейишдан бошқа гап тополмадим. Орадан бирор соат ўтар-ўтмас бу иш қандай содир бўлиши билан кизиксинди. Унинг кўзлари ёниб туришидан ҳамма гапдан хабардорлиги, фақат менинг нима дейишимни билмоқчилиги кўриниб турарди. Фақатгина ҳафтафаҳм ёки ақли ноқис одам шундай савол бериши мумкин... Нодон аёлларни йўлдан уриш осон. Эркаклар бу нарсани яхши билишар, шу боис Кикү туфайли майхонадан одам аримасди. Хулласи калом, Дуру Дзигуа хонадонига ато этилган барча қобилият у ақл-заковат Дзобага насиб этган, Кикү билан отаси бу бахтдан бенасиб қолган эди.

Бир куни Дзоба қўлимдаги шеърлар китобига кизиксиниб қолди. Китобни унга инъом этдим. Орадан бир ой ўтар-ўтмас, мен яна майхонага келдим. Қарасам, у китобдаги ҳамма шеърларни ёдлаб олибди, шунақа завқ-шавқ билан ўқияптики, асти қўяверасиз... У чаласавод отасига кўмаклашиб, кирим-чиқимни ҳисоб-китоб қилиб берарди. Дзоби умрида кемани кўрмаган, мендан унинг қандай бўлишини сўраб-суриштирди. Мен кемани батафсил тасвирлаб қандай ишлашигача тушунтириб бердим. У ўтирди-ю, дарҳол кеманинг суратини чизди. Расмда кеманинг мен тилга олмаган қисмлари ҳам бекаму кўст тасвирланган эди. «Сен бу нарсаларни қаёқдан биласан? — деб кизиксиндим». Кема бундан бошқача бўлиши мумкин эмас, дея жавоб берди у. Дзоба дунёда гимназиялар борлигини эшитган, бирдан бир орзуси у ерга кириб ўқиш эди. Кутаисида Дурунинг ака-

си турар, у бир куни ўглига амакингникига бориб ўқийсан, деб ваъда берган эди. Дзобанинг орзуси расом бўлиш эди.

— Хўш, ишларинг қалай, биродар Дзоба? — деди Туташхиа чўнтагини ковлай туриб ва кичрайиб қолган қаламни узатди.

— Ёмон эмас, Дата амаки, юрибман.

— Мана, мен сенга қалам олиб келдим.

Дзоба қаламни олиб дарров тупуги билан хўллаб кўрди.

— Қоғоз-чи... Қоғоз топилмайдими, Дата амаки?

— Қоғозим йўқ, лекин кейинги гал албатта олиб келаман.

Бола жилмайиб туриб, бирдан қути ўчди.

— Опкелишингга ишонаман. Сен мени ҳеч қачон алдамайсан. Фақат отам Кутаисига, гимназияга ўқишга борасан, деб қачондан бери алдайди...

— Мен сенга қоғоз бераман, Дзоба. Росаям кўп, бутун бошли бир дафтарни бераман,— дея унга ваъда бердим.

Духан чорраҳага жойлашган бўлиб, бу атрофдаги ягона кўналға ҳисобланарди. Дуру Дзугуа духан олдидаги бир парчагина ерда деҳқончилик қиларди. Кўпдан бери бева қолгани учун овқатни ўзи пишириб, шароб сузиб берар, қизи Кику идиш-товокни йиғиштирар, кир ювар, хўрандаларнинг хизматини қилиб, меҳмонлар тунайдиган хоналарни супуриб-сидирар эди. Дзоба эса майда-чуйда юмушларни бажарар, кўпинча ошхонадан чиқмай майхоначиликнинг сир-асрорини ўрганар эди.

— Ижарачилар кўпми? — сўради Туташхиа духанга яқинлашгач.

— Бор-йўғи уч киши. Мана яна уч киши келяписизлар. Энди олтовлон бўласизлар. Хоналарга яна биттадан каравот кўйсак, маза қилиб дам оласизлар,— деди Дзоба, бизни хотиржам қилиш ниятида.

Қизик, бу ерларда соатлаб йўл босганинда ҳам бирон тирик жонни ўчратмаслигинг мумкинў лекин духанда ҳаммиша одам бўлар эди. Бўсагага етганда Туташхиа Дзобадан:

— Улар қанақа одамлар? — деб сўради.

— Бодго Квалтава икки одами билан келган.

Бу гап менга худди чакмоқдек таъсир қилди. Улар Потида Юнонистоннинг елканли кемасини талаб, бор пули билан қимматбаҳо нарсаларини шилиб кетган қароқчилар эди. Балки бу бутунлай бошқа Квалтавадир... Тасодифий учрашувни қаранг-а!

Дата-чи? У худди бировдан қочиб, пусиб юрганга ўхшайди... Дзоба улар эртага пешингача қайтиб келмасликларини

айтди. Ким у қайтиб келадиганлар?.. Қолаверса, Дата номи чиккан абраг Туташхиа бўлмаслиги ҳам мумкин-ку. У ҳолда нега миямдан Дата Туташхианинг номи чикмай қолди?

Квалтаванинг номини эшитиб Дата Туташхиа ўйланиб қолди. Бўсагадан ҳатлаб ўтишини ҳам, ўтмаслигини ҳам билмай иккиланди, роҳибни ўтказиб юбора туриб, келганиндан кейин киравермайсанми, дегандек хаёлан қўл силтади-да, қурол-яроғини яширганча чакмонига ўралиб ичкарига қадам қўйди.

Мен унинг ортидан эргашдим.

Духан девор томонга тўртта стол қўйилган ҳамда чап томондаги бурчакда Дуру савдо қиладиган пештахтаси бор каттагина хона эди. Этак томонидаги икки эшикдан ётоқхоналарга чиқилар, бироқ бу тешикларга эшик ўрнатилмаган эди. Хонанинг иккинчи томонидан ошхона ҳамда майхона эгалари яшайдиган икки хона бор. Туташхиа ичкарига қадам қўяр-қўймас духанчи пештахта ортидан чиқиб келди-да, унга яқинлашди:

— Хуш келибсиз, Дата-батано! — деди паст овозда.— Марҳамат қилинг.

Шу пайт Кику пайдо бўлди-да, отасининг ёнига келиб худди уй бекасидек эгилиб саломлашаркан, қутиларимга қизиксиниб тикилди.

Дуру Дата Туташхиага бўлакча хурмат-эҳтиром кўрсатаётганини бошқалар пайқаб қолишини истамас, бироқ мен ёнма-ён турганим учун унинг абрагга ялтоқланаётганини дарҳол сездим. Майхона эгалари одатдаги меҳмонларнинг хурматини жойига қўйиб кутиб олишади, таниқли кишиларга эса Дуру Дата Туташхиани қандай қаршилаган бўлса, худди шундай қувонч билан пешвоз чиқишади.

— Улар қачон ўтиб кетишди? — овозини пасайтириб сўради Туташхиа, боя йўлда бақаларнинг вақир-вукури туфайли Дзобанинг жавобини яхши эшитолмагани маълум бўлди.

— Келиб кетишди, келиб кетишди, Дата-батано. Энди эртага пешингача қайтиб келишмайди,— дея Дзобанинг жавобини такрорлади Дуру.— Манавилар сени танишмайди, мендан Дата Туташхиани кўрганмисан деб сўрашди.

— Меҳмонларнинг олдига бор,— дея кизига фармойиш берди Дуру.— Уларнинг хурматини жойига келтир... Ҳамма нарсани айтиб туриш керак сенга.

— Уларнинг пули кўп экан, росаям кўп! — Кикунинг кўзлари хасисликдан ўйнаб кетди.

Тахминим тўғри чикди: ҳамроҳим Дата Туташхиа, Бод-

го Квалтава билан ёнидаги икки киши эса номи чикқан қароқчилар экан.

Квалтава шериклари билан ҳамма эшиклар бемалол кўринадиган ерга жойлашиб олишган эди. Курси суянчикларига биттадан чакмон ташлаб қўйилган, тепкиси кўтарилган иккита милтиқ столда, биттаси эса деворга тиралиб турарди. Ҳар учала қароқчи ёғоч ғилофли маузер билан қуролланган, белида эса биттадан тўппонча ҳамда қимматбаҳо тошлар билан зийнатланган ханжар бор эди. Улар худди байрамдагидек шоҳона кийинишган, қарашлари совуқ, бир неча сонияда ўнлаб одамни тил тортқизмай чўзилтириб қўйиши ҳеч гап эмасди.

Мен ҳам, роҳиб ҳам Туташхиа билан тузук таниш эмасмиз, демак, ҳар биримиз алоҳида столни эгаллашимиз лозим эди, бироқ бундай қилишни хаёлимизга ҳам келтирганимиз йўқ. Биз Туташхиа билан бир столга ўтирдик, тўғрироғи, унинг панасида жон сақлашга қарор қилдик. Бундай фикрга келганимдан ўзимча қувониб кетдим. Кўнглим тўқ бўлди энди, майхонада ўтирган йўлтўсарларни бемалол кўздан кечиришим мумкин.

Бодго Квалтава ўттиз беш ёшларда, шерикларидан бири ундан ўн ёшлар чамаси кичик, иккинчиси эса баланд бўйли, хатти-ҳаракатларида болаларча беодоблик сезилиб турган, хали мўйлови ҳам чиқмаган ўспирин эди. Уларнинг столи егуликка тўлиб кетган, майни катта қадахларга қуйиб ичишаётган бўлса-да, улар димадандир безовта, худди хурпайиб олган кирпига ўхшаб ўтиришарди.

Роҳибнинг аҳволини билмадиму лекин мен борган сари ваҳимага туша бошладим, оёқларимнинг шилиниб кетганини ҳам, елкаларимнинг сиркираб оғриши-ю, ўлардек чарчаганимни ҳам бутунлай унутдим. Қўрқув ҳисси борган сари васвасага солар, хатто бирдан ўрнидан туриб, бошим оққан томонга қочиб кетишга тайёр эдим. Назаримда Туташхиа биз билан ҳамтовоқ бўлишни истамайди, ҳозир шартта туради-ю, бошқа столга ўтиб ўтиради, деган фикр тинчлик бермасди. Роҳиб ҳам шундан ташвишланаётганга ўхшарди. Биз бараварига унга юзландик — Туташхиа беғам, бепарво ўтирарди. Унинг хотиржамлигини кўриб ўзимни босдим. «Э, падарига лаънат! — дея хаёлимдан кечирдим.— Улар замбарак билан қуролланиб, одам гўшtidан қабоб ейишаётган бўлишса ҳам, нега бекордан-бекорга кўрқишим керак? Уларга бирон ёмонлик қилганим йўқ-ку».

Квалтава ҳам шериклари билан биздан маъносиз нигоҳларини узмай бир-бир кўздан кечиришди. Кейин яна овқатланишга тутинишди, энди бу ёғига хотиржам бўлсам бўлаверади.

Бу орада Дзоба менинг лаш-лушимни олиб кирди. Фақат оғир қутини олиб киришда Кику ёрдамлашиб юборди. Шундан кейингина қизча ёнимизга келди, бироқ шу пайт ҳақоратомуз кичкирик эшитилди:

— Хой қиз, қани, бу ёққа кел. У ерда нима бор сенга?

— Хўп бўлади, батоно. Буларга нима кераклигини сўраб биламану бораман. Ҳозир.

— Ий-е, гапимни эшитмадингми, дейман-а? — дея ўшқирди Бодго Квалтава.

— Сабр қил, Бодго,— гапга аралашди ўспирин Куру Кардава.— Буларнинг кимлигини билмайсан-ку.

Бироқ Квалтаванинг гапидан қайтгиси йўқ эди. Буни сезган Кику худди узр сўрагандек бизга бир қараб қўйди-да, қароқчилар томон юрди.

Туташиа Квалтаванинг олифтагарчилигини пайқаманга ўхшар, ҳатто гаши келгани сезилмас, ҳамон илгаригидек беғам, бепарво ўтирар эди.

— Бизга яна бир кўза мусаллас опке,— деб буюрди Квалтава.— Ановиларга ҳам бир кўза бер,— деди у биз томонга боши билан имо қилиб.— Пишлоқдан яна опке.

Боядан бери Кикудан кўз узмай ўтирган учинчи қароқчи — Қаза Чхетиа қиз пештахта томон юрганини кўриб ўзини тутолмай:

— Ох-ҳ-х,— деб юборди.

Ўша пайтларда Мигрелияда одамлар ўзларининг хайрату хаяжонини ҳамда эхтиросини, баъзан нафратини ҳам шундай ифодалашар эди.

Қаза Чхетиа Кикудан кўзини узолмасди. Қизчанинг кўзларию чехрасида эндигина уйқудан уйғониб, ҳали ўрнидан турмай ётган одамнинг нозланишига ўхшаш бир ифода бор эди.

Қош қорайиб қолди. Дзоба шамларни ёқди. Кику эса бир кўза мусалласни нариги столга, иккинчисини — Квалтаванинг сийловини бизга олиб келди, ҳамда қандай овқат буюришимизни сўради.

Дата иккаламиз нима буюрганимиз ҳозир эсимда ҳам йўқ. Роҳиб овқатланмаслигини айтиб, фақат сув сўради.

Кику пештахта олдига етар-етмас яна Квалтаванинг овози эшитилди:

— Столни йиғиштириб ол... ҳамма нарсани олиб кет, фақат мусаллас билан ббдрингу пишлоқ қолсин. Столни артгин-да, яна битта шам ёқ.

Кику шу заҳоти унинг амрини бажо келтирди.

Каза Чхетиа унинг ичига мўраламоқчи бўлган эди Кику дарров қўли билан кўксини яширди.

— Буни қаранг-а, уялишни ҳам биледи-я,— Квалтава чўнтагидан қарта олатуриб хохолаб кулди.

Каза Чхетиа Кикунинг бўйни, кўкраги, болдирларига суқ билан кўз югуртира бошлади.

— Уялишни билганини қаранглар... вой, сенинг покдомонлигингдан ўргилдим! Беш сўмга мана шу ерда қип-яланғоч бўлиб ечинишдан тоймайди,— деди у Кику нари кетгач.

— Опқоч-а, опқоч,— деди ўспириң Куру Кардава.

— Сен нимани ҳам билардинг, ёш боласан-ку ҳали. Хотинларга муллажиринг кўрсат, пул учун ҳамма нарсага рози бўлади. Уларнинг зоти шунақа. Ҳаммасининг бир хилда оёғи калта, ишонмасанг, қараб кўр,— деди Каза Чхетиа, кейин Квалтавага юзланди.— Чиқаргандан кейин сузмайсанми?

— Оёғи калта дегин-а? — таъкидлаб сўради Квалтава.— Шам олиб келишсин, кейин сузаман.

— Ҳа, калта, эркакларникидан калта. Шунинг учун ҳам оёғи узун кўринсин деб хотинлар пойафзалини баланд пошналар қилиб чиқаришади.

Дзоба шам олиб келди. Квалтава мусалласни қуйиб, учаласи баравар ичишганидан кейингина ўйин бошланди.

Ниҳоят, Кику бизга ҳам егулик олиб келди. Роҳиб косага сув қуйиб, озгина мусаллас қўшди-да, тўрвасидан нон олиб тўғради. Қароқчилар меъерини билмай ичишар, катта-катта пул тикиб қимор ўйнашарди. Улар бирданига тортишиб, сал бўлмаса уришиб кетай дейишди-ю, бироқ Куру Кардава ён бера қолди:

— Майли, йигирма бешни олгин-да, кўп миждовланаверма. Кейинги гал фирромлигинг ўтмайди.

Каза Чхетиа худди бу пўписанинг унга дахли йўқдек пулларни сидириб олди. Квалтава уларнинг ишига аралашмай биз томонга тикилиб ўтирарди.

— Сузаверинглар. Мен ҳозир,— деди у биз томонга келаркан.

Роҳиб чўқиниб олгач, бошини кўтарди. Мен ҳам унга тикилдим у бироқ юрагим пўкиллаб, дарҳол ерга қараб олдим. Туташхиа ҳамон Квалтаванинг бор-йўқлигини писанд қилмай ўтирар, бироқ ҳозир унинг отилиб кетишга тайёр пружинага ўхшаб турганини ҳис этдим.

— Бодго, ўйинни совутмай бу ёққа келсанг-чи. У ерда нима бор сенга? — деди Куру Кардава.

Каза Чхетиа билан кўзимиз тўкнашди. У худди Кикунинг кўздан кечираётгандек тикилар, фақат қизчага ҳирс билан,

менга эса қандай одамлигимни билмоқчидек боқар-эди.

— Ҳозир. Сизлар ўйнаб туринглар,— деди Квалтава Туташхианинг тепасига келиб.— Нега биз сийлов қилган мусалласни ичмаётганингизни билсак бўладими?

Туташхиа ростдан ҳам кўзага кўл урмаган эди. Мен ҳам ичганим йўқ. Ахир, ҳеч ким таклиф қилмаса, қандай ичай. Қолаверса, ичадиган аҳволда ҳам эмасман, тезроқ ўринга кирсаму тош қотсам.

— Бизни сийлаганинглар учун раҳмат, афсуски, мен ичмайман,— деди Туташхиа.

Квалтаванинг чап қоши юқорига кўтарилди.

Бироқ Туташхиа пинагини ҳам бузмади, эринчоклик билан гўшт чайнай бошлади. Квалтава менга безрайиб тикилди.

— Ичяпмиз, нега ичмас эканмиз,— деди роҳиб типирчилаб.— Мана мен сизларнинг мусалласингиз билан тамадди қилдим.

Бироқ Квалтава унинг галига қулоқ солгани ҳам йўқ.

— Сен нега ичмаяпсан? — деб сўради мандан.

— Биласизми; менга ҳам ичиш мумкин эмас, лекин сизнинг соғлиғингиз учун бажонудил,— деганимни ўзим ҳам сезмай қолдим. Шу заҳоти мусалласни симириб, қадаҳни тўнкариб қўйдим.— Сизга қасд қилганлар паст бўлсин.

Шундай қилмай иложим қанча.

— Ҳа, дуруст,— деди Квалтава ва кескин бурилиб Туташхиага юзланди.— Сен кимсан ўзинг?

— Мандан сўраяпсизми? — деди Туташхиа пинагини бузмай.

— Сендан бўлмай кимдан бўларди?

— Йўловчиман,— деди Туташхиа.

Квалтава нима дейишини билмай довдираб қолди.

— Ўйнайсанми, йўқми? — Куру Кардаванинг асабий овози эшитилди.

Унинг олдида бир даста пул уюлиб ётар, Каза Чхетиа яна бор-йўғидан айрилган эди.

— Бодго, тегишимдан минг сўм бериб тур. Ютқазиб қўйдим,— деди Каза Чхетиа.

Уларнинг гапга аралашгани айни муддао бўлди. Квалтава аллақачон изига қайтиши керак эди-ю, бироқ у гапдан қолиб, думи кесилган итдек пусиб кетишни истамаётган эди. Агар яна Туташхианинг жигига тегаверса, худо билади, оқибати нима бўларди. У қўйин чўнтагидан бир даста пул чиқариб минг сўм санади-да, бизга кибр билан яна бир қур назар ташлагач, жойига бориб ўтирди.

Духанчи енгил тин олди.

Ёнимиздан чойшаб кўтарган Кику елиб ўтди. Унинг қандай қилиб оёғи ерга тегиб-тегмай юриши кишини хайратга соларди.

— Оҳ-ҳ-ҳ,— дея ух тортди Каза Чхетиа киз парда орқасига ўтиб кетгач.— Агар беш сўмга кип-яланғоч бўл-маса отимни бошқа қўяман.

Кику изига кайтиши билан Каза Чхетиа уни имлаб чақирди. Туташхиа бошини кўтариб бир қаради-ю, шу заҳоти тескари ўгирилди.

Каминга ташланган ўтин чирсиллаб аланга олди-да, гуриллаб ёниб кетди.

Каза Чхетиа тилла червонни Кику томон сураркан, майхона эгаси кузатиб турмаётганмикин деган хавотирда пештахта томон кўз ташлади:

— Мана шу тилла сўлкавойга эга бўлишни хоҳлайсанми? — деди.— Бир червонни отанг бир ойда ҳам тополмайди. Ечиниб, кип-яланғоч бўлиб кўрингин-да, олиб кетавер.

— Жинни бўлганмисан? — деди Куру Кардава сўлкавойни Казага иткитаркан.

Кику шам ёғдусида йилғираб турган тангага тикилиб туриб, биз томонга кўз қирини ташлади.

— Сени нима ишинг бор? Аралашмай жим ўтир! — деди Чхетиа ирғиб ўрнидан тураркан.

Куру хотиржамлик билан қарталарни чийлайверди.

— Жойингга ўтир, худо хайрингни бергур. Олдин менга кўрқиш қанақа бўлишини ўргатгин-да, кейин пўписа қилгин, хўпми?

Квалтава Чхетианинг елкасига қўл ташлади.

— Тезроқ қимирла, ҳой қиз,— деб қичқирди Дуру.— Мехмонларнинг ўрнини солиш керак. Дзоба, сен юр, каравотларни онкиришвор.

— Биласанми, Куру, менга Кикунини ечинтириб томоша қилишнинг ҳеч қизиги йўк,— деди Квалтава қизча нари кетгач.— Ҳар ким ўз қилмиши учун ўзи жавоб беради, бировнинг йўлига тўғанок бўлма. Дўстлик деганлари мана шу, дўстлик бошқача бўлмайди. Инсоф билан айтганда Чхетиа эмас, сен ҳақсан. Бу қиздан бирон фойда кўрса ҳам майли эди. Лекин начора... Бу нарсаларнинг ҳаммаси пул. Хотин киши ҳам пулга ўхшаган бир нарса.

Қимор яна қизигандан қизиб кетди. Куру Кардаванинг кетма-кет омади келаверди.

— Насияга минг сўм тикдим! — деди Чхетиа.

— Йўк, ошнам, бу қуруқ гап. Хоҳласанг қарз бераман, нақд тикиб ўйна.

Куру пул санаб берди.

— Мендан минг сўм қарз бўлдинг. Бодго, сен гувоҳсан.

Каза Чхетиа қўлидаги карталарга кўз ташлагач, доври беш юз сўмга оширди. Унинг беқарорлиги гашини келтирган бўлса-да, Куру индамай яна иккита қарта берди.

Майхонага жимлик чўкди.

Дата Туташхиа қиморбозларни қизиксиниб кузата бошлади. Каза Чхетиага тўккизлик чиқиб ютгани маълум бўлгач, Туташхиа яна камин томонга юзланди. Уч-тўрт дақиқа ичида Курунинг бир уюм ақчаси Каза Чхетиянинг қўлига ўтди.

— Мана сенга яна битта червон бераман,— деди Каза Чхетиа қизчани чакириб, олдинги сўлкавойнинг устига яна биттасини қўяркан.

Курунинг жонни чиқиб кетди-ю, бироқ Квалтаванинг панд-насихати қор қилган шекилли, бу сафар миқ этмади. У шерикларига орқасини ўгириб девордаги безаксиз бутни томоша қила бошлади.

— Менга қара, ҳой киз, нима бало тилдан қолган-мисан? Ечина қолмайсанми ечинадиган бўлсанг,— деди Бодго Квалтава.

Кику қимир этмай турар, фақат кўзлари тез-тез пир-пирарди.

Роҳиб орқа ўгириб ўтиргани учун ҳеч нарсани кўрмаётган бўлса-да, қулоғини динг қилганча ҳамма гапни эшитиб турарди.

— Раҳминг келсин, парвардигор, ўзингнинг раҳминг келсин, ўзингнинг раҳминг келсин,— деди у ва уч қайта чўқинди.

Хонада ваҳимали жимлик ҳукм сурарди.

Каминдаги ўтин чирсиллади, бироқ сукунат чўккан хонада бу сас худди қарсиллаган ўк овозидек эшитилди. Орқа томондаги хоналарда нимадир тарақлади. Дуру билан Дзоба ёғоч каравотларни нари-бери суришаётган бўлишса керак.

Яна жимлик чўкди.

— Вой, буларнинг ярамаслигини! — деди Туташхиа ўзи билан ўзи гаплашаётгандек паст овозда.

Шундай дейишга деди-ю, назаримда бирдан хушёр тортиб, тилини тишлади — абрагнинг сўзамоллик қилгани нимаси!

Отаси пулнинг куч-қудратини қулоғига қуйган ўн беш яшар қизга бундай гапни фақатгина тубан одам айтиши

мумкин. Бошқа биров бунчаликка бормайди. Каза Чхетининг режасини бузишни истардиму бироқ руҳан бундай жасоратга тайёр бўлмаган, қуролсиз, умрида биров билан олишиб кўрмаган мендек одамнинг кўлидан нима ҳам келарди.

Кику бошини эгганча тилла тангалардан кўз узмай турар, шу топда ўзини кўлга олиш учун унга жуда ҳам катта куч ва ирода кераклигини ҳис этдим. Бу нарсани Бодго Квалтава ҳам яхши биларди.

— Камлик қиялпими? — деди у. — Буни қара-я. Икки червон учун Потигаги полиция бошлиғи ҳам ечиниб ўзини бозорга солади, билдингми? Ҳа, майли, мана, яна бир червон қўшдим, қани, энди ечина қол. Ўзингни Рионида чўмилаётгандек, лекин буталар панасидан одамлар кўзларини бақрайтириб туришганини билмаётгандек фараз қил.

Бодго Квалтава худди итга суюк итқитгандек яна бир танга ташлади.

Каза Чхетиа тангани олди-да, олдингиларнинг устига қўйди. Кикунинг эти сесканиб кетганини ҳамма сездим. Мен ўзимнинг ожизлигимдан қалтирай бошладим... Ортиқ томошабин бўлиб ўтиравериш мумкин эмасди.

— Аралашмасак бўлмайди, — дея шивирладим ҳам-роҳимга. Агар у бир марта шу ишни қилса, кейин ҳеч нарсадан қайтмайди. Потигача бир қадам, денгизчиларнинг кўнглини овлайдиган бузуқига айланиб кетади. Кимдир аралашши керак!

Мен Туташхиага ўтинч, таъна, ҳатто бурукомуз тикилиб турардим. У аввал, роҳибга, кейин менга кўз ташлаб, ўта бепарволик билан таъкидлаб гапирди:

— Бу мен қиладиган иш эмас. Аралашмайман, — у бир оз жим қолгач, кўшиб қўйди. — Оқибати яхши бўлмайди бу нарсанинг, аралашмаган яхши. Агар бу қизчанинг қонида, табиатида шу нарса бўлса, ҳеч нарсани ўзгартириб бўлмайди. Агар сиз бошингизни тошга уриб ёрганингиз билан ҳам у ўз билганидан қолмайди. Ёнини олишга арзийдиган одамнинг ўзи йўқ.

Роҳиб унинг гапини чурқ этмай эшитди, Туташхиа жим қолгач, Кикуга юзланиб гўлдиради:

— Қизим, Инжилда: «Агар ўнг кўзинг сени ёмон йўлга бошласа, уни ўйиб ташла, токи бутун вужудинг дўзах азобида қийналганидан кўра, битта аъзойинг нотугал бўлгани яхши», дейилган.

Қароқчилар роҳибга тикилишганча у айтган гапларнинг маъзини қақишга беҳуда уринишарди. Кикуча бошини кўтармай турар, бу гаплар қулоғига ҳам кирмаганга

ўхшарди. Фақат роҳиб гапдан тўхтагач, унга бир қараб қўйди-да, Дуру билан Дзоба чиқиб қолиши керак бўлган эшикка кўз ташлади. Чхетиа унинг иккиланаётганини сезди.

— Овозингни ўчир, мияси суйилган чол! — деди у ер тепиниб, — бўлмаса, Таврот-павротингни кўзингга кўрсатиб кўяман.

Роҳиб жойига чўкди-ю, худди калтак ейишдан кўрқ-қандек бўйнини ичига тортганча шумшайиб олди.

Куру Кардаванинг на ғазабланаётганини, на ажабланаётганини билиб бўлмас, иштиёқ ва эҳтиросдан тиржайиб турарди.

— Бу чолга нима керак экан, Бодго? Нима деяпти ўзи?

— Э, гап бутунлай бошқа ёқда экан-ку, — деди Каза Чхетиа ўз топкирлигидан қувониб. — Бу қиз ановиларнинг олдида ечинишга уяляпти. Қани, тескари қараларинг! — у бир дақиқа олдин роҳибга дўқ қилган оҳангда буюрди. — Текин томоша борми сенларга? Қани, тезроқ ўгирилиб ўтирларинг.

Роҳиб шундоқ ҳам тескари қараб ўтиргани учун бу ёғи нима бўлишини пешонасидан кўриб, тақдирга тан берди. Мен лоақал бу маразларнинг нусхасини кўрмайман-ку, деган хаёлда дарров буйруққа итоат этдим. Туташхиа қароқчиларни бамайлихотир кўздан кечиргач, ҳамон пулга тикилиб турган Кикуга қаради.

— Ҳов, кимга айтяпман? — деди жазаваси тутиб Каза Чхетиа.

Туташхиа унинг гапини парвойига ҳам келтирмади. Чхетиа секин ўрнидан туриб, буюрди:

— Қани, бу ёққа қара-чи!

Туташхиа шошилмай салгина ўгирилди. Роҳиб косасидан бир қошиқ сув олиб ичди-да, Чхетианинг бужмайиб кетган афтига тикилди.

— Қаёққа қараб ўтиришимга, нимани томоша қилишимга биров хўжайин эмас, — дея Туташхиа елкасини силкитган эди, чакмони сирғалиб, курси суянчигига осилиб колди.

Каза Чхетианинг қўли маузерни пайпаслай бошлади, у нимадир демокчи бўлиб оғиз жуфтлагунча Туташхиа-нинг қўлида маузер пайдо бўлди — у қандай қилиб гилофдан қуролини суғуриб олганини ҳеч ким сезмай колди. Варанглаб ўқ узилди ва Кикунини йўлдан уриш ниятида тахлаб қўйилган тилла тангалар ерга учиб тушди.

Ҳамма донг қотиб колди.

Туташхиа узган ўқ роҳибнинг қўлтиги орасидан ўтиб, Бодго Квалтаванинг чаккасига тегай-тегай деб ўтди-да,

столни тирнаб, червонларни жаранглатиб учирганча деворга михланиб қолди.

Баданимдан совуқ тер чиқиб кетди

Роҳиб оғзидан қошиқни ололмай тош қотди.

Квалтава кимга йўлиққанини энди билгандек ирғиб ўрнидан турди.

Куру Кардава ишшайганча дам Туташхиага, дам столнинг тирналган жойига кўз ташларди.

Каза Чхетиа турган жойидан қимирлолмай қолди. Туташхиа унга елкаси оша бир қараб қўйгач, маузерини ғилофга солди-да, бир бурда нонни шошилмай чайнай бошлади.

Ерда сочилиб ётган тилла тангалардан кўз узмай турган Кику секингина чўккалаб уларни териб олди — пулни маҳкам чангаллаганча қаддини ростлади ва ўқдек отилиб ташқарига чиқиб кетди. Эшик тарақлаб ёпилди, отхонанинг дарвозаси ғирчиллиб очилди ва шу заҳоти ҳаммаёққа жимлик чўкди.

Хонага ҳовлиққанча Дуру билан Дзоба кириб келди.

— Нима бўлди? — деб сўради духанчи.

— Тинчлик, Дуру-батано, нима бўлган бўлса ўтди-кетди, — деди Туташхиа.

Каза Чхетиа ўз ўрнига ўтириб қартани чийлай бошлади. Бодго Квалтава ҳам жойига чўкди, фақат Куру Кардава кўзларини жовдиратганча ҳамон ишшаярди.

Ота-бола бирпас тургач, каравот ташигани чиқиб кетишди.

Яна қимор бошланди-ю, бироқ уларнинг фикри-ёди бутунлай бошқа нарса билан банд эди.

Остонада Кику пайдо бўлди. У хонадагиларга тезгина кўз югуртирди, отаси билан укаси йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, ўзлари турадиган уйга мўралади, яқин орада ҳеч ким йўқлигидан кўнгли тўқ бўлиб, Квалтаванинг олдига чопиб борди-да, кўйлагининг этагини кўтариб, шартта ечиб ташлади.

У бир кўлида кўйлагини тутамлаганча иккинчи кўли билан кўзини тўсиб турар, шам ёруғида таранг тортилган қомати сутга чайиб олинганга ўхшаб кўринарди. У эндигина тўлишиб, дуркунлаша бошлаган навнихол эди.

Қароқчилар Кикунини ёнига чақирган заҳоти Туташхиа юз берадиган ҳодиса муқаррар содир бўлишини англади-ю, каминга юзланганча қимир этмай ўтираверди. Бодго Квалтава қизга ўғринча кўз ташлади. Куру Кардава эса қизариб-бўзарганча бошини эгиб, негадир пуллари титкилай бошлади.

— Ох-ҳ-ҳ! — деб юборди Каза Чхетиа ва секингина кўлини кизнинг кўксига узатди. Кўрсаткич бармоғини худди чўчинкираётгандек эҳтиёткорлик билан маммасининг учига теккизди. Кику бирдан хушёр тортди, эгнига кўйлагини илганча чошиб чиқиб кетди.

Квалтава ердан бошини кўтармай ўтирган Куру Кардавани калака қилди:

— Ҳа, болакай, нега оғзингни очиб ўтирибсан?

Куру лабларини қаттиқ кимтиб олди.

Каза Чхетиа бизга тантанавор кўз ташлади.

— Хўш, қалай? Жон-жон деб ечинади, демовдимми? деди у менга қараб.

— Уч червон учун Потиадаги полиция бошлиғи ҳам ечиниб, ўзини бозорга солади,— дея бояғи гапини такрорлади Бодго Квалтава.

Кику отаси ва укаси билан бирга қайтиб кирди.

Дуру пештахта ёнига бориб турди. У ҳеч нарса ни сезмаган, одатдагидек хотиржам эди, бироқ Дзоба хушёр тортган эди.

— Бор, ўғлим, кириб ухлай қол,— деди Дуру.

Кўнгли бирон нохушликни сезган бола ўжарлик қилган эди, отаси койиб берди, Дзоба ноилож унинг амрига итоат этди.— оёқларини зўрға судраб босганча чиқиб кетди.

Кику у хонадан бунисига югуриб-елиб жой солар эди.

— Дуру, бориб отлардан хабар олиб келгин,— деб бу юрди Каза Чхетиа.

— Хўп бўлади, Каза-батано, ҳозир! — деди Дуру ҳозиржавоблик билан ва кўлидаги таҳсимчани артгач, отхонага йўл олди.

— Қани, бу ёққа кел-чи, ҳой қиз,— деб чақирди Каза Чхетиа салдан кейин.

— Яна нима дейсан? — Кику парданинг орқасидан мўралади.

— Бу ёққа кел деяпман... нима кераклигини кейин биласан.

Қиз унинг олдига келди.

Каза Чхетиа чўнтагидан халта чиқарди-да, боғичини ечиб, ичидаги тилла тангаларни кафтига тўкди. Унинг кафтида йигирма бештача ўн сўмлик ва беш сўмлик сўлкавой бор эди. У кўлидаги йилтираб турган тилла пулларни Кикуга яқин келтириб кўз-кўз қилди-да, қайтадан халтага солиб, чўнтагига тикди.

— Кўрдинг-а?.. Бугун кечаси менинг ёнимга кирсанг шу пулларнинг ҳаммаси сеники бўлади.

Кикуга карадим. Унинг кўзларидаги очкўзлик ифодаси
Каза Чхетианинг ҳирсидан кучлироқ эди.

— Кирасанми?

Қиз бир оз жим тургач:

— Сенинг олдингда нима қиламан?— деди.

— Хотинлар эркаклар билан нима қилишарди...—
деди Каза Чхетиа илжайиб.

Қиз уялиб ўз хонасига йўл олди.

Роҳиб наридан-бири ибодат қилди-да, ухлагани кириб
кетди.

Мен шерюрак эмасман, ҳеч қачон ўзимни жасур қилиб
кўрсатмаганман ҳам. Ҳамиша эҳтиёткорлик билан ўйлаб иш
қилганман, бироқ ҳозир ўзимни аямай тиғипарронга уришга
тайёр эдим. Ҳатто нима қилиш кераклигини ҳам ўйлаб қўй-
дим.

— Дата Туташхиа! — дедим ҳамроҳимга қараб.— Мен
сиз тўғрингизда яхши гапларни кўп эшитганман. Сиз ҳалол,
адолатпарвар одам сифатида ном қозонгансиз. Лекин
нега юз бераётган бу ёвузликка 'бефарқ қараб турибсиз?
Ахир бир одам хароб бўляпти-ку!

Туташхиа менга ўгирилиб қаради. Кейин гапларимни
эшитдими, йўқми, деган ўйда қароқчиларга кўз ташлади.
Улар ўзи билан ўзи оворалигига ишонч ҳосил қилгач:

— Бу мен аралашадиган иш эмас,— деди.— Қачонки
бу нарсаларнинг менга дахли бўлсагина аралашаман.
Улар ҳимоя қилишимга арзимайди. Кикуч кечаси унинг ёни-
га киради. Агар мен ўртага тушсам кирмаслиги ҳам мумкин.
Лекин барибир бу йўлдан қайтмайди, бундан баттар бўлади.
Мен бунақа нарсаларга аралашмай қўйганман.

Мен Каза Чхетиага қарши гапира кетдим.

— Сиз нима қиляпсиз ўзи? Уялмайсизми? Бундан кўра
куч ишлатинг... Эшитяпсизми?... Зўрлаганингиз яхши...

Қароқчилар менга тўсатдан акиллай бошлаган лайчани
томоша қилгандек қизиқсиниб тикилишди. Каза Чхетиа
қулоқ-чаккамга тарсаки тортиб юборди.

Туташхиа трубкасини бурқситганча ўз ўйларига гарқ
бўлиб ўтирарди.

Мен бир амаллаб ётоҳхонага судралиб кирдим-да, ўзим-
ни ўринга ташлаб, йиғлаб юбордим.

Духаннинг эшиги ғирчиллаб ёпилиб, тамба урилди. Дуру
ҳиқиллашимни эшитиб бирон кўнгилсизлик юз бериши
мумкинлигини сезиб қолса, анови ярамаслар мени атай
шундай қиляпти деган хаёлга бориб шўримни қуритишлари-
дан кўрқиб ўзимни босдим.

Деразадан юлдуз тўла тимқора осмон кўриниб турар-

ди. Юлдуз учди, у яркираганча кўк гумбазини тилиб ўтди-да, кўздан ғойиб бўлди.

Ортиқча ҳаяжонданми ёки қаттиқ чарчаганим учунми уйку элитиб, мудрай бошладим.

Орадан қанча вақт ўтганини билмайман, ёғоч каравотнинг ғирчиллашидан уйғониб кетдим. Роҳиб огир-огир нафас олар, ечинмасданоқ чакмонига ўралиб олган Туташ-хиа шифтга тикилиб ётарди.

Кику боя кўрсатилган пулни олгани келадими, йўқми, деган ўй худди ёғочга тушган куртдек миямни қовлаштириб тинчлик бермасди.

Хоналар бир-биридан тахта девор билан ажратилган бўлиб, нариги хонада ётган маст одамнинг қаттиқ хурраги, қароқчиларнинг пичирлашлари баралла эшитилар, бироқ нима дейишаётганини англаб бўлмасди.

Хўрозларининг кетма-кет қичқиргани эшитилди. Туташхиа қаддини ростлади-да, трубкасига тамаки тўлдириб, тутатди. Чекиб бўлгач, яна чакмонига ўралиб ётди.

Орадан яна бир соатча вақт ўтди. Қўшни хонадан:

— Ким у?— деган овоз эшитилди.

— Менман,— дея шивирлади Кику.

Бу худди томоғи ғиппа бўғилган одамнинг хириллашига ўхшаш овоз эди.

Қўшни хонадагилар тез-тез гаплаша бошлашди-ю, бирдан жим бўлиб қолишди. Бир оздан кейин Каза Чхетиа:

— Киравер, жонгинам, нима қилиб турибсан?— деди.

Туташхиа ўрнидан туриб яна трубкасига тамаки тўлдириди. Роҳиб у ёнбошидан бунисига ағдарилди-да, қулоғини динг қилганча қимир этмай ётди.

Қадам товушларидан Бодго Квалтава билан Куру Кардава ошнасини холи қолдириб меҳмонхонага чиқишганини англадим.

— Кирақол, қизалоқ, кирақол, нима қилиб турибсан?— дея гапини такрорлади Каза Чхетиа, бироқ яна ҳеч ким жавоб бермади.

— Кир, қақираётганини эшитмаяпсанми?— бу Бодго Квалтаванинг овози эди.

Анчагача бирон-бир сас-садо эшитилмади.

— Мен нима қилишни билмайман... кўрқаман,— деди Кику.

— Бунинг биладиган жойи йўқ. Бу ёққа кел, оппоғим, кўрқма, келавер!.. Ҳозир, ҳозир...

Туташхиа ўрнидан туриб чакмонини кийди, ханжар тақилган камарини белига сириб, тўппончаси билан маузерини тақди.

— Тўппончангизни менга беринг. Иложи бўлса, ёрдам-лашаман...— дедим.

У лом-мим демади. Мен илтимосимни такрорладим, бироқ у гапимни эшитмагандек чурк этмади.

Кўшни хонада каравот қаттиқ ғирчиллади.

Туташхиа тўппончанинг тепкисини кўтариб, менга тутказди.

Кўлимга қурол тутгунимча қахру қазабим жунбушга келиши учун бирон яроғ етишмаётгандек туюлган эди. Бироқ кўлим ажал қуролига тегиши билан худди юзимга ўлим нафаси урилгандек аъзойи-баданим жимирлаб кетди. Ўзимнингми ёки бировнинг ҳаётига таҳдид солаётган ажалдан кўрқиб тўппончани шоша-пиша чўнтагимга тикдим.

— Духанчининг боласи шу атрофда юрибди,— деди Туташхиа пичирлаб.— Ҳозир бундан ҳам бешбаттар ишлар юз беради. Кўнглим сезиб турибди... Мен кетяпман.

У телпагини бостириб, черкаскасининг этагини орқасига қистирди-да, чакмонини елкасига ташлади. Бундай бўлишини сира кутмаган эдим. Виждони қийналиб, бу ишга аралашади, деган умидда эдим.

Кўшни хонадан ингроқ овози эшитилди.

Меҳмонхонадан шиппакнинг тез-тез шапиллагани эшитилди; шам кўтарган Дуру билан Дзоба кириб келишди.

— Кику! Қаердасан?! — деб қичқирди Дуру.— Бу ёққа чиқ! Эшитяпсанми? Чиқ деяпман! Эй худо, бу қандай шармандалик!.. Энди қандай бош кўтариб юраман...

— Анови итдан тарқагани ушлаб турунглар,— дея бўқирди Каза Чхетиа.— Агар бу ёққа кирса, худди тўнғиздек биқинидан дарча очиб кўяман.

— Айтмовдимми? Бунақа ифлос ишга аралашининг нима кераги бор эди?— деди Куру Кардава.

— Эй, худо! Бошимга нима кунларни солдинглар, ярамаслар! — дея фигон чекди Дуру.

— Йўқол бу ердан, ҳайвон. Кимга осиялпсан, тасқара! — деб духанчининг йўлини тўсди Бодго Квалтава.

Куру Кардава ҳам унга кўшилиб, маузерларини чиқарди.

Духанчи тинчиди-кўйди, бир зум нима қиларини билмай тургач, оёғидан шиппаги тушиб қолганига ҳам қарамай чопиб чиқиб кетди.

Туташхиа хонадан чиқиб кетишга чоғланди.

— Ҳозиргина ўзинг, бундан ҳам бешбаттар ишлар юз беради, деб туриб, қочиб кетмоқчимисан,— деди роҳиб бирдан.— Демак, сен кўрқоқ одам экансан!

— Мен кўрқоқманми? — деди Туташхиа кескин ўтирилиб.

— Кимки худодан тонса, кимки одамлар учун кўлидан келган яхшиликни аяса, кимки бошига мусибат тушган худонинг бандасига ёрдам кўлини чўзмаса, у кўрқоқ ва шу билан ўзини ёлғизликка маҳкум этган бўлади. Одамлардан юз ўгирдингми, энди сенинг уларга керагинг йўқ, худди таъқибга учраган йиртқичга ўхшаб кун кечирасан — энди қисматинг шу,— хотиржам гапини тугатди у.

Туташхиа мени йўлдан четлатиб, меҳмонхонага чиқди, бир-бир қадам босганча кўча эшик олдига бориб, тамбаларга қўл узатди.

Дзоба унинг этагига осилди.

— Дата амаки, кетма... кетма, Дата амаки, биз адоий-тамом бўламыз.

Туташхиа тош қотиб қолди. Ўлик сукунат чўкди.

Дата Туташхиани ҳаддан ташқари довжурак ва чапдаст дейишарди. Мен бошқача таърифни эшитмаган, бўлакча гап-сўзнинг ўзи йўқ эди. Бироқ шу топда у Дзобанинг юзкўзига қарашдан кўрқиб, тескари ўгирилиб турарди.

— Бу ердан кетишим керак,— деди у юзини бурган кўйи худди ўзини авраётгандек жаҳл билан.

У тамбаларни суриб, ташқарига чиқиб кетди.

Хўнграб йиғлаётган Дзоба унинг орқасидан қичқирганча қолаверди:

— Бизни ташлаб кетдинг-а, Дата амаки. Нега бизни ташлаб кетдинг?.. Нега ёрдам бермадинг?..— болакай бу сўзларни тинимсиз такрорлар, бироқ Туташхиа унинг зорини эшитмас, отини эгарлаш билан банд эди.

Шундан кейинги воқеалар бир неча сония ичида бўлиб ўтди. Духанчи меҳмонхонага кўшоғиз милтиқ кўтариб кирди.

— Қизимни кўйиб юборинглар, итваччалар! — дея қичқирди у ва шу заҳоти тепкини босди.

Куру Кардава маузерини ташлаб, ўнг елкасини чангаллади.

Бодго Квалтава духанчини мўлжалга олди.

— Отма, Бодго!..— деб қичқирди Куру, бироқ Квалтава кетма-кет икки марта ўқ узди.

Духанчи гурсиллаб йиқилди, қорнини чангаллаганча тирпичилай бошлади.

— Нима қилиб қўйдинг, Бодго... Нега бегуноҳ одамни ўлдирдинг?— деди Куру.

— Ҳозир бу гапнинг мавриди эмас! — деди Квалтава ва орқасига ўгирилиб бақирди.— Каза, қўй энди бу манжа-

лақини!.. Тез кийин! Куру, бўл тез... Кимга гапиряпман?..

— Ёв қуяптими?— Каза Чхетиа йўл-йўлакай энгилбошини илиб, қуролини тақиб чикди.

Отасининг жон таслим қилаётганини кўрган Дзоба даҳшатга тушиб, чўккалади.

Чхетианинг хонасидан Кику чиқиб келди. У бўшлиқдаги номаълум нуктага тикилганча бир-бир қадам ташларкан, ўзича гапирди:

— Мана пул, дада! Жуда ҳам кўп пул. Мана пул, дада!..— У Каза Чхетиа берган халтани сиклителиб ўйнади.

— Сен уларни кўйиб юбординг... Бу сенинг айбинг... Дата Туташхиа...— дея хириллади Дуру.

У бошқа ҳеч нарса демай жимиб қолди ва шу кўйи жон таслим қилди.

Бодго Квалтава билан Каза Чхетиа Дата Туташхианинг номини эшитиб, донг қотиб қолишди, Куру Кардава эса елкасининг оғриғини ҳам унутиб, ҳозиргина абраг турган остонага тикилди.

Ховлидан бирталай отларнинг туёқ товуши эшитилди.

Бодго Квалтава маузернинг тепкисини кўтариб, ташқарига отилди.

Шериклари унинг орқасидан югуришди.

— У бизнинг отимизни олиб кетяпти!

— Нега бизнинг отимизни олиб кетяпсан, Дата Туташхиа?

— Қани, дарров жойига опкириб кўй!

— Бўлмаса, отамиз!

— Сенлар қўлидан қари духанчини отишдан бошқа ҳеч нарса келмайдиган маразсанлар. Мени отиб бўпсанлар, ярамаслар! Бунга сенларнинг юрагинг дов бермайди, итдан таркаганлар...

У ҳақ бўлиб чикди. Қароқчилар унга ўқ узиш тугул орқасидан қувишга ҳам журъат этишолмади. Духаннинг олдида қимир этмай турган бу кимсалар отларини ҳайдаб кетаётган Дата Туташхианинг орқасидан жимгина тикилиб қолишди.

Каза Чхетиа духанга кириб эси оғиб қолган Кикунинг қўлидаги халтани тортиб олди-да, шерикларининг орқасидан чопди.

Шу кетганча уларнинг қораси ўчди.

Серрайиб ўтирган Дзобанинг ҳуши ўзига келиб, яна йиглай бошлади. Кику қўлидаги халтани тортиб олишганини билгани ҳам йўқ, ҳамон номаълум нуктага тикилганча отасини чақириб, унга пул бермокчи бўларди.

Хонага қайтиб кирсам, роҳиб ҳали ҳам қимир этмай ётибди.

— Тур ўрнингдан, тақсир. Қиёмат қоим бўлганда ухлаб ётганинг нимаси!

— Одам боласи гуноҳга қўл урса, парвардигори олам сукутга чўмади.

Дата Туташхианинг каравотини меҳмонхонага олиб чиқиб, майитни ётқиздик.

Иккала ўқ ҳам Дурунинг қорнига теккан экан.

Роҳиб ибодат билан машғул бўлди.

Тўсатдан қорним оғриб, ташқарига чиқиб кетдим. Борлиқ сокин тун оғушида мудрар, осмоннинг бир бурчида тонг юлдузи кизгиш нур таратгунча порлаб турарди.

Чўнтагимда тўппонча борлиги эсимга тушиб, ўйлаб ўтирмасданоқ ҳеч бир иккиланмай уни бир четга отиб юбордим. Бирдан енгил тортдим. Мабодо тинтиб кўришса, қурол топишолмайди. Ҳалигача бировни отиш у ёқда турсин, лоақал тўппонча ўқталиш фикри миямга қаёқдан келиб қолганига ақлим етмайди. Фалокатим ариганига минг қатла шукр қиламан, агар ўшанда қаршилик кўрсатишга уринганимдами, шу заҳоти тинчителиб кетишарди.

Ҳеч ким жонидан тўйган эмас.

Мен бу ерларда яна бир йил ишладим. Кўпроқ юрган бўлишим ҳам мумкин. Кику ўша... воқеадан кейин ақлдан озди. Орадан бир неча ой ўтгач Дзоба, уни ўрмондаги бута тагидан излаб топди. У дарахтга суяниб ўтирган кўйи жон таслим қилган эди.

Дзобанинг тақдири кейинчалик нима бўлганини билмайман. Айтишларича кубанлик амакиси олиб кетганмиш.

Эҳтимол, ростдан ҳам олиб кетгандир.

ГРАФ СЕГЕДИ

...Бу орада Мушни Зарандиа махсус топшириқлар бўйича офицерлик лавозимига кўтарилди. Иккаламизни вилоят ҳокими чақиртирди ва биз айтилган вақтда етиб келдигу шу заҳоти у кишининг ҳузурига кирдик. Вилоят ҳокимининг хонасида бизни жандармлар бошлигининг муовинларидан бири, Петербургдан келган полковник Саҳнов ҳам кутиб турган экан. Уни кўриб ажабланганим йўқ, гарчанд ташрифидан воқиф этмаган бўлса-да, уч кундан бери Тифлисдалигидан алақачон хабар топган эдим. Бу билан у мени назар-писанд қилмаслигини билдириб қўйгиси келди. Ваҳоланки, у йўлга чиққан заҳоти айғоқчилар мени хабардор қилишган эди. У пайтларда Закавказьеда бун-

дай зотнинг пойтахтдан атайлаб келишига арзийдиган бирон-бир воқеа содир бўлмаган эди. Шу боис Сахновнинг пинҳон ташрифи мени қизиқтириб қўйди. Сабаби, бизнинг лавозимларимизда деярли фарқ йўқ, мен ҳам ўзимга яраша мартаба эгаси эдим. Бунинг устига Сахнов у қадар нуфузи йўқ, иқтидори ҳам чекланган одамлигига бир неча бор амин бўлганман. Бу қадар юкори лавозимга эришганининг боиси у улўф князнинг чўқинтирган отаси бўлиб, ўзи хон, кўланкаси майдон эди. Гапимни мухтасар қилиб айтиб қўя қолай: Сахнов истеъфога чиққач, унинг ўрнига Мушни Зарандиа тайинланди. Мушни Зарандиа Петербургдаги иш фаолиятини маъна шу юксак лавозимни эгаллашдан бошлади.

Ҳокимнинг ўзини ўта жиддий тутишида ясамалик борлиги сезилиб турарди. Сахновнинг сирли хатти-харакатлари эса кишининг кулгисини келтирарди. Ҳоким билан полковник муҳим масалага бағишланган кенгаш ўтказмоқчилиги шубҳасиз, бироқ бу нарсага менинг эътиборимни жалб этиш учун бу тариқа масхарабозлик қилишнинг зарурати йўқ эди. Аслида бу нарса Зарандиага тааллуқли бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Таассуфки, бу мунофиқона режани тузганлар ким билан муомала қилишаётганини ҳисобга олишмаган кўринишади. Мен Зарандиага зимдан кўз ташладиму унинг ҳамма нарсани сезиб турганини англадим. У воқеалар ривожини қай томонга йўналтириб юборишни ҳам мўлжаллаб қўйган эди. Бундай дейишимнинг боиси Зарандиа шуғулланадиган ҳар қандай иш, қайси муассасага тааллуқли бўлишидан қатъий назар унинг мўлжалига мослашар эди. Кўнглимда вилоят ҳокимига ҳам, Сахновга ҳам ачиниш туйдим ва ўз раҳмдиллигимдан қувониб кетдим, ахир нодонга шафқат қилиш олижаноблик нишонаси-ку. Гарчанд вилоят ҳокими бу ерда гаплашиладиган гаплардан мени олдинроқ огоҳлантириб қўймаган, то унинг ҳузурига киргунча ҳам ҳеч нарсадан бехабар бўлсам-да, бирдан кўнглим ёришиб кетди. Мен бутунлай беғам, ўзимни овунтирадиган бирон эрмакталаб кайфиятда эдим.

Вилоят ҳокими Сахновга тор доирадаги мажлисга бошчилик қилишни таклиф қилгунча хушмуомалалик билан ҳол-аҳвол сўрашдик, петербурглик ҳамда тифлислик акобирлар ҳаётида юз берган янгиликлар ҳақида гаплашдик.

— Сиз жиноятчи Туташхиа билан қанақа қариндошсиз?— дея бирдан муддаога ўтиб қўя қолди полковник.

Гапимиз бу тарзда бошланади деб ўйламаган эдим. Би-

рок Зарандиа полковникнинг нодонлигидан беҳад қувониб кетди.

— Унинг опаси билан менинг отам опа-ука,— хотир-жамлик билан жавоб берди у.— Иккаламиз ҳам бизникида катта бўлганмиз. Дата Туташхиа билан синглиси Эле ёшлигида етим қолишди. Биз Дата Туташхиа билан худди туғишган ака-укадек ўсган бўлсак ҳам у абрагликни ихтиёр этганидан буён бирон марта юз кўришганимиз йўқ, агар хизмат юзасидан бунга эҳтиёж туғилмаса, бундан кейин ҳам дийдор кўришмаймиз.

Сахновдек бефаҳм одам бериши мумкин бўлган иккинчи савол Зарандиа билан Дата Туташхианинг бир-бирига муносабатига тааллуқли эди. Зарандиа унинг ниятини сезиб олдиндан оғзига урди. Сахнов эндигина ўтирмақчи бўлганида тагидан курсиси олиб қўйилган одамнинг ахволига тушди. Зарандиа мени ҳам бир неча марта шундай ўнғайсиз ҳолга солган. Гарчанд у вақтни беҳуда ўтказмаслик учун шундай қилдим деб ўзини оқласа-да, аслида нияти рақибини дойдиратиб қўйиш эди. Ҳозир ҳам у бемалол муддаосига эришди.

Полковник анчагача нима дейишини билмай гарангсиб қолди, эс-хушини йиғиштириб олгач, олдида ётган қоғозга кўз ташлай туриб сўради:

— Сиз ҳибса олган яхудий контрабандистнинг ака-укалари хотинингизга минг сўмлик бриллиант зирак совға қилишгани ростми?

— Рост! — деди Зарандиа портфелини очиб, ичини титкиларкан.

Сахнов жонланиб, ҳокимга кўз ташлади, менга таънали боқди, Зарандиага юзланиб яна нимадир демоқчи эди, бироқ улгуролмади. Зарандиа унга портфелидан бир варақ қоғоз олиб узатди.

— Бу операцияни биз майда амалга оширганмиз,— деди у.— Тергов пайтида, тахминан сентябрларда, яхудий контрабандистнинг ака-укалари менга пора бермоқчи бўлишди. Бироқ бу ниятни жуда устамонлик билан амалга оширишгани учун уларни ғайриқонуний хатти-ҳаракатда айблаш мумкин эмасди. Уларни очиқдан-очиқ пора беришга ундасам, ўзимнинг тилимни қисиб қўйган бўлардим. Уларни қариндошлари қўйилган айб етарли бўлмагани сабабли бор-йўғи икки йилгина ўтиришини айтиб, хотиржам қилишдан бошқа иложим қолмади. Шундан кейин уларни қўйиб юбордим. Орадан уч кун ўтгач, хотинимнинг қулоғида тергов пайтида шаъма қилинган зирак пайдо бўлиб қолди. Бунинг қаердан келиб қолганини бир ҳафтадан кейин

суриштириб билдим. Орадан бир неча кун ўтгач, яъни учинчи октябрда Кутаисидаги нотариус манави хужжатни ёзиб, мухрини босиб берди.

Зарандиа узатган қоғоз Сахнов билан ҳокимдан ўтиб, менинг қўлимга тегди. Унда кутаисилик нотариус зирак эгаларига қайтариб берилганини расман тасдиқлар эди.

Мен ўзимни тутолмай кулиб юбордим. Вилоят ҳокими сув тўла стаканни лабига яқинлаштира туриб:

— Je vous assure di*il lst in vrai diable¹,— деди.

Зарандиа нималарга қодирлигини ва ўз кадр-қимматини яхши биларди. Вилоят ҳокимининг унга кафилик қилишига заррача эҳтиёж йўқ эди.

— Жаноб Зарандиа, расмиятчилик заруратидан келиб чиққан хижолатпазликни кўнглингизга оғир олмасиз деб ўйлайман?— деди ҳоким.

— Албатта!— деди Зарандиа ҳозиржавоблик билан. Хонага жимлик чўкди.

Вилоят ҳокими Сахновга нега жим бўлиб қолдингиз, дегандек қайта-қайта қўз ташлади. Полковник эса олдин хужжатлар билан танишиб чиқай, кейин суҳбатни давом эттирамиз демоқчидек зўр бериб қоғоз титарди. Мушни Зарандиа мамнун жилмайиб ўтирарди. Мен бунчалик сирли кенгаш ўтказишнинг нима кераги борлигини тушуниб етишга уринардим. Сахнов Петербургдек шаҳри азимдан бор-йўғи Зарандиага гўдакона саволларини бергани келмагандир, ахир.

Нихоят, полковник хаёлини жамлаб олди шекилли, томоқ қирди.

— Империянинг ички аҳволи пайсалга солинган ва ўз ҳолига ташлаб қўйилган ҳамма ишларни зудлик билан яқунлашни тақозо қилади,— деди у.— Сизларнинг ихтиёрингиздаги ўлкада йигирмага яқин қароқчилар тўдаси бор, якка-ёлғиз бошбошдоқлик қилиб юрганларнинг сон-саногини йўқ. Вазиятни яхшилаш ниятидаги уринишларимизнинг ҳозирча ҳеч қандай нафи бўлмаёпти. Бундай муваффақиятсизликни қандай оқлаш мумкин?

Сахновнинг саволига мен жавоб беришим керак эди. Муассасамиз ҳар икки-уч ойда ўлкадаги вазият ҳақида Петербургга маълумот жўнатиб турар, шубҳасиз Сахнов ҳамма гапдан хабардор бўлса-да, батафсил изоҳ талаб қиларди. Бироқ мен ортиқча тафсилотларга берилиб ўтирмай гапни қисқа қилиб қўя қолдим.

¹ Ишонтириб айтаманки, у шайтоннинг ўзгинаси!

— Биринчидан, биз босқинчиликка қарши аллақачон эскирган, ярқисиз усуллар билан курашяпмиз. Бу нарса билан полиция ҳам, жандармерия ҳам, ҳарбий округ ҳам бараварига шуғулланади-ю, аслида ҳеч ким ҳеч нарса қилмаяпти. Кўпинча бу ташкилотлар бир-бири билан тил топишолмайди, оқибатда қўлимиз қисқа бўлиб қолади. Бу иккинчи сабаб. Учинчидан, босқинчилар халқнинг меҳрини қозонган, уларни ҳамма қўллаб-қувватлайди, ҳеч ким ёрдамини дариг тутмайди. Биз эса бу нарсдан бенасібмиз. Тўртинчидан, бу иш билан қобилиятсиз, ақл-заковати чекланган одамлар шуғулланади, босқинчилар эса жасур, кўзи пишган фавқулудда шахслар. Уларни фавқулудда шахслар деб аташимнинг сабаби, ақл-заковати ва жасорати таъқиб этувчилардан устун бўлмаганларни осонгина қўлга тушираемиз. Кейинги беш йил ичида бунақалардан элликка яқинини камокқа олдик.

— Сиз қандай фикрдасиз?— деб сўради ҳоким Зарандиан.

— Граф жаноб олийларининг бу фикрлари узоқ йиллик кузатув ва қайта-қайта синовдан ўтган тажрибаларидан келиб чиққан, назаримда, у кишининг мулоҳазаларига тўла қўшилиш мумкин.

Сахновнинг юзи хунук бужмайиб кетди: бунчалик доғули бўлишнинг нима кераги бор? Ҳоким унинг юз ифодасини кўриб, хижолат чекканидан қип-қизариб кетди. Йўқ, Зарандианинг жавоби унинг нафсониятига теккани йўқ, аксинча, мен айтган гаплар ҳоким маъқуллаганидан кейингина Петербургга жўнатилган маълумотларнинг такрори эди. Сахновнинг афтини бужмайтириши ҳокимга дахлдор бўлиб, унинг фикрларидан ижирғанганини билдирар эди.

— Граф ҳақ! — деди ҳоким қатъият билан.

— Менга ҳам шундай туюляпти,— шоша-пиша унинг фикрига қўшилди Сахнов ва бир оз жим қолгач, худди ўзига ўзи гапиргандек таъкидлади: — Шундай қилиб, босқинчилик билан курашиш усуларини ўзгартиришимиз керак, бунинг учун даставвал бу нарса билан шуғулланишни битта муассасага юклашимиз, босқинчиларнинг омма билан алоқасини узиб, одамларнинг мурувватидан маҳрум қилишимиз, бу ишга қобилиятли, оқ-қоранинг фарқига борадиган одамларни жалб этишимиз керак.

Мен баён этган фикрлардан бундай тўхтамга келиш учун ортиқча ақл-заковатнинг кераги ҳам йўқ, тайёр хулоса беш қўлдек аён эди. Бунинг устига юқорида айтганимдек маълумотлар Петербургга пешма-пеш жўнатиб турилар эди. Сахновнинг киши билмас олдидаги қоғозларга кўз ташлаб

қўяётганини сезгач ва бу қоғозлар биз жўнатган баъзи бир маълумотлар эканига ишонч ҳосил қилгач, унинг қай даражада бефаҳмлигига амин бўлдим.

— Биз бу ерда мана шу қалтис вазиятдан чиқиш йўлларини топиш учун тўпландик. Кимда қандай таклиф борлигини билмоқчиман,— деди Сахнов ҳокимга юзланиб.

— Граф ўз ахборотларида вазиятни жуда батафсил тушунтириб берган, бу нарсадан ўзингизнинг ҳам хабарингиз бор. Мабодо у киши яна бир марта гапириб беришни лозим топсалар қайтадан эшитишимиз мумкин.

Минг марталаб айтилган, ахборот берилган, ёзилган нарсаларни яна такрорлашга сира тоқатим йўқ эди. Бироқ улар мени қуруқ сафсата сотишга мажбур қилишди.

— Ҳоким жаноби олийларига алоҳида ҳақ-ҳуқуқ берилиши керак,— дея босиқлик билан гап бошладим.— Бу нарса вазиятга қараб иш тутишимизга имкон яратиб қолмай ютуқларимизга гаров бўлади. Агар бу ишнинг бир нозик жихатига риоя қилинса, яъни жандармлар бошлиғи бундай имтиёз зарурлигини даставвал ички ишлар министрига, шундан кейингина ҳазрати олийларига исботлаб беролсагина, император ҳазрати олийлари ўз ҳокимининг ҳақ-ҳуқуқини чекламайди, деб ўйлайман. Бунинг учун сиз фикримизга қўшилиб, жандармлар бошлиғини бу мулоҳазалар нечоғли ўринлигига ишонтиришингиз керак.

— Алоҳида ҳақ-ҳуқуқ деганда сиз нимани назарда тутаясиз?

— Ҳоким жанобларига босқинчиларнинг илгари қилган жиноятларини кечириб ва афу этиш ҳуқуқи берилиши керак. Ҳоким жанобларининг афу васиқаси қонуний кучга эга бўлиши лозим.

Сахнов ўйланиб қолди, кейин ўзини илтифотли қилиб кўрсатиш ниятида Мушни Зарандиага юзланиб:

— Сиз нима дейсиз?— деб сўради.

— Жаноб полковник! Граф Сегеди жаноб олийлари айтган гаплардан чиқарган хулосангиз бизнинг фаолиятимизга аниқлик киритиб, бундан кейинги ишларимизга йўлланма бериши шубҳасиз. Агар изн берсангиз, сизнинг фикрингизни давом эттириб, ўзим учун тушунарли ва равшан бўлиши учун баъзи бир нарсаларни ойдинлаштириб олмоқчиман...

— Кейинроқ, жаноб Зарандиа... Кейинроқ мавриди бўлиб қолар,— дея унинг гапини бўлди Сахнов.

— Мен жаноб Зарандиа суҳбатимизда иштирок этиб, ўз фикр-мулоҳазалари билан ўртоқлашишига полковник

жанобларининг ижозат беришларини илтимос қилардим, — дедим совуққина.

Ўз фикримда собитлигимнинг сабаби Зарандиа ҳар қандай вазиятни тўғри баҳолаб, тадбир билан иш кўра оладиган қобилиятга эга эди. Унинг тадбири ҳамisha пухта ҳамда зудлик билан ишга киришишни тақозо қиларди. Унинг таклифларида таваккалчилик, ғайритабиийлик ва фавқулоддалик бўлгани учун бу ишдан беҳабар кишиларга амалга ошириш маҳол, шубҳалига ўхшаб туюларди. Шу боис Зарандиа кўпинча кўнглидаги ниятини қисиниб-қимтиниб ўтирмай муҳокама иштирокчиларидан энг мўътабарининг режаси сифатида талқин қилар, шу билан ўйлаган гаплари ҳали ўзининг дасти етмайдиган юксак мақомда амалга ошишига муваффақ бўлар эди. Зарандиа ўз режасига шу тариқа мўътабар шахснинг оқ фотиҳасини олар, ҳамда ўйлаган ниятини амалга оширар, сабаби нуфузли шахс усталик билан тузилган бу режа ўзидан чиққанига заррача шубҳа қилмасди. У мени ҳам бир неча марта шундай аҳволга солиб қўйган. Ҳар бир одамга хос бўлган ожизлик туфайли унинг найрангига учганимни ўзим ҳам сезмай қолдим, ахир ҳар бир одамнинг назарида бошқа биров баён этган фикр танишдек лоақал, бу нарса ҳаёлидан кечгандек туюлади, ҳамда лоақал бир марта кўнглидан кечган бу гап ўзидан чиққанлигига шубҳа қилмайди.

Зарандиа гап бошлаган заҳоти у режасини аллақачон пишириб қўйганини, энди Сахновни бу фикр ўзидан чиққанига ишонтириш қолганини тушундим. Мен бу режанинг тафсилотларини тинглаш билан бирга Сахнов бечорани қандай лақиллатишаётганини қизиқсиниб кузата бошладим.

Сахнов гапга оғиз жуфтлаб улгурмай ҳоким Зарандиага фикрини давом эттиришни таклиф этди.

Зарандиа хижолатомуз кулимсираб қўйгач, эҳтиром билан бош ирғади.

— Полковник жаноблари ишимиздаги асосий нарса — босқинчиларнинг халқ билан алоқасини узиб, уларнинг ёрдами ва меҳр-шафқатидан маҳрум қилиш зарурлигини тўғри уқтириб ўтдилар. Жаноб полковникнинг фикри жуда ўринли ва ҳаққоний, сабаби бу жуда оғир ва чигал муаммолардан бири. Агар бу ишга тажрибали ва қобилиятли одамлар жалб этилса, уни бемалол ҳал этиш мумкин. Жаноб полковникнинг фикрларини амалиётга тадбиқ этиб, шундай тавсифлаш мумкин: босқинчининг обрўсини тўкиш орқали уни эл-юрт кўмагидан маҳрум қилиш, шу тариқа ҳукумат билан муросага келтириш ва пировардида уни ишга олиб, ўзига ўхшаган қароқчиларга қарши фойдаланиш керак.

Агар полковник жанобларининг фикрларини тўғри уққан бўлсам, у киши баён этган мулоҳазалардан шундай хулосага келиш мумкин: босқинчининг муросага интилаётгани ҳақида ишонарли овозалар тарқатиш, уни авомга олабўжи қилиб кўрсатиш учун қаттиқ таъсир қиладиган жиноятларга қўл уриш ҳамда бу нарсаларни қароқчилар қиляётганига одамларни ишонтириш; улар ҳар қадамда ўғрилик, талончилик, бегуноҳ одамларни ўлдириш билан шуғулланишини таъкидлаб, бу шахсларни одамларнинг кўз олдида халоскордан муртад бир кимсага айлантириш керак. Охиروқибат, каноти қирқилиб, талвасага тушиб қолган босқинчи ўз ихтиёри билан таслим бўлишдан ёки бизнинг шартларимизга кўнишдан бошқа иложи қолмайди. Эҳтимол, бу ишни биз биронта ёлланган одамнинг кўмагида уни виждон азобига солмай хамирдан қил суғургандек осонгина амалга оширамиз. Шубҳасиз, бу бирдан ёки бир неча бор такрорлаб яқунланадиган эмас, балки узоқ вақт мобайнида аста-секин амалга ошириладиган иш. Бироқ баъзи бир босқинчиларни бу усул билан қўлга олиб бўлмаслигини ҳам ҳисобга олишимиз керак, граф Сегеди жаноб олийлари такрорлашни яхши кўрадиган таъбир билан айтганда, бундай фавқулодда ҳоллар тузган режамиз ақлга мувофиқлигини ҳамда тўғрилигини яна бир карра тасдиқлайди, холос. Шу билан мўлжалимиздаги ишнинг биринчи босқичи яқунланади.

Энди иккинчи босқичда амалга ошириладиган ишларимизга тўхталиб ўтайлик. Ҳоким жанобларининг афу васиқаси босқинчининг илгари қилган жиноятлари кечирилгани учун берилади, лекин бу ҳужжат бундан кейин унинг дахлсизлиги учун қалқон бўлолмайди. Босқинчи қилган янги жиноят учун у қайтадан жавобгарликка тортилаверади. Уни йўлдан уриш, биз тайёрлаган жиноятга ундаб, усталлик билан тузоққа илинтириш осон иш эмас. Полковник жаноблари бу ишга билимдон ва тажрибали одамларни жалб этишни таклиф қилганда масаланинг мана шу томонларини ўйлаб, сафимизни мустаҳкамлашни кўзда тутганлигига шубҳа йўқ. Бундан ташқари, жаноб полковникнинг кўнглидаги бир-бирига боғлиқ яна икки масалани ҳам ойдинлаштириб олиш керак: полковник жаноблари таклиф этаётган кураш усули ҳали амалда қўлланмаган, мутлақо ўзига хос бўлгани учун босқинчиликка қарши курашда жандармериянинг ҳамма кучларини бирлаштиришни тақозо этади.

Мен полковник жаноблари таклиф қилган ҳаракат программасини шундай тушундим. Бу нарса ҳоким жаноби

олийларига Кавказда иш юритиши учун алоҳида имтиёзлар берилишининг зарурлигини таъкидлайди. Полковник жаноблари тузган режага тўла қўшиламан, бу ишни амалга оширишда қатнашишни ўзим учун шараф деб биламан.

Мушни Зарандиа жим бўлиб қолди.

Сахнов бутунлай номаълум режанинг муаллифи эканини эшитиб аввалига довдираб қолди, бироқ бир оздан кейин ўзини Зарандианинг мулоҳазаларини худди яхши ўзлаштирмайдиган талабасининг жавобларини тинглаётган муаллимдек ҳис этди. Зарандиа гапини тугатар-тугатмас:

— Жаноблар! Нима учун биз ҳазрати олийларидан Кавказдаги ҳоқими учун алоҳида имтиёзлар беришини илтимос қилмаганимизни тушунган бўлсанглар керак. Ички ишлар министри ҳам, жандармлар бошлиғи ҳам, мен ҳам бундай имтиёз зарурлигини тақозо қиладиган биронта аниқ режага эга эмасдик. Мана ниҳоят бу иш билан шахсан ўзим шуғулланиб, пухта ўрганиб чиққанимдан кейин, унинг майда-чуйда тафсилотларигача ойдинлашди, ҳатто қандай чора-тадбир кўриш лозимлигигача равшан бўлганига ўзинглар ҳам ишонч ҳосил қилдинглар, ўйлайманки, энди у юксак баҳоланиб, дарров амалга оширилади,— деди.

Мен Сахновни бунчаликка борар деб сира ўйламаган эдим. Умримда бундай сурбет одамни кўрмаганман.

— Сизларни ишонтириб айтаманки, ҳазрати олийларининг Кавказдаги ҳоқими тез орада биз ўйлаган имтиёзларга эга бўлади,— дея гапида давом этди Сахнов.— Фақат яна икки нарса ҳақида келишиб олайлик. Бу режамизга биронта шартли ном берайлик, унинг мазмунидан фақат бир нечта ишончли одамгина хабардор бўлсин... Сахнов бир лаҳза ўйга чўмди.— Ҳа, ҳа!.. Менингча «Киликия» деб атаганимиз маъқул. Янглишмасам, Юлий Цезарь киликиялик денгиз қароқчилари устидан шу тарика галаба қозонган эди. Демак, «Киликия», а! Энди, жаноблар, бу ишга бевосита ким бошчилик қилиш мумкинлигини айтинглар.

Агар биров вилоят ҳоқими билан мени кузатиб турган бўлса, маза қиларди. Биз худди эс-ҳушидаман айрилган одамдек мерайиб ўтирардик. Бу ерда юз бераётган бир-бирига зид воқеаларни идрок этишга ақлим заифлик қиларди. Бу қадар шафқатсиз чапдастлик, қатъиятли мантиқ ҳамда беҳад нодонликни бирга тасаввур этиш маҳол.

— Бироқ Юлий Цезарь ўзини бир-иккитагина усул билан чеклаб қўймаган,— деди ҳоқим.— Жаноби олийлари, бу ишга қимни тавсия этасиз?

— Маҳкамамиздаги фавкулудда ишлар бўйича офицер жаноб Мушни Зарандиани.

— Фикрингизга тўла кўшиламан,— деди ҳоким ўйлаб ўтирмасданок.— Бу таклифингизни дарров ёзиб беринг.

— Агар сизлар шундай қарорга келган бўлсанглар мени қарши эмасман,— деди Сахнов худди жуда катта мурувват кўрсатаётгандек.

Ҳали бу гап ниҳоясига етмай туриб Зарандиа ўйлаган режасини амалга ошириш йўллариини излай бошлаганига заррача шубҳам йўқ.

— Жаноб Зарандиа қариндошингиз Дата Туташхиани назардан қочирмай иш тутасиз деб ўйлайман,— деди ҳоким.

— Шубҳасиз, жаноби олийлари! Ростини айтсам, у мени қизиқтириб қолди. Дата Туташхиа муносиб рақиб — ақлли, довжорак, беҳад фаҳм-фаросатли одам.

Ҳоким ўгирилиб очик деразадан кўриниб турган манзарани томоша қила бошлади.

— Жуда ажойиб! — дея хитоб қилди Сахнов.— Бундан ташқари... жаноб Зарандиа навбатдан ташқари унвонга тавсия қилинишга муносиб экан. Янги бўлим — «Киликия»-га жаноб Зарандиа бошчилик қилсин. Унга империя бошқармаси ҳисобидан маош тайинланг. Бу нарса унинг руҳини кўтариб, юксакка интилишига қанот бағишлайди. Янги бўлимни ўзим назорат қилиб тураман.

Зарандиа босиқлик билан бош эгиб полковникка миннатдорчилик билдирди, бироқ бевосита Сахновнинг назоратида бўлиш ёқинқирамагани шундоққина сезилиб турарди.

Вилоят ҳокими ниҳоят ташқаридан кўз узиб:

— Жаноблар! Кенгашимиз тугади! — деди.

Зарандиа бош ирғаб хайрлашиш учун дарров ўрнидан турди. Ҳоким уни тўхтатиб, қўлини узатди. Бу — Кавказ ҳокими жаноби олийларининг қасрида бундан буён Зарандиа энг яқин ва дилтортар киши сифатида қабул қилина-жағига ишора эди. Офицер бу илтифотни ортиқча ҳаяжонсиз қабул қилди. Бироқ у хонани тарк этган заҳоти ҳоким чўнтагидан дастрўмолини олди-да, ҳозиргина «Киликия» режасини ўйлаб топган киши ушлаган қўлини артди.

Бу кенгашда айтилган гаплар дарров амалга ошди. Орадан бир ой ўтгач, вилоят ҳокими чиндан ҳам алоҳида имтиёзларга эга бўлди, янги бўлим ташкил этилиб, унинг бошлиғи Мушни Зарандиа бор қобилятини тўлалигича ишга солиб, фаолиятини бошлади. Агар зарурат туғилиб қолса, у қилзётган ишларнинг тафсилотларини гапириб бераман. Сабаби, мени бу хатти-ҳаракатларнинг маънавий

жиҳати кўпроқ қизиқтирар, бу нарса Дата Туташхиа фаолиятининг маънавий омилларини ўрганишимга имкон берар эди. Очигини айтганда, бу иш мен учун хизмат бурчидан кўра эрмākка, ҳатто инжиқликка айланди. Лекин масалага бундай ёндошишнинг ишимизга асло зарари тегмайди. Менинг онгимда бир-бирига зид маънавий дунёқараш тўқнашди-ю, кутилмаганда ҳаётимни тубдан ўзгартириб юборди... Яхшиси, ҳозирча воқеаларнинг тадрижий ривожини бузмай кузата қолайлик.

Инсон ҳаёти катта-кичик ишлар мундарижасидан иборат деб ҳисобланади. Ҳар биримиз қилган ишларимизни ўзимизча маънавий жиҳатдан асослаб ниманидир бузамиз, ниманидир бунёд этамиз. Барча хатти-ҳаракатларимиздан қурилган иморатнинг пойдевори ўз маънавийтимиздан тикланган. Биров олдин бирон нарсага қўл уради-ю, кейин ўзини оклаш йўлларини излай бошлайди, агар ҳеч нарса тополмаса тўқиб-чатади. Баъзилар конун билан жамъатчиликнинг фикридан чўчиб, бемаъни хатти-ҳаракатларини ҳаспўшлагга, шу билан ўз ишига олижаноблик ва беғаразлик тусини беришга уринади. Учинчи тоифа одамлар эса ҳар бир қадамини ўйлаб босишади, хатти-ҳаракатлари маънавий эҳтиёжидан келиб чиқсагина бирон ишга қўл уришади, ёки аксинча ўзларини тийишади. Бироқ шундайлар ҳам борки, ўз хатти-ҳаракатларини олдиндан ўйламайди, қилган иши маънавий қарашларига мос келиш-келмаслиги ҳақида бош котиришнинг ҳожати йўқ, ўзини оклашга баҳона кидиришлари ҳам шарт эмас, сабаби, уларнинг интилиши олижаноблик ва тўғрилиқ билан йўғрилган. Мен бу гапни Мушни Зарандиа овоза тарқатиш ҳамда ўша пайтларда одамларнинг оғзида юрган ҳар хил янгилик ва маълумотлардан хабардор бўлиш ниятида ўтказган операцияни назарда тутиб айтяпман.

Ҳар бир бўлисдаги шахар ҳатто каттароқ қишлоқда ҳам ҳар хил овоза тарқатиш билан шуғулланадиган бизнинг ходимимиз бор эди. Бу нарса қаттиқ сир тутилар, бу ходимнинг янги мажбуриятдан ҳатто маҳаллий маъмурлар ҳам хабардор этилмаганди. Бу ходим бевосита Зарандиага бўйсунар, фақатгина ундан олган маълумотларни одамлар орасида ёр эди. Бундан ташқари Зарандиа маълумот тўплаш билан шуғулланадиган яна бир ходим ёллаган бўлиб, қулоғига чалинган гапларни бўлимнинг ўзигагина келиб айтарди. Бу ходимлар ҳам маҳаллий маъмурлардан сир тутилар эди. Маҳкамаимизнинг ходимлари мустақил иш юритишар, бўлис унча катта бўлмагани учун улар бир-бирини танишар, лекин битта занжир-

нинг ҳалқаси экани уларнинг ҳаёлига ҳам келмасди. Одамларнинг оғзида юрган гап-сўзларни йиғиш осон, ишончли ва ҳеч қандай кўнгилсизликка сабаб ҳам бўлмайдиган иш эди. Иккитагина гийбатчи бўлса бас, бу механизм ўз-ўзидан ишга тушиб кетаверади. Аксинча, ҳар хил овозалар тарқатиш анчагина қалтис иш, ўзига хос нозик жиҳатлари бор. Бу ишга биронта ялангоёқни ёллаб бўлмайди, сабаби, мабодо суҳбатдоши маълумотларни қаердан олдинг деса, соддалик қилиб ростини айтиб қўйиши мумкин. У мен фалон идоранинг айғоқчисиман, вазифам мана шундай гап-сўзларни тарқатиш деб изоҳлаб ўтирмайди-ку. Бу ишга зиёлиларни жалб қилиш ундан ҳам хавфли. Уларнинг иккитасидан бири жамиятдан норози бўлади, сиримиз очилиб қолса, жанжалга айланиб кетиши ҳеч гап эмас. Биз фақат маҳаллий халқ унча ишонмайдиган содиқ фуқаролар табақаси билан муомала қилишимиз мумкин. Афсуски мавжуд тузумнинг ихлосмандлари ақлан чекланган, анчагина гўл ва содда бўлишади. Уларга бу хил муҳим ишни ишониб топшириш — кўрабила туриб бошни балога қўйиш билан баробар. Овоза тарқатишга масъул ходим беш-олтита ишончли айғоқчисиз ҳеч нарса қилолмайди. Мен бу ишнинг нечоғли мушкуллигини тасаввур қилардим, шу сабабли Мушни Зарандиа осон йўл тутлади — яхши ҳақ тўлаш шарти билан қашшоқлашиб қолган дворянлардан уч-тўрттасини ёллайди, деб ўйлардим. Бироқ бу иш мен ўйлаганча бўлиб чиқмади.

Овоза тарқатиш вақти-соати етганда Зарандиа ҳамма нарса тайёрлигини ва биринчи тажрибани ўтказиш мумкинлигини айтди. Мен айғоқчиларга қанча ҳақ тўлашимиз билан қизиқсиндим. Масаланинг иқтисодий жиҳати ҳам муҳим эди: ўттизта бўлиса юз, юз эллик айғоқчини ишлатиш учун ҳар йили юз мингга яқин харажат қилишимиз керак, бироқ бунча пулни ундиришнинг ўзи бўлмайди.

— Жаноби олийлари, — деди Зарандиа, — овоза тарқатишга кетадиган пул почта харажатидан ҳам кам. Тўпланган маълумотларни юбориш учун арзимаган тийин кетади, сабаби бу маълумотлар доимий хизматдаги фельдъегерлар¹ орқали жўнатилади.

— Ажабо! Сиз бу маълумотларингизни почта орқали жўнатмоқчимисиз?

— Худди шундай! Овоза қилиниши керак бўлган маълумот резидентга худди яқин оғайнисига ёзилган хатдек буюртма қилиб жўнатилади. Бордию бу хат ёт одамнинг

¹ Фельдъегер — ҳарбий ёки давлат хизматидаги чопар.

қилига тушган тақдирда ҳам ишимизга зарари тегмайди. Ассинча, биз мактуб жўнатган кимса, хатнинг мазмунини соза қилиб юборса, бизга ёрдам берган бўлади. Хат баббатта икки нусхада жўнатилади, резидент уни топшириб берган заҳоти бизга хабар беради.

— Тушунарли,— дедим кутилмаган фикрлар таъсирига берилиб... Шу топда мен ҳар қандай доно кашфиёт, улкан ёсий ва ҳарбий ғалабалар, санъатдаги илҳомбахш қиқаларнинг ҳаммаси соддаликдан келиб чиқади, деб ўлардим. Бу одам ўз муддаосини атайлаб мураккаблаштиришни хаёлига ҳам келтирмаслиги аён эди. У ғайриоддий тран ақл эгаси бўлиб, жуда ҳам содда ва аниқ режа билан иш юритарди. У солиқ идорасидан жандармерияга оддий, айна вақтда чуқур мантиққа асосланиб ўтказилди. Зарандиага касбдошлари орасида катта обрў келтирган ҳамда амал пиллапояларидан юқорига кўтарган айёрона усуллар, кашфиётлар хаёлимдан бир-бир ўтди... Бу усулларнинг ҳар бирини алоҳида олиб қараганда ҳам, яхлит олганда ҳам соддаликнинг энг юксак намунаси эди. Бирданига юрагим сиқилиб, ўзимни беҳузур сездим; сабабини ҳалигача англаб етолмайман. Шу кайфият таъсирида резидентларимизга қандай одамлар айғокчилик қилишаётганини ўта бефарқлик ва ланжлик билан сўраб-суриштирдим.

— Асосан хиёнаткор хотинлар, баъзан бевафо эркаклар хизмат қилишяпти.

— Покдомон одамлар сизга маъқул келишмаяптими?

— Маъқул келишади, лекин бундай одамлар уйда ўтириб боласини тарбиялаш билан машғул бўлишади. Хиёнаткорларнинг йўриғи бошқа. Улар гап сотиш ёки бирон янгиликдан хабар топиш учун уйма-уй изғиб юришади.

— Фақат бевафо хотинларгина меҳмонга боришадими?

— Вафодор хотинларнинг ўндан биригина меҳмонга боришни хуш кўради, жаноби олийлари, хиёнаткор хотинларнинг ўндан тўққизтаси ўзининг уйдан кўра бировларникида санқиб кунини ўтказади.

— Булар енгилтабиат одамлар!.. Бунақа муҳим ишда ундайларга суянишимиз қандай бўларкин?

— Енгилтабиат дейсизми? Бевафо хотинларнинг гап сотишига, иғво қилишга суяги йўқлигини фақат соддаликдан, ҳеч қандай мақсадсиз деб ўйламанг. Улар сири училиб қолган, қолмаганини муттасил текшириб юришади. Эҳтимол, мен янгилишаётган бўлишим мумкин, лекин бизнинг ишимиз учун бунинг унчалик аҳамияти йўқ. Биз учун бу хотинларнинг бевафолиги, уларнинг чиндан ҳам

меҳмонма-меҳмон тентирашни ҳамда жамоатчилик орасида ўралашишни яхши кўриши муҳим. Хиёнатга мойиллиги улар билан осонгина тил топиш имконини беради. Уларнинг оқсуякларга хос роҳат-фароғатга ўчлиги бизга керакли гап-сўзларни бемалол тарқатишга имкон беради.

Бу жиҳатдан Зарандиа айтган мулоҳазаларидан қатъий назар тўла ҳақ эди. Бизга ишга ёлланган аёл саёқ юриши овоза бўлиб кетишидан кўрқиб топшириқларимизни сидқидилдан бажариши шубҳасиз, жандармерия билан алоқаси борлигини тан олдириш ҳатто диний инквизиция¹нинг ҳам қўлидан келмайди. Бу нарса бир жиҳатдан кишини хотиржам қилса-да, бироқ айғоқчилик ишида аёллардан фойдаланиш камдан-кам саналгани, қолаверса, ўзим руҳан бу нарсага тайёр эмаслигим учун иккиланардим. Муҳими аҳамиятга молик ишга аёллар аралашгани ёқинқирамай ҳазил аралаш гап қотдим:

— Бу ишингиздан, жаноб, аёлларни садистдан бешбаттар ёмон кўришингиз билиниб турибди, — сўнг киноясиз кўшимча қилдим. — Худога бўлган ишончимиз кейинги асрларда инсониятни маънавий жиҳатдан бойитгани йўқ. Бу имон-этикод бир пайтлари эришган ғалабаларини тошбағирлик, ёвузлик ва зулмга қарши курашиб, сақлаб қолишга уриняпти. Яхшиликка хизмат қилишни истаган ҳар бир инсон ўз фаолиятини одам боласи қодир бўлган энг олий мақсадларга бўйсундириши, на ўзининг, на ўзганинг ҳуқуқини чекламаслиги, ҳақиқа хиёнат қилмаслиги, руҳини чўқтирмаслиги керак. Аминманки, бу бизнинг бирламчи вазифамиз. Сиз нима деб ўйлайсиз?

Ходимим менинг гапларимни жон қулоғи билан тинглар, фақат унгагина аён ҳақиқатларни кимсан, Кавказ жандармериясининг бошлиғи тит-пит қилиб ташлаётганидан бутунлай эси оғиб қолган эди.

— Жаноби олийлари, ҳадиксирашингизнинг сабабини тушунолмаёпман, — деди у ҳурматимни ўрнига қўйиб.

— Тушунолмаёпман денг? — У ростдан ҳам ҳеч нарсага тушунмаяптими ёки муғомбирлик қиляптими, билиш ниятида юзига тик боқдим. Зарандиа хотиржам ўтирганини кўриб гап оҳангимни ўзгартирмай давом этдим. — Одамзотнинг гўзал намуналари бўлмиш айғоқчиларингиз қизлик пайтидаги шоён орзуларини эрига хиёнат билан алмаштиришган. Надоматлар бўлсинки, бу уларнинг қисмати. «Кўнгил майлига берилманг!» дейилган бўлса ҳам гуноҳ

¹ Инквизиция — католик черкови асоратига қарши чиққан кишиларни таъкиб ва суд қилувчи суд-полиция ташкилоти.

васвасаси, айниқса, кўнгил измига юриб қилинган гуноҳ бўлакча лаззатли туюлади. Бундай аёл икки ўт орасида қоврилади — бир ёқдан виждон азоби, бир ёқда нафс васваси ўз ҳолига қўймайди. Худди шунақа пайтда иблис сизнинг резидентингиз қиёфасида унинг олдида пайдо бўлади-ю, сирини тошлоққа ёймаслик шарти билан ҳар хил ифлос гапларни тарқатишга мажбур қилади. Энди у яна гуноҳга ботиб, жони баттар азобда қолади. Бу бевафо хотинларнинг деярли ҳаммаси бола-чақали. Шалтоққа ботиб, ҳаммани лақиллатиб юрган бу аёл болаларига қандай намуна кўрсатади? У болаларига қандай тарбия бериши мумкин? Резидентларингизнинг ихтиёрида бундай хотинлар кўпми?

— Бир юз ўттиз учта, жаноби олийлари.

— Ҳим-м, бир юз ўттиз уч онанинг камида тўрт-беш юз боласи бор. Бизнинг биргина хатти-ҳаракатимиз олти юз одамнинг инсоний кадр-қимматини оёқости қилиши мумкин. Шу ҳам кураш усули бўлди-ю!.. Э, худо, Кавказда яшайдиган бевафо хотинларни рўйхатга олиш билан шуғулланарман деб сира ўйламаган эдим-а.

Зарандиа кулиб юборди. Мен ўз ўйларимдан шу қадар ҳаяжонга тушган эдимки, кутилмаганда кулгига қўшилганимни сезмай қолдим.

— Жаноби олийлари! Бу хотинларнинг ҳаммаси бировни ғийбат қилиб роҳатланишади ҳамда ўзлари билмаган ҳолда бизга ёрдам беришади. Хиёнаткорлиги резидентларимизга улар билан осонгина тил топишишига имкон беради, лекин ҳеч ким уларни зўрлаб ёки кўрқитиб ишга ёлламаган. Бундай усулни қатъий тақиқлаганман, билишимча, ҳалигача ҳеч ким бу кўрсатмани бузганича йўқ. Бор-йўғи резидентларимиз бизга керакли одамлар билан танишиб, апок-чапоқ бўлиб кетишди. Ҳар хил гап-сўзларни тарқатиш ёки турли маълумотларни тўплаш масаласига келсак, бу иш ўз йўриги билан ҳеч кимни безовта қилмай, силлиққина амалга ошяпти. Мўлжалга олинган аёл билан гаплашаётганида резидентимиз биз тайёрлаган янгиликни гап орасида гуллаб қўяди. Бир-икки кун ичида бу янгилик уч-тўртта хонадонга ёйилади. Бундай уйларнинг хизматчилари, ўзига тўқ оилаларда кун кечирадиган ҳар хил қаланғи-қасанғилар эшитган гапини кўчага олиб чиқади, кўрибсизки, оломон уни бир зумда ҳаммаёққа овоза қилади. Маълумот тўплаш ҳақида гапириб ўтирмасак ҳам бўлади — қулоғингни беркитиб олсанг ҳар хил ғийбатлар худди қўланса ҳиддек димоғингни ёриб киради. Бу ёғига иккинчи резидент қаламини қиртиллатиб ёзиб улгурса, бас.

Энди кўз олдимда бутунлай бошқа манзара намоён бўлди. Зарандианинг янги воситасини шамолнинг кучидан фойдаланишга қиёслаш мумкин эди.

— Жуда пухта ўйлабсиз, Мушни, — дедим. Ўзимни яқин тутиб бетакаллуфлик қилишим унинг учун мукофот бергандек илтифот эди. Аслида ҳам унинг иши мукофотга лойиқ эди. — Мен пулсиз ҳеч нарса қилолмайсиз деб ўйлагандим.

— Пул сарфлаш хаёлимга ҳам келмаган экан, фақат ҳозир, сиз билан гаплашиб ўтириб пул сарфлаб ҳеч нарсага эришиб бўлмаслигини тушундим. Бунақа ишда ҳамма нарса ақчага боғлиқ деб ўйлаш эркак одамнинг қўшмачилик қилишидан умидвор бўлишдек бир гап. Эркаклар фақатгина қорин тўйғазиш ташвиши билан эмас, ишонч билан яшашади. Бу ишончнинг бир устуниси ор-номус, тож-тахт билан унга қарашли маҳкамалар шаънига гард юқтирмаслик. Агар илоҳиятни ўртага қўйиб эркакни хиёнат қилишга ундашса, унинг ишончига путур етади, маънавияти таназзулга юз тутади, кейин жорий этилган тартиб-қоидаларнинг муқаддаслигига бўлган ишончини ҳеч қандай мукофот билан тиклаш мумкин эмас. Бизнинг ишимизга жалб этилган одам маънавий жиҳатдан қайралади, фосил эса ўз ҳузур-ҳаловатини ўйлаб ҳар қандай тубанликка боради, биринчи навбатда маънавият асосларини емира бошлайди. Бизнинг вазифамиз ҳам, бурчимиз ҳам мана шу нарсага қарши курашдан иборат, — дея фикрини яқунлади Зарандиа.

...Тиллани ҳеч қаерда зарбхонадагидек тежаб, эҳтиётлаб ишлатишмайди. Агар зарб этилган тангаларнинг ҳар бирини олтин белгиланган миқдорнинг юздан бирича кўп ёки кам бўлса, қанчалик улкан фожеа юз беришини тасаввур қилиш қийин. Давлат манфаатини, одамларнинг маънавиятини, фуқаронинг ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилишга қаратилган хизматни ҳар ким ўзининг бурчи деб билиши керак. Бу нарсаларга эҳтиёткорлик ва эҳтиром билан қараш — бирламчи вазифа. Бу нарса мантиққа зид бўлса-да фидойи одам учун оддий ҳақиқат, холос. Зарандиа ҳақидаги фикрларимни айтганман. У ҳеч қачон ҳали кўрурмаган ишини таҳлил этмас, юз берган нарсаларни баҳона қидирмас, ваҳоланки, унинг ҳар бир кўйган қадами муқаррар тўғри бўлиб чиқарди. Унинг ўзига ҳобу хусусиятини кўл остимда иш бошлаган дастлабки пайтлардаёқ пайкаган эдим, ҳиссиётлар таъсирида савқе табиий билан иш юритувчи кишининг умрида бирон марта панд емаганини тасаввур этиш маҳол...

— Жаноб Зарандиа, хатти-харакатингизнинг маънавий жиҳати ҳеч қачон фикри-ёдимни банд этмаган деяпсиз, шу гап ростми?

— Рост. Ҳаётдаги бошқа шарт-шароитлар ҳақида ҳам бош қотириб ўтирмайман. Фақат нима қилишим кераклиги ҳақидагина ўйлайман, қандай чора-тадбир қўллашимни савқе-табиийим айтиб туради. Бу нарсани ахлоқий нормалар билан қиёслаш ҳаёлимга ҳам келмайди. Савқе-табиийим кўнглимга солган фикр менинг ихтиёримдан ташқари маънавиятим синовидан ўтган бўлади.

— Бундан чиқди тож-тахт билан давлат бир четда қолиб, сиз ўзингизга хизмат қилар экансиз-да.

— Менинг тож-тахт билан давлатга хизмат қилишим турган гап, лекин, бунинг учун ўзлимдан кечмайман ҳам, ўзимни фидо қилмайман ҳам. Ҳамма нарсанинг ўз йўриғи бор, ҳатто ҳалокат хавфи туғилган тақдирда ҳам келишувчанлик қилмайман, бунга маънавиятим зигирча ҳам йўл қўймайди. Йўқ, бу инжиқлик эмас, бўлган-турганим шу, зотимиз шунақа, шунақа тарбияланганмиз. Оиламиздагиларнинг ҳаммаси шунақа одамлар.

— Қариндошингиз Дата Туташхиа ҳамми?

— Ҳа! Бундан ташқари унинг иродаси меникидан кўра кучлироқ.

Мен Торианинг касалхонасида, Дуру Дзигуанинг дуҳанида бўлиб ўтган воқеалардан воқиф эдим. Зарандианинг гапи тўғри. Бироқ менинг назаримда Дата Туташхианинг хатти-харакатида фақатгина ирода кучи эмас, балки одам боласига нафрат борга ўхшар эди. Агар шундай бўлмаса бу воқеалар юз бермасди.

Гап айланиб, биз яна ҳар хил овоза тарқатиш, янгилик ва маълумот тўплаш, уларнинг рост-ёлғонлигини текшириб кўриш, кейин бу гапларни овоза қилаётганда қаттиқ назорат қилиш ҳақида суҳбатлаша бошладик. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай шундай ажойиб натижаларга эришдикки, бу ишимиз билан ҳатто империя маъмурия-тидагилар ҳам қизиқиб қолишди. Бу менинг хотираларимга унчалик даҳлдор гап бўлмагани учун, фақат ўрни келгандагина айрим тафсилотларни баён этиб ўтаман.

Босқинчиликни таг-томири билан йўқотишнинг битта ўзига хос жиҳати бор, бу ҳақда расмий йиғилишларда мутлақо гаплашилмайди. Хизмат маданияти бунга изн бермайди. Вилоят хокими ҳузуридаги йиғилиш ҳақида сўз юрита туриб, биз мўлжаллаган чора-тадбирларнинг сиёсий жиҳати ҳақида оғиз очганимиз йўқ. Гарчанд йиғилишда бу ҳақда гапирилмаган бўлса-да, бизнинг уринишларимиз

давлатимизнинг дахлсизлигига қаратилгани шундоқ ҳам аён эди. Рус-япон урушидан кўзда тутилган асосий мақсад аҳолининг ҳамма табақасида кучайиб бораётган гулгулани босиб қўйиш эди. Халқнинг мавжуд тузумдан норозилигини давлатга қўл келадиган томонга йўналтириб юбориш керак эди. Бундай вазиятдан қутулишнинг бирдан-бир йўли — одамларнинг кўнглида буюк давлатчилик руҳидаги ватанпарварлик уйғотиш экани ҳаммага аён. Зарандианинг бўлими ташкил этилган пайтда одамларнинг норозилиги кучайиб, сиёсий курашга айлана бошлаган, рус-япон уруши муқаррарлашиб қолган эди. Биз ўз фаолиятимизни одамларнинг меҳрини қозонган абраг шароит тақозоси билан элнинг халоскоридан осонгина исёнчилар тўдасининг атаманига айланиши мумкин бўлган бир пайтда бошладик. Абрагни қўлга тушириш амримаҳол, бу нарса унинг фавқулодда қобилиятли одамлигидан, мавжуд тартиб-қоидаларни кўриқловчилар учун хавфли рақиб эканидан далолат беради. Шу боис янги тузилган бўлимнинг тиғи эртага туғиладиган сардорларга қарши қаратилади. Мен Мушни Зарандиа олиб бораётган иш қанчалик аҳамиятли эканини таъкидлаш учунгина узундан-узок нутқ ирод қилдим.

Ўша кезлари Гуржистонда босқинчиликнинг уч тури кенг тарқалган эди. Биринчи гуруҳга фикри-ёди қандай бўлмасин бирон нарса ўмаришни ўйлайдиганлар, иккинчисига бировнинг ҳақиқа кўз олайтирмайдиган, зўравонларни жазолаб, адолатни ҳимоя қиладиган абраглар мансуб. Бу гуруҳнинг уринишларида ижтимоий дард ва миллий норозилик сезиларди. Учинчи гуруҳга мансуб босқинчилар давлатга қарши инқилобий тарғибот юритувчи, ўз маслағи йўлида бирон жиноий ишни амалга оширувчи, яширин марказларни пул ва бошқа зарур ашёвий жиҳозлар билан таъминловчи одамлардир.

Мушни Зарандиа Мигрелия билан Самурзакано музофотидаги уч тоифа босқинчиларнинг энг номи чиққан ва қудратли деб ҳисобланганларидан учтасини кўз остига олди. Унинг назарида бундай катта кучлар бартараф этилса, майда-чуйда босқинчиларни йўқ қилиш осонлашарди. Лекин бу ғоят қалтис иш бўлиб, хатога йўл қўйсақ, майда-чуйда босқинчилар жонланиб, тутқич бермай қўйиши турган гап. Унча-мунча одам бундай таваккалчиликка журъат қилолмасди. Бироқ Зарандианинг кўзлаган мўлжали бўлиб, хотиржам юрар, раҳбарлар ҳар хил маслаҳат ва йўл-йўриқ кўрсатиб, эҳтиёткорликка ундашса ҳам ўз қарорида собит эди.

У кўз остига олган уч киши куйидагилар эди:

Ража Сарчимелиа — ўттиз тўрт ёшда, сурбет, шафқатсиз ва очкўз қароқчи. Тўққиз йилдан бери туткич бермай юрибди. Илгари ўғрилиқ қилиб, беш йил ётиб чиққан. Саводсиз.

Дата Туташхиа — ўттиз икки ёшда, салкам ўн икки йилдан бери яшириниб юрибди.

Буду Нокашиа — йигирма етти ёшда. Ўта эҳтиёткор, ақлли, яширин миллий ташкилот аъзоси. Террорчи. Тўрт йил укаси Лука Накашиа билан абраглик қилган. Рухонийнинг ўғли. Гимназиянинг олти синфини тугатган.

Биз Ража Сарчимелиага ярашишни таклиф қилдигу бироқ ишимиз ўнгидан келмади. У биз билан дарров апоқ-чапоқ бўлиб кетади деб умид қилмагандик. Бироқ унинг кўнглига гулгула солиш, руҳига таъсир қилиб, асабини бузиш, ярашиш ҳақидаги фикрни миясига кўйиб, ҳаловатини ўғирлаш керак. Бўлис полициясининг бошлиғи номидан бориб, Сарчимелиага учрашган сохта вакил рад жавобини олиб қайтаётганида: «Балки яна ўйлаб кўрарсан? Шошилма, ҳали олти ой бор, керак бўлиб қолсам, боргин», дейди.

Лука Нокашиага — акаси Будуга эмас, айнан укасига худди шундай таклиф билан мурожаат қилдик. Ундан ҳам рад жавобини олдик, албатта, бироқ ака-укаларнинг кўнглига ҳам васваса ва шубҳа солиб кўйдик.

Шундан кейин ўзимиз тўқиган гап-сўзларни тарқатишга тушдик. Биз ўзаро бу нарсаларни тахминий фикрлар деб атардик. Зарандианинг бўлими ҳар куни бир меъёрда бу уч гуруҳнинг обрўсини тўқадиган бўлмагур иғволарни тарқатар эди. Пухта ўйлаб топилган бундай фикрлар бу уч гуруҳни бир-бирига тўқнаштириб, Сарчимелиа, Туташхиа ҳамда ака-ука Накашиалар ўртасида низо чиқарилиши керак эди. Дата Туташхиага мўлжалланган дастлабки иғво темирчи Малакиа Нинуа орқали етказилди. Полиция узоқ йиллар мобайнида бирон марта Нинуа абрагга бирон ёрдам ёки бошпана берганини сезмаган бўлса-да, улар яқин дўстлиги аён эди. Назаримда Туташхиа у билан кам кўришар, фақат ноилож қолган чоғидагина учрашар, шунда ҳам Нинуанинг уйдан четроқда наридан-бери гаплашиб кетарди. Улар шароитга қараб учрашадиган жойини олдиндан келишиб кўйишни биз ҳам ҳисобга олган эдик.

Бизнинг айғоқчимиз ёллаган хонимлардан бири белги-ланган муддатда қариндошларини кўриб келгани Зугдидан Самурзаканога қараб йўлга чиқди. Унинг рашкчи эри

йўллар нотинчлиги учун узоқ сафарга хотинини ёлғиз юборгиси келмай қайниси билан амакиваччасини қўшиб жўнатди. Йўлда хоним минган отнинг тақаси бўшаб, темирчи Малакиа Нинуанинг устахонасида тўхташди.

— Менимча, сенинг отинг Дата Таташхиа Бодго Квалтавадан ўғирлаб кетган аргумоқлардан бири бўлса керак, а? — деб сўради аёлдан эрининг амакиваччаси.

Хоним хандон ташлаб кулди..

— Левон, сенга нима бўлди, укажон, Чичико бувага ўхшаб бир тоғдан, бир боғдан келиб гапирадиган ёшда эмассан-ку ҳали. Бу отга Дата Туташхианинг нима дахли бор?

— Ахир бу ўғирланган от-ку.

— Ўғирланганликка ўғирланган, лекин бу ишни Дата Туташхиа қилмаган,— дея гап аралашди хонимнинг укаси.— Бу отни Ража Сарчимелиа ўғирлаб сотган, полиция анчадан кейин топиб, уни Давидга қайтариб берган.

— Ҳа, ҳа, худди шундай! — деди Левон бу нарса энди-гина эсига тушгандек.— Айтишларича, Ража Сарчимелиа бўлис бошлиғининг извошини тўхтатиб, бор-йўғини шилиб олганмиш, ҳатто қизларнинг эғнидаги кўйлагигача қўймабди...

— Бу гапни қаёқдан топдинг? — қизиқсинди хоним.

— Бу нима деганинг? — деди Левон ажабланиб.— Ахир полиция бошлиғи Никандро Килиа айтиб берганда ўзинг ҳам бор эдинг-ку.

Хоним яна яйраб кулди.

— Нега ҳамма нарсани пойма-пой қилиб юборганингни энди тушундим.

— Нега энди пойма-пой бўларкан? — деди Левон ранжиб.

— Негаки, Никандро Килиа айтдики, Ража Сарчимелиа бўлис бошлиғига Туташхианлардан кўрқиб ўтирмай шармандасини чиқардим, агар мени тинч қўймасанг хотининг билан қизларингни ҳам шу қўйга соламан, деганмиш. Сен бутунлай бошқа нарсани гапиряпсан. Шунча гапдан фақат Туташхиа эсингда қолибди. Отни полиция олиб кетганини билардинг-ку. Ҳамма нарсани чалкаштириб, қаёқдаги бўлмағур гапларни айтиб ўтирибсан.

Левон ноқулай аҳволга тушди.

— Майли, сен айтганча бўла қолсин,— у хижолатпазликдан қутилиш учун гапни бурди.— Сарчимелиа бўлис бошлиғини кўрқитадиган нима қилибди шунчалик?

— Туташхианинг яхши кўрган қизини йўлдан урган-

миш, билдингми... Бечуни Пертиа деган бир париваш бор. Ўшани опқочиб кетибди.

— Ўша мишиқи Сарчимелианинг қўлидан шунақа иш келарканми? — деди хонимнинг укаси ишонқирамай.— Шунга ишониб ўтирибсанми?... Бўлмаган гап.

Хоним эътироз билдириб ўтирмади.

— Бунинг ҳеч бир хайрон қоладиган жойи йўқ,— деди Левон.— Милтиқ билан маузерни ўйнатишда Сарчимелиа Туташхиадан қолишмайди.

— Гапирма-е! Маъшуқаларни милтиғу маузер билан йўлдан уришмайди.

Бу гаплар темирчи эшитади деган илинжда айтилди. Уларнинг муроди ҳосил бўлди — темирчи ҳамма гапни эшитди. Бу орада тақа қоқиб бўлинди, йўловчилар дарров отларига миниб, йўлга равона бўлишди. Темирчи Малакиа Нинуа эса эшитганларини тезроқ Туташхиага етказиш ташвишига тушди.

Мундоқ олиб қараганда бу ҳаракатимиз жуда жўн, ҳафтафаҳм одамларни лақиллатишга мўлжаллангандек туюлади, Туташхиани рақибига зарба беришга мажбур қилмоқчилигимиз шундоққина сезилиб турарди. Туташхиа эса тузокқа илинадиган анойилардан эмас. Шунга қарамай, мўлжалимиз тўғри чиқди. Зарандиа агар сенга ишонишларини истасанг, тўқиган ёлғонинг бировнинг эсини оғдириб қўйсин, деган ажойиб шартга амал қиларди. Бундан ташқари у Сарчимелианинг Туташхиага адовати борлигини ҳам яхши биларди. Бир куни Сарчимелиа элликка яқин одамни битта, иккитадан ўрмонга олиб кириб, бор-йўғини шилиб олган. Бунинг устига келиб қолган Туташхиа одамларнинг нарсаларини қайтариб беришни буюради. Икки ўртада жанжал чиқиб, йўлтўсардан бири ўлади, Сарчимелиа икки шериги билан зўрға қочиб қутилади. Кейинчалик Туташхиа уларнинг таъзирини берганини Сарчимелиа ўз оғзи билан айтди. Тортиб олинган нарсалар эгаларига қайтарилиб, Туташхианинг жасорати одамларнинг оғзида дoston бўлиб кетди. Шундан буён Сарчимелиа қандай йўл билан бўлмасин, хоҳ зимдан, хоҳ очикчасига, ишқилиб, Туташхиадан ўч олиш учун пайт пойларди. Бироқ Туташхиа билан даъволашишнинг ўзи бўлмаслигини, бу ишнинг охири войлигини у яхши биларди. Вақт ўтган сари эски гина-қудуратлар эсдан чиқиб, Сарчимелиа ўлдирилган дўстию тортиб олинган мол-мулкнинг аламини унута бошлаган эди. Бироқ Зарандиа бошқа бир нарсани — Сарчимелианинг ўтакетган хотинбозлигини назарда тутган эди. Сарчимелиа аламдан чиқиш

учун Дата Таташхианинг маъшукасини йўлдан уриши ақлга мувофиқ иш эди. Бордию Дата Туташхиа яхши кўрган қиз бевафолик қилишига ишонмаган тақдирда ҳам шаъни булгангани учун Сарчимелиани кечирмаслигини Зарандиа яхши биларди.

Биз бир-бирига туташтиришни мўлжаллаган учбурчакнинг бир бурчаги мана шунга асосланган эди.

Қолаверса, Ража Сарчимелиа денгиз қароқчиларига ўхшаб талон-тарож қилган бойлигини одам оёғи тегмаган оролга обориб кўмгани ёки Арсен Одзелашвилига ўхшаб катта Касс қоясига олиб чиқиб яширгани йўқ. Ўша пайтларда Сухумида Евтерпия Триандофилиди деган қирқ ёшлардаги фақиргина, бироқ ўта очкўз бева аёл яшарди. Қандай йўл билан бўлмасин бойишни ўйлайдиган бу юнон аёл аста-секин шафқатсиз судхўрга айланди. Сарчимелиа ўғрилик қилиб биринчи марта қўлга тушгунча, у ўғриланган молларни фойданинг учдан, баъзан тўртдан бирини бериш шарти билан қабул қилиб оларди. Дунё яралгандан буён ўғрилик мол шу тартибда олиб сотилади.

...Ажойиб фикр ва режалар, барибир, ўғри, босқинчи ва коммерсантларни руҳлантириб юборади. Қамокда ётиб чиққач, Ража Сарчимелиа яшириб қўйган пулларини кўпайтириш учун Триандофилидига берди. Шу тариқа судхўрга кўшимча даромад келтирадиган, босқинчига талончилик қилишига туртки берадиган иттифоқ тузилди. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай улар тузуккина фойда кўришди. Судхўр ер сотиб олиб, уй қурди, боғ-роғ қилди. Айғоқчилар бу аёлнинг Сарчимелиа билан алоқаси борлигини жиноят қидирув бўлимига етказишди, бироқ полиция уларни айблайдиган ашъёвий далил тополмади. Кўп ўтмай Евтерпия Триандофилидини Потида кемага чиқаётганида шубҳали мол — элик тўп газлама билан қўлга туширишди. Газлама ўғрилик моллиги, уни судхўрга жаноб Сарчимелиа сотгани аниқланди. Жабрдийда ҳам топилдию, бироқ судхўр аёл бир амаллаб сувдан куруқ чикди — бу нарсаларни кимдан олганини айтиб, жарима билан қутулиб кетди. Газлама сотган одам қамокқа олинди, лекин шу кундан эътиборан жиноят қидирув бўлимидагилар бу аёлнинг ҳар бир қадамидан кўз-қулоқ бўлиб туришарди.

Ража Сарчимелиани қўлга олишга етарли далил-исбот тўпланган пайтда унинг шахси билан жандармерия, хусусан, Зарандианинг бўлими қизиқиб қолди. Зарандиа жиноят қидирув бўлиmidан олган Ража Сарчимелиа ҳақидаги бир дунё маълумотни кунт билан ўрганишга киришди ва беих-

тиёр эътиборини Евтерпия Триандофилидига қаратди. Жиноят кидирув бўлимидагиларнинг гапига қараганда Ража Сарчимелиа ўз шериги билан камдан-кам кўришар экан. Демак, ўғирланган моллар биронта воситачи орқали олди-берди қилинган. Даставвал мана шу одамни топиш керак эди, бироқ Зарандиа бу ишга киришишга шошилмай қулай фурсатни кута бошлади.

Орадан икки ой ўтгач, бир куни кечаси Ахалсенакидан Зугдиди шахрига элтувчи катта йўлда бой-бадавлат офицер билан деншигига икки киши хужум қилади. Офицер ҳамёни, отлари ҳамда қимматбаҳо тошлар билан зийнатланган бебаҳо қурол-яроғидан (килич, ханжар ҳамда тўппончасидан) айрилади. Деншик эса шундай олис сафарга чўнтагига бор-йўғи уч сўмгина пул солиб чиққани учун бир-икки мушт ейди. Зарандиа зудлик билан жиноят содир бўлган жойга етиб келади. Бу Сарчимелианинг иши эканига заррача шубҳа йўқ эди. Деншик ҳам талончилардан бирининг оти Сарчимелиа эканини айтади. Энди бу ёғи омаднинг чопиши билан сабр-тоқатга боғлиқ — воситачи ўғирланган нарсаларни Триандофилидиникига элтадими, йўқми, мабодо элтгудек бўлса, қачон олиб боради. Судхўрнинг уйи ғоят эҳтиёткорлик билан киши билмас кузатиб турилади. Ун кун ичида бу ерга етти киши кириб чиқди. Улардан бири кичкинагина тугунча қўлтиклаб олган эди, бу тугунда офицерлардан тортиб олинган қурол-яроғ борлиги билиниб турарди. Етти кишидан олтитаси судхўрнинг доимий мижозлари экани дарров аниқланди, еттинчиси эса Сухумидаги қаҳвахона эгаси Мушег исмли одам эди. У уйдан юз қадамча узоқлашгач, полицияга олиб борилди. Бироқ бу пак-пакана, кўримсиз одам анчагина пихини ёрган экан, на Триандофилиди хонимга олиб келган тугунни, на уни танишини тан олди. Яхшилаб савалагандан ҳамда тўғриси айтсанг кўйиб юборамиз, деб ваъда берилгандан кейингина у тилга кирди — Зарандиа терговчи орқали ўзига керакли маълумотларни олди: маълум бўлишича Ража Сарчимелиа ўғирлаган нарсаларини ҳеч ким билмайдиган жойда сақлар, қаҳвахона эгаси эса фойданинг бир қисмини олиш шарти билан уларни Евтерпия Триандофилидига, ё бошқа бировга оширар экан. Бу ишга дахлдор бошқа одамларнинг адреслари, хилватгоҳда янги нарсалар пайдо бўлганини Мушегга хабар қилган воситачи ҳам топилди.

Қаҳвахона эгасини бу сирни очмаслик, уйидаги бор қимматбаҳо нарсаларини келтириб топшириш ҳамда тилига эрк бермаслик шарти билан афу этилажанини айтиб

қўйиб юборишди, айна вақтда у Ража Сарчимелиа билан алоқасини узмаслиги керак эди.

Бу орада Зарандиа ўз ходимлари билан Триандофилиди хонимнинг уйида суҳбатлашишди. Унинг ходимларидан бири Сарчимелиа тунаб кетган бой офицер эди, унвони кичикроқ қолган учтаси тинтув ўтказишди. Уй эгаси ҳали яшириб улгурмагани учун офицернинг қурол-яроғи дарров топилди, лекин оғборхона қаердалигини билишолмай бошлари қотди. Бироқ бу нарса Зарандиани асло ташвишлантирмас, у уй эгасига айтганини қилдириб, режасини амалга оширишга амин эди.

Юқори малакали изкувар билан тажрибали жинойтчи ўртасидаги олишув тўрт кун давом этди. Афтидан, Гермес Нандорага макр, найранг, ёлгон-яшиқ ва сўзамоллик хусусиятларини камроқ берган кўринади. Ҳамма нарса Триандофилиди хонимни фош этишга қаратилган бўлиб, у шўрликнинг ўзини ҳимоя қиладиган бу хусусиятлардан бошқа ҳеч вақоси йўқ эди. Зарандиа эса аксинча, профессионал маҳоратию гард юкмаган ҳалоллигидан ташқари, жинойт кидирув бўлимининг ҳад-ҳисобсиз хуфия маълумотлари ҳамда улардан чиқарилган аниқ хулосаларга, газламага боғлиқ воқеа туфайли қўлга тушиб, ҳақ бадалига қамалишга ҳам кўнган одамнинг айбига иқроп бўлиб айтган гапларига, қаҳвахона эгасининг берган кўрсатмалари асосида тузилган судхўрнинг миждозлари ҳамда бу ишга дахлдор одамларнинг бутун бошли рўйхатига эга эди. Бундан ташқари унинг қўлида офицернинг қурол-яроғи ҳамда яна бирталай ашъёвий далил бор эди. Ҳозир Евтерпия Триандофилидига шунча йилдан бери юрагини ҳовучлаб йиққан нарсаларидан айрилиб қолишдан ташқари, узоқ муддатга қамалиш хавфи таҳдид солиб турарди. Бу тоифа одамлар қалтис вазиятга тушиб қолган пайтида жонини сақлаб қолиш учун ҳар қандай муросаи-мадорага рози бўлаверади. Евтерпия Триандофилиди айбига иқроп бўлиш йўлини тутди ва шу қадар астойдил тавба-тазарру қила бошладики, ҳатто Зарандиадек одам ҳам унинг айбланувчими ёки айбловчими, эканини билолмай довдираб қолди.

Бу ишимиз туфайли хазианага икки юз олтмиш минг сўм ўтказилди, шундан тўксон мингги Сарчимелианинг мусодара қилинган нарсалари, қолган бир юз етмиш мингги Евтерпия Триандофилидига тегишли эди. Барибир судхўр хоним арзимаган мол-мулк, бировларнинг қўлидан ўн минг сўмлик векселга эга бўлиб қолди. Унга гуноҳи афу этилгани тўғрисидаги ҳокимнинг васикаси

тутказилди ҳамда Сухуми полициясининг айғоқчиси бўлиб ишга киргани учун арзимас маош тайинланди.

Зарандиа ниятига етди — Евтерпия Триандофилиди қахвахона эгасидан Ража Сарчимелиага хат йўллаб, ўртадаги бойликни Буду ва Лука Накашиа тўнаб кетганини ишонарли қилиб ёзди.

Бу учбурчакнинг иккинчи қирраси эди.

Мен хизматим тақозоси ҳамда касбим важидан Кавказнинг кундалик ҳаётидан яхши хабардор эдим. Бу ўлкадаги диққатга сазовор ёки гаройиб воқеалар ҳақидаги маълумотлар менга бутун тафсилотлари билан етиб келарди. Уруш-жанжал, муштлашишга ишқибозлар ҳамма жойда тўлиб-тошиб ётибди. Бирок тоғли мегреллар қишлоғидаги Дороте Тодуалар хонадони ҳаммадан ўтиб тушарди. Бу оила олти киши: оила бошлиғи Дороте Тодуа, хотини — қизлигидаги фамилиясини ҳам сақлаб қолган Нуца Накашиа-Тодуа ҳамда бир-биридан бакувват тўрт давангир ўғилдан иборат. Бу оиланинг анъаналарига ёшлигида ҳеч нарсадан тап тортмайдиган урушқоқ, муштлашишда тенги йўқ Дороте Тодуа асос солган. У муштлашишни ҳаётнинг мазмуни деб билар ва ундан рухий озуқа оларди. Бу мутаассибликка айланиб кетган иштиёқ бўлиб, то муштлашишга чоғи келмай қолгунча уйлангани йўқ, ҳамма қатори яшашни ҳаёлига ҳам келтирмай жанжални пулга сотиб олиб, тентираб юраверди. Қўлига тушган одамни урди ҳам, калтак ҳам еди. Қирқ ёшида мол-ҳол қилди, қирқ беш ёшида Накашиалар хонадонига куёв бўлди, эллик ёшида тўрт ўғлига муштлашиш сирларини ўргата бошлади. Болалар отасига тортишди, ҳатто ундан ошиб тушишди. Бу борада Нуца Накашиа-Тодуа бўлакча шуҳрат топди. Йўқ, фақатгина муштлашишга устаси фаранг одамнинг хотини ёки урушқоқ болаларнинг онаси сифатида эмас, балки шилинган, кўкарган жойларга, яра-чақаларга қўйиладиган малҳам тайёрлашга усталиги билан оғизга тушди. У синган, чиққанларни ҳам даволар эди. Хулласи калом, Тодуалар оиласи инглиз Ноолеганнинг грузинча нусхаси бўлиб, фақат улардан меҳнатқашлиги, ўша пайтдаги деҳқонлардан ўзига тўқлиги билан фарқ қилар эди.

Отанинг болаларига ўхшамайдиган бир жиҳати бор эди. Дороте Тодуа муштлашишни куч синашиш, чин маънодаги иштиёқ баҳси, завқланиш воситаси, кўнгилхуши деб билар, ҳозирги тушунчага кўра у спортни кадрлайдиган одам эди. Ўғиллари эса муштлашувда нимжонроқ рақибини камситишни, хўрлашни, майна қилишни яхши кўришарди. Ака-укалар бирон тўй-ҳашам, сайил ёки одамлар йиғилган

жойда пайдо бўлиши билан ҳамма тезроқ нари кетишга шошиларди. Кетмасанг, бирон фалокатга йўлиқасан. Шу боис уларнинг душманлари ҳам сон-саноксиз эди. Лекин ҳамма ҳам уларнинг ҳақоратларига индамай кетавермайди. Оға-инилар бир, икки мартадан пичоқ еган ёки ўқдан яраланган эди. Отаси жонини жабборга бериб уларни йўриққа солмоқчи бўлар, бироқ болалари ўз билганидан қолмасди. Ҳафсаласи пир бўлган чол қўл силтаб, подасини боққани кетар, уйга ҳар замонда бир келарди.

Дата Туташхиа билан Дороте Тодуа подачилик қилиб юриб танишишган. Улар бир-бирини қаттиқ ҳурмат қилар, Дата Туташхиа Доротени ёши улуғ, бағри кенг ва саҳоватли одам сифатида, Тодуа эса Датани ҳақгўй ва донғи кетган абраг бўлгани учун кадрлар эди. Шунинг учун Дата Туташхиа Тодуаларникига бир неча марта келган. Тодуанинг табиатан сурбет болалари бир куни тоғдаги чодирда ичиб ўтиришганда олифтагарчилик қилиб, Туташхианинг жигига тега бошлашди. Бундай бачкана урушқоқлар Туташхиага ўхшаганларга тегажўқлик қилишни яхши кўришади. Улар бу тоифа одамларнинг ўта сабр-тоқатли эканини, бўлар-бўлмасга уриш чиқармаслигини, мабодо, сабр-тоқати тугаган тақдирда ҳам ўзларини тутта билишларини яхши билишади. Қолаверса, ҳеч ким танимайдиган ўнта одамчани дўппослагандан кўра, биттагина машхур одамни урган яхшироқ. Бу — урушқоқлар ишга соладиган энг сўнги чора. Туташхианинг жигига тегаётган ака-укалар бир тийинга қиммат чорасини ишга солиб, катта мавқе қозонишдан умидвор эди. Дороте Тодуага ҳурмати туфайли — Туташхиа тишини тишига қўйиб ўтираверди. Шунга қарамай ака-укалар барибир жанжал чиқаришди ва Туташхианинг оғзи-бурнини қора қон қилишди. Дата уларни бемалол тинчителиши, лоақал қуролини ишга солиб ўпкасини босиб қўйиши ҳеч гап эмасди, бироқ у тоқатини тошдан қилиб чидади. Фақат кета туриб, юз-кўзидаги қонни ювди-да: «Ўз бошингларга бало орттириб олмаганингларни кўраман», — деди. Шу-шу Дата Тодуалар хонадони билан алоқасини узди. Орадан бир йил ўтар-ўтмас бир кечада ака-укаларни онасига қўшиб пичоқлаб кетишди, фақат қаердадир пода боқиб юрган чолгина тасодифан омон қолди. Каллакесарлар шошилишган бўлса керак, жиноят юз берган жойга етиб келган полициячилардан бири гулдор рўмолга ўралган тақинчоқларни топиб олди-ю, секингина чўнтагига тикди. Бу Нуцанинг тақинчоқлари эди. Ортикча тафсилотларга берилмай айтиб қўя қолай, орадан бир

йил ўтгач, тугунча бўлис полиция бошлиғининг сейфига келиб тушди. Бу хабарни Зарандиага етказишганда, у то жиноят очилмагунча тақинчоқлар топилгани ҳақида Дороте Тодуага ҳеч нарса демасликни буюрди.

Жиноятчилар изсиз йўқолди, одамлар ўртасида ҳар хил овозалар тарқалди, улар орасида бу жиноятни Дата Туташхиа қилди деган гап-сўзлар ҳам йўқ эмасди. Калтакланган абраг кетаётганда ака-укаларга айтган гапни бунга сабаб қилиб келтиришарди. Барибир, жиноят фош этилмай қолаверди. Бу ишга Дата Туташхианинг дахли йўқлигига шубҳаланмасдим, бироқ Зарандиага одамларнинг, айниқса, Буду ва Лука Накашианинг назарида бу оғир жиноятни Туташхиа қилган деган тасаввур туғдириш муҳим эди. Нуца Накашиа Буду ва Лука Накашианинг холаси бўлиб, Зарандианинг мақсади улар билан Дата Туташхиа ўртасида қонли адоват ўтини ёқиш эди. Яна ҳар хил овозалар тарқалди, кўп ўтмай ака-ука Накашиаларнинг қулоғига биз тўқиган игво етиб борди. Улар аллақачон бу гапдан хабар топишган, энди ҳар томондан ёғилиб келаётган овозаларнинг асл манбаини суриштириб билишни исташарди.

Бу — учбурчакнинг учинчи қирраси эди.

Энди Мушни Зарандиа учта бурчакни қандай қилиб геометрик шаклга солгани, бу ишни амалга ошириш осон бўлмагани ҳақида тўхталиб ўтмоқчиман. Қароқчиларга етиб борган ҳар бир овозанинг қатъий исбот-далилга эга бўлиши керак. Улар кишини чалгитадиган ҳар хил ребусу топишмоқ, ечими номаълум тенгламаларнинг мағзини чақавериб пихи қайрилиб кетган, лақиллатиш осон эмас. Қароқчилар фақатгина кўз билан кўриб, қўл билан ушлаган нарсаларга, ашъёвий далилларга, нари борса, ишончли одамнинг гапигагина ишониши мумкин. Яхши кўрган қизини Сарчимелиа йўлдан урганига Туташхиани ишонтириш учун янги далил келтириш, лоақал бу ишга у орани очди қилиши учун жазм этган дея гапни тарқатиш, Сарчимелиани Буду билан Лука Накашиа Евтерпия Триандофилидининг бор-йўғини тунаб кетганига ишонтириш, ака-ука Накашиаларни эса холаси билан холаваччаларини Дата Туташхиа ўлдирганига амин қилиш керак эди.

Зарандиа бу мушкул вазифани ҳам қойиллатиб бажарди. Унинг мўлжалида масаланинг яна бир нозик томони ҳам ҳисобга олинган эди: Туташхиа бирон чора-тадбир қўлламаслиги мумкину бироқ бундай гап-сўзларга қизиқсиниши аниқ. Шу боис Бечуни Пертия Сарчимелиа билан кўнглини хушлаб қайтгач, кимга учрашиб ҳомиласини туширгани

хақида янги игво тарқатилди. Бу сафар доя кампирнинг номини сотишга тўғри келди. Орадан ўн кун ўтгач, уникига хурматли княгиня Тереза Чичуа кириб келди. У ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтириб, княгиня Бечуни Пертиа билан Ража Сарчимелиа ўртасидаги муносабат билан қизиқсинди, гўё шундай зоти олия у билан сирлашаётганидан талтайиб кетгандек кампир Бечуни Пертианинг жонига ора кирганини айтди. Шу зайл Зарандиа бир ўқ билан икки куённи урди: харқалай Дата Туташхиа тузоққа илинди, абрагнинг княгиня Тереза Чичуа билан яқинлиги маълум бўлди. Энди Дата Туташхиа Сарчимелиага қарши нимадир қилишига шубҳа йўқ эди.

Бу воқеалар баёнида тўрт йил олдин Буду Накашиага ишониб топширилган террористик актнинг тайин этилган жойи ҳамда вақтидан олдин хабар топдик. Террорчи топширикни бажаролмай тузоққа тушди, жон аччиғида икки казакни ўлдириб, ўрмонга қочиб кетди. Террорчининг укаси Лука Накашиа ҳафтафаҳмрок бўлгани учун бу ишга аралаштирилмади. Буду Накашиа абрагга айланиб, номи эл оғзига тушгач, Лука ҳам лаш-лушини йиғиштириб, акасини излаб топди-да, унга канадек ёпишиб олди. Шу зайил у ҳам абраг бўлиб кетди. Бизнинг қўлимизда Лука Накашиага қарши ҳеч қандай даъво-дастуримиз йўқ эди. У яшириниб ўтирмай эмин-эркин юрар, акасининг топширикларини бажараётгани ҳеч кимга сир эмасди. Лукани қўлга олиб, акаси агар ўз майлича келиб таслим бўлмаса, оёқ-қўлига кишан уриб, Сибирга сургун қиламиз деб пўписа қилиш ҳам ўйланди-ю, бироқ кимдир Луканинг эси пастлигини, бундай одамни жинойий жавобгарликка тортиш мумкин эмаслигини, Буду ҳам бу нарсани яхши билишини ва бекордан-бекорга ўзини тутиб бермаслигини айтиб қолди. Лука бизга акасининг қаердалигини айтиб берадиган даражада тентак эмас, айна вақтда полицияни чалғита олишга унчалик фаросати ҳам етмасди. Бироқ Зарандиа ўйлаган ниятини амалга ошириш учун шу нарсанинг ўзи кифоя қиларди. Лука юрадиган сўқмоққа ажойиб маузер ташлаб қўйилди. Бу айёрона иш топширилган одамнинг айтишича Лука қуролнинг атрофида ярим соатча айланиб, кўздан кечирибди. Афтидан, мана шу ярим соат ичида у вазиятни фаҳми етганча чамалаб кўрган ҳамда ҳеч қандай хавф-хатар йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, маузерни шартта қўйнига тикқан-да, яна хуштагини чалиб, йўлига равона бўлган. Буду Накашиа укаси топиб келган нарсани кўриб беҳад ранжиди, ўйлай-ўйлай бу нарсани тасодифга йўйиб, ўзини хотиржам қилди. Олдиниға

бой офицердан кейин Евтерпия Триандофилидидан тортиб олинган маузер шу зайл Лука Накашианинг мулкига айланди. Энди бу нарсани Сарчимелиа ўз кўзи билан кўриши қолган эди, холос...

Мен юқорида Эле билан Дата Туташхиа Мушни Зарандиаларникида тарбияланганини айтиб ўтдим, шекилли. Бу оилада меҳр-оқибат ҳоким бўлиб, ҳамма бир-бирини еркўкка ишонмас эди. Мушни Зарандиа Дата билан Эленинг тақдирини ўйлаб қанчалик азият чекиши менга аён, у қариндошлари учун астойдил қайғуларди. Мушни ота-онаси ва акаси билан бир қаторда сўққабош Элега факатгина пул бериб қўя қолмай, балки уй-жойига ҳам қарар, рўзғоридан хабар олиб турарди. Эле билан Дата учун Мушни ҳам, акаси ҳам туғишган жигардек яқин, чол-кампирлар эса ота-онадек қадрдон эди. Чол-кампирлар етим қолган акасингилнинг тақдирини ўйлаб қон ютишарди. Гарчанд ҳаёт Мушни Зарандиа билан Дата Туташхиани бутунлай бир-бирига зид қутбларга ажратиб юборган бўлса-да, уларнинг бир-бирига нисбатан ҳурмати, жигарлик оқибати тариқча қамаймагани аниқ. Бу ақл бовар қилмайдиган чин ҳақиқат, борди-ю, янглишган бўлсам, бу одамларнинг фожеий қисмати — менинг уларга қандай муносабатдалигим оллонинг ўзига аён.

Мушни Зарандиа ўз учбурчагини туташтиришни ўйлаётган пайтда Эле унинг Тифлисдаги уйига меҳмонга келган эди. Туташхияларнинг қишлоқдаги эски уйи тутдай тўкилиб қолган, аллақачон шикаст-рехтларини тузатиш зарур эди. Мушни томни ёпишга пул берди-да, қолган ишлар ҳақида кейинроқ ўзи бош қотиражагини айтди. У уста топиб берадиган одамнинг номини айтиб, Элени поездга чиқариб қўйди. Эле аммаваччаси тайинлаган одамникига келганда у ҳозир усталар бировникида ишлашаётганини, кўли бўшаши билан юборажагини айтди. Бу одам бизнинг айғоқчимиз бўлиб, дурадгорларни Зарандиадан янги топшириқ олгунча ушлаб турарди. Эле Туташхиа усталарни кўп кутгани йўқ, бир куни эрталаб ўзлари кириб келишди-да, ишни бошлаб юборишди. Усталардан бири пайт пойлаб, чордоқдаги тайинланган жойга Нуца Тодуанинг тақинчоқлари ўралган тугунчани яшириб қўйди. Уч кундан кейин Мушни Зарандианинг хотини касал бўлиб қолгани учун Эле Туташхиани шошилинч Тифлисга чақиртирди. У томида акаси Тодуалар оиласини қатли ом қилганига ашъёвий 'далил яширилган уйни қулфлаб йўлга тушди. Энди ака-ука Накашиалар бу уйга кириб, томдаги тақинчоқларни топиб олиши керак эди.

Зарандиа қолган ишларни ёрдамчисига топшириб, ўзи бошқа ташвишлар билан Тифлисга жўнаб кетди. У Кавказнинг турли бўлисларида худди шундай бешта ишни баробар олиб бораётганини алоҳида таъкидлаб ўтиши керак. Ўйлаган режамиз ниҳоясига етишига ҳали анча вақт бор эди, шу боис унинг қайтиб келганини кўриб ажабландим. Чақиртиришимни кутмасданоқ ўзи ҳузуримга кириб келди-да, ишларимизнинг йўриғи ҳақида ҳисоб берди.

— Яна қайтиб борасизми? — деб сўрадим.

— Йўқ, у ерда қиладиган ишим қолмади.

— Бу ишимизнинг натижаси қандай бўлади, деб ўйлайсиз?

— Фақат тахмин қилиш мумкин... айникса, бундай вазиятда бирон нарса дейиш қийинлигини ўзингиз яхши биласиз. Биз кўзлаган нарса юз беради, деб ўйлайман.

— Сизнинг мўлжалингизча Буду Накашиани ёки ака-укани бараварига қўлга олиш, Сарчимелиани мурасага келтириб, ўзимизга хизмат қилдириш, Туташхианинг обрўсини тўкиб, биз билан ярашишга мажбур қилиш керак... Фикрингизни тўғри тушуяпманми?

— Худди шундай, — деди Зарандиа. — Фақат Туташхиа калавамизнинг учини топиб олмаса, бошқа жиноятчиларни огоҳлантириб, ўпкасини босиб қўймасагина биз мақсадимизга эришишимиз мумкин. Вақт ўтгани сайин бу хавф шунчалик кучаяверади.

— Наҳотки, ака-ука Накашиалар томга яшириб қўйилган холасининг тақинчоқларини топиб олишганидан кейин ҳам Туташхиа бизнинг режамизни барбод қила оладиган нуфузини сақлаб қололса?

— Ҳар нарса юз бериши мумкин, — деди Зарандиа. — Нима бўлганда ҳам энди у ёққа бориб туришим ҳеч нарсани ҳал қилмайди.

Бу ишга киришмасимиздан олдин мени ташвишга солган бир муаммо бор эди, бироқ мен уни сўраб-суриштиришга қулай имкониятни тополмай кийналардим. Бу нарсани сўраш ноқулай, ҳар хил гумону тахминлар мени шубҳага соларди, охир-оқибат бу гапни сўраб билмасам бўлмаслигини, чўзавериш беҳудалигини англаб етдим.

— Ҳозирги шароитда биргина Туташхиа ўлдирилиб, қолганлари омон қолиши эҳтимолдан холи эмас, шундайми?

— Бундай бўлиши мумкин эмас! Учбурчакнинг икки томонидагилар биз кутгандек қарорга келишади ва ҳар қандай шароитда Туташхиа омон қолади.

— Бунчалик ишонч билан гапиришингизга сабаб нима?

— Сабаби, Сарчимелиага ака-ука Накашиалар қўшилган тақдирда ҳам Туташхиа улардан зўррок.

— Уларнинг имкониятлари нега бунчалик фарқ қилади?

— Табиат уларга турлича қобилият ато этган. Бунинг устига яхши тарбия ҳамда маънавий баодоблик ҳам катта аҳамиятга эга. Одам боласи маънавий камолга етиши кийин, лекин Туташхиа ҳар жиҳатдан шундай даражага яқинлашиб қолган.

— Ҳамма нарса оллонинг измида. Борди-ю, шароит тақозоси билан Туташхиа ҳалок бўлса-чи? — дея ўсмоқчиладим.

— Агар Туташхиа ожизлик қилсагина шундай бўлиши мумкин. Кимки ожиз экан, шу енгилади. Бунинг бизга дахли йўқ. Фақат такрор айтаман, Туташхиага ҳеч нарса қилмайди.

Шу билан гапимизга чек қўйиб хайрлашдик.

Ака-ука Накашиалар Тодуанинг бола-чақасини Дата Туташхиа ўлдирди, деб айтган нухани топиб, унинг дарагини берган одам билан олдиндан шартлашилган жойга келишни илтимос қилишди.

— Мухтарам Гентор Куправа, бизнинг холамиз билан болаларини Дата Туташхиа ўлдиригани сиз қаердан биласиз? — деб сўради Буду Накашиа.

— Мен билмайман... Менинг ҳеч гапдан хабарим йўқ, — дея минғирлади Куправа.

— Буни қаранглар-а! — дея ажабланди воситачи. — Бу Туташхианинг иши деб ўзинг айтгансан-ку!

Куправа тайсаллашга тушди, бироқ унинг кўрқаётгани ва ёлғон гапираётгани шундоққина сезилиб турарди. Унга сари Накашиалар қисталанг қилишди. Куправа баттар оёқ тирай бошлади, охир-оқибат гап дўқ-пўписаю қурол ўқталишгача бориб етди.

— Буду-батоно! — дея ўзини ака-укаларнинг оёгига тақлади у. — Болаларимни етим қилманглар! Ҳамма гапни айтиб бераман, фақат мени тутиб берманглар! Ахир, бу ёруғ оламда гуноҳ камми, одам ўлдириш-чи? Мен чурк этиб оғзимни очсам, қотиллик яна биттага кўпаяди... Мени қийнаманглар! Худо хайрингизни берсин! Энг азиз кишингларни ўртага солиб ўтинаман!

— Қани, гапир, бўлмаса каллангда туйнук очиб кўяман! — дея дўқ урди Лука Накашиа.

— Дороте Тодуа бечора Нуцага уйланадиган кезлари сизлар янги уй солган эдинглар, янглишмасам, шу пайтга тўғри келардиёв, — деди Куправа.

— Шунақа. Хўш нима бўпти? — деди Буду.

— Сизларникида ишлаган усталар холангларни яхши билишарди, Нуцани опкетгани куёвжўралар келишганда улар ўша ерда бўлишган... Эсинглардами?

— Эҳтимол...

— Ўша ерда бўлишгани аниқ. Ўзим ҳам хизмат қилиб юрувдим, уларни кўрганим эсимда. Балки, мени кўрганинг ҳам эсингда йўқдир? — дея гинахонлик қилди Куправа.

— Бўлди, эсимда.

— Ўшанда Тодуа холангларга қимматбаҳо тақинчоқлар совға қилган эди, никоҳ қандай ўтгани эсимда йўқ, кўрмаган, билмаган нарсам ҳақида нима ҳам дейишим мумкин, лекин ҳалиги усталарнинг эсида бор экан: катта-катта учта фируза кўзли кумуш узук, худди шунақа усулда ишланган сирға эди, дейишади. Ўшандан буён Нуца бу нарсаларни ечмай тақиб юрарди, дейишади. Биз ҳам яхши эслаймиз. Айт-чи, Нуца бечоранинг шунақа тақинчоқлари бормиди?

Буду Накашианинг юзидан қон қочиб, қалт-қалт титрай бошлади.

— Бор эди. Рост айтасан, қўймай тақиб юрарди.

— Мен сизларга айтаётган усталар яқинда ўша тақинчоқларни кўришибди.

— Қаерда кўришибди?

— Туташхианинг томини тузатишаётганда... Чордоқда турганмиш.

— ...Турган жойини ҳам айтишдими? — деб сўради Буду узоқ давом этган оғир жимликдан кейин.

Куправа иккиланиб қолди.

— Айтишга-ку айтишди-я...— деди гўлдираб.— Лекин алдаган бўлиши ҳам мумкин. Айтишган жойидан ҳеч нарса топилмаса, мен нима қиламан?

Унинг ҳоли нима кечиши ака-укаларни ташвишлан-тирмасди. Куправани тақинчоқлар қаерга яширилганини айтишга мажбур қилишди-да, тонг отар-отмас, Туташхианикига етиб келишди, атрофни кўздан кечириб, ҳеч қандай хавф-хатар йўқлигига ишонч ҳосил қилишгач, эгасиз уйнинг деворидан ошиб тушишди. Ҳаш-паш дегунча улар Нуцанинг тақинчоқлари тугилган рўмолчани топиб тушишди. Лука қазноқнинг эшигини синдириб, лампамой олиб чикди-да, деворларга сепиб, ўт қўйиб юборди. Ака-укалар бу ишларни бутун қишлоқ аҳлининг кўзи ўнгида қилишди ҳамда одамлар билиб қўйишлари учун бунинг сабабини кизишиб тушунтиришга уринишди.

Сарчимелия эса Триандофилиди хонимнинг гапларига ишонмади. Ишонмасликка бирталай асослари бор, сабаби,

унинг ўзи табиатан пул учун истаган одамга фириб беришга тайёр кимса эди.

Евтерпия Триандофилиди ҳам шу тоифадан бўлиб, пул топиш учун ҳеч нарсадан қайтмасди. Зарандиа Сарчимелиадек ҳамма нарсага шубҳа билан қаровчи одамни ишонтириш учун рад этиб бўлмас, янги далиллар топиши кераклигини яхши биларди. Бу иш Триандофилиди хонимнинг кўлидан келмасди. Шу боис навбатдаги томоша ўзининг розилиги билан судхўрнинг уйида уюштирилди. Ҳаммаёқ тинтилиб, ағдар-тўнтар қилиб ташланган, бетартиб хонада Триандофилиди хонимнинг оёқ-кўлини боғлаб кетишди. Зарандиа кетганидан кейин ярим соатча ўтгач, хоним бир амаллаб кўчага чиқди-да, айюҳаннос солди. Бирпасда тумонат одам йиғилди, зудлик билан етиб келган полициячилар ака-ука Накашиалар тўнаб кетган нарсаларнинг бир қисмини кўча-кўйдан топиб олишди.

Бу иш бўйича икки-уч кун тергов олиб борилди, бу орада Триандофилидининг уйини ўғри уриб кетгани бутун шаҳарга овоза бўлди. Полиция жонбозлик кўрсатиб ака-ука Накашиаларнинг узоқ-яқиндаги, ҳатто гадой-топмас кишлоқлардаги қариндошларининг уйида тинтув ўтказди. Триандофилиди хонимнинг шерикларидан ярмидан кўпроғи вақтинча қўлга олиниб, сўроқ қилинди, кейин гаровга олиш шарти билан қўйиб юборилди, шулар қатори қаҳвахона эгасига ҳам жавоб берилди, орадан бир оз вақт ўтгач, Сарчимелиа у билан ўзаро гаплашиб олишди. Бу ишларни кузатган одамга полиция фақат Триандофилиди хонимникига ака-ука Накашиаларни ким бошлаб келгани билангина қизиқаётгандек таассурот қолдирарди.

Сарчимелиа гангиб қолди, бу воқеаларнинг мағзини чақишга ҳаракат қилгани сайин Триандофилиди хонимнинг бегуноҳлигига амин бўлар, шубҳалари тумандек тарқаб кетар ва унга сари ака-ука Накашиалар билан тезроқ юзмаюз келишга ошиқарди. Бироқ улар билан учрашиб, ўғирланган пулларни қайтариб олиш учун ака-укалар фиринг деёлмайди деган далил керак. У ишончли одамларидан суриштириб билганларига қаноат қилмай, Лука тентакни гапга солмоқчи бўлди. Лука қаерларда тентираб юришини полициячилардан кўра яхшироқ билган Сарчимелиа икки ҳафта ўтар-ўтмас у билан учрашди. Ҳали салом-алик қилиб улгурмай Сарчимелианинг кўзи Лука Накашиа тақиб юрган маузерга тушди. Бу ҳақиқатан ҳам Ахалсенани билан Зугдиди йўлида бой офицердан тортиб олиниб, Триандофилиди хонимга оширилган қуроллигини аниқлашнинг унчалик қийинчилиги йўқ эди. Сарчимелиа бир қур

кўз ташлабоқ таниди-кўйди. Гаплашиб ўтиришга ҳам эҳтиёж қолмади — қароқчилар шу заҳоти ўз йўлларига қараб кетишди. Одамларнинг оғзида юрган гап-сўзлар тасдиқланиб, шубҳага ўрин қолмади. Сарчимелиа ҳар эҳтимолга қарши Триандофилиди хонимни ҳам текшириб, қанча зарар кўрганини билиб қўймоқчи бўлди. У таваккал қилиб, Сухумига кириб келди. Уни таъқиб этиш тўхта-тилмаган, лекин ҳозир тузоққа тушиб қолса ҳам, тегил-масин, деб тайинланган эди. Сарчимелиа судхўр хоним-никига бориб, денгиз қароқчилари билан Арсен Одзелаш-вили ундан кўра ақллироқ бўлганига ишонч ҳосил қилди-да, ака-ука Накашиалар билан қандай гаплашиши кераклигининг режасини тузганча жўнаб кетди. У пуллари-ни ака-укалар шилиб кетганига шубҳа қилмас, бироқ бу муттаҳамлардан қайтариб олишига кўзи етмасди.

— Улардан бирон нарса ундириб бўладими? Наҳотки, уларнинг сиёсатчи эканини билмасанг? Менинг пулларимни аллақачон ўз одамларига ошириб юборишган,— деди Ража Сарчимелиа, ака-укалардан пулларингни қайтариб ол, деб маслаҳат берган ошнасига.

— Бўлмаса Накашиа ҳурмат қилиб гапига кулоқ соладиган бирон одамни бошлаб бориш керак.

Бу маслаҳат жўяли туюлди-ю, бироқ кимни олиб бориш-ни билмай Сарчимелианинг боши котди. Тўсатдан Дата Туташхиадан ёрдам сўраш керак, деган фикрга келди. Лекин бунга монёлик қиладиган ғовлар кўп эди. Аввало, ўртада ажрим бўлмаган эски гина-кудуратлар бор, қолаверса, гўё Сарчимелиа Туташхианинг яхши кўрган қизини йўлдан урибди, деган овозалар тарқалган, бу гапдан у ҳам аллақачон хабар топган бўлиши мумкин. Бироқ ўртада туришга арзийдиган, ака-укаларга гапини ўтказа оладиган ва уларни муросага келтирадиган Туташхиадан бошқа тузукроқ одамни топиши қийин. Бу фикр яхшию, лекин масаланинг Сарчимелиани иккилантириб турган томони бор: Туташхиа билан тил топишолмасачи? Шу орада ака-ука Накашиалар Туташхианинг уйига ўт қўйиб кетишгани ва нега бунчаликка боришганининг сабабини эшитиб қолади. У вақтни бой бермай Туташхиани излашга тушди. Темирни қизигида босиш керак! Ҳозир фақатгина ака-укаларни муросага келтириш эмас, ҳатто уларга қарши бир-лашиш ҳам керак эди.

Бироқ хоҳиш бошқа, амал бошқа. Дата Туташхиани излаб топиш Ража Сарчимелиага полициядан бешбаттар қийин эди. Дата Туташхиани обрўсизлантириш учун қили-наётган ишларнинг дастлабки, тузуккина натажалари сезила

бошлади. Илгари кучоқ очиб кутиб олинадиган хонадонларга у энди қадам босмас, икки-уч қадрдони эса энди уларнинг меҳр-оқибатига умид қилмаслигини очиқ айтиб қўя қолди. Бошқа одам бунга ботинолмасди, бироқ уларнинг муомаласидаги носамимийликни сезган Дата аллақачон қўлини ювиб қўлтиққа уриб қўя қолди. У ҳеч кимнинг олдида ўзини оқлашга уринмас, ҳар хил овозаларни рад этмас, изоҳ бериб, вазиятни тушунтиришга интилмасди. Фақат бир мартагина бу шартларга риоя қилмади. Аёллар монастрининг бошлиғи мустаҳкам эътиқодли одамларга хос кескинлик билан уни биз тарқатган гуноҳларда айблади.

— Мен бунчаликка борадиган одам эмасман, онахон! — деди у бор-йўғи.

Унинг жавоби ва ўзини хотиржам тутиши монастир бошлиғини ўйлантириб қўйди.

— Одамлар бу гапларга ишониб юрибди,— деди у бўшашиб.

Зарандиа ўйлаган ишлар жамоатчиликнинг назарида оддий ҳақиқатга айланиши учун ортикча азиат чекишнинг кераги ҳам йўқ эди. Тақинчоклар тугилган рўмолча билан, Туташхианинг уйи ёндирилиши одамларнинг оғзида юрган куруқ гапларни ҳеч ким рад этолмайдиган ҳақиқатга айлантирди. Туташхиа эл-юртнинг кўзи олдида ҳамма яхши кўрадиган, суюб ардоқлайдиган қасоскордан бегуноҳ одамларнинг қонини тўкадиган ёвуз кимсага айланганини сезди. Энди унинг овлоқда, дарбадарликда яшашдан ўзга чораси қолмаган эди.

Ража Сарчимелиа эса худди шоқолдек изғиб уни излашини қўймасди. Туташхианинг ҳали ҳам садоқатли, ақлли-ҳушли дўстлари йўқ эмасди. Сарчимелиа бу одамларникига бир-бир бош суқиб, Дата билан учраштиришни илтимос қилди. Гарчанд Туташхиа бу ўтинчлардан хабар топса-да, йўлтўсарга жавоб беришни лозим топмасди. Бироқ Сарчимелиа барибир уни қидиришини қўймасди. Охир-оқибат қароқчидан қочиб юриш жонига тегдими ё кўнглида бошқача фикр туғилдими, ишқилиб, уни Бандзадаги кўр Мордухайнинг кулбасига таклиф қилди. Сарчимелиа вақт ярим кечадан ошганда етиб келди. Эшикка тамба урилмаган эди. У ичкарига кирганда Мордухай ёғоч қаравотда чўзилиб ётарди. Унинг бемаҳалда кириб келиши уй эгасини ажаблантиргани йўқ, шу боис худди мўмиёлаб қўйилгандек кимир этмай ётаверди.

— Салом сенга, жуҳуд Мордухай!

— Агар кўнглингга яхши ният туғиб юрган бўлсанг, тангри ўз паноҳида асрасин,— Мордухай қўли билан ик-

кйнчи каравотга ишора қилиб, меҳмонга жой кўрсатди.

Шу бўйи бошқа бир оғиз гапирмади. Туташхиадан уч кунгача дарак бўлмади. Афтидан, шу атрофда айланиб, пистирма бор-йўқлигини текшириб юрган шекилли. Фақат учинчи кунга бориб Мордухай тилга кирди. «Келади»,— деди у Сарчимелианинг тоқати тоқ бўлганини ҳис этиб.

Туташхиа Сарчимелиа уйқудалигида кириб келди. Келишидан олдин Мордухай қароқчининг милтиғи билан-тўппончасидаги ўқларни билдирмай олиб, столга териб қўйди. Туташхиа кигиз чакмонини ечиб ўчоқнинг олдига ўтирди. Мордухай ўт ёқди, ўтин чирсиллаб ёна бошлаганда, қароқчи кўзларини уқалаб ўрнидан турди.

— Саломатмисан, Дата-батона, агар бугун ҳам келмаганинда кетиб қолардим.

Туташхиа бош ирғаб қўйди. Қароқчи унинг саломлашганини ҳам ёки бошқа хаёлда бош ирғаганини ҳам билолмади. Сарчимелиа ўзини ўктам тутар, Туташхиада эпчил ва кучли одам экан деган таассурот қолдиришни истарди.

— Мен сен билан холи гаплашмоқчи эдим,— деди Сарчимелиа Мордухайга ишора қилиб.

Туташхиа қўл силтади, Сарчимелиа оёқ тираш бефойдалигини тушунди.

— Очиғини айтиб қўя қолай, Дата-батона, йўлда биз қўлга туширган одамларни қўйиб юбориб тўғри қилмагансан. Ўшанда ҳамма нарсамизни тортиб олган бўлсанг ҳам мен кек сақлаб, ўч олишни кўзлаб юрганам йўқ. Мени Бечуни Партия билан дон олишиб юрибди, деган гап ҳам ёлғон. Одамлар тўқиб чиқаришган.

Сарчимелиа суҳбатдошининг жавобини кутиб жим қолди, бироқ Дата Туташхиа унинг аланга шуъласи ёритиб турган юзига тикилганча миқ этмай ўтираверди.

Сарчимелиа Туташхиа унинг гап оҳангидан, кесиб-кесиб сўзлашидан эзилиб ўтирибди, деган хаёлга борди, бироқ абраг ўзини хотиржам тутар, у каттиқ чарчаган эди, холос.

— Дата Туташхиа,— деди у хаяжонланиб,— иккаламиз жиқиллашиб юришимиздан ҳеч қандай маъно йўқ. Бизнинг душманамиз битта, иккаламиз бирлашиб унинг гирибонидан олганимиз яхши,— Сарчимелиа суҳбатдоши нима дер экан, деган ўйда яна жим қолди, бироқ Туташхиадан ҳамон садо чиқмасди.

Қароқчи бу тарзда гапирмаслиги кераклигини англади чоғи, довдираб қолди.

— Дата-батано, Накашиалар уйингни ёкиб юборишибди. Ўзингни топишса, ўлдиришармиш. Мен Сухумидаги бир хотинникида пулларимни сақлардим — ҳаммасини ўмариб кетишибди. Бу пулларга сеникига ўхшаган уйдан камида юзтасини куриш мумкин эди.

Бу гапларнинг ҳам ҳеч қандай таъсири сезилмади, абрагнинг биронта мўйи ҳам қилт этмади, ҳамон Сарчимелиадан кўз узмай ўтираверди.

— Ке, иккаламиз, улардан ўчимизни олайлик. Менингча шундай қилсак яхши бўлади.

Мордухай Дата Туташхианинг ёнига келиб ўтирди. Қароқчи кўрга қадалиб тикилди, гўё бу қараши билан Туташхиани тилга киритиб бер деб зўрламоқчига ўхшарди. Гарчанд Мордухай унинг тикилиб ўтирганини кўрмаган, бирон оғиз гапирмаган бўлса-да, қароқчи бу чол уни ҳадемай ҳайдаб солишини сезди.

— Мен Накашиаларни бир ёқлик қилаю сен айшингни суриб юраверасанми, Дата-батано? Балки шундай бўлиб чиқар, лекин сен барибир бўйнингдаги тавқи-лаънатлардан кутулолмайсан. Одамлар сен тўғрингда нима дейишаётганига бир кулоқ сол-чи... Ахир, эсли-хушли одамсан-ку...— Сарчимелианинг чакаги тинмас, лекин Туташхиадан садо чиқмасди.— Дата-батано, Накашиалар фақат сенга кулоқ солишади. Пулларимни қайтариб олишга ёрдам бер — ярми сеники.

Туташхиа билинар-билинемас кулимсиради, кўзларида йилт этган нимтабассум шу заҳоти сўнди. Сарчимелиа гап бошланишидаги чапани оҳанги аллақачон ёлборишга айланиб кетганини, Туташхиа унга кўшилиб Накашиалар билан орани очди қилишга бормаслигини англаган бўлса-да, Датанинг бирон нарсга дейишини хоҳларди.

— Бор, йўлингдан қолма, Ража ука,— деди Дата.

Мордухай столни пайпаслаб ўқларни топди-да, қароқчига узатди. Сарчимелиа қурол-яроғини имиллаб такди-да, ўрнидан вазмин кўзғалиб, ташқарига йўл олди.

Кўшнилари итлари акиллай бошлади, аста-секин бу овозлар узоқлашиб, жимлик чўқди.

Мордухайнинг невараси Исаак кириб, дастурхон тузади.

— Буларнинг ҳаммаси бир одамнинг иши, Дата,— деди Мордухай.— Бир одам ўйлаб топган. Ҳаммаси битта тизимча билан боғланган. Шундоққина бир-бирига мос келиб турибди.

— Ким экан бу одам? Нега бунақа ақлли одамлар уларга ишга киришини билса бўладими?— деди Дата.

— Ҳар ким тилагига етмай қолмайди. Худо одам-

зотга ақл бергану, бироқ фаҳм-фаросатни ҳаммага ҳам ато этавермаган. Инсон фаҳм-фаросатига яраша иш қилади. Сен айтаётган одамларнинг фаҳм-фаросати булганган. Уларнинг қиладиган иши ҳам шунга яраша-да.

— Сен дунёга келганигда ақлу хушинг қанақа эди, Мордухай-батано?

— Фақат фойдаю манфаатни кўзлардим.

— Кейин-чи?

— Бу нарсаларнинг ҳаммаси кўлнинг кири эканини тушундим, лекин бошқа бирон тузукроқ ҳақиқатни англаб етмадим, аламимдан бор нарсаларимни кўпайтиришга тушдим. Юз йилдан бери аҳволим шу,— ўчоқда ҳўл ўтин писиллаб ёнарди.— Яхши еб-ичдим, яхши кийдим, эртасига шу нарсаларни ўйлаб эзилардим. Ҳеч нарсанинг кадр-киммати қолмади...— Мордухай бир оз жим қолди.— Уша кунлардан эсимда қолгани нималигини биласанми?.. Мартвилидаги бозорда бир бола эчки сотаётган экан, унинг энгил-боши хароб, умрим бино бўлиб бунақа исқиртни кўрмаганман. Бола-чақаси вабодан кирилиб, биттагина эмизикли невараси билан қолган кампир эчкини савдо қилар, неварасини очдан ўлдирмаслик учун эчкига талабгор эди. Эчкини олтмиш тийинга сотгин, деб болага худонинг зорини қилар, бошқа бир чақаси ҳам йўқлигини айтиб зор қакшар, бироқ болакай кўнадиган эмасди. Мен бозорда тасодифан арзон-гаровга олинган черкаскани сотмоқчи бўлиб юргандим. Черкаскани болакайга текинга бериб юбордим. Унинг қай аҳволга тушганини билсанг эди: ишонинини ҳам, ишонмаслигини ҳам билмайди, хурсанд бўлганидан оғзи кулоғида, қанчалик ажабланганини-ку, гапирмай қўя қолай. Эсимда қолгани шуки, у мендан черкаскани олди-ю, шу заҳоти эчкини олтмиш тийинга сотди. Мен болага яхшилик қилдим, у эса кампирга.

Тутахшиа оловдан кўзини олиб, Мордухайга юзланди.

— Мен ҳам шунақа қилиб кўрганман. Ўзинг яхши биласан, яхшилик қилишга кўп уринганман.

— Хўш?

— Мен кимгаки энгил-бош бериб, едириб-ичирсам у менинг бор-йўғимни шилиб олди. Ҳеч бўлмаса, бошқа бировнинг уйини куйдирди, фарқи шу, холос,— деди Тутахшиа ўзига ароқ куя туриб.

— Агар сен энгил-бош бермаганигда ёки қорнини тўйғазмаганинда, сенингча, у бошқа бировнинг бор-йўғини шилиб олмасмиди? Айтайлик, ўзингни ечинтириб кетмасмиди — гап кимни тўнаб кетишганидами?

— Бу ҳақда ўйлаб ҳам кўрмаган эканман,— деди Туташхиа қадаҳни бўшата туриб.

Тамадди қилиб бўлишгач, трубкасини тутатди.

— У бир ўзи ака-ука Накашиаларнинг яқинига йўламайди,— деди Мордухай.— Юраги дов бермайди. Лекин улардан қасд олмаса, егани ичига тушмайди.

Исаак идиш-товоқни йиғиштириб, столни артди.

— Буда Накашиани топиб, ҳамма гапни айт,— деди Дата Исаакка.— Бўлмаса, бу шоколад уларнинг шўрини қуритади.

Эртасига эрталаб Исаак ҳар хил атторлик нарсаларини олди-да, тоғ қишлоқларига қараб йўлга чиқди, бироқ ака-укаларнинг дом-дарағи йўқ — излаб топиш амримаҳол эди. Датанинг гаплари уларга етиб улгурмай кутилган кўнгилисизлик юз берди: Сарчимелиа ака-укаларнинг изига тушиб, бир ўқ билан Будунини ер тишлатди. Лука полицияга дуч келиб қолибмиз, деган ҳаёлда жуфтаси ростлаб қолди. Сарчимелиа ўртада турган воситачига учрашиб, полиция билан тил топишди ҳамда уларга хизматга ёлланиб, икки ҳафтадан кейин ўзи сингари қароқчиларни тутгани отланди.

Лука Накашиа бир неча ойгача ора-чора уйига келиб, кейин яна ўрмонга қочиб, яшириниб юрди. Бора-бора уйига боғланиб қолганини кўриб, унга тегмадик. Охир-оқибат уруш-уруш ўйнаш жонига тегиб, кўлига кетмон олди.

Шартга мувофиқ Туташхиа роппа-роса бир ойдан кейин кўр Мордухайнинг кулбасига кириб келди. Саломалик қилди-ю, оғзига сўк солиб ўтираверди. Чол унинг Буда Накашиа ўлдирилганидан ва бошқа ишларидан хабар топганини тушунди.

— Сарчимелиа уларга ишга ёлланиб энди абрагларнинг изига тушиб юрганидан хабаринг бўлса керак, а? — деб сўради уй эгаси.

— Хабарим бор. Каламушни одамхўрга айлантиришди!

Мордухай унинг нима деганини тушунмаган бўлса-да, ўсмоқчилаб ўтирмади.

— Мордухай, дўстим, айт-чи, энди қандай яшаши кераклигини билмай боши қотган одам нима қилмоғи лозим?

— Бунақа пайтда сизларнинг дининглар бошқа динларга қараганда тўғри йўл кўрсатади... Монастирга бош олиб кетиш керак!

Дата бош чайқади.

— Ҳамма динлару бизнинг Инжилимиз ҳам одам қандай умр кечириши кераклигини ўргатиши аён. Лекин

бундан бошқа йўл-йўриғи мутлақо кераксиз ва яроқсиз. Хайрон қоладиган жойи шундаки, роҳиб бўлиш, беҳуда нарсага ўзини бахшида қилиш дегани. Яхшилик қилиш учун узлатга чекинмаслик керак. Асл ҳақиқат мана шу. Роҳиблик менга тўғри келмайди. Бош олиб кетаман.

— Қаёққа?

— Фақатгина менинг эмас: менга алоқаси бор одамларнинг ҳаётида шунақа воқеа-ҳодисалар юз бердики, уларни тушуниб етишим, бундан кейин нималар қилиб, қандай яшашим кераклигини ўзим ҳам билмайман. Лекин билишим керак, бўлмаса юрагим торс ёрилиб кетади. Бу воқеа-ҳодисаларга узокдан кўз солиб кўрмоқчиман. Балки ўша ёқда, бош олиб кетадиган жойда нима қилишим кераклигини англаб етарман. Балки у ерда излаб юрган нарсамни топарман. Бориб кўрай-чи.— У бир нафас жим қолгач, қўшимча қилди.— Мордухай дўстим, менга шу бугун ўн минг сўм керак. Қайтиб келмасам — пулингни қуйди деявер. Мабодо сен билан бу дунёда яна дийдор кўришиш насиб этмаса, Исаакка қайтиб бераман. Агар соғ-омон бўлсак, еб кетмайман. Мени биласан-ку.

Уй эгаси ўрнидан туриб, ҳассасини қўлига олди, чорак соатдан кейин қайтиб келди-да, Датанинг олдига сўраган пулини қуйди.

ИРАКЛИЙ ХУРЦИДЗЕ

Мен кечаги базми жамшиддан кейин ўз хонамда шунчаки газета варақлаб ўтирардим. Бироқ бошим торс ёрилгудек бўлиб оғрир, ҳарфлар бир-бирига чаплашиб, ҳеч нарсани идрок этолмасдим. Бўккунча ичган одамнинг аҳволи маълум — гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Шу топда ўринга кириб, маза қилиб ухлаш ўрнига мижоз билан кўришиш учун идорага келишга тўғри келди. Биз соат бирда учрашишга ваъдалашган эдик. Бу саккиз йилдан бери чўзилиб келаётган бир парча ерга алоқадор иш эди. Даъвогарларнинг арз қилиб бормаган жойи қолмаган, лекин шу пайтгача ҳеч ким ўзининг ҳақлигини исботлай олмаган. Боши-кети йўқ оврагарчиликлар охири даъвогарларни безор қилган, мен шу нарасадан фойдаланиб уларни мурасага келтиришдан умидвор эдим.

Бу юридик идорани очганимга саккиз йил бўлди. Бошқалардан ҳеч қандай фарқи йўқ идора: иккита комиссонер, нотариус, икки воситачи ва бир неча майда хизматчим бор. Мен дуч келган ишни қилиб кетаверар-

дим — йирик тижорат битимларининг хужжатларини расмийлаштириб берардим, олди-сотдида ўртада турардим, ҳатто воситачилик ишларидан ҳам қайтмасдим. Бой-бадалат бўлмасам-да, ҳар қалай беғам, бепарво бўйдоқона ҳаёт кечиришни сармоям кўтарарди. Ёшим аллақачон ўттиз бешга етгану, лекин ишдан бўш вақтимни айш-ишратга, киморга сарфлаб, кўнглимни хуш қилишдан бошқа нарсани ўйламасдим. Бундай нарсаларга анча-мунча пул кетиши турган гап, бироқ мен бу чиқимга заррача ачинмасдим. Ҳар йили икки ой хорижда, кейин Москва ва Петербургда сайру саёҳат қилардим. Тўғри, кўпинча бу сафарлар ишимга дахлдор бўлар ва мен юридик маҳкамам туфайли қўлга киритилган бу имкониятдан ҳамда ғириллаб ўтаётган ҳаёт лаззатларидан баҳра олишни ҳам унутмасдим.

Хуллас, ўша пайтларда мен анчагина номи чиққан, тиниб-чинчимас адвокатлардан бири эдим. Тифлидаги оқсуякларнинг эшиклари мен учун ҳаминша очиқ бўлса-да, бу имтиёздан камдан-кам фойдаланиб, ахён-ахёндагина бош суқардим. Ҳеч қачон амалу унвонларга ортиқча эътибор бермаганман, шекилли. Одамларга баҳо беришда ўз ўлчовим ва шахсий нуқтаи назарим бор.

...Шундай қилиб, мен кечаги маишатдан ҳамон ўзимга келолмай, мижоз кутиб ўтирганимда котиб кириб келди.

— Туркия фуқароси, миллати лаз, заминдор дворян жаноб Арзнев Мускиа ташриф буюрадилар,— деди ва шу заҳоти қўшимча қилди.— Мускиадаги урғу «а»га тушади.

— Арзнев Мускиа? Урғу «а»га тушади? — ажабланиб сўрадим.

— Шундай, тақсир.

— Қандай иш билан кепти?

— У Картли ва Кахетияда узумзор ва боғ-роғли ер-сув сотиб олмоқчи экан,— дея изоҳ берди котиб.

Гарчанд бундай ишлар дворянлар банкаси орқали амалга оширилса-да, мен бу мижознинг идорамга, яъни Ираклий Хурцидзенинг ҳузурига кириб келганидан сира ажабланганим йўқ, сабаби, менинг юридик маҳкамамнинг мавқеи кундан-кунга ошиб борар, янги мижознинг ташрифи яна бир қарра бу фикрни тасдиқлар эди.

— Ўн дақиқадан кейин олиб кириш! — дедим котибга янги мижознинг олдида идорамнинг нуфузини ошириш ниятида, аслида ўзимнинг жаноб Мускиа билан тезроқ кўришгим бор эди. Сабаби, ер-сувга алоқадор ишларга фақатгина шахсий эмас, балки миллий аҳамиятга эга муҳим масала деб қарардим. Ўша пайтларда гуржи дворянлари ўз мулкларини арзимаган пулга сота бошлаган

эди. Бу ерларни худди шундай мулкдорлар олишяпти-ю, лекин улар гуржи эмас, хонавайрон бўлган дворяннинг ер-сувига кўшиб, ўз юртимнинг бойлигини келгиндилардан асраб қолишни ўзимнинг ватанпарварлик бурчим деб билардим. Шу боис лазнинг ташрифидан қувониб кетдим, ерларимизни сақлаб қолиш учун осмондан тушган бу одамга нималарни таклиф этишим мумкинлигини бир-бир хаёлимдан ўтказдим. Айни вақтда халоскоримиз бўлмиш ватандошимнинг олдида ўз кадримни ерга урмаслигим кераклигини ҳам унутганим йўқ.

Ниҳоят, эшик очилди-да, котиб меҳмонни ичкарига бошлаб, менга таништирди.

— Адвокат, князь Хурцидзе! — дедим ёзув столини айланиб ўта туриб. — Марҳамат, ўтиринг. Хизматингизга тайёрман.

Котибдан бизни холи қўйишни илтимос қилгач, жойимга ўтиб ўтирдим.

Арзнев Мускиа креслога ўтиргач, менга синчков кўз ташлади ва худди ўйга чўмган одамдек бошини ҳам қилди. Унинг хатти-ҳаракати мени ажаблантиргани йўқ: ишбилармон одамлар адвокат билан гаплашишдан олдин фикрларини жамлаб олиши қийин бўлади, бироқ янги миждозимнинг сукути шу қадар узоқ чўзилдики, агар мен жимликни бузмасам, меъеридан ошиб кетган бу сокинлик нокулайликни келтириб чиқарадигандек туюлди.

— Жаноб Арзнев Мускиа! — дея унга эҳтиром билан мурожаат қилдим. — Кулоғим сизда. Биз ватандошлармиз, сизнинг олижаноб ниятингизни амалга оширишга кўмаклашишни ўзимнинг бурчим деб биламан.

Меҳмоним менга миннатдор боқиб, кулимсиради.

— Мен сизга айтилган иш бўйича келганим йўқ. Бутунлай бошқа гапим бор.

Ўн дақиқа ичيدا узумзорларни сотиб олиш хақида гаплашмоқчи бўлиб турган одам, боғ-роғларнинг суҳбатга мутлақо дахли йўқлигини билгач, доврираб қолиши аниқ.

— Кулоғим сизда, — дедим зўр-баъзўр.

Меҳмоним яна ўйга чўмди, унинг кўзларидан каттик изтироб чекаётгани билиниб турарди. Кейин у менга қирғийқараш қилди-да, ўрнидан туриб, рўпарамда у ёқдан-бу ёққа юрди. У ўз ўйларига шу қадар ғарқ бўлиб кетдики, назаримда, менинг борлигимни ҳам эсидан чиқариб қўйганга ўхшарди. У мен билан тенгқур, келишган одам эди. Фақат катта, тиниқ мовий кўзларида билинар-билинемас маъюслик аломатлари сезиларди. Оқбадан, малласоч... У эгнига туя жунидан тўкилиб, қадимий ва нодир

усулда зийнатланган чоха кийиб, белига ханжар осилган худди шундай безакли камар такқан эди.

У юришдан тўхтаб креслога чўкди.

— Жаноб, адвокат,— деди у охиста.— Мен ҳузурингизга сиз ҳам, маҳкаманингиз ҳам ҳеч қачон қўл урмайдиган бир иш билан келдим. Буни тайинли иш ҳам дейиш қийин. Лекин сизга уни тушунтириб беришга уриниб кўраман. Кутаисида Элизбар Коричашвили деган дўстингиз бор. Бу ёққа мени у юборди — аҳволингизни тушунтир, балки бирон ёрдам берар, деди. Мен унга ҳамма гапни айтганман.

Арзнев Мускиа яна жим қолди. Бу одамда кишини ўзига ром қиладиган нимадир бор эди, у хонага кириб, гап бошлаган заҳоти ҳали муддаосини англамай турибқ бу нарсани ҳис этдим, назаримда бўйнимга арқон солиб, худди Истамбул бозорида мамлюкликка сотишга олиб кетишгаётган кулга айланганману қаршилик кўрсатишга уринмасдим ҳам.

— Қўлга киритмоқчи бўлган нарсанинг нима деб аталишини ўзим ҳам билмайман,— дея гапини давом эттирди меҳмоним.— Балки бу шод-хуррамликдир... Балки дўстона учрашув ёки қимордир. Эҳтимол, ишқий саргузашт... Бунга мос сўз топишим қийин. Балки бу шоҳона ҳаётдир... Нима демоқчилигимни тушунапсизми?

Мен шу қадар ҳайратга тушган эдимки, худо ҳақи, қаттиқ хаяжонланганимдан қовоқларим пирпираб уча бошлади. Хушимни йиғиштириб олгач, унинг нима демоқчилиги ҳақида ўйлай бошладим, муддаосини англаб етгач, ҳаҳ-қаҳ уриб кулиб юбордим — шу ҳам таклиф бўлди-ю... Лекин унинг таклифида мантиқ бор, мижозларнинг мана шундай хоҳиш-истаклари бўйича иш юритадиган маҳкама очса арзийди. Мен кўнглимдан кечган гапларни рўй-рост айтдим.

— Ростингиз ҳам шу-да,— дедим унинг фикрига қўшилиб,— одамларга бирон қимматбаҳо буюм олишига ёрдам берамизу нега энди айрим ҳолларда уларнинг кўнгли тусаган нарсага етишишига кўмаклашмаслигимиз керак. Кўнгли майли деган гап бор-ку. Лекин шу пайтгача ҳеч ким менга бундай илтимос билан мурожаат қилмаган, шунинг учун бу борада тажрибам ҳам йўқ... Айтинг-чи, ниятингизни амалга ошириш учун ўзингиз нима қилиш керак, деб ўйлайсиз?

— Мен ҳаммасини ўйлаб чиққанман,— деди у.— Олдин гапларимни эшитиб кўринг, агар таклифим кўнглингизга ўтиришса, яхши, бўлмаса, ўзингиз бамаънироқ бирон нарса

ўйлаб топарсиз, талашиб-тортишиб ўтирмайман, — у борган сари жонланиб гапирарди. — Сиз ҳар куни баҳраманд бўлаётган нарсаларни мен ҳам сотиб олмоқчилигимни Элизбар Коричашвили яхши билади. Шунинг учун сизнинг олдингизга юборди. Фақат битта шarti бор — хизмат ҳақини олдиндан олишингиз керак. Сабаби, мен харид қилмоқчи бўлган нарса канчага тушишини ҳеч ким билмайди. Фақат бунинг йўли битта: қаерга борсангиз мен ҳам бирга боришим, ким билан учрашсангиз, ёнингизда туришим керак. Агар биз тил топишиб, дўстлашиб кетсак, бу яқинликдан ҳар иккаламиз баҳра олиб, яйраб юришимиз лозим. Мен сизни уялтириб қўймасликка ҳаракат қиламан, мабодо бирон хижолатпазлик юз берса... ҳамонки бундай ишга бош қўшганингиздан кейин чидайсиз. Ҳар нарса бўлиши мумкин... Мабодо сизга ёқмаса ёки вақтингиз тигиз бўлса, очиғини айтиб, менга бошқа бирон одам топиб беринг, антиқа илтимосимни адо этишни зиммасига юкланг.

Очиғини айтсам, Арзнев Мускиа мени бирданига ўзига ром этиб, шунчалик қизиқтириб қўйдик, биринчи марта учрашганда одам камдан-кам бунақа таассурот уйғотиши мумкин. Унинг гапларини сўз билан ифодалаб бўлмайдиган тушуниқсиз бир хушҳоллик билан тинглардим, таклифи ҳам жуда фаройиб туюларди. Бу таклифга шу қадар қизиқиб кетдимки, сал бўлмаса, розилик бериб юборай дедим, бироқ бизнинг касбимиз ҳовликмасликни, ўйламай-нетмай бир қарорга келмасликни тақозо этади, шу боис ўзимни босиб, бу гапларнинг мағзини чақиб кўрдим.

Орага жимлик чўкди. Арзнев Мускиа менинг жавобимни сабр-тоқат билан кутарди. Котиб кириб, ер машмашасига боғлиқ мижозлар келишганини айтди.

— Ўзингиз ҳамда ғалати илтимосингиз мени қизиқтириб қўйганини яшириб ўтирмайман, бироқ олдимизда айрим қийинчиликлар борлигини билиб қўйишингиз керак. Қилган сарф-харажатингиз ўзини оқлаши, уринишимизнинг пировард натижаси сизни мамнун қилиши учун биринчи галда биз бир-биримизга ёқишимиз, ҳар бир учрашувдан хурсанд бўлишимиз керак. Гапимга тушунаётгандирсиз? Киши фақат дўстлари билангина вақтини хушлайди... Нима десам экан... Хуллас, кўнглига яқин одамлар даврасида хурсандчилик қилади. Акс ҳолда ўйин-томоша ёқимсиз машғулотга, тоқат қилиб бўлмайдиган азобга айланади. Сиз менга ёқиб қолдингиз, бироқ мен ҳам сизга маъқул келдимми, бирга бўлишдан мамнунмисиз, йўқми, билмайман. Бу масаланинг бир жиҳати. Иккинчидан, ҳар қандай

вазиятда ҳам аввало гуржи, кейин адвокатман. Ҳайн-томошаларимизнинг харажати миҳмон бўла туриб сиз тўлашингизни тасаввур қилолмаяман.

— Сарф-харажатни сиз қиласиз, тақсирим,— деди у ҳаяжон билан.— Пул меникилигини ўйламай бемалол иш-латаверасиз... Сиз ҳам менга ёқдингиз, рост айтяпман, энди сизга муносиб ўртоқ бўлишга ҳаракат қиламан. Вақтимизни кўнгилли ўтказсак керак деб ўйлайман...— У нафасини ростлаб олди.— Битимимизни иккаламиздан бошқа ҳеч ким билмаслиги шарт. Бу жуда муҳим. Одамлар мени сизникига миҳмонга келган оғайниси деб ўйлашсин. Янги танишган одамлар билан эл бўлиб кетганимдан кейин мени судраб юришни истамасангиз ёки бошқа бирон ишингиз чиқиб қолса, сизни ўз ҳолин-гизга қўйишим мумкин. Бунга эришгунча қанча вақт ўтиши-ни билмайману лекин қанча лозим бўлса, шунча вақт сарфлайман. Энди, менга рухсат...— деди у ўрнидан кўзгаларкан.— Гапларимни тузукроқ ўйлаб кўрмай туриб бирон нарса дейишингиз қийин, шоша-пиша розилик беришингизни ҳам, йўқ дейишингизни ҳам истамайман, албатта...— Арзнев Мускиа камари билан ханжарини тўғри-лаб қўйди.— Сиз билан яна қачон кўришсам бўлади, князь?

Унинг таклифига аллақачон рози бўлганим учун кулим-сираб қўйдим. Унинг илтимосини рад этишга асло хоҳишим йўқ эди. Бироқ бу нарсани фош этиб қўймаслик учун:

— Эртага, Арзнев-батоно,— дедим,— соат тўртларда.

— Сиздан яна бир илтимосим бор. Агар таклифимга рози бўлсангиз бу нарсани ҳужжат билан расмийлаш-тириб қўйсангиз. Менга-ку ҳеч қандай ҳужжатнинг зару-рати йўқ, лекин сизга асқотиб қолиши мумкин. Бирга ўтказадиган вақтимиз ичида нималар юз беришини худо билади, мабодо уриш-жанжал, тасодифан отишма ёки шунга ўхшаш яна бирон кўнгилсиз воқеа содир бўлса, қонун олдида мен миҳоз, сиз эса таъминотчисиз. Мен жанжалкаш эмасман, оғир-босиқ одамман. Кўнглингиз тўқ бўлаверсин, ҳеч қандай кўнгилсизлик юз бермайди, бордию кутилмаган бирон ҳодиса рўй берса, одамлар олдида ҳам, қонуну худо олдида ҳам ёлғиз ўзим жавоб бераман. Шу гапим гап! Яхши қолинг, батоно Ираклий! Эртага кўришгунча.

Биз дўстона хайрлашдик.

Бу ишга мен касбим нуқтаи-назаридан ёндошмоқчи бўлдим уйдалаёлмадим, сабаби, ҳозиргина ҳузуримдан чиқиб кетган одамни одатдаги миҳозларим қаторига қўшолмас эдим. Уни қандай миҳоз деб аташни ҳам

билмасдим... Унақасига ўйласам ҳам, бунақасига ўйлаб кўрсам ҳам фикрим битта тўхтамага келаверар эди: худди ўзинга ўхшаган, анчагина истараси иссиқ, хушмуомала, бунинг устига қадди-басти келишган одам келди, деб ҳисобла. У умрини Тифлисида — айри тушган юртининг пойтахтида совурмоқчи, ҳаётнинг пасту баландини кўрмоқчи, одам танимоқчи. У мен ҳар куни кўриб-билиб юрган нарсаларга ташна. Қандай қилиб унга пул тўлатаман, ахир бизнинг юриш-туришимиз сармоймага путур етказиши мумкин эмас, чунки мен пулни пўчоқча фаҳмламайдиган, беғам одамман. Фақат бу нарсани расмийлаштириш мени ташвишга соларди. Тўғри, Арзнев Мускиа менинг хавфсизлигимни ўйлаб шундай қилмоқчи, бироқ мен беғам умр кечирадиган, ўз тинчимни кўзлаб бундай иш қиладиган одам эмасман. Ахир обрў-эътиборим жойида, таниш-билиш, ёр-биродарларим кўп бўлган, қандай воқеа, қандай кўнгилсизлик юз бериши, қандай тузоқларга илинишимиз мумкин?

Бундай расмиятчиликка мен қандай муносабатда бўлишимдан катъий назар, Арзнев Мускиа гапидан қайтадиган, ўз эҳтиёжи учун бировга пул тўлатадиган одамга ўхшамасди. Нима қилишимни билмай бошим қотди. Охири талаб этилган ҳужжатни расмийлаштириб, биринчи нусхасини унга беришга, иккинчи нусхасидан ҳеч қачон фойдаланмасликка, белгиланган муддат тугагач, Мускиага пулини қайтариб беришга қарор қилдим.

Навбат кутиб турган мижозлар билан икки соатча гаплашдим, сал ўзимни босиб олгач, хотиржамлик билан шартнома ёзишга киришдим.

Арзнев Мускиа эртасига келишилган вақтда етиб келди ва худди кечаги илтимосидан хижолат чекаётгандек кулимсираб хонамга кирди. У европача йўсинда ўзига яраштириб, дид билан кийинган эди.

Арзнев Мускиа мен узатган қоғозни диққат билан кўздан кечириб чиққач, маъқуллаб бош ирғади.

— Бу ерда пулнинг миқдорини кўрсатишга жой қолдирилган экан. Айтинг-чи, мен қанча тўлашим керак? — деб сўради у.

— Мен бир сўм ҳам олмасдим-а, лекин сизни кўндиролмайдиганга ўхшайман, — дедим кулиб. — Ўзингиз қанча беришни лозим топсангиз шунча ёза қоламиз.

— Йигирма минг етадимми? Ҳозир ўттиз минг пулим бор. Ўн минги ҳар эҳтимолга қарши ёнимда тура турса.

— Нима деяписиз?! — дедим ҳайратга тушиб.

У пайтларда йигирма мингга кўнгилдагидек ер-сувли мулк сотиб олса бўларди.

— Биз пулга зориқиб қолмаслигимиз керак, князь,— деди у.

«Яхши ҳамки бу соддадил одам менга йўлиқибди, бўлмаса пуллари қулоғини ушлаб кетиши ҳеч гап эмасди», дея кўнглимдан кечирдим.

— Йўқ, жаноб Арзнев, сиздан бор-йўғи уч минггина оламан, холос. Мабодо етмай қолса, яна берарсиз.

— Менинг молим жуда ҳам арзон экан-ку,— деди Мускиа кўйин чўнтагидан пул ола туриб секингина.

Мен пулнинг миқдори ёзилиши керак бўлган жойни тўлдирдим. Мускиа қўл кўйиб, қоғозни чўнтагига солди. Унинг хати дона-дона, жуда чиройли, бироқ ўта асабий ҳамда ҳовлиқиб ёзилган эди.

— Шундай қилиб, жаноб Арзнев, хозирдан эътиборан шартномамиз кўчга кирди! — дея тантанавор эълон қилдим-да, кўнғирокни жиринглатдим.

Котиб шампан билан писта олиб кирди.

— Ҳар биримизга алоҳида ҳамда биргаликда омад тилайлик! — деди Мускиа қадах уриштираркан.

Котиб унга қирим қоғозини узатди.

— Европача тикилган энгил-бошларингиз етарлими? — деб сўрадим мақсадга кўчиб.

— Бу ерга келиб Папернога тўртта костюм тиктирдим,— деди Мускиа.— Агар бу камлик қилса ёки тикувчи сизга ёқмаса, бошқа буюртира қоламиз. Қачон қандай кийинишим кераклигини ўзингиз айтиб туришингиз керак.

— Албатта... Ҳозирча костюмларингиз етарли экан, тикувчингиз ҳам кўнгилдагидек. Қаерда турибсиз, жаноб Арзнев?

— Ветцелнинг меҳмонхонасидаман. Биринчи қаватнинг тўртинчи хонасида.

— Яхши... Бир ой олдин худди шу хонада нефть ишлаб чиқарувчи француз боёни месье Дорнье турган эди. Ҳар жиҳатдан қулай хона... Шундай қилиб, ишни нимадан бошлаймиз, жаноб Арзнев?

— Ихтиёр сизда, Ираклий-батано,— деди Мускиа кулимсираб.— Кўряпсизми, мен бошданок ўзимни сизнинг ихтиёрингизга топширяпман, кейинчалик ҳам шундай бўлади.

Биз бор-йўғи икки ҳафта бирга юрдик, кейин у тўсатдан ғойиб бўлди.

Шу қисқа вақт ичида у кўнглим тўридан жой олди ҳамда юрагимда худди сўқа тилиб ўтгандек чуқур из

қолдирди. Бу одам учратган кишисининг қалбини забт этиб, ўзига ром қилиш учун дунёга келган. Қизик, орадан шунча вақт ўтса-да, у ҳамон худди биринчи марта кўришган пайтимиздагидек бетоқат қизиқувчанлик, ғалати синчковлик, тушуниб бўлмас қоришиқ ҳиссиётлар уйғотади.

Кўриб турибсиз, қариб-чириб кетган бўлсам ҳам, худои-таоло ақлу ҳушдан айиргани йўқ, ҳамма нарса эсимда, лекин бўлиб ўтган воқеаларни гапириб ўтирмайман, Негаки, кундалик дафтарларим бор... Анови ғаладонни очинг... Ҳа, ўшанисини... Ҳар хил рангдаги, юпка, эски дафтарлар бор... Ҳа, шулар! Раҳмат, йигитча! Бу дафтарлар бир пайтлари нималар бўлганини мендан кўра яхшироқ айтиб беради. Тўғри, мен бу гапларни босиб чиқариш учун ёзмаганман... Йўқ. Ўзим учун қоғоз қоралаганман, кўнгилга яқин бу кишини, у билан бирга ўтган кунларимни эслаш менга ҳузур бахш этган, сабаби, шу баҳонада ёшлигимни ёдга олганман, ёшлик даврини эслаш эса мароқли... Ўтириб ўқийверинг. Керак бўлса кўчириб олинг... Унгача мен... Оҳ-х! Қаригандан кейин одамнинг аҳволи шу экан.

ОҚ ДАФТАР

Шундай қилиб, шартномамиз кучга кирди, энди мен Арзнев Мускианинг димоғини чоғ қиладиган ишлар режасини тузиб чиқишим керак эди. У амримга мунтазир бўлиб рўпарамда ўтирарди. Очиғини айтганда, мен учун бундан осон иш йўғу, фақат бизнинг ҳали унчалик яқин эмаслигимиз халал бериб турарди. Ҳар ҳолда бу ғаройиб бир иш эди-да. Ахир, Арзнев Мускиа букюртмачи, яъни харидор, ҳамонки у ақча сарфлаётган экан, уни ўз ўрнида ишлатиши, бу нарсанинг оқибатидан хурсанд бўлиши, ишонч билдирган кишиси уюштирган учрашувлару улардан олган таассуротлардан кўнгли тўлиши керак. Бу масаланинг бир томони холос, иккинчидан...

Котибим кирди-да, Арзнев Мускиани ёнлаб ўтиб, олдимга ташрифнома қоғози кўйди. Мен бутунлай ўз хаёлларимга ғарқ бўлганим учун дабдурустдан уни пайқаганим йўқ.

...Иккинчи томондан... Иккинчи томондан, бу одам мени худди оҳанрабодек ўзига тортар, унинг яқин кишисига, шунчаки, дўстига айланишни, яқинларим даврасида бирга кўнгил очиб, кайфу сафо қилишни истардим, бироқ у муддаосига эриша оладими, йўқми, билмайман. Пировардида, у мижоз сифатида мендан кўнгли қолиши ҳеч гап эмас.

— Ираклий-батано, бунчалик бош қотириб ўтиришнинг кераги йўк,— деди у худди кўнглимдан кечган фикрларни уққандек.— Кечкурун қаёққа бормоқчи эдингиз? Агар йўк демасангиз сиз борадиган ерга мен ҳам бирга бораман. Атайлаб бирон нарса ўйлаб топишнинг ҳожати йўк, ҳамма нарса ўз мароми билан кетавергани дуруст.

— Жуда яхши,— дедим енгил тортиб.— Мен ҳам шу ҳақда ўйлаётган эдим, жуда тўғри айтдинг... Қара, мен сени есирай бошладим. Ахир, биз яқин дўстлармиз-ку, тўғрими?

— Тўппа-тўғри,— деди Мускиа кулиб.— Энди менга рухсат. Ахир сен ишли одамсан... Фақат қачон кўришишни келишиб олайлик.

У гапираётган пайтда мен беихтиёр ташрифномага кўз ташладим. Ажабо... Бунақасини ҳеч кўрмаганман, шу боис аёлларнинг ташрифномаси бўлиши мумкинлиги хаёлимга ҳам келмаган экан. Бу исм-шарифни қайдан биламан?.. Меҳмонининг саволига жавоб беришни ҳам унутиб, ташрифномани айлантириб кўра бошладим.

— Тўхта, кетмай тур, Арзнев,— дедим унга ва котибни чақирдим.— Бу хоним тахминан неча ёшларда?

— У кишининг ўттиз беш ёшдалигини биламан, лекин ёш кўринади.

— Бўпти, боравер. Ўзим чақираман.

У шампан шишаси билан қадахларни олиб кетди.

Китоб жавонида фақат илгариги эмас, бўлғуси миждларимнинг номи ёзилган катта дафтарим бор эди. Унда адреслар, ҳаракатдаги ва ўлик моллар, хизмат фаолияти ҳамда мол-мулк ҳақида ҳар хил маълумотлар жамланган. Дафтардаги Ширер, Тавкелишвили, Нано Парнаозовна Тавкелишвилига алоқадор саҳифасини очдим.

Йўк, унинг исми-шарифини эсдан чиқариб қўйганим учун эмас, шунчаки, хотирамни синаб кўриш ниятида шундай қилдим. Нано Тавкелишвили болалик дўстим. Бултур у мени меҳмонга таклиф этган эди, негадир боргим келмай узр айтганман.

Ташрифномани Арзнев Мускиага узатдим.

— Кўр-чи.

У ташрифномани кўлига олди-да, овоз чиқариб ўкиди.

Туркияда яшайдиган одамнинг русчани бемалол ўқиши мени ҳайратга солди. У рус тилида мендан кўра грузинча оҳангни камроқ қўшиб гапиришини олдин ҳам пайқаган эдим.

— Русчани равон гапиришни қаердан ўргангансан?

— Болалигимда ўргатишган. Кейин узоқ вақт Кубанда юрдим, у ерда фақат русча гаплашардим. Гимназияда ўқи-маган бўлсам ҳам онда-сонда русча китоблар ўқиб тураман.

Хайратим баттар ошди. Арзнев Мускиа илмли, акобирларча тарбия кўрган одамга ўхшарди. Тўғри, бировни синаш учун икки кун камлик қилади, бироқ кўпинча дастлабки таассурот кишини алдамайди.

— Ким бу аёл? — қизиқсиниб сўради у.

— Нима десам, экан... Болалигимда ота-оналаримиз яқин эди. Биз тенгқур бўлганимиз учун кўпинча бирга ўйнардик. Гимназияни тугатганидан кейин у қочиб кетди, мана шу Ширерга теккан шекилли. Ширер тўғрисида бир неча йил аввал эшитдим. Нано олдин бошқаси билан қочиб кетиб, кейин унга теккан бўлиши ҳам мумкин. Ҳар ҳолда Тифлисга Ширер билан қайтиб келди. У катта сармоёга эга хорижлик одам эди. Ўша пайтларда у ўттиз икки, ўттиз уч ёшларда бўлган. У хотинини Европага олиб кетиб ўқитган, Нано Женева дорилфунунини тугатган бўлса керак. Хорижда яшагани учун тифлисликлар улардан бутунлай беҳабар эди. Фақат тўрт йил муқаддам қайтиб келишди. Ширер Заكاتала, Кахи, Кобахчо атрофидаги ёнғоқзор ва эманзор ўрмонларни сотиб олди. Айтмоқчи, Ширер ўрмон саноатчиси экан. Улар Заكاتалада уй қуришди. Бу ерда, Сололакида эса бир арманнинг уйини сотиб олишди. Иккала уйни ҳам қойилмақом қилиб жиҳозлашди. Лекин болалари йўқ. Бу хотин олти ой Тифлистеда яшайди, қолган вақтини Заكاتалада ва сайру саёҳатда ўтказди. Шундай... Унинг давраси...— мен очик дафтаримга кўз ташладим,— дилтортар тор доираси бор, таниқли оилаларга қўшилмайди, савдогарларни яқинига ҳам йўлатмайди. Хўш, бу хоним ҳақида яна нималар биламиз? Унинг икки малайи, ҳовли-жойига қаровчи икки хизматкори, икки оқсоч, бир ошпази бор... Ошпазнинг оти Катран! Эри Тифлисга камдан-кам келади. Катта ҳовлида ёлғиз ўзи яшаса керак. Уларнинг ишларини Шахпаруновнинг юридик маҳкамаси юритади-ю, менга мурожаат қилгани қизиқ.

— Яхшиси мен кета қолай...— деди Мускиа ташрифномани қайтариб бера туриб.

— Агар бирон шошилишча ишинг бўлмаса, ўтира тур, Арзнев. Сени ҳам қизиқтириб қолса ажаб эмас. Шартномамизга биноан мижозларим билан гаплашаётганимда қатнанишинг мумкин... Фақат бу нарсанинг бир нозик томони бор... Адвокатнинг олдига одамлар махфий сирларини айтгани... холи ўтириб гаплашгани келишади. Шунинг

учун орқа томондаги манави хонага кириб тур, эшикни қия очиб қўя қоламиз. Айтмоқчи, шкафда мусаллас билан ҳар хил егулик бор. Тамадди қилиб, гапимизни эшитиб ўтир, бирон қизикроқ нарса эшитиб қолишинг мумкин.

— Қайдам, кета қолганим яхшидир, Ираклий?

— Ташвишланма, сени хижолат қилиб қўймайман.

Мен Ширер Тавкелишвили ҳақида маълумотлар тўп-ланган дафтарни ёпиб, жавонга элтиб қўйдим. То мен жойимга келиб ўтиргунча остонада Нано хоним пайдо бўлди. Салом-алик қилгач, креслоларга ўтирдик. Ўртадаги пастаккина думалоқ столда чиройли тамакидон бор эди. Чекасизми, дея тамакидоннинг қопқоғини очдим.

— Раҳмат, мен камдан-кам чекаман,— деди у.— Кайфиятим яхши бўлиб, хурсанд пайтимда тортиб қолади.

— Демак, сиз камдан-кам яхши кайфиятда бўлар экансиз-да..

— Яхши кайфиятдами?.. Албатта камдан-кам! Ё бош-қача бўлиши ҳам мумкинми?

Биз болалигимизни, ёшликдаги муомала-муносабатларимизни, дўстларимизни ва ўлиб кетганларни эсладик. Кейин у таклиф қилганда боролмаганим учун узр айтдим. Эрини, оилавий ишларини сўраб-суриштирдим, баъзи бир янгиликларни гапириб бердим. Бу лутфлардан кейин суҳбат совуди.

Нано хоним оддийгина кийинган эди. Одатда бундай табақага мансуб аёллар ҳар хил тақинчоқлар тақиб, ўзларига оро беришади. Унинг қўлида никоҳ узугию бўйнида тилла занжиридан бошқа зеб-зийнати йўқ эди.

— Агар бирон иш билан келган бўлсангиз, амрингизга мунтазирман, Нано хоним,— дея муддаога ўтиб қўя қолдим.— Келиб юрмай чақиртириб қўя қолмабсиз-да, дарров етиб борардим.

— Қизикмисиз?! Сизни овора қилишнинг нима кераги бор. Очиғини айтсам, сиз билан идорангизда кўришгим келди,— бу гапларни айтаётганида Нано бирдан қизариб кетди-ю, аммо шу заҳоти ўзини қўлга олиб, кулимсиради.— Бу ерда сир сақлай олишади, деб ўйлайман.

— Манави ўтда куймас шкафда менга ишонч билдирган икки юзга яқин одамнинг сири яширин. Ҳалигача улардан биронтасининг мендан кўнгли қолгани йўқ... Бироқ анови қия очик эшикни кўряпсанми? Нариги хонада яқин дўстим, лаз зодагони жаноб Арзнев Мускиа тамадди қилиб ўтирибди. Эшикни ёпиб қўяйми?

Мен худди болалик пайтимиздаги самимий муносабатларни тиклаш ниятида расмиятчиликни қўйиб, дўстона оҳангда гап бошладим.

Нано хоним ўйланиб қолди ва елкасини қисиб жавоб берди:

— Агар бу жаноб яқин дўстинг бўлса...— У менинг муддаоимни англаб, бажонидил рози бўлганини билдирди. Бу гапларни у менинг ўзимдан эшитди нима-ю, кетганимдан кейин сендан эшитди, нима?

Кувнок кулги кўтарилди. Нано яна сукутга чўмди. Афтидан у гапни нимадан бошлашни билмай қийналарди.

— Бизнинг оиламизнинг ҳам, эримнинг ҳам ишларини адвокат Шахпарунов юритади. Аслида мен унга мурожаат қилсам тўғрироқ бўларди. Бироқ у юраксиз одам, бунақа гапдан ўзини олиб қочиши аниқ. Қолаверса, бу гап эримнинг қулоғига етишини истамайман...— Нано сўзлари Арзнев Мускиага яхши эшитилмасин деган ниятда атайлаб секин гапирарди.

Аёл жим бўлиб қолди. Ичкари хонада нимадир жаранглаб кетди.

— Арзнев, секинроқ, бўлмаса, эшикни ёпиб қўяман! — Мен Нанонинг олдида лаз билан яқинлигимизни билдириб қўйиш ниятида атай баланд овозда гапирдим.

— Қизикмисан, биродар, мен тўппонча отганим йўқ-ку, бор-йўғи пичоғим тушиб кетди, холос,— дея жавоб қайтарди Арзнев Мускиа.— Пичоқ — сизларнинг суҳбатингларда яна бир эркак иштирок этиши кераклигига ишора!

— Нано, қулоғим сенда.

— Мен сенинг маслаҳатингга муҳтожман,— дея гап бошлади у.— Бизнинг кичкинагина Заكاتала қандай шаҳарлигини яхши биласан. Ҳамма бир-бирини беш кўлдек танийди... Шаҳримизда Ветров деган бир полиция ходими бор. Ёши тахминан ўттизларда. У билан фақат меҳмондорчиликларда кўришганман. Кўпчилик уни яхши кўради, хушмуомала, ёқимтой деб ҳисоблашади. Лекин менинг жиним суймайди, нимасидир ёқимсиз, худди қулоғини динг қилиб турган кучукка ўхшайди. Бироқ хушмуомала бўлмасанг, бошка иложи йўқ, тўғрими?

— Албатта,— дедим унинг фикрини тасдиқлаб.

— Мана шу Ветров бир куни Васенковларникида меҳмондорчиликда ўтирганимизда тўсатдан мени эрмак қилиб, аллақандай хуфия саргузаштларим ҳақида бўлмағур гапларни гапира бошлади... ҳатто икки офицернинг исми-шарифини ҳам айтди. Мен бу ҳақоратга чидолмай уни бир болагим келди-ю, қани, яна нима дер экан, деб ўзимни босдим. Биласанми, баъзан бу нарсанинг фойдаси бор. У бемаъни гаплари менга заррача таъсир қилмаганини кўриб, дарров ликиллаб, кечирим сўрашга тушди: Нано

хоним, худо ҳақи, бу гапларнинг ҳаммаси ҳазил, сизни ранжитмоқчи эмасман, афу этинг. Ветров фақат сурбетлигидан бундай қилмаганига ишончим қомил. Мени тўғри тушунишингизни истайман, бу йғволарда тарикча ҳақиқат йўқ, у айтган офицерлар билан ўртамизда ҳурматдан бошқа ҳеч қандай муносабат бўлган эмас. Шайтонга ҳай бериб, унинг ёлғон гапираётганини айтсам ҳам Ветров менинг гапимни писанд қилмай шилқимлик қилаверди. Шу нарсани билиб қўйишингни истайман, ахир энди сен билан туркиялик анови зодагон иккаланглар сиримдан огоҳсизлар.

— Лаз зодагони, бекам,— ичкаридан Мускианинг овози эшитилди.

— Ҳа, ҳа, лаз зодагони,— дея хатосини тузатди Нано.— Бирданига икки киши тавбамни қабул қилаётгани қизиқ бўлди-ку, умримда биринчи марта... Ўзини оқлаяпти деб ўйламаслигинг учун очиғини айтиб қўя қолай, аёл киши ва одам сифатида кўнглим тусаган ишни қилаверишим мумкин — эрким ўзимда, лекин Ветров пайимга тушиб, тилимни қисик қилиб қўядиган айбим йўқ.

Қўшни хонадан устма-уст йўтал эшитилди.

— Эътибор берма,— дедим.— Оғайним сигараларни чалкаштириб юборди, шекилли, у фирмаларни яхши билмайди, ўткирини похolidан ажратолмай йўталиб юради.

— Оғайнинг тамаки тутунидан йўталаётгани йўқ,— деди Нано,— у менинг гапларимга ишонмаяпти.

— Тўғри топдингиз, бекам. Мен фақат бир нарсага — эрким ўзимда, деганингизга ишонмаяпман.

— Ростдан ҳам инон-ихтиёрим ўзимда,— деди Ширернинг рафикаси.

— Ундай бўлса, сиз инсон боласи шу пайтгача ечимини топмаган муаммонинг ечимини топибсиз,— ичкаридан Мускианинг овози эшитилди,— одамзод яралгандан буён то шу кунгача ҳал этилмаган ташвишни бартараф этибсиз. Худди шундай фикрга келган бир-икки-та одамни учратганман. Ор-номусимни ўртага қўйиб қасам ичаманки, агар қандай қилиб бунга эришганингизни тушунтириб берсангиз, беҳад миннатдор бўлардим.

Нано бу гап жавоб беришига арзийдими, йўқми, дегандек ўйланиб қолди.

— Мен ўз майл-истакларимни ҳеч қачон чеклолмайман,— деди у ниҳоят.— Кўнглим тусаган ишни қиламан. Шунинг ўзи эркинлик эмасми? Бунинг устига... Мен кўрқув хиссини енгганман! Тушунарлими?

Арзнев Мускиа чурк этмади. Мен чўзилиб кетган жимликни бузишга қарор қилдим.

— Гапиравер, Нано! Булар айтмоқчи бўлган гапларингнинг муқаддимаси эканини билиб турибман.

— Тўғри,— деди у.— Айтадиган гапим кўп. Ўша кундан кейин Ветров мени назарига илмай кўйди, ҳатто очикдан-очик бетакаллуф муомала қила бошлади. У мен билан тез-тез учрашишга интилаётганини сезиб, янги иғволарга баҳона топиб бермаслик учун эҳтиётимни қилиб юрдим. Аммо бир даврага тушиб қолдик дегунча, у фақат ҳар хил овозаю иғволар, хизматчилар ҳақидаги латифалар айтишдан тинмасди. У имкони борича мен билан холи қолишга уринар, бунга эришди дегунча ўзини худди мен билан тил бириктиргандек, иккаламининг муштарак сиримиз бордек тутарди. Тўғриси айтсам, олдинига у мени яхши кўриб қолган бўлса керак, деган ҳаёлга бордим, бироқ унинг изҳори дил қилмаётгани баттар ғашимни келтира бошлади. Агар у тезроқ муддаосини айта қолса, боплаб адабини бериб, бу бемаъни алоқамизни узил-кесил узган бўлардим. Бироқ разм солсам, у шаҳримиздаги бошқа аёлларга ҳам худди шундай муомала қиларкан, бу нарса унинг шуҳратини ошириб, ҳаммани аллақандай васвасга солиб қўйибди. Шундан кейин Ветров устомон одам, бориб турган Дон-Жуан бўлса керак, деган қарорга келдим. Бироқ кўп ўтмай, бу фикрдан ҳам қайтдим, сабаби, у бировнинг бош-кўзини айлантиришни ҳаёлига ҳам келтирмасди. Олдинига ўзимча шу тўхтамга келдим, кейин тасодифан бу фикрим тасдиқланди. Переваловларникида меҳмондорчиликда ўтирганимизда Ветровнинг кўйин чўнтагидан қандайдир қоғоз тушиб кетди. Мен унга қоғозингизни олволинг, дегим келди-ю, негадир тўсатдан фикримдан қайтдим. Меҳмондорчилик тугаганда уни билин-тирмай ўзим олдим. Бу қанақа қоғоз экан дегин? Рўйхат! Саккиз аёлнинг номи ёзилиб, ҳар бирининг рўпарасига нуқталар қўйилган рўйхат. Сенга шу қоғозни олиб келдим. Айтадиган гапим ҳам шу эди. Ветров хизмат юзасидан менинг шахсимга қизиқяптими ёки бошқа бирон вадданми, билишимга ёрдам бер... Агар хизмат вадидан бўлса, мендан нимани билмоқчи, нима истайди? Фақат бу гапларимни ҳовлиқма хонимнинг ваҳимаси деб ўйлама. Ундан шубҳаланишимга асосларим бор... Биринчидан, Ветров полициячининг ёпинчиғини қўйиб олган фавқулодда ишлар жандарми, иккинчидан, кўнглим ҳамма нарсани аниқ сезиб билади, мен ўз савқе-табийийимга ишонаман.

Нано гапдан тўхтаб, рўмолчаси билан пешонасини артиб кўйди.

Шундай аёллар бўладики, уларнинг гўзаллигини дафъатан пайқамайсан, балки яқинлашган сайин, нурланаётган ботиний ҳуснини ҳис этасан. Нано ҳам худди шундай аёллар тоифасига мансуб, борган сари чиройи очилиб, жозибаси ортиб борарди.

Бундай аёлга ёрдам кўлини чўзмаслик мумкин эмас.

— Бу масаланинг ечимини биргалашиб топишга ҳаракат қиламиз,— дедим,— бироқ таҳлилга киришишдан олдин бир нарсани сўраб билмоқчиман: жандармерия мен билан кизиқади, деб ўйлашингга бирон асосинг борми?

— Ҳа, бор, улар мен билан кизиқишлари мумкин.

Бутунлай довдираб қолдим, эс-ҳушимни йиғиштириб ололмай:

— Тушунарли,— дея гўлдирадим.— Фақат бу нарсани ойдинлаштириб олиш керак...— бирдан нафасим ичига тушиб кетди-ю, барибир, бир амаллаб кўнглимга келган гапни айтдим.— Жандармерияни кизиқтирадиган пайтларингда эҳтиёткорликни унутиб, сирингни ошкор этиб қўймаганмисан? Масалан, сирингни учинчи бир одамга айтмаганмисан? Балки яширин ташкилот аъзолари ёки қамокдагилар билан алоқанг борлигини сезиб қолишгандир?

Нано ўйланиб қолди, афтидан, ҳар бир сўзимни салмоқлаб кўрарди.

— Аёл киши бўлсам ҳам, ҳозирги сиёсий оқимларни яхши биламан,— деди у.— Европада яшаган одам бу курашни билмаслиги мумкин эмас, бўлмаса ҳаёт оқимидан четга чиқиб қолади. Ҳозир ўзимизда ҳам аҳвол шу-ку... Лекин бу оқимларда кўнглимдагидек, менинг кўз қарашларим билан тасаввуримга тўғри келадиган бирон нарса кўрганим йўқ. Сабаби, ўзим бундай курашда қатнашолмайман, агар иштирок этсам, бирон нарсага яраб қолишим мумкин... Бундан ташқари, ёвузликдан нафратланиш, унга қарши курашиш кераклиги менга тинчлик бермайди. Мен ҳалигача ўзлимни тушуниб етолмайман, қандай яшашим, қандай ҳаёт тарзини танлашим, қандай хатти-ҳаракат қилишим кераклигини билолмай бошим қотган, тушуняпсанми? Менга ўхшаб руҳан ҳаловат топмаган одам учун мурувват кўрсатишга интилишдан бошқа нажот йўли йўқ. Фақат шу йўлдагина унинг нималарга қодирлиги намоён бўлиши мумкин. Мен ҳам шундай ҳаёт кечиряпман, мени саховатпеша деб билишади... Бир кунни қамокдан қочган бир одам келиб, бошпана беришимни

илтимос қилди... Ўша аснода қувғинга учраган инсонга — ўзини аямай курашга чоғланган, ўлимни ўйлаб эти сесканмайдиган, қамокка тушиб, яна қочиб кета оладиган бундай одамга ёрдам бериш савоб деган қарорга келдим, чунки бундай одам виждони буюрганидан бошқача яшолмайди, шоир айтганидек, «... биз шу замин фарзандимиз, то сўнгги нафасимизгача унда ҳалол яшаш учун яралганмиз».

Менинг бор-йўқ гуноҳим тўрт йил мобайнида қонунга бўйсунмаган икки кишини яшириб юрганим, уларга бошпана, озиқ-овқат, яшаши учун нимаики зарур бўлса, барини бердим, хавф-хатар ариган пайтдагина уйимдан чиқариб юбордим. Ажаб, бу сирни биринчи марта яқин тутиб дўстинг иккалангга айтяпман. Қамокдан қочган икки киши ҳисобга кирмайди — уларнинг олдида виждоним тоза, мен яқин кишиси сифатида меҳру муҳаббатимни дариг тутмадим, улар ҳозиргача номимни тилдан қўймай, миннатдорлик билан эслаб юришганига ишончим комил. Озгина инсофу миннатдор бўла билиш ҳисси бор одам шундай қилиши аниқ. Улар эса мана шу иккала фазилат эгалари, чин маънодаги яхши одамлар. Энди саволингга жавоб бераман: жандармерия мен тўғримда нима билиши мумкин?

Нано бирдан гапдан тўхтаб қўшни хона томонга ўтирилди.

Остонада Арзнев Мускиа турарди.

— Пистирмадан чиқишимга рухсат этгайсиз, бекам...— деди у.— Бу одобсизлигимни айбга йўймайсиз, барибир, ҳамма гапингизни эшитиб турибман...— Мускиа менинг суҳбатдошимга жилмайиб қараб турар эди.— Бу ерга чиқдим... жуда ҳам сизнинг ёнингизда ўтиргим келди. Ираклий бандаликка ҳукм этган эди, мен қочиб чиқдим, балки сиз ўз паноҳингизга оларсиз?

Нано лом-мим демай Мускиани диққат билан кўздан кечира бошлади.

Чиндан ҳам қўшни хонада яшириниб ўтиришнинг ҳеч қандай маъноси йўқ эди, бироқ меҳмонимнинг биз билан ўтиришига Нано қандай қарашини билмасдим. У кўнглимдан кечган гапларни уққандек:

— Марҳамат, менга барибир,— деди.— Сиз мендан ниманидир сўрамоқчисиз, шекилли.

У сал хушламайроқ гапирди. Балки унга, мени паноҳингизга оларсиз, деган ҳазил оғир ботгандир, ҳозиргина ўзи айтиб берган гапдан келиб чиқиб, мазах қиляпти, деб ўйлагандир. Эҳтимол, Нанонинг саволида ҳеч қандай

¹ Н. Бараташвили. Кура соҳилидаги ўйлар.

бўлакча маъно йўқдир. Фақат мен унинг Мускиага нега бунчалик қаттиқ тикилиб қараганининг сабабини тушунолмадим.

— Арзнев Мускиа! — Лаз эхтиром билан эгилди-да, креслога чўкди.

— Нано Тавкелишвили — Ширер,— бир оз жимликдан кейин хиёл довдираб жавоб берди Нано. Тўғрироғи, бу меҳмонга эмас, ўз-ўзига, аллақандай тахминларига шивирлаб, бош ирғашдан бўлак нарса эмасди.

Арзнев Мускиа келишган йигит эди. Айниқса, аёл кишининг олдида унинг хатти-ҳаракатларида, имо-ишораларида бўлакча бир назокат пайдо бўлди. Эркакка аёл кишининг назари бошқача таъсир қилиши турган гап...

Нано унинг аслзодаларга хос соддалигини пайқамай қолмади.

— Мен сизни олдин ҳам кўрганга ўхшайман,— деди у.— Қаерда кўрган бўлишим мумкин?..

У ниманидир эслашга уринди. Мен унинг бирон нарса дейишини кутиб, оғайним эса ҳайратланиб, ундан кўз узмай кулимсираб турардик.

— Э-э-э-э, бўлди, эсладим. Ҳа, ҳа... Фақат унинг исми бошқача эди. Мен янглишибман,— Нано кулиб юборди.— Сизга ўхшайдиган у киши абраг.

— Ий-е, ҳали қароқчилар билан ҳам танишман дегин? — дедим.— Жиноятчилар билан муносабатинг тузукка ўхшаб қолди-ку, гўзал маликам!

— Ҳа, ёмон эмас! — деди у кулиб.— Омадим чопиб, улар билан ганишганман.

— Сиз кўркув ҳиссини енгганман, дедингиз,— деди Арзнев Мускиа.— Ахир кўркув дегани... Кўркувнинг тури кўп. Улардан қай бирини маҳв этгансиз?

Нано унга қадалиб тикилди, кейин тескари ўгирилиб папирос олди-да, айлантириб ўйнаганча жавоб берди:

— Бу гапни ўйлаб кўришим керак, жаноб Арзнев. Шошманг, ҳозир тушунтириб бераман.

Мен шампан олиб келиб, қадахларни тўлдириб бўлсам ҳамки, Нано ҳамон ўйга чўмиб ўтирарди.

— Арзнев, нима қилиб кўйдинг? Чиройли аёлларга кулги ярашади, сен бўлсанг уни ташвишга кўйиб ўтирибсан...

— Мени маъзур тутасиз, саволингизга жавоб беришга тайёрман. Бироқ дўстингиз жавобимдан қаноатланмай ўз гапини ўтказиш учун баҳс бошлайди, мен далил-исбот келтиришимга тўғри келади. Яхшиси, бир воқеани гапириб бера қолсам қарши эмасмисизлар?

— Йўқ, албатта, — дедим ҳозиржавоблик билан.

— Кулоғим сизда, бекам! — деди Арзнев Мускиа.

— Кўркув нима ўзи? Қолаверса, ер юзида биттагина кўркув — ўлим ваҳимаси бор, холос! Бу нарса ўз-ўзини муҳофаза қилишдан келиб чиқади, шундай эмасми? Ўйлаб кўрилса, ўзини асраш одамларнинг ҳар бир хатти-ҳаракатида сезилади. Гапларимга яхшилаб кулоқ солсангиз, фикримга кўшиласиз. Мен айтиб бермоқчи бўлган воқеа чет элдан Гуржистонга қайтиб келган йилимиз содир бўлган. Эрим билан Очамчаре яқинидаги қадрдонимизникида турган — эдик. Унинг уйи шундоққина денгиз бўйида, ҳаво кузнинг дастлабки ойига хос фараҳбахш, сув жоннинг роҳати, мириқиб китоб ўқиш мумкин. Улкан соябонни қумга санчиб, кечгача тагида соялаб ётамиз, чўмилиб чикқач, офтобда тобланамиз, хуллас, кўнглимиз нима тусаса шуни қиламиз. Бир кун пешинда овқатланиб қайтганимиздан кейин мезбон айланиб келишимиз учун отларни эгарлашни буюрди. Фақат ҳадемай қоронғи тушишини айтиб, узоқлаб кетмаслигимизни тайинлади. Отлар йўрғалаб кетишди. Биз Очамчаридан ўтиб, Самурзаканого йўл олдик. Эгнимда Лондонда тиктирган янги амазонка¹, кайфим чоғ, шўхлик қилгим, от чоптириб ўйнагим, тунги салқин тушгунча айланиб юргим келади. Эрим бир неча марта бўлар, энди кета қолайлик, деб кўрди. Бироқ мен унинг гапига кулоқ солмай ўқдек учардим, нимадир олдинга ундар, узоққа кетиб қолганимни ўзим ҳам сезмабман... Эрим орқага қайтайлик, деб илтимос қилганини алоҳида таъкидлаб ўтмоқчиман. Йўлларда одамларни тўнаб кетишаётгани ҳақида ҳар хил овозалар юргани учун ҳам у қайтиб кетайлик дер эди. Бироқ мен йўқ деб туриб олдим. У гапини ўтказолмади, таллашиб-тортишмади ҳам, отларни елдириб кетавердик. Нега у менинг майлимга осонгина бўйсунма қолди? Нега қаттиқ туриб ўз гапини ўтказишга уринмади? Юраксизлигидан шундай қиялпти деган хаёлга боришимдан кўрқди. Мен ҳеч нарсани ўйлаганим ҳам йўқ. Фақат от чоптириб ўйнагим, роҳатлангим келарди, демак, фақат ўз ҳаловатимнигина кўзлардим, бу эса ўз навбатида изимизга қайтсак, мана шу ҳузур-ҳаловатдан маҳрум бўламан, деган хавотирни келтириб чиқарарди. Мана шу арзимас бир воқеанинг ўзида кўркувнинг уч хил кўриниши бор, ҳар учаласи ҳам худбинликдан келиб чиққан. Кўркувнинг бу уч хил кўриниши ҳам ўз-ўзини муҳофаза қилишдан туғилган, деган фикрга қўшиласизми?

¹ Амазонка — чавандоз аёллар киядиган махсус узун кўйлак.

— Албатта,— дедим.

Лаз гап-сўзсиз бош ирғаб кўя қолди.

— Ўз-ўзини асрашга интилиш билан ўлимдан кўрқиш ҳиссининг бир-биридан фарқи йўқ, деган фикрга ҳам кўшилмасизми?

— Ҳа, албатта,— дедим.

— Агар эътибор берган бўлсангиз мен ҳикоя қилган воқеадан ўлим ваҳимаси фақат худбин майл яшашга ундаганини англайсиз. Бу хатти-ҳаракатларда на кишига ғамхўрлик, на масъулият ҳисси бор, олижаноблик ҳақида гапириб ўтирмасак ҳам бўлади.

— Эринг орқага қайтайлик деганида нахотки сени ўйламаган бўлса? Ахир у фақат ўзини эмас, сенинг ҳам ғамингни еган-ку,— дедим.

— Мен кимдир худди шундай дейишни билардим. Азият чекманг, саволингизга жавоб оласиз... Ҳозирча гапимни давом эттира қолай... Шундай қилиб, ўрмон ичкарасига кириб кетдик, отлар бамайлихотир қадам ташлар, биз бир-биримиз билан истар-истамас гаплашиб борардик. Йўл четида ўтирган одамни узоқдан пайқамай қолибман. У дам олиб ўтирган йўловчига ўхшар, олдида хуржуни бор эди. Кейинроқ бу ҳокисор йўловчи йўлтўсар, қароқчи Ража Сарчимелиа экани аён бўлди. Олдига етиб келганимизда у ўрнидан туриб, иккита тўппонча ўқталди-да, дамимизни чиқармай отдан тушишни буюрди. Қўлида тўппонча бўлса-да, ўзини жуда ҳам ювош, худди эски кадрдонлардек тутар, шу боис эрим унинг муддаосини тушунолмайдан французчалаб нима деяпти, деб сўради. Мен йўлтўсарнинг гапини таржима қилиб бердим. Бу орада қаердандир милтиқ кўтарган яна бир қароқчи етиб келди. Биз отдан тушдик. Мен ўзимни босиб олгач, қандай балоларга гирифтор бўлишимиз мумкинлигини аниқ тасаввур қилдим. Олдинига улар қурооларимизни топширишни буюришди, бироқ бизда бунақа нарсанинг ўзи йўқ эди. Кейин милтиқ кўтаргани отларимизни олиб кетди. Шундан кейин Сарчимелиа орқасидан юришни буюрди — дарахтзор оралаб кетдик. Ўрмон ичкарасидаги тепаликни айланиб ўтиб, кичкинагина ялангликка чиқдик. Бу ерда ўттиз-қирқ чоғли ярим яланғоч эркагу аёл шумшайиб ўтирар, уларни милтиқ ушлаган учинчи бир қароқчи кўриқлаб турарди. Сал нарида бу одамлардан тортиб олинган нарсалар тикилган қоғлар кўринди. Бизнинг ҳамёнларимизни, кимматбаҳо тақинчоқларимизни тортиб олишгач, кийимларимизни ечишни буюришди... Дарвоқе, бир нарсани айтишни унутибман, Рудольф Ширер бир пайтлари ном

чиқарган одам. Билмадим, бу нарса қонида борми ёки хавфу хатарга тўла кундалик ҳаёт руҳини чиниқтирганми, ҳар қалай, баъзан у ҳеч нарсадан тап тортмайдиган баҳодирга, ўз ғурурини оёқости қилдириб қўймайдиган ориятли кимсага айланиб кетади. Бизга ечинишни буюришган заҳоти Ширер эпчиллик билан бир уриб, Ража Сарчимелиани чўзилтирди-да, худди ҳеч нарса бўлмагандек ечина бошлади. Бироқ шу пайт иккинчи қароқчи милтиқ кўндоғи билан гарданига тушириб ерга қулатди. Одамларни кўриқлаб турган учинчиси ханжарини яланғочлаб Ширерга ташланди. Мен уни чалиб йиқитмоқчи бўлиб, йўлини тўсдим. Бу орада Ража Сарчимелиа ўзига келиб, ўрнидан турди-да, ханжар яланғочлаб олган шеригини изига қайтарди. У оғизга олиб бўлмайдиган сўзлар билан сўкина-сўкина нари кетди. Ширер ҳам ҳушига келиб, ирғиб ўрнидан турди-да, худди ҳеч нарса бўлмагандек кийимини ечаверди.

— Сиз ҳам ечининг хоним, сиз ҳам! — дея қичқирди Сарчимелиа.— Эгнингизда бор нарсангизнинг ҳаммасини ечинг, бир томоша қилай!

Унинг амрига итоат этдим — йўк, қўрққанимдан эмас, яна бирор қор-ҳол юз бермасин, деб шундай қилдим. Бизнинг энгил-бошимизни ҳам қопга тикиб, ўзимизни шумшайиб ўтирган одамлар сафига қўшишди.

Бугун шанба эди. Шанба ва якшанба кунлари Очамчарида ярмарка бўлади. Бу одамлар бозор-ўчар қилиб келишаётгани аниқ. Йўлтўсарлар пухта ўйлаб иш тутишган эди.

Ража Сарчимелиа олдимизга келиб, мени бошдан-оёқ кўздан кечира бошлади. У мени худди кўчадан топиб олган буюму бирон нарсага яратса бўладими, йўкми, дегандек кўзини олмай томоша қилар, Ширерга эса қараб ҳам қўймас, гўё унинг бор-йўқлигини сезмас эди.

— Сиз яхши кураш тушар экансиз, бойвучча. Бу одамларнинг ҳаммасини озод қилиб сизни олиб қоламан, то эрингиз пул тўлаб, кутқариб олгунича ора-чора кураш тушиб турамин.

Сарчимелиа хандон ташлаб қулганча яна бировни қон қақшатгани кетди. Эрим эса қулоғим остида вишиллади:

— Сен туфайли, сенинг инжиқлигинг туфайли шу аҳволга тушиб ўтирибмиз... Сен туфайли уришса ҳам, бор-йўғимни шилиб олишса ҳам, хотинимни пул олиб келмагунимча гаровга олиб қолишса ҳам ғиринг демай чидашим керак. Сенинг ўжарлигингдан бошимизга шу ғавғолар

тушди. Шундай бўлишини кўнглим сезиб, сени огоҳлантирган, орқага қайтайлик, деган эдим...

Эрим қўл силтаб, жим қолди. Ширернинг муғомбир, иккиюзламачи одам эмаслигига ишонч ҳосил қилган бўлсангиз керак? У ҳамма нарсага тўғри баҳо бериб, нима учун қайтмоқчи эканини ҳам айтди. Унинг ўрнида бошқа одам бўлса, мени қўявер, бир амаллаб сени қутқарсам бас, дейиши турган гап. Менинг эрим унакалардан эмас. Мана, жаноб адвокат ва жаноб насиҳатгўй, Ширер изимизга қайтайлик, деган пайтда ким ҳақда ўйлаганига жавоб. Бу ерда фақат бир нарсага — Ширернинг ростгўйлигига, ҳамма яширишга уринадиган гапини пинҳон тутмаганига ажабланиш мумкин, холос... Кутилмаганда юз берган воқеа ҳамма нарсани остин-устун қилиб юборди. Бироқ бу воқеани гапириб беришдан олдин сизларга айтган нарсаларимни биргалашиб таҳлил қилмоқчиман. Йўлтўсарлигу зўравонликнинг нималиги ҳақида баҳслашиб ўтирмасак керак, деб ўйлайман, бу нарсалар ҳамиша ёвузлик нишонаси саналган. Шундай эмасми? Бироқ бу ёвузлик пайдо бўлишига сабаб нима? Мен фақат худбинликдан келиб чиққан деб ўйлайман. Ахир ҳеч ким Ража Сарчимелиа ўз шериклари билан бизни яхши кўргани учун ҳужум қилган деб айтолмайди. Менингча бу исботталаб гап эмас. Бироқ зўравонликка бўйсуниб, мутеълик ҳам ёвузлик эмасми? Ахир, сизлар қуроли тўдага қарши нима ҳам қила олардинглар, демай қўя қолинглар.

— Ростдан ҳам нима қила олардинглар, — дедим унинг гапини бўлиб, — қўлинглардан нима ҳам келарди?

— Лоақал ўлишимиз мумкин эди, — деди Нано. — Ахир ўлиш ихтиёри ўзимизда эди-ку. Агар қароқчиларга дуч келган одамларнинг лоақал учдан бири қуроли йўлтўсарларга қаршилик кўрсатса — ўлимдан қўрқмай олишса, бу дунёда жуда кўп нарсалар ўзгарар эди. Қурбонлар бўлиши мумкин, бироқ бора-бора зўравонлик барҳам топмасмиди?

Бу савол менга қаратилган эди.

— Тўғри, ўлим ваҳимаси зўравонликка бўйсуниб, унинг олдида қўл қовуштириб туришга мажбур қилади, — дедим. — Сен ҳақсан, Нано хоним.

— Бунга шак-шубҳа йўк! — дея хитоб қилди Нано. — Эрим қароқчини бир уриб, ағдариб юборди, деганим эсинглардами? У нимани кўзлаб шундай қилган деб ўйлайсизларми? Ахир йўлда келаётганимизда, Сарчимелиа ёлғиз пайтида урса бўлмасмиди? Балки сизлар олдинга Ширер довдираб қолгандир, кейин, қоплар олдида келганидагина

хушини йиғиштириб олиб уришгандир, дерсизлар. Йўқ, бу ерда бошқа гап бор. Ширернинг хавф-хатарга дуч келганини кўп кўрганман, лекин у ҳеч қачон ўзини йўқотиб, довдираб қолмаган. У жуда ҳам ўзини босиб олган. Бу одам бошқаларнинг эътиборини қозонишни яхши кўради, бирон жамоат ёки одамлар орасида, кўпчилик қуршовида ўзини олижаноб, саховатли, бағри кенг, ҳеч нарсадан тап тортмайдиган довжурак бойвачча, ҳаммадан ақлли, ҳаммадан яхши, хотини ҳам ҳеч кимникига ўхшамайдиган, ўзига мос қилиб кўрсатишни хуш кўради. У фақат бировларнинг олдидагина шунақа, бироқ ёлғиз қолса ёки мен билан бўлса, у бутунлай бошқача одам, гапимга ишонаверинглар, одатини яхши биламан. У бир дақиқалик шухратни ўйлаб мушт туширган, эрим ҳамма нарсани ҳисобга олган — ҳам довжураклигини намоёиш этди, ҳам буйрукка бўйсуниб ечинди, у қароқчиларнинг шов-шув кўтаролмаслигини, ўқ узиб бировни кўрқитолмаслигини ҳам, ўлдирилмаслигини ҳам, уларга фақат бизнинг нарсаларимиз кераклигини, иззат-нафси ҳақоратланганини парвосига ҳам келтирмаслигини яхши биларди. Кўряпсизларми? Бошқача эмас, худди у ўйлагандек бўлди. Агар Ширернинг хатти-ҳаракатлари худбинликдан келиб чиқмаганда унинг зийраклигига тасанно айтса арзирди. Ҳар қандай худбинликнинг замирида, барибир, ёвузлик ётади. Унинг қилган иши туфайли икки киши ўлиб кетиши мумкин эди. Ширердан ўч олиш учун мени гаровга олиб қолишди. Бундан ташқари Ширер бошқаларга ёмон ибрат кўрсатди.

— Нега энди ёмон бўларкан? — дея эътироз билдирдим.— Менингча у яхши ибрат кўрсатган, итоат этмай қаршилик кўрсатишга, курашга даъват этган.

— Йўқ, гапинг нотўғри,— дея гапга аралашди лаз.— Агар бу ишни охирига етказганда кўрсатган ибратини яхши дейиш мумкин эди. Ахир одамнинг табиатини яхши биласан-ку, Ираклий. Агар хатти-ҳаракатимизда ҳам яхши, ҳам ёмон жиҳати бўлса, ён-веримиздагилар ёмонига эргашишади, яхшисидан ўла қолса ибрат олишмайди. Мен бу нарсани яхши биламан.

— У ёмон ибрат кўрсатди деганимда худди шу нарсани назарда тутган эдим, жаноб Арзнев,— деди Нано.— Мен айтиб бераётган воқеа қатнашчиларининг ҳаммаси ўзидан бошқани ўйламайдиган, ўлим ваҳимасидан талвасага тушадиган, фақат ёмонликни кўзлайдиган, кўнглида тариқча олийҳимматлик нишонаси йўқ одамлар. Кузатувларимиздан шу нарса маълум бўлдики, ўлим ваҳимасидан

туғилган шахсиятпарастлик ҳамиша фақат ёмонлик келтириб чиқарар экан. Бу ҳақиқатни рад этадиган бирон воқеани эслолмайман.

— Йўқ, баъзан кўрқув ҳисси яхшиликка даъват этиши ҳам мумкин,— дедим.

— Қачон? Қандай кўрқувни айтяпсиз? — дея хитоб қилди Нано.

— Одамлар қонундан, қасос олиншидан кўркишадикуну,— дедим.— Кўпинча одам қонунни бузишдан чўчиб, кўнглига туккан ёмон ниятидан қайтади.

— Тўғри,— деди Нано.— Ёвуз одам қонундан кўркиб, жиноятга кўл урмаслиги мумкин. Бироқ бундай кимса қонунга чап бериб, барибир шум ниятини амалга оширавергани учун ҳам ёвуз аталади. Қонун эса одам йўл топиб жиноятга кўл уриши, жазодан кутулиб қолишига қарши ҳеч нарса қилолмаяпти...— Нано бир зум ўйга чўмди.— Ҳа, ўлим ваҳимасидан бошқаси бекорчи гап, мен худди шу нарсани енгганман.

У ўз гапидан хижолат чекди шекилли, ўнғайсизланиб қизариб кетди.

— Эмин-эркин юришингни ўлимдан кўркмаслигинга қандай дахли бор? — дея гап қотдим уни нуқулай ахволдан қутқариш ниятида. Очигини айтсам, мени унинг мулоҳазаларидан кўра кўпроқ ўзи ром этиб кўйган эди.

— Бу нарса кундек равшан бўлиб турибди-ку,— дея гапга аралашди лаз.— Агар кўркмаса, кишининг оёқ-кўлини ҳеч нарса боғлаб турмайди, изтироб чекмайди, бирон нарса халал бермайди ҳам, кўнглинг тусаган ишни қилаверасан. Эркинлик деганлари шу. Тўғрими? Агар парвардигор инсонга куч-қудрат бермаган бўлса-чи? У чоғда болта, ханжар, оловни ишга солиш керак.

— Жаноб Арзнев, болта, ханжар, оловни эзгулик воситаси деб бўлармикан? — деди Нано.

— Хасислик, ёвузлик, очкўзлик ўлим ваҳимасини енгшига қодир эмасми? Бу нарсаларга тенг келадиган куч йўқ,— деди лаз.

— Йўқ,— дея эътироз билдирди Нано.

— Нега?

— Негаки, менинча яхшилик — ўз нафсидан воз кечиш, бировлар учун ўзини фидо қилиш, ҳеч бўлмаганда бирон одам учун ўзини ўтга-чўққа уриш, лекин асло ундан фойдаланиш ёки бировга озор етказиш дегани эмас. Мана шундай хусусиятга эга одамгина ўлим ваҳимасини писанд қилмаслиги мумкин, лекин бу нарса унинг яхшилик қила олиш даражасига яраша бўлади.

— Рост айтасан, фақат бировларнигина ўйласанг, шахсий илинжларингдан асар ҳам қолмайди, у чоғда бирон нарсани йўқотишнинг ташвишини ҳам қилмайсан. Ўлимдан ҳам кўркмай кўясан,— дедим суҳбатнинг ҳавойи руҳини сал пастлатиш ниятида.

— Мени мот қилдим деб ўйламай кўя қол,— деди Нано.— Йўк! Ўз майил-истакларининг, кўркувнинг қўли бўлгандан кўра, ҳеч қандай орзу-умидсиз яшаган афзал. Бир танишимнинг бошига қандай кун тушганини биласанми? У миясига қон қўйилиб ўлди. Сабаби нима дерсан? Ўша куни эрталаб маҳқама хўжайини унга хўмрайиб қўйган экан.

Арзнев Мускиа суҳбатга берилиб кетди.

— Афсуски, Нано хоним,— деди у,— бундай олижаноб одамни авлиё деб аташ мумкин. Лекин бундай одам ҳам, барибир, ўлимдан кўрқади.

— Фикрингизга қўшилмайман.

— Бўлмаса, бу одамнинг муддаоси нималигини тушунтириб беринг.

— Унинг ёмонликни йўқотиб, яхшилик қилишдан бошқа мақсади йўк.

— Бу унинг бурчи, ҳаётнинг маъноси, умри мобайнида у ўзлигини шу нарсага фидо қилади. Зуваласидаги яхшилик қила олиш қобилиятини бутунлай сарфлаб бўлгандан кейингина бандаликни бажо келтиради. Унгача яшашга интилади, ўлимдан кўрқади. Шундай эмасми?

— Йўк, ундай эмас. Кўркув бутунлай бошқа нарса, бу туйғудан худди менинг танишимга ўхшаб одамнинг юраги ёрилиб кетади, сиз айтаётган нарса кўркув эмас, бу бутунлай бошқача — улуғвор, гўзал ҳиссиёт.

— Ажаб, бундай одамлар тақдир ҳукмида битилган вазифасини ато этмагунча ўлиши мумкин эмас,— дедим.— Уларнинг кўпини биламан... Куч-қудратини сарфлаб, ўз бурчини адо этгандан кейингина кўзи юмилади, уларнинг ўлими ҳам бўлакча.

— Тўғри, улар ҳам ўлишади,— деди Нано.— Лекин бундай одамлар ўлимидан кейин қайтадан яшай бошлашади, нима дедингиз, батоно Арзнев? Улар бу дунёдан йитиб кетишади, бироқ заминга ташлаб кетган уруғи боқий яшайди, ҳатто уларнинг номи бутунлай унутилиб кетган чоғда ҳам мева бераверади.

— Сизнинг фикрингиз бир монастирнинг бошлиғи Ефимия онахоннинг гапини эсимга солди,— деди Арзнев Мускиа.— У кишининг нутқи гўзал эди. Назаримда бекитиқча шеър ҳам ёзарди. Бир куни у киши менга:

«Бўтам, ёниб адо бўлган шамнинг муми ўз ҳолича ҳам чиройли кўринади, бироқ ожизгина липиллаб, зулматни ёритиб турган нур унга бўлакча жозиба бахш этади», деди.

— Жуда ажойиб! — деди Нано кўзлари ёниб.

— Ҳа, ажойиб,— деди Арзнев Мускиа ўйчан.— Бу нарсаларни мен ҳам яхши биламан, лекин билиш бошқаю ишониш, эътиқод даражасига ўсиб етиш бошқа... Мен ҳали бу даражага етолганим йўқ... Бунга эришишим мушкул...

Гарчанд у ишонч билан кулимсираб гапирётган бўлса-да, овозида ғусса борлиги сезиларди, кутилмаганда дўстимни бутунлай қайтадан кашф этдим. У ҳозир жуда ҳам мушкул аҳволда, худди елкасига тоғни ортмоқлаб олгандек жони кийналса-да, дардини пинҳон тутарди. Шу аснода менга шундай туюлди-ю, бироқ Арзнев Мускианинг яна илгариги оҳангда гапини давом эттирганини кўриб, бу фикримни нари қувишга интилдим.

— Нега ёвузлик ўлим васвасасини енгишга қодир эмас, деб ҳисоблайсиз, Нано хоним? — деб сўради у.

— Арзнев, бу ҳақда мендан кўра сиз кўпроқ бош қотирганга ўхшайсиз. Саволингизга мендан кўра ўзингиз тўлиқроқ жавоб бера оласиз. Агар жавоб беришга уринсам, биз кулгили аҳволга тушган сўфий билан унинг қавмига ўхшаб қоламиз. Фарқимиз — бизнинг қавмимиз сўфийга қараганда кўпроқ нарса билади.

Нано кулиб юборди.

— Барибир, мен сизнинг фикрингизни билмоқчиман.

— Жоним билан! Биз ёвузлик ўлимдан кўрқкиш оқибатида туғилади, деган қарорга келдик. Агар чиндан ҳам шундай бўлса, бу икки нарса эгизак экан, улар бир-бири билан низо қилиши мумкин эмас.

— Гапингиз тўғри,— деди Арзнев Мускиа.— Бироқ одам боласи яхшилик қилиш ўрнига олижанобликнинг ўзи нима, деб сўрашга ўтса, яхшиликдан асар ҳам қолмайди.

Нано жавоб беришга чоғланганини кўриб, гапини бўлдим, сабаби, Ветровнинг қоғозига кўз ташлаб олишим керак эди.

— Ветровнинг қоғозини ола келдим, деган эдинг-а?

Нано қоғозни менга узата туриб, лазга жавоб берди:

— Ҳадеб донолик қилавермайлик, бекорга калавамизнинг учини йўқотиб қўйяпмиз. Яхшилик дегани ҳаммага хуш келадиган нарса эканига аминман — бор гап шу. Қўлингдан келганига яхшилик қилгину ажир кутма, оқибатини ҳам ўйлама. Йўлингдан қолмай яна яхшилик қилавер. Олижаноблик уруғини сепиб, яхшилик хирмонини

кўтариш учун бундан бошқа ҳеч нарса қилишнинг кераги йўқ.

Мен қоғозни кўздан кечира бошладим. Унда чиндан атрофига аллақандай нуқталар чекилган исмлар ёзилган эди. Баъзи исмларнинг атрофига бешта, баъзилариникига эса атиги иккитагина нуқта қўйилган. Нанонинг исми атрофида ҳам бешта нуқта бор эди.

Мен қоғозни айлантириб кўргач, Арзневга узатдим.

— Нуқталар ҳар хил сиёҳ билан қўйилган экан,— деди у.— Ҳатто қаламда қўйилганлари ҳам бор. Демак, ҳар хил вақтда белгилаб чиқилган.

Мен яна рўйхатни қўлга олдим. Арзнев Мускианинг гапи тўғри эди.

— Бу нимани билдирар экан-а? — худди Нано Парноазовна Тавкелишвили — Ширер мендан эмас, биз удан маслаҳат сўраб келгандек мурожаат қилдим.

— Ветров сизнинг офицерлар билан муносабатингиз тўғрисида бўлмағур гапларни гапиргандан кейин у билан неча марта кўришганингизни эслай оласизми? — деб сўради Мускиа Нанодан.

— Неча марта дейсизми? Ҳозир эслаб кўраман. Ҳар сафар кўришганимизда нима дегани эсимда, айтган гапларига қараб неча марта кўришганимизни санаб чиқиш мумкин.

Нано ўйга чўмди.

— Менга қаранглар, келинлар, бугун бирга овқатланайлик! — дея уларни ўзимга қаратдим.— То биз отланиб бўлганимизча... Нано... Агар ҳиммат кўрсатиб, биз билан бирга борсанг, бу жумбоқни ечардик, ҳар қандай сирасоринг бўлса ҳал этиб ташлардик.

Нано кулимсираб туриб сўради:

— Қаерга таклиф қилмоқчисан?

— Гогининг ресторанига.

— Эшитганману лекин у ерга бориш насиб этмаган.

Қадимий кўшиқларни, гимнларни айтишаркан-а?

— О, айтганда қандоқ!

— Ресторанда гимн айтишгани ғалати,— деди Нано.

— Гоги шундай тартиб жорий этган. У ерга келадиган хўрандалар ҳам бошқача одамлар. Борсанг кўрасан.

— Хонаси келиб қолар,— Нано энгил-бошига бир қур разм солди-да, ўз кийимларини бундай гавжум жойга унча мос эмас, деган қарорга келди.— Яхшиси, бугун шаҳар ташқарисидаги холироқ жойга бора қолайлик... Очiq ҳавода бир мириқамиз, куннинг яхшилигини қаранглар...

— Мен ҳам шундай фикрдаман, Иракий. Бугун бировни кўргим келаётгани йўқ,— деди лаз уни қувватлаб.

— Майли, мен розиман.

Мен извош қўштирмоқчи бўлган эдим, Нано қайтарди:

— Кераги йўқ. Меники маҳкаманг олдида тайёр турибди.

— Бўлмаса кетдик,— деди лаз.— Йўл-йўлакай Ветровнинг қандай одамлигини билишга уриниб кўрамиз.

Извошга ўтираётганимизда Арзнев Мускиа Нанодан сўраб қолди:

— У ёқда қандай ўқишни тугатгансиз?

— Тилшунослик факультетини... Лекин сиз назарда тутаётган нарсани бутунлай бошқа жойда ўрганганман.

— Тушунарли... Одамга ҳамма нарсани ўргатиш мумкин, лекин бу илм эътиқод эмас, имон-эътиқодни ўргатиб бўлмайди. —

Бир неча дақиқадан кейин саман аргумоқлар бизни Ортачала томон учуриб кетди.

— Ветров сизни неча марта кўрганини эслай олмадингизми? — деб сўради Арзнев Мускиа.

— Эсладим... Агар офицерлар тўғрисида гаплашганимизни ҳисобга олмаса, беш марта кўришганмиз.

— Адашмаяпсизми?

— Асло.

— Демак, ҳар галги учрашувдан кейин у исм-шарифнинг атрофига нуқта қўйиб чиққан.

Нано қоғозни қўлига олиб, тикилганча сўради:

— Хўш, нима бўпти?

Менга ҳамма гап ойдек равшан бўлди.

— Қара, сендан кейин Сусаннинг оти ёзилган, унинг ёнига учта нуқта қўйилган, демак, у Ветров билан уч марта кўришган. Сендан юқорида Надежда Ивановнанинг номи бор — учта нуқта қўйилган. Бундан ташқари бу нуқталарнинг қандай қўйилганига ҳам эътибор бер.

Биринчи нуқта ҳамма исм-шарифнинг рўпарасига қўйилган, Ветров улар билан бир мартадан кўришгандан кейин белгилаб чиққан шекилли. Иккинчи сафар танишларидан учтаси билан учрашолмаганга ўхшайди, нуқта қўйилмаган. Учинчи сафар бечора ўз вазифасини бақаму кўст адо этиш учун жон-жаҳди билан тиришгани кўриниб турибди, фақат Алланинг рўпарасига нуқта чекилмаган, холос. Унинг рўпарасида кетма-кет иккитагина нуқта бор, холос.

— Мабодо, Алла бу шаҳардан кетмаганми? — деб сўради Арзнев Мускиа.— У бу аёлни бор-йўғи икки мартагина кўрибди.

— Унинг эрини Темирхоншурага ишга ўтказишди. У офицер,— деди Нано.

— Энди у Аллани кўрмаслиги аниқ. Темирхоншуранинг ўз Ветрови бор, у Аллани топиб олса керак.

Бу гапнинг ҳеч қандай кулгили жойи бўлмаса-да, қаҳ-қаҳ уриб юбордик. Дилтортар одамлар учрашиб қолганда баҳридили очилиб, яйраб кулишлари турган гап.

— Арзнев, бу учрашувлар махсус режалантирилган деб ўйлайсанми? — дея қизиксиндим.

— Махсус дейсанми? — деб сўради у.— Ҳозирча ҳеч нарса деёлмайман...— У ҳамроҳимизга юзланди.— Нано хоним!..

Нано унинг гапини бўлди.

— Менга қаранг, жўнгина килиб Нано деяверинг... Назаримда биз бир-биримизни юз йилдан бери биладиганга ўхшаймиз.

Лаз кулимсираб қўйди.

— Миннатдорман,— деди у қисқа муддатлик сукутдан кейин.— Бироқ сизга ҳурматим шу қадар юксакки, сизлаб гапиришнинг ўзи менга ҳузур бағишлайди. Менинг ҳам бир шартим бор: сиз мени Арзнев ёки лаз дейишингиз, албатта сансирашингиз керак. Мана шундай дўстона мурожаат сизга ярашади, хўп деяверинг, илтимос...

Бу одамнинг самимияти мени лол қилди... Гарчанд унинг илтимоси арзимас нарсадек туюлса-да, мана шу таклифнинг замирида бир кун ичида Нано иккаласининг қалбида туғилган муносабат рўй-рост акс этарди. Бу нарсани Нанонинг ўзи ҳам ҳис этди.

— Охири қасрнинг калитини топди! — деди худди ўзига ўзи гапиргандек ва кувноқ оҳангда қўшиб қўйди.— Лаз дея қолганим яхши.

— Энди Ветров сиз билан нималар тўғрисида гаплашганини эслаб кўринг,— деди Арзнев Мускиа.— Биринчи марта учрашганингларда у нималар деди.

— Қароқчи ҳақида гапирган эди,— деди Нано.— Зака-таланинг ён-верида Мамад деган қароқчи бор экан. Мана шу Мамад Лагодехида бировнинг уйига бостириб кириб, ота-онасининг кўзи олдида бешикдаги боласини бўғиб ўлдирганмишу уйга ўт қўйиб, қочиб кетганмиш.

— Бу нарсани у бошқа хотинларга ҳам айтиб берганикин?

— Айтган.

— Айтганини қаердан биласиз?

— Ўша хотиннинг ўзидан эшитганман. У мени ҳеч

нарсадан хабари йўқ деб ўйлаб, ҳаяжонланиб гапириб берган эди.

— Жуда яхши. Иккинчи марта кўришганингларда у нима деди?

— Яна қароқчи ҳақида гап очди, бироқ бу сафар Абрико дегани ҳақида гапирди. Униси шу атрофда, Гуржистон тоғларида юрар экан. Ёш қизалоқларни ўрмонга олиб кетиб, зўрлар экан. Унинг ҳамма гапи фақат қароқчилар тўғрисида эди...

— Гаплари бир-биридан ваҳимали, тўғрими? — ҳамма нарсани тушуниб-билиб турган бўлсам-да, қизиқсиниб сўрадим.

Арзнев Мускиага ҳам ҳамма гап аён бўлган эди.

— Уларнинг қароқчилару абраглар билан, умуман, қонунга бўйсунмайдиган одамлар билан курашадиган усули мана шу,— деди лаз.

Бу ишлардан яхши хабардор нуфузли бир танишим шундай кураш усули ҳақида шипшигани ёдимга тушди.

— Ветров деганлари ҳар хил овозалар тарқатиш билан шуғулланса керак,— дедим.— Яқинда шунақа бўлим ташкил этилган. Унга бевосита Кавказ жандармериясининг бошлиғи раҳбарлик қиларкан. Бундан чиқди, янги бўлимга алоҳида эътибор беришгаётган экан-да.

Бу гапимни эшитиб Мускиа бирдан кулиб юборди.

— Биласанми, Нано, бу хотинларни, уларга кўшиб сени ҳам ҳар хил овозаларни тарқатишда фойдаланишмоқчи экан,— дедим.— Сен бемалол ўз филантропиянг¹ билан шуғулланаверишинг мумкин. Сургундан қочган бир одамни кўз остимга олиб қўйганман, юборсам паноҳингга оласанми?

— Фикрингларга кўшиламан, лекин офицерлар ҳақидаги сафсатаси нимаси?

— Яширин полициянинг ҳар хил иғволар йиғиладиган қутиси бор. Ветров бу гапларни ўша қутидан олган. Бу ҳам товламачилик, кўрқитиш восиасидан бошқа нарса эмас. Сенга сир-асрорингни яхши биламан, дегандек пўписа қилиб қўйган. Одатда айғоқчиликка ёллаётганда шундай усул қўллашади.

— Топган усули курсин... Вой, ярамаслар-эй!

— Қароқчиларнинг қўлидан қандай кутулиб кетганингни айтиб бермадинг-ку,— дедим суҳбат мавзусини ўзгартириш мақсадида, сабаби, унинг ҳикояси мени қизиқтириб қўйган эди.

¹ Филантропия — буржуазиянинг меҳнаткашларни алдаш ва синфий курашдан қайтариш учун қўллайдиган воситаси.

— Ҳа, рост, кейин нима бўлганини қачон эшитамиз?— деди лаз.

Нано унинг кўзига тик боқиб жавоб берди:

— Олижаноблик ҳақида гап бошлангандагина эшита-сиз, Арзнев Мускиа.

Извошимиз боғнинг улкан дарвозасидан ичкарасига кириб, духан олдида тўхтади.

КЎК ДАФТАР

Орадан уч кун ўтди. Биз деярли бир-биримиздан ажраганимиз йўқ, хоҳ уйда, хоҳ меҳмондорчиликда, хоҳ сайру саёҳатда бўлсин имкони борича вақтихушлик қилишга уриндик, худди ёш болалардек ҳар хил ўйинлар ўйлаб топдик ҳамда ўз майлимизга сўзсиз бўйсундик. Бир-биримизни топганимиздан теримизга сиғмай қувонардик, дўстлигимизга кўз тегмаслигини орзу қилардик.

Бир неча марта Гогининг ресторанига отландигу бироқ ҳар сафар бирон нарса халал бериб, боролмадик. Ниҳоят, бу нарсани пайсалга солиш мумкин эмас деган қарорга келиб, соат бешга — айни хор қўшиқни бошлайдиган вақтга етиб боришга қарор қилдик.

Ресторан роппа-роса соат учда очилиб, то охири хўранда остона ҳатлаб чиқиб кетмагунча ёпилмасди. Бу ерда энг эпчил, уддабурро, хушмуомала ходимлар хизмат қилар, ошпазларининг ҳам тенги йўқ эди. Одатда хор соат саккизгача куйлар, кейин созандари¹ га навбат бериларди. Катта хонадаги учта зина айвондаги ўймакор панжара ва пардалар билан ажратилган махсус хоналарга олиб чиқарди. Уларнинг пардалари ҳамиша очиқ бўлиб, хўрандалар бир-бирини яққол кўриб турар, бу нарса ҳаммани бемалол, очилиб-сочилиб ўтиришга ундайдиган кайфият уйғотарди. Доимий мижозга айланиб кетган хўрандаларнинг қанда қилмай келиши, бир-бирини яхши таниши, дўсту қадрдонлиги бу нарсага изн берарди. Мен баъзан ресторанга янги-янги меҳмон бошлаб келардим, улар дарров эл бўлиб, худди ўз уйда ўтиргандек яйрашарди. Албатта бу нарса Гогининг меҳмоннавозлигининг шарофати. У ҳар қандай одамни ўзига ром қила оларди. Хўранда ресторанининг эшиги очилган заҳоти ўзини мана шундай дўстона самимият оғушида ҳис этарди. Тўғри, бу ерда илгари жангариликда ном чиқарган, муштлашиш-

¹ Созандари — тўрт кишилик шарқона ансамбль.

нинг устаси дидубиелик¹ Орчил эшикбонлик қилар, кийим ечиладиган жойда эса велисцихелик² паҳлавон, девдек Ерванд ишлар, зарурат туғилиб қолса улар нимага кодирлигини намойиш қилишар, бироқ меҳмонларни эҳтиром билан жилмайиб кутиб олишар, ҳазил-мутойиба қилишга, майнавозчиликка, қизиқ-қизиқ янгиликни айтиб беришга уста, кўринишдан ёқимтой, келишган одамлар эди. Сиз ҳали ичкари кирмасданок қувноқ қайфиятга мослашиб, кўнгил очадиган ҳазил-ҳузул, гаройиб ҳангомани эшитиб улгурасиз. Ичкарида сизнинг истиқболингизга Гоги пешвоз чиқмаган вақт камдан-кам бўларди. У ҳамиша кириб келаётган одамни кўриб туриш учун эшикка юзланганча ким биландир суҳбатлашиб ўтирарди. Гогининг ўнг оёғи тиззадан пасти ёғоч оёқ бўлиб, оксоқланиб, лекин жуда илдам юрар эди. Эшикдан кирганингизни кўриши билан суҳбатдошларидан узр сўраб, оҳиста ўрnidан турар, яйраб, қувноқ илжайганча худди лангари кўтарилган қайиқдек истиқболимизга сузиб келарди. Бу асло ясама, сохта табассум эмас, аксинча... Бу туғма табассум бўлиб, унинг самимий, кўнгли очик киши эканидан далолат берарди. Унга қараб туриб, Гоги дўстлар даврасини гуллатиш, яйраб, хурсандчилик қилиш учунгина туғилган деб ўйлардим. Ганчанд шу ерда ишласа-да, унинг ҳисоб-китобга унча уқуви йўқ, ресторан эгаларидан ҳамиша қарз бўлиб юрарди. Ахир ҳар оқшом ҳали у хўранда учун, ҳали буниси учун пул тўлайвергач, шу аҳволга тушмай иложи қанча. Тўғри, бу чикимлар кейин ҳар хил вақтда турли-туман усуллар билан ундириб олинар, бироқ у шўринг курғурнинг умри муҳтожликда ўтарди. Шўринг курғур дейишим ўринсиз туюлиб бирдан ўйланиб қолдим. Ким билсин, бу дунёда Гогидан бахтиёрроқ одамни топиш маҳолдир. Агар бирор яқин танишининг ўлими ёки бошқа бирон кўнгилсиз хабар эшитиб, тундлашиб қолмаса, унинг чеҳраси доим шодумонликдан ёришиб турарди. У ҳамиша бировнинг ғамини ер, ўзи ҳақида ўйлашга вақти йўқ эди. Гогининг ишлари жойида, деган фикр у ўзини ҳамма нарсаи кўнгилдагидек қилиб кўрсата олганидан тугилган бўлса ажаб эмас. Эҳтимол... Ростини айтсам, мен уни туғишган биродаримдек яхши кўрардим. Фақатгина мен эмас, кўпчилик яхши кўрарди. Ўйлаб қарасам, ресторанидаги қувноқ базми-жамшиддан кўра унинг ўзи қисқа нутқию ажойиб ҳазил-мутойибалари билан мени ром этган экан.

¹ Дидубие — Тбилисининг районларидан бири.

² Велисцихе — Кахетиядаги кичкинагина шаҳар.

Бугун, ресторанга янги дўстларимни бошлаб келган чоғимда бизни Гогининг ўзи кутиб олишини истадим. Бироқ ичкарига кирганимизда у кўринмади. Ресторанда одам кам, биз анча барвақт келиб қолибмиз, шекилли. Атиги бир нечта столгина хўрандалар билан банд бўлиб, чап томондаги бурчакда уч киши ўтирарди. Мен уларни дарров танидим — булар Элизбар Каричашвили, Сандро Коридзе, Вахтанг Шалитури эди. Уларнинг ҳам кўзи бизга тушди. Элизбар ўрнидан турди-да, қўл ишораси билан дастурхонга таклиф қила бошлади.

— Менинг холаваччам,— деди Нано.

— Ким? — деб сўрадим.

— Элизбар.

— Элизбарни мен ҳам танийман,— деди лаз.

Мен ҳайрон бўлдим, сен уни қаердан биласан, деб сўрамоқчи бўлдим фикримдан қайтдим, ахир биз Нанонинг яқин ўртоқларимиз, унинг ким билан таниш, кимни танимаслигини билишим керак-ку.

— Тифлисга келганинга қанча бўлди? — дея лазга мурожаат қилди Нано.

— Бу сафарми? — деб сўради лаз.— Бир ойга яқин. Мен бу ресторанга бир-икки марта келганман.

— Балки Гоги билан ҳам танишдирсан?

— Гогини олти йилдан бери биламан. Бу ерга фақат уни кўргани келаман.

Гоги бу ерда ишлай бошлаганига уч-тўрт йил бўлди, демак, улар бошқа жойда танишишган. Бироқ қаерда? Мен кўп нарсаларни сўраб-суриштирмаганим учун афсусландим. Ҳозир бу нарса жуда ҳам муҳим эди.

— Буни қаранглар, кимлар келганини қаранглар! — дея хитоб қилди Элизбар уларнинг столига яқинлашганимизда.— Сизларни қўйиб юбормайман, бирга ўтирамиз. Сандро, Вахтанг, танишинглар: холаваччам Нано, яқин оғайним Арзнев Мускиа, лаз. Ираклийни танийсизлар... Айтмоқчи, булар менинг дўстларим Сандро Каридзе билан Вахтанг Шалитури. Ўтиринглар, ўзингларга қаер кулай бўлса, ўша ерга ўтиринглар. Гоги қани, а? Антика туш кўрдим демабмидим. Бугун мириқиб бир яйраймиз энди!

Элизбар Каричашвили чўнтагидан дастрўмол олиб худди кинтоури¹га тушмоқчидек қаттиқ силкитди.

Бизнинг улар билан ўтиргимиз йўқ эди.

¹ Кинтоури — грузинча қувноқ ракс.

— Биз анови столда ўтира қолайлик,— дедим,— бир пасдан кейин бу ёққа ўтармиз.

Бу гапни айтиш оsonу амал килиш қийин. Элизбар Қаричашвилидан қутулишнинг ўзи бўлмайди. Миясига бирон фикр келдими, тамом, ўла қолса гапидан қайтмайди. Унинг таклифига кўнишга мажбур бўлдик. Аслида-ку Элизбар менга маъқул: очиқ кўнгил, ақлли, киришимли йигит. Сандро Каридзе билан ҳам бир дастурхонда ўтириш мумкин, у гуржилар орасидан етишиб чиққан маърифатли одамлардан бири, эрк учун олиб борилаётган курашлардан четлаб юрар, сабаби, у давлат хизматчиси, яъни цензор эди. У менга ёқар, бироқ кўпчиликнинг ики суймасди. Аммо Вахтанг Шалитуридан хавфим бор. У бир култум ичдими, тамом, кекирдагини чўзаверади. Ичмаган пайтида ҳам у одамнинг жонига тегар, арзимаган нарсаларга ҳам ўпкалайверар, табиатан такаббур ва майда, кўпол ва сурбет одам эди. Мехмонларим бу шахс билан бир даврада ўтиришини истамас эдим, афсуски...

Бу орада хизмакорлар чоғиб келиб, қайтадан дастурхон тузади. Хор ҳам кўшиқ бошлаб юборди. Одатда хор фаолиятини «Шен хар венахи»¹ билан бошлаб, «Шен хар венахи» билан якунлар эди. Элизбар жим бўлиб қолди ва кўл ишораси билан бизни ҳам эшитишга даъват этди. Унинг ўзи ашула айтолмас, бунга яраша овози йўқ эди-ю, бироқ мусиқани яхши тушунар, ижро усулининг назокатини чуқур хис этар, халқ куйларини севар эди. Гогининг ресоранида Элизбар айтган қадаҳ сўзлари доим ҳозиргина ижро этилган кўшиқ руҳи билан сугорилган бўлиб, унинг оҳангию руҳига мос тушарди. Сандро Каридзенинг яхшигина овози ҳам, мусиқани англаш қобилияти ҳам бор, бироқ хор кўшиқ бошлаган заҳоти кўз ёшлари шашқатор оқаверар — бу ўзгартириб бўлмайдиган ўзига хос таъсирланиш эди.

Бир куни Гоги унга қараб туриб: «Сенинг ишларинг антиқа, биродар, кундузи ҳукуматнинг амридаги цензорсан — кўлингга шамшир олиб ҳукумат жазоламоқчи бўлган одамларнинг шўрини қуритасан. Кечкурун бу ерга келиб ўз кўлинг билан жувонмарг қилган одамларингни эслаб кўз ёши тўкасан, шунақами? Нима бало, бу ҳам ўзига хос садизмми?..» деган эди.

Одатда Сандро Каридзе бунақа гапларга сен нимани ҳам тушунардинг, дегандек қўл силтаб қўя қоларди

¹ Ш е н х а р в е н а х и — ток зангини улуглаб айтиладиган қадимий кўшиқ.

Биз «Шен хор венахи»нинг найкамалакдек товланган оҳангларида таъсирланиб, Сандро Каридзе кўз ёшларини артиб ўтирган бир пайтда Элизбар Каричашвили ҳам кўшиққа астойдил қулоқ солиб ўтирарди. Кўшиқ тугаши билан қадаҳини кўлига олди:

— Мен сизларни дастурхонга таклиф этдимми, биринчи бўлиб ўзим гапирмоқчиман,— деди у.— Бугунги ўтиришимизнинг тартиби билан таништириб қўйиш учун бир сафар косагўллик қиламану бу имтиёздан воз кечаман. Бу дастурхон атрофига йиғилган одамларнинг бир-бирига айтадиган гапи кўп. Фақатгина еб-ичиш бизга ярашмайди. Биринчи қадаҳни учрашганимиз шарафига кўтармоқчиман. Сизларни бир-бирингиз билан таништириб чиққанимдан кейин ҳамманинг соғлиги учун ичаман. Ҳар ким истаган гапини гапиради. Шундай қилиб, мен биринчи бўлиб ибрат кўрсатаман.

Элизбар Каричашвили жуда бемалол, яйраб гапирар, биз унинг сўзларини жон қулоғимиз билан тинглар эдик.

— Азиз дўстларим, бугунги кечани шод-хуррам ўтказиш учун ҳамма имконият бор,— дея гапида давом этди у.— Фақатгина овқату ичимлик эмас... ҳатто илоҳий кўшиқлар янграб турибди... Даврамизда бизларни бахтиёр қилиб турган гўзал Нано ўтирибди. Тез орада Гоги ҳам келиб қолади... Келинглар, яйраб хурсандчилик қилайлик, ҳар ким дўстларига кўнглини очсин. Бугун шундай бўлиши керак.

— Шундай бўла қолсин! Биз розимиз,— бу таклифни ҳамма бир овоздан қўллаб-қувватлади.

Фақатгина Каридзе чурқ этмади.

— Ақл ўргатмасанг кўнглинг жойига тушмайди, а,— деди у тўнғиллаб.— Ҳамма нарсага ҳаддинг сиғади. Бу ерга келганлар лаззатли овқат еб, яхши май ичиб маза қилишмоқчи, уларни ўз ҳолига қўйсанг-чи.

— Фармонбардорлик қилма! — деди Каричашвили.— Бу ер сенга цензура эмас, хоҳлаганча ўйнаб-куламиз, ўз эркимиз ўзимизда.

Каридзе кулимсираб қўйди-да, бир дона редискани оғзига сола туриб, ишора қиларкан, бош чайқади. Гўё шу билан мана, кўриб қўй, оғзим ёпилди, энди миқ этмай ўтираман, сен чакагинг тушгунча гапиравер, демоқчи бўлди.

Мен Элизбар Каричашвилининг катта зиёфатларда қисиниб-қимтиниб ўтиришини, баландпарвоз гапларни худди ўзи айтаётгандек хижолат аралаш тинглайдиган одати борлигини билардим. Бироқ дўстлар даврасида у бутунлай ўзгариб кетар, терисига сизмай яйраб, сўзамоллиги тутиб,

Ўзини гапдан тўхтатолмас эди. У инсон бошидан кечирадиган изтироблар ҳақида сўз юрита туриб, бирданига жуда ҳам тезлик ва омилкорлик билан ҳаммани ўйлантириб қўядиган мавзуга буриб юборар ва худди шундай усталик билан гапни даврадагилардан биронтасига боғлар, пировардида яна илгариги мавзуга қайтиб, инсон ғам-андух чекмаслиги керак деган хулоса чиқарар эди. Баъзи бировлар бундай узундан-узок қадах сўзларининг нима кераги бор, деб ўйлашади, лекин улар суҳбатдан кўра ичишга ружу қўйган одамлар. Тўғрироғи, улар тузукрок гап-сўзни ҳам билишмайди. Бундайлар бировларнинг фикрларига бирикки оғиз кўшимча қилишнинг зўрға урдасидан чиқишади. Бирок Элизбар Каричашвили ҳеч қачон меъёрини йўқотмас, кўпроқ ичиб қўйган чоғида ҳам унинг гаплари, барибир, кишига хузур бағишлар эди.

Ҳозир ҳам Элизбар ўз одатича аввало инсоний фазилат ва ҳар биримизни шарафлаб қадах кўтарди. Танишувимиз муносабати билан бу нарса зарур эди. У гапни Нанодан бошлаб, лаз билан тугатди. У ҳеч кимни ошириб мактагани ҳам, ўринсиз таъриф-тавсиф қилгани ҳам йўқ. Ажойиб нутқини қўйидаги сўзлар билан якунлади:

— Ароқдан маст бўлган одамнинг идроки сусайиб, тилини заҳар босади. Майдан кайф қилган одамнинг идроки тиниклашиб, тилидан бол томади. Ароқ хор қилади, май авф этади!..

— Эрталаблари нега бунчалик ёқимсиз бўлишининг сабабини энди билдим,— дея унинг гапини бўлди Каридзе.

Бирок Элизбар пинак бузмай гапини давом эттирди:

— Тақдир фикримиз гўзал, олижаноб бўлиши учун дилимизда майга меҳр уйғотади. Ростгўйлик ва соддадиллик билан фикр юритиб кимлигимизни намоён этишимиз учун дастурхон атрофига йиғилиб ўтиришнинг худди гуржи қўшиғига ўхшашини яхши биласизлар: турли-туман овозларда куйлаймизу битта умумий хорга бирлашиб кетамиз, умумий ғоямиз ҳам ҳар хил фикрлар йиғиндиси — дунёда бундан қудратли бирлик йўқ!.. Мана шунинг учун ичайлик, шу билан гапим тамом!

Нано холаваччасининг косагуллик қилганини ҳеч қачон кўрмаган шекилли, унинг нотиклик қобилиятидан ёқа ушлаб қолди.

— Аслида сен адвокатлик қилишнинг керак экан,— деди у.— Сен бўлсанг, овлоқдаги театр саҳнасини танлаб ўтирибсан.

— Гуржи саҳнасини, Нано,— дея изоҳ берди Элизбар.

— Тўғри, гуржи саҳнасини, — дея унинг гапига қўшилди Нано. — Лекин шунақа чиройли гапирар экансанки!..

— Гўзаллигу мафтункорлик қонларингда бўлса керак, — деди Вахтанг Шалитури жилмайганча Нанога юзланиб. — Мен бу нарсага Элизбарнинг нутқини эшитиб, сизни кўрган заҳоти ишонч ҳосил қилдим.

Биз яна қадаҳ уриштирдик. Ўзаро суҳбат бошланган пайтда хор кахетин мравалжамиерисини куйлашга тушди. Элизбар яна сукутга чўмди, Каридзе эса одатдагидек рўмолчасини қўлига олди. Эҳтимол, бу одамларни куй-кўшиққа ҳаддан ташқари ихлоси бир-бирига яқинлаштирган бўлиши мумкин, бундан бошқа ҳеч қандай восита уларни дўстлаштиришга қодир эмас. Қолганлар ҳам кўшиқни жим ўтириб тингладик, бироқ кўпинча бундай пайтда кимдир жимликни бузади ва яна суҳбат бошланиб кетади.

— Нано, нега сизни илгари кўрмаганман? — деб сўради Шалитури. — Тифлисида турасизми ўзи?

Ростини айтсам, мени Шалитурининг одобсизлиги, «бекам» ёки «хоним» иборасини қўшмай Нанонинг отини айтиб мурожаат қилгани ажаблантирди. Бу нарса Нанонинг ҳам иззат-нафсига тегиб кетганини пайқадим.

— Мен ҳали у ерда, ҳали бу ерда яшайман, батоно Вахтанг, — деди у таъкид билан. — Кўпроқ умрим Тифлисида ўтади. Наҳотки, менга кўзингиз тушиб, эътибор беришингиз шарт бўлса?

— Мен ҳарбий комендантнинг адъютантиман, — деди Шалитури Нанодан кўзини узмай. — Мени ҳамма танийди, мен ҳам ҳаммани биламан... Қандай қилиб сизни пайқамай қолганимга ҳайронман.

— Яхши ҳамки комендант эмассан, — деди Каридзе ҳамон кўшиқдан таъсирланиб сархуш бўлиб ўтираркан.

Шалитури унга кўз кирини ташлагач, яна ўгирилиб олди.

— Уни қаранглар, худди осма соатдаги каккунинг ўзгинаси. Бошини чиқариб «какку»лаб кўяди-ю, яна инига кириб кетади.

Бу ўхшатиш Элизбарни шу қадар хурсанд қилиб юбордики, куйни унутиб хандон ташлаб кулди ва шу заҳоти яна жим бўлиб қолди. Нано вазадан битта олма олди-да, пўстини арча бошлади. Арзнев Мускиа Шалитурига узок тикилиб тургач, кўзларини олиб қочаркан, елкасини қисиб қўйди. Қўлига ўтмас пичоқ тушиб қолган эканми, Нано олмани эплаб арча олмади.

— Лаз, қарашворсанг-чи! — деди у юраги сиқилганидан.— Жоним азобда қолганини кўрмайпсанми?

— Опке, мен арчиб бера қолай,— деди Шалитури унинг кўлидан олмани олишга уриниб.

Унинг бу хатти-ҳаракати сурбетликка ўхшаб кетди.

— Афу этасиз, Нано хоним, мен аёллар даврасида ўтириб ўрганмаганман, гумроҳлик қилиб қўйишим мумкин,— деди у кўзини қисганча ва негадир қизариб кетди.

Нано Шалитурининг кўлини нари суриб, олма билан пичоқни Арзнев Мускиага тутқазди.

— Вахтанг, неча ёшга кирдинг? — Шалитурига ҳаммамиздан кичкиналигини ва ҳаддидан ошмаслигини таъкидлаб қўйиш учун атайлаб сўрадим.

Шалитури бармоғи билан мен томондан лаз ва Нанога қараб чизик тортди-да:

— Сизлардан тахминан ўн ёш кичикман,— деди ва ўз жавобидан қувониб, қаҳ-қаҳ уриб кулди.

Биз учовлон Шалитурига ёқинқирамадик ва у қандай бўлмасин жиғимизга тегишга ҳаракат қиларди.

— Қаранглар-а, у жуда ҳам ёш экан-ку! — деди Каридзе.

— Менимча ёшимиздаги фарқ каттароқ бўлса керак, батоно Вахтанг,— деди Нано.— Мен ўттиз олтига кирганман.

Сандро Каридзе Нанога ажабланиб қаради.

— Сиз йигирма беш ёшдасиз,— деди Арзнев Мускиа қатъият билан.— Ҳеч ким бундан катта ёш бермайди.

Мен унинг фикрига қўшилдим, ростдан ҳам Нано йигирма беш ёшга ўхшар эди.

Бироқ Шалитури тилига эрк берганди.

— Аёл киши, барибир, аёллигига боради,— деди у.— Тилинг заҳар, кўлларинг ювуксиз бўлса ҳам, барибир, олмани сен арчиб беришингни истайди.

Арзнев Мускиа индамади, бошқалар ҳам чурқ этишмади. Хор мравалжамиерини тугатганида ҳам ҳеч кимдан садо чикмади. Тўсатдан Элизбар ирғиб ўрнидан турди-да, қадаҳини тўлдириб, хитоб қилди:

— Жаноблар! Бу қўшиқ одамларга тинчлик, хотиржамлик бахш этиш учун яратилган. Бизнинг даврамызда аксинча бўлиб қоляпти. Мен бунга қаршиман, барибир, меҳр-оқибат учун ичишингизни таклиф этаман. Кахетин мравалжамиерисида таърифланган муҳаббат учун, ёвузлигу душманлик барбод этган нарсаларни қайтадан тиклайдиган меҳр учун қадаҳ кўтармоқчиман.

У ўз қадаҳини бўшатди.

— Ёвузлигу душманлик барбод этган нарсаларни фақат ёвузлигу душманлик билангина тиклаш мумкин. Бундан ўзга чора йўк! — деди Шалитури баланд овозда. — Кахетин мравалжамиерисиди ҳамиша қулоғини динг қилиб турадиган душман бизни тор-мор келтирмаслиги учун шундай қилишимиз керак, дейилади.

У ўзига май қуйди.

— Йўк, — дея гапга аралашди Сандро Каридзе. — Бу қўшиқда меҳр-оқибат мадҳ этилади, олдин муҳаббат улуғланиб, кейин сен айтган нарса ҳақида гапирилади. Меҳр-оқибат ҳар қандай душманни енгадиган бирдан-бир омил. Қуй ҳам, қўшиқ ҳам асрлар синовидан ўтиб дунёга келган, уларнинг ҳар хил талқини бўлиши мумкин эмас.

Мен унинг гапларини мароқ билан эшитдим. Сандро Каридзенинг худди жойига қараб кийинишига ўхшаб, икки хил гапириш усули — одатдаги суҳбат тарзиди мунозарага ундовчи нотиклик хусусияти бор эди. Унинг одатдаги нутқиди қисман ҳазил-мутойиба, кўпроқ ҳаёсизлик бўлади. Бу нарса хоҳлаган одами билан истаганча гап сотиш, кўнгли тусаган мавзуда, ҳатто чор тузумининг ярамаслиги-ю, дунёнинг адолатсизлиги ҳақида билағонлик қилишга имкон берарди. Бунақа пайтда у шундай жумбоқ ва сирли гапларни гапирардики, уларнинг маъносини ечишга ҳатто Сулаймон пайгамбарнинг ҳам ақли ноқислик қиларди. Унинг мунозарага ундовчи нутқи эса тушунарли ва равон. Агар унинг иши гап билан битгудек бўлса, шу тилда гапириши керак. Шу боис у ўзини ҳамиша жиловлаб турар, мавқеига путур етказиб қўйишдан чўчир, бироқ барибир кутилмаганда ҳозиргидай ёрилиб қолар ва бундай портлашлар жуда ҳам ёрқин бўлар эди. Ҳозир ҳам худди шундай портлаш яқинлашиб келаётганини ҳис этиб, тикилиб турдим.

— Менимча, жаноб Сандронинг гапи ҳақиқатга яқин, — деди Нано.

— Мен ҳам муҳаббат билан олижанобликка қарши эмасман, — деди Шалитури Нанога қараб. — Айниқса, Кахетин мравалжамиерисиди куйланса роҳат қиламан. Фақат тор-мор келтирилган нарсани тиклаш, тортиб олинган нарсани қўлга киритиш учун шафқатсиз бўлиш, одам ўлдириш, душманни яқсон қилиш керак, демоқчиман. Бунинг учун муҳаббат эмас, нафрат керак! Фақат нафрат!

Ҳамма нима дейишини билмай довдираб қолди, ўртага жимлик чўкди, кутилмаганда бу жимликни бузиб, бировнинг:

— Муҳаббат ҳамма нарсага қодир,— деган овози эшитилди.

Бу бизнинг даврамизга яқинлашиб келаётган Гогининг овози эди.

— У нималарга қодир? — деб сўради Шалитури.

— Ҳатто сен айтган нафратга ҳам қодир,— деди Гоги ва ҳамма билан саломлашди.— Яхши ўтирибсизларми, дўстлар? Кечангиз хайрли бўлсин, бекам. Агар ижозат берсангиз сизлар билан бирпас ўтирсам.

Нано унга хайрат билан боқаркан, оҳиста бош ирғаб, шивирлади:

— Ё тавба? Бу нарсаларни тушимда кўрмаётганмикинман...— у кулиб юборди. Шу пайт Шалитури асабийлик билан гап қўшди:

— Бу нарсалар худди довдир Тадеознинг пойинтар-сойинтар фикрларига ўхшайди.

— Тадеоз? — Нано Гогига қарамасликка уриниб гап қотди.— Ким у? Ҳеч эшитмаган эканман... Қайси даврда яшаган у?

Нанонинг саволи Шалитури билан Элизбарнинг қувноқ кулгисига сабаб бўлди.

— Биласанми, Нано, Тадеоз — Вахтангнинг тарбиячиси. Унинг исми-шарифи Тадеоз Сахелашвили. Бир пайтлари роҳиб бўлган экан. Ўз майличами ё ҳайдаб юборишганми, ишқилиб монастирдан кетган. Кейин ўқитувчилик қилган, бироқ гимназияда ҳам иши юришмаган — ҳайдалган, бунисига мен гувоҳман, кўз олдимда қувиб солишган, охири тарбиячиликка ёлланган. То тақдир уни Вахтангдек думбултентак билан учраштирмагунча уйма-уй юриб мураббийлик қилган. Вахтангни кўриб саъй-ҳаракатлари беҳуда кетаётганини тушунгану жуфтакни ростлаб қолган. Ҳозир қишлоқма-қишлоқ юриб китобфурушлик қилаётганмиш.

— Бу ишини ҳам ташлабди,— деди Шалитури.— Китоблар ҳам фаҳш нарсаларга тўлиб кетганмиш. У ўзига янги иш топибди. Ҳозир Тианетида яшаркан, ўрмон кезиб ёввойи нок билан олмаларни пайванд қилармиш. Яхши ҳосил битса, чўчкаларга озик бўларкан.

— Ҳайронман, китобларни Сандро Каридзе кўздан кечираётган бўлса, қандай қилиб фаҳш нарсалар ўтиб кетди экан?

— Мен нафис сўз санъати билан шуғулланаман, Элизбар,— деди Каридзе.— Бу нарса омиларнинг, амал-парастларнинг қўлига тушиб қолмаслиги учун интиламан. Менинг бу уринишларим юртимнинг равнақи учун хизмат

қилишига ишончим комил. Бебаҳо санъат дурдоналарига цензуранинг тиши ўтмайди. Цензура уларнинг кўзни ўйнатадиган жилоларини хиралаштиролмайди. Бироқ истеъдодсизликнинг дидни ўлдирадиган хира, ўлик ранги ҳам бўлади. Мен мана шу нарсага қарши курашаман, азизим Элизбар.

— Тадеоз бечора яхши одамга ўхшайди,— деди Арзнев Мускиа тўсатдан.

— Жуда ҳам ажойиб одам,— дея унинг гапини қувватлади Каричашвили.

— Барибир менга муҳаббат қандай қилиб нафрат уйғотишини тушунтириб бер,— деди Шалитури Гогига.

— Хўп, жавоб бераман,— деди Гоги.— Бироқ олдин сен нафрат қандай қилиб вайрон бўлган нарсани тиклаши мумкинлигини тушунтириб бер.

— Қандай бўларди? Жуда ҳам осон,— деди Шалитури.— Биз гуржилар жонсиз вужудларимизни шу кунгача қандай қилиб сургаб келганимизни ўзинг яхши биларсан? Аждодларимиз ғанимларни чурчхеламию пеламуши¹ билан кутиб олганми? Юртимизга бостириб кирган ёв шаҳарларимизни забт этган, бош эгмаганларнинг ҳаммасини қатли ом қилган... Душман баъзан дўстга ўхшаб устамонлик билан ҳам келган, ишончимизни қозонгандан кейин ҳукмини ўтказиб, энди сувдан ҳам сокин, хасдан ҳам хор бўлиб юришимиз кераклигини уқтиришган. Шунда ҳам тақдирга тан бериб, жим туравериш керакмиди? Хўш?! Ғаним эса кўрқоғу сотқинларни, туғишган биродарига хиёнат қилган, эмин-эркин юрган одамни қулга айлантирган, имонини сотиб, ўтмишга туфурган кимсаларни шарбат билан сийлайди...— Вахтанг Шалитури ўрнидан туриб кетди, қизариб-бўзариб қўлларини мушт қилиб тугди.— Душман ким бўлишидан қатъий назар, четдан келгани ёки ўзингдан чиққани, қилич билан, ўт-олов билан тузоққа илинтириш, қашқирларга ем қилиш, заҳарлаш, ўлдириш керак!.. Бу йўлда ёлғон гапириш, хиёнат қилиш ҳам мумкин! Ҳаммаси адолатли ҳисобланади!..— У тўсатдан гапдан тўхтади, гўё узоқ вақтдан бери юраги тубига чўкиб ётган қаҳру ғазабини тўкиб, енгил тортгандек жимиб қолди. Жойига ўтираркан, тўсатдан қизишиб кетгани учун хижолат чеккандек қўлларини артди.— Яхшими, ёмонми, барибир, бу нарсалар сеники,— дея анча ўзини босиб гапини давом эттирди у.— Биров келиб ҳамма нарсани ер билан яксон қилса... Душман сени қириб ташламоқчи...

¹ Ноз-неъмат маъносида.

Сен уни кучоқ очиб кутиб олсанг, меҳр-оқибат кўрсатсанг, ёвузликларини авф этсанг... У вайрон қилган нарсалар ўз-ўзидан тикланиб қоладими? Йўқ! Ҳеч қачон! То душман уринишлари зое кетишини тушуниб, даф бўлмагунча ундан нафратланиш, ўлдириш, қириш керак. Ундан қутулишнинг бошқа йўли йўқ. Фақатгина нафрат туфайли, қурбонлар эвазига озодликка эришиш мумкин! Сизлар оёққа қалқиб, муҳаббат ҳалоскоримиз, деб кўшиқ айтмоқчисизлар... Агар эркни яхши кўрсанглар, поймол этилган нарсаларни қайта бунёд этадиган кунларга етишни истасанглар албатта нафратланишларинг керак. Нафратланишинглар шарт!.. Шундан кейингина меҳр-муҳаббат учун бажонудил қадаҳ кўтараман, ҳар нарсанинг ўз ўрни бор!

Ўртага жимлик мўкди. Йўқ, даврадагилар Шалитури-нинг фикрлари янгилигидан эси оғиб қолгани йўқ. У пайтларда бундай жангвор фикрли одамлар айниқса, ватан-парварлик руҳидаги ёшлар кўп эди. Бироқ Шалитури ўзича бирон янги гап айтгани йўқ, бор-йўғи унинг асабий, жиззаки қуюнчақлиги ўзига ҳос эди, ҳолос.

— Вахтанг,— деди Каричашвили ўрнидан тураркан,— аслида сен адъютант эмас, террорчи бўлишинг керак. Мана энди вақти-соати етибди... Ваҳоланки, сенга илгарироқ шундай қил, деган эдим. Бундан ташқари...

— Тўхтаб тур, Элизбар, менинг унга айтадиган гапим бор,— дея унинг гапини бўлди Гоги.

— Майли, гапира қол. Кўрдинларми, мен қанақа косагулман. Ҳаммага имтиёз беравераман,— деди Элизбар қулиб.— Гапир, Гоги!

— Сен ота-бобомиз душманни қилич билан кутиб олган, дединг,— дея гап бошлади Гоги.— Тўғри, доим шундай бўлган... Лекин энди курашадиганларнинг ўзи йўқ... Улар қаерда биқиниб ётишганини биласанми? Ҳозирги гуржилар, бўлғуси, гуржиларнинг ота-боболари нега кураш-маяпти, нега ҳеч кимни ўлдиришмаяпти, нега улар сувдан ҳам сокин, хасдан ҳам хор, нега?

— Халқ обакидандон билан шақилдоққа сотилган,— деди Шалитури.

— Жуда ҳам унчалик бўлмаса керак, батано Вахтанг,— дея гапга аралашди Нано.— Жуда ҳам сиз ўйлаганчалик эмасдир. Халққа нима бўпти? Сизнингча у қандай хусусиятини йўқотиб қўйган?

— Нафратини деб айтдим-ку.

— Йўқ, нафратини эмас,— дея эътироз билдирди Нано.— У муҳаббатини йўқотиб қўйган. Эркака, ватанга, ўз давлатига муҳаббатидан айрилган.

— Нима дедингиз, Нано хоним? — Сандро Каридзе пешонасини тириштириб, Нанога қизиксиниб тикилди.

— Бундай дейиш мумкин эмасми? — деди Каричашвили кулиб. — Цензура изн бермайдими?

Каридзе бармоғи билан столни тақиллатганча ўйланиб қолди.

Гоги ҳам кўз қарашларини бу хоним қўллаб-қувватлаши мумкинлигини кутмаган эди. Бироқ у Нанога жуда бўлакча, худди ўрталарида уларни боғлаб турадиган ҳамда бошқалардан пинҳон тутиладиган сир-асрор бордек қараб қўйди.

Назаримда, бу сирга Арзнев Мускианинг ҳам дахли бор эди. У дам Нано билан Гогига тикилар, дам саватчада келтириб қўйилган цоқхалидан кўз узмасди. Лаз, Нано ва Гоги руҳан бир-бирига яқин одамларга ўхшайди, лекин уларнинг бошқалардан пинҳона қандай сири бўлиши мумкин?

— Хали ҳеч нарса ойдинлашгани йўқ, — деди Арзнев Мускиа ўртага чўккан жимликдан фойдаланиб.

Унинг гапи Гогини ўзига келтирди, худди осмону фалакдан ерга тушиб қолгандек лазга синовчан тикилди.

— Мен тушунтириб беришга ҳаракат қиламан, — дея чала қолган фикрини давом эттирди Гоги. — Биров бировни бесабаб ўлдирмайди, тўғрими? Қароқчи бойлик топиш учун қотиллик қилади. Бирон подшо, шоҳ, султоннинг хизматидаги гуржи ўз қасамёдига садоқатидан ёки унвони ошишини, бирон мукофот олишни ўйлаб одам ўлдиради. Агар масаланинг моҳиятига чуқурроқ қаралса, у ҳам бирон нарса орттириш, келгусида муҳтожлик кўрмаслик учун одам ўлдиради-а, лекин буни тан олгиси келмайди. Бундан ташқари у ўзини одам ҳисоблаб, ваҳшийликни инсоний хусусиятлар билан хаспўшлайди. Аслида унинг мақсади битта... Яна бошдаги гапга қайтайлик... Шундай қилиб, юртингга душман бостириб келди, асрлар мобайнида қарор топган турмуш тарзингни бузди, имон-этиқодингни оёқос-ти қилди, юртдошларингни кул қилиб, борса келмасга жўнатиб юборди-ю, лекин ўзи кетишни хаёлига ҳам келтирмайди... Бундай пайтда ғанимингни ўлдиришдан бошқа чоранг йўқ, фақатгина ёмон кўрганингдан эмас, сен суйган нарсани тортиб олгани учун у ўлимга маҳкум. Жангу жадалда шижоат бахш этадиган, ўз эрки учун ўлимга йўллайдиган нарса нафрат эмас, муҳаббат. Лекин биз муҳаббатнинг йўригига юришни унутиб қўйдик. Бунинг сабаби нима? Бунинг сабабини Нано хоним топиб айтди — биз эрка, ватанга, давлатимизга бўлган муҳаббатимизни йўқотганмиз. Бир-биримизни бўғизлаш, ўлдириш орқали

йўқотган нарсамизга эриша олмармикимиз? Дунёда бундан кўра яхшироқ воситалар ҳам бор-ку. Қирғинбарот фақат қирғин келтириб чиқаради, зўравонлик эса фақат зўравонликни, бу умуман ақлга хилоф нарса. Тўгри, бу бутунлай бошқа гап. Бироқ ёвлашиб яқсон этилган нарсани фақатгина муҳаббат билан тиклаш мумкин¹. Мен бу гапга ишонаман ва шунинг учун қадах кўтараман.

Гоги қадахини лабига олиб борди.

— Тўхтаб тур, Гоги! — дея кичкирди Элизбар. — Бу гап учун косалаб ичиш керак. Агар кайф қилмасак энди гапимиз қовушмайди.

У Гогига лиммо-лим тўлдирилган косани узатди.

— Менга ҳам, — деди Нано. — Хозир кайфим чоғ. Менга тамаки билан бир коса май беринглар. Мен ҳам гапирмоқчиман. Косани тўлдир, лаз!

— Косани-я? — деди Қаричашвили ҳайратга тушиб.

— Ҳа, косани!

— Маст бўлиб қолиб, йиғлашга тушсанг-чи? — деб сўрадим.

— Барибир! — деди Нано кулиб.

Арзиев Мускиа Нанонинг косасини олиб мусаллас куя бошлади. Шалитури Қаричашвилига ўгирилиб, паст овозда, лекин ҳамма эшитадиган қилиб гапирди.

— Қуйишга уста экан. Нима у официантларданми?

— Йўқ, жаноблари, — дея хотиржамлик билан жавоб берди лаз.

— Жаноб олийлари! — дея изох берди Шалитури.

— Йўғ-э? — деди лаз ажабланиб ва май тўла косани Нанонинг олдига қўйди.

Ҳамма эсанкираб, нима қилишини билмай қолди. Иккала томоннинг айтган ҳар қандай гапи жанжалга сабаб бўлиши аниқ. Жим туравериш ҳам мумкин эмас, Шалитури меҳмонни иккинчи марта ҳақорат қиляпти. Жим туравериш уни ёқлаш деган гап. Агар яна хор қўшиқ бошламаганида бу нарса қандай ғавғога сабаб бўлишини ва биз ўзимизни қандай тутишимиз мумкинлигини тасаввур қилолмайман. Ҳа, «Чона» жонимизга ора кирди, бизларни хотиржам қилиб, ўйлаб иш тутишга ундади.

— Бунчалик газабга мириб, қутурнишининг сабаби нима? — деб сўради Қаричашвили.

— Унвон беришни пайсалга солишаётган бўлса керак, — деди Қаридзе хушламай.

Шалитури индамади, худди голиб чиққан одамдек кибр

¹ «Мравалжамнери» қўшиғининг сатри.

билан асабий илжайганча жим ўтираверди. Самниашвилининг овози бизни масрур этиб жаранглар эди: «Деди, чонас могахсенеб...»¹ Нано ҳам жим бўлиб қолди, лекин у кўшиқ тингламас, назаримда Шалитурининг сурбетлиги нимага сабаб бўлиши мумкинлиги ва бу вазиятдан қандай кутулиш ҳақида бош қотирарди. Мен эсам нима қилишим кераклигини яхши билардим, шу боис кўшиқ тугаши билан қадаҳ кўтардим.

— Мен гап бошлаб бераману яқунлашни Нанодан илтимос қиламан,— дедим.— Аёл киши бизнинг муҳаббат ҳақидаги ҳамма гапларимизни қандай қилиб умумлаштиришни яхши билади. Сандро билан Арзневдан олдин гапираётганим учун узр. Меҳмонларни бу ерга мен бошлаб келганим учун ҳам жим туролмайман. Уларнинг вақтини хуш қилиш менинг бўйнимда. Меҳмонларимнинг дилини огритишгани учун ҳам жавобгарман. Шунинг учун Арзнев Мускиа менинг узримни қабул эт... Нималар бўлаётганини ўзинг кўриб, билиб турибсан. Биз бу гумбаз тагида учрашиб қолдигу жуда юксак ва илоҳий нарсалар ҳақида гаплашяпмиз, бир-биримизни ҳурматлаб, яхшиликка сажда қиляпмиз. Афсуски, захар-заққум сўзлар бўсагамиздан ёпирилиб кирди-да, худди иморатга қўйилган порохдек ота-бобомиздан мерос қолган тартиб-қоидаю туйғуларимизни парчалаб ташламоқчи... Ҳа, қаторимизга душман дориди... Демак, энди биз муҳаббатни юрагимиздан юлиб ташлашимиз, муқаддас нарсаларимиздан ваз кечишимиз керакми? Юрагимизга нафратни жо қилиб, бир-биримизни йўқотайликми? Йўқ, биз бундай васвасга учмаймиз. Ёвузликка бағри кенгликни қарши қўйиб, қон тўкилмайдиган жанг эълон қиламиз. Бу синов жараёнида муҳаббатимиз янада чиниқади, руҳан юксалиб, ўзимизни қандай тутишимиз зарурлигини англаб етамиз. Адоват вайрон қилган нарсани муҳаббатгина тиклашга кодирлигини доимо ёдда тутамиз. Душманлик нимага кодиру муҳаббат нимага кодирлигини амалда исботлаб берамиз. Косангни қўлингга ол, Арзнев Мускиа, сенга хуш кетди. Яшаш — чидаганга чиқарган.

Назаримда мен Шалитурининг ўпкасини босиб қўйиш ва лазни мурасага келтириш учун қўлимдан келган ҳамма нарсани қилдим. Бундан ортиқ яна нима ҳам дейишим мумкин?

— Фикрингга унчалик қўшилмайман, Ираклий,— деди Арзнев Мускиа ўрнидан тураркан.— Тўғри, бу нарса биз

¹ «Онажонгинам, сенга чону айтамыз». (*Кўшиқ сўзлари.*)

ўйлагандан кўра чигалроқ. Оз сонли халқнинг қисмати оғирлигини ҳаммамиз ҳам яхши биламиз. Одамлар ўзларини ўтга-чўққа уриб, бирон тadbир излашади, лекин саъй-ҳаракатлари беҳуда. Жаҳолатнинг тугуни мана шунда. Жаҳолатга берилган одам хато қилиши осон, шундай эмасми? Кимлигидан қатъий назар — ётми, ўзми — биз гуржилар унинг ахволини ҳис этишимиз, кечиришимиз, ўйлаб кўришга имкон беришимиз керак. Майли, батоно Вахтанг бир-икки оғиз ортиқча гап айтиб юборган, мен унинг ҳазилини тушунмаган бўлсам ҳам, барибир, уни кечирдим, бундан кейин бир-биримизни чалпимаймиз, деб ўйлайман...

— Борди-ю, кечирмаганинга-чи? — дея унинг оғзига урди Шалитури.— Нима қилган бўлардинг?

— Бу менга нима таклиф қилинишига боғлиқ, батоно,— бамайлихотир жавоб берди лаз.

— Борди-ю, мен дуэлга чиқишни таклиф қилсам-чи? — дея хаҳолаб кулди Шалитури.

— Мен бу таклифни рад этардим. Дуэлга чиқиш мен учун уят.

— Э, шунаками? Нега энди? — заҳаролуд илжайиб сўради Шалитури.

Арзнев Мускиа унинг саволига жавоб бермади. Ҳамма бирон кўнгилсизлик юз беришини кутиб, жимиб қолди.— Ён-веримиздаги столда ўтирганлар ҳам хушёр тортишди. Лаз залга бир кўр назар солиб чиққач, ўгирилиб Гогининг кўзига тикилди ва унинг нигоҳидан ўз саволига жавоб ололди, шекилли, секин ўрнидан тураркан, Нанога мурожаат қилди:

— Нано, мени маъзур тутасиз. Бир иш қилишимиз зарур... Гапимга ишонинг, ҳеч нима бўлмайди-ю, барибир, маъзур тутинг... Сиздан ҳам узр сўрайман, Сандро-батоно,— шундан кейингина Арзнев Мускиа Шалитурига юзланди:— Дуэлга чиқишимнинг уятлиги шундаки, ҳар жиҳатдан сиздан қўлим баланд.

Мен ҳозир уларни ажратиб кўйишим керак, бўлади, деган хаёлда ўрнимдан сакраб турмоқчи эдим, Гоги тиззамга қўлини қўйди.

— Қимирлама, Иракий,— деди у шивирлаб.

Ҳозир қандай воқеа юз бериши мумкинлигини тасаввур қилолмай бошим қотди. Бу нарсани Арзнев Мускиадан бошқа ҳеч ким билмасди. Нанонинг рангида ранг қолмаган, Каричашвили нимадир демоқчи бўларди-ю, бироқ баттар ишнинг пачавасни чиқариб кўйишдан қўрқиб, ботинол-

масди. Каридзе эса жуфтакни ростлаб қолишни мўлжаллаб эшикка ўгирилиб олган эди.

Вахтанг Шалитури май тўла қадахни кўлига олди.

— Кўлингиз баландлигига ишонч ҳосил қилмоқчиман,— дея мусалласни лазнинг юзига сепди. У эпчиллик билан ўзини четга олди, мусаллас фақат енгига сачради, холос.

— Қани, исботланг, бўлинг,— деди Шалитури.

Арзнев Мускиа бош чайқаб кўйди-да, чўнтагидан тўппонча олиб Гогига узатди.

— Нишонни аниқ уришинг керак, бўлмаса шифтни расво қиласан,— деди.

Нано бақириб юбормаслик учун лабларини қаттиқ химариб, кўли билан кулоқларини беркитди. Гоги ўтирган жойида орқага сурилиб, тўппончани кўлига олди.

— Э-э-ҳ! — деди у.— Яшаш — чидаганга чиқарган. Ирақлий шундай деди, шекилли, а?

— Ҳо! — дея ишора қилди лаз ва бўш идиш шифтга қараб учди.

Шу заҳоти ўқ овози эшитилиб, косанинг майда бўлак-лари жаранглаб ерга тушди. Гоги тўппончадан чиқиб турган тутунни пуфлаб, ўпиб кўйди.

— Бунақа яхши қуролни қаердан топар экан-а, бу одам? Мўлжаллаб ўтиришнинг кераги ҳам йўқ, тўппончанинг ўзиёқ нишонни топиб олади, худонинг ўзи паноҳида асрасин.

— Яхши тўппонча эканми? — дея атайлаб сўради Арзнев Мускиа.

— Яхши ҳам гапми?!

— Ундай бўлса, сен ола қол.

Гоги лазга синчков тикилди, уларнинг нигоҳи тўқнаш келгач, бирдан чехраси ёришиб кетди. Тўппончани чўнтагига сола туриб:

— Майли, чўнтагимда тура қолсин,— деди.— Зарурат туғилиб қолса, шаҳарма-шаҳар кезиб, бўш идишларни отиб юрармиз.

— Худо шундай кунга етказса, авлиё Георгий Илорскийга атаб бўйинг баравар шам ёқардим.

Орага ўлик сукунат чўкди.

— Жуда зўр отар экансиз, батоно Гоги! — деди ҳайратга тушган Нано.

— Унчалик эмас. Бундан тузукроқ ҳам отиш мумкин, Осмонга отилган тангани ерга туширмайдиганлар ҳам бор... Лаз шунақа мерган — ўнтадан тўққизтасини бехато уради!

Ажабланарли жойи шундаки отилган ўқ вазиятни

юмшатди. Нано билан Гогининг гапи суҳбатга бутунлай хотиржам руҳ бағишлаши керак эди. Бирок...

— Ўтирсанг-чи, нега ҳайкалдек қақкайиб турибсан,— Каричашвили Шалитурига кулиб гап қотди.

Шалитури кимир этмай тураверди.

— Жим бўл,— деди у совуққина ва Гогига юзланди.— Сизнинг мерганлигингиздан нима фойда? Агар иш отишишга бориб етса... Худди масхаравозлардек хунар кўрсатишинглар мумкин... Сиз ҳам, унингиз ҳам... Аслида...

— Хўш? — деди Гоги.

— Аслида кўлинглардан хотинларнинг кўнглини овладан бошқа нима келади? Бунинг учун милтигу замбаракнинг кераги йўқ. Ҳар қанча мерган бўлганингларда ҳам бирон фойдаси борми? Сизларга мерганликнинг нима кераги бор?

Шалитури кулиб юборди.

— Бизнинг кўлимиздан нима келиш-келмаслигининг сенга мутлақо даҳли йўқ, йигитча,— деди Гоги куруққина.— Лоақал сенга ўхшаган сурбетнинг эсини киритиб қўйиш учун ҳам отишни билишимиз керак.

— Кўркиб кетди деб ўйлаяпсизми? — Шалитурининг жаҳолати яна хуруж қилди.— Йўқ, гап бунда эмас. Биз отишдик ҳам дейлик... Мен аяб ўтирмайман. Сизлар латтасизлар, мени ўлдиролмайсизлар. Буниси менга тўғри келмайди. Ҳеч ким Вахтанг Шалитури ўлимдан кўрқар экан, деган хаёлга бормаслиги керак. Қаранглар! — у чўнтагидан тўппончасини олиб, ўқларини чиқарди-да, столга қўйиб, овоз чиқариб санай бошлади.— Енки, синки, са, енки, бинки, синки чиқ!

Ўйин тартибига биноан Шалитури куръа тушган ўқни қайтадан тўппончага жойлади-да, тепкини кўтариб, ўтирганларни бир-бир кўздан кечириб чиқди.

Унинг кўнглида қандай нияти борлиги менга қоронғи эди, бошқалар ҳам ажабланиб қараб туришарди. Фақат Элизбар Каричашвилигина ошнаси қандай оҳанжама кўрсатиши мумкинлигини яхши биларди. Шу боис Шалитурининг кўлига ёпишди.

— Э, бўлди-э! — деди у энсаси қотиб.— Ахир бир куни бу ўйининг бошингга етади. Кўп ҳаддингдан ошма... Агар жонингда қасдинг бўлса, боққа чиқ, ҳеч ким халал бермайди, сокин оқшом, шабада эсиб турибди, япроқлар шилдираган...

Шалитури уни итариб юборди. Шундан кейин кафти билан ўқдонини бир уриб, айлантириб юборди, у тўппончани чаккасига тираб тепкини босди... Ўқ отилмади, тел-

ки чиқ эди-ю, ўқдон айланишдан тўхтади. Шалитури тўппончасини чўнтагига солиб, жойига ўтирди-да, негадир шоша-пиша овқат ея бошлади.

Биз кимир этмай ўтирардик. Бирдан Каридзе ирғиб ўрнидан турди-ю, қўлларини кўкка узатиб:

— О, бахти каро Гуржистон, қаёққа қараб кетяпсан,— деди-да, яна жойига чўкди.

— Нима бўлди ўзи, ҳеч ақлим етмаяпти,— деди Нано.— Худо хайрингларни берсин, тушунтириб берсанглар-чи.

У инсон ҳаёти шунчалар арзон баҳоланиши мумкин-лигини тасаввурига сиғдиролмасди.

— Айтарли ҳеч нарса бўлгани йўқ,— деди Элизбар,— Бор-йўғи бу олам битта эси пастдан қутилиши мумкин эди.

Нанонинг юзи қув оқариб кетди.

Арзнев Мускиа дастурхон четларини ҳимариб ўйнаганча ердан кўз узмай ўтирарди.

— Бу гўдакона қилигинг билан нимани исботламоқчисан?— деди Гоги Шалитурига қараб.— Нима кераги бор бу жиғиликнинг?

— Кераги бор!— дея гўлдиради Шалитури ҳамон овқатдан бош кўтармай.

Нано аста-секин ўзини босиб олди. Лимонад ҳўплай туриб:

— Биз дунёга келиб, нега ўлишимизнинг маъносини билмаслигимиздан шундай қиламиз,— деди.

— Рост айтасиз,— дея унинг фикрига кўшилди Шалитури.

Нано Гогига юзланди.

— Аёл киши ҳам шунақа мерганликни ўрганиши мумкинми?

— Мумкин,— деди Гоги.— Бунинг учун уч ярим минг ўк ишлатиш усулини қўллаш керак.

— Бу қандай усул?— дея қизиқсинди Сандро Каридзе.

— Бу бир неча босқичдан иборат усул: аввало жим турган одам қимирламайдиган нишонга бир ярим минг ўк узиши керак. Кейин беш юз марта қимирлаб турган нишонни мўлжалга олиши, лозим. Ундан кейин қотиб турган нишонга беш юз марта юриб отиши, охирида ҳаракатдаги нишонга юриб туриб минг марта ўк узиши керак.

— Бунга қанча вақт кетади?— дея қизиқсинди Нано.

— Ҳар кимнинг қобилиятига қараб икки ҳафтадан бир ойгача.

— Лаз, менга мерганликни ўргатгин, хўпми?— дея ўтинди Нано.— Мана буларнинг олдида ваъда бер.

Арзнев Мускиа унга жавобан кулимсираб қўйди.

— Олдин бошлаган гапимни тугатиб олай.

— Дикқат!— деб кичкирди Сандро.

— Гапларингизни эшитиб, ҳақлигингизга амин бўлдим...— деди Арзнев Мускиа.— Ёвузлик поймол этган нарсани фақат яхшилик воситасидагина ҳаётга қайтариш мумкин. Бироқ Гоги иккаламиз бу ерга адоват уругини сепдик. Муҳтарам Вахтанг мени авфу этишини сўрайман, агар у рад этмаса, чин дўст бўлишни таклиф этаман. Бу нарсага бизнинг маишатга, шод-хуррамликка ружу қўйганимиз сабаб... Шу боис меҳр-муҳаббат туфайли қилган ишимизни ҳеч ким ёвузликка йўймайди, деб ўйлайман. Ахир одам боласи қилган яхшилиги учун қандай ажир олишини билмайди-ку. Кўпинча яхшиликка ёмонлик қайтиши ҳаммага аён... Кўз олдинда ҳақсизлик юз бераётганини кўрганингдан кейин чидаб туролмай ёрдамга отланасан. Бировни қутқараман деб ўзинг ҳам куч ишлатасан, зўравонликка қарши зўравонлик қилишга мажбурсан. Бировни қутқараман деб, уни ҳалокатга маҳкум этасан. Биргина ахлоқсиз одам — аслида у ёвуз ҳам эмас — қанча ёмонлик қилиши мумкин... Ҳозир ҳар юз кишидан эллиги шунақа бетаълим: Сен жонига ора кирган одам ҳам ўшанақалардан бири. Яхши ниятда жазолаган одамнинг энди фариштага айланиб кетади, деб ўйлайсанми? Йўқ, назарингда сен ўз меҳринг билан поймол этилган нарсани тиклагандайсан. Аслида чиндан ҳам шундай. Бироқ зўравонни жазолайман деб уни балога гирифтор қилиб қўймадингмикин? Битта вайронани тиклайман деб, бошқасини ер билан яксон қилмадингмикин? Бундай вазиятда биз осий бандалар қандай йўл тутишимиз лозимлигини ким айта олади?

«Рост, у дардга чалинган пайтда юз-кўзидан шунақа маъно уқиш мумкин экан», дея хаёлимдан кечирдим Арзнев Мускиадан кўз узмай.

— Ростини айтсам, мен кўпдан бери бировнинг кулфатига шерик бўлмайман. Сабаби, яхшиликка ишонмай қўйганман. Лекин бугун ўзимнинг иззат-нафсим ҳақоратлангани учун ҳам қасамимни бузишимга тўғри келди. Инсоннинг ҳалокати ҳамиша шахсиятпарастлик, ўз манфаатини ўйлашдан бошланади. Душманлик вайрон қилган нарсаларни меҳр тиклашига қайтадан ишонч уйғотишни оллодан ўтинаман. Бир пайтлари кўнглимда худди шундай ишонч-эътиқод бор эди-ку, ахир. Лаз бир кўтаришдаёқ

косани бўшатди.— Кўп гапириб юбордим. Сиз тифлисликлар сабр-тоқатли одамсизлар.

— Шу ҳам кўп гапириш эканми? Сандро нутқ бошлаганда кўп гапириш қанақа бўлишини кўрасан,— деди бу галва тинчиб, яхшилик билан тугаганидан кўнгли жойига тушган Каричашвили илжайиб.— Сандро биз тушунмайдиган шунақа кўп хорижий сўзларни биладики, то уларни ҳаммасини айтиб тугатмагунча гапдан тўхтамайди. Ана унда бизнинг шўримиз қуриди дейиш мумкин, сен жуда қиска, лўнда ва доно гапирдинг.

Хор «Қораялоқ»ни бошлади. Хизматкорлар янги таомлар келтириб қўйишди. Ҳамма ўзини босиб олиши учун бирпас жим қолиши зарур эди. Ҳамма юз берган воқеани унутиш учун бир-бирининг кўзига қарамай ўз хаёлларига ғарқ бўлишни истарди. Бу орада ресторан одамга тўлиб кетди, атиги иккита айвонгина бўш эди. Катта хонада биронта бўш ўрин йўқ. Бироқ бугун Гоги меҳмонларнинг истиқболига пешвоз чиқмади, бўлиб ўтган воқеалар туфайли бизнинг даврамизга боғланиб қолди.

Хизматкор шишаю мева-чевага тўла патнисни инқиллаб кўтариб келганида «Қораялоқ» охирлаб қолган эди.

— Бу кимнинг тортиги?— деб сўради Гоги.

— Бу нарсаларни Симоника Годабрелидзе сизларга тортиқ қилиб юборди, батано Георгий,— дея жавоб қайтарди югурдак.— Эркакларга мусаллас, шампан бекамнинг сабр-тоқатлари учун тортиқ экан, косанинг синиқларини йиғиштириб олгани учун Кетоба бир сўм, патнисни олиб келганим учун менга ҳам бир сўм берди. Худо саховатли одамларнинг давлатини зиёда қилсин, бола-чақамга сахий одамларни кўпроқ йўлиқтирсин.

— Э-э-э, Симоника!— деди Элизбар Каричашвили хаяжонланиб ва кимгадир ғойибона бўса йўллади.— Осон қутилмоқчи бўпсан-да, а?!

Бошқа бир хизматкор чоғроқ стол келтирди-да, патнисдаги нарсаларни унга териб чиқишди, бизнинг соғлигимизга қадаҳ кўтаргандан кейингина кетишди.

Сандро Каридзе косани кўлига олиши билан ҳамма жим бўлиб қолди.

— Шахснинг маънавий қиёфаси ўз халқининг тақдири билан боғлиқ бўлганидек жамият фарзандининг маънавий қиёфаси ўз тузумининг яхши ва ёмон жиҳатлари билан омухта, табиатдаги ҳеч нарсани бунга қиёслаш мумкин эмас, ёки аксинча... Бу нарсалар шу қадар муштаракки, уларнинг қай бири бирламчи эканини ажратиш маҳол...

— Худди товук билан тухумни бир-биридан ажратиб бўлмаганидек, тўғрими? — деди Каричашвили кулиб. — Вахтанг, ҳадеб тутақавермай саволимга жавоб бер: тухум олдин пайдо бўлганми ёки товукми?

— Эшиқбон Арчилнинг айтишича олдин хўроз яралган экан, — деди Гоги.

— У билиб айтибди, ростдан ҳам шундай, — деди Арзнев Мускиа кулгисини босолмай. — Жаноб Савдрога халал бермайлик, у жуда ажойиб гапларни айтяпти.

Шалитури тумтайиб ўтирар, назаримда нега ҳалигача туриб кетмаётганини ўзи ҳам тушунолмаётганга ўхшарди.

— Маънавият деганда биз нимани тушунамиз? — дея гапини давом эттирди Каридзе. — Маънавият шундай ички кучки, унинг воситасида киши ўз хулқ-атворини йўриққа солади, аллақандай ахлоқ мезонларига бўйсундиради, тартибга туширади дейиш мумкин... Ҳар ҳолда ўз истакларини халқининг, мамлакатининг манфаатларига мослаштиради...

— Ҳар ким маънавиятига яраша тартибга бўйсуниб ўзини йўриққа солади, шундай эмасми?.. — бу сафар мен гапга аралашдим.

— Тўғри, Иракий, худди шундай, — деди у. — Агар инсониятга, лоақал, унинг бир қисмига зарур бўлмаса, кичик халқ ўз давлатини қуриши мумкин эмас. Шунинг учун ҳар бир давлатнинг халқаро ва тарихий аҳамияти, маълум вазифаси бор...

— Фақат бунинг ўзи кифоя қилмайди, — дея яна гапга аралашди Элизбар Каричашвили. — Олдин бундай вазифага тарихий эҳтиёж туғилиши керак. Бундан ташқари зиммасига у ёки бу масъулиятни олаётган халққа шунга яраша қобилият, ғайрат-шижоат, курашчанлик ва ҳар қандай қаршиликни енгишга етадиган ирода керак.

— Албатта, Элизбар. Яхшиси, гапни бошқа нарсадан бошлай. қолайлик, — деди Каридзе. — ... Айтайлик, ер куррасининг бир қисмида — Закавказьеда давлат барпо этишга эҳтиёж, яъни тарихий зарурат туғилиб қолди. Бундай эҳтиёж бу ерларда ким яшашидан қатъий назар дунёга келди. Курранинг бу қисмида биз — гуржилар яшардик, тарихий вазифани адо этиб, давлат курдик. Насроний эътиқодидаги Гуржистон давлати Шарқнинг чекка ўлкасида динни камол топтиришни ўз олдимишга мақсад қилиб қўйганимиз туфайлигина вужудга келди. Бундан ташқари Эрон ва Византияни биз жанубга интилган кўчманчиларнинг хуружларидан асраб турадиган қалқон вазифасини ўтардик. Айни вақтда, давлатнинг дунёга келиши ҳаётимиз-

да маълум тартиб ва турғунлик ўрнатди. Гуржи тупроғи бўйлаб катта қарвон йўллари очилди, иқтисодимиз юксалиб, Осиёдаги савдо-сотик ишларида маълум нуфузни кўлга киритдик. Тарихан чекимизга тушган вазифани бекаму кўст адо этиш учун биз ғанимларнинг доимий ҳужумларини даф этишга, муттасил жанг қилишга мажбур бўлдик, сабаби, бизнинг давлатимиз ҳарбий асосга қурилган эди. Айрим шахслар давлатнинг вазифасини зиммасига олиб, шу хизматни адо этишга киришди — душман ҳужумларини даф қилди. Уруш одамларнинг кундалик ҳаётидаги асосий машғулотига айланиб қолди. Ҳаётнинг мазмуни жангу жадалдан иборат эди. Ҳаёт — моддий, маънавий неъматга эга бўлиш учун интилиш, маънавият эса шу нарсага эришиш жараёни. Айрим шахсларнинг бахту кулфати ўз давлатининг омаду кулфатлари билан чамбарчас боғлиқ. Давлатнинг равнақи учун бирон нарса тилаш — худди шу нарсани ўзига раво кўриш дегани. Олдин ўзимда борини халққа, давлатга бераману кейин ҳаддим сиққанча, қанча беришса ёки қанча лозим кўришса шунча оламан деган кўз қараш мана шу тарзда пайдо бўлиб, қонқонимизга сиқиб кетди. Агар чинакам адолат нуқтаи назаридан қарасак, бу унча тўғри йўл эмас, бироқ ўша пайтдаги одамлар худди шундай савияда фикрлар, уларнинг адолат ҳақида тасавури ҳам шунча уйқаш эди. Қандайлигидан қатъий назар бу ахлоқий мезон давлатимизнинг хусусиятидан келиб чиққан, асрлар мобайнида шаклланган бу маънавий-ахлоқий ақида ўз навбатида асраб-авайлашга, муҳофаза қилишга ундаган. Мен халқимиз аллақачон жудо бўлган нарсалар ҳақида гапиряпман. Нано хоним жуда тўғри гапни айтди: биз эркни, юртимизни, давлатимизни севишни унутиб қўйдик... Азизим Элизбар, мен биронта хорижий сўз қўшмай бунчалик узоқ гапирган нарсалар маънавий қамолатнинг асослари. Энди қисқагина қилиб қадаҳ сўзи айтмоқчиман. Гоғ ҳақ. Аждодларимиз босқинчилар устидан ғалаба қозонган пайтида уларни муҳаббат жангга даъват этган. У пайтларда гуржилар ҳам уларга қондош бошқа халқлар ҳам бир-бирига меҳр-муҳаббат билан яшарди. Бу ҳамма нарсани тиклашга, ҳамма нарсага ҳаёт бағишлашга қодир туйғу. Мен мана шундай муҳаббат учун қадаҳ кўтараман!

.. Сандро Каридзе косани лабига яқин келтирди-да, шошилмай нафас ростлай-ростлай бўшатди.

Биз унинг гапларини берилиб тингладик.

— Ўша пайтларда ҳаёт муҳаббатга таяниб яшаши зарур эди,— дедим.— Мен санъат билимдони эмасман,

бундай нарсалар ҳақида ҳукм чиқаришга ҳаққим ҳам йўқ, лекин бир нарсага аминманки, гуржи мусиқаси, адабиёти ҳамда халқ кўшиқчилигидаги энг дурдона асарлар ўша даврда яратилган. Бу асарларга ёлгон-яшиқ аралашмаган, зўравонлик мадҳ этилмаган. Санъатимизнинг жон томири — бағри кенглик ҳамда фидойиликдир.

— Лоақал бояги мравалжамиерини олиб кўрайлик,— дея фикримни қувватлади Гоги.— Бу кўшиқнинг шеъри ҳам, куйи ҳам ўша даврда яратилган.

Шу пайт Нано ҳам гапга аралашди.

— Бу кўшиқнинг сўзи ҳам, оҳанги ҳам адоват вайрон этган нарсани тиклаш учун барибир нафратланиш ҳамда ёвлашиш зарурлигини уқтиради,— деди у.— Шу жиҳатдан Вахтангнинг гапи тўғри. Фақат бунинг битта нозик жиҳати бор: нафрат — ҳасад, шахсиятпарастлик яна шунга ўхшаш пасткашликлардан эмас, муҳаббатдан келиб чиқиши керак.

— Шунақа экан, нега боядан бери менга кўз очирмай бошимга муштлайсизлар,— деди Шалитури тўнғилаб.

Биз ўзимизни Шалитурининг тўсатдан суҳбатга кўшилганига ажабланмагандек қилиб кўрсатдик. Унинг лукмаси ҳам жуда беозор чиқди. Назаримда вазият юмшаганидан ҳамма мамнун эди.

Шу пайт Арзиев Мускиа Нанога қараб гап бошлади:

— Қайсидир халқнинг бир масали эсимга тушиб кетди... Шер қаттиқ яраланган экан, кўксидаги жароҳат ўриндан қон сизар, ён-верида изгиб юрган чиябўрилар шер ўлса, бир мирикамиз, деб терисига сиғмай яйрашар экан. Шер уларнинг хурсанд бўлаётганига чидаёлмай бор кучини тўплабди-да, шоқолларга ташланиб, тилка-пора қилиб ташлабди. Олиша-олиша ҳолдан тойган шер шоқолларнинг қонидан ҳосил бўлган қўлмакка ўзини отибди. Киссадан ҳисса шуки, ҳасадгўй душманларнинг қони шернинг дардини аритиб, ҳаётга қайтариши керак,— у бир зум нафас ростлаб олгач, гапида давом этди.— Ҳаммангиз грузинча «Бургут» деган шеърни яхши биласизлар. Уни улуг бир одам, назаримда ҳозирги гуржиларнинг ичидаги энг табаррук зот — Важа Пшавела ёзган. У яраланган бургутни чумчуқларнинг қони билан тузатишни ҳаёлига ҳам келтирмаган. Агар шеърини шундай руҳда тугатганида у куч ишлатишга ҳамда қасос олишга ундаган бўларди. У бундай нарсани истамас, исташи мумкин ҳам эмасди. Бу шеърни қанча ўқимагин, унинг сатрларини ҳар қанча такрорлагин, бир мартами, юзинчи мартами — ҳамиша биргина туйғуни — юрагингда бургутга нисбатан уйғонган муҳаббатни туясан. Шоир ўлимга маҳкум нотавон кимсага му-

рувват қилишга даъват этади. Худойи таоло шоирни бировнинг дардини чуқур ҳис этадиган, унга ҳамдард бўла оладиган қилиб яратган. Агар унинг кечинмаларини ҳис этсак, демак, шоир бизга ишонар экан. Энди сен ҳам меҳру шафқат билан иш тутишинг аниқ, шу боис у ақл ўргатмайди, йўл-йўриқ кўрсатмайди, ҳеч нарсага мажбур қилмайди. Ҳамма буюк асарлар шундай руҳда ёзилган, тўғрими, фақат мен ҳаммани назарда тутганим йўқ.

— Йўқ, назарда тутгансан,— деди Нано ҳаяжонланиб.— Ҳамма нарса аслида қандай бўлса, шундайлигича кўргансан.

— Бу гапларнинг ҳаммаси яхши,— деди Каричашвили.— Агар биз тонг отгунча гап сотаверсак, ким иш қилади? Нано, энди сенинг галинг. Бундан кейин икки косалаб ичамиз, бўлмаса Арчил билан Ерванд ичмабсанлар, деб кўчага отворади.

— Сени кейинги пайтларда бекорга собиқ артист дейишмаяпти, шекилли, ўзингни бутунлай бошқа нарсага — грузинча меҳмоннавозлик санъатига бағишлаганга ўхшайсан-а?— дея тўнғиллади Сандро Каридзе.

— Мен санъаткорман, Сандро,— деди Каричашвили ранжиб.— Ёшлигимда саҳнаю қарсақлар фикру ёдимни банд этди. Қай соҳада омадим чопишини, ҳақиқий санъат нималигини мен қайдан билибман.

— Энди-чи, энди биласанми?— масҳараомуз кулиб еўради Каридзе.

— Ҳа, энди биламан! — деди Каричашвили.— Юксак санъат деганлари бу — виждонли бўлиш, Сандро. Силлиққина ўйнашга ҳаққим йўқ! Бу биринчи сабаб. Қолаверса, ёлғон гапиришга ҳаққим йўқ. Ўз ватандошларимни, ҳаёт сўқмоқларида адашиб-улоқиб юрган одамларни лакиллатиб, чоҳга қулатиб юборишни истамайман... Шунинг учун ҳамма нарсани ўйнайвермайман... Бир йилдан бери битта роль устида ишлайман. Балки уни маромига етказгунимча яна бир йил ўтар. Ким билади... Саҳнага ўз санъатим билан одамларни руҳан бир поғона юксалтиришга ишонч ҳосил қилганимдагина чиқаман. Ўшанда томошабинларнинг кўзига боқиб, муддаойимга эришганимни уксам, Гоги билан май ичиб, Ерванд билан грузинча кураш ҳақида гаплашгани бу ерга чопиб келаман, сен театрда қолиб мени олқишлаб чалинган чапақларни эшитасан. Бўптими, генацвале! Майли, мени собиқ артист деявер... Сенга ўхшаган уятсиз одамдан бундан бошқа нима ҳам кутиш мумкин. Фиринг деган номард... Нано, азизим,— у Нанога юзланди,— қулоғимиз сизда. Ҳамма жим ўтириб эшитсин!— дея амр этди у.

— Йўк, ҳозир мавриди эмас,— деди Нано.— Олдин Сандро Каридзенинг гапларини эшитмокчиман, у ўз бойликларини биз билан баҳам кўрсин.

— Худо хайрингизни берсин, Нано хоним, амрингизга тайёрман, бироқ менинг ҳеч вақоим йўк.

— Ҳозир тушунтириб бераман... Сиз ўзимизда бор бўла туриб йўқотган нарсалар хақида гапирдингиз. Уларни қай тарзда йўқотдик, нега йўқотдик... Энди киммиз, қандай одамларга айланиб қолдик... Мен қадаҳ сўзи айтишим учун бу нарсаларни билишим керак, бўлмаса айтадиган гапларим жуда бемаъни чиқиб қолиши, бир-бирига боғланмаслиги мумкин.

Бу илтимосдан Каридзе жуда яйраб кетди.

— Жоним билан,— деди у оғзининг танобини йиғиштириб ололмай.— Мен гапнинг пўсткаласини айтишга уринсам ҳам, барибир, дўстларимизнинг тоқатлари тошдан бўлиши керак. Сабаби, бу ҳақда мен кўпдан бери бош котираман, дилимда йиғилиб ётган гапларни худди «Падари бузрукворимиз» сурасидек эзиб айтишим керак.

— Бошлайвер, Сандро,— дея унга далда берди Каричашили.— Лоақал тўйиб гаплашиб олайлик. Эртага пешонамизда нималар борлиги ёлғиз тангрининг ўзига аён...

Сандро Каридзе ортиқча ялинтириб ўтирмай, гап бошлади.

— Афсуски, бу дунёда ҳеч нарса боқий эмас,— деди у салмоқлаб.— Славянларнинг феодак давлатлари пайдо бўлиши билан жанубдаги империяларга шимолдан хавф солиб турадиган ҳужумларнинг дами қирқилди. Гуржи давлати ҳам ўз аҳамиятини йўқотди — сахройи халқларнинг ҳужумларини қайтариб турадиган қалқон бўлмади қолди. Бўшашиб кетган Византия империясини салбчилар билан турклар тор-мор келтирганини тарихдан яхши биласизлар. У пайтда католик мазхаби шу қадар бузилиб кетдики, инквизиция¹ жорий этиш зарурати туғилди. Шаҳар қалъаси лиқиллаб қолса, истехкомларнинг ҳолига вой. Битта эътиқоддаги давлатлар билан муносабатимиз бузилиб, Гуржистоннинг мафкуравий нуфузи аста-секин сўна борди.

Орадан кўп ўтмай сув йўллари очилиб, савдо-сотик ишлари денгизу уммонларга кўчди. Шу тариха биз иқтисодий аҳамиятимиздан ҳам айрилдик. Қисқаси, кунларнинг бирида биз халқаро миқёсда ўз кадр-қимматимизни

¹ XIII аср бошида католик черкови томонидан тузилган суд-полиция ташкилоти.

йўқотганимиз аён бўлди. Яқин-яқинларгача инсоният тақдирини ҳал этишга ўз улушини қўшиб келаётган қудратли мамлакатимиз энди майда-чуйда князларнинг ўзаро низолари ҳамда ҳар хил омадли ва омадсиз босқинчиларнинг кўзини куйдирадиган нишонга айланиб қолди. То Россияга қўшилгунча бўлган беш аср бизга нима берди? Бу даврни бемалол миллатимизу маданиятимизни сақлаб қолиш учун кураш йиллари дейиш мумкин. Шуниси диққатга сазоворки, миллий соф грузинча сиёсий онг билан мамлакатимизнинг йўқолиб кетмагани тарихий зарурат инъикоси эканини англаб етдик.

Бу нарсани биринчилар қатори Вахтанг Горгасали кенг қўламда ҳаётга тадбиқ этишга уринди. Гуржистон саҳройи халқларнинг йўлидаги гов бўлмай қолгач, Давид Бунёдкор билан унинг атрофидаги арбоблар Гуржистонни Кичик Осиё ҳамда Яқин Шарқдаги юксак маданиятли ва бой-бадавлат давлатга айлантиришга интилишди, ҳатто кўп нарсага эришишди ҳам. Ер юзидаги насронийна тараққиёт замирига зил кетиб, Византия империясининг улғуворлиги таназзулга юз тутгач, малика Тамарнинг давлати православ оламида устунликка эришмоқчи ҳамда мусулмонларнинг ишларини ҳам маълум тартибга солмоқчи бўлди. Агар мўғуллар босқини тарихимизни ағдар-тўнтар қилиб юбормаганда, ишларимиз юришиб кетиши муқаррар эди. Бу гап бошқа халқларга ҳам тааллуқли эканини яхши биласизлар. Кейинчалик, янги асрга қадам қўйгач, Ираклий Иккинчи бир пайтлари Вахтанг Горгасали амалга оширган ишнинг тескарисини қилмоқчи — шимолга таянган ҳолда жанубни забт этмоқчи бўлди-ю, бироқ бу даврга келиб биз шу қадар қолдан тойган эдикки, ўзимиз бировнинг ҳомийлигига муҳтож эдик. Бу ҳомийликни Россия тимсолида топдик. Гуржилар паноҳ истаб келдилар...— Каридзенинг бир маромда янграётган овози бир парда кўтарилгандек туюлди. У нафас ростлаб олгач, гапини давом эттирди.— Мен бу гапларни аждодларимизнинг донолик билан жонини жабборга бериб чеккан ҳақматлари нутилиб кетмаслиги, уларнинг тарих олдидаги хизматлари муносиб тақдирланиши кераклиги учун айтяпман...

Беш аср шарқлик босқинчилар қўл остида эзилдик; кимки билимдон, холмс бўлса, бизни фақат бир халқ — Америка ҳиндулари билан солиштириш мумкин. Мен бундан ортқ ибратли ўхшашликни билмайман. Тўғри, халқнинг қирилиб битмагани, маданиятини сақлаб қолганининг ўзиёқ катта гап, мамлакат ҳаётида муҳим воқеа. Лекин бу тёр доирадаги, қудратли давлатни ушлаб туришга.

ожизлик қиладиган бурч. Афсуски, шу тариқа гуржи давлати барҳам топди. Халқимиз ўз юртининг бошига тушган кулфатлари, тотиб кўрган шодумонликлари учун масъул эканини унутиб қўйишди, адоқсиз мағлубиятлар вайронгарчилик одамларнинг енгилмаслигига ишончини сўндирди. Маънавий қиёфамизни йўқотдик. Тор миллий қобикқа ўралиш, халқаро микёсда ҳеч қандай нуфузга эга бўлмаслик бизни руҳий қашшоқ қилиб қўймаслиги мумкин эмасди. Ҳаётнинг маъноси бир амаллаб кун кўришдангина иборат эди, бундай кайфиятдаги одамни жамиятнинг ахлоқий шарт-шароити қизиқтирмайди, шахсиятпарастлигини ҳам, майдакашлигини ҳам, тубанлигини ҳам ўзгартирмайди, бу хусусият фақатгина қудратли давлатга хос.

Шунга қарамай то ўн тўққизинчи асргача гуржи халқининг виждонига доғ тушгани йўқ. Тор миллий қобикқа ўралиб қолган бўлсак-да, халқимиз бирлигини, аҳиллигини, фидокорлигини йўқотмади. Бироқ беш юз йиллик тинимсиз кураш, юқорида айтиб ўтганимдек, уни ҳам жисмонан, ҳам руҳан толиқтирди. Бизнинг ҳозирги таълаган йўлимиздан — битта диндаги давлатдан паноҳ сўрашдан бошқа иложимиз қолмаган эди.

Ғарб маданиятига бўлган азалий интилишимиз янгича шакл касб этди: биз Европадаги улкан давлатнинг таркибий қисмига айландик. Россияга қўшилиш бизнинг жуда кўп долзарб муаммоларимизни ҳал этди: урушлар барҳам топди, торликларнинг ҳужумларидан қутулдик, қирилиб кетиш хавфи йўқолди. Бағратидларнинг минг йиллик ҳукмронлигидан, ҳатто солиқлардан халос бўлдик... Эркин нафас олиш имкони жуда ҳам зарур эди. Афсуски, бу нарсанинг ҳам ўз қонуниятлари бор эди: ўз юрти ҳамда инсоният олдида ҳамиша ўзини кўп нарсага масъул деб ҳисоблаб келган гуржи билан ҳеч ким ҳисоблашмай қўйди. Энди ундан ҳеч нарса талаб қилинмас эди, халқимиз худди ўт чимқишдан бошқа ташвиши йўқ подага ўхшаб қолди. Юз йилдан бери шу аҳволда юрибмиз... Бизнинг еб, ичишу бола топишдан бошқа ташвишимиз йўқ. Бу нарса бизнинг илгариги ақидаларимизни бутунлай йўққа чиқарди. Агар бугунги кунда ҳам эрққа, ўз юртга меҳр-муҳаббатини сақлаб қолган одамлар топилса, демак, улар — инсонга хос бўлган энг ажойиб руҳий фазилатини йўқотмаган, маънавий таназзулга учрамаган одамлар.

Биз энг нодир нарсаларимизни шу тарзда йўқотганмиз, Нано хоним. Ҳозир қимлигимизни ҳам айтаман, мабодо гапим қўполроқ чикса, маъзур тутинг. Биз тарқоқ, бирлигини йўқотган, ялтоқи халқимиз, биз — собиқ халқимиз!

Бу гапга фақат бир нарсани кўшимча қилиш мумкин. Маълумки, ҳеч қайси ҳукмдор ўз кулларини ўз майлича, қандайдир яхши ниятлар билан озод этган эмас. Биз ҳам подшо Николай Иккинчидан бундай ақл бовар этмайдиган иш қилишини сўрамаймиз... Шу билан гапим тамом, Элизбар!

— Бу қанақаси бўлди!— дея қичқирди Шалитури.— Бундан чиқди Кавказда сен айтган тарихий зарурат туғилмаса, гуржилар давлати қурилмас экан-да.

— Йўқ,— деди Каридзе қатъий.

Шалитури кулиб юборди.

— Сен бу гапларни мамлакатимиз қисматига бефарқлигини яшириш учун тўқиб чиқардинг, Сандро,— деди Гоги.

— Сал инсоф қил, Гоги,— дея гапга аралашдим,— Грузинча ашулани эшитар-эшитмас сел бўлиб оқадиган одамни бефарқликда айблаб бўлмайди.

Гоги жавоб бермай кўл силтаб қўя қолди.

— Унинг нега йиғлашини биласанми?— деб сўради Каричашвили.

— Хўш, нега?

— Сандро, сен, минг йил олдин зўр одам бўлишинг мумкин эди, ҳозир бор-йўғи чувалчанган.

— Ҳақ гапни айтдинг, Элизбар! Эътирозим йўқ,— деди Каридзе астойдил.— Худди шунинг учун ҳам йиғлаш керак эмасми?

— Агар сиз айтган нарсалар чин ҳақиқат бўлса, унда биз ҳаммамиз, бутун халқимиз билан фақат йиғлашимиз эмас, бу оламдан бош олиб кетишимиз керак,— дея гапга аралашди Нано ва кўлига косани олди.— Мен сизларга Ираклийнинг идорасида чала қолган бир воқеани айтиб бермоқчиман. Абхазияда эрим иккаламизга қароқчилар ҳужум қилгани тўсатдан эсимга тушиб, шунчаки эрмак учун уларга айтиб берган эдим... Ираклий, Арзнев Мускиа,— дея бизга юзланди у.— Эшитган гапларингни қайтараётганим учун ранжиманглар, қиска қилиб айтиб берман.

Нано олдин биз эшитган воқеани ҳикоя қилди. Қизиги шундаки, бу гапларни фақатгина янги тингловчилар эмас, ҳатто Арзнев Мускиа иккаламиз ҳам нафасимизни ичимизга ютиб эшитдик. Нано кўпроқ Шалитурига қараб сўзлар, афтидан, уни бутунлай бизнинг беғараз даврамизга тортишга қасд қилганга ўхшарди. Чиндан ҳам аста-секин Шалитурининг чиройи ўзгариб, яйраб кетганини ўзи ҳам сезмай қолди. Нано бошидан ўтган воқеани баён қиларкан,

имғони борича унинг кулгилн, бемаъни ва ўхшамаган жиҳатларини бўрттиришга уринарди.

— Тасаввур қиласизларми, бу ишларни бор-йўғи тўрт киши қилаётган экан,— деди у.— Сарчимелиа ёрдамчиси билан ўтган-кетганларни тутиб, ўрмонга бошлаб кирарканда, бор-йўғини олиб, қопга тикаркан. Бир қарокчи хужум қилиб қолишмасин, деб бизга пойлоқчилик қиларди. Орқа томонимиздаги тепаликнинг нарёғидан ҳар замонда шундай қаттиқ хуштак эшитилиб қолардики, назаримда қарокчиларнинг асосий қисми ўша томонда кўр тўкиб ўтирганга ўхшарди. Аслида у ёқда дарахт тагида бор-йўғи биргина қарокчи йўлдан кўз-қулоқ бўлиб ўғирланган нарсаларни пойлаб ўтираркан, бизнинг ўтакамизни ёриш учун ҳар замонда хуштак чалиб кўяркан, очигини айтганда, у ўз вазифасини жуда қўйиллатиб бажарарди.

— Менга қара,— деди Элизбар Каричашвили ўзини кулгидан тўхтатолмай.— Эркагу аёл кип-яланғоч бир жойда ўтиравердингларми?

— Йўқ, қарокчилар сендан кўра тарбия кўрганроқ экан,— деди Нано.— Эркаклар билан аёлларнинг ораси икки қалам эди, бир-биримизнинг гапимиз бемалол эшитилиб турарди. Шундай қилиб, қачон Сарчимелиа қайтиб келишини пойлаб ўтирибмиз. Ҳамма бир-бирига ўзининг дардини айтиб шивирлайди. Ярим яланғоч бир кампир осмонга кўз ташлаб: «Ёмғир ёғиб қолса нима қиламиз», деди. Паст бўйли бир одам бу гал Сарчимелианинг тузоғига ким илинishi мумкинлигини ўзича фол очар, Бабу-хадиами, Митагвериами деган таниши дуч келиши мумкинлигини тахмин қилиб, бу нарса унинг мушқулини осон этадигандек кафтларини бир-бирига ишқалаб, яйраб куларди. Одамлар кўпроқ нимасидан айрилгани ҳақида гапирар, худди йўқотган нарсаларининг миқдорини айтиб макта-нишаётганга ўхшашарди. Фақат ҳали мўйлови ҳам чиқмаган ўспирин ёнида ҳеч вақоси бўлмаганини айтиб, бу ерда нега ушлаб туришганига тушунолмаётган экан. У бир турк боёнининг хизматқори экан. Сарчимелиа уни хўжайин билан бу ерга олиб келибди. Орадан бирталай вақт ўтди, одамлар қисматиға анча кўникиб, ўз аҳволидан куладиган кайфиятга тушиб қолди. Фақатгина менинг ичимга чироқ ёкса ёрмасди. Мабодо Сарчимелиа айтганини қилиб, мени гаров сифатида олиб кетса, қай аҳволга тушишимни ўйлаб, юрагим орқага тўртиб кетарди. Аслида бошқаларнинг ҳам ичини ит таталарди. Сарчимелиа ўн беш яшар қизчани бир мўйсафид билан тутиб келган эди. Қизалоқ тиз чўкиб, қўйиб юборинглар деб ёлборар, ўлим

тўшагида ётган онасининг дардига малҳам топиш учун докторни олиб кетаётганини айтиб йиғларди. Қандайдир бир аёл бевалигини, кизига сеп қилиш учун не ҳасратда йиққан икки юз сўмини бу ярамастар тортиб олишганини айтиб, сочини юларди... Бу ердаги гапларнинг ҳаммасини айтиб, тугатиб бўлмайди. Ҳеч ким бир-бировига ёрдам беролмас, чорасизлигидан, юраги сиқиларди... Тўсатдан қулоғимга эркак одамнинг овози чалинди.

— Мени маъзур тутасиз,— деди кимдир эримга қараб.— Сиз билан бирга қўлга тушган хоним хотинингизми?

Мен ўгирилиб бир оёғи тиззадан пасти кесилган одамни кўрдим. Эрим унинг саволига анча ҳаяллаб, хушламайгина жавоб берди:

— Ҳа, тақсир, мен билан бирга қўлга тушган аёл — хотиним.

— Мен сизга бир маслаҳат бермоқчиман. Қароқчилар учига чиққан муртад бўлишса ҳам хотинларни отишолмайди. Мен бунга аминман, гапимга ишонаверинг, ҳозир тушунтириб ўтиришга имкон йўқ. Хотинингизга шипшитиб қўйинг, аёлларни секин гапга солсин... Ҳаммаси бараварига додлайверишсин, агар қароқчилар дўқ-пўписа қилишса ҳам тўхтамай бақираверишсин.

— Бундан нима чиқади, тақсир?

— Ҳеч бўлмаганда мана бу ифдослик тезроқ барҳам топар... Хотинингизга ўз тилингида тушунтиринг, пойлоқчи қараб турибди.

Ширер бу таклифни чамалаб кўрди шекилли:

— Бунинг фойдаси йўқ,— деди.— Жим ўтираверинг, тақсир.

Мен ҳамма гапни эшитдим, нотаниш одам ҳам шу нарсани кўзда тутган эди. Унинг таклифи маъқул келди-ю, бироқ бу нарсани қандай амалга ошириш мумкинлигига ақлим етмасди. Ўйлай-ўйлай охири унинг айтганини қилмоқчи бўлдим. Бизга пойлоқчилик қилаётган қароқчи нари кетиши билан шивирлашга тушдим.

— Хотинлар, жим ўтираверманглар, келинлар, ҳаммамиз бараварига дод соламиз, ув тортиб, бақириб-чақирамиз. Биз аёл кишимиз, кўркманглар, ҳеч нарса қилишолмайди. Бирон кимса овозимизни эшитиб қолса, келиб жонимизга ора кириши мумкин. Қани, бошладик, кўркманглар, ҳеч нарса бўлмайди.

Грузинча биладиганлари нима демокчилигимни тушунди, тил билмайдиганлари нима демокчилигимни суриштиришга тушишди. Бир неча дақиқадан кейин ҳамма менинг муддаойимдан огоҳ бўлди-ю, бироқ ҳеч ким қўллаб-

қувватламади. Ёнимда ўтирган аёлдан секингина сўрадим:

— Сен қандай фикрдасан?

— Отишса нима қиламиз?

— Отишмайди.

— Улар бор-йўғи етти сўмимни олиб кўйишди. Етти сўмни деб ўзимни ўққа тутиб берайми?

— Бу ярамаслар менинг тўқсон сўмимни олиб кўйишди, лекин бари-бир бу пулни деб болаларимни етим қолдиргим йўқ.

— Олдин бошқалар бошлашсин, кейин мен ҳам бакираман.

— Агар ҳамма бакирса, қўшиламиз.

Шундай деб ҳаммалари жимиб қолишди. Уларга ўзим ибрат кўрсатишим керак, деган қарорга келдим. Агар мен бошласам, бошқалар қўшилишади. Шу хаёл билан секингина нолиш бошладим. Бироқ ҳеч ким миқ этмади. Овозимни бир парда кўтардим, барибир, ҳамма жим тураверди. Аламим келиб бор овозим билан шунақа доввой кўтардимки, оқибатда ён-веримдагилар бу эсираст бойвуччанинг касрига қалтак еб қолмасак эди, деб эсхоналари чиқиб кетди. Мен ўз машғулотимга шунчалик берилиб кетдимки, энди мени тинчитиш амримаҳол эди. Пойлоқчи довираганидан нима қиларини билмай анграйиб қолди. Шу алфозда яқин келиб бошдан-оёқ разм солди. Кейин ўйлаб ўтирмай кулоқ-чаккамга шапалоқ тортиб юборди. Унинг бу даражада кўполлик қилиши мумкинлигини кутмаганим учун эсим оғиб, уним ўчди. У тинчиганимни кўриб, совуқ ишшайганча, сўради:

— Нега бакиряпсан? Ановилар қўшилиб бакиришади деб хомтама бўлма, булар бош эгиб, жим туришга ўрганишган.— Э-э, ақлинг етмаган ишга уриниб нима қиласан-а... Кўриб турибсан-ку бизнинг ҳамма ишимиз хамирдан қил суғургандек силлиққина кетяпти, ҳеч нарсани билмаган одам ҳаддидан ошмай жи-им ўтириши керак.

У шундай деб нари кетди. Ширер хохолаб кулиб юборди. Мен ундан ранжиганим йўғу ноқулай ахволга тушдим. Тўғриси, уялиб кетдим, жуда ҳам хижолат чекдим... Лавлагим чиқиб кетди. Сал ўзимни босиб олгач, эркаклар томонга ўгирилдим, уларнинг юзидаги масхараомуз ифодани кўриб баттар эзилдим. Фақатгина оёқсиз одам қулмас, мўйловини бураганча нималарнидир ўйлаб ўтирарди. У менинг ахволимни тушуняпти дея ўзимга тасалли бердим. Бирон жабрдийда учрайвермади шекилли, ҳадеганда Сарчимелиадан дарак бўлмади. Вақт имиллаб ўтар, ундан номнишон йўқ. Ниҳоят, унинг қораси кўринди: бутун бошли

бир тўдани — икки эркак билан уч аёлни олдига солиб келарди. У жабрдийдаларнинг ёнини тинтиб, бор-йўғини шилиб олишга шу қадар киришиб кетдики, тўсатдан келиб қолган икки одамни пайқамади ҳам. Бу жуда ҳам антиқа ҳол эди. Кўйлагининг икки енгига оёғини тиқиб белигача кўтариб, тутамлаб олган ярим яланғоч киши қийналаб юрар, унинг орқасидан башанг кийинган одам тўппонча ўқталиб келарди. Турли-туман қурооллар билан қуроолланган бу киши ҳатто антиқа либос кийиб келаётган асирнинг яроғларини ҳам елкасига осиб олган эди. Улар тўппа-тўғри талаб олинган нарсалар уюлган жойда турган Сарчимелианинг олдига келиб тўхташди. Уларнинг пайдо бўлишини кутмагани учунми, ҳамманинг эси оғиб қолди. Пойлоқчимиз худди бу нарсаларни тушида кўраётгандек тарракдек қотиб турарди. Қуроолли киши жабрдида одамлар тўдасига яқинлашганида кимдир қичқириб қолди.

— Ў-ў-ў! Дата Туташхиа!

— Нима бўлди, Дзуку?— дея гўлдираб сўради пойлоқчи кулгили аҳволда келаётган шеригидан.

Асир кўйлагини тутамлаганча унинг саволини жавобсиз қолдириб йўлида давом этди. Пойлоқчи шундагина уни олдига солиб келаётган Дата Туташхиа деган одамга меърайиб қараганча, хатти-ҳаракатларини кузата бошлади. Сарчимелиа билан ёрдамчиси ҳам қимир этмай туришарди. Бу орада бир оёқсиз одам пайт пойлаб туриб ерга ётди-да, пойлоқчи томонга қараб яшин тезлигида эмаклай бошлади. Каттагина тошни олиб, бир оёқлаб турганча соқчининг бошига ўхшатиб туширди. Сарчимелиа шеригига кўмаклашишга чоғланди-ю, қуроолланган одамнинг тўппонча ўқталганини кўриб, қимирлашга ботинолмади. Ағдарилиб тушган соқчининг бошига милтиқ қўндоғи қарсиллаб урилди. Шундан кейин бир оёқсиз одам соқчининг жасадини паналаб, Сарчимелиани нишонга олди. Ҳамма тош қотиб қолди.

— Вой! Анови иштоннинг ўрнига кўйлак...— деди кимдир.— Бу тепаликда ҳуштак чалиб ўтирган йўлтўсар-ку.

Дата Туташхиа Сарчимелианинг олдига келиб тўхтади. Мен мегрель тилини яхши билмаганим учун уларнинг нима ҳақда гаплашишганини тушунолмадим. Кейинчалик уларнинг гапини бошдан-оёқ таржима қилиб беришди. Мен ҳам шундайлигича айта қоламан...

— Сарчимелиа,— деди Туташхиа бамайлихотир,— сен ҳам... отинг нима эди,— у иккинчи қароқчига ишора қилди.— Қани, қурол-яроғни мана бу ерга қўйинглари-чи.

У қуроолларни қаерга қўйишни кўрсатди... Бироқ қароқ-

чилар кимир этишмади. Сарчимелиа бир оёқсиз одамнинг милтиги ўзига ўқталганини, Туташхианинг тўппончаси шеригининг оғзига тиралганини, яна бир шериги кўйлагини тутамлаб олганини кўриб-билиб турарди. Қаршилик кўрсатишнинг иложи йўқ, лекин таслим бўлгилари ҳам келмасди. Шу пайт бир оёқсиз одам ўқ узди. Ўқ қароқчиларнинг ўртасидан чийиллаб ўтди.

— Қўлларингни кўтар!— деб бақирди Туташхиа.

Қароқчилардан бири унинг буйруғини шу заҳоти бажо келтирди, Сарчимелиа эса унча хушламай лекин барибир ноилож кўлини кўтарди.

Туташхиа эркакларга мурожаат қилди:

— Илтимос, биронтанглар бери келинглари!

Ширер ҳаммадан чапдастроқ чикди, буюрилишини кутиб ўтирмасданок қароқчиларнинг қуроолларини олиб, нарсалар уюмига кўшиб кўйди. Устига-устак уларни обдон тийтиб, кўлига илинган нарсани тортиб олди. Шундан кейин олдин Сарчимелианинг бошига кучининг борича мушт туширди, шеригини ҳам уриб, ерга кулатди. Бир оёқсиз одам ҳақкалаб юриб, нарсалар уюлиб турган жойга келди, қопларни титкилаб, ёғоч оёғини топди-да, дарров тақиб олди. Шундан кейин менинг кийимимни топиб келди.

— Сизнинг олдингизда айбдорман, бекам,— деди у,— мен туфайли бу ярамас сизни ҳақорат қилиб урди.

... Нано нафасини ростлаб олди.

— Гоги билан мана шундай вазиятда танишганмиз. У пайтда ҳатто бир-биримизнинг отимизни ҳам билмасдик. Орадан шунча вақт ўтиб, мана бугун учрашиб турибмиз,— қувноқ кулги садолари остида гапини яқунлади у.

Гоги столни айланиб ўтди-да, намойишкорона таъзим қилиб, Нанонинг кўлини ўпди. Ҳамма пайдар-пай гап бошлаган эди, Нано яна ҳикоясини давом эттирди.

— Бу саргузаштимиз нима билан тугаганини билиб кўйишинглари учун қолган гапларни қисқа қилиб айтиб бераман... Туташхиа одамларни чақириб, ўзининг нарсасини ажратиб олишни буюрди. Қароқчилар устига бостириб келатган одамларни кўргач, оёғини қўлга олиб қочиб қолишди. Улар ғазабга минган одамларданми ёки аёллардан кўпроқ кўрқиб қочишдими билиш маҳол эди. Хар холда ҳозир на у, на бу жинснинг кўлига тушишга уларнинг тоқати йўқ эди. Сарчимелиа ҳаммадан илдамрок югураркан, дарахтлар панасига ўтиб олгач:

— Дада Туташхиа!— деди.— Сен кимларни ўз ҳимояннга олаётганингни билияпсанми? Айтган гапларим эсингда

турсин: агар паймонанг тўлса, мана шу одамларнинг қўлидан ўласан!

Ширер қимматбаҳо тошлар билан зийнатланган тилла тамакидонини излаб топди-да, халос бўлганимиздан эсдалик сифатида олиб қўйинг, деб узатди. Туташхиа миннатдорчилик билдирди-ю, бироқ тамакидонни олишдан бош тортди. Мен гапга аралашиб, ялиниб-ёлборсам ҳам, барибир тортигимизни олмади. Биз дарров йўлга чиколмадик, бировларнинг нарсаларини ўзлаштириб олишга интилган одамларни инсофга чақириб туришга тўғри келди. Шундан кейингина отларимизга миниб, чоптириб кетдик...

Нано ўз ҳикоясини шу зайил тугатди.

— Гапим чўзилиб кетгани учун узр, — деди у. — Лекин сизларни зериктириб қўймаган бўлсам керак деб ўйлайман... Энди бир эмас, бирданига иккита қадаҳ кўтармоқчиман... Гоги билан Туташхиа одамгарчилик юзасидан олижаноблик қилиб бизни бандилиқдан халос этишди. Бор-будимиздан айрилиб, ўрмонда шумшайиб ўтирганимизда инсонпарварлик туфайли бизга ёрдам қўлини чўзишди. Олижаноблик бизга мана шу икки кишининг тимсолида намоён бўлди. Мен мана шундай қалтис вазиятда чинакам яхшилик тимсолига айланган ҳақиқий одамлар учун ичаман!

Оқиғини айтсам, Нано бизнинг эс-хушимизни ўгирлаб қўйди, унинг ҳикоясига ҳам, ўзига ҳам махлиё бўлиб шундай қарсақ чала бошладикки, ён-веримизда ўтирганлар беихтиёр биз томонга ўтирилиб қарашди. Нано эса косани кўтарди-да, атиги ярмини ичди, холос.

— Лаз, — деди у, — менга яна битта коса узатвор. Элизбар икки косалаб ичамиз деди-ку... Вахтанг, менга яна қуйворинг. — Нано Шалитурига яримлаган идишини сунди. — Менинг гапларим шундоқ ҳам икки косага мўлжалланган.

— Нано хоним, — деди Шалитури хижолат бўлаганини сездириб қўймаслик учун назокат билан. — Қароқчига иштони ўрнига қўйлагини кийдириб, хайдаб келган одамнинг исми-шарифи нима эди? Ким деб айтдингиз?..

— Туташхиа.

— У қаердан келиб қолди?

— У менинг овозимни эшитиб келган экан.

— Худди афсонавий шахзодага ўхшайди, а? Тўғрими? — Шалитури бош чайқади. — Бу халиги... қароқчи Туташхиа эмасми?

— Қароқчи эмас, абраг, — деди Нано.

Элизбар яна бизнинг ҳовримизни босди:

— Нано гапиряпти, халал берманглар!

— Ҳозир авлиё Георгий ҳақидаги ривоят қандай пайдо бўлиб, қандай тарқалганини суриштиришнинг ўрни эмас. Насроний динидан олдинроқ дунёга келган бу улур зот бизнинг ҳаётимизга шу қадар сингиб кетганки, авлиё Георгийнинг туғилган кунини биз гуржилар йилига уч юз олтимиш беш кун нишонлаймиз... Бошига кулфат тушган одамга кўлингдан келганча ёрдам бер, лозим бўлса, бу йўлда ҳатто жонингни тик... Ривоятнинг маъноси шундай. Мен дунё кезиб, қадамжоларни зиёрат қилган эмасман. Фақат болалигимда бир марта Атоцияда ўтказилган авлиё Георгий тантаналарида қатнашганман. Шундан кейин ҳеч кимни зиёрат қилган эмасман. Бирок бугун шоирнинг таъбири билан айтганда «қумликлар аро шамчирокдек милтиллаб ёнур...»¹. Бу шундай фаройиб, мўъжизавий ибодатхонаки, уни бут ва санамлар эмас, балки одам боласи безаб туради. Бу ерга тирик авлиё Георгийнинг ҳақиқага дуо қилиш учун уч юз олтимиш беш куннинг биронтасини қанда қилмай келишга тангрининг номини ўртага қўйиб қасамёд қиламан. Менда алмисокдан қолган бут бор, унга тахминан: «Авлиё Георгий!» деган сўзлар битилган. Адолатнинг енгилмас курашчиси, эл-юрти учун жоғини фидо қиладиган жафоқаш зоти олий саховатингга арзимайдиган жоринг Нано Тавкелишвилини хивзу химоятингга олиб, қодир илоҳингдан баҳраманд этгайсан!.. Мен бу дарғоқда шундай деб ибодат қиламан!.. Шундай қилиб, юртимизнинг асл фарзанди, дастурхон атрофига жам бўлган салтанатимизнинг рицари ва ҳукмдори... халоскорим Гогининг соғлиги учун ичамиз, жаноблар!

Биз Нанонинг гапини қувватлаб қийқириқ кўтардик, бироқ у ҳали гапини тугатмаганини билдириб кўлини кўтарди.

— Кўриб турибсизлар, менинг гапларим қадах сўзларига айланиб кетяпти,— деди у.— Шунинг учун иккинчи косани довурак Дата Туташхиа учун кўтаришингларни илтимис қиламан. У ҳаддан ташқари жасур, олижаноб одам экан, лекин кўрқоқ кимсалардан кўра довуракларнинг кун кўриши қийинлиги ҳаммага аён. Бошига ташвиш тушганда ҳам, хурсандчилигида ҳам уни парвардигорнинг ўзи ёрлақасин. Ҳамонки қасам ича бошладикми, мен яна битта ваъда бермоқчиман. Вақтики келиб бугун шарафига қадах тўлдирилган бу икки кишига бирон кўмагим зарур бўлиб қолса, жон-жон деб уларга хизмат қиламан... Ҳамиша, ҳар қандай шароитда... Йўқ, яхшиликка яхшилик

¹ Н. Бараташвили. «Саждагоҳ топдим».

билан жавоб бермоқчи эмасман. Булар ҳар қанча хизмат қилсак арзийдиган одамлар...— Нано ўрнидан туриб ҳаммамизга мурожаат қилди.— Ҳаммангиз учун ичаман, бугунги ажойиб кеча учун ташаккур... Мени маъзур тутасизлар, энди кетишим керак. Худо шоҳид, ўзимга қолса кетгим йўқ, лекин ортиқ қололмайман. Бу ерда ўтирганларнинг ҳаммасини уч кундан кейин, йигирма олтинчида, кечқурун соат саккизга меҳмонга таклиф этаман. Ўтиниб сўрайман... Ираклий, меҳмонларни олиб боришни сенга юклайман. Сизлардан бошқа яна икки-уч киши бўлади, холос.

Арзнев Мускиа иккаламиз ҳам ўрнимиздан қўзғалдик.

Бизнинг тўсатдан кетаётганимиз жиндек бесаранжомликка сабаб бўлди — бақириб-чақириб, қолишимизни ўтинишди, инсофу уятни ўртага солишди. Бироқ Нано гапидан қайтмади. Фақат кетиш олдидан лаз иккаламизни яна иккитадан катта косани бўшатишга мажбур қилишди ва биз бу шартни бажонудил адо этдик. Ҳамма баробарига кузатгани чикмоқчи эди, Нано Гогидан бошқа ҳеч кимга изн бермади.

— Лаз, сен Элизбарни қаердан биласан?— деб сўради Нано остона хатлаб ўтганимиздан кейин.

— Бизни Гоги таништирган, Элизбар яхши одам, у менга ёқади.

— Сени Гоги билан ким таништирган?

— Бунинг тарихи узоқ... Хонаси келиб қолса, айтиб берарман,— дея гапни айлантирди лаз.

Эшик олдида Арчил қаққайиб турарди.

— Бекамнинг аравакашига овқат бердингларми?— деб сўради Гоги.

— Овқат ҳам бердим, тўйгунча ичирдим ҳам. Оёғида зўрға турибди.

— Ерванд қани?

— Ҳовлидаги курсида ўтириб ухляпти. Аслида ухлаётгани йўқ, ўзини уйқуга солиб, худди қари итдек бошини осилтириб ўтирибди.

— Нега?— дедим ажабланиб.

— Уч кун олдин у ҳовлида ўтириб ухлаб қолганида чўнтагидан олти сўмини шилиб кетишибди. Шундан бери ўғри яна келади деган илинжда ўзини уйқуга солиб ўтиради... Ўғри анойи эканми, келиб бўпти.

Ҳовлидан Ерванднинг:

— Келади, хотиринг жам бўлсин,— деган овози эшитилди.

— Жа зарил кепти-да унга... Бу ёққа қара, меҳмонлар кетишяпти.

Шу заҳоти Ерванд кириб келди, кийимларимизни чўткалар экан:

— Одамни ухлагани ҳам қўйишмайди,— деди зорланиб.— Уйгоқ юрганимни кўриб қайси жинни келарди.

— В-а-а!— деди Арчил кулиб.— Агар яна ухлаб қолсанг нима бўлади? У яна ҳамёнингни қоқиштириб, жуфтақни ростлаб қолади. Курканинг ўзисан-а... Бу гафлат курка дунёда қандай қилиб нон топиб еяётганига ақлинг бовар қилмайди.

Улар киссовур келадими, йўқми, деб баҳслашганча бизни извошгача кузатиб қўйишди. Гоги Нанонинг аравага чиқишига кўмаклашаётган пайтда ресторанда биз учун ҳисоб-китоб қилсин деб Ерванднинг чўнтагига секингина пул солиб қўйдим.

Извош ўрнидан кўзғолди.

— Бизни йигирма оятинчига меҳмонга чақирдинг-а?— деб сўрадим Нанодан.

— Ҳа.

— Йигирма еттинчида мен мижозларим билан банд бўламан.

— Ким экан улар?

— Ака-ука Далабашвилилар. Жуда антика иш.

Отларимизнинг туёқлари тунги сукунатни бузиб бир маромда тақилларди.

— Нега тўсатдан кеттингиз келиб қолди, Нано хоним?— деб сўради Арзнев Мускиа.— Зерикдингизми?

— Сен билан... Ираклий билан бирга бўлсам ҳеч қачон зерикмайман!— дея жавоб берди Нано.

Биз анчагача жим қолдик.

— Лаз, мен сенинг кимлигингни биламан,— деди Нано шивирлаб.

— Э, маликам, кимлигимни ўзим ҳам билмайману сиз қаёқдан билардингиз,— деган жавоби эшитилди лазнинг.

Сутдек ойдин кеча эди. Шабада терак япроқларини шитирлатиб ўйнардди.

Шу окшом менинг қўнглимга биринчи марта шубҳа оралади.

ПУШТИ ДАФТАР

Олдинга танишганимизнинг дастлабки кунлари Нано, лаз билан бўладиган ҳар бир учрашувдан теримга сиғмай яйраб кетардим, гарчанд, бу учрашувлар шуурим ва қалбимга беадад лаззат бахш этса-да, бир-бирини тўлдирмас, узук-юлуқ таассурот қолдирарди.

Аммо кунларнинг бирида ҳаловатим бузилди, пойма-пой ва нотугал таассуротларим бир-бирига қўшилиб, кўз олдимда мўнғ хил сир-синаотдан иборат яхлит манзара пайдо бўлди.

Тўсатдан ёпирилиб келган бу хотиралар юрагимни ўйнатиб, ҳаловатимни бузар, жавобгарлик ҳиссини уйғотарди. Кеча кечаси ҳориб-чарчаб келиб Арзнев Мускианинг хонасида мудроқ элитган пайтда нималар бўлаётганини бирданига аниқ ҳис этдим. Наноникига ташриф этишимиз замирида ҳам нималар борлигини билолмай бошим қотар, ич-этимни еб қийналардим. Битта тугунга тугулган бу синоатларни тушуниб етишим керак эди. Энг аввало, Арзнев Мускианинг кимлигини, бу оламда нима излаб юрганини билишим шарт. Тавкелишвили-Ширер ким, уларнинг ўртасида илгари қандай яқинлик бўлган, энди уларни нима боғлаб турибди? Менинг ўзим нега уларга бунчалик боғланиб қолдим? Мен улар учун кимман?

Кўп ўтмай ҳамма нарса ўз ўрнига тушади, ҳамма муаммолар ечилиб, барча сирлардан огоҳ бўламан. Лекин унғача анча вақт бор... Ҳозирча... Шубҳаю гумонлар исканжасида қанчалик қийналганимни тасаввур қилсангиз керак.

Бу орада муносабатларимизни чуқурлаштирадиган яна бир босқични босиб ўтдик. Кўпчиликка қўшилиб юриш, қувноқ давраларда ўтириш жонимизга теғди, Элизбар Каричашвили билан Гогидан бошқа ҳеч кимни кўришга тоқатимиз қолмади. Бу икки одам ҳамманинг ўрнини босар, бунга уларнинг маънавий қуввати етарди.

Кечаси қиморхонада ўтириб шундай фикрга келдик... Ўша ерда эртанги кунни меникида ўтказишга қарор қилдик: Арзнев Мускиа эларжи, Элизбар лўла кабоб пиширадиган бўлишди. Эрталаб Арзневнинг меҳмонхонасидан тўғри ишхонамга ўтдим-да, икки соатча ишлаб, уйга жўнадим. Меҳмонлар айтилган вақтда етиб келишди, олдин Элизбар, Гоги, лаз, бир оздан кейин Нанонинг извоши кўринди. Гоги билан Нано меҳмонхонада қолишди-да, кечаги ўйиннинг тафсилотларини эслаб, хоҳолаб кула бошлашди. Хизматкор ҳовлида манқалга ўт қалар, лаз билан Элизбар ошхонада куйманишарди. Мен уларга ёрдамлашмоқчи бўлган эдим, бу ёққа қадам босма, деб ҳайдаб солишди. Бироқ мен бўш келмадим, охири Элизбар ноидоғ қўлимга чопқини тутқазди, фақат устига тилла эгар урилса-да, барибир, эшаклиғича қолаверган ҳанги ҳақидаги латифани айтиб берди. Мен унинг гапига парво қилмай сочиқни пешбанд қилиб, ишга киришдим.

Шу пайт кўнғироқ жиринглади. Мен бу аҳволда —

қўлларим қийма юкилигича меҳмонга пешвоз чиқолмасдим, албатта. Бемаҳалга қолган бирон мижоз бўлса керак, деган хаёлда Нанодан, бугун бандлигимни, ҳеч кимни қабул қилолмаслигимни, эртага идорамга келишини айтишни илтимос қилдим.

Нано даҳлизга чиқди-ю, зум ўтмай ошхонага кириб келди.

— У кетмаяпти,— деди ажабланиб,— мен мижоз эмас, меҳмонман, деяпти.

— Қанақа меҳмон? Қаердан келти? Исми-шарифи ким экан?

— Айтмади... Баланд бўйли, қотма, эллик, эллик беш ёшлардаги одам. Рус бўлса керак, лекин русга унча ўхшамайди.

— Қаерда турибди?

— Даҳлизга олиб кирдим, кўчада қолдириш ноқулай-ку... Кутиб ўтирибди.

— Чиқиб гаплаша қол,— деди Элизбар.— Гўшт тайёр, бу ёғини сенсиз ҳам эплаштирамыз.

— Гаплашишга тўғри келади, лекин ҳеч кимни уйга таклиф қилмаган эдим.

Мен у ёқ-бу ёғимни тартибга келтириб меҳмонхона орқали даҳлизга чиқдим. Меҳмонхонадан ўтаётганимда Гоги менга ҳар хил имо-ишоралар қила бошлади, олдига келганимда даҳлиз томонга имлаб, гарангсиган аҳволда қулоғимга шивирлади:

— Бу одам таклиф қилмасанг ҳам уйингга кириб келаверадиган яқинингми?

Гогининг кўриниши ташвишли эди.

— Ким экан у?— унинг ким тўғрисида гапираётганини тушунолмаи сўрадим.

— Даҳлизда ўтирган-чи...— деди Гоги овозини янада пасайтириб.— Янглишмасам у... генерал... Граф Сегеди... Кавказ жандармларининг бошлиғи...

— Мен у билан таниш эмасман... Тўғри, у ер-бу ерда кўргачман... Лекин... ортиқча яқинлигим йўқ...

Гоги қўлимдан тутиб, бармоғини лабига босди:

— Ошхонада чиқиб кетадиган йўл борми?

— Бор. Айвонга чиқиш мумкин, у ердан зина билан ховлига тушилади. Нима қилмоқчисан?

— Кейин... кейин айтаман. Сен уни бирпас ушлаб тур... Дарров бошлаб кирма... Иложи бўлса, даҳлизданок кузатиб юбор...

Гоги ошхонага кириб кетди.

— Нима гап?— деб сўрадим Нанодан.

— Ҳозир мавриди эмас,— деди у пичирлаб. Кейин меҳмон эшитиши учун баланд овозда гапирди:— Ираклий кела қол! Меҳмон кутиб қолди.

Мен ўзимни қўлга олиш ва юзимга хотиржам тус бериш учун бор адвокатлик санъатимни ишга солиб, остонадан жилмайганча ҳатлаб ўтдим. Нано орқамдан эргашди.

Тоғи янглишмаган экан. Креслода ўтирган жандармлар бошлиғи ўрнидан туриб, ўзини таништирди.

Баланд бўйли бу қотма одам европача кийинган, чуқур ботган кўзлари маъноли боқар, юзида кишига хуш ёқадиган майин табассум балқиб турарди. Кўринишиданок аслзодалиғи сезилар, офтоб кўрмаган нозик, оппоқ бадани унинг умри соқин хоналарда кечганидан далолат берарди.

— Хуш келибсиз, жаноб олийлари,— дедим имкони борича қувноқ гапиришга уриниб.— Худди билгандай айни вақтида ташриф буюрганингизни ўзингиз ҳам билмасангиз керак...— Мен Нанога ўтирилдим.— Марҳамат, танишинг — Нано Парнаозовна Тавкелишвили-Ширер хоним... Ҳозир меҳмонхонада худди эртақдагидек ажойиб дастурхон тузалади, бир неча дақиқалардан кейин сизни дўстларим билан таништириб, ташрифингиз шарафига шоҳона зиёфат уюштирамиз! Жаноб олийлари, ижозат берсангиз, кийимларингизни...

У менинг қўлимни қайтаради-ю, узр айтиб, чиқиб кетади деган қатъий ишонч билан пальтосини ечмоқчи бўлдим.

Бироқ умидим пучга чиқди.

— Азият чекманг, князь,— деди меҳмон ва жилмайганча пальтосини ечди.— Мен бор-йўғи хунгар графининг авлодиман, холос, эътиборингиз учун статистик маълумотларга қараганда Хунгарияда ҳар беш одамга биттадан граф тўғри келар экан.

— Гуржистонда ҳар икки кишидан бири князь, демак, бу борада биз сизлардан ўзиб кетибмиз, граф!

Жандармлар бошлиғи кетишни хаёлига ҳам келтирмаётганини кўриб, имкони борича ҳайратимни яширишга уриндим.

— Князь,— деди у,— мен ҳозиргина ўзингиз такдиф этган нарсани илтимос қилгани келган эдим.

— У нима экан?— деб сўрадим ҳеч нарсага ақлим бовар қилмай.

— Сизларнинг дўстона дастурхонингларда бирга ўтиришга ижозат беришингизни ўтинмоқчи эдим. Тўғри, нотаниш одамнинг бундай илтимоси галати туюлади.

Лекин сизни ташвишга солиб қўймайман, гапимга ишона-
веринг, аксинча, вақтингларни хушлаб, хурсанд қилишим
мумкин.

Назаримда граф Сегеди ўзини содда кўрсатиб, эмин-
эркин тутишга ҳарчанд уринмасин, барибир сал-пал ҳа-
яжонланаётгани сезиларди. Лекин ўзингиз ўйлаб кўринг
унинг меникига бостириб кириши бориб турган сурбетлик
эмасми? Унга нима ҳам дейишим мумкин?

— Бемалол... Илтимосингиз нимаси,— дедим ҳозир-
жавоблик билан, бироқ овозимдан ёлғон гапираётганим
шундоқкина сезилиб турарди.

Уни меҳмонхонага бошлаб кирдим, граф илтифотимдан
мамнун бўлгандек жилмайганча креслолардан бирига келиб
ўтирди.

— Мен сизни ажойиб пианиночи деб эшитганман,—
деди Нано унга юзланиб. У Гогининг илтимосини бажо
келтириш учун графни чалғитиб, узокроқ ушлаб туриш
ниятда эди.

— Бироқ граф бизнинг хатти-ҳаракатимиздаги зўрма-
зўракиликни дарров сезди.

— Бекам, сиз ҳам менга ўхшаб ҳаяжонланаяпсиз,—
деди у.— Ишончим комилки, дўстларингиз ҳам сиздан
баттар аҳволда. Лекин азият чекишинглар беҳуда. Мен
бу ерга яхши ниятда келганман, лекин у мушкул
мақсад. Агар бу хонадонда хотиржамлик, ўзаро ишонч
бўлмаса, ниятимни амалга оширолмайман. Сиз аёл киши
сифатида менга ёрдам беришингизни илтимос қиламан...
Ахир, шунча эракнинг орасида танҳосиз-ку. Авва-
ло сиз ибрат кўрсатинг, мен билан худди эски кадрдон-
дек муомала қилинг, бу нарса ҳар иккаламиз ҳам ўзи-
мизни эркин ҳис этишимизга ёрдам беради, бошқалар ҳам
ўзини босиб олади.— У қулиб, қўшиб қўйди.— Кўнглим-
да ёмон ниятим йўқлигига ҳадемай ишонч ҳосил қила-
сиз.

Нано нима дейишини билмай жим қолди, мен ошхона-
дан хабар олишим керак, дея минғирлаб узр айтдим-да,
чиқиб кетдим.

Мен ётоқхонамга кириб, дераза олдига бориб турдим.
Пардек тўзиб кетган фикрларимни жамлашга беҳуда ури-
нардим, хаёлларим бир-бирига боғланмай тарикдек сочилиб
кетарди. Нима бўлганига ақлим бовар қилмас, аммо
хаётимга таҳдид соладиган хавфли, дахшатли бир нарса
юз бериши аён эди. Деразадан ташқарига кўз ташладим:
Нанонинг извоши ёнида яна бир извош турар,
унда шляпасини бостириб кийган нотаниш киши

ўтирарди. «Сегедининг одами», дея хаёлимдан кечирдим. Кўчада ундан бошқа зог ҳам йўқ эди.

Ошхонага йўл олдим. Арзнев Мускиа ҳеч нарса бўлмагандек бикирлаб қайнаётган қозон тепасида куйманар, Гоги билан Элизбар асабий аҳволда тумшайиб ўтиришарди. Менинг кириб келишим уларни довдиратиб кўйди, чурқ этмай ўтиришнинг ўзида аллақандай хижолатпазлик борга ўхшарди.

— Нималар бўляпти, ўзи, тушунтириб беринглар,— дедим.

— Бизнинг ҳам бошимиз қотиб қолди,— деди Гоги.

— У нима деяпти?— дея қизиқсинди Элизбар.

Мен граф Сегедидан эшитган гапларимни айтдим.

— Ҳа, келса нима бўпти?— деди Арзнев Мускиа.— Эҳтимол, мен пиширган эларжининг таърифини эшитиб, таъминни тотиб кўргани келгандир... Бу кундек равшан бўлиб турибди-ку... Ҳар ҳолда сенинг лўла кабобинг илинжида келмагандир,— лаз Элизбар Каричашвилига ўгирилди.

— Ҳа, эларжининг исини олиб келган,— дея унинг фикрига қўшилди Гоги.

Улар керакли гапни менсиз гаплашиб олишганини тушундим у кўнглим ўксиди. Аламимдан бақириб юбордим.

— Агар гаплашган гапингларни мендан сир тутаётган бўлсанглар, лоақал қандай қарорга келганингларни айтинглар.

— Ҳеч қандай қарорга келганимиз йўқ,— деди Арзнев Мускиа.

— Гоги бу уйдан чиқиб кетадиган бошқа йўл борми, деб бекорга сўрамагандир, ахир?

— Ҳозирги меҳмонинг излаб келган одамни кутқаришни ўйлаб сўраган,— деди лаз.

— Йўғ-э!.. Нима биз фитначилармидик?— дея хитоб қилдим.— Жандармларнинг бошлиғи уйига излаб келиши учун қанақа жиноятчи бўлиш керак!

Оциғини айтсам, мен талвасага тушиб қолган эдим, кўрқаётганимни билдирмаслик учун ҳазил-хузул қилишга уринар, бу билан ўзимни ҳам, шерикларимни ҳам ҳеч кимдан тил қисиклик жойимиз йўқлигига ишонтиришга ҳаракат қилардим.

Бироқ улар менга қўшилиб ҳазил-хузул қилишгани йўқ— Арзнев Мускиа ҳали ҳам ўчоқ бошидан бери келмас, Гоги ердан кўз узмас, сихга гўшт тортаётган Элизбарнинг қўллари титрар эди. Эҳтимол, улар менга нимадир дейиши керакдир, бироқ ҳеч ким биринчи бўлиб гап бошлашни

истамас, бу мушкулотни ўзидан соқит қилишга уринарди. Жимлик узоқ чўзилмади-ю, лекин у юрагимга оғир тошдек ўрнашиб қолди, иродамни сусайтириб, кўрқув муқаррар ҳалокат васвасасини уйғотди. Мана энди ҳамма гапни рўй-рост айтишим мумкин — бу бирданига қаттиқ кўрққан, хузур-ҳаловатини ўйлаб ваҳимага тушган одамнинг оний кечинмаси, холос. Назаримда кимдир менинг гард юкмаган ҳаётимни ерга отиб ургану у чил-чил синиб кетадигандек туюларди. Бу чиркин туйғулар жунбушини жиловлаб олишга кўзим етмасди...

Назаримда бутун вужудим аюҳаннос соларди... Ҳа, ҳа, сизлар ўзинларча қандайдир даҳшатли бир ишга қўл ургансизлару энди мени ҳам чоҳга тортиб кетмоқчисизлар. Йўқ, мен жувонмарг бўлишни истамайман... Мен ҳеч нарсани билмайман... Мен сизларга шерик эмасман... Мен ҳаётимни таҳликага қўйишни, таваккал қилишни истамайман. Мен чор тузумига қарши курашмайман, бу жамиятда фақатгина ёвузлик эмас, яхшиликни ҳам кўряпман. Йўқ, истамайман!.. Йўлинглардан қолманглар, сизлар туфайли уйимга, менинг ҳаётимга, юрагимга ҳатто келажакимга ўрмалаб кирган анови совуқ илонни ҳам олиб кетинглар... Ким ўзи у?

Кутилмаганда лазнинг:

— У қидириб келган одам мен бўлсам керак, Ираклий!— деган овози эшитилди.

— Сен-а? Сен қанака одамсан ўзи?— деб сўрадим, лекин назаримда бу саволни мен эмас, бутунлай бошқа бир одам берганга ўхшарди.

— Граф Сегеди излаб келган одамман.

Мен бу гапдан ҳайратга тушганим йўқ, гўё унинг нима дейиши мумкинлигини етти кун олдин биринчи марта учрашган пайтимиздаёқ билиб олганга ўхшардим. Мана шу изтиробли бир неча дақиқа ичида узоқ йиллик тажрибага эришдим. Худди шу аснода рўпарамда турган киши яхши одамлигини, у бировларга, уларнинг тинчлигу фароғатига зарар етказадиган жиноятлар қилиши мумкинлигига, менинг олдимда гуноҳкор эмаслигига, Нано ҳам, Гоги ҳам, Элизбар ҳам гуноҳдан фориғлигига, адолат унинг томонида эканига, мен ҳам адолатни ҳимоя қилишим кераклигига ишонч ҳосил қилдим. Шунда бирданига енгил тортиб, жунбушга келган ҳис-туйғуларим идрокимга бўйсунди, ақл эса ҳозирги шароитда мушкулумизни осон қиладиган тадбир топишни тақозо этарди.

Арзнев Мускианинг кўзларида миннатдорлик ифодаси намоён бўлди, бироқ у қатъият билан жавоб берди:

— Мен ҳаммага яхши бўлишини кўзлаб иш қилишим керак, Иракий биродар. Мен ёлғиз эмасман; шунинг учун ҳеч қайқа кетмайман!.. Ҳаммамиз бирга графнинг олдида кирамиз!— У менинг довираб, иккиланаётганимни сезиб, кўшиб қўйди.— Шундай қилганимиз яхши!— У қўлини ювди-да, энгил-бошини тузатди.— Қани, йўл бошла, Иракий! Сен мезбонсан!

Биз гап-сўзсиз ошхонадан чиқдик.

Бизни кўриб, Сегеди ўрнидан кўзгалди. Нима қилай, унга дўстларимни бир-бир таништиришдан ўзга чорам қолмади. Ҳамма нарса худди рисоладагидек — назокатли муомалалар, табассум, нимтаъзим... Жуда хурсандман... Жуда хурсандман...

Мен дастурхон тузатишгунча ўтириб туришни таклиф қилдим. Ўз жойига чўқаркан, Сегеди Арзнев Мускиадан кўзини узмас, худди узок вақтдан бери кўрмаган эски кадрдонини учратиб қолгандек астойдил тикиларди.

Лаз эса гўё унинг нигоҳини ҳис этмаётгандек бамай-лихотир Наного юзланди:

— Эларжи жуда ўхшади, худди айтганимдек ширин-шакар бўлиб кетди.

Сегеди эса худди ўзи билан ўзи сўзлашаётгандек гуржи тилида гапирди:

— Фақат эгизакларгина бир-бирига шунчалик ўхшаши мумкин,— у шундай, деди-ю, худди оёғи остидаги гиламнинг гулларига қизиқсиниб қолгандек бошини эгди.

— Гуржи тилини жуда яхши биларкансиз-ку, қойил-е!— деди Нано ақобирона суҳбатга мойиллик билдириб.

Чиндан ҳам граф ўз ихтисоси бўйича яхши ўрганган тилда қийналмай гапирар, одамлар билан кўп мулоқатда бўлиши шундоққина билиниб турарди. Фақатгина бир камчилиги — бўғин товушларини яхши айтолмасди.

Воқеаларни илгарилаб айтишим мумкинки, биз беихтиёр русча гаплаша бошладик, зиёфат чоғида гоҳ у тилда, гоҳ бунисида сўзлаган лазни ҳисобга олмаса, ҳеч ким гуржи тилида гапирмади.

— Қанақа ўхшашликни айтяпсиз? Кимга ўхшар экан?— деб сўрадим.

— Сизнинг қизиқувчанлигингизни қаноатлантирадиган жавоб беришга ҳаракат қиламан,— деди Сегеди бир оз асабий оҳангда, у муддаосини фош этаётганидан норозига ўхшарди.— Мен Мушни Зарандианинг Дата Туташ-хиага қуйиб қўйгандек ўхшашини назарда тутяпман, батоно Иракий!...— Сегеди менинг бу янгиликдан қай аҳволга тушишимни билмоқчидек узок сукутга чўмди.

Бирок менинг қилт этмай ўтирганимни кўргач, гапида давом этди. Худди эгизакларга ўхшашади, ваҳоланки, улар бор-йўғи аммавачча, холос... Улардан бири — менинг ёрдамчим, иккинчиси — сизнинг дўстингиз ҳамда мижозингиз — Арзнев Муслима, аслида эса — Дата Туташхиа.

Очигини айтсам, сўнги дақиқаларда шу қадар кўп ғаройиб воқеалар содир бўлдики, мен уларнинг қай биридан ҳайратланишимни ҳам билмас эдим. Агар кўз олдимда бирортамиз маймун ёки тимсоҳга айланиб қолсак ҳам мен зиғирча ажабланмас, бутунлай тунгу қар қилиб қўйган қарахтликдан уйғонмас эдим.

Меҳмонларга бир-бир кўз югуртирдим.

Ҳозиргина Дата Туташхиага айланган Арзнев Муслима хотиржамлик билан қахрабо тасбеҳини ўғирганча худди болалик кезларидаги шўхликлари ёдига тушгандек кулимсираб ўтирарди. Нано кизариб, бўртиб кетди, устки лабини тер босиб, курси суянигига суянгачча, оғир-оғир нафас ола бошлади. Элизбар юзидан қон қочганини сезиб, ёноқларини уқалашга киришди. Фақатгина Гоги хотиржам эди — у ҳис-туйғуларини жиловлашни билар, худди чуқур ўйга ботганга ўхшаб кўринарди.

— Тўппа-тўғри, — деди Туташхиа охишта. Ҳар бир гапидан кейин тасбеҳнинг битта допасини суриб қўярди. — Биз ростдан ҳам эгизакларга ўхшаймиз... Менинг отам билан Мушнининг онаси эгизак бўлишган. Биз бир-биримизга шунчалик ўхшаймизки, ўз вақтида етиб келмаганда полиция бошлиғи Паташидзе менинг ўрнимга уни тутиб кетиши ҳеч гап эмасди. У пайтда Мушни солиқ идорасида ишларди.

— Бу гапдан хабарим бор, — деди Сегеди кулимсираб.

Яна асабни қақшатадиган жимлик чўкди.

Қарахтлигим бирданига тарқаб, унинг ўрнини бу тараф вазиятда ёприлиб келган афсус-надомат эгаллади: бу воқеа меникида содир бўлаётгани, худди ҳамма нарсани ўзим уюштириб, энди нима билан яқунланаркин дегандек креслода ясланиб ўтирганга ўхшаб қолдим.

— Мен сизларнинг меҳмонингизман, жаноблар, — деди Сегеди имкони борича хотиржам гапиришга уриниб. — Нимаики сўрамай, нимаики гапирмай, одатдаги суҳбат таомилдан четга чиқмайди, гапимга ишонаверинглар.

Бу гапга нима ҳам дейишимиз мумкин?

— Мен бир нарсани сўраб билмоқчиман, — дея гапида давом этди граф. — Жаноб Туташхиа, дўстларингиздан биронтаси сизга қочишни маслаҳат берганига ишончим

комил... Ошхонадан ҳовлига чиқиладиган йўл бор. Сиз нега бу имкониятдан фойдаланмадингиз?

Дата Туташхиа чурк этмай тасбех ўгираверди.

— Ўзингиз қандай фикрдасиз, жаноб олийлари?— деб сўради ниҳоят у.

— Мен нима деб ўйлашга ҳам ҳайронман... Сизнинг жавобингизни эшитсам... Сизнинг фикрингизни билсам... Беҳад миннатдор бўлардим.

— Шунақами? Марҳамат.— Туташхиа сўзларни топиб, ўз ўрнида ишлатишга уринарди.— Биласизми, бу ердан кетишга ҳаққим йўқ эди. Мен жаноб Ираклий Хурцидзе учун мижозман, у менинг адвокатим, биз шартнома асосида дўст тутинганмиз; Элизбар Каричашвили учун мен лаз зодагони Арзнев Мускиаман. Рост, батоно Гоги билан Нано хоним менинг кимлигимни билишади... Биз учрашиб юрган бу кунлар ичида конунга хилоф бирон иш қилганимиз йўқ, сиз уларнинг бўйнига бирон айб кўёлмайсиз. Уларни фақат бир нарсада — мен тўғримда хабар қилмаганида айблаш мумкин. Лекин бу айбнома худди ёлғонга ўхшаш пуч. Ахир улар менинг кимлигимни билмай муомала қилаверишди. Қандай одамни яшираётганини билса, бирон жиноят юз беришидан хабар топса-ю, лекин полицияга билдирмаса, жиноятчига ҳомийлик қилган бўлади. Агар мен сизнинг кўз олдингизда қочиб кетганимда бу ишим билан дўстларимни ўзимга шерик қилиб, жандармларга тутиб берардим. Мен шу ерда ўтирибманми, улар қонун олдида бегуноҳ, дўстларим билан виждоним олдида ўзимнинг ҳам юзим ёруғ. Фақат бугина эмас... Бир ярим ойдан бери Тифлистеда яшаяпман. Ҳеч кимдан яширинмай, ҳадиксирамай, очик юрибман. Иккинчи куни бўлмаса ҳам ҳар ҳолда йигирма кундан кейин жандармлар бу ерга келганимдан хабар топишгандир? Мен... Дата Туташхиа бемалол юрибман... Улар мени истаган жойда, лоакал кечки қиморхонада қўлга олишлари мумкин эди. Бунинг учун ортикча уриниш ҳам, удабуронлик ҳам шарт эмас. Бундан ташқари... Мен жандармлар бошлиғи уймауй юриб, шахсан ўзи бировларни камокқа олганини эшитган эмасман. Нега энди сизни бу ерга шундай ниятда келган деб ўйлашим керак, жаноб олийлари? Менингча, сиз бу ерга бутунлай бошқа ниятда келгансиз... Тифлистеда яшаётганимни жандармлардан сир тутмаётган эканман, нега энди сиз билан учрашишдан қўрқишим керак? Тўғрими? Ахир, биз бутунлай нотанишмиз, бирон марта бир-биримизни кўрмаганмиз... Борди-ю, мен янглишган бўлсам, сиз бу ерга бўйнимга сиртмоқ солгани, айти

вақта дўстларимни ҳам балога гирифтор қилгани, бир ўқ билан икки қуённи отгани келган бўлсангиз, қочганимдан нима фойда? Наҳотки, уйни қуршаб олган куролли одамлар таъқибидан қутилишим кераклигига ақлим етмаса? Демак, ўн имкониятдан еттитаси меники, лекин учтаси, барибир, сизники.— Туташхиа жандармлар бошлигининг кўзига тик боқиб, кулимсиради.— Тўғри, менга қочиб кетишни таклиф этишган пайтда, бу нарсанинг моҳиятини ҳозиргидай тушуниб етмасданок қолаверган эдим... Нима қилишим кераклигини қалбан ҳис этдим. Тўғри иш қилганимни кейинроқ ақлан тушундим.

— Ҳозирча ўнта имкониятнинг ҳаммаси ўз қўлингизда, жаноб Туташхиа! Лекин негадир сизни бунчалик таваккалчи деб ўйламаган эдим.

— Менинг касбим таваккалчиликни тақозо қилади, жаноб олийлари. Таваккал — марднинг иши эканини англаб етмаган одамнинг қўлидан ҳеч нарса келмайди.

— Агар ҳозир полиция келиб қолса-чи?— деб сўради граф Сегеди.

— Негадир бунга ишонгим келмаяпти, жаноб олийлари... Кўнглим бундай хавфни сезаётгани йўқ,— ўта хотиржам жавоб берди Туташхиа.— Акс ҳолда ҳозир рўпарангизда ўтирмаган бўлардим... Юз бермаган нарсалар тўғрисида гаплашишнинг нима ҳожати бор? Йўқнинг жазоси ҳам йўқ... Нима қилишим мумкинлигини ўзим ҳам билмайман, ақлим бовар қилмаган нарсани сизга қандай айтиб берай.

Шу пайт хизматкор кириб, дастурхон тайёр, дея имо қилди.

Биз гап-сўзсиз, жимгина қўшни хонага ўтдик. Бу сокинликни бузиб, қадам товушларигина эшитиларди, холос. Қаричашвилига сал жон кирди: столга ўтиргач, товокни олдига суриб, ён-веридагиларга хизмат қилишга тутинди. Кўпдан бери шустов коньягини асраб юрардим, шу муносабат билан ўртага қўйдим. Қадахларни тўлдира туриб, маъносиз гапларни гапира бошладим, учрашувимиз шарафига ичиб, овқатга ўтирдик. Вақт ўтган сайин бу жимликдан юрагимиз сиқилди, ҳамма кимдир гап бошлаб юборишини пойларди.

Иккинчи қадахни кўтара туриб Элизбар, коньяк ичиб, эларжини есанг-да, деб гап қотди. Ҳамма бош ирғаб унинг гапини маъқуллади, граф ҳам кўпчиликнинг фикрига қўшилди, кейин яна жимлик чўкиб, пичоғу санчиқларнинг шиқирлашигига эшитила бошлади. Осма соат ҳаддан ташқари қаттиқ занг урди. Нано худди шуни кутиб тургандек жилмайганча Сегедига мурожаат қилди:

— Жаноби олийлари, фақат учинчи қадаҳдан кейингина бизга ташрифингиз сирини очасизми? Шунақа ният билан келганга ўхшайсиз-а?

— Йўғ-э... — граф кутилмаган луқмадан кулиб юборди. Учинчи қадаҳдан кейин бошим ғовлаб, тилим ғўлдираб қолиши мумкин... Яхшиси, ҳозир... Бироқ гапни нимадан бошлашни, қалтис маррадан қандай ўтишни билмай гарангман... Бу масаланинг бир нозик томони бор...

— Бу қийинчиликни кўплашиб, баҳамжиҳат ҳал қилсак бўлмайдими? — деб сўради Каричашвили.

— Бирлашсак биз ҳар қанақа тоғни ҳам кўпориб ташлашимиз мумкин, — дея қўшимча қилди Нано.

Сегеди бу гапларга жавоб бермай фақат ўзигагина аён хаёлларга фарқ бўлди.

— Ростдан ҳам яна бир қадаҳдан оламизми, а? — деди тўсатдан қатъият билан. — Балки шу билан ишимиз юришиб кетар.

Мен яна коньяк кўйдим, лекин у қадаҳини бор-йўғи лабига тегизиб кўйди, холос.

— Жаноблар, — деди у, — мен сизларга ҳоким ҳазрати олийларига Кавказда қисман афв этиш ҳуқуқи берилганини маълум қилмоқчиман, демак, у киши қонундан қочиб, камалмаган жинойатчиларни, қўлга тушмаган абрагларни афу этишлари мумкин.

Биз Сегедининг гапларини нафасимизни ичимизга ютиб эшитганимизни айтмай кўя қолай.

— Ҳазрати олийларининг фармонига биноан илгариги гуноҳлари кечирилган жинойатчи, ҳокимдан авф этилгани тўғрисида ҳужжатни олганидан кўра хавфсизроқ, — дея гапини давом эттирди граф. — Энди у Россия империясининг тинчгина кунини кўраётган фуқаросидек бежавотир кимсага айланади-қўяди. Энг тўғри тадбир шу... Кимни афв этиш кераклигини ҳал этиш ҳуқуқи Кавказ жандармерия бошқармасига, аниқроғи, уни бошқариб турган раҳбарга берилган.

Граф қадаҳни шошилмай, ютимлаб бўшатди.

Биз худди сеҳрлангандек тош қотиб қолдик. Унинг гаплари худди томдан тараша тушгандек бизни ҳайрону лол қилиб кўйди. Эс-ҳушимизни йиғиштириб, бу гапларнинг дўстимизга, шу жумладан, ҳар биримизга қанчалик дахли борлигини сал-пал англаб етгач, худди юқорига тепган симоб устунидек бирданига кайфиятимиз кўтарилиб кетди. Ҳамма ақл бовар қилмас даражада жонланиб, ҳеч бир заруратсиз столдаги нарсаларни у ёқдан-бу ёққа кўя бошлади, санчқию пичоқни қўлларига олишди, чўнтақларини қовлаш-

тириб тамакидонларини чиқаришди. Лекин жимликни бузишга ҳеч ким ботинмади, Сегеди ҳали ҳамма нарсани, энг муҳим гапни айтмаганини кўнглимиз сезиб турарди.

Чиндан ҳам яна унинг сокин овози эшитилди:

— Жиноятчи Дата Туашхиани афв этилишга тавсия қилиш ёки қилмаслик бутунлай менга боғлиқлигини тушунайсизларми? Бироқ бу ишда хатога йўл қўймаслигим керак. Шунинг учун Дата Туташхиа қандай одамлигини, давлатга қай аҳволда — афу қоғози билан хавфлими ёки қоғозсизми — ўзим суриштириб билишим лозим.

Унинг нафас ростлаганидан фойдаланиб, бир-икки оғиз гап айтдим.

— Дата Туташхиа фақатгина мен янги топган дўстим эмас, мижозим ҳам, — дедим. — Унинг кимлигини билишнинг бирдан-бир йўли суҳбат ва сўроқ... Бунақа пайтда у адвокат ёллаши мумкинми? Мумкин бўлса, мен ҳозироқ ўз бурчимни адо этишга киришаман.

— Бунинг унчалик зарурати йўқ, — деди Сегеди. — Яхшиси, дастурхон атрофида ёзилишиб гаплашганимиз, эски хулосаларимизни янги фикрлар билан бойитганимиз маъқул. Ўз таассуротларимни сизларники билан чоғиштириб кўришим зарур, ахир жандармлар бошлиғи билган нарсадан хатто энг яқин дўстлар ҳам хабар топмаслиги мумкин. — У Нанога юзланиб қўшиб қўйди. — Бу уйга чақирилмаган кўноқ бўлиб бостириб кирганимнинг сабаби шу, Нано ховим.

У ўз касб-кори ва лавозимини тақдири илоҳий инъом этган неъмат деб билиши ҳақида ҳар хил овозларни эшитган бўлсам-да, ҳозирги гаплари ақл бовар қилмас даражада галлати туюлади. Шу боис унинг ниятини билиш мумкин эмас-дек, кўнглида ўзигагина аён сир-асрори, мўлжали бордек туюларди.

— Ҳадеб гапингизни бўлаётганим учун маъзур тутасиз, жаноби олийлари, — дедим яна. — Рост айтасиз, суҳбатимиз очикчасига, бегидир, самимий бўлиши керак, агар шуларга таянмасак, ҳамма нарса чалкашиб, маъносини йўқотади, ёлғонга, эҳтимол, фирром ўйинга айланади.

— Мени тўғри тушунганингиздан хурсандман, — деди граф Сегеди. — Лекин бир-биримизга ишонишимиз, фирромлик қилмаслигимиз, самимий бўлишимиз учун нима қилишимиз кераклигини ўзингиз айта қолинг.

— Бу нарса биринчи галда сизга боғлиқ, граф, — дедим. — Сиз ўз мақсадингизни рўй-рост айтиб, бизнинг кўнглимизда унга майил, хайрихоҳлик уйғотишингиз керак.

— Яна ҳам очикроқ гапираверинг.

— Назаримда... аввало... бугунги зийфат хибсога олган-

дан кейинги одатий сўроқдан кўра сиз учун мароқли ўтаётганига бизни ишонтиришингиз керак.

Сегеди дастурхондан бош кўтармай тамадди қилди, биз унинг жавобини бетоқатлик билан кута бошладик.

— Мен мушкул вазифага дуч келганимни сизлардан яширганим йўқ, — дея гап бошлади у. — Бу ерга нега келганимни ҳам айтдим... Яна такрорлашнинг ҳожати бўлмаса керак. Энди мана шу ерда бирга ўтириб, мақсадимга етишимга, бошқа усуллар орқали ҳеч нарсага эришолмаслигимга сизларни ишонтиришим қолди, холос. Бироқ бунинг иложи йўқ, хизмат мавқеим энг асосий далил исботимни дарров очиб ташлашга изн бермайди, насиб этса, уни фақат суҳбатимизнинг охирида маълум қилишим мумкин... Эгаллаб турган мартабам туфайли мен эмас, кўпроқ мени ишонтиришга уринишади.

Унинг жавобини эшитиб, ўзимни меҳмондорчилик таомилига зид иш тутмаётганмикинман, меникига нега келдинг, дея қийин-қистовга олишим одобдан эмасдир, деган хаёлга бордим. Балки, узр айтишим керакдир... Бироқ Сегеди оғиз очишимга имкон бермай гап бошлади:

— Шундай қилиб, қисман афв этиш ва Дата Туташхиа масаласи... Мана шу гап чиққанидан буён биз уни кузатмай кўйдик, уни таъқиб этиш ҳам ўз-ўзидан барҳам топди. Шундан буён тўрт ой ўтди... Бу орада уни излаб топишга, афу этишга арзийдиган одамми, йўқми, аниқлаб билишга, мақсадимизни тушунтиришга уриндик, афсуски тополмадик.

— Менингча, бошқа номзодларни ҳам топиш осон бўлмагандир, — дедим. — Ахир, ўз ихтиёри билан қопқонга тушишга кимнинг тоқати бор?

— Гапингиз тўғри, бошқаларни топиш ҳам осон бўлмади. Лекин бизга бошқаларнинг кераги йўқ, уларнинг ҳамма кирдикорлари беш қўлдек аён. Жаноб Туташхиа эса фавкулудда шахс, тилсим... Уни қидириб топишнинг иложи йўқ... Тўғри, икки ҳафта олдин айғоқчиларимиз турк фуқароси Арзнев Мускиа аслида абраг Дата Туташхиа эканини билиб келишди. Биз у билан тил топишиб, афв этиш режаларини тузиб чиқдик. Бу сафар уни тутиш осон эди-ю, лекин шошилинч камокқа оламиз деб мўлжаллаган ишимизни бузиб қўйишдан қўрқдик, бу чора зарардан бошқа нарса келтирмайдиганга ўхшаб кўринди. Наҳотки, ўн олти йилдан бери уни тутолмай юриб, энди имконият туғилганда махсус режалар тузиб келдингларми, дейишинглар мумкин. Лекин банданинг эмас, тангрининг айтгани бўлади. Уни олдинроқ ҳам қўлга туширишимиз мумкин эди-ю, лекин ҳар сафар доғда қолаверганмиз. Бу гал ҳам шундай бўлмасин деб ўзим ке-

лишга қарор қилдим. Бекорга ўзимизни ташвишга қўйишнинг нима кераги бор. Шунинг учун: келинлар, энди ярашиб битишайлик, дегани келдим, агар тил топишолмасак... Начора... У ҳолда ҳар ким ўз йўлига кетаверади, уни қўлга олишга келсак... Бу ишни кейинроқ амалга оширамиз. Биз шундай тўхташга келганмиз, мақсадимни тушунтиролдимми?

Унинг саволи менга қаратилгани учун ҳозиржавоблик билан жавоб бердим:

— Жуда яхши тушундим. Лекин бу масаланинг ҳаммаси эмас, бир қисми, холос. Бундан бошқа ҳам... бирталай сабаблари бор...

— Тўғри, батоно Ираклий, бошқа сабаблари ҳам бор... Бу фикрга ўзингиз ҳам қўшилиб турибсиз. Бу дастурхон атрофида ўтирган ҳамманинг озми-қўпми махфий полицияга иши тушган... Тергову сўроқ нималигини яхши билишади.

— Ҳамманинг деганингиз нимаси? — деди Элизбар Каричашвили ажабланиб.— Туташхиа, Гоги ёки менинг ўзим бегуноҳ эмаслигимизни биламан... Ираклий билан граф Сегеди юрист сифатида полиция ишидан хабардор. Лекин Нанонинг уларга нима дахли бор?

Сегеди кулимсираб қўйди.

— Менинг ҳам даҳлим бор, Элизбар,— деди Нано.— Уларга хорижда ишим тушган... Тергову сўроқ нималигини яхши биламан.

Гап қовланган сари кўп нарса чувалашаверади.

— Сўроқ, менингни кураши, икки қарама-қарши томоннинг, икки хил одамнинг кураши,— деди Гоги.— Уларнинг ҳар бири ҳақиқатни ўзига мослашга уринади.

— Фикрингизга қўшиламан,— деди Сегеди.— Сўроқнинг мақсади ҳам ишнинг моҳиятини очиш. Лекин сўроқ орқали инсон қалбини, унинг нечоғли теранлигию кечинмаларини билиш мумкинми? Бор-йўғи юзаки таассурот олиш мумкин, моҳият эса қоронғилигича қолаверади. Очиғини айтсам, Дата Туташхианинг қилмишларидан хабардормиз, бироқ унинг қандай одамлиги ҳақида тўла тасаввуримиз йўқ. Сўроқ орқали унинг ички оламини, юрагида не сир-синоати борлигини билиб бўлмайди... Шунинг учун ўзим бу ерга келишга қарор қилдим. Бу ташрифимга Мушни Зарандиа ҳам қизиқиб қолган, мен унинг хоҳиши билан ҳисоблашмаслигим мумкин эмас. Шундай қилиб, бу хонадондаги учрашув, сизларнинг даврангизда, ҳамманинг иштирокидаги очик суҳбат, кўз қарашларнинг тўқнашувига, таассуротларни ўртоқлашишга имконият беради. Мен шунга интиламан. Бундан ташқари масаланинг яна бир томони ҳам бор. Жаноб Туташхиа мени фақат хизмат важдангина эмас, одам си-

фатида ҳам қизиқтириб қўйган. Ҳар кимда ҳар хил иштиёқ бор... Бировлар марка йиғади, бировлар сурат, мени ҳар бир хатти-ҳаракатнинг туб моҳиятию зарурати, шахснинг фавқулодда қобилияти қизиқтиради. — Сегеди ҳаммани бир-бир кўздан кечирди. — Назаримда мен бор гапни тўкиб солдим. Фақат бир нарсани қўшимча қилишим мумкин: мен ўзимнинг хатти-ҳаракатим учун жавоб бераман, айтган гапимнинг уддасидан чиқадиган даражада юқори лавозим эгасиман. Агар бугунги учрашувдан кейин жаноб Туташхианинг аҳволи ўзгармаса, менинг таассуротларим у кишининг фойдасига хизмат қилмаса, бир ҳафтагача дахлсиз юришга сўз бераман. Агар ниятимиз амалга ошса, бир-икки кун ичида қўлига афу этилгани ҳақидаги ҳужжат тегади. Шундай қилиб, амалий ишга ўтайлик... Мен Дата Туташхианинг қувғиндаги ҳаётидан бир лавҳа айтиб бераман. Кейин, ҳар ким муносабатини билдирсин, биргалашиб муҳокама қилайлик, охирида менинг саволимга тўғри жавоб берсин — Туташҳиа билан битимга келишдан ҳокимият эгалари нима манфаат кўришади, у ҳозирги юришидан кўра хавфлироқ кимсага айланмайдими?

Назаримда ҳамма нарса бирданига равшан бўлди-қўйди. Бундан ортиқ имтиёзни орзу қилиш мумкин эмас. Қолаверса, дўстимнинг афу этилиши ўзимизга боғлиқ экан, тагин бу воқеа менинг уйимда содир бўлаётганини айтмайсизми? Фақатгина: йўқ, у жамият учун ҳам, одамлар учун ҳам хавфсиз, десак, бас. Борди-ю, бундай кафолатни беролмаган тақдирда ҳам Дата Туташҳиа меникидан соғ-саломат чиқиб кетади, граф Сегеди ваъдасининг устидан чиқадиган одам. У чоғда шатранж доналари яна ўз жойига терилиб, ўйин қайтадан бошланади, ҳар ҳолда бу нарса бизнинг юрагимизга ваҳм солган қамоғу кишандан кўра аълороқ.

Табиийки, мезбон, қолаверса, бундай ишларни кўравериш кўзи пишган юрист сифатида суҳбатнинг жиловини ўз қўлимга олишим керак эди.

— Жаноблар! — дея ҳаммага мурожаат қилдим. — Энг аввало ҳамма граф Сегедининг гапларига қандай қарашини айтсин. Бундан ташқари, Дата Туташҳиа бу тадбирга қатнашишга розилик бериши керак. Шундай қилиб, олдин ўзим фикримни айтаман: мен розиман!.. Нано, сен нима дейсан?

— Мен ҳам розиман, албатта... — деди Нано ҳозиржавоблик билан. — Холис, одил бўлишга сўз бераман.

— Гоги, сенинг фикринг!

— Гапириб ўтиришнинг кераги йўқ! Мен ҳам розиман... Ростини айтсам, холис бўлиш қўлимдан келмайди... Негаки Дата Туташҳиани яхши биламан. Сабаби шу! У жуда ажойиб одам. Олдиндан айтиб қўя қолай, мен доим у томон-

даман. Хеч қачон, хеч қандай шароитда ўзгармайдиган бу фикримни сизларга зўрлаб ўтказишим мумкин эмас-ку. Мабодо, граф Сегеди айтиб берадиган воқеа бошдан-охир ёмон таассурот қолдирса ҳам мен фикримдан қайтмайман. Унда нима қиламиз? — деди Гоги елкасини қисиб.

— Начора, бунақаси ҳам бўлиши эҳтимолдан холи эмас, — деди Сегеди. — Жаноб Георгий Дата Туташхиа бизнинг бахсу мунозараларимизсизок олдиндан афв этилса, ёмон одамга айланиб қолмаслигига амин. Мен айтиб берадиган воқеанинг майда-чуйда ва улкан жиҳатлари бўлса ҳам бизнинг муносабатимиздан қатъий назар, барибир ўз қарашларингизга ишончингизни оширади. Демак, баҳонада сиз ўз ҳиссиётларингизни мустаҳкамлабгина қолмай, уларнинг қанчалик тўғрилигини синаб ҳам кўрасиз... Мен айтадиган воқеанинг тафсилотларини, шарт-шароитни баён қилаётганда ҳам, ўз мулоҳазаларимни билдираётганда ҳам имкони борича холис бўлишга ҳаракат қиламан.

— Мен розиман, — деди Элизбар Каричашвили.

— Мен ҳам рози бўлишга мажбурман, — Гоги яна қўл силтади.

— Жаноблар, энди Дата Туташхианинг фикрини эшитайлик, — дедим. — Яшаб ўтган умрингизга ҳакамлик қилишимизга руҳсат берасизми? Граф Сегедининг таклифига розимисиз?

Дата Туташхиа ҳадеганда жавоб беравермади, ҳаммани бир-бир кўздан кечириб чиққанидан кейингина:

— Розиман, — деди. — Графнинг шартини қабул қиламан.

Сегеди узр айтиб, бир оз кутиб туришимизни илтимос қилди-да, ташқарига йўл олди. Мен нима қилишимни билмай унинг орқасидан эргашдим. Граф извошда ўтирган одамга шоша-пиша нимадир деди. Арава ўрнидан кўзгалган пайтда унда ўтирган одам менга қаттиқ тикилди. Кўрқанимдан ўзимни орқага олдим, назаримда, у Дата Туташхианинг айнан ўзи эди. Мушни Зарандиани ўз қариндошидан фарқлаш қийин экан.

Биз яна дастурхон тепасига қайтиб келдик.

— Шундай қилиб, энди ишга киришайлик! — деди Сегеди. — Боя Дата Туташхианинг ишини синчиклаб ўрганиб чиққанимни айтдим. Сизларнинг ҳукмингизга ҳавола этмоқчи бўлган воқеани танлаб олишга озмунча вақт сарфлаганим йўқ. Мен иложи борича содда, қисқа, энг муҳими диққатни тортадиган даражада қизик воқеани топишга уриндим... Кунларнинг бирида жаноб Дата Туташхиа кечаси Зарнава деган кишиникига келди. Зарнава портда юкчи бўлиб ишлар, озгина пул жамғариб, қишлоқда уй-жой сотиб олган,

бирок портдан алоқасини узмаган, деҳқондан кўра кўпроқ ишчига ўхшарди. Туташхиа уникига камдан-кам келарди, лекин бу гал негадир бир неча кун олдиндан огохлантириб, шу ерга келишга қарор қилди, аммо келар вақтию кунини тайин қилмади. Туташхиа уйга кирар-кирмас, Зарнаваникига ҳарф солинган кути, босмаҳона дастгоҳи ҳамда бир кучоқ қоғоз кўтарган уч киши келиб қолади. Улар бу нарсаларни Зарнаваникида яширмоқчилигини, уникидан ишончли жой топишолмаганини, ўзлари полициядан қочиб юришганини айтишди. Айтмоқчи, Зарнаваникида хотин, бола-чақаси ётиб-турадиган уйдан, нарироқда алоҳида ошхонаси ҳам борлигини айтиш эсимдан чиқибди. Мезбон Туташхиани шу ошхонага бошлайди, у билан кетма-кет келган меҳмонларни ҳам шу ерга олиб киради. У олдин қутиларни яширади, шундан кейингина дастурхон ёзади. Овқат устида меҳмонлар Туташхиага қарамасдан, кетадиган вақт бўлгани ҳақида қайта-қайта лўқма ташлашди. Бирок жаноб Туташхиа ўзини бу шамаларни тушунмаётгандек, аксинча, уларнинг тезроқ чиқиб кетишини кутаётгандек тутди. Шу тариқа бир-бирининг тоқатини синаш анчага чўзилди, охири сабр косаси тўлган меҳмонлардан бири Туташхиага бу ердан чиқиб кетиши кераклигини айтди. Лекин жаноб Туташхиа бундан қатъиян бош тортди, негалигини сўрашганда бажонудил тушунтириб берди. Бу ерга ҳеч кимга билдирмай келганини, агар шу атрофда пойлаб турган бўлишса ҳам, барибир унинг қаердалигини аниқ билишмаслигини, бордию кетса, худди келган пайтидагидек ҳеч кимга сездирмай кетажагини ҳатто пис-тирмада пойлаб ўтирганлар яна доғда қолишини айтди. Жаноб Туташхиа Зарнаванинг меҳмонлари бирон жойда лақиллатиб, қаерга кетишаётганини билдириб қўйган, биронта айғокчи пайига тушиб қолган бўлиши мумкинлигини ҳам айтди. Агар у олдин кетса, улар орқадан чиқишса-ю, бирон кор-хол юз берса, албатта ундан гумонсирашади, сабаби, уларнинг ташрифидан фақат у хабар топган, бу уйдан даставвал чиқиб кетган. Туташхиа устига мағзава тўқилишини истамаслигини, шу пайтгача у ҳақда ҳар хил бемаъни афсоналар тўқилгани кифоя қилишини, энди бир ками сотқинликда гумонсирашларига тоқати йўқлигини сўзлади. Меҳмонлар бемалол ўз йўлида кетавериши мумкинлигини, у жойидан қимирламаслигини, керак бўлса бу ердан бир йилгача жилмаслигини, бунинг ҳеч кимга даҳли йўқлигини айтди... Мантиқ ва конспирация¹ коидаси жаноб Туташхиа то-

¹ Конспирация — яширин иш олиб боровчи ташкилотнинг ўз хатти-ҳаракатлари ва аъзоларини сир тутиш усули.

монида эди. Мехмонлар ноилож хайрлашиб, чиқиб кетишди. Бироқ улар кўчага чикар-чикмас ўқ овозлари эшитилди. Туташхиа уй эгаси бу кишиларнинг келишидан хабари бор-йўқлигини сўради. Зарнава беҳабарлигини айтди, унинг гапи рост эди. Отишма узоқ давом этди, ҳаммаёқ жимиб қолгач, мезбон Туташхианинг милтигини олди-да, уларга ёрдам бериш керак, деб ташқарига отилди. Лекин жаноб Туташхиа милтигини тортиб олди-да, уйдан чиқиб кетди, шу бўйи қайтиб бу ерга қадам босмади. Отишма пайтида Зарнаваникига келганлардан иккитаси ҳалок бўлди, қарши томондагилардан бири ўлиб, бири яраланди. Орадан бир неча кун ўтгач, полиция Зарнаванинг уйида тинтув ўтказиб, қутиларни топиб олди. Бу қилмиши учун Зарнава уч ой қамалиб чиқди... Бор гап, тўғрироғи, мен суриштириб билган воқеа шу. Жаноб Туташхиадан бу гаплар ҳақиқатга тўғри келиш-келмаслигини сўраб билмоқчиман.

— Тўғри келади, жаноби олийлари,— деди Дата Туташхиа бўшашиб.— Ҳақиқатда ҳам худди шундай бўлган.

— Бу воқеа таҳлил қилишимизга арзийди, деб ҳисоблайсизларми? — деб сўради Сегеди.

Биз, арзийди, деб жавоб бердик. Фақат Дата Туташхиа баъзи бир тафсилотларни изоҳлаб бериши кераклигини айтдим.

— Албатта,— деди Туташхиа.— Бўлмаса, ҳеч нарсага тушунмайсизлар.

— Мен ҳам шу нарсани назарда тутган эдим,— дея фикримизга қўшилди граф.— Марҳамат, жаноблар, ҳар ким ўзини қизиқтирган гапни сўрайверсин.

Биздан ҳадеганда садо чиқмади: назаримда, ҳаммамиз ҳам Сегедининг кўнглида қандай ниятлари борлигидан беҳабар, унинг пинҳон режаларига қўл келадиган бирон ўринсиз савол бериб, ишнинг пачавасини чиқариб қўйишдан кўрқардик.

Ҳеч ким савол беришга ботинолмаётганини кўрган Сегедининг ўзи гап бошлади:

— Жаноб Туташхиа,— деди у,— Зарнава сизнинг келишингизни қандай қилиб олдиндан билди? Таъкиб остидаги тажрибали, ақли расо одам бундай хатога йўл қўймаслиги керак-ку.

— Жуда тўғри, жаноб олийлари, олдиндан хабар бериш хатарли. Лекин начора, баъзан шундай хатолар ҳам қилиб қўямиз. Қандай бўлмасин, Зарнавани кўришим керак эди. Таваккал қилиб бораверишнинг фойдаси йўқ. Олдин унинг уйда бор-йўқлигидан хабар топиш керак, олдиндан хабарлашмасанг қандай биласан. Бунақа вазиятда фалон пайтда

келаман, деб хабар берган яхши — ё сендан олдин, ё кейинроқ бостириб келишлари мумкин. Ҳар ҳолда буниси унчалик катта хато эмас. Барибир жонингни таҳликага қўйган бўлсан, албатта, лекин бу, боя айтганимиздек, ўн имкониятдан еттитаси қўл келиб қолиши мумкин. Менга қаранг, граф, сизнинг хуфия шиларингизда бировга учрашадиган одам ташрифини борадиган жойидагилардан сир тута оладими?

— Афсуски, бу нарсанинг ҳеч ҳам иложи йўқ, — дея жавоб берди Сегеди.

— Мен ҳар қанча эҳтиёткор, тадбирли бўлмай, барибир бунинг уддасидан чиқолмадим. Айтган вақтимга икки кун қолганда фақат Зарнаванинг уйи атрофини эмас, яқин-йироқни синчиклаб кўздан кечирдим. Тайинланган куни ҳам эрталабдан кечгача пойлоқчилик қилдим. Агар қилча шубҳали нарсани сезганимда бу остонага кадам босмасдим. Шубҳага ўрин йўқ эди... Мен янглишмаган, хато қилмаган эканман... Бу ҳақда кейинроқ гаплашамиз.

— Зарнава сенинг милтигингни олиб, дўстларига ёрдамга отилганда, қуролингни тортиб олганингни қандай тушуниш керак? — деб сўрадим.

Мен бу саволни бекорга берганим йўқ, иложи борича Дата Туташхиа ҳокимиятга қарши ҳеч қандай душманликни кўзламаган, деган фикрни келтириб чиқаришни истардим.

— Бу нарсада сен ўйлагандан кўра бошқачароқ маъно бор, — Дата Туташхиа тамаки тутатиб, тутунини кетма-кет ичига ютди. — Зарнава миршаблар билан отишгани отланган эмас, аксинча, янглишишгани, бутунилай бошқа бировларни отиб ўлдиришганини, уларга керакли одам ошхонада нима қилишини билмай ўтирганини, уларга менинг милтигимни кўрсатгани югурган эди. Полиция боягиларни эмас, мени тутиш учун келган, уларнинг бу уйга нима мақсадда, қачон кириб чиққанини ҳам пайқамаган эди. Миршаблар бу ерда мен билан шерикларимдан бошқа ҳеч ким йўқ деган ўйда эди.

Бу сўзларни эшитган Сегеди хандон ташлаб кулиб юборди, Дата Туташхиа унга ҳайрат билан тикилганча жим қолди.

— Нимага асосланиб бундай фикрга келдинг? — деб сўради Нано.

— Бу анчагина чигал масала... Отишма бошланган заҳоти ўнта қуролдан ўқ узилаётгани маълум бўлган эди, агар улардан учтаси Зарнаванинг меҳмонларига тегишли десак, қолгани рақибларники эди. Энди бу нарсани ақл тарозисига солиб кўрайлик... Айтайлик, ҳарф терувчи дастгоҳ кўтарган бу одамларнинг орқасидан полициянинг бирон хизматчиси эргашиб келган дейлик... Айгочки бир, нари борса икки киши

бўлиши мумкин. Улар дастгоҳни Зарнаваникига олиб киришганини кўрган заҳоти полицияга хабар қилгани югуринишади. Майли, ҳозирги вазиятда улардан бири хабар бергани чопиб кетди, иккинчиси пойлоқчилик қилиб қолди, дейлик, борди-ю, шубҳали одамлар дов-дастгоҳини кўтариб бошқа жойга йўл олса, қорама-қора пойлаб бориши керак. Лекин ўша кунги вазият бутунлай бошқача эди. Меҳмонлар Зарнаваникида бир ярим соат ўтиришди, полиция идорасигача эса уч соатлик йўл, Зарнаваникига қайтиб келгунча яна шунча вақт йўл босилади... Демак, уларни пойлаб келган одам бундай пистирма қўйиши мумкин эмас. Бунга заррача шубҳа йўқ... Балки полиция дастгоҳни қаёққа олиб боришларини олдиндан билган, уларни орқага қайтаётган пайтда ўққа тутиш учун атай ўтказиб юборган бўлиши ҳам мумкин. Бу гап ҳақиқатга яқинроғу бироқ ишониш қийин, сабаби, бир кун олдин мен Зарнаванинг уйи атрофини кўздан кечириб чиққанман, томорқасида худди овчи итдек қулогимни динг қилиб ётганман. Ҳеч қандай хавф-хатар сезганим йўқ. Кўнглим тўқ бўлгани учун уникига бемалол қадам босганман. Меҳмонлар орадан ўн беш дақиқа ўтгандан кейин кириб келишди. Демак, ҳаммаёқ сув қуйгандек жим-жит бўлган, полициянинг улардан мутлақо хабари йўқ эди. Хонаси келиб қолганда сўраб олай: бу пистирма ким учун қўйилган эди?

— Уларнинг орқасидан икки эмас, саккиз киши пойлаб келган бўлса-чи? — деди Гоги.

— Қўйсанг-чи, биродар,— дея эътироз билдирди Дата Туташхиа.— Жим-жит кечаси шунча узок йўлда орқангдан қуролланган саккизта отлиқ эргашиб келса-ю, сезмасдан бўладими?

— Мумкин эмас,— деди Сегеди.

Биз бу воқеани қизгин муҳокама қилишга киришдик ва пировардида Зарнаванинг уйи ҳарф терувчи дастгоҳни кўтариб келган одамлар туфайли ўраб олинмаган деган яқдил фикрга келдик. Бу фикрга Сегеди ҳам қўшилди. Демак, биз ҳақ эканмиз — аслида бу воқеа қандай юз берганини жандармлар бошлигидан кўра ким яхшироқ билиши мумкин.

— Хўп, яхши,— деди Каричашвили.— Лекин бу пистирма фақат сен учун қўйилганини исботлаш керак.

— Шошма, унисини ҳам аниқлаймиз. Менга озгина қуйиб бер, ичмасам, кўп гапиролмайман.

Биз шампан ича бошладик. Дата Туташхиа қадахини бўшатгач, гапини давом эттирди:

— Шундай қилиб, биз Зарнаваникига келгач уч кишидан полиция беҳабар эди, дедик. Зарнаванинг ўзини хотин, бола-

чақаси билан қамал қилишнинг ҳожати йўқ. Уйда улардан бошқа яна ким қолди? Шунча машмашанинг кимга кераги бор? Бу саволга жавоб бергунга қадар кузатган бир нарсамни ҳикоя қилиб бермоқчиман. Зарнаванинг қишлоғига яқин жойда князь Чечуанинг мулки бор. Мен тайин қилган кундан икки кун аввал саккиз киши келиб шу мулкнинг иш бошқарувчисига ишга ёлланди-да, эрталаб азонда ўримга чиқишди. Улар ўт ўришди, мен тоғ тепасида кузатиб турдим. Улар куни билан тиним билишмади, кечкурун иш бошқарувчиникига кириб кетишди-да, эрталаб яна чалғиларини кўтариб чиқишди. Шу тариқа яна бир кечаю бир кундуз ўтди. Фақат кейинроқ бу нарсанинг орқа-олдини ўйлаб кўрдим — бу одамларнинг ўроқчи эмас, миршаб эканини, улар иш бошқарувчиникига кечаси келиб, отларини таблага обкириб қўйишганини англаб етдим, лекин ўша пайтда отхонага бош суқиш эсимга ҳам келмабди. Ахир улар ишга қурол-яроғсиз боришар, энгил-бошлари ҳам бир ҳолатда эди. Шубҳа қилишга ҳеч қандай асос йўқ эди, ҳамма уларни ўроқчилар деб ўйларди! Лекин мен янглишган эканман. Энди аслида нима бўлганини билиб қўйинглар... Зарнава мени ошхонага олиб кирган заҳоти изига қайтди-ю, зинада туриб қўшнисига: «Эртага мени кутмай ўрмонга ўзинг кетавер!» деб қичқирди. Шу гапни айтди-ю, дарров изига қайтди. Ҳарф терувчилар дов-дастгоҳини кўтариб келишганда, унинг қўшниси анча жойга бориб қолганди, иш бошқарувчининг уйидаги миршабларга Туташхиа Зарнаванинг ошхонасида ўтирибди, деган хабарни етказгани жон-жаҳди билан югуриб кетаётган эди. Кейин келиб қолган меҳмонлардан қўшнининг хабари йўқ эди. У бошлаб келган миршаблар ҳам улардан беҳабар уйни ўраб олаверишган. Агар меҳмонлар кўчага чиқиб қолишмаганида миршаблар уйга бостириб киришлари мумкин эди. Мен ҳақимда миршабларга, Зарнаванинг қўшниси хабар етказганини яна бир марта таъкидлаб ўтмоқчиман. Энди бу ёғига ўзинглар ҳукм чиқаринглар... Агар итдан тарқаган Зарнава меҳмонларга ростдан ҳам ёрдам бермоқчи бўлса, нега отишма бошланган заҳоти чопиб чиқмади? Отишма тингач, у қўрққанидан менинг милтиғимни олиб жуфтакни ростлашни кўзлади. Агар ким сотқинлик қилганини билиб қолсам уни ўлдиришим мумкинлигини яхши биларди. Лекин уддалай олмади... Қўрқоқлик қилди. Ўша куни кечаси Зарнаванинг уйида шундай ишлар бўлиб ўтди. Жаноб Сегеди пис-тирма мен учун қўйилганини тасдиқлайди, деб ўйлайман.

— Тасдиқламай иложим қанча,— деди Сегеди қулиб.

Биз ҳам кўнглимизни хижил қилиб, эзиб турган ғашликдан қутилгандек энгил тортиб қулдик. Назаримизда дўсти-

миз кўз олдимизда тадбиркорлигию заковати туфайли ҳаётига таҳдид солиб турган нақд ўлимдан қутилиб қолгандек туюлди.

— Қойилман, жаноб Туташхиа, — дея қадаҳ кўтарди Сегеди. — Мен сизга омад тилаб ичаман, ҳамиша ва ҳар қадамда худойим сизни ўз паноҳида асрасин! Сизнинг қандай одамлигингизни, тўғриси, бошқачарок тасаввур қилардим, ҳозирги таассуротлар эса ҳамма тахминларимни чиптакка чиқарди. Агар бу суҳбатдан Петербургдаги бошлиқларим хабар топишганида сиз туфайли менинг бошимга ёғдирган маломатлари учун узр сўрашган бўларди.

Сегедининг худди бизга ўхшаб яйраб ўтирганидан қувониб кетдим. Шу боис Дата Туташхиа билан жандармлар ўртасидаги муносабатнинг энг қалтис томонларини ҳам ҳазил-ҳузул билан кулиб, қадаҳ уриштириб муҳокама қилавердик.

— Жаноблар, — деди Сегеди суҳбатга расмий тус бериш ниятида. — Ҳамма нарса ойдинлашдимми? Кимда қандай саволлар бор?

Ҳамма жим бўлиб қолди, хонага сукунат чўкди.

— Менингда ҳамма нарса кундек равшан, — дея ҳамманинг номидан жавоб бердим.

— Бўлмаса, ҳар ким эшитган гаплари ҳақида қандай фикрдалигини, уни қандай баҳолашини айтсин.

Рози бўлдик.

Ҳамма ўтирилиб қарагани учун гапни мен бошлаб беришим кераклигини, бунинг устига адвокатлик тажрибам бизнинг судимиз ҳукмига ҳавола этилган менинг ҳимоямдаги Дата Туташхиа ҳеч қандай маънавий ва қонуний талабларга хилоф иш қилмаганини, ҳар қандай шароитда, турли-туман усуллар билан таъкиб этилса-да, ўзини вазмин, хотиржам тутганини умумлаштириб айтиш имконини берар эди. Бу одам афв этилганидан кейин ҳам шундайлигича қолишига шак-шубҳа йўқ.

— Жаноблар, Дата Туташхиа ўз хатти-ҳаракатлари билан ҳукумат вакилларига тажовуз қилинишига йўл қўймаган, — дедим. — Зарнавадан милтигини тортиб олган. Бу манфур кимсанинг кўнглида бошқа нияти борлигини энди билиб турибмиз, лекин ўша пайтдаги ола-тасирда ҳатто иблис ҳам бошвоғини йўқотиб қўйиши, Туташхиадек одам ҳам довдираб қолиши ҳеч гап эмасди. Демак, у мавжуд тартиб-қоидаларни ҳам, унинг ҳимоячиларини ҳам ўлим хавфидан сақлаб қолган.

Ростини айтсам, далил-исботларни сал ошириб юбордим. Лекин ёғ овқатнинг таъминини бузмайди, деганларидек ўша

давр адвокатлик тажрибасидан маълумки, бундай далил-исботлар рақиб томонга таъсир қилар, ўзига бўлган ишончига раҳна солиб, иккилантирар, бундай хуружлардан кейин адолатли айбномалар ҳам хира тортиб, ҳимоянг остидаги одамга катта мадад, баъзан эса қутилмаган омад ҳам келтирар эди.

— Жаноб Туташхиа Зарнавадан милтиғини тортиб олганидан кейин нималар бўлди? — дея гапимни давом эттирдим. — У уй эгасининг кўркқанидан юраги ёрилгудек аҳволда қочишга шайланганини кўриб, унинг сотқинлигини тушунди. Хиёнаткор кимса билан танҳо қолгач, у нима қилди? Зарнаванинг энг тубан кимса эканини айтиб ўтиришнинг ҳожати йўқ деб ўйлайман. У ҳақ-ҳуқуқсиз, таъқиб остига олинган одамни сотгани учун олган пулига болаларини боқмоқчи эди. Ишончим комилки, Дата Туташхианинг ўрнида бошқа биров бўлганида уни турган жойида бемалол ер тишлатар, бу нарсадан бирон кимса хабар топмаслигига шубҳа ҳам қилмасди. Ғаразгўй суд ҳам унинг бўйнига қилча айб кўёлмасди. Ахир энди унинг Зарнаваникига келганини, бунинг устига қотиллик қилганини исботлаш мумкин эмасди. Туташхианинг бунга ақли етар, хотинини бемалол бир ёқлик қилиши мумкин эди. Бироқ у бундай қилишни истамади, сотқинга қўл кўтаргани, уни қилмишига яраша жазолагани йўқ. Индамай чикдию кетди! Дата Туташхиа афв этилса, қувғинда юрган пайтидагидан хавфлироқ бўлиши мумкинлигини тасаввуримга ҳам сиғдиролмайман... Мен кўнглимда борини айтдим!

Яхши ибрат кўрсатганим дарров билинди, ҳамманинг ғимирлаб қолганини, гапириш истаги туғилганини сездим. Орамизда Нано бор эди аёл киши сифатида унга навбат берилди. Мен адвокат бўлганим учун ҳисобга кирмасдим, вазирам — суҳбатга маълум бир руҳ бахш этиш эди, холос.

Фикрга мунтазирлигимизни сезган Нано:

— Йўқ, ҳозир эмас... — деди. — Бир оз сабр қилиб турмоқчиман... Бошқаларнинг фикрини эшитиб кўрай. Кейин гапираман.

— Ундай бўлса, менга ижозат беринглар! — дея хитоб қилди Элизбар Каричашвили. — Бу менинг чиқарган хулосам, ҳам қадаҳ сўзим.

Ҳамма жим бўлиб қолди.

— Тақдир одамзотнинг бир қисмигагина ҳиммату чирой, оламдаги жамики жонли, гўзал нарсаларни ҳис этиш, тақдир қаерга элтиб ташламасин, барибир ҳамма жойда боқийлик нишонларини қолдириш қобилиятини ато этган, — дея гап бошлади Элизбар. — Бундай одамлар инсо-

ниятнинг гули. Мен Дата Туташхиа билан танишганимга атиги бир ой бўлди. Мана шу вақт ичида унинг ҳар бир хатти-ҳаракатида, хатте юриш-туришида шундай хусусият борлигини пайқадим. Сийкасини чиқариб муҳокама қилаётган воқеа ҳам айнан олийҳимматлик нури билан мунаввар этилган. Бу одамнинг кимлиги рўй-рост кўриниб турибди — арзимас имо-ишорасидан тортиб, энг пинҳоний туйғуларигача теран назокат, изланувчанлик, яратиш иштиёқи билан йўғрилган. Лекин у ўзининг баҳодирона куч-қудратини сарфлаш учун танлаган майдонда бирон нарсага эришиши қийин. Ҳар ким орзу қилган қалъасини қўлга киритишга интилади. Биров учун бу ўзидан кўра каттароқ, қобилиятлироқ рақиб, шон-шухрат илтижиди бор маънавий куч-қудратини мана шу ғанимини енгизишга сарфлайди. Афсуски, ўзини ижодий ишга қобилиятли деб билган одамлар орасида бунақадар кўл. Лекин шундай одамлар ҳам борки, улар бор-йўғи биттагина қалъани — ўзлигини забт этишга интилишади, булар инсолиятнинг гули. Чарчоқ нималигини билмай, келишувчанлик қилмай, қобилиятини тўлароқ намоён этиш, одамларга имкони борича кўпроқ наф етказиш ниятида улар ўз нафсига қарши шафқатсиз курашадилар. Буларни ҳақиқий ижодкорларнинг юксакликка эришган қисми дейиш мумкин. Биринчи тоифага мансуб одамларнинг кураши бойлик, моддий фароғат келтириши мумкин, бироқ иккинчи тоифадагиларнинг кураши маънавий неъмат яратади. Дата Туташхиа ҳам шундай одам. У ўзлигига қарши беаёв курашади... Ҳаётда бу курашнинг маъносию шаклини ўзгартиришга қодир куч йўқ.— Элизбар Каричашвили нафасини ростлаб олгач, қадаҳ кўтарди.— Шундай одам ҳокимият учун бирон хавф-хатар солиши мумкинми? Йўқ...— Ҳеч қачон... Мен энг олижаноб, энг шафқатсиз ҳамда абадий кураш — киши ўзлигини енгизиш учун ичаман!

— Мен фикрингизга бажонудил кўшиламан, — деди Сегеди.— Лекин бу бутун бошли фалсафа-ку. Мен бундай фикрларга амалиётда дуч келмаганман... Устозингиз кимлигини билсам бўладими?

— Ростини айтсам, бундай фикрларга ўзим ҳам дуч келмаганман, граф, — деди Элизбар илжайиб.— Менинг устозим Сандро Каридзе. Унинг устозлари Руставели билан Гурамишвили бўлса керак. Бўлса керак дейишимнинг сабаби, бу зотларда ҳам тайёр таълимотнинг ўзи йўқ.

— Балки бу фикр неоплатоник ёки Псевдо-Дионисийлардан мерос қолгандир... — дедим.— Гоги, нега шу пайтгача овозинг чиқмаяптими?

— Мен кўнглимда борини айтдим,— деди Гоги.— Бу

ёғига фақат ўшаларни такрорлашим мумкин... Билган нарсаларим билан ҳозир тушуниб етганларим битта занжирнинг ҳалқаларига ўхшайди. Датага ўхшаган одам олдин ҳам хавфли бўлмаган, келажакда ҳам ҳеч кимга хавф солмайди. Фақат қонун деган нарса борлиги эсинглардан чикмасин... Қонун билан подшолик тузуми арзимаган нарсаларни ҳам жинойтга айлантириб юборади. Оқибатда тинчгина яшаш учун дунёга келган одам ёвуз, жинойтчи деб аталади. Кўп нарса ҳокимият ўзини қандай тутишига, қонун Дата Туташхиага қандай муносабатда бўлишига боғлиқ... Ростини гапиришни талаб қилганинглар учун, дилимдагини айтдим-қўйдим!

— Мана шуниси яхши,— деди Сегеди.— Лекин то ер юзида ўз қонун-қоидаларига эга ҳокимият мавжуд экан, фақатгина бизда эмас, ҳар қандай давлатда ҳам шундай муносабат бўлмай иложи йўқ. Озми, кўпми барибир одамлар ҳарқалай таҳдид борлигини ҳис этиб туришади, шунинг учун фуқаролик масъулияти, савиясининг даражаси хатти-ҳаракати учун йўл-йўриқ кўрсатиши керак...— Сегеди фикрларини жамлаб олмоқчидек бир нафас жим колди-да, яна гапини давом эттирди.— Мен нима ҳам дейишим мумкин? Гарчанд, сизларнинг жаноб Туташхиа ҳақидаги мулоҳазанглар ортиқча муболағалардан холи эмаслигини билсам-да, умуман, фикримизда унчалик катта фарқ йўқ экан. Гап дўстлигимизнинг келажаги, бундан буён унинг ер юзида қандай яшаши ҳақида кетаётганини билиб турибман... Сизларнинг фикрингизга қўшиламан... Менинг назаримда ҳам жаноб Туташхиа авф этилгандан кейин қонунга хилоф иш тутмайди, уни муҳофаза қиладиган ташкилотлар билан ўчакишиб юрмайди. Очигини айтиб қўя қолай: мен учун жаноб Туташхиа-нинг ўзи бу хусусда қандай фикрдалигини билиш муҳим... Нано хоним кейинроқ гапиришни ихтиёр этгани учун, ҳозирча Дата Туташхиадан илтимос қилсак-чи...

Туташхиа ҳадеганда жавоб бермади, тасбех ўгирганча анчагача букчайиб ўтирди. Кейин худди навбатини бермоқчидек Нанога савол назари билан тикилди.

— Гапиравер, Дата, мен кейин гапираман,— деди Нано оҳиста.

Бироқ у чурк этмади, кейин худди тилининг учида турган гапларию фикрларини нари қувмоқчидек қўл силтади. Чекмоқчи бўлиб чўнтагидан тамаки олди-ю, шу заҳоти фикридан қайтиб, бир четга қўйди, гапиришини ҳам, гапирмаслигини ҳам билмай ўйга чўмди.

— Жаноб олийлари,— дея ниҳоят тилга кирди у,— ҳаёт мени ҳамма нарсага шубҳа билан қарайдиган, ҳақиқат

қайдаю ёлгон қайдалигини фарқлаёлмайдиган, ишонса бўладиган бор нарсага ҳам ишонқирамайдиган қилиб қўйди. Ахир, бир пайтлари мен ҳам соддадил, ер юзида мунофиқлик тантана қилади, деган кимса билан ёқа бўғишишга тайёр одам эдим. Сизни хафа қилмоқчи эмасману лекин бу ерга биз икки соатдан бери муҳокама қилиб ўтирган масалани гаплашгани эмас, бутунлай бошқа ниятда келганимизни айтмай иложим йўқ. Гарчанд ниятингизни ҳалигача аниқ уқиб ололмаган бўлсам ҳам бир нарсага аминман — сиз яхши ниятли, олижаноб одамсиз, шундай экан, бу ерга бирон ёмон ният билан келишингиз мумкин эмас. Бунга имоним комил! Сизга раҳмат айтиб, чуқур таъзим қилишдан бошқа иложим йўқ. Олижаноблик ҳамиша олижаноблигича, яхши одам — яхшилигича қолаверади! Одам боласи ҳамиша бу нарсаларга эҳтиёж сезади... Бирок сиз менинг фикримни эшитмоқчисиз... Негалигини билмайману лекин сизни шу нарса кизиқтиряпти... Илтимосингизни қабул қиламан, уни рад этишим мумкин эмас, хушмуомалалик, ўзаро ҳурмат шуни тақозо этади... Лекин очиғи, бу илтимосни бажо келтириш мен учун мушкул... — Туташхиа қадаҳини қўлига олди. — Сизга дил кетди, жаноб олийлари! Менинг қадаҳимни рад этмайсиз, деб умид қиламан.

— Бажонудил қабул қиламан! — дея жавоб берди Сеге-ди.

— Анча йиллар олдин бир дўстим Кутаисида мени ресторанга судраб кирди, — деди Туташхиа. — Бизга яна учта танишимиз кўшилиб ростмана кайфу сафо бошланиб кетди. Мусаллас солинган идиш юз пудлик эди, уни бўшатишнинг ўзи бўлмасди. Косагул навбатдаги қадаҳни кўтарган пайтда Датико деган шеригимиз бирдан ичишдан бош тортди. Шунда Салуквадзе деган оғайниси уни аврашга тушди: «Нима бўлди, биродар? Нега ичмайман, деяпсан?» «Ҳеч иложим йўқ, ичишга ҳолим қолмади, қийналиб кетдим», дея жавоб берди Датико. Салуквадзе ҳайратга тушиб гап қотди. «Гуржи бўлишнинг ўзи қийин...» Бу гапни худди бирон касб-кор ҳақида айтаётгандек гапирди. Ўшанда кулдиму лекин бу гап хотирамга ўрнашиб қолди. Ҳа, жаноблар, гуржи бўлиш осон эмас! Гуржи кўзалаб, хумлаб ичиши кераклиги учунгина аҳволи мушкул эмас. Буни ташвиш демаса ҳам бўлади. Гуржининг энг катта кулфати шундаки, дастурхонга келиб ўтириши билан ҳамма унинг шарафига ича бошлайди, мактаб ўққларга кўтаради, ҳатто худога тенглаштириб қўйишади, у жим ўтириб бу гапларни эшитиши керак! У бечоранинг такдирга тан бериб, жим ўтиришдан бошқа иложи йўқ... Бунинг учун катта сабр-тоқат керак! Жуда ҳам катта тоқат!

Менингча гуржи сабр-тоқатни дастурхон тепасида ўтириб ўрганади. Агар шундай одатимиз бўлмаса, ҳолимизга вой эди. Чунки биз факат дастурхон тепасидагина бир-биримизга тиш қайрамаймиз, ёқалашмаймиз, нафратланмаймиз холос — ахир бирон жойда бир-биримизни яхши кўришимиз, макташимиз керак эди-ку. Гуржи дастурхони шу ниятда ўйлаб топилган, менингча, бунинг ҳеч бир ёмон жойи йўқ. Мен ҳам гуржиман, бу ерда мен ҳақимда айтилган гапларни қадаҳ сўзлари деб тушундим, шунинг учун уларни сабр-тоқат билан охиригача эшитиб ўтирдим, худо шохид, бу мен учун осон бўлгани йўқ. Жаноб олийлари, сиз кўп йиллардан бери Гуржистонда яшайсиз, аллақачон бу халқни, унинг табиатини билиб олдирсиз. Шу боис дўстларимнинг гуноҳидан ўтиб, биз билан гуржи бўлишдек машаққатли иш учун қадаҳ кўтаришингизни илтимос қиламан.

Туташианинг сўнгги сўзлари бакириқ-чакиригимиздан эшитилмай колди, биз ҳақиқатдан бир қадам ҳам чекинмадик, деб гап маъқуллар, баҳслашар эдик. Туташиа эса чурқ этмай турар, афтидан яна жимлик чўкишини кутарди.

— Зарнавани ҳам, унинг уйини ҳам тинч кўяйлик, — дея гап бошлади у бир оздан кейин, — бу дунёда уни йўқ деб ҳисоблай қолайлик. Кейинги беш йил ичида мен давлатга тариқча хавф солмай умр кечирдим. Тўғриси айтсам, доим бунақа ювош бўлмаганман, бундан кейин қандай яшашимни ўзим ҳам билмайман... Ахир пешонасида нималар борлиги инсонга қоронғи-ку... Менингча, граф.Сегеди ҳам бу нарсани жуда яхши билади, шунинг учун ҳаётимнинг бир лавҳасига қараб кедажимни башорат қилмоқчи эмас, деб ўйлайман. Граф Сегедининг саволига қийналмай жавоб беришинлар учун ўзим ундан кўра кўпроқ нарса айтиб беришим мумкин. Бу гапларимдан ўзинларга керакли хулосани чиқариб ола қоласизлар... Мен ҳаётга иззатгалаблик, такаббурилик билан қадам қўйдим. Узок йиллар шундай яшадим. Абраг бўлиб кетишимга ҳам шу нарса сабаб. Бир пайтлари мендан ёши улуг, истеъфодаги офицер дўстим бор эди. Мен унга ишонардим, бироқ у ўз шаънига ҳам, менинг шаънимга ҳам ярашмайдиган беномуслик қилди. Мен уни кечирмадим, у ҳам кўнглимни юмшатишга уринмади. Ўз-ўзидан ғовганинг икки томонига ўтиб, галма-галдан отишдик. Биринчи бўлиб мен отдим, лекин атай теккизмай, рақибимнинг қулоғи остидан ўтказиб, дарахтни мўлжалга олдим. Унинг аччиғи чиқиб, мени аниқ нишонга олди. Ўқ тўппонча тутиб турган ўнг қўлимга тегди, ҳаммаёғим қонга беланди. Мен чап қўлимда ҳам яхши отардим, лекин рақибим ночор аҳволга тушиб қолганимни кўриб қувонишини истамадим. Ярадор қўлимни

кўтариб тўппончани ўнг кўзига тўғриладим. Мақсадим уни ўлдириш эмас, бор-йўғи кўрқитиб кўйиш эди, холос. Шу мақсадда худди мўлжални аниқ урадигандек нишонга олдим. У муддаомни сезиб, ўлим нафасини хис этди-ю, кўркиб кетдим. Ёки унга раҳмим келмаётганига ажабландими... бирдан эти сесканиб, бошини четга олиб қочди. Муддаомга эришганим учун бамайлихотир тўппончани пастлатиб, ўнг кўлини мўлжаллаб отдим. Бироқ мен ўз имкониятимни, яраланган кўлим олдинги куч-қувватини йўқотганини хисобга олмаган эканман. Ўқ унинг қорнига тегиб, жигарини тешиб ўтибди. Худо ҳақи, мен бундай бўлади деб ўйламагандим. Дўстим бечора яна уч-тўрт кун яшаб, ўлди. У жуда ажойиб, мард одам эди.

Абраглик кўчасига киргушимча қилган ишларимнинг асл моҳияти мана шундай. Орадан бир қанча йиллар ўтиб... ҳукумат учун ҳам, одамлар учун ҳам хавфли кимсага айландим...

Вақт ўтган сари ҳаётнинг жуда каттик, шафқатсиз зарбаларига дуч келавердим. Фақатгина ўжарлигимдан бундай балоларга гирифтор бўлганим йўқ. Болалигимданоқ бир одам иккинчи бировни хўрлаганига унинг иззат-нафси, орияти оёқ ости қилинганига чидаб туролмайдиган феъллим бор. Бошига кулфат тушган одамга ҳамдардлик билдирганинг, унга ёрдам кўлини чўзганинг учун... доим калтак еб, юз-кўзинг кўкариб юрасан... Болалик кезларимда биров мени урса, чидаёлмаёқ эдим, мана энди ёшим улғайиб бировларни уришаётганини, хўрлашаётганини, ҳақоратлашаётганини кўриб жим туролмайман. Зўравонлик қилиб яшайдиган шум ниятли одамларни тавбасига таянтирмасам дунё кўзимга қоронгу кўринадиган бўлиб қолди — бу қуруқ гап эмас. Мақсадимга етмай кўймадим, гўё бундан бошқа зарур ишим ҳам, орзуим ҳам йўққа ўхшарди. Ўша кезларда давлат учун ҳам, зўравонлар учун ҳам хавфли кимса эдим.

Узоқ вақт шу тарика яшадим. Тўғри, ҳукумат билан бекинмачоқ ўйнашимга тўғри келди — бунга ортиқча ақл ҳам, вақт ҳам сарфлаганим йўқ. Бу мен учун кўнгилхуши бўлиб қолди... Одам боласининг табиати қанақалигини биласизлар... Агар қонунга бўйсунмайдиган одам бирон яхши иш қилиб кўйса, уни шишириб, роса кўшиб-чатишади, бу ҳақда тинимсиз жар солишади. Унинг ёмон ишларига ҳам муносабат худди шундай. Лекин мен ҳеч кимга ёмонлик қилганим йўқ, шунинг учун доврўғим тилларда дoston бўлди... Лекин дунёдаги ҳамма нарсадек шон-шуҳратнинг ҳам ниҳояси бор эди. Сабаби, мен химоямга олган, кулфатдан қутқариб қолган одамлардан қандай оқибат кўрганим ҳақида

ўйлай бошладим. Кўпларидан қилган яхшилигим учун ёмонлик кўрганимни айтмай қўя қолай. Балки бу афсус-надомат чекишга арзимайдиган нарсадир. Хафа қиладиган жойи шундаки, мен туфайли фалокати ариган одамлар ўзини ўнглаб олгач, муттаҳам, каллакесарга айланди. Қай бирини айтай! Аламимдан билганингни қилаверларинг, иблисга ошно бўлгурлар, бундан кейин сенларнинг ишларингга аралашмайман, деб ҳамма нарсага қўл силтадим. Шунда улар менинг яхши ишларимни унутиб, ёвуз кимсалар тўкиган чиркин иғволарни такрорлаб, мендан юз ўгиришди. Мен қоққан қозикдек ёлғиз қолдим, тўғри йўл тутганимни тушуниб етдиму лекин энди нима қиларимни билмай бошим қотди... Зарнаваникида мен ўзимни қандай тутганимни муҳокама қилаётганингларда энг асосий гапни — чор тузумига қарши чиққанлар тузоққа тушиб қолганда ёрдам бергани интилмаган одам давлатга ҳеч қандай хавф-хатар солмаслигини айтмадинглар. Мен энди хавфли кимса эмасман, уму-ман, энди ҳеч кимга таҳдид солмайман.

Сизларни бу ерга нега келганим, орангларда нима излаб юрганим, нега ўз ихтиёрим билан бошимни сиртмоққа тутиб бераётганим қизиқтиради. Буни ҳам очик айта қоламан... Мен фақатгина ўлжа илинжида юрган бўри ёки ўт чимқиш учунгина яратилган бука эмасман. Мен ўз халқимнинг фарзандиман. Халқим учун нимадир қилишни истайман. Юртимнинг қисматига бир четда қўл қовуштириб бефарқ қараб туролмайман!.. Сизларнинг фикри-ёдингиз нима билан бандилигини, қалбларингиз қаердан қувват олишини билиш учун даврангизга келиб қўшилдим. Ҳаммамиз фақат бир нарсани орзу қилар эканмиз, бу ҳақда тўхтовсиз гапир-ётибмиз, гапир-ётибмиз, гапир-ётибмиз... Худди менга ўхшаб сизларнинг ҳам аниқ мақсадингиз йўқ, лекин худди менга ўхшаб сизлар ҳам мана шу мавҳум мақсад сари интиласизлар, ўзингларни ўтга-чўққа урасизлар. Балки сизлар ўз йўлингларни топиб олгандирсизлар, лекин то бирон ишга киришгунингларча юз йил ўтиб кетади.

Дата Туташхиа ирғиб ўриндан турди-да, ҳаяжонини босиб олиш учун у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Мен уни бундай тўлқинланган аҳволда сира кўрмаган эдим. Бироқ у ўзини қўлга ола биладиган одам бўлгани учун яна хотиржам ва ҳорғин гап бошлади.

— Жаноб олийлари, — деди у. — Мени кечирасизу айтган ҳужжатингизни берасизми, йўқми, бундан кейинги ҳаётим учун унинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ. Энди ҳеч кимга хавф солмай қўйганман, деб айтдим-ку. Ахир ўтган ўн етти йил мобайнида менинг ҳаётим ҳам, хулқ-атворим ҳам неча

қайта ўзгарганини, ҳаммадан кўра сиз яхши биласиз... Эртага ёки бир йилдан кейин нима бўларимни ўзим ҳам билмайман... Гоги айтганидек бу нарса мендан кўра кўпроқ қонунга боғлиқ. Ҳозирча қонун билан ҳокимият одамларни фақат норози қилиб қаҳрини келтиряпти, бир-бирига кек-адоват, нафрат уйғотяпти. Мен фақатгина Россия империясини назарда тутаётганим йўқ, бундай идора усулига эга ҳамма давлатларда аҳвол шу. Вақт ўтиши билан дунё аста-секин қиёфасини ўзгартиради, одамлар қандай яшаш кераклигини англаб етишади. Ҳали бундай ўзгариш юз бермаган экан, мен ўзимни алдашни, афв этилганим ҳақидаги қоғозни олиб, чўнчакка солишим билан сочи тарашланган роҳибга айланаману тиззаларим шилингунча чўкка тушиб, подшоҳга узоқ умр, унинг давлатига равнақ тилаб дуо қиламан, дея ёлғон қасам ичмайман. Йўқ, барибир юрагим амр этган йўлдан юраман. Гапнинг рости мана шу... Сиз агар Туташхиа афу қоғозини олмаса, бир ҳафтагача ҳеч ким тегмайди, дедингиз. Ваъда бериб ўзингизни қийнаб юрманг, яхшиси, сиз бу гапни айтмаган бўла қолинг... Юрагим мени қайга бошласа, ҳукми илоҳий қайга элтиб ташласа, пешонамдан кўрдим.

Ҳеч ким чурқ этиб оғиз очишга журъат этмади. Бирданига кўз олдим ёришиб кетгандек туюлди, афу этилишнинг Дата Туташхиа учун мутлақо аҳамияти йўклигини ҳис этдим. Бу хужжатни олгандан кейин ҳам худди ҳозиргидек яшайверар, сабаби, у ўзига мос келадиган, олий қонуниятлар билан яшар ва биргина мақсадга — фаолиятига интилар эди.

— Жаноб Туташхиа! — граф Сегедининг овози эшитилди: — Сиз давлат инсонни аламзада қиладиган тартиб-қоидаларни аввало ўзи келтириб чиқаради, дегандек фикр айтяпсиз... Бошқалар нима деб ўйлашар экан... Сизлар бу фикрга қўшиласизларми?

— Мен қўшиламан, — шоша-пиша жавоб берди Нано.

— Бу фикрни чуқурроқ изоҳлаб... тушунтириб беролмайсизми? Гап шундаки, бу хил қараш билан мос келадиган назариялар йўқ эмас.

— Фикрим бирон нарса билан мос келишига ишонмасам ҳам бажонудил жавоб бераман, граф, — деди Нано. — Мен суянадиган мутафаккир ҳеч қачон бировнинг гапини такрорламайди, бировларнинг китобларида айтилган фикрдан фойдаланмайди, бировларнинг нуфузига орқа қилмайди. У биз ўйлаб юрган нарсанинг энг муҳим жиҳатлари ҳақида гапирди, лекин олижаноб қалбию ноёб тафаккур зиёси унинг мулоҳазаларига ўзига хос бетакрорлик бахш этади.

— Бу нарсадан бизни ҳам бахраманд этинг,— дея илтимос қилди Сегеди.

— Жуда яхши, илтифотингиздан фойдаланиб қоламан,— деди Нано.— Бу хонага йигилганларнинг ичида фақат мен миқ этмай ўтирдим. Ваҳоланки, айтадиган гапларим бор... Олдин ҳалиги мутафаккир ҳақида гапирай... Бировнинг фикрини айтиб бериш қийинлигини, ўзингиз яхши биласиз... Лекин мен уриниб кўраман... Шундай қилиб, гап буюк давлатлар ҳақида кетаётган эди... Бундай давлатларнинг тарихида яққол кўзга ташланадиган жиҳати — улар ўз сарҳадларини кенгайтиришга, бошқа халқларни босиб олишга, дунёда ҳокими мутлақ бўлишга интилишади. Улар бекорга империя деб аталмайди, сабаби, ҳаммиша босқинчилик юришига ҳозир у нозир. Бундай юришларнинг асосий қаҳрамони жангчи, албатта. Давлатни енгилмас қилиб турган омил эса жангчининг қон-қонига сингдириб юборилган нафрат. Юртини ҳимоя қилаётган пайтда кишини муҳаббат жангга бошлайди... Киндик қони томган тупроққа бўлган муҳаббати... Бу ҳаммага аён. Бироқ одамларни қирғинбаротга, бировларнинг юртини босиб олишга, уй-жойини, хотини, болаларини ташлаб, охир-оқибатда бегона юртларда ўлиб кетишга қандай кўндириш мумкин?

Бунга эришишнинг бирдан-бир йўли — кўнгилда нафрат уйғотиш керак! Нафрат босқинчилик юришларида ҳаракатлантирувчи куч... Шунинг учун ҳар қандай империя давлат тузуми сифатида, моҳият эътибори билан одамларда бадбиниятларни уйғотибгина қолмай, ривожлантириши, тақдир илоҳийга бўлган ишончга путур етказиши керак. Бу давлатнинг мақсадигина эмас, мавжудлигининг пировард натижаси ҳамдир!.. Мана саволингизга жавобим, жаноб олийлари... Ҳамма фалсафий, диний таълимотлар, ўтган асрлардаги ижтимоий оқимлар инсонга, ёвуз бўлмаслиги керак деб таълим беради, панд-насиҳат қилади. Лекин уларнинг биронтаси ҳам моҳияти қаҳру ғазаб эмас, ишонч, меҳр-оқибатга асосланган жамият намунасини яратолмади. Фақат бу нарсанинг уддасидан чиқадиганга ўхшайди. Бу таълимот ҳаддан ташқари тезкорлик билан оммалашиб кетди, назаримда тез орада у инсониятнинг асосий ғоясига айланади, маънавий тарихида янги давр очади... Ҳозирча ҳаётда яхши ният, бекиёс меҳр-оқибат билан яшаётган одамнинг ҳиммату меҳр-оқибати шуҳратпарастлигини яширадиган ниқоб эмас, табиати-дан келиб чиққан хусусият бўлса, унинг ҳаёт тарзига зид қонуниятлар билан кун кечирадиган давлатга қарши чиқмаслиги мумкин эмас.

Бундай фаолият заминиди ундириб ўстирилган мева — инсонпарварлик, адолат. Бу туйғулар буюк ҳокимиятчилик руҳию давлат тузуми билан муросасиз зиддиятга олиб келиши шубҳасиз. Ҳа, бундай одам империянинг ғаними. Бу нарсани ўзгартириш мумкин эмас. Чунки унинг олижаноблиги бошқаларга ёмон таъсир қилади, унинг бокира туйғулари яхши одамларга хуш ёқиши, тўғрироғи, жамиятнинг шафқатсиз асосларига зид келиши, ватанга муҳаббати, халқнинг тинч-тотув яшаш ҳақидаги беғараз орзуга айланиб, бошқаларни таҳликага солиши мумкин. Бундай одам ўз юртининг фарзанди, сохта ватанпарвар эмас, халқнинг бетакрор маънавий бойлигини яратувчи асл курашчи. У ўз ҳаётини дунёвий ва инсоний воситалар билан адолат, холислик, бошқа халқларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳурмат қилишга олиб борадиган фаровонликка фидо этади. Унда интернационализм деб аталадиган юксак оқиллик мужассам... Шундай қилиб, граф, ўзингиз айтганингиздек Дата Туташхиа ҳақида ростдан ҳам турли-туман, бой маълумотга эга бўлсангиз, унга ўхшаган одамлар давлат учун бениҳоя хавфли эканини яхши биласиз. Афсуски, бундан бошқача хулосага келиш мумкин эмас.

Нано жимиб қолди, графнинг дона-дона овози бу соқинликни бузиб жаранглади.

— Сандро Каридзе деганлари ажабтовур одам экан.

Кавказ жандармериясининг бошлиғи ундан ҳеч нарсани сир тутиб бўлмастлигига яна бир қарра бизни иқрор қилди.

— Фақат Сандро Каридзе шундай фикрда деб ўйлайсизми? — деди Нано.— Ҳеч ҳам ундай эмас! Каридзе ҳамманинги кўнглидаги гапни бошқалардан кўра эплаштириб айтишни билади.

— Биз сиз билан янги фалсафа тугилаётганига шохидга ўшайпмизми?... Ҳам гувоҳ, ҳам иштирокчилармиз... Давр ўзи шунақа!.. Гапингиз тугадими, Нано хоним?

— Йўқ, яна икки оғиз...

Нано ростакамига ҳаяжонланиб гапира бошлади, худди қабулга келгану лекин ҳеч нарсани исботлаёлмаётган, ҳеч нарсани тушунтириб беролмаётган, аксинча, илтимос қилаётган, ўтинаётган одамдек дудуқларан эди.

— Жаноб олиёлари, сиз унга хайрихоҳлик билан боқинг. Лоақал бир марта... Кейин ҳеч қандай саховат қилмай кўя қолинг. Ахир, Дата Туташхиага ўхшаш яхши, истараси иссиқ одам ҳар қадамда учрайвермагандир? Қалбингизга қулоқ солинг, у ҳеч қачон алдамайди. Шундай одам хавфли, жинойткор, ёвуз бўлиши мумкинми? Унинг кўнглида алдов, жинойткорлик бўлиши мумкинми? Унинг тортган азоб-

уқубати камми? Нахотки, у ўз бошпанасига, оиласига, рўзгорига эга бўлиши, хотиржам ухлаши мумкин эмас?!

Нано фикрини яқунлаёлмади, ёпирилиб келган йиғидан нафаси қайтиб, ирғиб ўрнидан турди-да, ташқарига отилди. Бироқ граф унга етиб олиб, остонада тўхтади.

— Нано хоним, — дея эҳтиром билан гапирди граф, — мен келиб сизни ҳаяжонланишга, йиғлашга мажбур қилганимдан азият чекапман. Худо ҳақи, мени кечиринг! Лекин мушкул ишларни ҳаяжонсиз ҳал этиб бўлмаслигини яхши биласиз. Бу нарса мени оклаши мумкину барибир тасалли беролмайди. Йиғлаган пайтингизда яна ҳам очилиб кетганингизни кўриб, кўнглимда арши аълода, барибир афв этиламан, деган умид уйғонди. Юзингизни яширманг! Сизни атайлаб йиғлатиш керак экан... Бир чиройингизга ўн чирой кўшилди, Нано хоним... Бизни ташлаб кетиб, дастурхон атрофида ўтирган шунча эркакнинг уволига қолишингизга йўл кўёлмайман!

Нано ўгирилиб кулди, унинг юзи кўз ёшларидан нам, ўзининг таъсирчанлиги, ожизлигидан хижолат чекиб, тескари караганча йиғи аралаш кулимсираб турарди... Нафсиламрини айтганда, граф Сегеди ҳақ, Нано бениҳоя гўзал эди.

— Май! — дея хитоб қилди граф ва қадахларни тўлдиратириб, менга мурожаат этди. — Князь, тузуккина эрмак топиб бердимми?

— Беқиёс эрмак топиб бердингиз, граф! Жуда ҳам ибратли!

— Аёлларнинг кўз ёшларига шарафлар бўлсин! — деди у қадах кўтариб. — Бу эътироз билдириб бўлмайдиган, дунёдаги энг ишончли, ҳур фикрларидан бири. Ҳозиргина бу нарсани гоят чиройли тарзда намойиш этган Нано хонимнинг соғлигига қадах кўтараман!

Сегеди Нанога яқин келиб кўлини ўпди.

Бу қадах қулфу дилимизни очиб юборди, биз бир-биримизга мусаллас куйиб, баробарига бақириб-чақириб гаплашша бошладик.

Граф яна бизнинг ховримизни босиб, жимлик сақлашимизни илтимос қилди.

— Жаноблар, — деди у, — афсуски, сизларни ташлаб кетишга мажбурман. Меҳмоннавозлик билан қилган зиёфатингиз, очик кўнгил билан кутиб олганингиз учун раҳмат. Мен бу ердан дилкаш суҳбатдошу камёб одамлар ҳақида яхши таассуротлар олиб кетяпман. Агар мен ҳам сизларда шундай таассурот қолдирган бўлсам бошим кўкка етарди... Шу чоққача хизмат мавқеим бу ерга келишимнинг ҳамма сабабларини очиб ташлашга изн бермас эди. Бироқ энди энг асосий мақсадимни бемалол айтаверишим мумкин.

Сегеди чўнтагидан булканган иккита қоғоз олиб, менга узатди. Қоғозларнинг бири Дата Туташхианинг афв этилгани ҳақидаги ҳужжат, иккинчиси — бу ҳужжат топширилгани ҳақидаги гувоҳнома бўлиб, Туташхианинг ишлари бўйича вакил сифатида мен имзо чекишим керак эди.

— Жаноб Иракий,— деди граф Сегеди,— менга шартномангизни кўрсатиб, ишга киришинг.

— Жоним билан кўрсатардим у лекин шартнома идорамда қолган,— дедим.

— Балки, маня буниси ҳам бўлаверар,— Туташхия ўзидаги нусхани олиб графга узатди.

Граф шартнома билан танишиб чиққунча мен афвномани дўстларимга тутқаздим-да, сиёҳ билан ручка олиб келгани югурдим. Кейин Туташхианинг адвокати ва иш юритувчиси сифатида имзо чекдим.

Граф эса хона ўртасида Хурцидзе билан лаз зодағони Арзнев Мускианинг ораларидаги тузилган шартномани ушлаб турарди.

— Қариндошингиз Мушни Зарандиа билан кўришмаганингизга қанча бўлди? — деб сўради у.

— Ўн олтинчи йилга кетяпти, жаноб олийлари,— дея жавоб берди Дата Туташхия.

— Икки соат олдин у шу ерда эди,— деди граф қўли билан кўчага ишора қилиб.

— Нега? — деб сўради Туташхия.

— Агар сиз қочмоқчи бўлсангиз... У сизни ҳеч қандай хавф-хатар йўқлигига ишонтириб, қайтариб келиши керак эди,— Сегеди чўнтак соатига кўз ташлаб, кўшиб қўйди.— Мушни Зарандиа кечкурун тўққизда мехмонхонангизга келишини айтиб қўйишни илтимос қилган.

Биз графни кузатиб чиқдик, извош муюлишда кўздан гойиб бўлганидан кейингина изимизга қайтдик.

— Нега шундай одамлар жандармерияга ишга киришар экан-а? — деди Дата Туташхия секингина.

— Ҳозир ўз жандармларининг ёнига кетаётган Сегеди ҳам нега шундай одамлар абраг бўлиб кетар экан, деб ўйла-япти,— дея жавоб берди Элизбар Каричашвили.

САҒИШ ДАФТАР

Дата Туташхия билан бутунлай юз кўришмай қўйганимизга ўн бир йил, Нано Тавкелишвили-Ширер юртимиздан кетиб, Калифорнияда яшаётганига етти йил бўлди.

Юридик тартиб ва нотариал қоидага мувофиқ бу икки фаройиб миждим қолдириб кетган ҳужжатларни асраш

муддати тугаб битди. Айрим қоғоз халталарни ўзлари қолдиришган, айримларини менга турли йўллар билан етказишган эди. Бу халталар етти йилдан бери ўз сирини яшириб ётар, мен уларни очадиган, унда ёзилган гаплар эгаларининг ҳаётидаги сир-синаотни ойдинлаштиришини ёки ойдинлаштирмаслигини биладиган, илгари ҳар хил сабаблар билан очик айтолмаган бирон илтимос ёки кўрсатма йўқлигини аниқлайдиган пайт келган эди.

Ўн биру етти йил! Бу дўстлигимиз эсдан чиқиб, учрашувларимизнинг қизгин самимияти унутилишга, менинг соҳамдаги одам худди қассобдек қўлига пичоқ олиб, совуққонлик билан конвертни кесиб олишга кифоя қиладиган муддат. Уларни бирма-бир кўздан кечирганим сайин, қўлим қалтирар эди. Пичоқни бир четга қўйиб бўғзимга ёпирилиб келаётган кўз ёшларимни машаққат билан ичимга ютардим. Тўғри, мен у кунларни олдин ҳам тез-тез эслаганман, лекин бугунги хотираларим бўлакча бир андуҳга, қисқа муддат ичида ҳаётимни бутунлай ағдар-тўнтар қилиб ташлаган ва худди кўкда учган юлдуздек бирдан изсиз йўқолган бу одамларга нисбатан эҳтиросли соғинчга тўла эди.

Ғойиб бўлишдию — шу бўйи дом-дараксиз кетишди!

Вахтанг Шалитурининг аламзада ҳаёти Порт-Артур камалида яқун топди — ёнгинасига келиб тушган снаряд ундан ном-нишон қолдирмади. Сандро Каридзе узлатда яшаши ва фалсафий фикр-мулоҳаза юритиши учун энг яхши жой монастыр деган қарорга келиб, касб-корини ташладида, роҳибликни ихтиёр этди. Бир куни Дзегви бекатида тўқнаш келиб қолдик, бироқ у ўзини танимаганга олиб кўзиши яширди. Элизбар Каричашвили бутунлай бедарак кетди. Айтишларича, қишлоқда унинг тутдек тўкилиб турган уйи ҳамда бир парчагина ташландиқ ери бор экан — ўша ёкка кетиб, гулчилик қиладиганмиш. Гогининг қисматини яхши биламан: ресторанда юравериш жонига текқач, ўзини сиёсатга урди; унинг ёғоч оёғига яна кишан солиб, Сибирга сургун қилишди. То паймонаси тўлгунча унга ҳар ойда ўн сўм жўнатиб турдим.

Нанодан бирон-бир хат-хабар йўқлигини айтиб ўтдим... Агар тирик бўлса, лоақал бир оғиз хабар юбормаслиги мумкин эмасди. У ҳам аллақачон дунёдан ўтиб кетган шекилли... Лекин Дата Тугашхиа ҳақидаги овозларни гоҳи-гоҳи эшитиб қоламан. У кўнгли тусаганча яшар, ўзлигини енгишга интилиб курашар, илгари қандай бўлса, шундайлигича хушсурат, ўхшаши йўқ ва бетакрор одамлигича қолаверди. Конвертлар очилаётган пайтда эҳтимол у ҳам дунёдан ўтиб кетгандир...

Идорамда сақлаган қоғоз халталарда зарур хужжат ва бу икки кишининг ёзишлари бор экан. Датадан келган хатларнинг ҳаммасини Нано алоҳида сақлабди. Нанонинг хатлари Дата Туташхиа учун бебаҳо бойлик ҳисоблангани аниқ. Уларнинг олдида юзим шувит эмас, зиммамга юкланган топшириқни бекаму кўст адо этдим. Хатларини узоқ вақт, то идорам ёпирилгунча авайлаб асрадим. Вақти-соати етиб, архивни йўқотишим зарур бўлиб колди, бироқ Нано билан Датанинг хатларини дарров ёқиб юборишга кўлим бормай, олдин бу дафтарга кўчириб олдим.

Лаз! Сенга айтадиган гапларим бор... Лекин одамлар халал бериб, биз сира холи қолмаяпмиз. Балки сен аёл киши бундай ишларга аралашмаслиги керак, деб ҳисобларсан, деган хавотир тилимни боғлаб турибди.

Кечаги кун ҳам мен учун худди сени Очамчири яқинидаги йўлда биринчи марта кўрган пайтимдагидек бошқача ва нотинч кун бўлди. Эҳтимол, бизнинг бундай сирли, ақл бовар қилмас шароитда учрашишимиз тақдири илоҳийда пешонамизга битилгандир.

Ўзинг инсоф билан айт, гапим нотўғрими?

Кечаги учрашув таъсирида аламаҳалгача киприк қоқолмадим. Худди Очамчиридагидек бу ҳақда тинимсиз ўйлаётганимнинг сабабини ўзим ҳам тушуниб етмасдим. Кўнглимдан нелар кечаётганини англаёлмай эрталабга яқин кўзим илинибди.

Эрталаб ҳамма нарса ойдинлашди, ҳамма нарса ўз ўрнига тушди ва мени муттасил қийнаётган нарсанинг нималигини англаб етдим. Сен учун бирон бир янгилик кашф этмайман, албатта, лекин ўйламай иш қилаётганингни айтмай иложим йўқ, лаз!

Назаримда Иракий сенинг Арзнев Мускиа эканинга астойдил ишонади. Агар асл ҳақиқатни билса ҳам бирон ёмонлик қилиши гумон. Гап унда эмас, ҳамма нарса ўзингга боғлиқ, ахир кеча Ортачала боғида қанчалик эҳтиётсизлик қилганингни билсанг эди! Сени тутиб берган одамга мукофот ваъда қилганини ўзинг ҳам яхши биласан, биронта муртад орқангдан жон-жон деб отиб ташлаши ҳеч гап эмас.

Бунақа таваккал қилишнинг нима кераги бор? Бу ерга нега келдинг? Сендан ҳисоб талаб қилишга ҳаққим йўқ, лекин қамоқ панжарасидан атиги бир қадам берида турибсанку... Худо хайрингни берсин, тезроқ ҳеч кимга қорангни кўрсатмай, жўнаб кет! Бу узукни эҳтиросли дўстлигимиздан хотира сифатида йўллаяпман... Аметист мен яхши кўрадиган мадан ҳамда туғилган ойимнинг тоши.

Лаз, тезроқ кет!

Н.

Нано хоним! Хатингизни олиб, хайратга тушдим. Кейин худди ёш боладек теримга сизмай қувондим. Сабаби, агар ишонмасангиз, умримда биронта хат олмаганман. Хат йўллайдиган одамим ҳам, жойим ҳам бўлмаган. Шунга қарамай, мен бахтлиман, гагимдан кулманг, рост айтяпман. Илгарилари шундай деганимда қандай кун кечираётганимни билганлар кулги қилишган. Агар мен бахтли одам бўлмаганимда Очамчирида сизни учратармидим? Шундан кейин сизни яна бир марта кўриш учун яшадим, ёруғ оламда саргардон кездим. Бундай мўъжиза фақат худо ёрлақаган одамигагина насиб этади. Бугун яна бир мўъжиза юз берди — умримда биринчи марта дунёдаги энг назокатли қўл билан ёзилган хат олдим! Албатта, хатингиз мен учун нечоғлик қимматли эканини сиз тасаввур ҳам қилолмайсиз. Бу нарсани биров тушуниб етиши қийин. Агар уни ўйлаб ташвишланадиган бIRON гагузори бўлмаса, менга ўхшаган одамга олам торлик қилиб қолади. Мен кўпдан бери ўз қисматим ва дунёнинг ишлари хақида якка-ёлғиз ўй суришга мажбурман. Иккала юкни бир ўзим ортмоқлаб юрибман. Бу юкларнинг ҳар бирини алоҳида ва бир-бирдан ажратиб ёки биттасининг ўзини ортмоқлашга уриниш беҳуда... Балки танҳолигим, бутун олам менда мужассамлигининг ўзи яхшидир. Бирок менга ўхшаган одам охир-оқибат бошқа биров у ҳақда ўйлаши мумкинлигини унутиб қўяди. Унутиб юборади... Бундай ҳиссиётга эҳтиёж ўтмаслашиб, худди устини пих боғлаб, кул босгандек сўниб қолади. Шу тариқа гоҳ қувониб, гоҳ эзилиб, гоҳ қийналиб, гоҳ яйраб яшайверасан — одам боласига яна бир ажойиб хусусият — кимдир биров 'сен ҳақингда ўйлаётганидан, тақдирингга астойдил қайғураётганидан севиниш имкони берилганини хаёлингга ҳам келтирмайсан. Бу қувонч худди ноёб тошдек камёб ва бебаҳо. Бизга бундай фароғатни бахш этиш учун арши аълодагилар озмунча азият чекишмаса керак. Парвардигор бу бахтни фақат суйган бандаларига раво кўради. Мен ҳам мана шундай суюмли бандалардан бири эканман... Сиз менга шундай шодмонлик бахш этган бўлсангиз, қандай қилиб ўзимни бахтиёр санамай.

Нега бу ерга келдинг, деб сўрабсиз... Саволингизга жавоб беришим қийин, кўнглим сезиб турибди — эҳтимол, кўришган пайтимизда бу тўғрида гаплашиб олармиз. Кўп ташвишланаверманг, Нано хоним, менинг ҳеч нарсадан хавотирим йўқ... Тасодифга кўп ҳам умид боғламайман, лекин олдиндан кўра билиш қобилиятимга ишонаман... Табиат менга худди бураб қўйилган соатдек шундай қобилият ато этган, бу ҳиссиётим алдамчи эмаслигини минг қайта синаб кўрганман.

Худо хайрингизни берсин, фақат мени ўзидан бошқа ҳеч кимнинг фикри билан ҳисоблашмайдиган худбин экан деб ўйламанг. Менга ўхшаб бутун умрини кувгинда, бошпана ва кўналга излаб ўтказган одам омади чопиши тақдир йўлиқтирган кишиларга боғлиқлигини, фақат улар туфайли тирик юргангани яхши билади... Агар ўзим озодликда юришни истасам, ёрдам кўлини чўзган одамларнинг эркин юриши, менга ҳиммат кўрсатгани учун қонун олдида жавобгар бўлмаслиги ва жазоланмаслиги ҳақида ҳам ўйлашим керак. Бу оддий ҳақиқат мен учун ҳукми илоҳий — агар дўстингнинг бошига ташвиш тушса, бу сенинг ҳам мусибатинг. Иккита юк ҳақида ёзганларим ҳам шунга ўхшаш гап... Нано хоним, хотиржам бўлинг, бу ерда, Тифлисида кўришган одамларимнинг биронтасга ҳам зарарим тегмаслиги учун ҳамма эҳтиёт чораларини кўриб қўйганман.

Бебаҳо туҳфангиз мени бутунлай довдиратиб қўйди. Аслида мен сизга ҳадя беришим керак эди, бироқ хира, бетакаллуфга ўхшаб қолмай деган хавотирда ботинолмаганман. Юборган тошингизни худди қироличанинг инъомидек қабул қиламан ва салтанатингизнинг битта фуқароси, рицари сифатида чуқур миннатдорчилик билдираман.

Бу хатни Ираклийнинг идорасидаги ичкари хонада ўтириб ёзганман, уни сизга ишончли хат ташувчи олиб боради... Сиздан биргина ўтинчим бор: менга ишонинг, ўзингизга сирдош деб билинг, мендан ўзингизни олиб қочманг, ёлғизлатиб қўйманг. Сиздан айрилсам ҳаётимнинг маъноси қолмайди.

Содиқ қулингиз Д. Т.

Нано хоним, сизни ранжитиб қўйганимдан жуда хижолатдаман. Сиз: лаз, ўзингга ярашмаган хатти-ҳаракатлар билан мени ҳақорат қилдинг, дедингиз. Ўлганингизнинг кунидан хайрлашиб, извошдан тушдингиз, энди тоабод юз кўришмайдигандек пиллапоялардан тез-тез кўтарилиб кетдингиз. Бу мусибатдан жинни бўлаёздим, эс-хушимни йўқотиб, кечирим сўраш учун орқангиздан югургим келди... Яхши ҳамки вақтида ўзимни қўлга олганим, акс ҳолда бу ҳаракатимни ҳам ҳақоратга йўйишингиз мумкинчилигини англаб етдим. Мехмонхонага эзилган, абгор бир аҳволда пиёда кайтдим.

Тонг отгунча шу хатни ёзиб чиқдим. Ишқилиб, жаҳл устида уни ўкимасданоқ қайтариб юбормасангиз бўлгани, деб парвардигорга нола қиламан.

Бу дунёда мен ўртага қўйиб онт ичишим мумкин бўлган энг қимматли нарса — сизнинг ҳаётингиз билан қасамёд этаманки, шу пайтгача қилган ҳамма ишларим фақат сиз

учун эди. Нега кайфиятингиз чатоқлигини сўраган пайтим-дагина ўзимни ўйлаганман, холос. Бу нарсани сўраганим-нинг боиси жавобингизни эшитиб, ўзимни оклаш эди.

Лекин сиз бунга имкон бермадингиз, мана энди мактуб йўллашга мажбур бўлиб ўтирибман, ваҳоланки хат ёзиш гапиришдан минг чандон мушкул. Мен зарур гапларни тополмай, ёзганларимни ўчириб, қайтадан ёзиб қийналяпман. Қаламимдан тўкилаётган сўзлар кўнглимдан кечаётган гапларни ифодалашга қодир эмас.

Ичкарига қираётган пайтимизда қўлимдан тутиб, менга суяниб олганингиз эсингиздами? Ираклий орқароқда қолиб, ўтирганларнинг назари бизга, тўғрироғи, бу ерликлар яхши танимагани учун менга тушди. Уларнинг қулимсираб им қоқишганини пайқадим... Бизга жой кўрсатишган заҳоти сизникида танишган Мариам хоним ёнингизга келиб ўтирди, у бирга юрганимизни биринчи марта кўрмаётганини аллақачон ҳаммага айтиб улгурганини сездим. Инсофан айтинг, сизнинг шаънингизни булғаши мумкин бўлган ғийбатларга чек қўйиш учун бирон нарса қилишим керакмиди, йўқми?

Устига-устига, Ираклий Элисо Церетели хоним мен билан танишмоқчилигини, у лазлар билан ҳаддан ташқари қизиқишини бемаврид айтиб қолди. Мен сиздан узр сўраб, нари кетдим. Бу воқеа рақс бошланишидан олдин юз берди.

Кейин нималар бўлганини эслаб кўринг, Нано хоним. Ҳамма, ҳатто аслзода Багратионлар, Даданилар, Гуриелилар ҳам сизни ёлғиз қолди деб ўйлаб, атрофингизда ўралаша бошлади. Улар басма-басига сизни ўзига ром қилишга, кўнглингизни овлаб ақлу ҳушингизни ўғирлашга уринишарди. Бугун уларнинг ҳаммаси афсус-надомат чекишаётганига шубҳа йўқ, сабаби, биронтаси ҳам бу мусобақада ғолиб чиқолмади, муваффақият қозониб, биринчиликни ололмади. Улар бу хира оксуяқларга илтифот кўрсатмаётганингизнинг сабабини уқиши мумкинмиди? Бироқ ғийбатчилар ўзларига янгича талқин ўйлаб топишди, Элисо Церетели ҳамма эшитиши учун атай овозини баянлаштириб: бегона эркакка кўз қирини ташлашга ҳам ботинолмайдиган бу гўзал аёлнинг қандай қилиб кўнглини топдингиз, деб сўради. Мен бепарволик билан унинг янглишаётгани, ўртамизда сизнинг меҳмондўстлигингиздан бошқа ҳеч қандай яқинлик йўқлигини айтдим. То унчага биз лазлар ҳақида гаплашдик, Элисо Церетели бўлар-бўлмасга ўйноқлайверди, ҳозирги жавобдан кейин очикчасига ноз-карашма қила бошлади. Бу аёлга ҳушомад қилаётганимни, Нано Тавкешвили билан ўртамизда ҳеч қандай яқинлик йўқлигини ҳамма кўриб қўйсин, деган ўйда дарров унинг кайфиятига мослашдим. Биз-

ни дастурхонга таклиф этишганда Элисо Церетели ёнма-ён, ўтиришимни илтимос қилди, бажонудил рози бўлдим. То зиёфат тугагунча унинг ёнидан жилмадим. Ташқарига чиқаётганимизда кимдир баланд овозда: Элисомизни Лазистонга олиб кетадиган бўлишди, деди. Бу гапни сиз ҳам эшитмай қолмадингиз албатта. Ха, мен ҳар хил гийбату бемаъни миш-мишлар сизнинг шаънингизга доғ тушириб қўймаслиги учун шундай қилдим. Бор гап шу.

Ёки шунга ўхшаш... Бунинг эвазига: «Сен ўзингга ярашмаган хатти-ҳаракатлар қилдинг, лаз!» деган таъна эшитдим. Лекин бу гапда ҳам жон бор, ҳақиқатан ҳам қироличанинг иззат-нафси ҳақоратланди!.. Мен бу нарсанинг моҳиятини англаб етгандекман, ўн тўққиз яшар бўлмаганимиз учун бу ҳақда ёзишим керак, деб ҳисоблайман.

Напо хоним, сиз — оловсиз, жамоатчиликка Арзнев Мускиани ўзингизнинг рицарингиз қилиб кўрсатиш истаги мана шу ўтнинг ёлкини. Сизнинг бебаҳо ва саховатли қалбингиз Дата Туташхиага яна бир кеча бахтиёрлик нашидасини тотиши учун аёллик шаънингизни оёқости қилишни буюрди. Бироқ менинг тош қотган эхтироссиз қалбим ҳаётнинг бундай арзимас шодликларига берилишига йўл қўймайди. Мен таркидунё қилган одамман, тоат-ибодатларим учун ажир кутмасликка, фақат ўз бурчимни адо этганим учун ҳақ олишга қасам ичганман.

Сиз мени мукофотламоқчи бўлдингиз, бироқ мен уни рад этдим. Эҳсонингизни қабул этмасликнинг бундан тузукроқ йўлини ўйлаб тополмадим. Қироличам мени афв этсин. Унинг олижаноблиги ва саховатидан умидворман.

Қаҳрингизга учраган қулингиз — Д. Т.

— Эҳ, лаз! Бунинг сабаби шуки, мен аёлман, сен эса эркак. Шу боис бир воқеага иккаламиз икки хил нукта-назардан ёндошганмиз.

Ўша оқшом мен нимани орзу қилганимни биласанми? Рицарларнинг марду майдони доим ёнимда бўлишини, бундан у ҳам худди мендек лаззат туйишини истадим. Бор-йўғи шу. Ичиқоралик қилишни ҳаёлимга ҳам келтирганим йўқ. Ахир сенинг лаз зодагони эмас, Дата Туташхиа эканлигини ҳеч ким билолмайдн-ку. Тўғри, мени бундай қилишга бегидир шуҳратпарастлигим даъват этгандир, лекин аслида сенинг қўнглингни хуш қилишдан бошқа ниятим йўқ эди. Наҳотки бу нарса ор-номуси ва шон-шавкатини фидо қилишга арзимаса? Аёл киши бундай фидойиликка ҳамиша тайёр. Сен мени ҳимоя қилишни истагансан... Би-

ламан, бу билан нечоғлик олийҳиммат рицарь эканингни намоийш этишни кўзламагансан. Мени қўйиб, бутун оқшом Элисо Церетели билан ўтириш сен учун қанчалик мушкул бўлганини ким билибди дейсан. Сен ўз бурчингни ўтаб, бундан маънавий қониқиш туйгансан. Бунинг учун ўз таъбиринг билан айтганда мен билан бўлишнинг «арзимас шодликлари»ни қурбон қилса арзийди. Эркакларнинг табиати шундай.

Менинг табиатимдаги аёлларга хос сир-синоатни билишинг мумкин бўлмаганидек, сен ҳам мен учун тилсимсан. Начора, биз бир-биримизга икки қарама-қарши кутбдек дуч келдик. Бу кутбларни бир-бирига мослаб улаш имкони фақат оллонинг измида. Фалсафий таълимотга биноан шундай дейилади. Менинг парвардигорим — яхшилик ва муҳаббат. Агар яхшилик одам боласида ўзининг юксак ифодасини топиши мумкин бўлса, мен учун бундай одам — сен...

Хар ҳолда сен шунга яқин одамсан...

Агар оқибатга қараб ҳукм чиқарсак сен ҳақ у мен ноҳақман. Тўғри, ўша оқшом мен фақатгина сен тўғрингда эмас, ўзимни ҳам ўйлаганман. Сенинг ҳеч қандай айбинг йўқ... Фақат гулханнинг лов этган ёлқини айбдор!

Мени маъзур тут!

Ўзимнинг хатимни яна бир карра ўқиб чикдим... Эҳтимол ростдан ҳам ўн тўққиз яшар бўлиб қолганимиз яхшимиди?

Н.

Р. С. Ираклий сени ўзига дўст деб ҳисоблайди, менимча кимлигингни билмаслиги яхши эмас. Лоақал шаъма қилиб қўйиш керак. Агар фикримга қўшилсанг, бугун Гогининг ресторанида шипшиб қўй, мен чорасини ўйлаб топаман.

Нано хоним, бизни бирга кўришган пайтда шундай ажойиб аёлнинг мендек бир дарбадар билан юрганига тушунолмамай, ҳасад қилиб боқишганида мен туйган қувонч — одатдаги шодлик эканига қўшиласиз деб ўйлайман. Хатимда айтишни мўлжаллаган ниятим шу эди. Агар сал бошқачароқ гапириб қўйган бўлсам, бунга бемаъни гуржи тилим айбдор.

Тўғри, кеча Гогининг ресторанида юз берган воқеа эҳтиётсизликдан бошқа нарса эмас, лекин Шалитурига ўхшаганлар билан бошқача муомала қилиб бўлмайди-ку. Қўйиб берсанг, бошингга чиқиб олинади. Уларни тузатиш мумкин эмаслигини биламан. Аммо кечагидай таибеҳнинг озми-кўп-

ми фойдаси бор, кейинчалик бу қадар сурбетлик қилмайди, гапимга ишонаверинг.

Извошда: лаз, кимлигингни биламан, деганингизда Ираклий хушёр тортди. Ён-верида юз бераётган гаройиб ўхшашликлар кўплигидан у анчадан бери шубҳага тушиб юргани аниқ, лекин ўзимиз ёрдам бермасак, уларни бир-бирига боғлай олиши гумон. Очигини айтиб қўя қолганимиз яхши эмасмикин? Сиз дўстлик қилиб, унга ҳақиқатни билдириб қўйиш учун бу гапни ўйлаб топдингиз, лекин у баттар мушкул аҳволга тушиб қолди. Бу менинг айбим, хатойимни тузатишим қийин эмас... Бор гапни айтиб қўя қоламан. Кеча ресторанда сизга имо-ишора қилганимда шуни назарда тутган эдим. Лекин бошқача бўлиб чиқди. Кимлигимни айтганим яхшими ёки миқ этмаганимми — билолмай бошим қотди.

Бундай вазиятда жим турган маъқул. Аслида-ку у ҳеч нарса билмай қўя қолгани яхши. Мабодо қўлга тушиб қолсам, ҳеч ким уни қонунни бузиб, мен билан шерикчилик қилганликда айблаёлмайди... Мен учун жавоб бермайди. Бордию, у ҳамма гапдан хабар топса, ҳар қанақасига тан олишга мажбур қилишади. У ҳолда шартномамиз кучини йўқотиши турган гап, кейин унинг бошига нималар тушиши номаълум. Яхшиси, индамай қўя қолганим маъқулдир, тагин ким билди... Бу нарса сизнинг ҳукмингизга ҳавола, Нано хоним, пима десангиз шу бўлади.

Ўн олти ёшимдан ўз кунимни кўриб юрганимдан хаба-рингиз бор. Ўн етти ёшимдаёқ анча-мунча нарсани бошимдан кечириб, кўзим пишди. Ўн саккизимда ҳар қандай аёл ўзи ёқтирган эркак билан муносабат боғлаганида руҳан тобе бўлишгани англаб етдим. Унинг муҳаббати минг хил кўрқувлар синовидан ўтади. Бу хиссиётлар ич-этини еб, азоб беради. Энг ёмони — яхши кўрган кишисидан айрилиб қолиш, биров тортиб олмасмикин, бош-кўзини айлантириб қўймасмикин, зўрлаб олиб кетмасмикин, номаълум сабаблар билан ўзи юз ўгирмасмикин, деган хавотир. Эркаклар баъзан шундай қилишади-ю, лекин бундан ўзлари у қадар изтироб чекишмайди. Бу нарсани англаб етгач, аёллар билан муомала қилишим баттар қийинлашди. Ўзимга бутунлай ишонмай қўйдим, сўнгги дамгача содиқ қолишимга кўзим етмас, кўнглим совуб, тўнгиб, ҳафсалам пир бўлишидан, оқибатда у битмас-туганмас азобларга маҳкум этилишидан кўрқардим. Умримда биронта ишқий мактуб ёзмаганман... Бироқ бизнинг ёзишмаларимиз орқамга бир қур назар ташлашга мажбур қилди, агар сизни ўн тўққиз ёшимда учратиб қолганимда қандай хатлар ёзар эдим. Бу хат тахминан мана бундай ёзиларди: «Нано, бизнинг учра-

шувимиз ва мухаббатимиз арши аълода битилган тақдир ҳукми, ундан яшириниб ҳам, ҳеч қаёққа қочиб ҳам кетолмаймиз. Борди-ю, турли-туман сабаблар минг куйга тушишга мажбур этса-да, барибир, йўлларимизни айриб, бир-биримиздан жудо қилолмайди. Мухаббатимизни яратганнинг ўзи ярлакаган! Агар парвардигор зиммамдан сенинг олдингдаги масъулиятни олса-да, мен ўзимни бу жавобгарликдан ҳалос этмайман, бу туйғуни ардоқлаб умр кечираман, сабаби, қалбим бир-биримиздан айрилиб кетишимизга йўл қўймайди, суюқлим. Берган неъматидан юз ўгирсак арши аълодагилар дарғазаб бўлиши, биз ишонган ва аждодларимиз эътиқод қилган тангри эмас, ҳақиқий худо ҳам бизни кечирмаслигини ёдингда тут.

Мухаббат мард, иккиланиб ўтирмай унинг домига ўзини отадиган кишиларга бахт келтиради. Қўрқоқнинг мухаббати ҳадик ва ҳисоб-китобга қурилган. У тариқдай бахтдан ҳам бенасиб.

Кўрар кўзим, Наногинам, ҳеч нарсадан кўрқма, ҳеч нарсанинг ташвишини чекма, юрагинг амрига кулоқ сол, қаёққа бошларкин, нималарга гирифторм этаркин, дея фол очма. Пешонамизга бирга бўлиш битилган. Қўрқоқлар қисматини ўзингга раво кўрма, шодликни ваҳимага айирбош қилма, азизим!

Яна сенга топингани хузурингга ошиқаман. Агар яна рад жавобини берсанг, розилигингни сўраб ўтирмасданок сени дунёнинг нариги чеккасига олиб кетаман.

Сени бу дунёда то лаҳадга киргунча севаман, у дунёда ҳамма нарса яна қайтадан бошланиши аниқ.»

Нано хоним, сиз кўрқув хиссини енгганман, деган бўлсангиз ҳам менинг юрагимни ваҳм босди. Эсингиздами, Ирақлийникида учрашган пайтимизда эркингиз ўзингиздалиги, майл-истакларингизни чекламай ҳамиша кўнглингиз тусаганича яшашингизни айтиб ўтдингиз. Ҳеч нарсадан тап тортмаслигингизга ишондим ҳам дейлик, лекин эркингиз ўзингиздалигига...ўла қолсам ҳам ишонмайман! Бу гапни сиз фақат безбет Ветровнинг иғволари асоссиз эканини исботлаш учунгина айтдингиз, холос. Ўша куни қандай одамлигингизни намойиш этмоқчи бўлдингиз, мени кечирингиз, сиз бутунлай бошқа одамсиз, онт ичиб айтаманки, мен ҳақман.

Сизга ўзимни бунчалик яқин олганим учун афв этинг, хатимни кўполликка йўймаслигингизни хокитуроб бўлиб илтимос қиламан.

Тоабат сизга содик Д. Т.

Кеча сен яна аёллар муҳаббатининг доимий йўлдоши — кўрқув ҳақида гап очдинг. Биламан, яна ўша гапни кўзгамоқчи бўлдинг, лекин менда бунга заррача рағбат йўқ эди. Имкони йўқлиги учун эмас, фақат иккаламиз ёлғиз қолган тақдирдагина бу ҳақда гаплашишимиз мумкинлиги учун шундай қилдим. Кўнглимда нималар борлигини айтиш айти балоғат ёшида орзу қилинган қувончли бахш этган бир нечта сатринг учун миннатдорчилик билдириш ниятида «ишқий мактубингга» жавоб бермоқчиман. Ўз навбатида сенга озроқ бўлса-да, худди шундай севинч улашишни истайман.

Сен ўзингни ўн тўққиз ёшда тасаввур қила оладиган, муҳаббат ҳақида расида пайтадигдек гапира биладиган бахтли одамсан. Сен чинакам бахтиёр одамсан, сабаби, ҳозир ҳам кўксингда ўсмирнинг юраги уриб турибди, то тирик экансан, қалбан навқирон бўлиб қолаверасан. Сенга ўзимнинг жўн муҳаббатимни ҳавола этишим, ўша пайтадаги назар билан боқишим мумкин эмас, ўзлимдан воз кечиб, бошқача одамга айланмайман. Ҳа, сен покдомон одамсан, сени ҳозирги ҳолингда — ўттиз олти ёшингда яхши кўраман, хатни ҳам ўтмишга қайтиб эмас, бугунги кечинмаларим таъсирида ёзаман.

Йўқ, яхши кўргани учун жони таҳликада, деб ўйлашинг ўринсиз. Биринчи кунгидек истиқболнингга интиладимми ахир? Ҳеч ким билан ҳисоблашмай, юрагимнинг амрига қулларча итоат этишдан бошқа ҳеч нарсани ўйламаганимни наҳотки сезмаган бўлсанг? Мени ҳузурингга чорлаётганингни билдириб биргина имо-ишора қилсанг бас, ёнингга учиб бораман. Бор-йўгим сеники. Ўзимни бахтли ҳис этишим учун сеникилимдан, мени севганингдан, то кўнглинг қолгунча бирга юрганингдан ифтихор этишинг ўзи кифоя. Вақти ки келиб, ташлаб кетсанг, ўз бурчингни адо этганингни англаб етганча қолавераман. Мен аввало қалбни сирларидан воқиф бўлдим, шундан кейин муҳаббат туғилди. Сени лоақал жиндек бўлса-да, бахтиёр қилишни истайман, фикри ёдим сен билан банд. Сени ўзимни кўзлаб эмас, сени ўйлаб яхши кўраман, тушуняпсанми? Демак, мен кўрқок эмас, мард одамдек севаман! Мен ҳамма нарсага интиқман, қошимга чорлайман...Лекин келмасанг керак, деб ўйлайман.

Жавобим кечикиб кетди — бу хатни роса икки кун ёздим. Гапириш осон, ёзиш жуда мушкул, қоғоз чалкашлик ва тартибсизликларга тоқат қилиши мумкин. Мен кўп вақтимни бой бердим бироқ ҳеч нарсани исботлай олмадим.

Сенинг II.

Нано хоним, ҳамма ишларимиз ўта чигал, лекин биз бошқача йўл туголмаймиз — чигалликларнинг сабаби шу, шекилли. Бизнинг мулоҳазаларимиз ва иккиланишларимиз муҳаббатимизга гов бўладиган даражада улгайиб кетди. Худога шукрки, ёшлигингда бу ишларнинг йўриги бутунлай бошқача. Одам Ато билан Момо Хаво фақат ҳамма нарсанинг моҳиятини билишга интилишганида шубҳаланиб, муносабатларини ойдинлаштириш билангина шуғулланишганида ер юзида инсон зотидан ном-нишон бўлмасди. Эркак ўзини аёл кишига муносиб деб ҳисоблаган пайтдагина яқинлашишга интилади. Агар аёл ростмана одам бўлса, эҳтимол, худди шундай хиссиётни бошидан кечирар. Аёл эркакни ўзидан паст кўрса, унинг муҳаббатига ўз ихтиёри билан майл кўрсатмайди. Мен бу ҳақда кўп ўйладим ва сизга муносиб эмасман, деган қарорга келдим. Бу фикрга сиз ҳам қўшиласиз. Сизнинг ҳамма нарсага тайёрлигингиз — бу катта иона ёки қарзни узишдан бошқа нарса эмас. Илгарироқ бошқача фикрда эдим, бироқ сизни яқиндан билгач, эзгуликдан очилиб кетганингизнинг сабаби, яхшиликка яхшилик билан жавоб бериш иштиёки эканини англаб етдим. Узилган қарз бадалига нима олинади? Назаримда, фақат миннатдорчилик. Бироқ мен ўз тоат-ибодатим учун миннатдор бўлишингизни ва адо этилмаган бурчим учун мукофотлашингизни истамаслигимни ёзганман.

Бунинг яна бир сабаби ҳам бор. Мен тасодифан Ширер жанобларининг хотинини шармандалиқдан кутқариб қолдим. Бироқ кейин унчи хиёнатга ундайдиган одамга айланишим мумкинми? Ҳаётда ҳамма нарса жуда жўн ва осон кечади, лекин мен ўзимни яхши биламан, қилган ишим эвазига беномусларча бундай ажир олсам, виждон азобида адои тамом бўламан.

Дўстларимизга сиз фақат сажда қилишлари учун керак-сиз. Ўртамиздаги яқинликни ҳар қанча яширишга уринмайлик, барибир, бизни улардан узоқлаштиради, орамизда тош девор бўлмаса-да, тешик-туйнуксиз гов пайдо қилади. Бунга йўл қўйишга ҳаққимиз борми? Бу олижаноб одамлар биздан нега бундай оқибат кўриши керак?

Нано хоним, сизни қанчалик яхши кўришимни билсангиз эди! Шунчалик яхши кўраманки, ҳатто ўз муҳаббатимдан кўрқиб кетаман. У қалбимни чош-чош қилиб юборган. Бундай туйғу дастлабки яқинлик чоғидаёқ худди порохдек бирдан ўт олади ва енгилгина тутун қолдириб бирданига ёниб кетади ёки ҳўл ўтиндек бурқсаб, узоқ вақт тутаб ётади. Ҳузурингизга боришга бораман — бунинг қийин жойи йўқ,

лекин менинг кажбахт қисматим бу ташрифни биринчи эмас, сўнггисига, қувончимизни андухга айлантириб юборса нима бўлади? У чоғда мендан қандай хотира қолади? Ва мен қандай орзу-умид билан бош олиб кетаман?

Инсофан айтинг, мендай бир кимса сизнинг яхши кўришингизга арзийдими... Уни чорлашяпти, у эса тайсаллайди, хаёл суради, фол очади, кетма-кет важ-корсон топади. Не қилайки, ўн тўққиз ёшда эмасман, ҳақ таоло бўйнимга қандай бўйинтуруқ осиб қўйгани ҳақида ўйлайман.

Нано хоним, бирдан ёпирилиб келадиган қуюн борлигини, у сўраб-суриштириб ўтирмай ҳамма нарсани ўраб-чирмаб олиб кетиши мумкинлигини яхши биламан. Шундай қуюн кўтариладиган пайт яқинлашиб қолганини сезиб турибман. У чоғда ҳамма нарсадан қатъий назар, ҳатто ташриф буюришимни тиламай қўйсангиз-да, худонинг ҳам, бандасининг ҳам олдида юзим ёруғ бўлади.

Кўлингизни ўпаман — Д. Т.

НИКАНДРО КИЛИА

Нимасини айтасиз, Мушнн Зарандиа ўтакетган айёр. Рост гапни тан олиш керак. Тўғри, айёрнинг ҳам ҳар хили бўлади. У ёвуз эмас, оккўнгил айёр: Агар оғзимга урмай турсангиз ҳозир буни исботлаб бераман. Кичкина одамнинг тақдири нимага боғлиқлигини ким билсин. Кучли айб қилса, ожизнинг калласи кетишини ўзингиз кўрдннгиз-ку... Одамнинг ўзи шундай тузоққа тушиб қолиши мумкинки, ҳеч қандай доно ундан кутулиш йўлини кўрсатиб беролмайди. Кичкина одам катта нимани буюрса, шуни бажариши керакми? Бунинг мунозара қиладиган жойи йўқ. Борди-ю, хўжайин нопок ишларни буюрса-чи? Агар у бўйин товласа, ишдан айрилиб, бола-чақаси кўча-кўйда тентираб қолади. Бундай вазиятда кичкина одам нима қилиши керак? Ҳозир тушунтириб бераман. У қокилиши, лекин йиқилмаслиги керак, хўп деяверинг. Борди-ю, йиқилса, ким учун қулаган бўлса, ўша суяб турғазиши лозим. Кичкина одам худди мен божхонанинг бошлиқлигидан ҳайдалган пайтимдагидек уддабуронлик қилиши лозим. Роса бир йил маошсиз қолдим, кейин мени ишдан ҳайдаган одамларнинг ўзлари полиция бошлиғи қилиб тайинлашди. Бунга қандай эришдим? Раҳбарларни ҳурмат ва иззат-икром қилиш орқали. Бошлиқ миннатдорчилигини билиши, сени маданиятли, итоатгўй ҳамда тарбия кўрган одам деб ҳисоблаши, аини вақтда сал-пал чўчинкираб туриши керак... У сендан кўрқиши учун қўйнингда би-

рон нарса, қандайдир сир яширинган бўлиши шарт. Бу нозик иш, тажрибаю укүвсиз ҳеч нарса қилолмайсан. Лақиллаб, нима ҳақда гап бошлагани эсидан чиқиб кетди деб ўйламанг. Мушни Зарандиа ҳақида сўзлашаётган эдик. У ҳақда гапни давом эттирамиз.

Бир куни Тифлистан кўрсатма олдим, унда Мушни Зарандиа Дата Туташхиа билан учрашиш-учрашмаслигини, уларнинг муносабатини аниқлаб, хабар қилиш буюрилган эди. Ҳамонки улар қариндош бўлганидан кейин нимасини суриштирасан?! Бундан ташқари солиқ идорасида ишлаган беш йил мобайнида Мушни Зарандиа ўзини қандай тутганини, бирон ғайриқонуний ишга дахли бор-йўқлигини ҳам аниқлаш буюрилган эди. Тажрибасиз ва қобилиятсиз ходим албатта текшириб чиқиб, маълумот ёзаману кўяман, тамом-вассалом, деб ўйлаши аниқ. Мен учун бўлди дегани хотима эмас, ишнинг муқаддимаси. Довинг келиб турган пайтда кузир қартани қўлдан чиқариб юбориш мумкинми? Фақат эси паст одамнинггина кузирдан қандай фойдаланиш кераклигига фаҳми етмайди. Нима, бу нарсани мен жуда яхши билармидим? Мушни Зарандиа давлатнинг ишини деб дорга осилишга ҳам тайёр, умрида ғирромлик қилмаган, қариндоши билан бирон марта ҳам кўришмагани маълум. Агар шуни ҳам билмасам қанақасига полиция бошлиғи Никандро Килиа бўламан. Лекин ўзимнинг мулоҳазаларим йўқ эмас. Бўладиган бола бошидан маълум, деган гапни эшитгандирсиз-а, Мушни Зарандианинг кўтарилиб кетишига аввалдан ишонардим, улкан кемага катта қўлам керак. Ўзингиз ўйлаб кўринг, шундай одам чўчинқираб турса ёмонми, вақти келиб бу кўрқув шу қадар аско-тиб қолиши мумкинки, асти кўяверасиз.

Яқинда антиқа бир воқеа юз берди. Мушни бизнинг музофотимиздаги контрабандистларнинг ҳаммасини, уларни кутқариш учун юз минг таклиф қилган ошналарини ҳам кўшиб камоққа тикди. Шундан кейин унинг олдига икки яҳудий келади — уларнинг акаси ҳам камоқда экан — уни кутқариш учун каттагина пул ваъда қилишади. Мушни пулни олмайди, албатта. «Акангизга бир йил, нари борса, икки йил беришади, пулингизни бекорга елга совурманг, мени ҳам қонунни бузишга мажбур қилманг», дея уларни уялтиради. Бу гапдан кейин яҳудийлар туриб кетишади. Лекин тақдирга тан беришмайди. У пайтларда Сухумидаги Доментий Руруа деган заргар яшарди, ундан беш мингга бриллиант сирға олиб, Мушнидан яширинча хотинига совға қилишади, бу нарсани қаердан олганини эрига билдирмасликни, фақат хо-

наси келганда акасининг ёнини олиб икки оғиз гапириб қўйса, кифоя қилишини айтишади. Мен бу гапдан ҳа-бар топдим у дилимга тугиб қўйдим, то вақти-соати кел-гунча бировга миқ этмадим.

Шу зайл вақт ўтаверди. Боя айтганимдек топширик олганимдан кейин ҳамма нарсани текшириб чиқдим, Муш-нининг шаънига доғ туширадиган маълумотни ёздиму лекин жўнатмай бриллиантга тегишли гапларни қовлаш-тира бошладим. Атайлаб шундай қовлаштирдимки, бу гап Кутаисидаги Мушни Зарандиага етиб борсин, дедим. Етиб боришга борди-ю, бироқ худди оғзига талқон тўлдириб олгандек, бу нарсанинг унга дахли йўқдек бирон муно-сабат билдирмади. Лекин бу ҳол кўпга чўзилгани йўқ. Охири мен билан кўришишни ихтиёр этди. Унинг ҳузурига бордим. «Эсингда турсин, мен ҳеч қандай гайриқонуний иш қилмаганман. Эҳтиёт бўл, хато қилиб қўйма», деди у. Менга худди шу гап керак эди. Мен-ку миқ этмай-ман-а, заргар Доментий Руруа соғ-саломат, ҳалиги икки яҳудий ҳам ёнгинамизда юрибди, нодон хотининг брил-лиант сиргани сандиғига солиб қўйиб, парвойи-фалак ўтирибди, дея шама қилдим. Албатта очикдан-очик бун-дай деганим йўқ, бунақа гапларни ким ҳам бемалол га-пиради, бор-йўғи дилимда нима борлигини билдириб қўй-дим, холос.

Кейин Тифлисга бориб, ахборотимни бошлигимга топ-ширдим, бриллиант сиргалар тўғрисида оғзаки айтиб қўй-дим, ҳозирча овозаси бору далил йўқлигини, кейинчалик билиб туриб индамаган экансан, демасликлари учун ҳеч нарса ёзмаганимни ётиғи билан тушунтирдим. Бу иш қандай тус олиши мумкинлигини ҳеч ким билмайди: мабодо, вақ-тики келиб гап яна кўзгалгудек бўлса, бемалол: айтган эдим, лекин гапимга кулоқ солмагансиз дея оламан.

Лекин ўшанда менга ишонишмади: ажарлар юз минг тикиштиришганда олмаган одам арзимаган зиракни деб номини булғайдими, дейишди. Бахслашиб ўтирмадим, рост-ни рост дейиш керак. Лекин шундай одамни тузоққа илинтирганимдан ўзимда йўқ хурсанд эдим. Бирон жой-да қоқилиб кетсам, ёрдам қўлини чўзмай иложи йўқ. Лекин олдиндан айтиб қўя қолай: бу ишлар мен ўйла-гандан бошқача тус олиб кетди. Мушни Зарандиа мени ҳар томонлама доғда қолдирди, пихини ёрган одам экан...

Вақти-соати келиб у мени чакиртирди, бу сафар Тиф-лисга бордим. Хонасига кирмасимданоқ менинг хибсхо-намда ётган одамларнинг рўйхатини столга қўйишимни буюрди. Рўйхат ёнимда эди, дарров чиқариб бердим,

бунинг қийин жойи йўқ. У ҳар бир одам ҳақида суриштиришга тушди: ким нима учун ўтирибди, қўлидан нима иш келади, деб. Айниқса, Цаленжихада шоколад Хазова билан эчки ўғирлаган хашаки ўғри Материага қизикиб қолди. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам полицияда эди. Нега бу ҳафтафаҳм омини танлаганини кейинроқ тушундим. Унгача бутунлай бошқа нарсаларни гапириб мени довдиратиб қўйди. Ўз йўриғига солиб олганини билолмай қолдим.

— Сен Дата Туташхиани қўлга олишинг керак,— деди у.— Лекин икки кунгача бу гапнинг исини чиқармайсан. Ҳамма нарсани ими-жимидан қиласан.

Буни қара-я!

Ўз касбдошинг билан у ҳар қанча юқори лавозимни эгаллаб турган бўлмасин, кадрдон эканини эсига солиб гаплашиш керак, йўқса, ундан ҳеч қандай наф қўрмайсан. Зирак воқеасидан кейин мен Мушни Зарандиа билан анчагина даңгал гаплашадиган бўлдим, очигани айтсам, бу нарсани маъқул келди, шекилли, у ҳам шунақа муомалага ўтди.

— Нималар деяпсан, Мушни - батано!— дея хитоб қилдим.— Бунақа фирибгарликни ким ўргатди сенга?

У миқ этмай ўтираверди.

— Ахир уни афв этишлари учун ўзинг югуриб-елдинг-ку.— Нега энди уни яна тутишимиз керак? Тагин ҳеч кимга билдирмай, ими-жимидан деганинг қизик. Қўлимиздан келса, олдинроқ шов-шув кўтариб, отишиб тутмасмидик. Энди тинчгина ўйда ўтирган пайтида уни тутишга ким ботинади, тагин отишга улгурмасин, дейсан. Агар у бир марта тепкини босиб улгурса, иккинчи марта ҳам ўқ узади, кейин яна отади! Ҳамма нарсани худди илгарилари қандай бўлган бўлса, шундай барҳам топади.

Зарандиа қўлини кўтариб, гапимни бўлди.

— Ке, гапни айлантирмай қиладиган ишимиз ҳақида сўзлашиб олайлик,— деди у хотиржам.— Сен манави Материани битта шарт билан қамокдан чиқариб юборасан: у Дата Туташхианинг қора бузоғини ўғирлаб, полицияга олиб келиши керак. Қўлига катта қоп бер, бузоқни қопга солиб, олиб келсин. Кейин қўйиб юбораман, деб ваъда бер. Агар айтганингни қилса, ростдан ҳам озод қилиб, ишини тинчитиб юбор. Материанинг эмин-эркин юриши кўпга бормайди, курками ёки бошқа бирон нарсаними ўғирлаб яна қўлга тушади, шунда эчкини эсига солиб қўйишинг мумкин. Хушёр бўл, Петербургдан полковник Саҳнов келган. Биз у киши билан Потудаги меҳмонхонада бўламиз, бузоқ полицияга етиб келиши билан хабар қил. Кейин бир одам киш-

лохма-кишлок юриб, ўғри қўлга тушгани, ундан бузокни тортиб олингани, эгаси олиб кетиши мумкинлиги ҳақида овоза тарқатсин. Дата Туташхиа бузоғини олиб кетгани келади, деб ўйлайман. У бузок боғлаб қўйилган отхонага кириши билан устидан кулфлаб, Потига одам жўнат. Қош қорайгунча уни отхонадан чиқарма, кейин ўз хонангга олиб кир. То полковник Сахнов Потидан етиб келмагунча хонангда ўтиратурсин. Қолганини полковникнинг ўзи ҳал қилади. Эҳтиёт бўл, агар ишни чалкаштириб юборсанг, миршабликка тушиб қолишинг ҳеч гап эмас. Қиладиган ишинг мана шу.

Ўша кунни биз узоқ гаплашдик. У мени кетгизмай қалтис вазиятларда нима қилишим кераклигини қайта-қайта уқтирарди. Кейин айтганларини тўтидек такрорлатиб, ёд олдириди. То кўнгли хотиржам бўлмагунча жавоб бермади.

Мен поездга чиқиб, уйга йўл олдим. Кела солиб, идорамга бордим-да, Материани дарров хузуримга олиб киришларини буюрдим. Умрим бино бўлиб бундай эси паст одамни кўрмаганман, гапимга ишонаверинг, нима қилиш кераклигини тушунтиргунимча бўларим бўлди. Ниҳоят, бир амаллаб миясига қуйдим. Қайси подадаги бузокни ўғирлаши лозимлигини биларди-ю, лекин кимнинг моли эканидан беҳабар эди.

Орадан икки кун ўтгач, у кечаси бузокни олиб келди. Ўша кишлоқда менинг махсус одамим бор, ундан Туташхиянинг бузоғи ўғирланганини билиб олдим.

Ўғрининг қўлига беш сўм тутқазиб: «Энди қорангни кўрсатма», — дедим. У турган жойида ғимирлайверди, афтидан, бирон нарса демоқчи-ю, лекин ботинмасди. «Фалокатинг ариганига шукр қилиб, жўнаб қол, — дедим, — бўлмаса яна ертўлага текиб қўяман, шўринг куриб ўтирасан».

Материя кўрқиб кетди, шекилли, қулгоғимни тешгудек баланд овозда нимадир деди — ҳеч нарса тушунганим йўқ. Фақат кейин англаб етдим. Яна битта ёнбошида оқи бор қора бузокни кўз остига олиб қўйдим. Уни ҳам ўғирлаб келаман, фақат оғайним Хазавани ҳам қўйиб юборинг, демоқчи экан.

Бу эси пастни қувиб солдим. Кейин бузок полицияга олиб келингани ҳақида Сахнов билан Зарандиага хабар бергани Потига одам жўнатдим. Эртасига қутилмаганда полковник Сахнов кириб келди. Назаримда биз бундай шартлашмаган, у Дата Туташхияни отхонага қамаб қўйганимдан кейингина келиши керак эди. Журъат қилиб бу гапни айтган эдим у:

— Маҳмаданалик қилма! — деб қойиди.

Сирасини айтганда, унинг гапи тўғри. Петербурглик раҳбарларнинг ишига аралашини мендек кичкина одамга ким қўйибди. Мен дарров оғзимни юмиб, қишлоқларга одам жўнатдим.

БЕГЛАР ГВАЛИА

Бу бузоққа Бочолия деб от қўйишганини Дата бир неча марта айтган, ўзим ҳам бошқаларга кўп гапирганман, шундан миямга қуйилиб қолган.

— Беглар, азизим, агар эс-хушинг жойида бўлса, истасанг-истамасанг ҳаёт абрағни қув қилиб қўяди, — деган эди Дата. — Тўғрисини айтсам, пайимга тушган одамларнинг ҳаммаси ҳафтафаҳм, аҳмоқлигидан мени тутишолмаган. Улар тузукроқ бирон нарса ўйлаб топишга кодир эмас, ҳар хил хийла-найрангларини Кубанга кетмасимдан олдиноқ билиб олганман. Бу усуллар калтабинлик билан ўйлаб топилгани учун худди пистадек осонгина чақиб ташлардим. Улар абрағларни эмас, далада курка тутишлари керак. Бу ишга бирон эси бутун одам аралашган захоти мен худди ёш боладек довдираб қолардим. Бир неча марта шунақа бўлган. Ҳозир ҳам уларнинг биттасидан бошқаси сариқ чакага арзимаёди. Мана шу биттаси мени енгса керак, деб ўйлайман.

Айтмоқчи, Бочолия ҳақида гапираётган эдим, а... Бир пайтлари Туташхианинг мол-холи бутун Мегрелияга маълум эди. Мегрелия ҳам гапми, Новороссийскдан то Батумигача овозаси кетган эди. Отамиз бечора молларини имкони топилган ерда сотиб кетаверар, майли, зотдор жониворлар ҳамма жойга тарқалсин, дерди. Шунинг учун ҳам доврўғи кетган эди. Подамиз сараланган ола-була буқалардан иборат бўлиб, бунақаси бошқа жойда учрамас эди. Беш яшар буқа Кварацхелианинг иккита буқасидан кучлироқ, мугузлари шопдай, ораси нақ бир қулоч. Баъзи одамлар ҳўкизнинг бўйни калта ва йўғон, оёқлари ҳам ерни қаттиқ босиб туриши учун калта, тўмтоқ, боши ерга солинқираган бўлиши керак, деб ҳисоблашади. Булар молнинг фарқига бормаيدиган одамлар. Яхши ҳўкизнинг бўйни йўғонлиги шубҳасиз, лекин калталиги — шўри, бўйинтуруқ шилиб ташлайди. Ҳўкизнинг бўйни узунлиги яхши, оёғи узун бўлса, қадамини каттароқ ташлайди. Бошини худди буғудек озод кўтариб юргани маъкул. Яхши ҳўкиз кўкрагини кериб юриши керак. Агар у шошилмай худди; шоҳона улуғворлик билан ҳаракат қилса, демак, бебаҳо мол деявер. Эскилар биладиган бир сир бор:

кўк кўз хўкиз шерикларидан кўпроқ яшайди, олти-етти йил кўпроқ ишлайди ҳам. Отам бечора биз гуржилар Нух алайҳиссаломнинг авлодимиз, деган гапни такрорлашни яхши кўрарди. Эсингиздами, Нух алайҳиссалом кемага буқани ҳам чиқариб олган, бу жонивор қирк кечаю қирк кундуз осмону сувдан бўлак ҳеч нарсани кўрмаган. Кўзи кўк тус олгани шундан. Бизнинг молларимиз ўша буқадан таркаган эди...

Шу жойга келганда Дата ҳар сафар сукутга чўмар, трубкасига жимгина тамаки солгандан кейин гапини давом эттирарди:

— Отамизни тоғда айиқлар тилкалаб ташлаган пайтда подамизда олти юз қирк бош мол бор эди. То биз юз берган кўргиликдан хабар топиб, опоғ дадам Мағали Зарандиа тоққа бориб келгунча анча-мунча вақт ўтди. Омон қолган моллар дуч келган томонга ёйилиб кетган экан. Опоғ дадамни биласан — бу дунёнинг одами эмас, ҳаммани аяйверади — тўғрига ҳам, ўғрига ҳам, яхшига ҳам, суллоҳга ҳам овозини баландлатиб гапиролмайди. У умр бўйи жамоанинг бир тийинини олиб емаган. Тоғ-тошда бундай одамнинг қўлидан нима ҳам келарди? Не ҳасратда уч юз, уч юз эллик молни йиғиб, тузилган бузоқларнинг тўртдан бир қисмини бизга бериб, уч қисмини ўзи олиш шarti билан подани Шавдиага топширибди. Мен ёш боламан, онадан айрилганимизга кўп бўлган, синглим Эле иккаламизни аммам Тамар билан опоғ дадам Зарандиа уйига олиб кетишди, ўз болаларидан кам кўришгани йўқ. У пайтларда қўлимдан ҳеч нарса келмасди, ўн олтига тўлишим билан молларимизни боққани тоққа чиқиб кетдим. Лекин бу ёғи ғалати бўлди. Шавдиа менга молларимизни қайтариб топширди, опоғ дадамдан нечта олган бўлса, шунинг ўзинигина бунинг устига сигиру буқаларнинг ўрнига фақат бузоқ берди. Нима ҳам қила олардим, индамай ишга киришдим. Бир неча йилдан кейин молларимиз яна ҳавас қилса арзийдиган аҳволга келди, лекин бу орада қутилган воқеалар юз бериб, мен абрага айландим, молларимиз яна эгасиз қолди. Синглим Эле ҳали ёш, пода боқишни уддалайолмасди, яна тўртдан бир қисмини олиш шarti билан молларни бировга бердик. Бу гал Шавдиа билан эмас Хацациа билан гаплашдик. Мен Гуржистонда юрган пайтимда шартимиз бекаму кўст адо этилди — молларга яхши қараб, даромаднинг тўртдан бир қисмини вақтида бериб туришди. Лекин Гуржистондан бош олиб кетишимга тўғри келди, тўрт йилгача юртим тупроғига қадам босмадим. Хацациа-

лар мени бутунлай бедарак кетди, энди қайтиб келмайди, балки ўлиб кетгандир, деб ўйлашган. Одам боласининг қанчалик кўзи оч, ҳеч нарсага қаноат қилмаслигини кўрдингми? Уларни шайтон йўлдан оздириб, молларимни талон-тарож қилишган. Қайтиб келсам, подамиздан номнишон қолмабди. Бор-йўғи оғилда филдек баҳайбат буқа билан битга соғин сигир турибди, холос. Хуллас, ҳеч вақосиз қолибмиз. Қайтиб келишим билан Хақациалар ўртага одам қўйиб моллар ўлат тегиб қирилиб кетганини, нима қиларини билмай боши қотиб ўтиришганини айтиб, йиғлаб-сиқтаб арзи-хол қилишди. Кейинчалик одамлар ҳеч қандай ўлат тегмаганини, улар молларимни ахалкалаклик молोकанларга сотиб юборишганини айтишди. Нима ҳам қилардим? Улар менга ўн минг беришди. Пулни олиб, уларга текканим йўқ. Бу воқеанинг тафсилоти шунақа.

Дата одатда шундай деб жим қоларди-да, кулимсираб қўярди... Бу қандай табассум эканини биласанми? Нохуш хотираларни эсга олган одамгина шундай ижирғаниб жилмайиши мумкин. Фақат Дата шундай кулимсираб эди.

— Аммоваччам Мушни Зарандиа югуриб-елиб, афв қозонини олиб бергач, уйга қайтдим. Бир ойдан кейин сигиримиз туғди. Дунёда бунақа чиройли бузоқни кўрмаганман. Эле қувонганидан ўзини қаёққа қўйишни билмасди. Унинг назарида бу бузоқ фаровонлик ва яхшилик нишонаси эди. «Мана энди яна мол-ҳолимиз кўпаяди,— дерди у яйраб.— Бизникида ҳам худди ота-бобомизникидек тинчлик-хотиржамлик, мўл-кўлчилик бўлади». Эле Мартвилига бориб, шукрона келтириб, ибодат қилди, монастирға юз сўм назр берди.

То баҳоргача бузоқ билан андармон бўлди, иссиқ уйда асради, худди боладек эркалаб, парвариш қилди, Бочолия деб ном қўйди. Парвардигор тирноққа зориктиргани учун бор меҳрини шу бузоққа берди.

Эркаги йўқ уйнинг файзи кетади. Енг шимариб ишга киришдим: ҳали ер ҳайдаш, ҳали боғ, ҳали узумзорга қараш, ҳали тахта деворнинг, ҳали дарвозанинг шикастрехтини тузатиш дегандек... Иш ошиб-тошиб ётарди. Ҳамма нарсага бир ўзим елиб юурсам ҳам меҳнатнинг шарофати кўриниб, ҳўжалигимиз тартибга тушиб қолди. Кузда бемалол учта рўзғорға етадиган хирмон кўтаришимиз мумкин эди. Мен уйдан чиқмасдим, одамларга аралашгим келмасди. Туғилган кун, тўю чўқинтириш маросимларига ҳам бормасдим.

Ростини айтиш керак, бу гапнинг ёлғони йўқ. Унинг одамларга сира аралашгиси келмасди. Очиғини айтганда,

бунинг сабаблари бор, албатта. Дата Туташхиа ушлаган жойини кесадиган, ҳақ деб билган гапи учун кўксини тиғи парронга урадиган одамлиги ўзингизга ҳам аён. Мана шу-нақалиги учун одамлар уни яхши кўришади. Бироқ кунларнинг бирида у ҳаммадан юз ўгирди, нега бошқалар ҳам менга ўхшамаган, нега улар мендан аъло эмас ёмонроқ, деб тутақа бошлади. Агар ҳамма ҳам Дата Туташхиага ёки уни вояга етказган Мағали Зарандиага ўхшаса, арши аълода олло ниятига етиб, одамларнинг ҳамма орзуси ушалмасмиди? Лекин бундай бўлиши кийин.

Начора, шундай экан, деб жаҳолатга берилиш, одамларга аччиқ қилиб, дунёдан юз ўгириш керакми? Ўзини тарикча ўйламай, умр бўйи бировларнинг ишига араллашиб юрди. Оқибатда қанча душман орттирди. Тўғри, ёвлашганларининг ҳаммаси ёмон одамлар, лекин улар билан олишиб, дарди аригани йўқ, баттар азобда қолди: яхши одамнинг душманлигидан кўп ҳам зарар кўрмайсан, лекин ёмон дунёга келганингда пушаймон қилдирворади. Дата яхшига ҳам, ёмонга ҳам, уларнинг ташвишига ҳам барабар қўл силтади. Кетаётган йўлидан шартта четга бурилиб, шунчалик четга чиқиб кетдики, худди Сухумига кета туриб, бирдан Потининг йўлига тушиб қолгандек эди. Мушни Зарандиа уни ҳукумат билан яраштирганидан олдин қандай одам бўлганини билганингда эди. Тўғри, у бировга тарикча ёмонлик қилмаган, ҳатто авлиё Георгийни пичоқлаб кетишса ҳам парвосига келтирмасди. Илгарилари у шунақа эди. Дунёнинг ишлари кизик — агар мен сенга керак бўлмасам, сенинг менга умуман ҳожатинг йўқ. Халқ Дата Туташхиа одамларнинг мусибатию юз бераётган ноҳақликлардан кўз юмганини кўриб, ундан юз ўгирди. Шундай қилиб, бошига ёмон кун тушганда яккаланиб қолди, содиқ дўстларидан айрилди. Бу нарса баттар дийдасини қотириб, жаҳолатга минди, бироқ энди у қарашларини ўзгартира олмас, ҳаммасига ўзи айбдорлигини тан олгиси келмасди. Патанидзё, Килиа ва уларнинг қўл остидагилар бориб турган беақл бўлишса-да, барибир, абрағни жувонмарг қилиш усулини топишди, ўз одамлари орқали у ҳақда ҳар хил бўлмагур овозалар, иғвою уйдирмалар тарқатишди. Одамлар ҳамма гапга ишонди. Ишонибгина қолмай, ўзлари ҳам шунақа нарсаларни тўқий бошлашди. Дата ҳақида шунақа гап-сўзлар чикдики, эшитган одамнинг сочлари тикқайиб кетарди. Шунинг учун ҳам у ҳеч кимга аралашмай, тиним билмай ишлайверди... Нима деяётган эдим?

Ҳа, Дата шундай деган эди:

— Сентябрь охирлари эди, ҳукумат билан ярашганимга

саккиз ойга яқинлашиб қолди. Бир куни кечкурун пода қайтганда қарасам, бузоғимиз йўк. Эле, бирон девор тагида ўтлаб юргандир, деб югуриб елди. Йўк, топилмади. Шундан кейин мен излашга тушдим. Подачаиларга учрашиб сўрасам, эрталаб молларни суғоргани олиб боришганда бузоғимиз кўринмаган экан, уйга қочиб кетгандир деб ўйлашибди. Нима қилишни билмай бошим қотди. Хозир синглим бечора молхонада сочларини ёйганча дарди-дунёси қоронғи бўлиб, йиғлаб ўтиргани аён. Онамдан айрилганда ҳали кўз ёши тўкишни билмас, эндигина кўкракдан ажрагани, отам ўлганда бор-йўғи етти ёшда эди. Мана энди кўз ёшларини шашқатор оқизиб ўтирибди... Начора, кўз ёш тўкмаса, аёл кишининг дарди аримади. Лекин синглимининг олдига қандай қилиб шўппайиб кириб бораман? Қишлоқ атрофидаги ҳамма уйдим-чуқурларни айланиб чиқдим, беш-олти чақирим нари-беридаги чангалзорларни тит-пит қилиб ташладим. Ном-нишони йўк! Қош қорайиб қолди, лекин кеча ойдин бўлгани учун излайвердим. Бочолиямизни ер ютиб кетгандек бирон бир нишонаси топилмади. Чор-ночор уйга қайтдим. Ўйлаганим тўғри чиқди — сигир соғилмабди, нон печдан олинмабди. Эле сочини юлиб, юзларини юмдалай-вериб, қонатиб юборибди.

— Уялмайсанми? — дедим жаҳлим чиқиб. — Не кунларни кўрмадик, молларимизни неча марта талон-тарож қилишди. Бу бор-йўғи битта бузоқ-ку. Кўнглим сезиб турибди — йўқолмаган. Мана кўрасан, эртага топаман, барвақтроқ туриб, топиб келаман.

Гапларим тарикча таъсир қилмади. Эле ўз хонасига қамалиб олиб, тонг отгунча авлиё Георгийнинг сурати пойига тиз чўкканча йиғлаб, сажда қилди. Унинг эзилаётганини кўриб, мен ҳам тун бўйи киприк қоқолмадим.

— Авлиё Георгий Илорский! — деган овози эшитиларди унинг. — Эй, улуг тангри Туташха, сенинг номингни тилга олганим учун афу эт!! Акам Датадан шафоатингни дариг тутма, унинг мушқулини осон қил!

Тонг ёришар-ёришмас озиқ-тулугимни олиб йўлга отландим. Бочолиясиз қайтиб келмайман, бизга авлиё Георгий Илорский уни яхшилик нишонаси сифатида инъом этган экан, йўқолиши мумкин эмас, дея Элени хотиржам қилишга уриндим. Назаримда мушқулим дарров осон бўладиганга ўхшарди, бироқ қош қорайгунча юриб, лоақал ғунажининг изини ҳам тополмадим.

Шундагина уни ўғирлаб кетишганини тушундим. Бирон-та йиртқич ҳамла қилган тақдирда ҳам олти ойлик ғунажинни ортмоқлаб олиб кетиши мумкин эмас. Маҳобатли

бўри ҳам уни сал наридаги панарок жойга судраб борадию нафси ором олгач, ташлаб кетади ёки кўмиб кўяди. Лекин мен ҳар қанча диққат билан қарамай бирон жойда ғажиб ташланган молнинг нишонаси учрамади. Демак, ўғирлаб кетишгани аниқ. Қизик, менинг молимни ўғирлашга ким ботинди экан? Атайлаб менинг молимни... Ахир, мен ҳақимда шунчалик ёлғон-яшиқ тўкилганки, муомала қилишга бировнинг юраги дов бермаслиги керак. Бу гапларни эшитсам, ўзимнинг ҳам эсхонам чиқиб кетади...

Уйга қайтиб келганимда Эле ўз хонасида экан. Мен бу воқеанинг моҳиятига тушуниб етишга уринардим. Агар насл олиш, Туташхиалар зотини кўпайтириш учун ўғирлашган бўлса, бука ҳам топиш керак, ўғри сигирини бизнинг букамизга кўшгани олиб келиши лозим, бошқа борар жойи йўқ. У ҳолда нега ўғрилик килди экан? Балки бирон ипириски ўғри ғунажин меники эканини билмай олиб кетгандир? Лекин бу итвачча ҳатто ғунажиннинг изини ҳам қолдирмай қандай олиб кетди экан!

Орадан икки кун ўтди. Эле билан ҳосилни қачон йиғиштириб олишимиз мумкинлигини чамалаш учун жўхори экилган отамерос еримизга қараб йўл олдик. Қарасак, ўрмондан шох-шабба орқалаган хотинлар чиқиб келишяпти.

— Кунингиз хайрли бўлсин, Дата-батано!

— Сизники ҳам хайрли бўлсин!

— Биласизми,— дея гап бошлади хотинлардан бири,— полициядан биров келди, унинг нима деганини эшитгандирсизлар-а?

— Нима деди?— дея мендан олдин сўради Эле.

— Бир ўғрини тутиб, қанақадир ғунажинни олиб қўйибди. Агар дарангизда мол йўқотган одам бўлса, полицияга бориб, белгиларини айтсин-да, ғунажинини олиб кетсин, деди.

— Ғунажиннинг кўринишини айтмадимми? Неча ойлик экан?— деб сўради Эле.

Аёлларнинг миясига не хаёллар келмайди дейсиз!

— Йўқ, айтмади, Эле,— деди кўшнимиз.

Аёллар полициядан келган одам ғунажиннинг кўриниши қандайлигини айтиши мумкинми, йўқми, деб анчагача вақлашди.

Ўтин орқалаган аёллар кетиши билан Эле:

— Бу бизнинг Бочолиямиз! Кўнглим сезиб турибди,— дейишга тушди.

Уйга қайтгач, ғунажинимиз полицияга бориб қолиши

мумкинми, йўқми, у ерда нима килади, дея ўйлай бошладим. Бу ишда бирон галамислик нишонасини сезганим йўқ. Ғунажинни мени қўлга тушириш учун ўғирлашмаган албатта. Агар ишташса, бемалол олиб кетаверишлари мумкин, миршабу казаклар қуриб кетибдими? Афуномани доим чўнтагимда олиб юрибман. Наҳотки ҳоким бирдан гапидан қайтиб қолган бўлса? Қолаверса, қариндошим Мушни ҳам бунга йўл қўймайди. Бу гапларни минг қайта тошу тарозига солиб кўрдим, тарикча шубҳали нарса топмадим. Охири, ғунажин меникими, бошқа бировникими, барибир, полицияга қадам босмайман, деган қарорга келдим. Ҳеч ким мени жойимдан жилдирилмайди. Гапим гап! Бироқ аёл киши худди чирмовуқдек ёпишиб олса, бунинг устига умр бўйи сенинг ҳақингга дуо қилган, сенинг ғамингга дарё-дарё кўз ёши тўккан синглинг бўлса, бутунлай чорасиз қолар экансан. Аёл кишининг илтимосига кўнмай тош қотиб туриш мумкин эмас. Эле халоватини йўқотган, бор, бора қолсанг-чи, деб ҳоли-жонимга қўймасди. Агар Бочолиядан айрилсак, яна хонадонимизга кулфат дорийди, рўзгоримиздан путур кетади, ҳеч қачон илгаригидек мол-ҳолли бўлмаймиз, дерди. Уни бу фикридан қайтаришга уриниб жуда кўп ваз-қорсонлар келтирдим. Ҳатто молларимизнинг зоти айниб кетди, менга ёқинқирамай қолди, бошқача зотли беш-ўн ғунажин сотиб оламан, деб ҳам кўрдим... Эле гапимни эшитгиси ҳам келмасди. Ён бериб, Ахалкалакидан Хақания молочиларга сотиб юборган молларимизнинг ғунажиндан олиб келаман, дедим. Қани энди кўнса. Биронта мол Бочолиянинг ўрнини босолмас эмиш — тамом-вассалом! Охири иккаламиз аразлашиб қолдик. Шу бўйи бир-биримизга гап қотмадик. Эрта-лаб туриб қарасам, Эле кўринмайди: қўшнилardan суриштирсам, ғунажинини олиб келгани полицияга кетди, дейишди. Борар жойи олис — у ёққача қирқ чакирим, орқага яна шунча йўл юриб келиш керак. Олдинига жаҳлим чиқди — майли, бораверсин, кийналса эси киради. Барибир, юрагим ачиди. Отни эгарлаб орқасидан йўлга тушдим. Анча жойга бориб қолган экан, ялиниб-ёлбориб зўрға орқасига қайтардим, ўзим ҳам ноилож шаҳарчага қараб от сурдим. Эленинг полицияга бориб, уларнинг олдида сарғайиб юрмайдиган бўлганидан ўзимча қувониб қўйдим. Бу ишга гирромлик аралашиши мумкинлиги умуман хаёлимга ҳам келгани йўқ. Уловим яхши эди, шу боис миршабхонага етиб келганимда ҳали қош қорайишга анча бор эди. Эгардан тушиб, отни дарахтга боғладим-да, ичкарига кирдим. Катта ҳовлини гир айлантриб

баланд девор олинган, ҳар хил бостирмаю оғилхоналар куриб ташланган. Полиция бошлиғи иккинчи қаватда ўтиришини билардим. Дераза тагига келиб, бор овозим билан бақирдим:

— Никандро Килиа, бу ёққа қаравор, иш чиқиб келди.

У айвонга чиқиб, панжарадан пастга энгашди:

— Саломатмисан, Дата Туташхиа!— Тагин ишшайди-я, таъвия.— Шундан шу ёққа бизни кўргани келдингми? Нима бўлди? Ё биронтаси билмай хафа қилиб кўйдими?

— Сизларда ўғирланган ғунажин бор деб эшитдим. Меники эмасмикин, қараб кўрмоқчиман.

Кулгидан ичаги узилгудек бўлди, ярамаснинг.

— Ўғирлашди? Сеникини-я...— дея олди зўрға.

— Меникини...Ўғирлаб кетишди,— ўзимнинг ҳам кулгим кистади.

Килиа кулгидан тўхтаб сўради:

— Молинг қачон йўқолган?

— Уч кун бўлди,— дедим.

— Габисониа,— деб чақирди у,— бу ёққа кара!

Габисониа айвонга чиқиб, бошлиғининг олдида шамдек тик қотди.

— Ўғридан ғунажинни тортиб олганимизга неча кун бўлди?

— Икки кун.

— Ғунажинингнинг зоти қанақа?— деб сўради Килиа.

— Қувлик қилма, Никандро Килиа, кўргансан-ку! Тўғрими? Кўргандан кейин меникими, йўқми — биласан. Ё Туташхияларнинг моллари ола-була бўлишини унутиб кўйдингми?..

— Вой, тентак-эй,— деди Килиа.— Кўрганман албатта. Шунинг учун суриштиряпман-да.— У Габисониага ўгирилиб лукма ташлади:— Назаримда бу унинг ғунажини. Нима дединг?

— Уники, уники! Худди Дата айтганидек.

— Бўпти, Дата,— деди Килиа.— Бор ана, отхонага кир, ғунажининг ўша ерда турибди. Сеники бўлса, олиб кетавер, тамом-вассалом. Ҳеч ким уни хафа қилгани йўқ — вақтида ем, сувини бериб туришди, ёнбошлари сал-пал шилинган, лекин бунисига ўғри айбдор. Қандай қилиб кўтариб келганига ақлим бовар қилмайди. Хўп, хайр, эсингни йигиб юр!

Ён-веримга разм солдим. Гапимга ишонсанг, бирон

бир шубхали нарса сезилгани йўқ. Ҳовлида отбокар сандироклаб юрибди, девор тагида эса полициячи мудраб ўтирибди. Отхонанинг эшигини очиб қарасам ростдам ҳам бизнинг ғунажин. Югани билан устунга боғлаб қўйилибди. Мени таниб маъраб юборди. Яқинига келиб, силаб-сийпадим — нима бўлганини биласанми? Ўлай агар, унинг кўк кўзлари жикка ёшга тўлди. Бўйнидан юганини ечишга ечдиму нима қилишимни билмай бошим қотди. Уйдан чиқаётганда арқон олиш эсимга ҳам келмаган экан, уни топишни туш кўрибманми, бунинг устига эрталаб шунақа хаяжонда эдимки, арқон ҳақида ўйлаганим ҳам йўқ. Бирдан камарим ёдимга тушди, ўша билан ғунажиннинг бўйнидан боғладим. Шу зайилда мен уни судрадим. Бо-чолия орқамда ирғишлаб ўйноқлаганча ташқарига йўл олдим. Эшик олдига келиб туртсам, очилмади. Каттиқрок итардим, йўқ, қилт этадиган эмас. Устимиздан кулфлаб қўйишибди. Жаҳлим чикиб, югуриб қелиб елкалаб итардим. Бирок эшик очилмади, қалин тахтадан пишиқ-пухта ишланган экан, устига-устак орқадан ёғоч тираб қўйилганга ўхшарди.

— Нима бўлди, Дата Туташхиа?— ховлидан бировнинг ёқимсиз овози эшитилди.— Эшикни очолмаяпсанми? Ҳеч-киси йўқ, сабр қил, сабр қил!

— Эшикни дарров оч, мишики!— деб қичқирдим.— Бу ерга сен билан ҳазиллашгани келганим йўқ.

— Ҳеч ким сен билан ҳазиллашаётгани йўқ, Дата Туташхиа,— тепадаги дарчадан Килианинг шилинқиранган турки кўринди.— Билиб қўй, сен камокқа олингансан, бақиршни бас қил.

— Мени қамашга нима ҳақкинг бор, итдан таркаган, ҳокимнинг қоғози бор-ку. Шошмай тур, Мушни Зарандиа шўрингни қуритади ҳали.

— Мушни Зарандиа узоқда, ташвиқотчиларни қувиб юрибди. Қоғозингни йиртиб ташлайвер. Тифлисте янги ҳоким келганидан хабаринг йўқми, у олдин берилган қоғозлар учун жавобгар эмас.

— Ота-бобонинг уяти йўқ эди,— деб бақирдим.— Нух тўфонидан буён ўтган авлод-аждодингда бўлмаган уят сен ярамасда нима қилсин.

— Мава шу отхонада турган саккизта отдан олтитасини сен ўғирлаб кетдинг, Дата Туташхиа, улардан иккитаси менинг зотдор отларим эди. Дини бир юртдошининг отларини ўғирлаб туркларга сотган пайтингда сенинг уятинг қаерда эди? Ё Нух алайҳиссалом тўфонидан буён ўтган авлод-аждоднинг шунақа уятлими?

— Отларингни мен олиб кетганим йўқ,— дедим.— Қасам ичишим мумкин. Бекорга алжияпсан. Аҳмоқ калланга шу фикрни жойлаштириб олгансан. Энди сенга гап тушунтириб бўладими? Сен нимаю Потанидзе нима — икковингниям эсларинг паст...Бир қориндан тушгансанлар. Сенларни фикрингдан қайтариб бўладими?..

Аслида отларни Титмериа ўғирлаб, менга берди. Судхўр Кажа Булавадан анчагина қарздор эдим. Шунинг учун отларни Натанебида туркларга сотганим рост.

Бир оздан кейин саккиз чоғли одам эшикни очиб, отхонага кўрка-писа киришди, ҳаммаларининг кўлида маузер. Мен бир ўзим турибман, кўлимда ғунажиннинг бўйинига боғланган камардан бошқа ҳеч вақом йўқ. Агар ҳозир яхшилаб бир бақирсам, бу шоввозлардан ярмининг ўтақаси ёрилиб кетиши аниқ, кўпини кўрганман.

— Кўлингни кўтар!— деб дағдаға қилди эшик олдида турган Килиа.

—Қараб турсанглар оёғимни ҳам кўтараман,— ҳозир улар билан олишишимнинг бефойдалигини сезиб, ён бера қолдим.— Одамни жинни қилмай кишанларингни олиб келларинг-да, бу машмашани тугата қолларинг.

Улар худди ёш боладек қувониб, кишан олиб келишди-да, шоша-пиша оёғимга солиб, яна устимдан кулфлаб кўйишди.

Отхонада кеч киргунча ўтирдим. Қоронғи тушгандан кейин мени опчиқиб, Килианинг хонасига олиб киришди. Қамоққа олинганимни биров билиб қолшилан кўркишганиданми, зинадан кўтарилаётганимизда кўриқчиларим овоз чиқармай пичирлаб гаплашишди. Ғунажин машмашасини Килиага ўхшаган қаллаварам ўйлаб топмаганини аллақачан англаб етдим. Бу ердан соғ-саломат чиқиб етишимни кўнглим сезиб турарди. Биласанми, кўнглимга келган иш бўлмай қолмайди. Ўзим ҳам қамоқдан қутулдим, Бочолияни ҳам олиб кетдим. Фақат ҳалигача ким бу ғалвани ўйлаб топганию ғунажинимизни ким ўғирлаганини билолмай доғдаман. Кейинги ўн йил ичида не қулларни кўрмадим. Биронта ақлли одам пайимга тушган шекилли. Мендан кўра анча-мунча ақлли. Агар кимлигини билсам Кавказнинг энг асл аргумоғини совға қиламан. Гапим гап!

Дата Туташхиа полицияда нималар бўлгани, у ердан қандай қутулиб чиққани ҳақида сира гапиргиси келмасди. Шундан кейин яна неча йил абраглик қилгани ҳозир аниқ эсимда йўқ. Лекин бу гапларни ўша қулларда ўзидан эшитганман.

Қош қораяр-қораймас полицияга полковник Сахнов кйриб келди. Ичкаридаги менинг хонамга ўтиб ўтирди-да:

— Килиа, Туташхиани опкиринг;— деб буюрди.— Уни яхшилаб тайёрланг. Мен лозим топган пайтимда чиқаман.

Ё тавба, бу ёғи тоза қизик бўлди-ку. Ўзингни минг куйга солганинг билан, барибир, сувдан куруқ чикмайсан...Менга бу буйрукни етказишганда Сахнов Зарандиасиз бирон қадам кўймайди, дейишган эди. Сахновнинг ўзи ҳаракат қилиб юрибди. Агар унинг бирон нарсадан кўнгли тўлмаса, Петербургга жўнаб қолади, бу ёқда мени айбдор қилиб теримни шилиб олишади. Мабодо иши ўнгидан келса, ҳамма нарсани Сахнов қилган бўлиб чиқади, балки мен ҳам бир четда қолмасман, лекин Мушнн ҳеч кимнинг эсига ҳам келмайди. Тўғри, у шон-шуҳрат учун ўзини томдан ташлайдиганлардан эмасу барибир алам қилиши турган гап.

Лекин бундай мулоҳаза юригишга ҳақким йўқ, мен полковник Сахновнинг буйругини бажарадиган кичкина одамман. Барибир биринчи буйрукни тушунганим йўқ, Дата Туташхиани нимага тайёрлашим керак, нима у гимназия талабасими? Полковникдан шундай деб очигини сўраб кўя қолдим.

— Ўн беш хивич урилсин!— деди у.

— Нима учун, жаноб полковник?

У шундай қаҳ-қаҳ уриб кулдики, ҳатто уйнинг деворлари зирллаб кетди. Аён бўлиб турган нарсани сўрашимнинг ўзи нодонлик, албатта. Беихтиёр гапириб юбордим, сабаби, Дата кўлимиздан чиқиб кетса, балки Сахновга теголмас, лекин аламини мендан, ҳатто болаларимдан олмай кўймайди. Лекин бу нарсани айтиб ўтирмай хонадан чиқдим-да, Туташхиани олиб келгани одам жўнатдим.

Ўн беш хивичмиш-а? Худо кўрсатмасин! Ходимларимни беш қўлдек биламан. Дата Туташхиага қўл кўтаришга қайси бири ботинаркин? Уларнинг орасида Мангиа деган тентак бор — дунёда бундан ўтган аҳмоқни топиш қийин, ҳатто у ҳам Датага урилган ҳар бир хивич ўлимга тенглигини яхши билади. Нечта урса, шунча марта ўлимга рўпара бўлади.

Уни бошлаб келишди. Миқ этмай менга бақрайиб турибди. Бу лаънатининг кўнглида нима ўйи борлигини қайдан биласан.

— Ётқизилсин!— деб буюрдим.

Туташхиага бешта полициячи ташланди, бироқ шу заҳоти мушт еб худди кўрикка чиққандек қотиб қолишди.

— Ётқизилсин!— ўз овозимдан жазавам тутиб баттар тутакиб бақирдим.

— Яқин келмаларинг,— деди Туташхиа хотиржамлик билан.

Даррага қараб қўйди-да, ерга ёта туриб буюрди:

— Сабагуа — сен, Толуа — сен, Мангиа — сен, Чилариа — сен, Габисониа — сен.

— Бошланглар,— дея талаб қилдим.— Ҳар биринг учтадан урсанг ўн бешта бўлади.

Тўғрисини айтсам, хизматчиларим унчалик ғайрат кўрсатишмади. Рост, улар хивични чийиллатиб қўл силташар, бироқ жонни оғритмайдиган қилиб уришарди. Абраг менга қаттиқ тикилганча қимир этмай ётар, бир оғиз гапирмас, биринг этган овози чиқмасди.

Тўсатдан эшик очилиб, остонада полковник Сахнов пайдо бўлди, худди тишини тишига қўйиб ётган Дата Туташхиани эмас, уни уришаётгандек бақира кетди:

— Нима бўляпти бу ерда? Бас қилларинг бу ваҳшийликни! Ким изи берди сенларга! Ярамаслар! Қилиа қорасини ўчир бу одамхўрларнинг! Қамоққа тик ҳаммасини!

Унинг қандай найранг қилаётганини тушундим, бунақасини биринчи марта кўраётганим йўқ-ку. Бироқ хизматчиларим лаққа тушишди. Унинг дағдағасини эшитибоқ хивичларини ташлашди-да, бир-бирини уриб-суриб, олдинма-кейин хонадан қочиб чиқишди.

— Марҳамат, қилиб ўрнингиздан турин!— деди полковник худди ҳозироқ кечирим сўрамоқчига ўхшаб.

Туташхиа ўрнидан турди.

— Кишанларни ечиб ташланг.

Мен Мангиани қақириб полковникнинг амрини бажо келтиришни буюрдим. У кишанларни ечиб, чиқиб кетди.

— Бу ёққа марҳамат қилинг, жаноб Туташхиа,— полковник ичкариги хонага йўл бошлай туриб менга юзланди:— Одамни шунчалик ҳақорат қилиш мумкинми? Саваляб-а...

Бу ишларни ўйлаб топган, ҳамма нарсага айбдор мен бўлиб чиқдим. Туташхиа полковникнинг фирибига учадиган аҳмоқлардан эмас, ҳамма нарсани яхши тушуниб тургани аниқ.

Ҳаммамиз ўз жойимизга ўтирдик. Мен сўроқ протоколини ёзиш учун қоғоз-қалам олдим-да, гапни нимадан бошлар экан, деб полковникка юзландим.

— Ака-ука Чантуриаларни танийсизми? — тикилиб туриб сўради Сахнов.

Ака-ука Чантуриалар абраглигини ҳамма биларди.

— Қанақа Чантуриаларни? — деб сўради Туташхиа.

— Кароқчиларни-да.

— Йўқ, танаймайман.

— Танийсиз, танийсиз! — деди полковник уни иқроп қилишга уриниб. — Бир-бирингиз билан қандай алоқаларингиз борлигини сўзлаб беринг.

— Уларни танаймайман деяпман-ку, — деди Туташхиа-нинг қайсарлиги тутиб.

У ўжарлигу муғамбирликда Сахновни йўлда қолдирарди. Роса ярим соат улардан бири танийсиз, иккинчиси танаймайман деган биттагина гапни такрорлади. Мен улар нима дейишса шуни ёзавердим, ишим шунақа бўлса нима қилай. Полковник ниятига етолмай жимиб қолди.

— Бўпти. Бу тўғрида кейин гаплашамиз, — деди бир оз ўйланиб тургач. — Энди гапимга қулоқ солинг. Вилоят ҳокимининг марҳамати тўфайли илгари қилган ҳамма жиноятларингиз афв этилди. Шундай бўлгани рост. Лекин сиз кейин арзимас бирон гуноҳ қилсангиз ҳам бу ҳужжат ўз кучини йўқотади. У пайтда ҳамма жиноятларингизни кўшиб судлашади, сизнинг қилмишларингиз шу қадар кўпки, ҳатто энг катта панкага ҳам сиғдириш қийин. Сизни фақат дор кутиб турганини билсангиз керак?

Туташхиа миқ этмади.

— Ака-ука Чантуриалар билан алоқангиз борлиги исботланса, бас, ўзингизни дорда кўрасиз.

— Мен уларни танаймайман, — деди Туташхиа ҳамон гапидан қайтмай.

Полковник унинг ўжарлигидан афсуслангандек бош чайкаб, менга юзланди-да:

— Такрорлансин! — деб буюрди.

Мен яна полициячиларни чақирдим.

— Бу нарсанинг фойдаси йўқ, — деди Туташхиа, — барибир муродингиз ҳосил бўлмайди.

— Ҳосил бўлади, ҳосил бўлади, — дея такрорлади полковник. — Бошланглар!

— Килиа! — деди Туташхиа мегрелчалаб. — Кўриб турибсан, полковнигингни ақли ҳамин қадар экан, эҳтиёт бўл, сени ҳам аҳмоқ ишларига шерик қилиб кўяди. Назаримда Чантуриалар шунчаки бир баҳона холос. Унинг нияти нима? Бекинмачоқ ўйнамай очигини айтаверсин, гапимга тушундингми?

— Яхшилаб саваланглар!— деб кичкирди Сахнов ва мени имлаб чакирди-да, Туташхиа айтган гапни таржима қилиб беришни буюрди.

Шу пайт яна хивичлар визиллай бошлади. Лекин полициячилардан Сахновнинг кўнгли тўлмади. Ирғиб ўрнидан турди-да, Габисонианинг қўлидан хивични олиб ишга тушиб кетди. Ёпирай! Мана буни саваш деса бўлади! То ҳолдан тойгунча урди. Лекин Туташхиа қилт этгани йўқ. Полковник нафас ростлаш учун креслога чўкди-да, Туташхиа нима деганини такрорлашга яна бир карра мажбур қилди. Кейин қўл ишораси билан полициячиларни чиқариб юбориб, яна хаёлга толди. Худди бирон нарса устида бош қотираётган одамдек шу алфозда узоқ ўтирди. Хатто қўли билан кўзини тўсиб олди. Мен осий банда полковниким пинакка кетиб қолмадимикин, деган хаёлга ҳам бордим. Дата Туташхиа чўзилиб ётганча бу икки галварс яна қанақа аҳмоқликни ўйлаб топишаркин, дегандек тикилиб турарди.

Худди у ўйлагандек бўлиб чикди. Биз яна бир бемаъниликни ўйлаб топдик.

Полковникнинг:

— Ўтиринг!— деган овози эшитилди.— Мана, бу ёкка,— у қўли билан курсига ишора қилди.

Туташхиа худди ерда ётиб калтак егани яхшидек эринибгина ўрнидан кўзгалди.

— Шундай қилиб, Чантуриаларни танитайсизми?

— Йўқ, танитайман.

— Майли, шундай бўла қолсин. Бизга уларни танимаганингиз яхши. Сиз улар билан бемалол танишингиз мумкин эди-ку, тўғрими?

— Мумкин эди, лекин бунга сира зарурат сезмаганман.

— Бунинг аҳамияти йўқ. Мухими бу нарса бизга керак. Сизга озодликда ўз уйингизда юрсангиз кифоя. Тўғри эмасми?

Туташхиа нима кераклигини ўзим ҳам билмайман, дегандек елкасини қисди.

— Чантуриаларни қўлга олишимизга ёки ўлдиришимизга ёрдам беринг. Ўзингиз ўлдирсангиз ҳам майли. Шундай қилсангиз ҳар қандай кўнгилсизликнинг олдини олган бўласиз, дорга ҳам осмаймиз.

Туташхиа хандон ташлаб кулиб юборди, полковникни муддаосини очиқ айтишга мажбур қилганидан қувониб кетди, лаънати. Топган гапини қарангу дор — унинг учун кўнгилсизлик эмиш.

— Бу ишингиздан ҳеч нарса чиқмайди, жаноб полковник,— дея бемайлхотир жавоб берди Туташхиа.

— Чикади, чикади,— дея яна ўз билганидан қолмади Сахнов.

Умрим бино бўлиб бундай ўжар одамни кўрмаганман. Чикади, дедимми, тамом-вассалом...Калламни гаровга қўйиб қасам ичиб айтаманки, Туташхиа бунака ишга қўл урмайди. Мабодо қўл урса, Чантуриаларнинг фаҳм-фаросатда ундан кам жойи йўқ, мерганликда ҳам ундан қолишишмайди.

— Нимага бунчалик ишониясиз, жаноб полковник?— деб сўради шу пайт Туташхиа.

— Яна ўнта хивич есин,— дея менга юзланди Сахнов.— Нимага бунчалик ишонишимни кейин тушунтириб бераман.

Полициячилар калтакка ёпишишди, ҳамма нарса яна бошидан бошланди. Улар қаттиқ уришмаган бўлишса-да, барибир калтак-да, бунинг устига озмунча уришдим.

Полициячилар вазифасини адо этиб, чиқиб кетишди. Сахнов Датага стулга ўтиришни буюрди.

— Энди гапимга яхшилаб кулоқ солинг,— Сахнов фикрларини жамлашга уринаркан, бу ёғини ёзма, дегандек имо қилди, мен қоғоз-қаламни ташлаб Датага ўгирилдим.— Одамлар кимлигингизни алақачон билиб олишганини наҳотки тушунмаётган бўлсангиз? Илгари сизга ёрдам берган одамлар энди душманингизга айланишган. Сиз бор-йўғини тунаб ёки ўлдириб кетган одамларнинг бола-чақаси вояга етгач, бирон бурчакдан туриб пешонангиздан дарча очмай қўйишмайди.

— Бу ёлгон гап! Менинг ҳеч кимга зарарим тегмаган, бировга ёмонлик қилмаганман, юз берган қотилликларга мен айбдор эмасман.

— Гапингизга ким ишонарди?!— бакирди Сахнов ва ўзимиз ўйлаб топиб махсус одамларимиз орқали овоза қилган, халқ қўшиб-чатган ҳамма уйдирмаларни бир бошдан гапира бошлади. Луцида Тодуаларнинг оиласини битта қўймай бўғизлаб кетганини ҳамма билади. Мартвилида Медзвелиа билан Гомелагдиа деган қароқчиларни ўлдирган, бошқа бир жойда тўрт кизнинг номусига теккан...Полковник яна нималар дегани эсимда қолмади.

— Ҳаммаси бўлмаган гап,— деди Туташхиа,— одамлар нималар деб юришганини яхши биламан. Лекин уларнинг биронтасига ишониб бўлмайди.

Сахнов яйраб кулди.

— Вой бечора-ей! Роса туҳмат қилишибди-ю, сен шўрликка.

Нимасини айтасиз, бу галва кечаси учгача чўзилди. Дата Туташхиа ўзини гап-сўзлар таъсир қилиб юмшагандек, йўриққа юрадигандек тутаетганини сезиб қолдим. Муғамбирлик қилаётгани кўриниб турибди итваччанинг, шунақа муғамбирлик қиялптики, қўяверасиз!

Сахнов ҳадеб битта гапни такрорлашни қўймасди.

— Аҳволингиз оғир, жудаям оғир, — дерди. — Энг садоқатли дўстларингиз ҳам сиздан юз ўтириб кетишди, тўғрими? Улар сизга бирон ёрдам, бошпана беришни ишташмайди ҳам. Бу нарса менга аён. Сиз яккаланиб қолгансиз, бош уриб борадиган жойингиз йўқ. Такдирингиз ҳал бўлган, гапимга ишонаверинг. Агар озодликда юрсангиз, барибир душманларингиз ўчини олиш учун ўлдириб кетишади. Биз сизни озод қилиб жинойтга, котиллик юз беришига йўл қўёлмаймиз. Бундан чиқди сизни қўйиб юборишга ҳаққимиз йўқ. Агар сизни қўйиб юборишга ҳаққимиз бўлмаса, у ҳолда жинойтларингиз учун суд қилишимиз керак. Оқибати барибир битта — дор. Бундан кутулишнинг биргина йўли — бизга ишга кириш эканини тушунинг ахир. Бу иш дахлсизлигингизни таъминлайди, ҳатто ғанимларингиз ҳам сизга тегишга ботинишолмайди. Улар бизнинг кишимизни ўлдиргани учун қандай жазо олишларини яхши билишади. Олдингизда қандай имкониятлар очилишини бир тасаввур қилиб кўринг-а: маош, роҳат-фароғат, мукофотлар, мартаба...Сиз икки нарсадан бирини — ё қамокқа тушиб, дорга осилишни, ё озодликда фаровон яшашни танлашингиз керак. Ақли расо одам бунақа пайтда иккиланиб ўтирмайди, ахир мантиқ шуни тақозо этади, қолаверса, ҳар қандай мантиқдан муҳим нарса — куч мен томонда. Ер юзидаги энг қудратли, улуғ Россия империясининг кучи...Сиз ё шу қудратга бўйсунасиз, ё ҳалок бўласиз...Тушунинг, бу гал сиздан унчалик кўп нарса талаб қилаётганимиз йўқ. Бизга ака-ука Чантуриаларнинг ё ўлигини, ё тиригини тутиб бering. Бор-йўғи қиладиган ишингиз шу. Бу ишингиз учун миннатдорчиликдан ташқари уч минг сўм тилла мукофот ҳам оласиз.

Хонага жимлик чўқди. Полковник шунақа келиштириб гапирдики, мен анави галварс ўз фойдасини билмай ўзини у ёқдан-бу ёққа ташлашига жоним чиқиб кетди.

— Бунчалик шошилтирманг, — деди Туташхиа. — Бунақа ишга тузукроқ ўйлаб кўрмай рози бўлолмайман.

Полковник шодлигидан кичкириб юборишига оз қолди, бироқ унинг нафас ростлашига имкон бермаслик учун биратўла эсанкиратиб қўйишга аҳд қилди.

— Ўйлаб ўтирадиган жойи йўк, — деди у чўрт кесиб. — Мен айтган гапларнинг ҳаммаси сиз билан учрашишдан олдин яхшилаб ўйлаб, чамалаб кўрилган. Кутишга вақтим ҳам йўк, Петербургда зарур ишларим қолиб кетяпти. Мен зарур кўрсатмаларни бериб, эрталаб жўнаб кетишим учун бу нарсани бугун ҳал қилишим керак. — Полковник чўнтагидан соатини олиб, қоққоғини очди. — Мен роппа-роса икки дақиқа кута оламан, холос.

Икки дақиқа ўтгач, Сахнов соатини чўнтагига солдида, худди туриб кетмоқчи бўлгандек столдаги қоғозларни йиғиштира бошлади.

— Бу иш учун қанча вақт берасиз? — эшитилар-эшитилмас сўради Туташхиа.

— Ўн кун... Наридан борса — икки ҳафта.

— Агар ўхшамай қолса-чи?

— Ўхшайди, ўхшайди, — дея яна ўзининг гапини маъқуллади Сахнов. Мен яна полициячиларни чақираман, шекилли, деган ўйга бордим.

— Начора, ундай бўлса, розиман! — деди Туташхиа ноилож.

— Бўпти, ҳаммасини қондасини келтириб расмийлаштирамиз, — деди Сахнов ховлиқиб.

У бир варақ қоғозга Туташхиа қиладиган ишларни бир бошдан ёзиб чиқди, муддатини ҳам кўрсатди, агар зиммасига олган топшириқни адо этмаса қайси модданинг нечанчи параграфига тортилишини ҳам қайд қилди. Бу тагига Туташхиа имзо чекиши лозим бўлган одатдаги тилхат эди.

— Ўқий оласизми? — деб сўради Сахнов ёзиб бўлгач.

— Ўқий оламан, — деди Туташхиа.

У Сахнов тўлдирган қоғозни ўзи томонга суриб, шошилмай ўқий бошлади. Қоғозга ярим соатдан кам тикилмади ўзиям.

— Мен ҳамма нарсани ўйлаб кўрдим, — деди у анчадан кейин. — Икки ярим ой керак... Келинг, бошқатдан ёза қолайлик.

Ўйлаб топган гапини қаранг-а, ярамаснинг! Нимани мўлжал қилаётганини дарров тушундим. Сахнов ҳеч нарсадан гумонсирамаслиги, мақсадимга эришдим, Туташхияни ўзимиз томонга оғдириб олдик, деб ўйлаши учун шундай йўл тутяпти. Нияти, рози бўлганига шубҳа уйғотмаслик.

Абраг қувдик қилаётгани, бизни дақиқлатмоқчилиги шундоққина билиниб турибди, бироқ Сахнов қоғозига қўл қўйдиришдан бошқа нарсани ўйлаётгани йўк. У яна икки ҳафтадан кўпи кўп дейишга тушди, Туташхиа ўзиникини

маъқуллаб, икки ярим ойдан бир кун кам бўлса, тўғри келмайди, дейди. Ёқалашиб кетишига сал қолди. Охири Сахнов ён берди, қоғознинг охирига муддат узайтирилгани ҳақида изох ёзиб қўл қўйишни таклиф этди. Лекин Туташхиа унамади. Хужжатни қайта ёзишга мажбур қилди, кейин ўқишга киришди, юз қайта ўқигандир-ов. Охири имзо чекди. Бир ҳафтадан кейин шартлашилган жойда учрашишга келишиб, якун ясашди. Хонадан чиқаётганимизда полковникка абраг бизни лақиллатиб кетади, деб шипшидим. Нима бўлди денг, худди Туташхиа эмас мен уни лақиллатиб, устидан кулаётгандек совуқ кўзларини олайриб, шунақа ёмон тикилдизи, асти кўяверасиз.

Ховлига тушгач, Туташхиа ғунажинини бизга опчиқтирди, кейин отига миниб, жўнаб кетди.

Тўғрисини айтсам, шу бўйи уни қайтиб кўрганим йўқ.

Эрталаб полковник Сахнов ака-ука Чантуриаларни тинчитганимиздан кейин нималар қилишим кераклигини туншунтириб эсанкиратиб ташлади. Шундан кейингина извошда Потига равона бўлди.

Бир ҳафта ҳаш-паш дегунча ўтиб, Дата билан кўришадиган кун ҳам етиб келди.

Мен анойи эмасман, савалатганларим учун у қанақа сийлов тайёрлаб қўйиши мумкинлигини яхши биламан. Ким жонидан тўйибди. Бошқача энгил-бош кийган полициячини жўнатдим-да, ўзим буталар орасига яшириниб кузата бошладим. Полициячи юриб-юриб шартлашилган жойга келди, лекин ҳеч кимнинг дараги йўқ. У ёқ-бу ёқка аланглади, кўприк олдида саккиз ёшлар чамасидаги бола хуржунини ёнига қўйиб ўтирарди. Полициячи охири зерикиб, болани гапга солди.

— Бу ерда нима қилиб ўтирибсан?

— Мени Туташхиа юборди,— деди бола.— У шу ерда ким биландир учрашиши керак экан.

— Мен билан кўришиши керак эди,— деди полициячи.— У нима деб қўйгин деди?

— Манави хуржунни бериб қўй, деди.

— Нима қилар эканман?

— Уни Никандро Килиага обориб бераркансиз.

Буталар орасида хуржинни ечсак, бир кўзидан товук, иккинчисидан курка чикди.

Бу воқеанинг охир-окибати шу бўлди.

Шундан кейин ярамас Туташхиа нималар қилганини айтишга тил бормади. Унинг илгариги жиноятлари ҳозиргиларининг олдида шунчаки ўйин экан. Лекин у бирон ном-нишон қолдирмасди. У иккинчи қайта абраг бўлиб

кетганидан кейин Гуржистонда юз берган қотиллик, ёнғину зўравонлик — ҳаммаси Туташхианинг иши. Бу гапни мен — Никандро Килиа айтяпман!

Орадан бир ой ўтгач, Кутайсидан бошлиғим қандайдир бир офицерни бошлаб келди-да, унга ишни топширишни буюрди. Мартабам ошиш ўрнига шатта еб қолдим.

Мен шу заҳоти Тифлисга, Мушни Зарандианинг олдига югурдим. У мени кўрди-ю, жон-пони чиқиб кетди, шунақа сўкдики, худди оғзидан ўт уфураётганга ўхшарди. Икки соат бақириб-чақирди, эшак деб ҳақорат қилди. Менинг ҳам жаҳлим чиқиб кетди, энди ҳамма умидларим чиппакка чиқди, деган ўйда бақира бошладим:

— Сизнинг марҳаматингиз туфайли ишимдан айрилдим! Сиз туфайли болаларим оч қолишди! Буларнинг ҳаммасини сиз ўйлаб топгансиз, энди ўзингиз хатойингизни тузатинг, бўлмаса кунингизни кўрсатаман!

— Мени-я? — Зарандиа яйраб кулди.— Юрагимни сиқмай кўлингдан нима келишини айта қол.

— Мушни-батано, хотининг ҳалигача жухудлар совға қилган зиракни тақиб юрган бўлса керакдир-а? — деб сўрадим.

Зарандиа мени имлаб чақирди.

— Бу ёққа кел, Килиа,— деди у.— Ёнимга ўтир.— У пўлат шкафни очди-да, узоқ титкилаб қандайдир қоғозни олди.— Сен аҳмоқ сурбет одамсан,— деди қоғозни олдимга қўяркан.— Лекин хат-саводинг бор деб ўйлайман. Мана бунда нима деб ёзилганини ўқиб кўр-чи.

Бу нотариус тасдиқлаган тилхат эди. Унда Мушни Зарандиа зиракни роса бир ҳафтадан кейин яхудийларга қайтариб бергани қайд этилган эди. Ана холос! Кутилмаган бу янгиликдан эсим оғиб қолди. Мушни неча йилдан бери ўзини худди пора олгани учун чақмаганимдан миннатдор бўлгандек тутганини бир тасаввур қилиб кўринг. Мен бўлсам нозик сирини биламан, истаган пайтимда, кўнглим тусаган кўйга соламан, деб юрибман. Лекин бундай бўлишини кутмаган эдим. Алам қилганидан хўрлигим келиб, жиннига ўхшаб қолдим.

— Менинг кўлимдан қутулиб кетдим, деб ўйлаяпсанми, Мушни Зарандиа,— дея бақирришга тушдим.— Хомтама бўлма! Библиб қўй, болаларимнинг бошига тушган ташвиш сенинг шўрингни қуритади. Агар қайтариб жойимга қўймансанг, ҳар куни сенинг устингдан иғво ёзаман, ҳар куни турли идораларга жўнатавераман... Мушни Зарандиа — ўғри, Мушни Зарандиа — порахўр, Мушни Зарандиа — подшою тожу тахтнинг душмани, деб ёзаман. Ҳеч ким гапим-

га ишонмаслигини биламан, лекин сен, барибир шалтоққа беланиб юришинг аниқ.

Мушни Зарандиа юзимга тикилиб кулди.

— Қўлингдан нима келиши менга шундоқ ҳам аён, Килиа,— деди у.— Энди бирпас жим ўтир. Ўзингни босиб ол. Ҳозир бир одамда ишим бор, сен билан кейин гаплашамиз.

У кўнғироқ қилган эди, кимдир кирди, улар бир иш хусусида узоқ гаплашишди.

Бу орада ростдан ҳам ўзимни босиб олдим, бутунлай хотиржам бўлмасам ҳам, ҳар ҳолда эс-хушимни йиғиштириб, қандай бемаъни гапларни гапирганимни тушундиму бошимни деворга уриб ёргудек аҳволга тушдим.

Бошимни осилтирганча кимир этишга юрагим дов бермай ўтиравердим.

Зарандиа келган одамни кузатиб қўйгач, ёзув столидан яна битта қоғоз олди.

— Кўчириб ёзгин-да, менга ташлаб кет,— деди уни менга узатаркан.— Бир-икки ой дам олиб турасан, унгача биз сени нима қилиш кераклигини ўйлаб кўрамиз.

Хатни ўқишга тутиндиму кўзларимга ишонмай қолдим.

Тасаввур қиласизми, у менинг номимдан хизматда қолдиришни илтимос қилиб, министрнинг номига тушунтириш хати ёзиб қўйибди. Шундай ўхшатиб ёзганки, аста қўяверасиз!

— Ўтакасини ёрдим деб ўйламай қўя қол, Килиа, бу ишни кўрққанимдан қилаётганим йўқ,— деди у.— Хотиринг жам бўлсин, сендан тирноқча ҳам кўрқмайман. Лекин сенга нисбатан инсофсизлик қилишди, одамгарчилик юзасидан ёрдам беришим керак. Гапнинг очиғи, унчалик ақлли эмассану лекин порахўрлик, юлғучликдан нарисан, бунинг устига подшо билан юртга содиқсан. Бўлисингни беш қўлдек биласан, эгаллаб турган лавозимингга моссан. Тушунтириш хатини кўчириб ёзгин-да, ташлаб кет.

Кейин нима бўлди денг? Икки ойдан кейин мен яна полиция бошлиғи лавозимини эгалладим.

Айтяпман-ку, Мушни Зарандиа айёр одам, лекин кўнгли тоза айёр. Яхши одам! Гапим ростлигига ишонч ҳосил қилгандирсиз. Киройи яшасанг, Мушни Зарандиадек яшасанг-да!

УЧИНЧИ БЎЛИМ

Туташха аждарҳони ерга қулатиб, ўт пуркаб турган оғзига найза санчди-да, бошини узиб ташлади. Буни кўргач, ягона ҳалоскори билиб, зимдан кўрсатмаларига амал қилиб юрган оз сонли, лекин иродаси мустаҳкам одамлар қувониб кетишди.

Бироқ аждар самандардек ўлим билмасди, кесилган битта бошининг ўрнига еттигаси ўсиб чиқди. Туташха унинг бошларини узиб ташлади. Отилиб чиққан қондан дарёлар тўлиб-тошди. Қирғоғидан тошиб чиққан дарёлар ота-боболар яратган ҳамма нарсани олиб кетди. Дунёда биронта қўшчи, ер ҳайдаб, уруғ сочадигин одам қолмади. Қиргин-барот, ўзаро урушлар бошланди, чунки ҳамма ёвуз, ноҳақ бўлиб кетган, инсон нима учун яратилганини унутиб, ҳеч қанди сабабсиз дуч келган кимсани ўлдираверишар, одамларда ер юзини култепага айлантиришдан бошқа мақсад йўқ эди. Улар ҳаммани ёмон кўришар, қон тўкиши ва одам ўлдиришдан бошқа нима исташларини ўзлари ҳам билишмасди. Туташханинг жасоратини рўкач қилиб ўзларини оқлашга уринишарди. У ҳам аждарҳога қариши чиқиб, шамшир билан энгишга қасд қилди-ку, дейишарди. Ваҳоланки, аждар ўлгани йўқ, аксинча, битта узилганининг ўрнига етти та бош ўсиб чиқди, оламдаги еттига ёмонлик яна етти карра ортди. Бу ҳолни кўрган покиза ўспирин Туташха қаттиқ изтироб чекди ва инсон зотини унинг ўзидан бўлак ҳеч ким ҳалокатдан қутқаролмаслигини тушуниб етди.

Туташха шу заҳоти одамни илқида сақлаб турган зоти илоҳийдан оддийгина одамга айланишга қарор қилди.

Бу аснода фикран у аллақачон тангрига айланган эди.

ГРАФ СЕГЕДИ

Хайрон қоладиган жойи шундаки, ақлли одамлар ҳаммаша камдан-кам учрайди. Бундай одамларнинг озлиги подшо, президент, канцлерларни астойдил ташвишлантириши

турган гап. Лекин ўртамиёна одамлар масаласи ундан кўра оғирроқ, чораси йўқ мушкулот. Бу инсониятнинг энг катта фожиаси.

У қадар ақл-заковатга эга бўлмаган, руҳан, заиф одамлар ҳаммадан бурун ўзларини, давлатни бошқаришга лаёқатли ва бу ишга ҳар жиҳатдан муносиб деб ҳисоблашади. Улар ақл бовар қилмайдиган ғайрат-шижоат, тиришқоқлик билан олдинга интилишади, энг чапдастлари ниятига етмай қўймайди — бир амаллаб ҳокимият жиловини қўлга кириштишади. Мен нега уларнинг иши ўнгидан келиши ҳақида кўп ўйладим. Бунинг сабабларидан бири улар васвасга учраган: бу одамлар бошқалардан устунлигига мутаассибларча жуда каттик ишонишади ва уят-андишани йиғиштириб қўйиб, дадил ҳаракат қилишади, десам хато бўлмас. Сурбетлик ҳар қандай кўрғонни забт этиши ҳаммага аён, эришилган нарсани қўлдан чиқариб юбормасликнинг бошқа чораси йўқ. Бунинг учун воқеаларни умумлаштириш, таҳлил қилиш, ижодий ёндошишни билиш керак, лекин ҳозирги вазиятда маълум истисноси бор албатта, сабаби, биз чекланган одамлар ҳақида гапиряпмиз. Эгалланган кўрғонлар ҳаш-паш дегунча забт этган одамларнинг қўлидан чиқиб кетади ва «инсониятнинг беадад фожиаси» узлуксиз тус олади. Умрида бир марта, лоақал қисқа вақт юқори лавозимга кўтарилган одам ҳамма нарсага ҳадиксираб қарайди. Ақлли одамлар онда-сонда учраши ҳам одатий бир ҳол, шунинг учун битта ўртамиёналик ўрнини бошқаси эгаллаши турган гап. Юқорироқ лавозимга кўтарилган одам қандай кароматлар кўрсатиши номаълум, ақлдан кўра ҳамма яхши биладиган гуноҳкорни ўрнига қўйиб кетади. Бир курсидан айрилган ўртамиёналик ундан кўра қулайроқ жойни эгаллайди. Бу ҳол иктидорсиз одам то қолган умрини роҳат-фароғатда ўтказиш учун кишлоққа бош олиб кетмагунча ёки у дунёга рихлат қилмагунча давом этаверади. Ўртамиёналик халқ билан давлат учун турган-битгани ташвиш. Лекин ёмон жойи шундаки битта тентак истеъфога чиқадиган вақт келгунча унга ўхшаган ўнлаб васваслар етишиб, мавқеини мустаҳкамлаб улгуришади. Бу ахён-ахёнда юз берадиган ҳол эмас, балки тўхтатиш амри-маҳолу бироқ рўшноликка олиб бормайдиган жараён. Сийқа ва ўртамиёна одамлар, ха, ха, сийқа ва ўртамиёна одамлар муаммоси шундан иборат, туткич бермайдиган очиқдан-очиқ амалпарастларнинг тонфаси бутунлай бошқа.

«Киликиа» атрофида юзага келган вазият, Дата Туташхиа иккинчи марта абрагликка бош олиб кетгандан кейин содир бўлган воқеалар жўнгина ақл эгаларининг нималарга

кодирлигию ақли одам нималар қила олиши мумкинлигини ёрқин намойиш этди, бу ходиса менинг кўз қарашларимга, иш фаолиятим ва тақдиримга қаттиқ таъсир кўрсатгани учун ҳам алоҳида аҳамиятга молик.

Ўз ҳикоямни бошлашдан олдин яна бир фикрни айтиб ўтмоқчиман. Ёши қайтган одам бошқалар билан узоқ йиллар бадалида шаклланиб, маълум андозага солинган хусусиятидан келиб чиқиб муомала қилади. Бундай хусусият инсон билан баробар туғилиб, йигирма-йигирма беш ёшида қарор топади. Шундан кейин бу хусусият фақат такомиллашади, янада поклашади ёки аксинча майдаланиб кетади ва бу жараён умр бўйи давом этади. Масалан, тиланчини кўрсам албатта хайр қиладиган одатим бор, дейлик. Лекин қандай вазиятда садақа бериш мумкину қайси вақтда мумкин эмас, қолаверса, қайси бирига саховат қилишим керак? Қанча берганим маъкул? Бу — туғма хусусиятни майдалаштиришдан бошқа нарса эмас. Ёшлигимда, энгил-бошим ён-веримдагиларнинг эътиборини тортмайдиган қилиб кийинишим керак, деган одатни ўзимга сингдирганман. Кейинчалик турли давраларнинг дидига мослашиш учун энгил-бошимни ўзгартириб ўзимни ҳар кўйга сола бошладим.

Ҳар хил керак-нокерак одатлар менинг савиямни шакллантирди, руҳиятим ўзгара борди. Табиатимдаги, хатти-ҳаракатимдаги одатлар ҳорижда ўқиб юрган кезларим ҳамда махфий ишга кирган кунимдан то ҳозиргача ўзгариб борапти. Бошқача қилиб айтганда, жуда кўп гадоларга дуч келдим, уларга муносабатим ҳар гал янгича хусусият касб этиб ўзгараверди. Ақобирлар даврасига ҳамда хизмат вазидан кўп жойларга ташриф буюрдим, ҳар гал вазиятга қараб кийинишни ўйладим ва шу тариқа янги одатларга эга бўлиш ҳақида бош котирдим. Лекин барибир бу одатларимнинг асоси — рағбатлантирувчи омил, туртки, эҳтиёж ўзгаргани йўқ; тиланчига хайр қилишим ҳамда энгил-бошим билан бировларнинг эътиборини жалб этмаслигим керак. Маълум андозага солинган хусусият — инсоннинг туғма ҳамда ташқи муҳит таъсирида юзага келган одатлар маҳсули. Бундай хусусиятлар йиғиндиси кишининг ён-веримдагиларга, ўз ички оламига муносабатини ойдинлаштиради.

Шундай қилиб, одам табиатидаги хусусият унинг ҳаётдаги бирон воқеага нисбатан олдиндан шаклланган муносабатидир, бу инсоннинг бутун олам билан чинакам муносабати ҳамда қандай қалбга эғалигини намойиш этувчи усулдир. Мен бу гапнинг моҳиятини анча жўнлаштириб гапиряпман, сабаби, мақсадим, содир бўлган воқеаларни мантқиқ тарозисига солиш, уларнинг оқибатию пировард натижа-

ларини шунчаки шарҳлаб ўтиш эмас, балки юз берган вазиятни. унинг натижасини тушуниб етиш. Шунинг учун юқорида баён этилган фикрлар билан кифояланиб ҳикоямни бошлайман.

Полковник Сахнов роҳат-фароғатга, амалга интилувчи кўпгина ҳамкасблари қатори, биров забот этган қалъада кун кечирарди. Бу бошқа биров — улуғ князь зоти олийлари. Сахнов эса бир марта илтифот қилиб, таклиф этилган креслосида қимирламай ўтирар, бунинг устига кулгили жойи шундаки, у министрликнинг фавқулодда кенгаши аъзоси ҳам эди. Гарчи Сахновга қарши қаратилган ҳар қандай ҳаракат зоти олийларининг оиласига қарши уриниш деб ҳисобланиб, полковникка ҳеч ким теғолмаслиги аниқ бўлса-да, ички ишлар министрлигидагилар ҳамда жандармлар бошлиғи унга ортиқча илтифот кўрсатавермасди. Сахнов ҳамма нундан қутулиш пайдалигини яхши билар ва бошлиғига очикдан-очик совуқ муомала қиларди. Ўзини муҳофаза қилишнинг яхши усули — ҳужум эканини билган Сахнов жандармлар корпуси командирининг курсисига даъвогар эканини яширмас, уни қўлга киритиш учун астойдил уринар эди.

Дата Туташхиа иккинчи марта абрагликка бош олиб кетган пайтда икки юзга яқин одами бор бешта тўдани яксон этишга муваффақ бўлдик; тўрт тўдада биттадан одам қолди; қўлга олинган ўн тўрт кишини ишга ёллаб, улар орқали тутқич бермас саккиз абрагни қириб ташладик; қолган-қутган тўрт-беш абраг йўқотилиш арафасида; ҳар хил қарокчи ва абраглари яшириб юрган икки юзга яқин киши аниқланди, уларнинг чорак қисми биз билан яширин ҳамкорлик қилишга шартнома тузди. Бундан ташқари биз чуқур тармоқлаб кетган, лекин ўта махфий овозалар тарқатиш ва йиғиш тармоғига эга эдик. Кўзлаган ишимизни амалга оширишга арзимас пул — атиги саккиз-ўн минг сарфланарди. Йўл, алоқа, телеграф ҳаракатлари, айгоччиларга тўланадиган ҳақ ҳам шунга кирарди. Полковник Сахновнинг қатъиятлилиги ҳамда нуфузи туфайли тез орада бу усул бутун мамлакатда қўлланила бошланди. У тожу тахт ҳамда ҳокимиятнинг барча хоҳиш-иродасига мос келишига мўлжалланган эди. Ўз даври учун бу усул жуда катта янгилик саналарди. Билишимча, Европа давлатларидаги махфий полиция бунга эга эмасди. Министрликда ҳам, подшо саройида ҳам «Киликиа»ни ўйлаб топган, унинг назарий жиҳатлари устида бош қотириб, ҳаётга тадбиқ этган одам Сахнов ҳисобланарди. У ғолибона гердаиб юрар, шон-шуҳрати янада ортиб кетиши турган гап эди.

Дата Туташхиани бемаслаҳат авраб ўзига оғдиришга уриниши зое кетган бўлса-да, Сахнов «Киликиа»нинг раҳбарлигидан четлаштирилмади ва биздан ишнинг бориши ҳақида мунтазам маълумот олиб турди. Ўз навбатида биз ҳам ундан йўл-йўриқ олардик, бироқ булар аллақачон амалга оширилган ишларнинг айнан ўзи бўлар, тариқча янги фикр учрамасди. Бир сафар Петербургга борганимда бу кўрсатмалар қандай тузилишини билиб қолдим. Бирон ишни муваффақиятли якунлаганимиз ҳақида ҳисоботимизни олган заҳоти Сахнов ҳозиргина поёнига етказган ишга зудлик билан киришимиз кераклиги ҳақида бизга хат ёзар экан. Бу хатни у министрнинг ўртоғига, имкони бўлса министрнинг ўзига ўқитар, шундан кейингина Тифлисга жўнатарди. Ундан ташқари полковник Зарандиа иккаламизнинг номимизни булғаб юрганига ҳам ишонч ҳосил қилдим. Петербургда бу ҳақда ҳеч ким билан гаплашганим йўқ, бироқ Тифлисга келгач, кўрган-билганларимни Мушнига айтдим.

— Бунисига нима дейсиз, Мушни?

— Шундай бўлиши турган гап эди, жаноб олийлари. Ўзингиз ўйлаб кўринг, агар биз жойимиздан жилдирилмасак, Сахнов доим норозилик билдиришимиздан кўркиб яшайди-ку. Борди-ю, «Киликиа» биздан чиққан фикр эканини айтгудек бўлсак, у бундай эмаслигини исботлаши, баҳслашиши, ўзини оқлаши керак. Қилган хизматларига шубҳа билан қарай бошлашади. У «Киликиа»нинг муаллифи эканидан ўла қолса воз кечмайди, бу ишнинг муваффақиятларидан ўз манфаати йўлида фойдаланиш учун жон-жаҳди билан ҳаракат қилади. Ҳеч нарсадан қайтмаслиги турган гап.

Ҳали-ҳануз полковникнинг бизга қарши чиқиши пухта ўйлаб, режалаштирилган кураш эмас, деб ўйдайман. Уни ўз мавқеини сақлаб қолиш васвасга солар — биров эришган нарсаларни ўзлаштириб олгани учун ҳамиша фош бўлиб, кулгига қолишдан кўркиб яшарди. Шу боис биз «Киликиа» ни ким ўйлаб топганини ойдинлаштирмоқчи эмаслигимизни билдириб қўйсакмикин, деган хаёлга бордим. Бу фикримни айтганимда Зарандиа кулиб:

— Полковник фош этилишини кутяпти, граф, — деди. — Бу фикр миясига ўрнашиб қолган, ҳозир унга психиатр ҳам таъсир кўрсатиши қийин. Сизнинг гапингиз қай йўсин айтилмасин, у барибир бу нарсада бирон шумлик бор, деган хаёлга боради.

— Бўлмаса нима қилиш керак?

— Ҳозирги вазиятда ҳар қандай хатти-ҳаракатни у

шон-шавкатига тажовуз деб ҳисоблаши аниқ,.. Биз Сахнов билан ишлаётганимизни эсдан чиқариб қўймаслигимиз керак, ўзингиз айтганингиздек ундан ҳамма нарсани кутиш мумкин — ҳатто аҳмоқлик қилиши ҳам ҳеч гап эмас.

— Гапингизга қараганда, эҳтиёткорлик қилишим керак, шундайми?

— Шундай, жаноб олийлари.

— Майли, — дедим Зарандиа вазият етилишини кутмоқчи бўлаётганини сезиб. Аслида ҳам ҳозирча бундан бошқа иложимиз йўқ. — Лекин бу нарсани яна бир ўйлаб кўриш керак. Илтимос, фақат мендан бемаслаҳат ўзингизча ҳеч нарс қилманг.

— Яхши, қасам ичаман!

Шу билан гапимиз тугади-ю, лекин Зарандиа чуқур ўйга толиб ўтираверди. Орадан хийла узоқ вақт ўтганидан кейингина бошини кўтариб, кўзларимга тикилди.

— Бу нарсани яна бир ўйлаб кўринг деяпсиз. Қандай мақсадда ўйлашимиз лозимлигини аниқлаб олмоқчиман: Сахнов бизга қарши бирон иш қилишига йўл қўймаслик ҳақидами ёки уни давлат тегирмонларию исловатхоналарининг назоратчисига айлантириш ҳақида бош қотиришимиз керакми?

— Сиз ҳам танлаб иш тутмоқчимисиз? — дедим кулиб, сабаби, Зарандиа бизнинг кўлимиздан келмайдиган, ваколатимиз, изн бермайдиган нарсани гапираётган эди.

— Шароит тақозосига қараб иш тутамиз, жаноб олийлари.

— Лекин биз нимага таянишимиз мумкин?

— Одатдагидек фақат тож-тахт билан империямиз манфаатларига таянамиз, холос. Сахновнинг жандармлар бошлиғи бўлишига имкон бериш — империяни ҳалокатга олиб келадиган хатога йўл қўйиш дегани. Бу давлат манфаатларига қарши кўпоровчиликдан бошқа нарс эмас. Бунга ишончим комил, айтган гапим учун ўзим жавоб бераман.

Мушни Зарандиа менинг жавобимни кутмасданок бош ирғаб, нимтаъзим қилди-да, чиқиб кетди.

Узоқ йиллик хизматим мобайнида биринчи марта ўзим истамаган ҳолда эгаллаб турган лавозимимда ҳақоратланадиган муомала-муносабатга ўралашиб қолганимни сездим. Келиб-келиб, кўл остимдаги ходимим билан-а! Мен учун ҳам, Зарандиа учун ҳам полковник Сахнов биринчи навбатда юкори лавозимни эгаллаб турган шахс, фақат шундан кейингина фазилат ва қусурлари бор одам эди. Унга қарши қаратилган ҳар қандай фикр ёки яширин хатти-ҳаракат хизмат таомилини бузиш, қасамёдга хилоф иш тутиш, деб

баҳоланиши мумкин. Тўғри, Сахнов қилаётган ишлари учун танбеҳ эшитиши ва жазоланиши керак, лекин бунинг учун мен тегишли жойга талаб қилинган шаклда ёзма ахборот йўллашим зарур, хатим билан танишиб чиққач, бирон чора кўриш-кўрмаслик ихтиёри уларнинг ўзларида.

Мушни Зарандиа Сахновга қарши субординация¹ талабларига изн бермайдиган усуллар билан курашмоқчилигини сездим. Ҳозирги шароитда дарров ундан ёзма ҳисобот беришини талаб қилишим ҳамда бирон чора кўришим, агар лозим бўлса, бу гапларни бошлиғимга етказиб қўйишим керак. Хизмат таомилим шуни тақозо этар, бошқача йўл тутиш мумкинлигини хаёлимга ҳам келтирмас, умуман, тасаввур қилолмас эдим. Шундай иш тугаман дердиму лекин нимадир қайтариб турарди. Файришуурий тарзда ходимимнинг таъсирига берилиб кетганим учун энди айбимни тан олишдан кўрқяпман, шекилли. Сахнов ва Зарандиа билан орамиздаги муносабатларимни бир-бир хаёлимдан ўтказиб чиқдим, Мушни билан қилган суҳбатларимни эсладим; йўқ, уни Сахновга қарши қайрамаган, ҳатто яширинча бирон рағбат бермаган эканман, фақат бизга қарши хавф-хатар бор-йўқлиги ҳақида ўйлаб кўриш лозимлигини айтибман... Бор гап шу, лекин шунга қарамай, Зарандиани қилмишига яраша жазолагим келмади.

У бизнинг охириги суҳбатимизни ўзимга қарши фойдаланиши мумкин эмасми? (Тўсатдан миямга шундай фикр келди.) Мумкин! Агар у министрга, бошлиғимизга ёки Сахновнинг ўзига икки оғиз маълумот ёзиб берса, бас, мен бу ифлос ишга умуман аралаштирилмаганимни исботлашимга тўғри келади. Қўлимга қалам олдиму бироқ бир сатр ҳам ёзолмадим; фақат энди, қоғоз, қалам билан танҳо қолганимдагина Зарандиага қарши ҳеч нарса қилолмаслигимни, бунга майл-истагим йўқлигини ҳис этдим. Бу муросасизликдан бошқа нарса эмасди. Ўз хизмат бурчим ҳақидаги тушунчаларимдан бири кўз ўнгимда, ҳеч қандай қаршиликка учрамай худди совун кўпигидек пақиллаб ёрилди. Инсоннинг маънавий кадр-қиммати ҳақидаги тасаввуримга илк бор дарз кетди.

Нега?

Бу ҳақда жуда кўп ўйладим. Сахновдан ҳеч қачон кўрққан эмасман. Эгалланган нуфузим ҳамда хизматларим ўзимни ҳимоя қилишга етиб ортади. Бундан ташқари ўзимга тўқ одамман, истеъфога чиқсам, хор-зор бўлмайман. Зарандианинг таъсирига берилиб қолдимми? Тўғрисини айтсам,

¹Субординация — ўздан лавозими катталарга бўйсуниш.

бу одамга хурматим чексиз эди, лекин унга эҳтиёткорлик билан муомала қилиш кераклигини сира эсдан чиқармаганман. Мен айтган хусусиятлар оёқ-кўлимни боғлаб кўймаганига шубҳа йўқ.

ТОЧИ МИКАШАВРИА

Мен абраг бўлиб кетганимда бошқалар ҳукумат билан тил топишиб, уй-уйига қайтиб келди. Абрагликда юрган иккита холаваччам — Чантуриаларникидан бошпана топдим. У пайтларда эндигина ўн бешга қадам кўйган эдим. Нега абрагликни ихтиёр этганимни айтганман, қайтариб ўтирмайман.

Ўша йили Дата Туташхиа яна уйдан бош олиб кетган эди. У Мухур тоғига келиб, бизни қидириб топди... Турган гапки, холаваччаларим ҳақида гапиряпман, сабаби, мени ёш бола деб билишар, унинг менда қандай иши бўлиши мумкин? Ниманидир баҳона қилиб мени жўнатиб юборишгач, ўзлари мириқиб гаплашиб олишди, қайтиб келсам Дата кетиб қолган экан. Фақат орадан анча вақт ўтганидан кейин улар нима тўғрида гаплашишганини, Датанинг нима учун яна абрагликка қайтганини билдим. Дата холаваччаларимга: «Қайси йўлдан юриб, каерга яширинаётганинглар билан ишим йўқ. Билишни ҳам истамайман. Агар бирон кор-ҳол юз берса, мендан кўриб юрманглар. Бу гапим эсингларда турсин», дебди.

Мухур тоғидаги ўрмонлар шундай қалинки, юзлаб абраг бемалол яшириниб юриши, умуман, бир-биридан хабар топмаслиги мумкин. Бошқа жойга кетишимизнинг ҳожати йўқ, Дата Туташхиа ҳам ҳеч қаёққа кетмади — қандайдир иши бор экан. Балки бировни кутаётгандир?.. Биз онда-сонда бир-биримизни кўриб қолардик. Шу зайил кунлар ўтаверди.

Агар пайингга тушишган, ҳеч кимнинг қадами етмайдиган жойни топиб олган бўлсанг ҳам, барибир абраглик оғир. Бекорчиликдан торс ёрилиб кетаёй дейсан. Зериканингдан ўзингни қаёққа уришни билмайсан... Шунинг учун баъзан абраг эҳтиётсизлик қилиб қопқонга тушиб қолади. Холаваччаларимнинг ёши катта бўлгани учун унча қийналишмайди. Мен, ёш боламан, қандай қилиб бир жойда тинч ўтираман? У ёқдан-бу ёққа югурганим-югурган, мен кезмаган тоғу тош, айланиб чиқмаган биронта ўрмон қолмади. Ҳар бир дов-дарахт, жарлигу горларни беш қўлдек билиб олдим.

Бу ерда атрофи кирлар билан қуршалган жим-жит яланглик бор эди. Бир пайтлари ялангликда уй бўлиб, унда Буху деган одам яшаган. У тасодифан ақасини ўлдириб кўйган экан. Бу нарса қандай юз берганини ўзи ҳам билмайди. Қамокдан келгач, қишлоққа бормабди, мана шу сокин яланглик кўнглига ўтиришиб, умрининг охиригача шу ерда яшабди. Аллақачон уйдан ном-нишон қолмаган, лекин бу жой ҳамон унинг номи билан Буху яланглиги деб аталади. Сув олислиги учун Буху қудук казиб, атрофини ўраб уйча қурибди: эшиги йўк, сув керак одам бемалол кириб олавераркан. Қудук ҳаддан ташқари чуқур, агар ичига энгашиб бақирсанг, акс садо ҳадеганда эшитилмас экан. Бу ерларга сандирақлаб келиб қолсам, албатта Буху қандай кун кечирганини кўз олдимга келтириб қудук тепасида узоқ ўтириб қолардим. Хаёл суришдан зериксам, қудукқа энгашиб бақираман-да, акс садога қулоқ тутаман. Тайёр эрмак. Лекин мени тоғ-тошдан бемалол изғиб юраверар экан, деб ўйламанг. Акаларим унчалик ўз ҳолимга ташлаб қўйишмайди. Энг яқин қишлоққача ўн беш-йигирма чақирим. Бу томонларга ҳеч ким қадам босмас, жуда осуда жойлар эди. Кузатувчанликни, ҳар бир нарсани илғаб олишни тез ўргандим — ёш боланинг хотираси яхши бўлади. Эзилган ўт-ўланни, синиб тушган шохни, жойидан жилдирилган тошни дарров пайқардим.

Бир куни Буху яланглигига тушиб, ўк етадиган масофада туриб атрофни кўздан кечирдим — ҳеч қандай хавф-хатар сезилмайди, яна ҳам пастроқ тушсам, ёнғоқ тагида биров қаттиқ тикилиб ўтирибди. Милтиғи тўппа-тўғри менга қаратилган. Дарров танидим: бу Дата Туташхиа эди.

— Саломатмисиз, Дата амаки!

— Салом абраг! — чеҳраси очилиб саломимга алик олди у. — Қани, бу ёққа кел-чи, фақат қудуқнинг нарғидан айланиб ўт.

Унинг ёнига келиб ўтирдим, у ёқ-бу ёқдан гаплашдик, у холаваччаларим ҳақида сўраб-суриштирди, шу билан гап-сўзлар тугагандек бўлди.

— Дата амаки, нега қудуқни айланиб ўт, дедингиз? — қизиксиниб сўрадим.

— Уч кундан бери кутиб ўтирибман. Сен қудуққа энгашиб бақирини яхши кўрасан-а?

— Ҳа, яхши кўраман. Нима бўпти?

— Нима бўларди, бундан кейин бу ерга қадам босмайсан, — деди Дата ҳамон қувноқ оҳангда. «У мендан ниманидир яширяпти», дея хаёлимдан ўтказдим.

— Келма десангиз, тамом, кадам босмайман, ҳеч қанака гап бўлиши мумкин эмас, Дата амаки...

— Гап унда эмас. Кулбага киришга кирамиз-а, лекин эҳтиёткорлик керак. Қани, орқамдан юр.

Шундай қилдик. Дата Туташхиа кулбанинг орқа деворига яқин келди. Уйча тарашланган ёғочлардан қурилган — ҳар бирининг узунлиги уч газ, қалинлиги икки энлик, эни бир қарич. Дата тахталарни суриб ичкарига кадам кўйди — мен ҳам ортидан эргашдим. Кудукнинг атрофига бел баробар тош уйиб ташланибди. Биз чўкка тушдик, кўзларимиз қоронғиликка ўрганганда, Дата Туташхиа:

— Точи, тошларнинг орасидаги маузернинг дастасини кўряпсанми? — деб сўради.

— Ҳа, кўряпман.

— У эшикка тўғриланган, тепасига тош бостириб кўйилгани учун дарров кўзга чалинмайди...

Бу нарсани ўйласам ҳалигача баданимдан совуқ тер чиқиб кетади, ўша пайтдаги аҳволимни кўяверасиз: юрагим худди тузоққа тушган қушникидек потирлайди. Буларнинг ўйлаб топган нарчасини қаранг: бўсагани ҳатлаб ўтган одам яна бир кадам ташласа, бас, нақ маузер турган тошнинг олдига бориб қолади. Бўйи қандайлигидан қатъий назар ўк нақ киндигидан бўғзигача тешиб ўтиши аниқ.

— Энди гапимга қулоқ сол! Арконни кўряпсанми? Уни эҳтиётлик билан узиб ташла. Орқа девор томонга ўтиб кес. Борди-ю, ўк отилиб кетса, эшикка тегади, сенга шикаст етказмайди. Кейин тошларни суриб ташлаб, маузерни оласан. Юр энди, кетдик.

Биз ташқарига чиқдик.

— Дата амаки, бу нарса биз учун тайёрлаб кўйилганми?

— Сен учун бўлса керак. Бу нарса тажрибали абрагга мўлжалланмаган. Тажрибали абраг бунақа кимсасиз жойга эшикдан кирмайди. Бу тузоқни кўйган одам сенинг бу ерга тез-тез келишингни, ичкарига ҳадиксирамай киришингни яхши билган.

— Демак, мени ўлдиришмоқчи экан-да?

— Ҳа, шунақа.— Дата Туташхиа бир оз жим туриб, яна гапини давом эттирди.— Точи, ука, эсингда бўлсин, биров сабабсиз урса-ю, сен жавоб қайтармасанг, у бемалол ўз йўлига кетади, кейин қилмишидан афсусланиши аниқ, у ҳеч қачон душманингга айланмайди. Агар уни урсанг, у душманлик қилиши турган гап. Сен бекордан-бекорга урган одамга жавоб қайтарганинг учун абрагга айланиб ўтирибсан. Энди бу одам сенинг душманинг. Ҳокимият

билан қонун ҳам — душман. Маузерли қопқон қаердан пайдо бўлганини ўйлаб кўр, шундагина душманинг кимлигини билиб оласан. Гапимни тушундингми?

— Тушундим, Дата амаки. Энди унинг кимлигини билман.

— Жуда яхши. Парвардигор сенга тинчлик, хотиржамлик ато этиб, хамиша душманларингдан қўлинг баланд келсин. Майли, мен кетдим.

Дата Туташхиа мени бағрига босиб хайрлашгач, ёнбағридан пастга туша бошлади. Тепалик орқасида уни икки киши кутиб турганидан хабари йўқ эди. Холаваччаларим уларни кўришибди. Дата Туташхиа Мухур ўрмонига дўстлари билан кўришгани келган бўлса керак...

— Қаёққа кетяпсиз, Дата амаки? — бу саволим жуда кулгили эди албатта.

— Томорқамни чопишим керак! — деди у.

Кеч кузак эди.

— Ер чопишга топган вақтингизни қарангу, — дея кулдим. Унинг кўнглида қандай нияти борлигини қайдан билибман.

— Ҳозир айни вақти. Менга ажратилган ерни кишинёзин чопиб ағдариш керак.

У пастга тушиб кетаверди.

— Бу кимнинг иши? — деб қичқирдим у узоқлашиб кетгач.

— Ё Ража Сарчимелианинг, ё Поко Качаванинг иши... Улардан бошқа ҳеч кимнинг қўлидан келмайди. Ўша каламушлардан бошқа биров бундай қилмайди. Бу гапларни Максим билан Платонга айтиб берсанг тушунишади.

Энди уларга нима бўлганини айтиб, гапимни тезроқ тугатганим маъкул:

Ража Сарчимелиани йўлда қўлга туширдик. Мен жўхори солинган катта қопқонинг ёнида ўтирдим, Максим билан Платон буталарни паналаб ётишди. Сарчимелиа, болакай қопқонни пойлаб ўтиргандир-да, деган хаёлда мендан хавфсирамай юриб келаверди. Яқин келганда, одамларни тўнаганда нима қилган бўлса, шундай иш тутдик: отдан тушириб, қўлини кўтартирдик, қурол-яроғини тортиб олиб, ўрмонга олиб кирдик. Платон: «Буху яланглигидаги қудуққа сен маузер ўрнатиб қўйган экансан, ўзинг олиб ташла. Нималарни бураб қўйганингни билмаймиз, бизга сув керак, қудуқсиз кунимиз ўтмайди», — деди. У қудуқдан ҳам, маузердан ҳам хабарим йўқ, деб қасам ичди. Биз уни боғлаб, олдимизга солиб ҳайдадик. Бир кеча-кундуз йўл босиб Буху яланглигига олиб келдик.

— Ичкарига кир! — деб буюрди Максим.

У оёғимизга йиқилиб, нималар ваъда қилмади дейсиз. Биз гапимизда туриб олдик. Ярамас, барибир кулбага киришга унамади. Унга раҳмим келиб бир ўк билан миясини чуватиб ташладим.

Орадан икки ҳафта ўтгач, Поко Качавани излаб йўлга чиқдик. Афсус кечикибмиз. Кимдир беш кун аввал уни тинчителиб кетган экан.

ГРАФ СЕГЕДИ

Кўп ўтмай кўрққан нарсамиз тўғри бўлиб чиқди. Навбатдаги ҳисобот хатимизга полковник Сахновнинг ажабланиб ёзган жавобини олдик. У борчалинлик абраг Яҳё Иброҳим ўғлини гумдон қилиш ўрнига сулҳ тузилганидан газабланган эди. У ҳеч қачон бунақа хат ёзган эмасди. Петербургга бориб келган штабс-капитан Нарейко Мушнига айтишича, Сахнов министр билан жандармлар бошлигини Туташхиани ўзи томонга оғдиришга граф Сегеди билан Зарандиа иккаласи халал берди, деб ишонтириб юрганмиш. Шубҳага ўрин қолгани йўқ, бир-биримизнинг пайимизни қирқиш бошланди. Агар Сахновнинг ҳар бир ҳужумига жавобан қарши ҳужум қилаверсак, шубҳали вазият юзага келади: ўзингни оклаш учун битта зарбага қарши битта, кўпига жавобан шунга яраша кўн ҳаракат қилишинг керак, ҳадеб ўзингни оклашга уриндингми, бутунлай бўлмаса-да, ҳар қалай барибир, айбинг борга ўхшаб қолади. Бу нарса полковник учун аини муддао эди, қолаверса, юқори лавозимдаги ҳомийсига, кавказликлар ўз ҳолимга қўймай министрни менга қарши қайраяпти, деб арз-дод қилишига қўл келарди. Унга бундай имкониятни бермаслик, бирон чора кўриш ўрнига биз қачон кўрғонимизнинг кули кўкка созуриларкин, деб қўл ковуштириб ўтирардик.

Сахнов навбатдаги хатларидан бирида мени Мушни Зарандианинг таъсирига берилиб қолганим учунгина тирик юрибди, деб айблайти. Зарандиа эса қариндошлик бурчини нотўғри тушунганидан давлат ва хизмати манфаатларини менсимасликда айбланарди. Худди шу кунларда ўринбо-сарларимдан бири Сахнов министрликнинг фавқулодда кенгашида Сегеди билан Зарандиани ишдан бўшатиш ёки бошқа муассасага ўтказишни талаб қилганини эшитиб қолибди. Фавқулодда кенгаш унинг гапига эътибор ҳам бермабди, лекин Сахнов кўнгилга шубҳа соладиган биринчи уруғни ташлаганидан хурсанд. Кейинчалик уёғи юришиб кетишидан умидвор.

Полковник шошилар, ўзи танлаган усулига мос суръатни бузарди. Бундай ҳовлиқмалик бизнинг муносабатимиздан келиб чиққан — маслаҳатларию койишларига кулоқ солмаслигимиз, «Киликиа»га раҳбарлигини умуман тан олмаслигимиз Сахновни каттиқ ранжитарди. Қилмишларидан озми-кўпми хабардорлигимизни билмаслиги, бизнинг имиллаётганимиз уни ташвишга солмаслиги мумкин эмасди.

Шундан кейин Сахнов тинимсиз хат ёғдириб, Туташхиани тезроқ йўқотишни талаб қилиб, бунинг учун биттагина ўк узиш кифоя эканлигини уқтира бошлади. Министрга биз Туташхиани ўз майлига қўйиб берганимизни батафсил тасвирловчи узундан-узоқ хат топширди.

Туташхиа иккинчи қайта абрагликка кетганидан кейин бир ярим-икки йил ўтгач, Петербургдан Мушни Зарандиани дарҳол ишдан бўшатиш ҳақида жандармлар бошлиғи билан Сахнов имзо чеккан кўрсатма олдим. Унда яна Туташхиани йўқотиш ҳақида топшириқ бажарилмагани, гўё шу пайтгача улар аммавачча бўлишмагандек Зарандиа билан Туташхианинг қариндошлиғи важ қилиб кўрсатилган эди. Хат министрлик канцеляриясининг муҳри босилиб, ички ишлар министрининг розилиғи билан жўнатилганидан далолат берарди. Бу нарса мени хурсанд қилди. Гап шундаки, министрликда чекка ўлкадаги Зарандиа ва унга ўхшаш бир неча киши бебаҳо ходимлардан ҳисобланишарди. Бундан ташқари Зарандиа ҳатто министрининг расмий маслаҳатчиси саналарди. Бир куни суҳбат чоғида министр менга Зарандиа ҳақида: «Бу маҳаллий одам ҳам шайтоннинг малайи, ҳам устози, ҳам домласи», деган эди. Зарандиани сўраб кўп илтимос қилишган, мен кўнмаганимдан кейин тинч қўйишган эди. Сахновдан эса худди ёмон ярадек тезроқ қутулишни исташар, лекин имконини топишолмасди. Мана энди ўлгиси келган эчки қассоб билан ўйнаша бошлабди.

Назаримда, кўпдан бери ҳар хил ҳужжату игволардан усталик билан фойдаланиб, Сахновни Зарандиага қарши каттиқ қайрашар, ундан тезроқ қутилишинг керак, деган фикрга олиб келишарди. Министр билан жандармлар бошлиғи Зарандианинг ишдан бўшатилишига фақатгина Сахновнинг ўзи айбдор бўлиб чиқадиган вазиятни юзага келтиришга мажбур қилишди. Министр ҳам, жандармлар бошлиғи ҳам ғазабланган Зарандиа Сахновни худди хапдоридек ютиб юборишига амин эди.

Гарчанд, менга ҳамма нарса аён бўлса-да, таассуротларимни яна бир қарра текшириб қўйишни лозим топдим. Министр билан бошлиғимга алоҳида-алоҳида махфий телеграмма йўллаб, Зарандиани ишдан бўшатмаслигимни, би-

роқ «Киликиа»дан четлаштириб, бўш турган сиёсий разведка бўлимининг бошлиғи лавозимига ўтказишимни маълум қилдим. Улар эътироз билдиришмагач, ниятимни дарҳол амалга оширдим. Ҳамма идоралар билан келишгандан кейингина қарор чиқарилди...

Бутунлай ниятига етмаган бўлса-да, Сахнов тарисига сизмай кетди. Бу вазиятда мени «шайтоннинг малаин, устози ҳамда домласи» қандай чора-тадбир кўриши кўпроқ қизиқтирарди.

— Мушни, бугунги ишни эртага қўймаслик керак, деган эски одатингиз эсингиздан чиқиб қолмадими? — деб сўрадим бир куни.

— Ҳали вақти-соати етмаган ишга уринма, деган ўғит ҳам бор, граф, — деди у нимага шаъма қилаётганимни сезиб.

Кейинчалик мен бу гапларни кўп эсладим. Бундай иш тутишимнинг сабаби нима? Зарандианинг мартабаси ошиб, Сахнов ҳеч қандай зарар етказолмас, энди собиқ раҳбаридан хавфсирамаса ҳам бўлаверарди.

Менга эса Сахнов майда-чуйда кўнгилхираликдан бошқа ҳеч нарса қилолмаслигини айтиб ўтдим. Бундай вазиятда мен ўз табиатимдан келиб чиқиб ўта сабрли бўлишим керак, Сахновлар биров аралашмаса ҳам ўзини ўзи жувонмарг қилиши аниқ. У ҳолда Зарандиани эҳтиётлашимнинг нима ҳожати бор? Эҳтимол, табиатимда ҳам ўзим тушуниб етмаган бутунлай янги бирон нарса туғилган бўлса ажаб эмас.

У пайтларда ҳали Зарандианинг кўнглида Сахновни йўқотиш режаси тузилмаган, бунга вақти ҳам йўқ эди.

Янги лавозим ўзига яраша ташвишлари — иш шароити билан танишиб, моҳиятини тушуниб етиш, одамларнинг қобилиятини текшириб, жойини алмаштириш, алоқаларни янада кенгайтириб, яна мустаҳкамлаш — унинг вақтини ҳам, куч-қудратини ҳам, бор қобилиятини ҳам бутунлай сўриб олди. Лекин бу асло Зарандиа Сахновни кечириб, эсдан чиқариб юборди, дегани эмас.

Сахновнинг тақдири Зарандиа ҳайратга тушадиган даражада ҳафсала билан ҳужжат тўплаган папкага жо этилган эди.

Ўша пайтда юз берган воқеаларни лўнда қилиб, қисқача айтиб бериш усули бордир, лекин мен унақасини тополмадим. Шу боис бу нарсани одатдаги тарзда баён этавераман, сабаби, айрим воқеалар алоҳида тўхталиб ўтишни тақозо этади. Гап шундаки, сиртдан қараганда бу воқеанинг ичида Сахнов муаммосига ҳамда, умуман, бир-бирига

дахлсиз масалалар борга ўхшаб кўринарди. Бу гап кўзгалган пайтда вақти келиб шарт-шароит ўзгариши, ҳамма нарса худди кўчкидек Сахновнинг устига ёпирилиши ҳамда уни жувонмарг қилиши мумкинлигини ҳеч ким хаёлига ҳам келтирмаган эди. Шундай қилиб мен ҳикоямни бошлайман.

— Спадовский эсингиздами? — деб сўради бир куни Зарандиа. — Тифлистан Владикавказга кўчиб ўтган ҳалиги, ошна-оғайнилари туфайли икки марта бизнинг эътиборимизга чалинган доктор Спадовский бор-ку. Эсингизга тушдими?

— Жуда яхши эсимда.

Зарандиа папкасини очиб, олдимга зич қилиб ёзилган беш варақ қоғоз қўйди.

— У чиқарган варақаларнинг нусхалари.

— Буни қаранг-а.

— Одамни ўйлантириб қўядиган иш.

Мен варақаларни ўқишга киришдим.

Спадовский ҳар хил сиёсий оқимларга жуда ҳам ишқибоз, лекин ҳақиқий зиёли одам. У бирон сиёсий ғоя юзага келар-келмас дарров ихлосмадларидан бирига айланар, аммо бу фикрга содиқ қолишни талаб этиш фойдасиз эди. У чор тузумининг илдизига болта уриб, Россияда янги сиёсий жамият барпо этадиган ҳамма нарса яхши, деган ақида билан яшарди. Шу боис матбуотда мавжуд тузумни ёмонлаб, обрўсини тўкадиган мақолалар чиқариш имкони туғилиб қолса, фойдаланмай қўймасди. У мижозлари, дўстларию таниш-билишлари даврасида чоризмни расвойи раддибало қиладиган гапларни бемалол айтаверарди. Ҳар хил исёнкор шахсларни баҳоли қудрат пул билан таъминлар, лекин маъмурий идоралар унинг устидан жиндий иш кўзгаб, жавобгарликка тортишига сира имкон бермасди. У эҳтиёткор ва анчагина пихини ёрган одам эди. Тифлистан Владикавказга кетишининг сабаби, ўз фаолияти билан жонимизга теккан ва бошига қора кун тушишини сезгач, эси боридан этагини ёпиш ниятида турар жойини ўзгартирган эди.

Бироқ бу нарса унинг маслагию ҳаёт тарзини ўзгартиргани йўқ. Спадовский Владикавказда ҳам худди Тифлиздагидек иш олиб бораверди, у ердаги полиция билан жандармерия бу нарсани дарров сезиб, қаттиққўллик билан назорат ўрнатди, чунки ўша пайтларда Владикавказ мустабидчилик кайфияти кучайган жой эди. Улар бирданига Спадовский ҳақида турли-туман овозалар тарқатиб юборишди, кўп ўтмай мустабидчилик кайфиятидаги Тер казак-

лари орасида Спадовский немисларнинг жосуси экан, деган гап чикди, эркин фикрлайдиган одамларнинг доирасида эса доктор махфий полициянинг айғокчиси эканлиги ҳақида баҳслаша бошлашди. Унинг Владикавказга кўчиб келишини Спадовскийнинг ғаламислиги тўфайли юз берган қандайдир суд жараёнига боғлашарди. Бу гапларнинг ҳаммаси ҳам асоссиз эканини таъкидлаб ўтишим керак. Спадовский шубҳа остида қолиб, ғазабга учраса-да, мутлақо пинагини бузмади. У юз берган вазиятнинг сабабини ўрганиб, тез орада кимлар обрўсини тўкаётганини билиб олди. Кейинчалик махсус комиссия тузилиб, Тердаги овоза тарқатиш тармоғи биронта тўғри иш юритмагани аниқланди. Бу нарсга бошдаёқ Сахновнинг кўрсатмаларига биноан ташкил этилган, ҳаммаси шунчаки эрмакка қилинар, ишга лаёқатсиз одамлар бош бўлгани учун дастлабки қадамларданок чув тушаверишган эди. Бундай вазиятда Спадовскийдек одам учун аниқ маълумот тўплаб, ҳақиқатни билишнинг унчалик қийинчилиги йўқ.

Зарандиа менга берган варақада овоза тарқатиш маҳкамасининг тузилиши тасвирланиб, иш юритиш усули ҳамда разиденту айғокчилар номма-ном санаб чиқилган эди. Унинг назарий қисми бир қанча мисоллар билан асосланган бўлиб: «Мана биз қандай жамиятда яшайпмиз!» деб номланган эди. Варақа қоралайдиган муқаддима билан бошланиб, инқилобий шиорлар билан якунланган, охирида эса ўқувчига: «Софдил одамлар! Чоризмнинг манфур башарасидаги ниқобини йиртиб ташланг! Бу ҳужжатни кўпайтириб, тарқатинг!» дея мурожаат қилинган эди. Варақа муаллифини аниқлаш мушкул бир услубда ёзилган эди.

— Бу нарсани Спадовский ёзганини қаердан биласиз?

— Икки ҳафта олдин Спадовскийнинг ўзи асл нусхасини Тифлисга олиб келиб тарқатиш учун Анна Лукиничка Голяревичга бериб кетди.

— Янглишмасам, Анна Лукинична Голяревич классик гимназияда¹ дарс беради, шекилли?

— Тўпла-тўғри. Бу аёл доктор Спадовский билан ҳам-фикр дўст. У бор-йўғи йигирма нусха кўчирса бўлгани, варақалар олдиндан мўлжаллаб кўйилган кишиларга жўнатилади.

— Ким нусха кўчиради?

— Елизавета Петровна Терехова хоним. Кўлёзма ҳозир у кишида. Қўлимизда кўлёманинг фотонусхаси, дастхат-

¹ Классик гимназия — юнон ва лотин тиллари ўқитиладиган ўрта мактаб.

нинг айнан ўхшашлиги ҳақида экспертиза хулосаси, адреслар рўйхатини бошқа бирталай ҳужжатлар бор.

— Терехова... Бу хоним биз учун нимага керак бўлиб қолгани эсимда йўқ. Янглишмасам, у кишига босмахона ҳарфлари обориб беришлари керак эди-ёв?.. Тўғрими?

— Янглишганингиз йўқ, граф. Сиз айтган ҳалта Анна Голяревичнинг қўлидан ўтиши керак эди, лекин шароит тақозоси билан у бизнинг ихтиёримиздаги жойгача етиб келмади. Бу воқеа тўрт йил олдин юз берган. У пайтда мен ҳали контрразведкада ишлагандим, шундан буён Терехова хонимдан фойдаланганимиз йўқ. Ҳозир мени Спадовскийнинг келиши қизиқтирмапти, Терехова Голяревичнинг дугонаси эканини ўзингиз яхши биласиз...

— Тушунарли, лекин бир нарсага ақлим ҳайрон — сиз нима қилиб бу ишга аралашиб юрибсиз, ахир бу нарсаларнинг бўлимингизга алоқаси йўқ-ку...

— Жаноб олийлари, Терехова менда қолди, бошқа бировнинг қўли остига ўтказишимни ўзи истамасди. Ўзим ҳам бундай қилолмайман, сабаби, бу аёл менга асқотиб турибди, демак, ҳамма ишларни ўзим юритишимга тўғри келади.

— Нима қилмоқчисиз?

— Ҳозирча ҳеч нарса. Воқеаларнинг йўриғига қараб, янги маълумотларни кутишим керак.

— Унгача варақа одамлар орасига тарқалиб кетишидан қўрқмайсизми?

— Сентябргача хотиржам юраверсак бўлади, Терехова варақаларни кўпайтиришга шунча вақт кетади, деб айтган.

— Спадовский-чи?

— Ҳозирча у таракқийпарвар миждларини даволаш билан машғул. Тер округидагиларнинг варақалардан ҳам, биз баъзи бир нарсаларни билишимиздан ҳам хабари йўқ.

Шундай қилиб, ишга киришдик, таомилга биноан Зарандиага бор маълумотларни Тер округига жўнатишни буюришим керак. Лекин менинг бундай ниятим йўқ эди... Ундай қилмадим ҳам.

Тавба, бунга нима учун йўл қўймаганимни ўзим ҳам аниқ билмайман, имиллашимнинг сабабини энди майлимга қарамай кўнглимда юз бераётган ғалаёнлар жараёнига йўяман: кўпдан бери миямга қаттиқ ўрнашиб қолган одатлар бузилиб, маҳв бўлмоқда эди.

Зарандиа кетди, мен худди меҳмондорчиликда тамакидониними, кўзойнагиними ёки хассасиними унутиб қолдирган одамга ўхшардим — чўнтақларимни қовлаштириб, уй ичини айланиб чиқсам ҳам нимами йўқотганимни барибир эслаёлмадим... Сўрамоқчи бўлган нарсам нима ўзи?

Мен бу нарсанинг нималигини ўйлаб топишим керак эди, ниҳоят, эсимга тушди. Зарандиа Спадовскийнинг иши хусусида гапириб: «Одамни ўйлатиб кўядиган иш», деган эди. У нимани кўзда тутганини сўрамаган эканман. Орадан анча вақт ўтгач, Зарандианинг ўзи туфайли менга кўп азоб берган савол яна юзага қалқиб чиқди, бу ҳақда кейинги сафар сўзлаб бераман.

БЕКАР ЖАЙРАНАШВИЛИ

Аста-секин ҳаммаёқни қуршовга олиб, на Кахетияда, на Кизикда кун кўрадиган бирон бурчак қолдиришмади. Ҳар хил овозалар тарқатишди... Эшитсанг, ўзинг кўрқиб кетасан. Бош олиб кетмай иложим йўқ. Панкислик ингуш, деган қоғоз тўғрилаб, Картлига йўл олдим. Картлининг тепа қисмида қалин ўрмонлар бор. Яхши от сотиб олдим-да, шпалга мўлжалланган ёғочларни таший бошладим. У пайтларда Тифлистан Батумигача ётқизилган ҳамма шпаллар эмандан қилинган эди. Бу шпалларнинг ёғочини биз таширдик.

Бир ой ёғоч ташидим, иккинчи, учинчи ойни ҳам ўтказдим. Менинг абрағлигим бировнинг хаёлига ҳам келмайди, маоши ёмон эмас, лекин Бекар Жайранашвили билан кетмон, Бекар Жайранашвили билан судратма арава бир-бирига сира ярашмай турибди. Абрағликка кетганимда ҳали ўн тўққизга ҳам кирмаган эдим. Ўн бир йилдан бери ўрмону дала-тошда кезиб юрибман. Ишга сира бўйним ёр бермайди. Қўлим чиқиб кетган. Шартта қўл силтаб жўнаб қолай дейману... Лекин қаёққа ҳам борардим? Тўсатдан имконият туғилиб қолди-ю, шартта Мегрелияга йўл олдим. Аввал нима бўлганини айтиб берай.

Мен ишлаётган жойда князь Амилахварининг мулки бор эди. Князнинг иш бошқарувчиси Шалибашвилини ҳамма Нико деб атарди. У бир гуржининг бевасига айланишиб қолган дейишади. Бир куни у аёлни Ростомашвилларнинг молхонасига учрашувга чақирибди. Улар пичан устида шунчаки чўзилиб ёки бирон иш билан шуғулланиб ётишган эканми, тўсатдан тиш-тирноғигача қуролланган уч киши бостириб кирибди. Шалибашвилининг оёқ-қўлини чандиб, устунга боғлашибди, аёлни унинг кўз олдида зўрлашибди. Уларнинг бошлиғи: «Мен Дата Туташхиаман. Ўз саргузаштларингни гапираётганимда менинг ишларимни ҳам эсдан чиқарма», дебди. Кейин хайё-хуйт деб жўнаб қолишибди.

Ўша пайтларда Дата Туташхиа ҳеч кимнинг тилидан

тушмасди. Одамларга нон-туз эмас, гап сотишга имкон берсанг бўлгани. Арзимаган гап эшитилса, бас, шунақа қўшиб-чатишадик, эсинг оғиб қолади. Лекин ўзим эшитмай иложим қанча? Мусофир одамман, қаердан келганимни бирон зот билмайди, худа-бехуда кўзга ташланавермайман. Ўтган-кетганнинг ҳар бирига биз Дата Туташхиа билан кўпдан бери оға-инимиз... У умрида бунақа иш қилган эмас, қилмайди ҳам деб кўрай-чи? Ахир у аллақандай суюқоёқ хотин учун Мегрелиядан Картлига келиб эсини ебдими — аёл зотига қирон келгани йўқ-ку, десам? Бу гапни айтганим билан биров ишонармиди? Одамларга ҳар қандай ҳақиқатдан кўра беъмани гап яхши.

Ўйлаб кўрсам, энди кетмасам бўлмас экан. Сафарим қарибди. Бирон ишқал чиқмасин деб ҳар томонлама ўйлаб кўрдим. Қаердан келиб қолди, қаёққа кетди, Шалибашвилининг хонимчаси билан шўхлик қилганларнинг ошналаридан эмасмикин, деб қовлаштиришлари ҳеч гап эмас. Ўзимнинг қилган гуноҳларим каммиди? Горидан полиция бошлиғи, терговчи, битта соқчи келди. Изғиб, ҳаммаёқни тит-пит қилиб ташлашди. Ишчиларни битта-битта чақириб сўроқ қилишди, бизларни Шалибашвили билан маъшуқасига кўрсатиб, ўшалардан эмасми, деб суриштиришди. Яна уни-бунни қовлаштиришди, сўнг мириқиб меҳмон бўлишди-да, жўнаб қолишди. Назаримда улар босқинчиларни астойдил қидиришмагандек туюлди. Бунисини кейинроқ айтиб бераман.

Яна икки ҳафта ҳардамхаёл бўлиб юргач, ҳисоб-китоб қилиб, Хашурига келдим-да, отимни сотдим. Ҳаммомга тушиб, янги энгил-бош кийдим, йўрга от сотиб олдим, бахтимга зўри учраб қолди-да. Ўттиз сўмлик эгарга ўтириб, Сурам тизма тоғидан ошиб ўтдим, икки ҳафтадан кейин Самурзаканого етиб келдим. Нега бу ерга келдинг дейсизми? Датани излаб топишим керак эди. Зарур бўлиб қолса, бир-биримизни қандай топишни келишиб олгандик. Воситачилик қиладиган одам темирчи эди, у бизнинг биродарлигимиздан, ўртамиздаги аҳду паймондан хабардор. Уни роса беш кун кутдим. Назаримда Дата анча қаригандек кўринди, бошида озмунча ташвиши борми — юриш-туриши ўша-ўша.

— Юр, бу жойларни томоша қилиб келасан,— деди Дата.

Унинг ортидан эргашдим, тоғ чўққисига кўтарилдик. Ён-атрофга қарасанг, шундай чиройли жойларга кўзинг тушадик, асти кўяверасан. Айтайлик, Кахетиядан арава ҳайдаб Сигнахига чиқиб борасан. У ердан Алазан водий-

сига қарасанг борми, гўзал манзараларни кўриб, кўзинг қувнаб кетади. Бу жойлардаги улуғворлик худди сени оёк-ости қилиб, юрганингни эзаётгандек: бизга етишишингга йўл бўлсин, болакай, деб устингдан кулаётгандек туюлади. Ана шунда алам қилганидан йиғлаб юборай дейсан. Сен юрагингни эзиб турган гуссадан кутулиш учун хўкизларни ўз майлига ташлаб қўйиб, томоқ кирасан-да, бирданига бор овозинг билан ашула айтиб юборасан. Бу ерларнинг шунақа сеҳри бор. Сенда овоз қаердан пайдо бўлганига ўзинг ҳам хайрон қоласан. Яйраб, гурур билан куйлайсан... Гурия билан Ажаристонда тоғ-тошга, водийларга, денгизу осмонга қарасанг фикрларингда яшин чакнайди, дарҳол эпчил, чакқон бўлиб; ҳаммадан ғолиб чиққинг, бошқаларни қувиб ўтгинг келади. У ерликларнинг ашуласи ҳам такаб-буруна, саркаш. Мегрелия билан Самурзаканода унчалик юқорига чиқишинг шарт эмас, бор-йўғи бирон тепаликка кўтарилсанг, бас, қалбингга шунақа осудалик чўкадики, асти қўяверасан. Ён-верингдагиларни яхши кўргинг, илтифот қилгинг, эркалагинг келади. Ҳатто отдан тушиб, уни бўйнидан кучоклаб миниб озор берганинг, баъзан югуртирганинг учун кечирим сўраб юборай дейсан. Худди тугилиб ўсган гўшангда ўтиргандек аста аллаловчи қўшиқ бошлаб юборасан.

Ҳамма жой гўзалликка бой бўлса-да, ҳар ернинг ўзига хос камчилиги бор. Гурия билан Ажаристонда қонундан қочиб, ўрмонда яшириниб юрган одамни пирали, Мегрелия билан Абхазияда — абраг, Гуржистоннинг бошқа жойларида — кочоклар дейишади. Лекин ҳаммасининг мазмуни бор. Уларни қандай аташингдан қатъий назар — пиралими, абрагми, кочокми — улар ақл, адолат ҳамда ўз меҳнати билан кун кўрадиган одамлар, буларнинг ҳаммаси қахрамонлик, очиғини айтганда, мардликдир. Абраг танлаган жойига қараб жасорат кўрсатади. Шунинг учун ҳам уларга турли хил ном беришган, бўлмаса бир хилда атаб қўя қолишмасмиди? Гапларимни тушунтира оляпманми, йўқми — билмадиму лекин абрагликни бўйнига олган одам учун Гуржистоннинг ҳамма ери яхши, лекин ҳозир Дата кўрсатгандек жойларни топиш қийин.

Биз ўн кунча бирга юрдик, роса ов қилдик, мириқиб гаплашдик. Хонаси келганда Шалибашвили воқеасини гапириб бердим. Дата индамай ўйга чўмди, мен нима қилай, дегандек елкасини қисиб, қўлларини ёзди, кейин икки кунгача бу ҳақда чурқ этиб оғиз очмади. Учинчи кун кийик отдик, мен дарҳол уни нимталашга киришдим, Дата ўт ёкди.

— Менинг зўравонлигим ҳақидаги овоза жуда узоққа кетиб қолибди,— деди дабдурустдан у.

Бу гап икки кундан бери унинг миясидан чикмай қолганини билардим, Дата шунақа одам — энди ўла-ўлгунча бу нарсани унутмаслиги аниқ. Орадан яна икки-уч кун ўтгач у:

— Юр, Бекар оғайни, Шалибашвилини кўриб келайлик,— деб қолди.

Тўғриси айтсам, бу гапни ундан сира кутмаган эдим.

— Бориш керак бўлса бораверамиз,— дедим эс-хушимни йиғиштириб олгач.

У икки кунгача йўқолиб кетди, мен ертўлада кутиб ўтирдим. Бунга менинг ертўламга солиштириб бўлармиди, худди бойларнинг кўшига ўхшайди-ку. Ишбилармон одам дид билан келиштириб қургани, ҳамма нарсага қўнгиладигдек, чиройли қилиб оройиш бергани сезилиб турибди — вақти бемалол-да.

У қайтиб келгандан кейин яна бир кеча тунаб, йўлга тушдик. Имеретияга ўрмон оралаб келдик. Имеретияни овлоқ жойлардан юриб кесиб ўтдик. Картлида бизни биров танимайди — катта кўчалардан бемалол юравердик. Қвишхетига келиб, Гриша Гудадзегга учрашдик. У Датанинг қариндоши эди. Гриша бизни очик чеҳра билан кутиб олди. Отларимиз билан қурол-яроғимизни уникида қолдириб, биттадан чалғи олдик-да, пешин маҳали Хашурига равона бўлдик; мардикорларга ўхшаб кийиниб олганмиз, ёнимизда тўппонча билан юзтадан ўқ бор.

Илгари: «Биродаринг, фалон жойда ишим бор, юр, деса индамай кетавер, то ўзи айтмагунча сўраб-суриштирма», деган гап бор эди. Бу азалий одатга биноан тутунган биродаринг бошига иш тушиб, сенинг қўмагингга муҳтож бўлиб қолгандагина ёрдам сўради. У йўл бошлаб, биринчи ўққа албатта ўз кўксини қалқон қиларди. Мен Шалибашвилини кўргани кетаётганимизни билардим. Биродаримнинг қўнгилида яна қандай нияти борлиги менга қоронғу, лекин сўраганим ҳам йўқ. Ҳар қандай хавф-хатарга Дата ўзини рўпара қилиб, мени авайлаши турган гап. Агар бирга бормасанг хавф-хатарга, таваккал қилганингда суянадиган одамни қаердан топасан?

— Фақат бир нарса эсингда турсин, Дата,— дедим унга,— мени аяб, эҳтиётлашга уринма, унда ака-укачиликка амал қилмаган бўлиб чиқаман... Гапимга тушундингми?

— Назаримда ваҳима қилгудек хавф-хатарнинг ўзи йўқ,— деди Дата ярим чақирим йўл босганимиздан кейин,— Ҳар қим вазиятга қараб иш тутаверади, ука... Кел, яхшиси бундан кейин нима қилишимиз ҳақида фикрлашиб олайлик.

— Нима қилмоқчисан ўзи? Бизга нима керак?

— Нима кераклигини ўзинг кўриб турибсан. Биз ҳақимизда ифво тарқатиб, шалтоққа белаб, бош кўтариб юролмайдиган қилишибди. Сенга Кахетияда кун беришмабди, менинг ҳам ахволим яхши эмас. Ҳатто қадамим етмаган ерда ҳам менинг номимни сотиб ёвузлик, разиллик қилишган. Шалибашвилиникига ўхшаш, ундан ҳам баттар ишларнинг юздан ортигини бизга тўнкаб юришибди. Бу кимнинг иши эканини яхши биламан. Ҳукуматимиз кўп нарсага уриняпти, лекин ёлғиз унинг қўлидан ҳеч нарса келмайди, унинг вазифаси буйруқ бериш, амалга оширишга ишқибозларнинг сон-саногини йўқ. Бундайлар халқнинг орасида худди қўй терисини ёпиниб олган бўрилардек изғиб юришибди. Сен билан менга ёмонлик қилиши мумкин бўлганлар ҳеч нарсадан тойишмайди. Давлат ялтоқиларга таянади, уларсиз куни ўтмайди. Шунинг учун ҳам бу махлуклар кутуриб кетишган — ҳокимият улар томонда, қонун ҳам шуларнинг ёнини олади. Бу малъунларни таг-томири билан йўқотиш бизнинг қўлимиздан келмайди. Лоақал уларнинг қўлини кесиб ташлашга қурбимиз етади.

— Етади!

— Мен ҳам шуни айтяпман. Қўлимдан келганча шундай қияпман. Бу ёққа нимага кетяпмиз, қандай юмушимиз бор, деб сўрамайсанми? Узайиб кетган бу қўлларни уриб синдириш керак, кейин нима бўлишини ҳаётнинг ўзи кўрсатади. Сен ҳам томорқа чопишинга ёки далада ишлашингга тўғри келдими?

— Чопишга чопдим-а, лекин бегона ўт, барибир ўсиб чиқаверар экан.

— Ўсиб чиқса, яна юлиб ташла!

— Нималар деяпсан? Шунча жойни тозалаш иккимизнинг қўлимиздан келармиди?

— Гапинг тўғри, ҳаммаёқни тозалаб чиқолмаймиз, албатта. Лекин аввало, бир марта юлиб ташланган бегона ўтнинг кучи қирқилади. Агар биз шу ишга киришсак, бошқалар ҳам орқамиздан эргашишади. Адолат барибир, тантана қилади, бизга ўхшаганлар аста-секин кўпаяверади, легионга айланганимиздан кейин энг юқорида илдиз отган ёвузликка қўлимиз ҳам, ўқимиз ҳам етиб боради.

— Бўпти, яхшиси, бу ишни нимадан бошлаш ҳақида бош қотирайлик.

— Мен бу ерлик бир одамни танийман... Учига чиққан ўғри, муттахам, етмаган қамоғи қолмаган. Лекин ҳар қандай аблаҳ бошқаларнинг ифлослигига қизиқиб қарайди. Бу нарсани билиб олиб эсида сақлайди: бошига ташвиш

тушса, ўзига ўхшаган ярамасларни ишга солиб, осонгина кутулиб кетади. Мен танийдиган аблаҳнинг оти Дастуридзе Коста. Бу ердаги нопок ишлардан хабардор бўлса керак. Ичида борини суғуриб оламиз-да, кейин шунга қараб иш тутамиз.

— Дастуридзенинг гуноҳи нима?

— Унинг биттагина иши учун сургун қилишмаса ҳам, Александр марказидаги сиёсий маҳбуслар турмасига ўн йилга тиқишади.

— Ундай бўлса ҳеч қаёққа қочиб қутилолмас экан.

То Хашурига боргунча ишни нимадан бошлашни ўйлаб, пишитиб олдик. Дастуридзе темир йўл станциясида ресторан очган экан. Ичкарига олдин мен киришим, Дата чалғиларни олиб очиқ майдондаги сон-саноксиз ўриндиклардан бирида кутиб туриши керак эди. Мен рестораннынг орқасига ўтиб, ошхонасига мўраладим. Рўпарадаги девор тагида ошпаз мудраб ўтирибди. Дераза тагида ўрта яшар аёл тоғорада идиш-товоқ ювяпти. Столда чанахи солиб, духовкага тиқишга тайёрлаб қўйилган ўттизтача тунука идиш турибди. Худди Хашуридаги ҳамма пашша шу ерга йиғилгандек гужғон ўйнарди.

Ошпаз кўзларини зўрга очиб, нимадир демоқчи бўлди-ю, бироқ уddaёлмади. Кейин зўр-базўр:

— Коста, бу ёққа чик, идиш-товоқ пашшага тўлиб кетди,— деди.

— Кетяпман! — деган овоз эшитилди-ю, лекин ҳадеганда Костанинг қораси кўринмади.

Дастуридзе деганлари шу бўлса керак, бу ерда ундан бошқа Коста нима қилсин? У қирқ ёшлар чамасидаги жибилажибонга ўхшаган одам эди.

— Нима бало қилдинг? — деб бақирди у идишларга кўз ташлагач.— Шунча гўшт соласанми? Тоғорани бу ёққа опке.

Тоғорани опкелишнинг хожати йўқ — у олдиндан тайёрлаб қўйилган эди. Дастуридзе столни айланиб юраркан, идишлардан бир бўлакдан гўшт олиб тоғорага ташларди.

— Қанча гўштни увол қилибди-я! — деб гўлдиради у.— Шунча гўштни ким ерди? Мени хонавайрон қилмоқчимисанлар? Уйимни куйдирмоқчимисанлар? Шунчалик ҳам соладими?.. Ким ерди шунча гўштни?..

Идиш-товоқ ювувчи аёл тахсимчаларни арта бошлади. Ошпаз унинг гапларини эшитмаётгандек эснаб турарди. Дастуридзе охирги идишга кўз ташлагач, яна:

— Шунчалик ҳам соладими? — дея бошқатдан дийдиёсини бошлади.— Кабобнинг ўзи-ку! Музга қўй! Уйимни

куйдирмоқчимисанлар? — у анча ховридан тушган, сезишимча, ўзига ёққани учунгина мингирларди. Унинг ортига қайрилиб кетаётганини кўргач, чақирдим:

— Коста, бу ёққа кел, ишим бор.

У дераза олдига келиб, менга бошдан-оёқ разм солди. Кўнглига ўтиришмадимми ё бошқа сабабданми, тескари ўгирилди яна кета бошлади.

— Ановига шўрва қуйиб беринглар,— деди ошпазга.— Кўпроқ. Нон ҳам беринглар.

— Сенда ишим бор! — дея кичқирдим ортидан.— Шўрванга зор эмасман.

У орқасига ўгирилиб, менга узок тўқилди, лекин миқ этмай ичкарига кириб кетди. Ошпаз идишни тўлдириб шўрва сузди-да, нон билан қошиқ олиб келди.

— Бор, хов анови ерга ўтириб ич! — деди у Дата ўтирган ўриндикни кўрсатиб.

Мен овқатга энди кўл узатган ҳам эдимки, жувоннинг овози ҳушимни ўзига келтирди:

— Вой, худойим-эй! Ҳар куни мени хонавайрон қилмоқчимисанлар, деб жайрайди-я. Сен лоақал бир марта увол бўлмайдиган қилиб гўшт сола қолсанг-чи...

— Ўчир-э овозингни! Шундай ҳам қилиб кўрганман... Бултур... Сен бу ерда ишламасанг, қаердан биласан унинг баттол феълени.

— Унда нима қилган?

— Баттар қутуриб кетган.

— Кейин нима қилдинг? Гўштни кўпроқ солдингми?

— Кўпайтирмай иложим қанча эди.

— У-чи?

— Кўшганимни олиб ташлади...— Ошпаз ҳали ҳам кетмай турганимни пайқаб, менга ўгирилди.— Бор, борақол, фақат товоқнинг оёғи чиқиб қолмасин-а, бўлмаса йўқолган идиш-товоқ ҳам менинг бўйнимга ёзилади.

— Биласанми, у ҳаммадан лоақал бир тишлам бўлса-да, гўшт юлиб қолишни мўлжаллайди, ишқилиб, ризки камайса бас,— деди у менинг борлигимни унутиб.— Бу ҳам дард шекилли...

— Бундан нима орттиради?

— Қўй, жим бўл, эй хотин... Айтганим билан барибир, тушунмайсан.

Анойи эмас экан-ку, Дастуридзе деганлари. У билан қандай гаплашишни билолмай бошим қотди. Бирданига тангри дилига инсоф солдими, изига қайтиб, дераза олдига келди: товоққа, қошиқ билан нонга бир қур назар ташлаб, менга юзланди...

— Мени Маймун юборди,— дедим вақтни бой бермай.— Иши бор экан.

Дастуридзенинг қоши чимирилиб, шу қадар ҳайратга тушдики, уни аввалига танисмай қолдим. Бу нусха Дастуридзенинг ўзи бўлса, нима гаплигини дарров тушуниши керак.

— Нима?.. Ким дединг?

— Маймун!

— Бунақа одамни танисайман... танишни ҳам истамайман... Эшитган ҳам эмасман,— деди у жаҳл билан паст овозда.

— Танисайман дегин-а?

— Танисайман, танишни ҳам истамайман! — Коста бу сафар янада секин, лекин овозидан заҳар томиб гапирди.

— Ҳов, Кола,— деди у ошпазга,— товокни олиб кўй, шунга ҳам шўрвами, сатқан овқат кетсин.

— Майли, ўзинг биласан,— дедим.— Фақат бир нарсани айтиб кўяй, Маймун сени анчадан бери танир экан, сурамлик Яшка ҳам салом айтиб юборди.

— Мен ҳеч кимни танисайман. Сен ниманидир адаштириб юборганга ўхшайсан,— дея эшитилар-эшитилмас минғирлади Дастуридзе ва қошиқни олиб, шўрвадан хўплади-да, ошпазга ўдағайлади:— Менга қара, Кола, нега тузни аяйсан? Нима **бало** кўйиб бердинг, қани, туз опке!

— Шўрвага туз солинганини қаердан кўргансан? Туз столда турибди, хоҳлаганингча солиб ичавер. Тузи паст эканми? — дедим қулиб.

— Ювиндингни олиб кет, Коланг уни намақонга айлантириб ўзига хўкна қилсин!.. Қани, ғознинг тезаги, бу ёкка юр, иш бор, деяпман сенга!

— Кетяпман,— дея гўлдиради у эшик томон юраркан.

Дастуридзе судралиб келгунча мен тахталардан бирига ўтирдим. У ёнимга келиб чўкди-да, мени оғиз очгани ҳам кўймай сайраб кетди:

— Нима дейсан? Нега менга ёпишиб олдинг? Қаердан келиб қолдинг ўзи? Нима, мен сенга ёш боламанми?.. Хўп аҳмоғимни топиб олдим, деб ўйлаяпсанми? Нима балоларни алжирайсан... Қанақадир бошида туки йўқ иблис билан адаштириб ҳадеб хиралик қилаверасанми, нима демокчисан асти...

У нафас ростламай, тўхтовсиз гапираверди, ҳатто оғзи кўпириб, нима деяётганини тушуниб бўлмай қолди. Кўзидан довдираётгани сезилмайди, демак, мени синаяпти, қутулиб кетишнинг йўлини изляпти, вайсақилиги чалғитиш учун ўйлаб топилган хийла. У охири нима деяётганини

тушуниб бўлмайдиган даражада алжирай бошлади. Шу пайт елкасида иккита чалғини ташлаган Дата бамайлихотир ёнимизга келди.

— Саломатмисан, Коста! — дейиши билан Дастуридзенинг дами ичига тушиб кетди.— Анчадан бери кўришмабмиз-а, оғайни... Тўрт йил бўлди-ёв?

Дата чалғиларни ерга қўйди-да, сопига суюнганча Дастуридзени кўздан кечирди.

Инжил билан бутни шафе келтириб қасам ичаманки, умримда бунчалик эси оғиб қолган одамни кўрган эмасман.

— Ие... ахир бу Дата-ку! — деди у зўр-базўр.

— Ха, Датаман!

У дам менга, дам Датага кўз югуртираркан, ҳар биримиз ўзимизчами ёки бирга келганмизми, билишга уринарди. Дата Маймунни танимаслигини дарров фаҳмлади, лекин уни мен қаердан билишимга сира ақли бовар қилмасди. Ахир мени биринчи марта кўриб туриши. У бирданига бўшашиб, жимиб қолди, ҳар қанча тиришмасин Маймунга боғлиқ гаплардан қандай хабар топганимизни тушунолмай боши қотди. Вақт ўтказиш учунми ёки бошқа бирон мўлжали бормиди, ишқилиб, чалғиларни томоша қилиб, тиғини кўздан кечира бошлади.

— Гапимга кулоқ солгиси ҳам келмади,— дедим Датага.— Ўзи учун ҳаракат қияпти, деб ўйлади, шекилли. Мен кичкина одамман, ҳеч нарса керак эмас. Ҳатто шўрванинг ҳам хожати йўқ, шунинг учун ичмадим ҳам. Бор-йўғи омонат гапни айтиб қўйгин, деб илтимос қилишганди. Эшитса эшитар, кулоқ солмаса, ўзи билади, сен ишингдан қолма, дейишган. Менга нима, дилим оғриб, бошим оққан томонга кетавераман.

— У нима қилсин, Коста? — деб сўради Дата.— Омонатини айтсинми, ё йўлига кетаверсинми?

Дастуридзе бизга қарамас, ердан кўз узмай ўйга чўмиб ўтирарди.

— Ундай бўлса, гапир! — деди Дата.

— Ростовлик Маймун деган ўғри иккаласи Россиядаги бой бир ибодатхонанинг одамларини ўлдириб, шип-шийдам қилиб кетишган. Сен уни тўрт йил олдин кўрганман дединг-а. Уларнинг иши ўшандаёқ фош бўлди. Дарров изига тушишди, ўзларини ҳам яхши танишарди, тутиб олишларига оз қолганда улар Гуржистонга қараб қочишди. Олтиннинг ўзидан ўн бир қадок — бутлардаги ҳамма тиллаларни, ҳар хил зеб-зийнатларни, занжирларни шилиб олишди, тағин ўн олтита бриллиантни ҳам ўмариб қочиш-

ди. Бриллиантларнинг биттаси олхўрининг данагидек келарди. Майда-чуйдаси йўқ эди. Қанча кумуш, қанча шамдон, ундан ташқари олинган нарсаларни санаб санамоғига етиб бўлмайди. Улар ҳамма нарсани тенг бўлишиб, Хашурига келишди. Коста Маймунни шу ерда қолдириб, ўзи Сурамига йўл олди — шеригига у ёқда бир олибсотар бор деб айтди. Қайтиб келиб, олибсотар ҳамма нарсаларимиз учун ҳар биримизга саккиз юз червондан берар экан, деди. Маймун то харидор топгунингча тутиб олишса, ҳам саккиз юз червондан кўрук қоласан, ҳам ўзингни қамоқда кўрасан, деган ўйга бориб, рози бўлди. Коста туллак нима қилди, деб ўйлайсан? У Сурамида Яшка билан бор будини уч минг червонга сотди-ю, лекин шеригига саккиз юз червон деб айтди. Бундан ташқари то Сурамига етгунча шеригининг олхўри билан ўрик данагидек бриллиантларини ўғирлаб, ютиб юборди. Сурамига келиб қарашса, Маймуннинг бриллиантлари йўқ. У шеригидан гумонсираб, тинтишга тушди: бриллиантлар қорнига кириб кетган бўлса қандай топсин. Турган гапки, жанжал чиқди, муштлашиш, ур-сур бошланди. Коста: «Бриллиантларингни кўрганим йўқ, хоҳласанг менинг улушимдан икки юз олгин-да, қорангни ўчир!» деди. Коста билан сурамилиқ Яшка иккаласи шундай қилиб Маймунни бор-йўғи минг сўм билан жўнатиб юборишди. Коста икки мингга ҳамда бир жуфт бриллиантга эга бўлиб олди. Яшка ҳақида гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ: у камида ўн мингни қўлга киритди.

— Ихм-м, бўшангроқ одам экан,— деди Дата.

— Кимни айтяпсан?

— Оти нима, Маймунмиди, ўшани-да.

— Маймун, қўлга тушадиган бўлиб тургандим, ён беришдан бошқа иложим йўқ эди, деб айтди.

— Унисини эмас, нега тошларини бериб кетганини айтяпман.

— Мен ҳам Маймунга, оғайнийгни ўлдириб, қорнини ёрсанг, бриллиантларинг ошқозониданми, ичагиданми чиқарди, дедим.

— У нима деди?

— Мен у пайтларда ўғри эдим, ўғри одам чўчкага ўхшаб ахлат титмаслиги керак, деди. Топган гапини қара.

— Бошқа бирон нарса ўйлаб топиши мумкин эди-ку.

— Унга шунақа ҳам деб кўрдим, кўнмади... Ҳазм қилгунча кутиб туриши, кейин ахлатини ўзига титтириши, сувдан ўтказдириб, топиб олиши ҳам мумкин эди.

— У нима деди?

— Нима дерди? Дастуридзе, меъдам суст, кабзиятдан қийналиб юраман, кутадиган бўлсанг қўлга тушиб қолишимиз ҳеч гап эмас, бўлмаса-ку, бриллиантларингни олмаганимни, ютиб юбормаганимни кўзинг билан кўрганинг яхши эди, дебди.

— Демак, Коста ҳақ бўлиб чиқибди-да! Олса, олмаса, изига одам тушган!

— Маймуннинг тақдирга тан бермай иложи қанча? Кетар олдидан у Костани ўласи қилиб савалабди-да, ҳаёхуйт деб жўнаб қолибди.

— Сен бу гапларни қаёқдан билдинг?

— Царициндаги қамокдан чиққанимга бир ҳафта бўлгани йўқ. Маймун бутунлай бошқа бир иш бўйича ўша ерда ётибди. У ёқдагилар унинг одам ўлдириб, ибодатхонани шилиб кетганини билишмайди. Маймун муддатим тугаб, бу томонларга кетаётганимни эшитиб, Костага учрашишимни илтимос қилди.

— Нимани илтимос қилди?.. Қанақа Маймун? Данак... бриллиант эмиш... Нима керак ўзи сизларга? — дея яна жаврай бошлади Дастуридзе.

— Маймун нимани илтимос қилди, дейсанми?

Коста фалон жойда яшайди, деди, уни топиб айтгинки... Хуллас, менга адрес берди, шу адресга юз эллик червон жўнатар экансан. Пул жўнатсанг, демак, ҳозир айтадиган гапга ҳам розисан... Гўё гапимни тасдиқлайсан — фамилиянгни ҳам шунақа — Тасдиқбоев деб ёзасан. Пулни жўнатганингдан кейин Царицинга бориб, Маймунни тезроқ чиқариб юбориш учун терговчининг томоғини ёғлайсан, у чикканидан кейин олхўри данагидек бриллиантни берасан, ўрик данагидек келадиганини ўзинг оласан. Майли, у Костага бўла қолсин, деди.

— Жуда кўп топшириқ берворибди-ку у сенга! Борди-ю, Коста рози бўлмаса, Маймун нима қилар экан?

— Қутилиб чиққанимдан кейин болта олиб бораман-да, тухумига қирон келтираман, ўзини бола-чақасига қўшиб тириклай ейман, деди. Бола-чақанг борми ўзи?

— Ҳеч нарсага тушунганим йўқ,— деди Дата.— Аниқроқ гапирсанг-чи.

— Нимасини тушунтирай... Маймун шунақа иш билан қўлга тушганки, йигирма йил сургун тайин бўлиб турибди. Агар Коста айтганини қилмаса, ибодатхонани ўмаршиганини ҳам айтиб бермоқчи. Бунинг унга бир тийинлик фойда, зарари йўғ-а, фақат Костани ёнига тортмоқчи, икковлон зерикмай юришади. Маймун энди ўғри эмас, ҳеч нарсадан тап тортмайдиган одам, бировнинг гапига

кулоқ ҳам солмайди. Бунақа ишларни энди бемалол қилаверади... Ҳалиям тушунмадингми?

Қопқонга тушган шоқолни кўрганман, шу топда Дастуридзе худди шундай йиртқичга ўхшарди. Яна нималарнидир шивирлади, ўзича гўлдиради, кейин бемалол алжирай бошлади:

— Олхўри данагидек бриллиант... ўрик данагидек... бриллиант олхўри данагидек, ўрик данагидек, олхўри... данагидек... ўрик олхўридек бриллиант... ўрик данагидек олхўри, бриллиантдек ўрик... — у ўзини эси паст қилиб кўрсатмоқчи бўлар, жиннисанги гапларни айтсам, ўз холимга кўйишар, деб ўйлаган ёки бошқа бирон нарсани мўлжаллаган эди.

Бунақа вазиятда кишининг эси оғиб қолиши ҳеч гап эмас. Истаган одамни ўтказиб, бошини котир, барибир, ҳеч вақога тушунмайди. Бир қараганда ҳамма нарса тушунарлига ўхшайди-ю, лекин тузукрок ўйлаб кўрсанг ҳеч нарса аниқ эмас. Бунга Дастуридзенинг ақли етиб турарди.

— Маймунга Дастуридзе йўқ экан, бандаликни бажо келтирибди, ўлиб қолибди, десак-чи? — деб қолди Дата. Дастуридзе кулоғини динг қилди.

— Эсинг жойидами? Маймун мени сурамлик Яшкага жўнатади-ку — у на пичоқдан, на сиртмоқдан ҳайиқади, ҳеч нарса айтмайди, қарабсанки, ҳамма иш очилиб кетади.

— Сен... Яшканинг кулоғи остида қолибди... ўлибди де, тамом-вассалом! — дея қичқириб юборди Дастуридзе.

— Уни қара-я... Сени деб Гуржистоннинг ярмини у дунёга жўнатишим керакми? Маймун ишониб бўпти!

— Олхўри данагидек бриллиант... ўрик данагидек бриллиант...

Энди у баъзи нарсаларни англаб етди. Биринчидан — Дата иккаламиз бир одамлигимизни, иккинчидан — тузоғимизга тушганини, Маймуннинг олдидан келганмизми, йўқми, энди қочиб қутилолмаслигини тушунди. Фақат бизга бриллиантлари керакми, ё пулга ҳам рози бўлаверамизми, ёки бошқа ниятимиз борми — билолмай гаранг эди. Эс-хушини йиғиштириб олиш учун яна данаклай бошлади.

— Билишимча сизлар ибодатхонани ўмарган йили Майқонда очингдан ўлай деб турганингда Бжалава жонингга ора кирган, — деди Дата. — Сен унга раҳмат айтиш ўрнига иккита адёлини ўғирлаб қочгансан.

— Йўқ, йўқ, Дата... Худо хайрингни берсин.

— Адёллар йўқолганидан буён роппа-роса тўрт йил

ўтибди. Ўғирламаганман деб жаҳлимни чиқарма. Хафа бўлсам, нима иш билан келганимни эсдан чиқариб, иккита адеъл учун юзтасини ундириб оламан... билиб кўй!

Дастуридзе бирдан ўзига келиб, хўмрайганча шумшайиб ўтириб олди.

— Мен ҳеч қанақа Маймунни ҳам, сурамлик Яшкани ҳам, Бжалавани ҳам танимайман, ибодатхонани ҳам ўмармаганман. Сизларнинг қаердан, нимага келганингларни ҳам билиб турибман. Шунинг учун тўғриси айтиб кўя қолай: сизлардан кўрқмайман, менга ҳеч ким ҳеч нарса қилолмайди, бу ер гаплашадиган жой эмас. Хоҳласанглар, юринглар, ичкарига кирамиз.

— Сен эндигина гимназиядан чиқиб келяпсан, шекилли, а?

— У ростган ҳам гимназияда ўқиган,— деди Дата гапимни тасдиқлаб.

У йўл бошлади, биз ортидан эргашиб, ресторанга кирдик.

У дам мақтанар, дам жиннилик қилар, лекин енгилгани сезилиб турарди. Бу нарса ўзига ҳам аён эди. Бизга кичкинагина хонада дастурхон ёзишди. Уй эгаси худди косагулдек тўрга ўтиб ўтирди.

— Тезроқ овқатни еб, нега келганингларни айтинглар-да, даф бўлинглар! — деди у.

Бечора, энди сурбетликка ўтди. Биз Дата билан кўз уриштириб олдик... Мен ўрнимдан туриб, жағига ўхшатиб мушт солдим у тагидаги курсиси билан ағдарилиб тушди.

— Туриб ўтир!

У ўрнимдан туриб ўтириши билан яна урдим.

— Бор-йўғи нимага келдинглар, деб сўрадим, бошқа нима ёмонлик қилдим? — деди Дастуридзе эҳтиёт шарт тирсаги билан юзини пана қилиб.

Мен яна бир марта мушт тушира туриб:

— Мана шунга келдик,— дедим.— Бундан бошқа нима ишимиз бўлиши мумкин.

— Ҳозир дод соламан...

— Бакиролмайсан,— Дата кўйнидан тўппончасини чиқариб мезбонга кўрсатди-да, яна жойига солиб кўйди.

— Ҳали кўп урасизларми?

— Хушмуомаликни ўргангунингча ураверамиз. Унинг сенга айтадиган баъзи бир гаплари бор экан. Эшит,— дедим Датага ишора қилиб.

— Бу галванинг нима кераги бор эди. Бошдаёқ бўладиган гапни айтмайсизларми? — дея пўнғиллади Дастуридзе.

— Керак эди, амаки, керак эди. Биз ҳақиқатни билмоқчимиз. Лекин сенга ўхшаганларнинг пешонаси ерга тегиб, тупроқни яламагунча рост гапни айтмайди. Коста, адёл ўғриси, огоҳлантириб қўяй, ёлғон гапириб, мени лақиллатишга уринма! Тушунарлими? Энди менга қара, Шалибашвилига хужум қилишганини биласанми?

— Биладан.

— Кимнинг иши бу?

Дастуридзе гужанак бўлиб олди. Билмайман дейишга чоғланди-ю, тилини тишлади.

— Тўғриси айтмай кўрсин-чи! Ким ёлғон гапиришга қўйиб берар экан?

— Қани бўла қол, тезроқ, дадилроқ гапир! — дедим унга далда бериб.

— Табисонашвили билан икки шеригининг иши.

— Нега бундай қилишди?

— Улар Кандурининг одамлари, ўша қайраган.

— Кандури деганинг ким бўлди?

— Кандурини билмайсизларми?

— Йўк.

Дастуридзе гарданини қашиди.

— Айтишга айтаман-а, лекин сизлар менинг кимлигимни унутиб юборишинглар керак. Хўпми? Ниятингиз нималиги менга қоронғи... Менинг майда болаларим бор.

— Бу гапни сир тутамиз, деб тилхат ёзиб берсакмикин-а, Бекар?

— Сабабини айтяпман-ку: ҳаммамиз пул топадиган ишда ишлаймиз. Даромад қилинадиган жойда қонун бузилиши турган гап. У менга тафтиш юборса — нархи ошгани. Ойига уч марталаб тафтиш юборади! Ё кўчада қолишинг, ё айтганини беришинг керак. Албатта берган яхши. Мен унга узатиб тураман, буни ҳамма билади. Шунинг учун ҳеч ким тегмайди.

— Бу ёғи жуда зўр экан-ку!

— Бирга ётганмиз деясан. Сен нега қамалганинг маълум. У-чи?

— Ўғрилиқ қилгани учун, ҳар хил майда-чуйда... майда ўғрилиқ учун қамалган.

— Нима ўғирлаган экан?

— Олдиниға бозорда ўғирлик қилган, қўлиға илинган нарсани ўмарарди, лекин қорни нонга тўймай, бит босиб юрган. Биров уни Бандура, биров Чонгури деб атарди. Қамокда учрашганимизда у уч йилга кесилган экан — қайлиғининг бир парча латтасини ўғирлаб қўлга тушибди.

— Ўз қайлиғини-я?

— Ха. Камоқдан чикқач, Кинцвис монастирига бориб, роҳиб бўлиб олди. Бир неча йил шу алфозда яшади. Кейин йўлини топиб қора либосини оққа алмаштирди-да, Хашурида поплик қила бошлади, кўп ўтмай архиепископ Алексей Опоцкийни экзарх¹ликка кўтаришди... Қолган гаплардан хабаринглар бор.

— Унинг қаерда туришини билсанг керак?

Дастуридзе қўл силтади.

— Унинг қаерда туришини сизлар менга айтиб беринглар. Кўрғонларининг сон-саноғи йўқ. Асосан Хашурида туради. Бугун ибодат қилинадиган кун, кейин диндорларнинг ҳам аллақандай ўзаро йиғилиши бор. Кандурисиз у ёқдагиларнинг ҳам, бу ёқдагиларнинг ҳам куни ўтмайди. Уни Хашуридан излаш керак.

— Энди Кандурими, Бандурими, Чонгурими, Алексей отахонми ёки бошқа баломи, қандай тартиб жорий этганини, нима иш қилишини, кимникига боришини, уникига кимлар келишини айтиб бер...

— Уларнинг қилмайдиган иши йўқ. Ичкиликбозлик, хотинбозлик, қиморбозлик қилишади. Тўғри, бу ишларнинг исини чиқаришмайди, ўзларининг давраси бор. Бегона ёки амали пастроқларни яқинига йўлатишмайди.

— Камоқда ким жонига ора кирган? Қандай кун кечирган? Нима еган?

— Каша еган! У кашани яхши кўради. Овқатланиб бўлганимиздан кейин у идиш-товоқларни йиғиб, қолган-қутганини биттасига сидирарди, кейин ҳаммасини қўли билан яларди. Сарқитни еб бўлганидан кейин идишларни яна бир сидра ялаб чиқарди. Қорни мешдай бўлса ҳам, доим оч эди. Шунинг учун уни камоқда Кашка дейишарди.

— Тушунарли. Шалибашвилини қандай топсак бўлади?

— Шалибашвили Цхрамухада туради.

— Цхрамуханг қаерда?

— Узоқ эмас. Ярим соатлик йўл.

— Биласанми, ҳозир нима иш қиламиз, оғайни? Уччаламиз бирга бориб, ўша Шалибашвилини кўриб келамиз.

— Мен сизлар билан бораманми? — деди Дастуридзе ранги кув оқариб.

— Бирга борасан, Коста, бирга борасан.

— Мен... Мен унинг уйини билмайман. Цхрамухада туришини биламану лекин уйи қаердалигини билмайман.

— Балки Кандуранинг уйини ҳам билмассан?

¹ Э к з а р х — мустақил черков бошлиғи.

— Билмайман... Мен сизларга бир одамни кўшиб берман. У ҳаммасини билади.

Унинг елкасига кўлимни кўйган эдим, овози ўчди.

— Ҳов, менга кара... бу сенга чонахи солинган товоқдаги гўштни олиш эмас!.. Шунақа жўнгина нарсани тушунмаслик учун қанақа эшак бўлиш керак-а! Ҳаётинг бизнинг кўлимизда, то шу ерда эканмиз сени кўздан қочирмаслигимиз керак. Биз қаёққа юрсак, сен ҳам шу ёққа борасан. Ўз ҳолингча юргинг келса — бемалол, фақат гинанг ўзингдан: жонингни суғуриб оламиз, ўлаккага ўхшаб чўзилиб ётасан...

— Кўйсанг-чи, Бекор оғайни. Кўполлик қилишнинг нима кераги бор? Ўлаксанг нимаси... Яхши эмас, ҳечам яхши эмас. Топган гапингни қара-ю. Марҳум дегин, бандаликни бажо келтирган дегин, тилимизда чиройли сўзлар кўп-ку!..

— Худди шунақа, марҳумга, майитга айлантирамиз, лекин тирик ташлаб кетмаймиз — бекорга бошингни балога кўйма. Биздан нима кетди? Қутилиш учун панд беришга уринма — ковоқ қаллангдан, барибир ақл чиқмайди, бекорга данакдай бриллиантдан айрилиб, Сахалиндаги қамокда чириб кетасан. Йўқ, азизим, сенга одамнинг жони ачийди. Тириклай кўйвориб бўладими сени? Нақ ўлимга-я? Бекорларни айтибсан.

Унинг биз билан бирга боришдан ўзга иложи қолмади.

— Шалибашвилида нима ишинглар бор? Балки мен биларман.

— Унинг хонимчасини зўрлаган одам ростдан ҳам ҳамма айбни Дата Туташхиага тўнкаганми, йўқми, билмоқчиман. Бундан бошқа ҳеч нарса керак эмас.

— Рост, ҳақиқатан ҳам ҳамма айбни Датага тўнкаган...

— Жим тур, худо хайрингни бергур. Бировларнинг оғзидан керагидан ортиқ эшитиб билганмиз.

Дастуридзе худди ҳориган эшакдек бўшашиб қолди.

ГРАФ СЕГЕДИ

Ўша пайтларда Кавказда яширин полициянинг бошини қотирган, ҳал этилиши мушкул, йўқотиб бўлмайдиган бир муаммо бор эди. Мен Туркиянинг мусулмонларга, айниқса, доғистонликларга таъсирини, айтмоқчиман. Йигирманчи аср бошларига келиб бу нарса назарий тус олиб, панисломизм деган ном билан яхлит бир таълимотга айланди. Султоннинг жосус ва резидентлари Россия империясининг Кавказдаги манфаатларига путур етказадиган ҳар

қандай ишга дарров аралашишарди. Бу иш жуда катта сарф-харажатни, хусусан, Кавказ шароитида факат тилла ишлатишни тақозо этар, шу боис турклар бу ўлкага олтин олиб ўтишнинг янги-янги йўллариини излашга тўғри келарди.

Даставвал қисқача изоҳ бериб ўтишим лозим. Турклар билан форсларнинг Кавказдаги тоғли халқларни насроний Гуржистонига қарши қайраши император Александр Биринчи ёрлик юборганидан буён узоқ йиллар мобайнида давом этиб келяпти. Гуржилар султоннинг жосусларига қараганда анча омилкор, тиллаларни қўлга киритишга уста эди. Ўн тўққизинчи аср улар учун бекор кетгани йўқ, гуржиларнинг тажрибаларини ўзимизникига қўшдик-да, йигирманчи аср арафаларида Туркиядан Кавказга тилла олиб ўтиладиган йўллариини аниқлаб, хушёрлик билан кузатиб туриш имконига эга бўлдик. Турклар эса янги-янги мушкулотларга дуч келиб қийналишар, баъзан биз ҳам тахмин билан иш юритардик. Бу мусобақада омад гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга кулиб боқарди. Сахнов «Киликиа»га эга чиқиб қолган пайтга келиб, беш йилдан бери туркларнинг қўли баланд келар, айғоқчиларимизнинг маълумотига қараганда уларнинг тилласи тегишли одамларга бориб тегар, лекин қандай йўллар билан, ким орқали етаётгани бизга қоронғи эди. Зарандианинг тахминича (бу ҳақда у ўз ҳисоботларида ҳам, йиғилишларда ҳам кўп гапирган) Кавказда панисломчиларни тилла билан таъминлаб турадиган доимий газначи бор эди. Газначининг чет эл банклардан бирида счёти бўлиб, турклар шу счётга пул ўтказар ва кимга қанча ҳақ тўлаш кераклигини хабар қилишарди. Бу тахминни исботлаш учун ҳамма омилкорлик билан муттасил бош қотирар, бироқ бирон натижа чиқадиганга ўхшамасди. Вақт ўтган сари бу иш янада мушкуллашди, сабаби, Кавказ нефтини қазиб олиш ва қайта ишлаш кўлами ҳам, сармоя ҳам ортди. Оқибатда бирданига бой-бадавлат одамлар кўпайиб кетди, уларнинг қай бири сирли газначилигию қайси бирини кўз остига олиб, қайси бири билан шугулланиш кераклигини қайдан биласан. Бу қадар кенг кўламли назорат олиб боришнинг сира иложи йўқ. Янги усул ўйлаб топмасак, эскича йўл билан ҳеч нарсага эришолмайдиганга ўхшаб қолдик.

Маълумки, ҳар қандай тараққий этган жамиятда ҳақ-ҳуққунинг бир қирраси ҳар қандай жинойатчини жазолаш ҳақидаги қонун унинг айбини топиб, бўйнига қўйилгандан кейингина кучга киришини тақозо этади. Бошқача қилиб айтганда, қидирувчи мазкур жинойтни шу одам қилгани-

га ишонса-да, у киши шу жиноятда қўли борлигини исботловчи рад этиб бўлмайдиган далиллар келтирмагунча ёки бошқа бирон жиноятга дахлдорлиги бўйнига қўйилмагунча дахлсиз юраверади. Бу нарса туркларнинг панисломизм ёки бошқача ном билан ниқобланган ҳамма душманлик фаолиятига тааллуқли эди.

Ислом динига эътиқод қилиш ҳамда Қуръон ўқиш Россия империясида таъқиқланмаган эди. Исломни тарғиб этиб Қуръонда ёзилган ақидаларга динга эътиқод қонунга хилоф иш эмас, имон-эътиқод, динни тарғиб қилишга қарши чора кўрилса, одам ўзини кулгили аҳволга солиб қўйиши мумкин. Биз ислом тарғиботчиларидан фақат бир нарса — мусулмонларни кимнинг қўл остида бирлаштирмоқчисизлар, деб сўрашимиз мумкин, холос. Бу саволга улар: ахир биз Россия империясидан ажралиб чиқишни тарғиб этаётганимиз йўқ-ку, деб жавоб беришади. Лекин ким, қаерда шундай деб гаплашиши мумкин? Шундан кейин сепаратизм¹нинг айрим кўринишларига қарши курашишдан ва қўлга киритган озми-кўпми ютуқларимизга қаноат қилишдан ўзга чорамиз қолмайди.

Ундан кўра биронта қароқчини, йўлтўсарни, давлатга қарши чиққан одамни ёки унга хайрихоҳни топиб жазолаш осонроқ. Бу зиддиятда жиноятчининг қилмиши манаман деб туради, фақат гуноҳқорни топиб, жазолаш керак.

Биз панисломизмга қарши курашни сусайтирмасдик, кўпинча ғалабага ҳам эришардик, лекин аслини олганда майда-чуйда шохларни кесаётганимиз маълум бўлар, ваҳоланки дарахтнинг ўзини қулатиб, тўнкасини кўпориб ташлашни истардик. То панисломизмни озиқлантириб турган воситаларни қирқиб ташламагунимизча мақсадимизга эришолмасдик. Панисломизмга руҳан қарши туриш, диннинг ўзига қарши курашишга насроний черкови бошчилик қиларди. Унинг моддий таъминоти, яъни тилла билан махфий полиция ҳамда жандарм бошқармаси шуғулланарди. Биз катта пул олиб резидентлари билан кўришгани кетаётган бир нечта чопарларни қўлга туширишга муваффақ бўлдик. Биз бу ақчалар нима мақсадда олиб келинаётганини аниқ билардик, бироқ улар пинак бузишмас, ҳаммаша пул ўзимники деб бир хил жавоб беришарди. Бево-сита олди-бердининг устида қўлга туширсак ҳам, барибир, ҳеч нарса қилолмасдик, бири ундан қарз олганман деса, иккинчиси қарзини беряпти, дерди. Биз худди кўзи боғлаб қўйилган отларга ўхшаб битта доира ичида айланиб

¹ Сепаратизм — бўлиниб кетишга интилиш.

юрардик, турклар эса шодлиги ичига сигмай тантана қилишарди.

Бу нарсани баён этишимдан мақсад Мушни Зарандиа Туркиядан келаётган олтинлар билан шугулланишни қандай бошлаганини, унинг тагига етиш учун дастлаб ҳеч қандай далил-исботи бўлмаганини инсофан айтиб ўтиш.

Махкамамдаги бирон кимса бу ишни Зарандиачалик ўрнига қўёлмасди. Янги бўлимга ўтган заҳоти у тилла масаласини бирламчи вазифага айлантирди. Вақт гириллаб ўтар, лекин Зарандиа бирон чора-тадбир топгани сезилмасди. Бир куни ундан туркларга қарши нималар қилаётганини суриштирдим.

— Жаноб олийлари, шунга ўхшаган, ундан ҳам зарур ишларимиз кўплигини яхши биласиз,— деди у.— Назаримда, улар бир-бирига боғлиққа ўхшайди. Мен бу муаммони бирданига ҳал этиб бермасам-да, лоақал уларнинг муштарақлигини аниқлаб берадиган бир усул топмоқчиман. Менга яна озгина вақт беринг, ҳеч бўлмаса бир-бир ярим ой...

Чиндан ҳам бир-бирига боғлиқ ишлар кўп эди. Мана улардан бири.

Ўта муҳим буйруқ ёки маҳвий ишларга оид буйруқларни мен охири ноль билан тугайдиган 70, 120, 410 га ўхшаш рақамлар билан ёзардим. Бундай рақам қўйилган ҳужжат дарҳол жўнатилиши ёки жавоб берилиши керак. Бироқ буйруқ чиқариш бошқа, унга амал қилиш бошқа. Янги иш жойида Зарандиани худди шундай рақам чекилгану лекин бажарилмаган бир нечта буйруқ кутиб турарди. Худди шундай буйруқлардан бири чиқарилишига австро-венгер армиясининг бош штаби Закавказия ҳарбий округидан яширин маълумотлар олиб тургани ҳақида разведкамиз берган хабар сабаб бўлган. Австрияликлар Закавказияда жойлашган артиллерия қисмлари, қурол-яроғларнинг умумий сонини, офицерларнинг хизмат рўyxатини қўлга киритишган эди. Бундан ташқари улар аҳолининг, Закавказияда жойлашган ҳарбий қисмларнинг сиёсий кайфияти ҳақида батафсил маълумотга эга эди. Бундай ҳужжатларни ўзимизнинг округимиздаги кўпгина офицер ва хизматчилар ҳам, қўшниларимиз ҳам бемалол қўлга киритиши мумкин бўлиб, ишимизни баттар мушкуллаштиради. Айбдорнинг изини топиш учун соҳаси яқин бир қанча муассасаларнинг кучини бирлаштириш ҳамда амалий тадбирларнинг бутун бошли системасини ишга солиш керак эди.

Зарандиа олдида кўндаланг бўлиб турган қийинчиликларни билса-да, бу нарса уни қизиқтириб қўйган, бошқа зарур ишлар қатори Австрия айғоқчилиги ҳақидаги ҳужжат билан ҳам шуғуллана бошлаган эди. Унинг кўлида худди Туркия тиллаларидек ноль рақами қўйилган буйруқдан бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Ваҳоланки, бу жуда мушкул иш эди. У аҳолисининг деярли ўндан бир қисми чет эл фуқаросидан иборат шаҳарда туриб, Закавказиянинг бошқа давлатлар ҳамда хорижийлар билан алоқасини синчиклаб ўрганиб чиқиши керак. Менинг буйруғимни бажариш учун бу ишларни сиёсий разведка йўли билан амалга ошириш лозим. Сиртдан қараганда осонга ўхшаб кўринса-да, аслида уддалаб бўлмайдиган иш эди.

Менинг Австриядаги айғоқчиларимизнинг маълум отларига асосланиб чиқарган буйруғимни мавжуд шарт-шароитга қиёслаб чиққач, Зарандиа ўз ишига омилкор, жуда билимдон резидентга дуч келганини, унинг айғочилари анча-мунча нуфузли шахслар билан алоқа қилишини тушуниб етди. Зарандианинг маълумотлар шунчаки иштиёқмандликдан тўпланмаган, деган гапида жон бор, улар Австрияга жўнатилишининг ўзиёқ бу иш ватанпарварликдан қилинмаётганидан далолат берарди. Эҳтимол, биронта сотқин билан харидор ёки маълумот бериб турувчи билан уни кўрқитиб, шунга мажбур қилувчи одам бордир. Кўп ўтмай Зарандиа австрияликлар билган нарсалар турклар билан форсларнинг ҳам кўлига бориб етганини аниқлади. Бу нарса Кавказда уч давлатнинг жосуси борлигидан ёки бир жосус уч томонга баробар ишлаётганидан далолат берарди.

Энди пайига тушиб, ўрганиш керак бўлган одамларни ажратиб оладиган Зарандианинг усули ҳақида тўхталиб ўтай. Унинг усулида айрим ноаниқликлар борлигини сездим, лекин истисноси кўп, сийқаси чиққан йўллардан кўра ҳаммада катта қизиқиш уйғотадиган аниқ усуллар шундоққина кўз олдида турибди-ку.

Зарандиа даставвал артиллерия кўшинлари ҳамда офицерларнинг хизмат рўйхатини бир одам, жамоатчилик билан ҳарбийларнинг сиёсий дунёқараши ҳақидаги маълумотларни бутунлай бошқа одам жўнатган, деган хулосага келди. Зарандианинг ҳақлиги аниқ, чунки бундан кейинги ишларимиз бу фикрнинг тўғрилигига боғлиқ, лекин вазиятнинг бошқача эмас, чиндан ҳам шундайлигига рад этиб бўлмас далил-исбот керак эди. Зарандианинг ҳеч қандай исботи йўқ, у иккита жосус бор, деган таҳмин билан иш юритарди.

Агар исботи талаб қилинмай фақат таклифнинг ўзидан келиб чиқилса ва бу хатти-ҳаракат тўғри деб топилса, иккинчи қадам маъқул. Зарандиа учта рўйхат тузди. Биринчи рўйхатга артиллерия қурооларимизнинг миқдоридан яхши хабардор ҳамда офицерлар билан яқин таниш одамлар киритилган, иккинчисига омманинг сиёсий кайфиятини ақл-заковати билан илғаб олишга қодир кишилар, учинчисига резидентларнинг тахминий номлари ёзилган эди.

Кейин у яна ҳамма юрган синашта йўлдан четга чиқиб, бир қараганда мутлақо ишончсиз ишга қўл урди. У табиатию ҳаёт тарзи ҳамда кўр-кутига қараб бундай иш билан шуғулланиши мумкин бўлмаган одамларни истисно этиб, рўйхатларини қискартириб, тозалади. У дастлабки икки рўйхатдан учинчи рўйхатдаги резидент деб гумон қилинганлар билан алоқаси бор биттадан одамни танлаб олди. Зарандиа ўттизга яқин шундай учлик яратганидан кейин истисно усулига мурожаат қилди ва охиروқибат менинг столимга бор-йўғи олти гуруҳдан иборат рўйхатни келтириб қўйди.

— Энди бу гуруҳларни синчиклаб ўрганиб чиқишимиз керак, жаноб олийлари.

Бу нарса жиддий ишдан кўра енгилтабиат одамнинг майнавозчилигига, шунчаки бир ҳазил ҳам эмас, балки ўзбошимчаликка ўхшарди.

Мен кулиб юбордим, Зарандиа ҳам кулгига қўшилди.

— Нимага куляпсиз, Мушни?

— Хурсанд бўляпман, граф.

— Сизни бунчалик севинтириб юборган нима экан?

— Улар мана бу ерда, — деди у қўлтиғидаги папкаларни уриб қўяркан.

— Кимлар? — унинг бунчалик ўзбилармонлиги гашимни келтира бошлади.

— Жосуслар. Ҳар ҳолда биронтаси қўлга тушди. Бошламасига биттаси ҳам кифоя. Бу ерда йигирма киши ҳақида маълумот тўпланган. Қўлингиз текканда улар билан танишиб чиқсангиз ёмон бўлмасди.

Зарандиа столимга қўйган бир даста папкаларнинг устидагисини олиб очдим. Ҳужжатларнинг ярмини кўздан кечириб улгурмай беихтиёр ўқишдан тўхтадим... Жиноят қидирув маҳкамасининг маълумотлари жуда хайратомуз бўлади. Уларда бизни қизиқтирган одамларнинг фақат салбий хусусиятлари жамланмайди. Йўқ! Бу ҳужжатларда қилган хизматлар, олинган мукофотлар ҳам айtilган.

юксак инсоний ва гражданлик фазилатлар ҳам таъкидлаб ўтилган. Шунга қарамай бундай ҳужжат бирон шахсга қарши қаратилган маълумотлар йиғиндиси — сиз бу кишига ҳар қанча хайрихоҳ бўлманг, барибир, улар билан танишиб чикқач, уни жамият тартибларини бузувчи, ахлоқан бузук, жиноятчи ҳисоблашингиз аниқ. Мен ўз халқи ва жамиятининг фахри ҳисобланган одамлар ҳақида худди шундай маълумотлар билан танишишимга тўғри келган, агар бундай ишларда кўзим пишган одам бўлмаганимда уларни разил ва дордан қочган деб ўйлашим турган гап эди. Мана бу йигирма кишини, бошқа гувоҳларини айтиб ўтирмасданок, бирталай давлатларнинг жосуси ҳисоблаб, давлат жиноятчиси деб ўйлаш мумкин.

— Хўш, нима демокчисиз? — Мен қоғозлардан кўз узиб, Зарандиага тикилдим.

— Ҳозирча ҳеч нарса. Лекин тез орада нимадир бўлади.

— Мана шуларга ишониб айтяпсизми бу гапни? — папкаларга қўлимни қўйиб туриб, Зарандиага тарсаки туширгандек қилиб сўрадим, бироқ унинг юзида ҳеч қандай ўзгариш сезилмади.

— Йўқ, жаноб олийлари, — дея хотиржам жавоб берди у, — ўзим шундай фикрга келдим.

Кейинчалик йигирма кишилик рўйхат неча бор қайта тузилди. Баъзи исмлар бир гуруҳдан иккинчисига ўтказилар, мутлақо янги усуллар юзага келарди. Охири уларнинг икки қисмигина қолди. Тўрт кишидан иборат бир қисми Бакуда яшарди. Улар ҳақидаги ҳамма ҳужжатлар, тайин йўл-йўриқлар билан Баку бўлимига жўнатилди. Бу ишни назорат қилишни Зарандиа муовинига топширган бўлса-да, масъулиятни ўзидан соқит этмай бевосита кузатиб турди. Иккинчи қисмга олти тифлислик киритилган. Зарандиа кўпроқ улардан бир иш чиқишига умид боғларди.

Бу одамлар қуйидагилар:

Полковник Андрей Николаевич Глебич — эллик ёшлардаги Закавказия ҳарбий округининг артиллерия инспектори. Баҳодир келбатли бу одамнинг олти боласи бўлиб, ўзи маишатпараст, ўтакетган киморбоз, латифага ишқибоз, қувноқтабиат, давраларнинг жони-дили эди.

Мотислав Старин-Ковальский — поручик, Глебичнинг адъютанти. Оғзи ботир, масхарабоз, захар, беҳаё, маишатпараст, аёлларга, айниқса, уларнинг ҳамёнига ўч.

Петр Михайлович Кулагин — ёши олтмишдан ошган, ёшлигида диний ўқув юртини тугатгану лекин диндорлик-

дан воз кечиб, газетага ишга кирган, синод¹нинг сиёсий кенгашчиси, Закавказия ҳарбий округи штабининг диний ишлар бўйича маслаҳатчиси, цензуранинг штатсиз ходими, Тифлилдаги бош Ҳарбий черковнинг кўнгиёли бошлиғи. Бефарзанд, камгап, писмиқ одам. Кўнгиёлушига ишқибоз, ёш, гўзал Лариса Кулагина хонимнинг эри.

Ҳожи Саид, ҳужжати бўйича Расулов, тифлислик форслардан. Йирик улгуржи савдогар бўлса-да, шу қадар саводсизки, зўр-базўр кўл кўяди, санокни ҳам тасбеҳ билан эплаштиради. Гилам, кўлда ишлов берилган газламаларни, маҳаллий усталарнинг заргарлик нарсаларини олиб сотади. Унинг даллоллари бу нарсаларни Европа пойтахтларига элтиб, у ердаги ноёб молларга айрибош қилади. Ҳожи Саиднинг ўзи Тифлистан бир қадам четга чиккан эмас. Уйдан мачитга, ҳафтада бир марта ҳаммомга боради. Бошқа ҳеч қаёққа қадам босмайди. Истисно тарзида онда-сонда мадемуазель Жаннет де Ламьеникига ташриф буюради, бировлар буни кўнгиёл яқинлиги деса, бошқа бировлар амалий алоқа ҳисоблаб, уларни шерикчилик қилади, деб ўйлашади. Ҳожи Саид ўз фаолиятини Тифлилдаги ҳаммомларда ходимликдан бошлаган, кейин елкасига хуржун ташлаб ҳаж сафарига отланди, Макка ва Мадинани зиёрат қилиб, анча-мунча қўр-қут билан қайтгач, ҳозирги ишини йўлга қўйиб, бойиб кетди.

Искандар афанди Юнус ўғли ҳожи Саиднинг котиби ва газначиси эди. У Осиёда тижорат ишлари олиб бориладиган деярли ҳамма тилларни билар, Шарқона нуқтаи назар билан қараганда ўта билимдон одам ҳисобланарди. Бу турк бўлиб кетган гуржи. Усмон империясидан ташқари Эрон, Афғонистон, Миср, Москва ва Петербургда ҳам хизмат қилар, ҳамма жойда йирик савдогарларнинг котиби, таржимони ҳамда маслаҳатчиси бўлиб ишларди. Насл-насабининг тайини йўқ, сўққабош бу одам қариган чоғида ҳам бозори касод фоҳишаларга айланишиб юрарди. Мачитга бормас, ичкилик ичмас, бўш вақтини чойхонада ўй суриб ўтказарди. У ҳақда бундан бошқа тузукроқ маълумотга эга эмасдик.

Мадемуазель Жаннет де Ламье ўттиз беш ёшларда эди, у одамнинг суки кирадиган даражада кўзга яқин француз аёл бўлиб, ишқий саргузаштлари билан машҳур эди. Тифлилда унинг француз фирмасига қарашли аёллар ички кийим дўкони бор эди, бу ерлик кибор аёллар шу дўкондан кийим сотиб олишар, қолаверса, мадмуазель

¹ Синод — православ черковининг олий маҳкамаси.

де Ламьедан Парижда расм бўлган янги энгил-бошлар ҳақида ҳаммадан олдин хабар топиш мумкин эди. Хориждаги айғоқчиларимиз унинг бор-йўғидан айрилиб, дайди циркчига айланган дворян оиласида дунёга келганини суриштириб билишди. Ун етти ёшигача у ота-онаси билан тентираб юрган, кейин то йигирма етти ёшигача варьетида рақс тушган, чеварлик қилган, бирданига изсиз йўқолиб, тўрт йилгача ҳеч қандай дарағи чиқмаган, ўттиз ёшида эса қаттагина дўконнинг эгаси сифатида Тифлисда пайдо бўлиб қолган.

Бу маълумотлар Зарандиани шубҳасиз ҳақиқат томон яқинлаштириб келар, жиноятни очадиган калит чўнтагимда деб ҳисобларди. Менга келсак, назаримда, олдинги олтита хужжатга ҳам Зарандиа ажратиб олганлари қатори бемаълал ишонса бўлаверар, улар ҳам бу жиноят ҳақида батафсил маълумот берарди. Ишқилиб, унинг бунчалик ишончига шубҳам бор эди. Агар мен амалга оширилаётган ишнинг муваффақиятига зиғирча шубҳа қилсам, биронта ходимим уни давом эттиришга ҳаққи йўқ эди. Фақат Мушни Зарандиа бундан мустасно: Мен қайта-қайта, ахир унинг ишга муносабати муҳим, натижа эса ҳаракатга яраша бўлади, деб ўйлардим. Одатдагидек бу сафар ҳам у ишга ақл билан, виждонан ёндөшганини кўра-била туриб ташаббусини бўғиш инсофдан эмасдир? Шунинг учун, майли, билганини қилсин, деб қўл силтадим.

БЕКАР ЖАЙРАНАШВИЛИ

Кечки пайт чалғиларимизни елкага ташладик-да, Дастуридзени олдимизга солиб, Цхрамухага қараб йўл олдик. Князь Амилахварнинг иш бошқарувчисига қарашли уй кўрмисизгина: тепада олди айвонли икки хона, пасти эса меҳмонхона ва катта-кичик хужралардан иборат эди. Лекин ҳавас қилса арзийдиган боғи бор экан.

Занжирга солиб қўйилган эшакдай келадиган итнинг кулоғи кесилган, бўйнидаги тасмасига ҳар хил темир-терсак қадаб безатилган эди. У шунақа қаттиқ ақиллай бошладик, назаримда кулоғим том битиб қоладигандек туюлди. Дахлизнинг очик эшигидан барваста, семиз Шалибашвили чиқиб келди. У тўхтамасданок, ҳатто бизга тузукрок разм ҳам солмай дарвозани очиб, ичкарига таклиф қилди.

— Оқшоминг хайрли бўлсин, Нико!

— Худо сизларга тинчлик, хотиржамлик ато этсин! Кираверинглар, кираверинглар, нима қилиб турибсизлар?

— Тўхтаб тур, Нико... Олдин гапимни эшит...— дея Дастуридзе гап бошлаган эди Шалибашвили оғзига урди:

— Кейин, кейин... Марҳамат, ичкарига киринглар! Кира қолсанглар-чи!

Мезбон бизни уйга бошлади.

— Мана бу томондан юринглар, бу ёқдан, ҳа, ҳа, бери-роқдан! Жуда баттол ит, худо кўрсатмасин тагин... Бировларнинг мулкида тентираб юраверганингдан кейин ўзингнинг итинг ҳам бўрига айланиб кетар экан. Менга ҳам даф қилиб қолади, лаънати... берироқдан юринглар, берироқдан! Бу ёққа занжири етмайди. Уйга киринглар. Қани, қани...

Биз меҳмонхонага кирдик.

— Бу уйда доим тинчлик-хотиржамлик, фаровонлик бўлсин,— Дата ўзининг мегрель тилида дуо қилди. Биз ҳам мезбонга яхши тилаклар тиладик.

— Худо сизларга ҳам соғлиқ-саломатлик ато этсин,— деди мезбон.— Сен бу ёққа ўтир. Сизлар эса мана бу ерга. Ўтиринглар, ўтиринглар... Хотин! Меҳмонлар келишди. Эшитдингми? — деди у юқориги қаватга қараб, изига қайтаркан уй бекаси эмас ҳатто биз ҳам зўрға эшитадиган овозда мингирлади:— Тушин пишлоғи билан коқ балиқ эсингдан чиқмасин. Кечаги мол гўштини иситмай бутунлигича опкелавер, ўзимиз бўлақлаймиз... Тандир кабоб қила қол дедим-а! Ажаб бўлди, энди ўзингдан кўр. Кечаги лавашини исит, муздайлигича опкелма тагин, кунингни кўрсатаман-а. Туфлаб қўяман, то тупугим қуригунча ҳамма нарсани ҳозир у нозир қилишинг керак...— Шалибашвили ростдан ҳам ерга туфлади-да, менга ўгирилиб баланд овозда шанғиллади:— Сен хум очишга устага ўхшайсан-а.— У Датага ўгирилди.— Бу ёққа кел-чи...

Дата ўрнидан туриб, унга яқин келди.

— Мана сенга биттанга... Ушласанг-чи... Энди анови икки хумдан бирига ният қилиб ташла. Қайси томони билан тушса, ўшанисини очасан! От, нега имиллайсан?

Дата ният қилиб тангани отди.

— Мана бунисига чиқди, манави хумга!...— Шалибашвили қувониб кетганидан чапак чалиб юборди, ҳатто ўйинга тушиб кетишига сал қолди.

— Бор, қопқоғини оч,— деди у менга,— бор, бор... Ўзиям мусалласнинг хўрози, бундан яхшисини топиб бўп-сизлар.

Мен хумни очдим, Дата Шалибашвилига ҳайрат билан тикилиб ўтирар, у севинчини ичига сиғдиролмасди.

— Дехқон ерга уруғ сочаётган пайтда: мана буниси

паррандаларнинг, буниси етим-есирларнинг, буниси меҳмон-изломнинг ризқи, дейди... Тўғрими? Мен ҳам дехқондай... мен ҳам шундай қилганман. Меҳмонларга атаб уч хум масаллас солганман. Худо ҳақи, ёлғон гапирётганим йўқ. Лекин бу йил яхши йил бўлмади. Меҳмон зотига қирон келганми, нима бало? Биров кадам босмаса-я...

Уй бекаси кириб келди. Патнисда Шалибашвили пичирлаб айтган ҳамма нарса бор эди... ёлғон гапирсам, тил тортмай. ўлай! Дата иккаламиз ўрнимиздан туриб, уй бекасига эгилиб салом бердик. Дастуридзе то мен секингина туртмагунимча кимир этмай ўтираверди. Одамнинг суқи келадиган даражада гўзал аёл экан. Парвардигор Шалибашвилига ҳар томонлама кўнгилдагидек хотин ато этибди. Шунака гўзалки... шунака... Уйда бунчалик чиройли хотини бўла туриб, бу итдан тарқаган ўйнашлариникига чопиб юрганини қаранглар, дея ёмон хаёлларга бордим. Одамзот шундай яратилган экан шекилли: ҳамма нарса камдек, камлик қилаётгандек туюлаверади.

Шалибашвилининг оғзи гапдан бўшамасди:

— Сизлар чақирган пайтда: оллонинг қаҳрига учрадим шекилли, хумлар очилмай туриши яхшилик аломати эмас, деб ўйлаб ўтирган эдим. Худди шу пайтда: Нико, Нико! деган овоз эшитилди. Олло сизлардан раҳматини дариф тутмасин, сизларни бу ёкка йўллаб марҳамат кўрсатганига шукр, ҳозир айни юракнинг чигилини ёзиб, малҳам учун тафтбосди келадиган пайт... Коста, анови шохқадаҳларни узатвор! Хов, ана, турибди-ку... Фақат сув тегизма. Мусаллас билан чаямиз... Мусаллас билан фақат эркак одам чайиши мумкин, бу иш хотин кишининг кўлидан келмайди, ўзинг чайворақол... Қани, тут, қуйиб берай... О-оҳ! Зўр! Бу — сенга, бу — сенга, бу — сенга, буниси — менга... Қани, ўрнимиздан турдик! Тик туриб ичамиз!.. Уч юз олтмиш беш авлиё Георгийларнинг ҳамма куч-қуввати ва омади бизга ёр бўлсин! Ҳаммамизни худо ёрлақасин! Исо алайҳиссаломнинг оналари биби Марям биздан марҳаматини дариф тутмасин! Муқаддас троица¹, тўрттала Инжил ҳамиша ва абадул-абад ҳамроҳимиз бўлсин! Қани ичдик, биродарлар!

Биз шохқадаҳларни бўшатиб, пастак курсиларга ўтирдик.

— Энди манави икки жуфт шохқадаҳларни олайлик! Тўртталови ҳам бир хил!.. Бир жуфт хўкизим бор эди,

¹ Троица — насроний дини таълимотига кўра ота худо, ўғил худо ва муқаддас руҳдан иборат ягона худо. (Тарж.)

бутун Картлида бунақаси топилмасди. Булар ўшаларнинг мугузлари. Бир-бирининг айнан ўзи, тирноқча фарқи йўқ. Хоҳласанглар солиштириб кўрамиз! Коста, қанақа одамларни бошлаб келгансан?.. Ҳеч нарса ейишмаяпти-ку... Манавидан олинглар. Манавидан еб кўринглар. Яхши одамларга ўхшашади. Ўхшашади, деяпман, лекин қандайлигини худонинг ўзи билади...

— Оғиз очгани кўймадинг-ку, — деди Коста. — Дарвозанинг тагидаёқ таништирмоқчи эдим, ўзинг: «Кейин, кейин!» дединг.

— Ростиям шу-да. Шошишнинг нима кераги бор? Биров қувлаяптими? Агар гапиргилари келмаса, ихтиёр ўзларида. Меҳмон атои ҳудо. Энди... биттадан қадаҳ сўзи айтайлик...

— Агар Ростомашвилининг молхонасида бўрибосаринг ёнингда бўлганида Табисонашвили яқинингга йўлолмасди! — дея бир амаллаб гап қўшдим.

— Рост айтасан, ҳеч ким яқин келолмасди... бу ит эмас, иблиснинг ўзгинаси! У Табисонашвили эканини сен қаёқдан билдинг, балки Белтиклапиашвилидир ёки Жиркигледжиашвилидир? Бу нарсани ҳатто ҳукумат билмайди-ю, сен қаёқдан топдинг? Итим ҳақиқатан ҳам зўр, бунақаси отамда ҳам, бувамда ҳам, бувамнинг буvasида ҳам бўлмаган. Табисонашвили ҳақида сенга ким гапирди?

— Манави! — дедим Дастуридзени бармоғим билан нуқиб.

— Ҳа, бу тулки ҳамма нарсани билади. У ўша каллаварам муттахамнинг одами-ку. Илгари биргалашиб майда-чуйда нарсаларни ўғирлашарди, энди ишни катта қилиб юборишган... Тулки! Ўтган куни тулки отишимга сал колди-ю, теккизолмадим... узоқда эди-да, ўзиям.

— Мен айтдимми? Мен айтдим?! Мен ҳеч нарса деганим йўқ!.. Ҳеч нарса билмайман ҳам. Шалибашвилини кига олиб бор, деганинглр учун бошлаб келдим. Сизларга ҳеч нарса деганим йўқ, ҳеч нарса...

— Овозингни ўчир, Коста, худо хайрингни берсин. Жинилик қилма!

Унинг дами ичига тушиб кетди, шу бўйи то бизнинг гапимиз тугагунча чурк этиб оғиз очмади.

— Каллаварам, муттахам ҳақида гапирдинг, ким ўзи у? — деб сўради Дата.

— Кандури... У туфайли бошимга қанчадан-қанча ташвиш тушди, айтиб тугатолмайман. Лекин, мен барибир, гапимдан қайтмайман. Бекорга ён берадиган анойи эмасман. Олдин Гори бозорида ўғирлаб кетган мешларини қайтариб берсин.

— Тўхта, мешларингни ким ўғирлаган? Кандурими?

— Кандури. Энди қорнини қаппайтирганча жубба кийиб, сокол ўстириб, одамларга қандай яшаш кераклигини ўргатмоқчи... Уни қаранглар-а! Мешлар бўм-бўш эди, деб ўйлаяписизларми?! Иккитаси катта, тўрттаси кичикроқ эди. Катталари қўтоснинг терисидан қилинган эди. Бунақа катта мешга қанча мусаллас кетишини биласизларми? Билмайсизларми? Айтиб берардим у лекин ҳозир эсимда йўқ. Ўшандан буён бунақа меш қўлимга тушгани йўқ, шунинг учун эсимдан чиқиб кетибди. Ўғирлаб кетганига ҳам ўн беш йил бўлди. Эсимда турса, сўраб ҳам ўтирмасдим. Қани, шохқадаҳларни узатинглар, узата қолинглар!..

— Улар ҳалиги ифлосликни қилиб кетишаётганда Табисонашвили нима деди? — деб сўради Дата.

— Нима, мен жинниманми? Мени лақиллатиб бўлишибди! Мени майдалаб хинкалнинг қиймасига қўшворишса ҳам Табисонашвилини танийман. Яхшилаб сиқништирган эдим, ўзимча келганим йўқ, буюришди, деб тўғриси айтди. Сотмаслигимни билгани учун ростини айтди, итдан тарқаган. Судга берганимдан нима фойда? Қарға қарғанинг кўзини чўқимаслигини ҳамма билади... Мен коскилик қилиб, ортиқча нарсаларни гапириб юбордим шекилли, нима қилай, бўлган-турганим шу. Сизларнинг нега келганинглари билмайди, деб ўйлаяписизларми? Биз билан уччига чиққан фирибгар, тулки Коста бирга ўтирибди. У ёқда Табисонашвили билан Кандури бор. Табисонашвили: «Мен Дата Туташхиаман. Ўзингнинг ишларинг ҳақида гапирганигда мени ҳам эсдан чиқариб қўйма», деган. Бу гапни ўзим ўйлаб топганманми ёки Табисонашвили айтганини билмоқчимисизлар? Агар у айтган бўлса ким ўргатган? Бундай фармон берган одамнинг кўнглида қандай нияти борлигини, нимани кўзлаганини ким билсин? Ичимда борини тўкиб солдим, мастлик қилиб айтганим йўқ, бу нарса ич-этинглари кемираётгани кўриниб турибди. Мен улардан кўрққан эмасман, кўркмайман ҳам. — Шалибашвили Дастуридзенинг пешонасига чертди. — Шунақа. Фақат мендан яна бирон гап оламиз, деб хомтама бўлманглар. Ана Кандури Хашурида еб-ичиб ётибди, Табисонашвили унинг эшигида пойлоқчилик қиляпти... Бу ёғини қандай хоҳласанглар шундай тушуниб олаверинглар. То у мешларимни қайтариб бермагунча ҳеч нарсага аралашмайман. Қани, энди, бир хурсандчилик қилайлик! Майхўрлик қилганда, меҳмондорчиликда одамлар бир-бирининг отини билиши керак, отини билмай қадах сўзи айтиш мумкин эмас. Сен, гапингга қараганда... — Шалибашвили

ўйланиб қолди,— рачиньяликка ўхшайсан, Симоника бўла қол,— у яна ўйга толди,— мохевеяликсан, Шиола дея қолайлик. Бизни туғиб, от кўйган, оқ сут бериб, яхши-ёмонни ўргатган, уйимизга нон-туз топиб келганлар учун ичайлик, кимки вафот этган бўлса, ётган жойи нурга тўлсин! — Шалибашвили бир кўтаришдаёқ қадахни бўшатди.

Биз яна узоқ ўтирдик. Шалибашвили тўхтовсиз вайсацию, лекин керакли иш тўғрисида лом-мим демади. Биз ҳам илтимос қилганимиз йўқ.

Қадах сўзлари ҳам тугади. Дата соатини чиқариб қаради: вақт ўнга яқинлашиб қолган эди. Биз ўрнимиздан кўзгалдик. Шалибашвили ёввойи буқанинг шохидан қилинган қадахларни олди-да, тўлдириб-узатди. «Бошқа ичолмаймиз,— деди Дата.— Иш билан бир ёққа кетяпмиз». Ичсакмикин, йўқмикин, деб бош котираётганимизни кўрган мезбон олдин ўзининг, кейин бизнинг қадахларимизни бўшатди-қўйди. Коста Дастуридзе ҳам ичмайман деган эди, катта қадахдаги мусалласни шартта ёқасидан куйиб юборди.

Уй эгаси билан хайрлашдик. Дастуридзе уни оғизга олиб бўлмайдиган сўзлар билан сўкарди. Онда-сонда бизни ҳам яниб кўярди. «Уни сўкма, Коста, туппа-тузук, тагин ақлли одам экан», дедик. «Итдан таркаган-ку бу иблис,— дея эътироз билдирди Дастуридзе.— Хонида бургасини тозалаш учун териларни Кура дарёсига ташлашган, оқиб келган пўстакларни кўрган гориликлар терини шилишаётганда гўшти кўп қолган экан, дейишган. Ўшалардан бири Шалибашвилининг буваси. Оти Броцо эди».

— Олишишга унинг юраги ҳам дов беради, кучи ҳам етади, фақат мешларига қараб турганга ўхшамайди,— деди Дата.

— Мешдан бошқа нима бўларди! — деди Дастуридзе ҳиринглаб.— Шалибашвили нега ўч олмаяпти, кўнглида қандай нияти бор, деб ўйлайвериб, Кандурининг мияси говлаб ухлолмай юрибди.

— Сен ўзинг қандай фикрдасан?

— Ким билади... Шалибашвили: «Кўтос билан уришган буқанинг шохи синади», деган мақолни яхши кўради. Кандурига кучи етмаслигини билади. Шунинг учун пайт пойлапти.

— Нимасини пойлайди?

— Кандурининг қоқилишини кутяпти. Шу заҳоти унга ташланади. Шалибашвили ёмонликни эсдан чиқарадиганлардан эмас.

— Туя эшакнинг ҳам юқини кўтаролмайдиган

даражада паст тушмаслиги керак, деган мақол ҳам бор.

— Шалибашвили бу мақолни билмайди, шекилли,— деди Дастуридзе.

— Гап унда эмас,— деди Дата,— ҳечам унда эмас... Энди бизни Табисонашвилининг олдига олиб бор, Коста оғайни. Ҳалиги ифлос гапни тарқатишни унга ким буюрганини билайлик.

— Ким буюрарди? У кимнинг одами бўлса, ўша буюрган-да.

— Шалибашвили Табисонашвили қанақадир эшиқда пойлоқчилик қилади, деди. Бу Кандурининг эшигимми?

— Ҳа, Кандуриникида қоровуллик қилади. Ростдан ҳам худди итга ўхшаб эшигининг тагида ўтиради.

— Юр, биз ҳам ўша эшик тагига борайлик-чи.

Дастуридзе жим қолди, фақат Хашурининг дастлабки уйлари кўрингандагина тилга кирди:

— Нима қилмоқчисизлар?

• — Ҳозирча ўзимиз ҳам билмаймиз. Вазият нимани тақозо этса, шундай иш тутамиз, олдиндан бир нарса деб бўлармиди?

Кандурининг уйига қараб юрдик. Бу Шалибашвилининг бошпанаси эмас, ҳақиқий қаср эди. Мен билган энг бой-бадавлат одамларнинг ҳам бунақа маҳобатли, ҳашаматли уйи бўлмаган. Иморат икки қаватли, бир бурчагида учинчи қават ҳам қад ростлаган эди. Яхшилаб сувалиб, бўялган гишт кўргоннинг ичи боғ. Деворнинг устига уч қават тиканли сим тортилган. Уйнинг иккита юқориги қавати қоронғи, пастиди чироқ ёниб турарди.

Темир дарвоза тақа-тақ беркитилган. Тилла ҳал берилган дарвоза шу қадар баланд ва шунчалар метин-муствакам эдики, ҳар қандай баҳайбат одам ҳам ундан ошиб ўтолмасди. Коста бизни девор ёқалаб бошлаб кетди — бирон жойда эшик ёки одам сиғадиган ёриқ топиш керак эди. Дастуридзе бу ишни астойдил берилиб қилар, мен уни ўйлай-ўйлай тақдирга тан бергандир деган хаёлга бордим, бироқ кўп ўтмай янглишганимни, бундай ҳозиржавобликнинг сабаби нимадалигини тушундим.

Эшикни итариб кўрдик — худди дарвозадек ичкаридан беркитилган, тамбаси қаердаю қандай очиш мумкин, ақл бовар қилмайди.

Бошимиз қотиб қолди. Мен иккита тиргак топиб, Дастуридзенинг елкасига чиқдим, тиконли симларнинг орасини очиб, сирғалиб ўтдим-да, боққа сакраб тушдим. Эшикка катта тамба урилиб, ундан ҳам катта илгак илинган эди.

Илгакни кўтариб, тамбани сурдим-да, Дата билан Костани ичкарига киритиб яна эшикни илгаригидай ёпиб қўйдим.

Биринчи қаватнинг орқа томонидаги иккита кичкинагина деразадан ёруғлик тушиб турарди. Биз яқин келиб, ичкарига мўраладик.

Бу бемалол от чопиб юрса бўладиган хона эди. Бунақасини ҳеч қаерда кўрмаганман. Бир бурчакда хумлар, узум эзадиган асбоб ва ҳар хил қақир-қуқирлар қаторлашиб турарди. Тўрдаги бурчакда баҳайбат камин қад ростлаган — унда икки ўрқачли туяни устидаги юклари билан қўшиб бемалол пиширса бўлади. Каминда катта-катта тўнкалар тутаб, чарсиллаб ёнарди. Уй ўртасида узундан-узун стол, унинг атрофига сон-саноксиз курси қўйилган — камида эликта одамни кутиб олиш мумкин. Бошқа бурчакда тилларанг ҳал берилган мўркони билан ертандир қурилган. Деворларга ҳар хил шакллар чекилган, оқ мрамр билан тедзам тоши қопланган: бу суратларда яланғоч хотинлар, энгил-бошсиз ўғил-қизлар, ҳўкизларнинг калласи, куркагами, бургутгами ўхшаш хурпайган қушлар тасвирланган, хуллас, йўқ нарсанинг ўзи йўқ эди... Бир деворга рангли майда, ялтироқ тошлардан подшои оламнинг сурати ишланган, уларнинг рўпарасидаги деворга аллақандай тошу ойна парчаларидан Исо пайғамбарнинг хочга миҳланган тасвири туширилган. Шифтга беш юз шамли баҳайбат қандил осилган. Девордаги, бурчаклардаги шамдонларнинг ҳад-ҳисоби йўқ — уларни санаб чиқишга вақтимиз бўптими? Камин олдига ўймакор стол қўйилган. Товоқ, таҳсимча, лагану хумгача кумушдан. Стол атрофида жуббасиз икки поп ўтирар, уларнинг рўпарасида қизил чопон кийган, узун соқолли киши шеру йўлбарс терилари устида чўзилиб ётарди. Терилар кресломи ёки катми, ишқилиб, ётиладиган бир нарсанинг устига ташлаб қўйилган. Катнинг бир учи каминга тиралган, бу қурилмани нима ушлаб турганини билиш маҳол. Кандури ётган катнинг икки томонига шифтдан иккита лампа ҳам туширилган — бирининг шишаси сарик, иккинчиси кўк. Қизил чопондаги одам бир томондан қизғиш-сарик, иккинчи томондан қўкиш қизил бўлиб кўринарди.

Ишонсанглар мен ухляяпману бу нарсаларни тушимда кўряпман, деб ўйладим. Коста қизил чопонли киши Кандури деб шивирлади. Табисонашвили кўринмасди. Коста, у айвоннинг эшигида ўтиргандир ёки кўча эшик олдида мудраётгандир, деди.

Дата уйни ўнг томондан, Дастуридзе иккаламиз чап томондан айланиб ўтдик. Табисонашвили айвонда ўтирган

экан. Зим-зиё тун эди, тамаки тутатаётгани учун уни кўриб колдик. Ўнг томонда Датанинг шарпаси кўринди — у деворни паналаб борарди. Табисонашвили биз томонга ўгирилиб, узоқ тикилди, биз ер бағирлаб ётиб олдик, қолаверса, бунақа қоронгида бирон нарсани илғаш мумкин эмас. Мен чапак чалдим. Табисонашвили ўрнидан туриб, овоз чиққан томонга шошилмай юриб кела бошлади: иккала кўлида биттадан маузер, оғзида тамаки. Жуда ҳам баҳайбат эди, хумпар. Худди қутирган айикка ўхшайди. Орқасидан Дата пусиб келяпти. Етиб олгач, тўппончани бўғзига тиради-да, секингина:

— Куролингни ташла! — деб буюрди.

Олдинига Табисонашвилининг оғзидан тамакиси, кейин кўлидан маузерлари тушиб кетди. Маузерлар тахталарга тарақлаб урилди. Мен келиб уларни олдим-да, Табисонашвилини яхшилаб тинтиб чиқдим, ёнида ханжардан бўлак ҳеч нарса топилмади. Уни боғ ичкарасига ҳайдаб бордик-да, бир четга ўтказдик.

— Нега ит бокмагансизлар?.. Тушир кўлингни, тушир!

Табисонашвили худди бошига чўкмор билан уришгандек оғзини ҳам очолмасди, маузер билан қовурғасини сийпалаб кўйишга тўғри келди — сал-пал эс-хушини йиғиштириб олди.

— Акилласа овозларни эшитолмай қоламан... Сизлар... мени нима қиласизлар? Ўлдирасизларми ё...

— Секинроқ!

— Ўз ҳамтовоқларинг билан Шалибашвилиникига бос-тириб кириб, хонимчасини зўрлаганда нега Дата Туташ-хиаман дединг?

— Ўлдирмасанглар айтаман.

— Ўлдирсак айтмайсан, албатта. Сен айтавер, ўлдириш керакми йўқлигини кейин ўйлашиб кўрамыз.

— Кандури шундай деб буюрган...

— Шу гапингни унинг олдида ҳам тасдиқлайсанми?

— Агар ўлдирмасанглар, албатта тасдиқлайман.

— Тасдиқласанг балки ўлдирмасмиз.

Дастуридзе кўлини кўтариб, нимадир демоқчи бўлди.

— Кандурининг бармоғидаги катта кўзли узукни кўрганмисан?

— Кўрганман.

— Катта бриллиант кўзли узук-а?

— Катта тоши бор, нима деб аталишини билмайман.

— Тоши шишага ўхшайдими?

— Ҳа, шишага ўхшайди, ялтираши ҳам ўхшайди.

— Ҳозир ҳам тақиб юрибдимми?

— Шу бугун кўрдим.

— Ўрикнинг данагидай келадими?

— Келади.

Дастуридзе қувонганидан чапак чалиб юборди. Жимликда чапак овози худди ўқ овозидек жаранглаб эшитилди. Мен унинг юзини силаб қўйишимга тўғри келди, яна сукунат чўмди.

— Арқон топиладими? — деб сўрадим Табисонашвилидан.

— Арқонми?.. Арқон, арқон, арқон... Албатта топилади! Учиш учун нокка арқон солинган, роса пишиқ ўзиям? Мен дарров арқонни кесиб келдим.

— Тўрт оёклаб тур!

Табисонашвили қаршилик кўрсатмади. Унинг оёқ-қўлини боғладим. У эмаклаб юриши мумкин эди-ю, лекин ўрнидан туролмас, бошқа бироқ хатти-ҳаракат қилолмасди. Алазанида эшакларни шунақа тушовлардик.

— Олдинга тушиб, бизни уйга бошлаб кир!

Табисонашвили тўрт оёклаб юрди, биз орқасидан эргашдик. У йўлакнинг эшигини очди, лип этиб ичкарига кирдик, меҳмонхона эшигини очди, биз ҳам орқасидан юрдик. Бир тепган эдим, Табисонашвили уй ўртасига бориб турди.

Хонадагилар оғзини очганча бақрайиб қолишди, биз ҳам улардан кўз узмасдик. Қарасам, Дастуридзе йўк. У ёқ-бу ёққа алангладим — эшикнинг орқасига ўтиб, ёриқдан мўралаб турибди.

— Сана, сана... пул ҳисоб-китобни яхши кўради! — деди кимдир.

Яна ким бўлиши мумкин? Қарасам, қатта олтин қасасга солиб қўйилган тўти бор экан. Жуда ҳам чиройли экан, лаънати! Чидаб туролмай яқинига келиб, томоша қилдим. Табисонашвили уй ўртасида эмаклаганча худди қари одек қалласини осилтириб турарди...

— Йўқолларинг! — деб бақирди попларнинг семизроғи. Оғзидан тупуги сачраб кетди.

† Полицияни чақиринглар, полицияни! — деб кичқирди иккинчиси.

Биринчи бўлиб Дата гап бошлайдиган бўлган, биз умуман оғиз очмасликка, ҳеч нарсага жавоб бермасликка келишган эдик. Мен уй ичини айланиб, ҳамма нарсани кўздан кечиришим. Дата улардан кўз узмай қараб туриши керак эди. Мен тўтинни қўйиб тўғри хумлар турган томонга юрдим, кейин тандирни томоша қилдим, худди

бу ерда мендан бошқа ҳеч ким йўқдек бемалол юрардим.

— Йўқолларинг! — дея яна бақирди семиз поп.

— Полицияни чақиринглар, полицияни! — деди яна иккинчиси.

— Сана, сана... Пул ҳисоб-китобни яхши кўради!..

Камаримизда маузер, қўлимизда тўппонча билан қайси аҳмоқ жўнаб қоларкин? Полицияни чақирадиган марднинг ўзи қани? Табисонашвили чақирадими? Агар уни қўйиб юборсак тўрт оёқлаб эрталабгача ҳам полицияга етиб боролмайди.

Мен айланиб юриб, камин олдига келдим. Руҳонийларни тинтиб, биронта қурол тополмадим. Кандурининг қўнжидан ханжардан ясалган катта пичоқ чиқди. Яхши пичоқ экан, ўн йилгача кунимга яради. Унинг қўлини кўздан кечиргач, Кандури ниманинг устида ётганини билмоқчи бўлиб энгашдим. Шеру йўлбарсларининг терисини кўтариб қарасам... Териларнинг тагида нимадир тўлдирилиб, оғзи тикилган катта-катта қоғлар бор эди. Терилар уларни кўздан пана қилиб турган экан.

Мен Кандурининг пичоғи билан қоғлардан бирини ёриб ташладим: шовуллаб гуруч тўкилди. Иккинчисини ёрдим — ичи тўла буғдой экан, учинчисидан гречка тўкилди. Тўппончамни қўлтиғимга кистирдим-да, донлардан бир сикимдан олиб Датанинг олдига келдим.

— Уларга оллонинг каломи билан мурожаат қил: «Инсонга олдин сўз ато этилган ва шу калом орқали у яратувчисига мурожаат қилган, чунки сўзнинг ўзи илоҳ эди», — деди Кандури ҳамшишаларига.

Отам пономарь¹ эди, болалигимда мени диний мактабга ўқишга берган. Ўша пайтда ўқиганларимдан баъзи бир нарсалар эсимда қолган, ҳозир ёдимга тушди.

То мен Датанинг олдига етиб боргунимча руҳонийлардан бири: «... одам фақат нафсини қондириш учунгина яшамайди», деди, иккинчиси: «Баданга ёпинчиқ бўлса бас, қалбга руҳий озуқа керак», дея қўшимча қилди.

Мен қўлимни очиб Датага:

— Бошқа қоғларда гречиха ҳам бор экан... — дедим.

Дата бармоқларим орасидан доннинг шовуллаб тўкилишига қараб турди-турди-да, бирдан ранги ўзгарди, бўғзидан хириллашга ўхшаш хўрсиниқ отилиб чиқиб, кафти билан юзини тўсди.

¹ Пономарь — православ черковида паст унволи руҳоний.

Рухонийлар бири олиб, бири қўйиб Инжил оятларини мингирлаб ўқишарди.

Дастуридзе жойидан жилмай турар, Кандурининг қўлини кўздан кечирганимни кўрган бўлса-да, узукни олган, олмаганимни билолмай қолди. Датанинг олдига келиб кафтимни очганимда у ўзининг тулки табиатидан келиб чиқиб, Кандуридан тортиб олган узукни кўрсатяпти, деб ўйлади. Чидаб туролмай ичкарига отилиб кирди-да, бизнинг ёнимизга келиб:

— Нима... нима... нима у? — деди ҳовлиқиб.— Узукми?.. Узукми? А? Узук қани?

— Турган жойида турибди.

— Кимирлама, Коста! — деди Дата пичирлаб.— Сизларнинг раҳнамонгиз мана шу ноз-неъматлар солинган копларга кўмилган.

Дастуридзенинг кўзлари ола-кула бўлиб, ёрмага тикилди.

— Ахир у кашани яхши кўрарди-да... «Кашка» деб бекорга аташмаган-да.

Дастуридзе яна чапак чалишга шайланди-ю, бироқ тумшугига тушириб қолишимдан кўриқиб юзини пана қилди.

Рухонийлар чакаги тинмай бир нарсаларни ўқишар, Табисонашвили эса худди ҳориган отдек уларнинг гапларига жимгина кулоқ соларди.

Дата камин олдидаги столга ўтирди. Коста иккаламиз унинг ёнига келиб турдик.

— Ўтиринглар! — Дата маузернинг дастаси билан столни урди.

Иккала рухоний шу захоти ерга чўкди.

— Табисонашвили, бу ёққа кел!

Кандурининг кўриқчиси унинг олдига келди.

— Хўжайининг Шалибашвилининг ўйнашини зўрлагани юбораётганда нима деб гап ўргатди?

Кандурининг ранги кўкариб, Датага кўз ташлади. Табисонашвили бўлган гапни оқизмай-тоқизмай айтиб берди.

— Нега Дата Туташхиага тўнкашни буюрди?

Мен оғиз очиб улгурмай Дастуридзе Кандурига ташланиб, узукка ёпишди. Олишув бошланиб кетди, гоҳ униси, гоҳ буниси бир-бирини пийпаларди... Семиз рухоний ўрнидан туриб қироат билан гап бошлади:

— Харис бўлманг, орттиринган давлат инсон ҳаётини сақлаб кололмайди...

Ниҳоят, Кандури қўлини тортиб олди, Дастуридзенинг жагига ўхшатиб туширди-да, орқасига бир тепиб, худди мушукдек учуриб юборди.

- Ўтир жойингга! — дея дағдаға қилдим попга.
 У чўқинишини қўймай жойига чўкди.
- Мен сенга нима деган эдим, Коста? — деди Дата ва Кандурига юзланди:— Тўғрисини айт, бўлмаса бугунок смола қайнаб турган дошқозонга тушасан! Юз йилгача чиқолмай ётасан!
- Аждаҳонинг домига... аждаҳонинг домига... аждаҳонинг домига,— дея қичқирди тўти жимликни бузиб.
- Агар сен Туташхиа бўлсанг... сенинг номинг билан жуда кўп ёмонликлар қилиняпти. Ўзинг ҳам қолишмайсан... Бунга ҳеч ким шубҳа қилмаслиги учун сенинг номингни сотишни буюрдим.
- Яна-чи?
- Бошқа сабаби йўқ.
- Жиннилик қилма, Кандури! Менинг номимдан фойдаланишни буюрган одамнинг оти билан амалини айт!
- Ҳеч ким буюргани йўқ!
- Уч-тўртта ўқ кетма-кет чийиллаб учди. Ўқ тешган терилар тутаб, куюнди иси анқиди.
- Кандури кўкраги, қорни, бошини ушлаб кўрди.
- Экзархнинг ноибларидан бири буюрган! Унга ким тайинлаганини билмайман, ўлай агар!
- Билмайман дейсанми?
- Худо урсин!
- Қани, ўрнингдан тур!
- Кандури ўрнидан кўзгалди.
- Тандирнинг олдига бор!
- Кандури оёқларини зўр-баъзўр судраб босарди. Руҳонийлар оҳ-воҳ қилиб, чўқина бошлашди.
- Кандури тандир олдига етиб келди.
- Менга орқангни ўгириб тур!
- У орқасини ўгирди.
- Унинг оти нима, нима иш қилади?
- Билмайман, ростдан ҳам билмайман.
- Мен уни нишонга олдим. Аслида нишонга олганим йўқ, албатта, кўрқитиш учун шундай қилиб, тепкини босдим.
- Эсингга тушдимми?
- Унга ким буюрганини билмайман, деяпман-ку!
- Мен яна бир неча марта ўқ уздим ва оқибат биз ўйлагандек бўлиб чиқди: Кандури томоғини ушлаганча тандирга йиқилди.
- Уни ўлдирмоқчи эмасдик. Ўқ ҳатто бирон жойини шилиб ўтгани ҳам йўқ, бу туллак ўзини ўлганга солиб, тандир ичига кулаб тушишини билардик.

Орага сукунат чўкиб, ҳатто Табисонашвилининг қорни қулдирагани баралла эшитилди. Рухонийлар жойидан жи-лишмади, Табисонашвилининг оғзи қурқ товуқ бемалол кириб ётса бўладиган даражада очилиб қолди.

Дастуридзе афтидан узукни тортиб олиш ниятида яна Кандурига ташланди, бироқ мўлжаллаган жойига етиб боролмади.

— От! — деди Дата. — Уни ҳам ўша ерга тикиб қўя қолайлик!

Тепкини босдим. Дастуридзе изига қайтиб, яна ол-динги жойига бориб турди.

Ҳамма тинчиб қолди.

Дата каминда турган Инжилни олиб семиз рухонийга узатди.

— Қаттиқроқ ўқи! Луканинг ўн биринчи сурасидан эллик иккинчи оятини ўқиб, шеригинга бер,— деди Дата иккинчи рухонийга ишора қилиб.— У ҳам тушунарли қи-либ, баландроқ овозда ўқисин!

Рухоний қайта-қайта томоқ кирди, унинг китоб тутиб турган қўли титрарди.

— Дунёни англаш калитини қўлга киритиб, ўзи ҳам бу ўғитларга амал қилмаган, бошқаларга ҳам йўл бер-маган қонунчиларнинг ҳолига вой.

Иккинчи рухоний унинг гапларини такрорлади.

Дата Инжилни ёпиб, жойига қўйди.

— Энди оллонинг даргоҳига бориб етган гуноҳкор бан-дани дафн этайлик! — деди Дата.

Биз бунақа нарса тўғрисида гаплашмаганмиз, унинг нима қилмоқчилиги менга қоронғи эди.

— Териларни олиб ташланглар! — деб буюрди Дата рухонийларга.

Улар териларни бирин-кетин олиб бир четга ташлашди.

Ёрма ўн икки қоп экан.

— Бу қопларни обориб, мархумнинг устига тўқинг-лар!

Рухонийлар инқиллаб-синқиллаб қоплардан бирини зўрға тандир олдига олиб келишди. Мен қопни ёриб таш-ладим, рухонийлар баъзур кўтариб, Кандурининг устига ағдаришди. Унда гречиҳа бор экан.

— Ҳамма қопларни тўқинглар! Тезроқ қимирланглар! Кучингларни қаёққа қўйишни билмай юрибсизлар! Тезроқ, қимирланглар!

Саккизинчи қопни бўшатишганда Дастуридзе чидаб туролмай сакраб ўрнидан турди-да, тандирга сакраб тушди. Бақир-чақир-қасир-қусир бўлиб кетди... Дастуридзе

худди кушхонага олиб кетилаётган букадек бўкириб юборди:

— Йўқ... Узук йўқ!.. Данакдек бриллиант йўқ!.. Олхўри данагидек бриллиант... Катта бриллиантни ҳокимга, кичигини экзархга бераман деган эди! Ўзига олибди, ярамас... Ўзи тақиб юрибди. Қўлида узук борлигини кўрдинглар-ку. Энди йўқ! Қаёққа кетди? Ким олди? Ўрик данагидек бриллиант... олхўри данагидек...

Руҳонийлар пишилла-пишилла қопларни ташишар, опкелиб тандирга тўкишарди. Тандир ичидан Дастуридзенинг: «ўрик данагидек... олхўри данагидек», деган хитоби эшитилиб турарди.

Кандури тандирга кулаган захоти узукни бирон жойига тиқиб юборганга ўхшайди. Дастуридзе ёпишишини у яхши биларди. Руҳонийлар сўнгги қопни опкелиб ағда-ришди.

Биз ташқарига чиқиб, Қвишхетига йўл олдик.

Агар Дата бўлмаганда бриллиантларни албатта тортиб олардим. «Ўғрининг нарсасини ўғирлаш — савоб», деган гапни биз ўйлаб топган эмасмиз.

ГРАФ СЕГЕДИ

Юқорида айтиб ўтганимдек Зарандианинг рўйхатида Ҳожи Саиднинг номи биринчилар қатори зикр этилган. Зарандиа панисломчиларнинг газначиси Ҳожи Саид деб ҳисоблар, бироқ ашъёвий далили йўқ, умуман, бирон далил-исботга эга эмасди. Зарандиа ишни Искандар афанди Юнус ўглини кузатишдан бошлади. Очигини айтсам, менга ҳам, муовинларимга ҳам Искандар афанди ҳаммадан кўра шубҳали одамга ўхшаб туюларди. Шу боис Зарандиа Ҳожи Саиднинг фаолиятини аниқлашда ундан фойдаланишга қасд қилди. Бунинг учун Искандар афанди билан яқинлашиб, ишга ёллаш керак эди. Зарандиа уни узоқ кузатиб, керакли маълумотларга эга бўлгач, бир куни чойхонага кирди-да, ёнига келиб ўтирди.

— Кунингиз хайрли бўлсин, Искандар афандим! Мени танияпсизми?

У Зарандиани синчиклаб кўздан кечирди.

— Менимча сиз Оттеннинг дорихонасида ишласангиз керак... Ха, ха, Солола кўчасидага Оттеннинг дорихонасида... Кечирасиз, янглишганим йўқми? Сизни қаердадир кўргандайман, лекин нима иш қилишингизни аниқ эслол-маяпман, йўқ...

Зарандиа унга ташриф қоғозини узатди.

— Бу ерда ҳали менинг сиёсий разведка бошлиғи эканим ёзилмаган.

Ташриф қоғозини кўздан кечираётганида турклашиб кетган гуржининг юзида билинар-билинемас табассум ўйнаб турди.

Зарандиа гапига диққат билан қулоқ солишни илтимос қилиб, нимага келганини, Ҳожи Саиднинг котиби ва ғазначисидан нима истагини шартта айтиб қўя қолди. Шунингдек, у махфий полиция раҳбарлари Искандар афанди Юнус ўғли туркларнинг резиденти эканига қатъий ишонишади, бироқ Зарандиа бу фикрни хато деб ҳисоблайди ҳамда нотўғрилигини исботламоқчи, бунинг учун Искандар афандининг ўзи ёрдам бериши керак, деди.

— Менимча сизнинг вазифангиз ҳам, бурчингиз ҳам хизматингизни тўғри адо этиш, асло хўжайинингизга садоқат эмас. Сиз Ҳожи Саидга ҳам, ҳозиргию бўлғуси хўжайинларингизга ҳам садоқат кўрсатишга мажбур эмассиз. Бизга содиқ бўлинг, сабаби, хўжайинингизни, барибир, жиноят устида қўлга туширамиз, у чоқда бирга жавобгарликка тортиласиз. Бизга арзимас хизматингиздан бошқа ҳеч нарса керак эмас, лекин ўйлаб кўришга вақт беролмаймиз. Мана...— у чўнтагидан олдиндан тайёрлаб келган тилхатни ҳатто бинафшаранг қаламни ҳам олиб узатди.— Сиз ё бу қоғозга қўл қўйиб, талаб этилган топширикни бажарасиз, ё шу ердан тўғри камоққа жўнайсиз, сизсиз ишимизни битирамиз, кейин худога додингизни айтиб юраверасиз!

— Зулқарнайн яна сафарга отланди...— деди Искандар афанди тилхатни ўқиб бўлгач.

— Нима деганингизга тушунолмадим.

— Бу Куръоннинг Каҳф сурасидан бир оят... Байрут, Дамашк... Ўзим кўрмаганману Афинани ҳам чиройли шаҳар, лекин, барибир Дамашк ундан яхшироқ дейишади... Ҳов Абдурахмон, меҳмонга қаравор; жаноб...— Зарандиа кўз қирини ташлаган эди, Искандар афанди меҳмоннинг отини айтишга ботинмади.— Жанобга аччиқроқ чой дамлаб бер, Абдурахмон.

Зарандиа бош ирғади.

Чой олиб келишди. Зарандиа чойдан бир хўплади ва узоқ сукутдан кейин қизиқсиниб сўради.

— Дамашк дейсиз... Римда бўлмаганмисиз? Жуда ажойиб шаҳар. Қизлари ҳам кўҳлик бўлишади. Шуниси қизиқки, Италияда ҳалигача садизмга қарши қонун йўқ. У ёққа юборишга одам тополмай юрган эдик. Сиз уларнинг тилини яхши биласиз. Ахир сеньор Массари билан бе-

малол италянча гаплашасизлар-ку... Ҳамма нарсанинг ўнг келишини қаранг!

— Бир қавм кетиб, ўрнига бошқа қавм келади, ер курраси эса абадул-абад шундай тураверади. Куёш чикиб, яна ботади, қайтадан оламни мунаввар этиш учун ўз жойига ботишга шошилади,— деди Искандар афанди худди ўзига ўзи гапираётгандек.

— Нима дедингиз?

— Инжилда шундай деб ёзилган. Экклезиаст¹. Менинг бирон шаҳарда истикомат қилишим ёки ишлашим бошқача хотима топганини эслолмайман, жаноб Зарандиа,— деди Искандар афанди бармоғи билан тилхатни нуқиб.— Нега сизлар ҳамма жойда фақат мени топиб мурожаат қилишинларнинг сабабини билмоқчиман. Агар бирон айбим бўлса, бошқа гап эди. Ахир гуноҳим йўқ-ку. Ҳеч қачон, ҳеч қандай айб қилмаганман.

— Бизнинг давримизда бу нарса айниқса кўпроқ шубҳа уйғотади.

— Ҳеч қачон ҳеч қандай айб қилмаганимми?

— Ҳа.

— Дамашқ...

— Бу ҳақда кейинроқ гаплашамиз, Искандар афанди,— деди Зарандиа ҳам тилхатга бармоғини босиб.

— Албатта... Лекин мен бирон жойда тилхат берган эмасман. Яна қандай хизмат буюрасиз?

— Ҳожи Саиднинг Россиядан бошқа жойдаги қайси шаҳар, қандай банкларда пул келиб турадиган счётлари бор?

— Фақат Истамбулдаги Стиннеснинг банкида 1014 рақамли счёти бор, холос,— дея ўйлаб ўтирмай жавоб берди. Искандар афанди шу дақиқадан бошлаб, умуман кейинчалик ҳам фақат ростини гапирди.

Зарандианинг бундай дадил хатти-ҳаракати баъзиларга хизмат мавқеини ерга уриш ва бошбошдоқлик бўлиб туюлиши мумкин. Масалага соф назарий жиҳатдан қарасак, бу фикр тўғри, бироқ амалиёт шуни кўрсатадики, ҳамиша ва ҳамма давлатларда одамларни ишга ёллаш худди шу тахлит — очикдан-очик, сурбетлик билан амалга оширилади. Айрим профессионалларнинг фикрига қарама-қарши ишга ёлланаётган айрим кишилар махфий полиция ҳамда қонун билан муносабатини бузишни исташмайди, агар гапимизга кирмаса, оқибати яхши бўлмаслиги айтилса,

¹ Экклезиастизм — турлича қарашларни ўзбошимчалик билан бирига қорштириб юбориш.

бас, уларнинг шубҳалари шу заҳоти тарқаб кетади. Зарандианинг Искандар афанди Юнус ўгли билан суҳбатиди ўша заҳоти ўйлаб топилган садизмдан бошқа бирон бир кутилмаган гап-сўз йўқ. Зарандиа Искандар афандининг бу ишларга алоқаси борлиги ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга ҳам эмасди, биз бундай айбни унинг бўйнига кўёлмасдик ҳам, бироқ Искандар афанди агар Зарандианинг таклифини рад этсам, махфий полиция иккита фоҳишани гувоҳликка ўтказиб уни садистликда айблаши ҳеч гап эмас, деган хаёлга борди. У бошқалар орқали ёллангандан кўра, ўзи розилик бериб қўя қолишни маъқул топди — бундай вазиятда доим шундай иш тутилади.

Искандар афанди туфайли истамбуллик осори атиқалар билан савдо қилувчи Чекурсобей Ҳожи Саиднинг Стиннес банкидаги ҳисобига йилига тўрт марта турк лираси ўтказишини аниқладик. Унинг ҳар сафар ўтказган ақчаси рус пулининг икки минг сўмига тўғри келарди. Жорий этилган тартибга биноан банк ўз миқозига пул тушгани ҳақида хабар йўллар, шу тариқа Ҳожи Саид қанча маблағ ўтганини билиб оларди. Искандар афанди хожаси бу пуллари кимларга тарқатишини айтиб беролмади, фақат Ҳожи Саиднинг Доғистондаги қумуш идиш-товоқларни йиғувчи Қора Исмоил деган одамани тилга олди. Бу одам нарса сотиб олишга кетадиган ақчадан ташқари ҳар уч ойда икки юз червон тилла пул оларкан. Қора Исмоил Темирхоншурида яшар, унинг изига тушиб, Доғистонда иш юритаётган резидентларни аниқлашимиз мумкин эди.

Бир куни Закавказия полициясининг раҳбарлари ҳузурда гапириб, Зарандиа куйидаги фикрни ўртага ташлади: ҳамиша ва ҳар қандай жамиятда полиция ҳамда унинг вазифасини зиммасига олган ташкилотларнинг фаолияти давлатни бошқарувчи доираларни ҳар бир шахсининг яшаш тарзи, дунёқараши, кун кечириш усуллари ҳақида имкони борича батафсил маълумот беришга қаратилган. Ички ишлар министрідан то мавзеъ назоратчисигача яхлит бир занжирни ташкил этади, уларсиз қонунни ҳаётга тадбиқ этиш мумкин эмас, биронта давлат уларсиз кун кечиролмайди. Агар маълум бир давлат бемалол ҳукм сураётган, инқирозга учраш хавфи йўқ экан, демак, фуқаросининг асосий қисми мавжуд тузумнинг ҳаёт тарзидан хурсанд, амалдаги қонун-қоидаларни ҳам, полициянинг фаолиятини ҳам ёқлайди, бундай вазиятда зарур маълумотлар одамларнинг миясига яширинган бўлади — уларни суғуриб ола билиш керак. Бу нарсанинг ўзида мантиқсизлик борга ўхшайди, лекин унинг кучи мана шу

мантиқсизликда: фикрлайдиган одамни зиддият ўйлаб кўришга, таҳлил қилишга ундайди, ҳар қандай таҳлил эса мантиқсизликка эмас, асл ҳақиқатга олиб боради.

Мен Мушни Зарандианинг бутун фаолиятига гувоҳман ва у ҳаминша мана шу ақидага амал қилганига аминман. Доғистонда ҳам бошқача йўл-йўриқ излагани йўқ. У ерга етиб келган заҳоти Зарандиа полиция ходимларига Қора Исмоил қаерга ва кимниқига боргани ҳақида маълумот тўплашни, уни меҳмон қилган одамларнинг қай бири шубҳали эканини аниқлашни буюрди. Бу маълумотлар тайёр турар, фақат уларга маълум нуктаи назардан ёндошиш керак эди. Зарандиа олиб келинган маълумотлар билан танишиб чиққач, олти фамилиянинг рўпарасига нукта қўйди-да, улардан тўрттаси резидент, деган фикрни айтди, бундан кейин нима қилиш ҳамда амалга ошириладиган ишларнинг режасини тузиб бергач, Тифлисга қайтиб кетди.

Ғалабани қўлга киритиш учун Мушни Зарандиа яна бир вазиятни ҳам ҳисобга олди. Маълумки, турклар давлат юритиш ва разведка ишида минг йиллик тажрибага эга, айни вақтда улар пухта одамлар. Агар турк бировга пул жўнатса, бу нарса етиб боргани-ю, кам-кўсти йўқлиги ҳақида хабар берилишини талаб қилади. Лекин зимдан олиб бориладиган уруш санъати сирдан хабардор одамлар сонини оширмасликни тақозо этади, сабаби, бу нарса унинг ошқор бўлиш хавфини оширади. Шу боис пул олинганини аниқлашга янги одамларни аралаштиришмайди. Синашта ва ишончли йўл — Қора Исмоил — Ҳожи Саид — Чекурсобей — турк разведкаси алоқасидан фойдаланилаверади. Лекин Искандар афандининг қўлидан ҳеч нарса келмасди, унинг бу ишларга аралаштирилмаслигидан Зарандиа кўп афсусланди. У резидентларнинг пул олгани ҳақидаги хабар Қора Исмоил чўнтагидаги нақдина деб ишонган эди.

Кўп ўтмай Қора Исмоил Тифлисте пайдо бўлди ва Ҳожи Саиднинг кўрсатмасига биноан Искандар афанди унга икки юз тилла червон берди. Орадан бир соат ўтар-ўтмас биз бу сирдан хабар топдик.

Лекин Қора Исмоилнинг пул олгани бирон нарсдан шаходат берадиган айб эмасди. Ҳа, пул олган. Хўш, олса нима бўпти? Биз пул олиб юрган воситачиларни кўп қўлга туширганимизни айтиб ўтганман, лекин уларни ҳеч нарса қилмаганмиз. Улар пулни турклардан давлат манфаатига зид ишларга сарфлаш учун олганини исботлашимиз керак. Акс ҳолда биз аниқлаган бу факт фақат ўзимиз

билиб қўя қоладиган ўзаро фактлигича қолаверар, бирон-бир чора-тадбир кўриш имкони бербасди. Биз пул жўнатилган одамнинг айбини бўйнига қўядиган хужжат топишимиз, тўғрироғи, айбига иқроп бўлиб айтган гапи ва кўрсатмалари зарур эди. Лекин бу нарсаларни қаердан топамиз? Кўп йиллардан бери мана шу масалани ҳал этолмасдик. Зарандиа эса шу котиб турган жойимиздан силжишга муваффақ бўлди, бироқ кутилган натижани қўлга киритмагунимизча бу нарсага қандай эришганини мендан бошқа ҳеч ким билгани йўқ. У қандай қилиб муваффақиятга эришгани натижанинг ўзиданок рўй-рост кўринди. Хожи Саиднинг котиби ва газначисидан Қора Исмоил олган червонлар сохта пуллигини энди бемалол айтаверишим мумкин.

Зарандиа Қора Исмоилнинг атрофига ўзининг одамларини кўйди-да, Доғистон махфий полициясини очикчасига ҳаракат қила бошлаганидан хабардор этди. Ҳозир у ёқда тайинли иши бўлмагани учун Тифлизда қолиб, Австрия жосуслигига тааллуқли ишга бутунлай шўнғиб кетди.

— Бундан бу ёғига иш қайси тартибда кетади, деб ўйлайсиз?— деб сўрадим ундан бир куни.

— Одатдаги жўн тартибда кетаверади, жаноб олийлари.

— Нега бундай деб ҳисобляяпсиз?

— Узок йиллардан буён махфий полициянинг эътибор берганини ҳис этмай иш олиб борган жосус ҳар қанча эҳтиёткор бўлмасин, қаердадир хушёрликни йўқотади, баъзан яширин ишнинг энг оддий талабларига риоя қилмай ўзининг кимлигини билдириб қўяди.

— Илоё шундай бўлсин, лекин мен, барибир, воқеалар қайси йўсинда кетиши кутилаётганини билмоқчиман.

— Ҳарбий аҳамиятга эга маълумотларни де Ламье хоним поручик Старин-Ковальскийдан олса керак. Бу йигит хамиша офицерларнинг хотинлари орасида ўралашиб, эшитган ғийбатларини ўзига хос уддабурролик ва беҳаёлик билан изоҳлаб юради. Унинг ишловидан чиққан ғийбат бемалол тарқатса бўладиган даражада жозибали, кизиқарли ҳангомага айланади, у ўзича тўқиб чиқарган янги гап-сўзлар ҳам шу заҳоти оғизга тушиб кетади. У гап сотишга устаси фаранг. Унинг оғзига тушган бечоранинг ҳаёт тарзи, ўзига хос хусусиятлари, одадлари, кизиққан нарсалари худди ҳуққабознинг қўлига тушган соккаю таёқчалардек ҳавога учиб, эрмакка айланади. Қизиқсинган одамлар унинг гапини тингласа, арзимаган бир-иккита нарсани сўраса, бас, биров ҳақида тассавур ҳосил бўлади.

Мадемуазель де Ламьенинг илтифотию ҳамёнига эришган Старин-Ковальский дастлаб соддадиллик билан бу нарсалар жинсий ва руҳий хизматлари эвазига берилаётган мукофот деб ўйлади. Шу тариқа австрияликларнинг қўлига офицерларимизнинг хизмат рўйхати бориб етди ва кунларнинг бирида мадемуазель де Ламье Старин-Ковальскийга унинг давлат хоини эканини билдириб қўйди. Офицерни шу қармоққа илинишга мажбур қилди ва ундан кейин нималар бўлганини изоҳлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Чет элликлар артиллерия қўшинларимиз ҳақидаги маълумотларни қўлга киритишда полковник Глебич қандай хизмат қилганини аниқлаш керак. Бу ҳол икки вазиятда юз бериши мумкин: ё полковник эҳтиёткорликни унутиб қўйган, ё Старин-Ковальский унинг темир қутисига қалит топган. Глебич ҳарбий ишга фидойи, бурчига содиқ одам, кўра-била туриб хиёнат қилиши мумкин эмас. Кулагин ҳам шундай. Кулагин империя манфаатларига мутаассибларча садоқатли, мамлакатнинг ички сиёсатига оид ҳисоботини йилига икки марта жўнатиб турмаса, тож-тахту ибодатхоналарнинг меҳроби ерпарчин бўлади, деб ҳисоблайдиган одам. Агар хизмат важдан ёзадиган ҳисоботларни ҳам назарда тутсак, унинг ёзув столида хорижий разведка учун гоят қимматли ҳужжатлар қалашиб ётарди. Унинг рафиқаси эса мадемуазель де Ламье Кулагиннинг хонасида расм олишни машқ қилганми, деган гапни ойдинлаштиришимиз керак.

Ҳожи Саидга келсак, у икки ҳатто уч ёқлама иш олиб бораётган мураккаб шахс. Унинг одамлари бутун Кавказ бўйича изғиб — истаган маълумотни қўлга киритишаётганига эътибор беринг-а, граф. Иккинчи томондан уникага нуқул Фарбга мол жўнатадиган европалик даллоллар келишади. Қўлга киритилган маълумотларни улардан биронтаси орқали жўнатиб, кўрсатма олиш унчалик қийин иш эмас. Бу Ҳожи Саидга ҳам, мадемуазель де Ламьегга ҳам қўл келадиган усул. Буларни деярли исботланган гап деб ҳисоблаш мумкин. Ҳатто Ҳожи Саид билан де Ламье иккаласи қўлга киритган маълумотларини ўзаро олдиротди қилишса ҳам ажаб эмас. Бу хил савдо-сотик турли давлатларнинг жосуслари ўртасида кенг тарқалган тижорат усули. Ниҳоят мадемуазель Жаннет де Ламьегга тааллуқли анча-мунча қизиқарли, батафсил маълумотлар топдик. У киши тўрт-беш йил Афинадаги кичкинагина меҳмонхонага эгалик қилган экан. У пайтларда исми Зизи Жермен бўлган.

— Буни қандай аниқладингиз?

— Истамбулдаги айгоқчимиз бир маст юнонга йигирма лир бериб, билиб олибди. Мен бу воқеаларнинг худди шу тарзда юз беришини кутяпман. Тез орада бутунлай янги вазият, янги тафсилотларни қўлга киритамиз, деб ўйлайман.

«Илоё, ҳаммангиз қирғинга учрангу фақат мени тинч кўйинг!» дея бақириб юборишимга сал қолди.

Зарандиа яна сон-саноксиз ишлари билан куйманиб, Доғистондан таклифнома кута бошлади.

Унинг мўлжалича бундай таклифнома фақат резидентларнинг уйида тинтув ўтказилиб, сохта пуллар топилгандан кейингина келиши керак эди. Шунингдек, унинг тахминича резидентлар қўлга олиниб, турли қамокларга жўнатилиши, бундан бир-бири ҳам, оила аъзолари ҳам хабар топмаслиги лозим эди. Қора Исмоил навбатдаги сафар чоғида Темирхоншуридан ярим соатлик масофада қўлга олиниб, яхшилаб тинтиб кўрилди, лекин бу ишни ўзию уни тутган одамлардан бошқа ҳеч ким билгани йўқ.

Ҳар қандай вазиятда, ҳатто мушкул аҳволга тушиб қолган пайтида ҳам довдираб қолмаган Мушни Зарандиа ўз одамларидан хат-хабар кутиб ўтираркан, тўсатдан сабр-тоқати тугаб, ҳаловатини йўқота бошлаганини ҳис этди, яқин орада Тифлисга полковник Сахнов келишини эшитгач, эс-ҳушидан айрилгудек бўлди. Унинг ҳаловатини бузган бу икки сабабга яна бир нарса ҳам келиб қўшилди-ю, у кутилмаган руҳий кийноққа чидолмай бир ҳафтадан кейин ҳузуримга кирди.

— Жаноб олийлари, нима қилишимни билмай маслаҳат сўрагани кирдим: шу кунларда қишлоқдаги отамнинг олдига боришим керак, Дата Туташхиа мен билан учрашмоқчи экан, бунинг устига полковник Сахновнинг қачон етиб келишини ҳеч ким билмайди, ваҳоланки, у пайтда мен Тифлисда бўлишим шарт. Доғистонга бориб туришим ҳам лозим, ахир, буниси ҳаммасидан ҳам муҳим...

— Доғистондан бирон хат-хабар олдингизми?

— Йўқ.

— Бўлмаса нега бормоқчисиз?

— Ўзим ҳам билмайман!..— деди Зарандиа кулимсираб.

Ўша аснода унинг ҳаяжони шунчаки инжиқлик эмас, балки ич-ичидан чиқиб келган юрак даъвати, оний кечинма эмас, балки узоқ вақтдан бери етилиб, албатта Доғистонга бориш заруратига айланган ишонч эди.

— Дата Туташхиани гапимга кўндираман, деб ўйлайсизми?

— Умид қилмаса ҳам бўлади-ку, граф, лекин таваккалнинг ўзи ярим омад, деган гап бор-ку. Таваккалчининг ишини худо ўнглarkan.

— Лекин бу усул... Бизнинг таклифимизни унга қай тарзда тушунтирмақчисиз?

— Фақат очиқчасига ростини айтаман. Уни лақиллатиб бўлмайди. Умуман, унга найранг ишлатишимиз дуруст эмас. Нима кераги бор?

Мен бош чайқадим, чунки бу нарсанинг амалга ошишига ишонмасдим.

— Менинг ҳам ишларим бор... вилоятларни текшириб чиқишим керак,— дедим.

— Эсимда.

— Начора, сиз кетаверинг...

Кейинги пайтларда унинг анчагина ҳаяжонланиб юрганини, бу нарса шошқалоқликка, ҳатто хатога олиб келиши мумкинлигини айтгим келди-ю, баъзўр ўзимни тийдим. Мушни Зарандиани бундай эҳтиёткорликка даъват қилишнинг ҳожати йўқ эди.

— Хавотир олманг, граф,— деди у кўнглимдан кечган гапларни сезгандек.— Нима қилиш керак бўлса, имкони борича бажо келтираман.

Эртасига мен Бакуга, икки кундан кейин Зарандиа Мегрелияга жўнаб кетди. Орқасига қайтаётганида у Мцхетадан шимол томонга йўл олди, Тифлисни айланиб ўтиб, Бутли довонидан тўғри Доғистонга тушиб борди.

Менинг сафарим икки ҳафтага мўлжалланган эди. Учта шаҳарда йиғилиш ҳам ўтказишим керак. Шу боис бу муддат етмаса керак деб ўйлагандим, лекин ишларимни тез яқунлаб, ўн куш ичида Тифлисга қайтиб келдим. Зарандианинг ҳали дараги йўқ эди.

ДИМИТРИЙ КОДАШВИЛИ

Муқаддас ва адолатли синод мендек ёш йигитчани Кавказ тизма тоғлари орасига жойлашган қишлоққа хизматга тайинлади. Луци деб аталмиш бу қишлоқда мегрель молбоқар подачилар яшашарди.

Бу одамларнинг имон-эътиқоди сустроқ экан, мен келган йилим шайтон васвасаси туфайли гуноҳи азим содир бўлди: бир кечада Тодуаларнинг оиласини — онаси билан тўрт ўғлини сўйиб кетишди. Фақатгина тоғда мол боқиб юрган оила бошлиғи Доротэ Тодуагина тирик колди. Пристав¹ бу жиноят диндан қайтган, тож-тахт душмани,

¹ Пристав — полиция бўлимининг бошлиғи

кароқчи ва қотил — Дата Туташхианинг иши эканини айтди. Мен бутун қавм олдида гуноҳкорни лаънатлаб, дуоибад килдим.

Луцидан юкорироқда, тоғнинг тепасида ёзги яйловлар билан подачиларнинг кулбалари бор. Кўпинча абраглар шу кулбаларда яшириниб юришар, ҳар йили ёзда Дата Туташхиа ҳам шу ерга келар, йўл-йўлакай кишлокқа кириб ўтарди. Дата Туташхиа Тодуанинг оиласини сўйиб кетгани ҳақида овоза тарқалганда қавм орасида бесаранжомлик пайдо бўлди, ҳар хил миш-миш тарқалиб, фисқ-фасод бошланди. Кишлоқдаги энг ҳурматли подачи Ясон Карчава хамманинг олдида кароқчига бундан кейин бу ердан юрмасликни, ҳеч кимниқига меҳмонга келмасликни айтди. Туташхиа унинг гапини хотиржам туриб эшитди-да, шартта: мен ҳеч кимни ўлдирган эмасман, деди-ю, ўз йўлига кетаверди. Шундан кейин у бировниқига қадам босгани йўқ, лекин кишлокдан юришини қўймади, мендан бошқа ҳамма билан худди ҳеч нарса бўлмагандек саломлашаверди. Йиллаб унинг саломига алик олмаганлар ҳам бор. Одамлар ундан юз ўгиришганини маъмурлар яхши билишарди.

Гарчанд, ҳамма ундан юз ўгирган бўлса-да, баъзи бировлар пристав рост айтдимикин, унинг гапига ишониб бекорга гуноҳга ботиб қолмаётганмикимиз, дея шубҳалана бошлашди. Кўпчилик қавмларим орқаворотдан мени қоралашарди. Туташхиа дуоибад килганимни билар, мен унинг қасос олишидан қўрқардим.

Доротэ Тодуа бақувват чол эди, лекин мусибат адойи тамом қилди. У тез мункиллаб, подасини эпполмай қолди. Ҳар йили кузда молларни пастга хайдаб тушираман-да, сотиб юбораман, дерди.

Менинг соғиладиган эчким бор эди, кечгача бошвоқсиз юраверарди, бироқ бир куни кечкурун уйга қайтиб келмади. Эрталаб ҳам дараги бўлмади. Пешингача кутдим-да, қидиришга тушдим.

Жар ёқасидаги сўқмоқдан кета туриб, нариги томондаги учта йўловчига кўзим тушди. Улардан бири Доротэ Тодуа эди. У елкасига чарм халта осиб, шошилмай одимларди. Ҳозирги молларни водийдан тоққа ҳайдайдиган баҳор палласида у салтисувай юрарди.

Ниҳоят у молларини сотибди-да, деган ўйда хамроҳларини кўздан кечира бошладим. Қора чакмон кийган бири қурол-яроғ таққан. Эгар устига кигиз чакмон ташлаб қўйилган саман от йўловчиларнинг олдига тушиб борарди. Дата Туташхиани таниб, унинг Доротэ Тодуа билан

бирга келатганига ажабландим, бироқ бу сурбет одам ҳеч нарсадан тап тортмаслиги ҳаммага аён. Уларнинг шеригини таниёлмадим. Туташхиа билан учрашишга тоқатим йўқ эди.

Сўқмоқ ўннга қараб кетди, эчкимни жарликдан топиш умидида мен ҳам ўша томонга бурилдим. Лекин ёнбағир ҳаддан ташқари тик бўлгани учун то тепаликдан ошиб ўтгунимча қийналиб, ҳолдан тойдим. Эчкининг қораси ҳам кўринмасди. Жарнинг тепасида учта одамнинг қулочи етмайдиган баҳайбат қайин ўсар, унинг ҳаммаёғини чирмовук ўраб ташлаган эди. Агар дарахт тепасига чиқсам, тоғ ёнбағирларини бемалол кўздан кечиришим мумкин, ҳаммаёқни бута босиб кетган, оқ эчки кўм-кўк барглари орасида яққол кўзга ташланади, деган хаёлга бордим.

Дарахт тепасига чиқиб, ён-веримга кўз югуртирдим, лекин эчки кўринмади, буталарга тикилганча бирпас дам олмақчи бўлдим.

Шу пайт туёқ товуши эшитилди.

Ўнг томонимда, ўн кадамча нарида худди пичоқ тортиб юборилган ёрикдек ингичка, таги қуриб ётган чуқур жарлик бор эди. Пастдан чиқиб келган ёлғизоёқ йўл шу ерга етиб тугайди. Одамлар ўтиши учун жар устига хода ташлаб қўйилган, нариги томондан ўрмон оралаб иланг-биланг буралиб ўтган йўл Луци қишлоғига олиб борарди.

«Э-э, улар бирон жойда дам олишгандир, деб ўйладим, бўлмаса, мен жарликларни айланиб чиққунимча қишлоқдан ўтиб кетишлари керак эди».

Йўловчиларнинг кўзига чалинмаслик учун дарахтдан туша бошладим, бироқ пастга сакрашга улгурмай чирмовуклар орасига яширинишга мажбур бўлдим.

Аввал Дата Туташхианинг самани кўринди. У жар устига ташлаб қўйилган хода олдига етиб келгач, тўхтаб, эгасига ўгирилди. Туташхиа ердан бошини кўтармас, унинг орқасидан таёқни ҳасса қилиб олган Доротэ Тодуа, саф охирида йигирма беш ёшлардаги пакана, семиз одам юриб келарди.

Эгаси ҳеч қандай амр-фармон бермагач, от яккачўпдан эҳтиёткорлик билан ўтди-да, дарахт соясида ўтлай бошлади.

Дата Туташхиа жар лабига етгач, шерикларини кутиб тўхтади. Доротэ Тодуа елкасидаги халтасини олиб, Туташхиага берди. У яккачўпдан ўтгач, халтани ерга ташлаб, трубкасига тамаки тўлдирди, то уни ўт олдиргунча Доротэ ходага оёқ қўйди, бироқ юраги дов бермай тўхтаб қолди.

Нотаниш одам уни айланиб ўтди-да, етаклаб ўтказмокчи бўлиб кўлини чўзди. Мўйсафид унга кўлидаги ёғочни узатиб, орқасидан эргашди. Нотаниш одам мўйсафидни етаклаб, секин-аста юра бошлади, у яккачўпдан ўтиб олганда Доротэ эндигина жарнинг ўртасига етган эди — шартта таёкни тортиб олди-да, қариянинг кўкрагидан итариб юборди.

Доротэ Тодуа пастга учиб кетди — жар тубидан гурсиллаган овоз эшитилди.

Туташхиа ўгирилиб қаради.

Нотаниш одам тиззалаб, жар тубига энгашиб турарди. Туташхиа ҳам жар лабига келиб, пастга кўз ташлади.

Нотаниш одам атрофга аланг-жалаг кўз югуртиргач, Доротэ Тодуанинг халтасига ўзини отди. Унинг оғзини очиб, ичида бор нарсани тўкди, така қовуғидан тикилган халтачанинг боғичини тиши билан ечиб, анча-мунча пул олди.

Пулни кўргач, Туташхиа қувонганини ҳам, ҳайратланганини ҳам билиб бўлмайдиган овоз чиқарди.

Бир дунё экан-а! Қара! Қара! — Нотаниш одам қалт-қалт титраганча пулларни у кўлидан бунисига олар, салмоклаб кўрар, эзгилар, қайтадан текислаб тахларкан, тўсатдан Туташхиага кўзи тушди.

У тиззалаган кўйи котиб қолди, жағи осилиб тушди ва абрагга лайча итдек бақрайиб тикилди. Абраг уни миқ этмай кузатаркан, трубкасини бурқсатиб тутатаверди.

Нотаниш одам ундан кўзини олиб қочди-да, пулни бўлишга тушди. У ҳисоб-китобни яхши билмасди, шунинг учун пулларни икки тўпга ажрата бошлади: ўнгга — чапга, ўнгга — чапга.

— Ярми сенга, ярми менга... Қара, қанча экан! — у ялтоқланиб пастдан юқорига кўз югуртирди, Туташхиага нигоҳи тушгач, тош котиб қолди. — Тенг бўламиз... — деди у бутунлай довдираб. — Сен Датасан-ку, а?... Дата Туташхиа. Мен Звамбаман... Звамбаман деялман!

Узоқ давом этган жимликдан кейин абраг унинг Туташхиа эканини қаердан билишини сўради.

Звамба миқ этмади.

Абраг эса унинг жавобини кутарди.

Звамба кўли билан жарга ишора қилди.

— Ундан эшитганман. Сени йўлда кетаётганингни кўриб, ана Дата Туташхиа деб айтган... Кейин сени шўрпешона деган.

Орага жимлик чўкди.

— Пулларни халтага солгин-да, қайтиб кўлиниггни текизма, — буюрди абраг паст овозда.

Звамба кўрқанидан қимир этмай қолди.

Абраг буйруғини такрорлади.

— Булар меники!— аюҳаннос солди Звамба.— Ҳаммаси меники. Дата Туташхиа бўлганинг учун сенга ярмини беряпман. Бошқа биров бўлганда бир тийинини ҳам ололмасди... Сенга яна нима керак? Ҳаммасини олмоқчимисан? Ҳаммасини-я?

Абрагнинг бирон мўйи қилт этмади. Звамба бирдан бўшашиб қолди. Пулларни йиғиб, халтага тикди, боғичини тортгач, яна тош қотди.

Туташхиа кейин нима деганини эшитолмадим — у жуда ҳам секин гапирди, лекин Звамба халтачани ерга қўйиб, абрагнинг кўзига тикилди, кейин Доротэ Тодуанинг нарсаларини наридан-бери халтага тикди.

— Майли, ҳаммасини ола қол, Дата-батано,— деди у халтанинг оғзини боғларкан.— Қачондан бери унинг пайига тушиб юрганимни билсанг эди... Ҳар ҳолда менинг ҳам улўшим бўлса керак?..

Туташхиа яна трубкасидан тутун бурқсатиб, Доротэ Тодуанинг жасадини олиб чиқишни буюрди.

Звамба эътироз билдирмай жар ёқалаб пастга тушадиган қулай жой кидириб кетди. У ҳали ўн қадам қўйиб улгурмаган ҳам эдики, абраг қуролини чиқарди-да, унинг орқасидан юрди.

Саман эгасига бир қараб қўйгач, яна ўт чимдий бошлади.

Ёлғиз қолганимдан кейингина мен сал ўзимга келиб, эс-хушимни йиғиштириб олдим. Тепалик орқасида болалар курка боқиб юришарди. Мен дарахтдан сирғалиб тушдим-да, болаларнинг олдига чоқиб бордим, Кокочианинг ўғлига Звамба Доротэни жарга йиқитиб, пул тўла халтасини ўмармоқчи бўлганини, лекин Дата Туташхиа уни тортиб олганини айтиб бердим. Болақай бирон нарсага тушундим, йўқми, ўзим ҳам аниқ билмасдим.

Яна изимга қайтиб, олдинги жойимга яшириниб олдим.

Дата Туташхиа жарнинг лабида пастдаги йўлтўсардан кўз узмай турарди. Оёқ остидан кўчган тошларнинг қасирқусури, Звамбанинг сўкингани эшитилди.

Нихоят, Доротэ Тодуанинг тилка-пора бўлиб кетган жасадини орқалаган Звамба кўринди. У ҳарсиллаб зўрға нафас олар, Дата Туташхиага ёлборгандек мўлтираб боқарди.

Абрагнинг имоси билан Звамба Доротэ Тодуанинг жасадини ерга қўйди-да, дарров юрагини чангаллади. У оёғида зўрға турарди.

— Халтани бу ёкка олиб кел,— деб буюрди Туташ-
хиа.

Звамба қокила-сукила чошиб кетди.

— Халтани бўйнингга осиб, пул солинганини тишлаб
ол,— деди Туташхиа у қайтиб келгач.

Звамба вақтни чўзиш учун имиллади, лекин буйруқ так-
рорланишини кутмасданок Туташхиа айтганини бажо кел-
тирди, фақат халтани елкасига ташлаб олди.

— Бўйнингга ос, дедим,— қатъий таъкидлади абраг.

Звамба аввалига ажабланди, сўнг буйруққа итоат этди.
Кейин яна нима буюрасан, дегандек абрагга юзланди.

— Кўтар!— деди Туташхиа кўзи билан майитга ишора
килиб.

Звамбанинг эси оғиб қолди.

— Кўтармайман... ўлдирсанг ҳам кўтармайман. Ўлик-
ку!.. Ўликдан кўрқаман...— деди у узук-юлук, назаримда,
ҳозир нафаси қайтиб, тинчиб қоладиганга ўхшарди.— Уни
пастдан олиб чиқдимми? Олиб чиқдим... юрагим ўйнаб кет-
япти. Кўрмаяпсанми? Юрагим...

Кетма-кет иккита ўк узилди: бири қулоғимнинг таги-
дан учиб ўтди, иккинчиси оёғимнинг остига тегиб, чанг-тў-
зон кўтарди. Мен қочиб қолишни мўлжалладиму бироқ
оёқларим амримга итоат этмади. Туташхиа қуролини гило-
фига солиб қўйди, ўлимдан омон қолганим учун тангрига
шукрона айтдим.

Ранги қув ўчиб, қалт-қалт титраётган Звамба камзули-
нинг ўк тешган қўлтиқ ости билан шимининг титилиб кетган
оғини ушлаб кўрди. Қўлларини кўздан кечирди — қон ок-
маётганини кўриб телбаларча кулиб юборди.

— Хўп бўлади, Дата-батано!.. Хўп бўлади...— Звамба
Доротэ Тодуанинг жасадини оркалаб, сўкмоқ ёкалаб кетди.

Туташхиа унинг орқасидан узок қараб турди-да, ҳуштак
чалиб, отини чақирди.

Оғзидаги халтача бурни ерга теккудек бўлиб, зўр-базўр
қадам ташлаётган Звамбанинг нафас олишига имкон бер-
масди. Унинг елкасидан босиб турган Доротэ Тодуанинг
оёқлари ерда судралиб борар, қўллари жонсиз шалвирарди.
Ўн кадамча орқада Дата Туташхиа, унинг кетидан эса
туёқларини тошлок йўлга қарсиллатиб урганча саман одим-
ларди.

Мен турган жойга етганда Звамба Туташхиага ўгирилди:

— Сенга нима керак ўзи, Дата-батано? Қачонгача
кўтариб юраман буни?

— То ифлос жонинг чиқиб кетмагунча кўтариб юраве-
расан!— деди Туташхиа ҳам ёнимдан ўта туриб.

Звамба бир оғиз ҳам гапирмади, оҳ-воҳ қилганча қоқилиб-суқилиб, йўлида давом этди. Сўқмоқ тепаликни айланиб ўтарди, улар муқолишда кўздан ғойиб бўлишди.

Мен бўлсам сертикон буталар орасида ётар эканман, миямда бири-биридан даҳшатли фикрлар ғужғон ўйнарди, бу нима — васвасами, худонинг қаҳрими ёки жинлар базмими? Устига-устак қишлоққа бола жўнатганман... Кўзи конга тўлган подачилар Туташхиа билан Звамбанинг йўлини тўсиб чиқишса нима бўлади? Қай бир манфурлик устун келаркин?

Чопонимнинг этагини тутамлаганча тепаликка қараб югурдим. Йўлга чиқиб олганимда чопоним титилиб кетган, иштонимга тиконлар илашган, оёғим тўпиғимгача қоп-қора қон эди. Тепаликка қараб чопавериб ҳолдан тойганим учун яна буталар панасига яшириндим, қолаверса, Луцига олиб борадиган йўл дарё ёқалаб кетган, қароқчилар ёнимдан ўтиши аниқ эди.

Нафасимни ростлаб олдим, йўлга кўз тикдим, ҳеч ким кўринмади, лекин сал нарида милтиқларини шайлаб пистирмада ётган тўрт подачига кўзим тушди — ие, бу қанақаси бўлди!

Мен уларни чақирдим, милтиқлар шу заҳоти мен томонга қаратилди. Жон-поним чиқиб кетди.

Довдираганимча узук-юлуқ қилиб, бўлган воқеани айтиб бердим. Улар мени яна саволга тутишган эди, ортиқ гапира олмадим. Ҳозиргина кўрган-кечирганларимни гапириб бериш тугул ҳали ўзим ҳам идрок этиб етмаган эдимки, шу пайт тепалик устида Доротэ Тодуанинг жасадини орқалаган Звамбанинг қораси кўринди. У илгаригидек судралиб эмас, оёғини қўлига олиб югурар, орқасидан отга миниб олган

Дата Туташхиа уни таъқиб этиб келарди.

Звамба ҳолдан тойди шекилли, қадамини секинлатди, шу он Туташхиа: «Муғамбирлик қилма!» деб қамчисини сермади.

Бечора қотил ўликни орқалаганча яна югургилаб кетди.

Улар шундоққина ёнимизга етиб келишганда ҳам биз бир-биримизга тикилиб турардик, нима қилишимиз кераклигига ақлимиз бовар қилмас, парвардигор ақлу заковатимизни ўтмаслаштириб қўйган эди.

Тўсатдан биз турган жойдан отилган ўқ овози эшитилди. Звамба юрагини чангаллаганча ерга юзтубан йиқилди. Ясон Карчава духанчи Жонжолианинг бошига кўндоқ билан туширди. Туташхиа отдан тушмасданок тутун чиқиб турган жойни мўлжаллаб отди, ўқ япроқларни шитирлатиб, бошимиз тепасидан учиб ўтди. Туташхиа

сакраб ерга тушди-да, отининг панасига ўтиб, каршисида турган одамларни аниқ нишонга олди. Ака-ука Чочиалар бир зумда ғойиб бўлишди-қўйишди. Мен тангридан гуноҳларимни афв этишини илтижо қилиб, ўлимимни кута бошладим.

— Отма, Дата! — деб қичқирди Ясон Карчава ўрнидан даст туриб. — Жонжолиа ўқ узган эди, ана, чўзилиб ётибди, итдан таркаган!

Мен бўйнимни чўзиб пастга қарадим. Туташхиа йўл ўртасида турар, чап қўлидан кон оқар, ўнг қўлидаги рўмол билан жароҳатини боғлашга уринарди.

— Бу ёкка чиқинглар! — деди Туташхиа жароҳатига рўмолни босиб тураркан. — Ҳов, эшитяпсизларми?.. Жонжолиа, сен ҳам чик!

То Ясон Карчава бир тепмагунча Жонжолиа қимир этмай ётаверди.

Биз буталар панасидан чиқдик.

Дата Туташхиа юзтубан ётган Звамба билан Доротэ Тодуанинг жасадини кўздан кечирди.

— Нега мени оддинг, Жонжолиа? Тўғриси айт! Агар бу қилмишингни кечиришимни истасанг, ростиний айтасан!

Духанчи бошини қуйи солди.

Звамба қимир этмай ётарди. Унинг юрагидан шикоят қилгани, йиқилишидан олдин кўксини чангаллагани эсимга тушди.

Энгашиб томирини ушладим, кўкрагига қулогимни тутиб кўрдим, у аллақачон ўлган эди. Баданидан енгил қовур кўтарилар, Доротэ Тодуанинг пул тўла халтасини ҳамон қаттиқ тишлаб ётарди. Мен дуо ўқиб, нари кетдим.

— Сенга нима керак эди, деб сўраяпман, — дея Жонжолиани қийин-қистовга олди Туташхиа. — Тезрок гапир, нега оддинг?

— Кечир, Дата-батона! Жиннилик қилдим! Очкўз-лигим тутиб кетди! — деди у йиғламсираб. — Болаларимни етим қилма! Рост, очкўзлигим тутиб...

Туташхианинг юзидан қони қочди.

— Менинг бошим учун белгиланган беш минг пулни ҳукумат бекор қилган, — дея Туташхиа нари кетди.

У то бир қарорга келгунча гоҳ духанчига, гоҳ Звамбага, яна унга кўз ташлади, кейин нигоҳи менга қадалди. У менга қаттиқ тикилганча сукут сақлар, бирон нарса дейишимни кутаётгани аён эди. Мен нима ҳам дейишим мумкин?

— Осий банда таңгри омонатини топширди, — дея ол-

дим зўр-баъзўр.— Юраги кўтаролмади шекилли,— дедим Звамбани назарда тутиб.

Абраг қуролини чиқариб Жонжолиага ўқталди. Мен орага тушиб, Исога ёлбориб, мурожаат қилдим:

— Эй парвардигор, одам ўлдирмоқчи бўлган бандангининг қалбига раҳм-шафқат сол, жаҳолат ўтини сўндир, қахру газабини қалбидан сўриб ол, акс ҳолда биргина Жонжолианиннг ўлими туфайли бешта Жонжолиа ҳимоячисиз, тақдир илтифотидан бебаҳра, етим бўлиб қолишади, кейин бешаласи ҳам адоват ва ёвузликдан иборат ҳақсизлик, гуноҳ йўлига қадам қўйишади.

— Агар Жонжолианиннг ўзи болаларини тарбияласа, улардан биронтаси отасидан тузукроқ одам бўлади, деб ўйлайсанми, тақсир? Агар болаларининг қисматини ўйлаб ташвишлансанг, мен бу ҳайвонни ўлдиришимни илтимос қилишинг керак!

Мен абрагнинг оёғига йикилиб, дуо ўқишга тушдим:

— Яратган эгам, заковат кўзини очиб, банданг Дата Туташхиага адолат йўлини кўрсатгин, токи у бекорга гуноҳга ботмасин. Ёмонликни ёмонлик билан йўқотиш беақлик ва нотўғри эканини ўзинг дилига солгайсан, сабаби, яхши ниятда қилинган ёвузлик янгидан-янги ёвузликларни келтириб чиқаради, кейин уни тўхтатиб бўлмайди ва оқибати, ҳалокатга олиб боради...

Илтижоларим мустажоб бўлиб, парвардигор абрагни кўзлаган ишидан қайтарди. Туташхиа қуролини жойига солиб қўйди.

— Жонжолиа,— деди у?— Билиб қўй, Звамба сен ўйлагандан кўра ёмонроқ иш қилгани йўқ. Аллақачон паймонанг тўлган, лекин сен мениннг қўлимда ўлмаслигинг керак. Бўлмаса ўқ узгани учун Туташхиа Жонжолиани ўлдирибди, деб юришади. Сени бунинг учун эмас, пул деб одам ўлдиришинг учун йўқотиш керак. Худди шунинг учун ўлимга маҳкумсан, шу гапим эсингда турсин! Муртадлигинг ва хиёнаткорлигинг тез орада бошингни ейди!

Туташхиа отига минди-да, ўз йўлига равона бўлди.

Доротэ Тодуа чалқанча тушиб ётар, очиқ кўзларида газаб ва нафрат қотиб қолган эди. Қаттиқ сиқилган мушталари кўкка ўқталиб турарди.

У бир қўлида тошни тутамлаб олган эди.

ГРАФ СЕГЕДИ

...Ўша пайтларда Тифлис жиноят кидирув полициясига бу ишнинг яхши билимдони бўлмиш, аллақачон ёши етмишдан ошган Иван Михайлович Усатов бошчилик қиларди.

Тифлисга келган заҳоти тезроқ идорамга боришга шошилдим, негадир кўнглим гаш эди. Ҳали хонамга кириб улгурмасимданоқ Иван Михайлович Усатов дарров қабул қилишимни сўраётганини айтишди.

Усатов тиниб-тинчимайдиган, серғайрат мўсафид эди. Лекин ҳозир у сал довдираб кириб келди, мен уни креслога ўтқизиб, ҳол-аҳвол сўрадим. У бетоқатланиб, менга кувлик билан тикилиб қаради, нима ваядан келганидан хабарим бор, йўқлигини тезроқ билгиси келаётгани сезилиб турарди.

Менинг ҳеч нарсадан хабарим бўлмагани учун сўраб кўя қолдим.

— Мен Буюк Мўғуллар¹ гилами муносабати билан келдим,— деди Усатов ва атайлаб жим қолди-да, яна мени кувлик билан кузата бошлади.

— Буюк Мўғуллар гилами...— дедим ҳайратланиб, назаримда, менга Жамшиднинг афсонавий камари ёки Минотавр лабиринти ҳақида гап айтишгандек туюлди. Мен зўр бериб Буюк Мўғуллар гилами ҳақида қандай ривоятлар эшитганимни эшлашга уриниб кўрдим.— Қулоғим сизда, Иван Михайлович.

— Демак... ҳеч гапдан хабарингиз йўқ экан-да? — Усатов яна бесаранжом типирчилай бошлади.

Кўпгина ёш ходимлар раҳбарлари билан гаплашаётганида ўзларини арзимаган нарсалардан ҳам хабардор қилиб кўрсатишга, бу билан ўз ишини бор кучини сарфлаб, астойдил бажаришини билдириб қўйишга уринишади. Бу хусусият эски хизматчининг табиатида сақланиб қолгани ва ҳозир рўй-рост намоён бўлгани менга ғалати туюлди.

— Йўқ, ҳеч нарсадан хабарим йўқ. Нима гап ўзи?

У ростдан ҳам гилам ҳақида ҳеч нарса билмасмикин, дегандек ишонқирамай яна бир қараб қўйгач:

— Ундай бўлса, бу воқеани бир бошдан айтиб беришим керак, жаноб олийлари,— деди.

— Марҳамат қилинг...

— Нодиршоҳ Ҳиндистон юришидан қайтгач, у пайтларда ёш шахзода бўлган сафдоши, кейинчалик эса подшолик тахтини эгаллаган Ираклий Иккинчига бир пайтлари Буюк Мўғулларга тегишли бўлган катта хавораиғ гиламни инъом этган. Ўшандан буён бу гилам Тифлисдаги Метех саройида сақланарди. Тифлисни босиб олган Оға Муҳаммадхон

¹ Буюк Мўғуллар — Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган Бобурийлар сулоласи йилномачиларнинг хатоси туфайли тарихга шундай ном билан кириб қолган. (Тарж.)

хазинасидаги бошқа қимматбаҳо нарсалар билан бирга шу гиламни ҳам олиб кетди-да, фақат кўрққанидан эмас, ор-номус учун ўз бошлиғига қарши курашган Ираклийнинг вассали Малик Мажнунга тортиқ қилди. Мажнуннинг авлод-аждоди бу гиламни кўз қорачиғидек авайлаб асради. Олдинига уни Ереванда сақлашди, кейинчалик Тифлисга олиб келивди. Икки йил олдин инглизлар бу гиламни ўттиз мингта сотиб олмоқчи бўлишди. Шу йилнинг бошларида эса Хожид Саид ўттиз беш минг нарх чиқарди. Бироқ эгаси эллик минг сўрагани учун гилам сотилмай қолди. Кунларнинг бирида гилам йўқолди. Бу воқеа икки ой муқаддам юз берди. Турган гапки, жабрдийда полицияга чопиб келди, биз дарров гиламни қидиришга тушдик. Гилам эгасининг рўзғори катта, уруғ-аймоғи ҳам бир дунё экан. Улар мени қай аҳволга солишганини тасаввур ҳам қилолмайсиз. Мени бутунлай қамалга олишди, полициянинг эшити олдида кечаю кундуз улардан биронтаси пойлоқчилик қиларди. Бу одамлар гиламни ё Тифлисте, ё Бакуда сотишади, дея мени ишонтиришга уринишарди. Уч ҳафта олдин гиламни ҳам, ўғрини ҳам топдик. Бу одам ким бўлиб чиққанини биласизми? — Усатов худди ўғри менинг яқин қариндошим ёки паноҳимда юрган одамдек таънали бокди.

— Афсуски, билмайман.

— Спарапет!

— Спарапет? — Бу бутунлай нотаниш исм эди. — Кимлигини эслолмаяпман... Спарапет?.. — Усатов айтиб берган нарсалардан мутлақо хабарим йўқлигидан хижолат чекдим.

— Спарапет, жаноб олийлари, тифлислик уччига чиққан фирибгар, қаллоб, ўғри!.. Уни бутун мамлакат бўйлаб қидирув эълон қилинганига икки йил бўлди. Мендан бошқа ҳеч ким топгани ҳам, қўлга туширолгани ҳам йўқ. — Усатовнинг овозида ғурур ҳамда... яна таъна сезилди. — Ишқилиб, овозаси кетган ўғри, фирибгар... қаллоб!

Кекса изқувар менинг ҳеч нарсадан хабарим йўқлигидан ёқасини ушлаб қолди.

Умримда бирон марта ўғри, муттаҳам ва қаллобларга ишим тушмаган. Улар билан қизиқмаганман ҳам. Менинг ўрнимдаги одам зарурат тақозо этса ҳам ҳеч қачон ўз ходимига ёлғон гапирмаслиги керак, қолаверса, бировни алдаб ўрганмаганман. Ҳар бир полициячи Спарапет ҳақида мендан кўра кўп нарса билишини эшитиб хижолат чекканим учунми ёки шунчаки илтифот қилгим келдими, ишқилиб, комил ишонч билан:

— Ҳа, эсимга тушди. Спаспет денг,— дедим.

— Спаспет эмас, Спарапет, жаноб олийлари! — деди Усатов йиғлаб юборгудек бўлиб, маълум ва мушхур ўғрининг лақабини билмаслигимдан ўкиниб кетди.

— Спарапет бўлса, ундан нари! — ўнғайсиз аҳволга тушиб қолганимдан кулиб юбордим. Лекин мўйсафидга мен ҳамма гапни била туриб негадир майнавозчилик қилаётганга ўхшаб туюлдим. Ўзимни қўлга олишим кераклигини ҳис этиб, кулги ёшларимни артдим-да, Усатовдан узр сўрадим ҳамда кизиқарли хикоясини давом эттиришни илтимос қилдим.

— Ҳа, жаноб олийлари, биз Спарапетни гилам билан топиб келишим билан жаноб Зарандиа кирди-ю, ҳамма нарсани тортиб олди — гиламни ҳам, Спарапетни ҳам... Мен бу гапдан сизни хабардор қилишгандир деб ўйлагандим. Ўша кундан эйтиборан гиламнинг эгаси ҳам, уруғаймоғи ҳам ғойиб бўлди, полиция бошқармасини қамал қилишни йиғиштириб, турли-туман илтимослар билан жонимга тегмай қўйишди.

— У ўғрини ҳам олиб кетди, дейсизми? — дея кизиксиндим муҳим гап чиқиб қолганини кўнглим сезиб.

— Худди шундай... Спарапет билан бирга гиламни ҳам олиб кетди. Менга эса ўзимни ҳеч нарса топмагандек, ҳеч кимни қўлга туширмагандек, ҳеч кимни қўйиб юбормагандек, умуман, ҳеч гапдан хабарим йўқдек тутишни буюрди.

Усатов жим қолди, унинг қийиқ кўзлари ичимдаги гапни билмоқчидек тикилди.

— Назаримда, Зарандиа гиламни қайтариб беришига ишонтириб, жабрдийдаларни полиция идорасидан нарироқ кетгизиб юборганга ўхшарди.

— Йўғ-э!? — дедим анчадан кейин.

— Лекин, жаноб олийлари, Спарапет гиламни... ўн икки мингга сотиб... Тифлистан ғойиб бўлганига бир ҳафтадан ошди.

— Жуда арзон сотибди-ку, а?

— Арзон сотиши турган гап — ўғрилик мол-да.

— Кимга сотибди?

— Ҳожи Саидга сотди-ю, худди эриб кетгандек изсиз йўқолди... Мен гиламни ўғирлик мол сифатида Ҳожи Саиддан мусодара қилиб олишим мумкин, лекин жаноб Зарандианинг бошқа бирон мўлжали бормикин, деб ўйлаяпман... иккинчи томондан тагин гилам йўқолиб қолса-чи, деган хавотирим ҳам йўқ эмас.

Бирдан енгил тортдим, Усатов кўнглимни ғаш қилиб

айтаётган нарсалар — Ҳожи Саид, Зарандиа ўзим биладиган гаплар экан. Гиламни ўғирлашни Зарандиа уюштирганини, ўзича ўйлаган бирон мўлжали борлигини англаб етиш учун ортиқча ақл-заковатнинг кераги йўқ эди.

Мен кассирни чақиртирдим.

— Зарандиа жўнаб кетишидан олдин пул топширдими?

— Ўн икки минг қоғоз пул топширди.

— Ҳазинага ўтказиш учунми?

— Йўқ, вақтинча сақлаб беришим учун.

«Буни кара-я,— дея ҳаёлимдан кечирдим.— у ҳатто Спарапетни такдирлаш учун бир тийин ҳам қолдирмабди-я».

— Бирон нарса дедингизми?

— Йўқ, йўқ, бўшсиз.

Кассир чиқиб кетгач Усатовга:

— Зарандиа ҳозир Доғистонда, Иван Михайлович,— дедим.— Бирон ҳафтада қайтиб келади. Ҳозирча сиз унийғ айтганларини қилиб туринг.

— Тушунарли, жаноб олийлари, тушунарли, лекин Спарапет... буниинг устига гилам...

Усатовга Спарапетни полицияга қайтариб келишади, деб ваъда беролмасдим, буниинг учун чолнинг ўзи ўғрини излаб топиши ва қўлга олиши керак, лекин гилам эгасига қайтарилади, деб бемалол айта олардим. Тўсатдан миямга Зарандиа ҳазинага бойлик қўшиш ниятида Буюк Мўғуллар гиламини ўғирлатмаган-ку, деган фикр келди. Гилам Ҳожи Саидга сотилган экан, то Зарандиа Доғистондан қайтиб келгунча унда туравериши лозим. Бу шарт-шароитни ҳисобга олиб, Усатовга:

— Иван Михайлович, мен сизнинг қобилиятингиз билан тажрибангизга ишонаман. То Зарандиа қайтиб келгунча гилам ҳозирги жойида туриши керак. Агар уни олиб кетишга уринишса, харидор билан дарров сизнинг олдингизга бошлаб келишин. Фикримни тушунтиролдимми?

— Хўп бўлади, уни харидор билан полицияга олиб келишади, жаноб олийлари! — Усатов қаддини ростлаб, пошналарики уриштиргач, чиқиб кетди.

Кўнглим гаш бўлиб қолди. Бу ишларни менга бир оғиз айтмай бажаришгани нафсоиятимга тегди. Факатгина мендан икки кун кейин Тифлистан чиқиб кетгани Зарандиани оклаши мумкин. Эҳтимол, гилам машмашаси қутилмаган шарт-шароит тақозаси билан қилингандир...

Мен Зарандианиннг ўринбосири Шитовцевни чақиртирдим.

— Бу воқеа ҳақида нима дейишингиз мумкин?

— Ҳамма гапни айтиб беришим мумкин. Жаноб Заран-

диадан хабар кутаётган эдим, бугун эрталаб телеграмма келди.

— Кейин-чи...

— Асосий операция тайёргарлик кўришни тақозо этади: гилам олиб сотилганини аниқлашимиз керак. Шундан кейин Усатовни Ҳожи Саидникига тинтув ўтказгани юборамиз. У Ҳожининг ўғирланган молни олганини, тагин сотиб юборганини бўйнига кўяди. Унгача гилам сотилганини аниқлашимиз шарт. Усатов бу нарсани ҳужжат билан расмийлаштиради-да, Ҳожи Саиддан тилхат олиб, гиламни ҳар эҳтимолга қарши ташлаб келади. Зарандиа қайтиб келгунимча гилам Ҳожи Саидникида турсин, деб тайинлаган.

— Тушунарли, — деди, гарчанд, ҳамма нарсани англаб етмаган бўлсам-да. Лекин бу воқеалар Ҳожи Саидни Зарандианинг олдида бутунлай жиноятчига чиқариб қўйиши рўй-рост кўриниб турарди. Шу нарсанинг ўзиёқ бундан кейин қилинадиган муомала чоғида Зарандианинг қўлини баланд қиладиган восита эди. Бу-ку, шундай, лекин бизга қоронғи томонлари ҳам борга ўхшайди. Мен калавамнинг учини тополмай юрган пайтимда тез орада Сахновнинг етиб келиши ҳақидаги телеграммани келтириб беришди. Биз унинг ташрифини кўпдан бери кутардик, лекин аниқ бир қарорга келишим учун бу хабарни ўз кўзим билан кўришим керак эди. Кутилмаганда хаёлимда бир фикр туғилди.

...Россия ақобирлари ўзига хос дидию иштиёқмандлиги билан бир-биридан ажралиб туришни хуш кўришади. Романовлар оиласи бутун мамлакатда, балки ер юзида турли-туман бриллиантлар коллекциясига эга деб ҳисобланарди. Нарискинларнинг ажойиб от заводлари бор эди. Голицинларнинг билдур ва шиша идишлари ноёб ҳисобланарди. Юсупов йиққан соатларнинг ҳам қиёси йўқ эди. Сахновнинг қизлигида Шереметьева деб аталган онаси ўзига мерос қолган афсонавий гиламлар коллекциясини тўй кунини яққою ёлғиз ўғлига совға қилди. Шереметьевларнинг зурриёти бу коллекцияни зўр иштиёқ билан тўлдириб бошлади. Бир пайтлари у Бухоро амирининг бир нечта гиламини сотиб олиш учун хотинининг сепига қўшиб берилган Пермь вилоятидаги ўрмонларни гаровга қўйибди, деган овозлар тарқалди, чиндан ҳам у топган-тутганини гиламларга сарфларди. Бу беғараз ишқибозлик эмасди. Камтар ва ҳокисоргина дворяннинг ўғли бўлмиш Сахнов худо ярлақаб қўшилган даврасидаги одамлардан лоқал гиламлари билан ажралиб туришни истарди.

Юрагимни сиққан гумоннинг сабаби топилгандек бўлди — бу ишларда Сахновнинг қўли йўқмикин?.. Зарандиа Сахновнинг ташриф буюришини қачондан бери зориқиб кутади, шунга ҳозирлик кўради. Буюк Мўғуллар гилами билан Сахновнинг ташрифида боғлиқлик, уйғунлик борга ўхшайди...

— Операция режаси тайёрми?

— Худди шундай! — дея жавоб берди Шитовцев.

— Режани ким тузган?

— Мен... Лекин Зарандиа қоралама қилиб берган. Уни сизга кўрсатишни, фақат сизнинг розилигингиз билан иш тутишимни буюрган. Агар вақтингиз бўлса... Тўғри, бу шошилинч иш, агар қўлингиз тегмаса, вақтингизни олмайман албатта... аслида-ку ҳамма нарса тайёр.

— Усатовни чақириб, операция режасини олиб кириг.

Олдиндан шунга айтишим мумкинми, бу иш рўёбга чиқарилди ва менинг маънавий ақидаларим асло ҳақоратлангани йўқ. Сиёсий разведка операцияни амалга оширди, унинг натижаси вақтинча сир тутилди. Бироқ нега Буюк Мўғуллар гиламининг ўғирланиши билан Сахновнинг коллезионерлик иштиёқи ўртасида боғлиқлик бўлиши мумкинлигини тушуниб етмаганимга ҳайронман. Ахир кўнглим хижил бўлиб, бирон нохушлик юз беришини сезиб тургандим-ку. Агар бу воқеа бир неча йил олдин юз берса, мен уни одатдаги ишимизга йўйган, унинг билвосита оқибатларини ҳаёлимга ҳам келтирмаган бўлардим — ахир ўз табиатимдан келиб чиқишим аниқ. Бироқ ҳозир ҳеч қандай чора кўрмай сусткашлик қилардим, шу нарсанинг ўзиёқ дунёқарашимда ўзгариш юз берганидан далолат берарди — бу ҳақда кейинроқ тўхталиб ўтаман.

Зарандианинг қораламаси билан танишиб, Шитовцевнинг изоҳларини эшитганимдан кейин бу режани амалга оширишнинг ҳар хил йўлларини, юз бериши мумкин мушкулотларни ҳам ўйлаб кўрдиму бироқ, барибир, Зарандианинг асл муддаосини аниқ тасаввур қилолмадим.

Иш Ҳожи Саидниқига бир бой француз келишидан бошланди. Ташрифномаси бу кишининг трансатлантик пассажир кемасозлигининг директорларидан, шу ширкатнинг йирик акционерларидан бири эканидан далолат берарди. Искандар афандини ўртага қўйиб, у бир қанча ноёб нарсалар олмоқчилигини айтибди. Ҳожи Саид унга турли-туман нарсаларнинг бирталайини кўрсатибди. Мижоз савдолашиб ўтирмай ёққан нарсани шу заҳоти олган, ёқмаганини қўл ишораси билан кўздан йўқотишни буюр-

ган. Нарсалар шу ернинг ўзидаёқ ўралиб, жойланган ҳамда халтаю тугунларга унинг Морилдаги адреси ёзилган. Шундан кейин у сарф-харажати қанча бўлганини сўрабдида, Ҳожи Саидга анчагина пулга вексель тутқазибди. Бу ишларни у худди Одилхоновнинг чуваклари учун пештахтага чақа ташлагандек беписандлик билан бемалол қилибди. Пальто, шляпа, кўлқоп, соябонини олиб кетишга чоғланибди-ю, остонага етганда юклари қачон жўнатилишини аниқлаш учун тўхтабди, Ҳожи Саидни эса француз келгандан буён фақат бир нарса — харидор Буюк Мўғуллар гиламини олмасмикин, бу ҳақда гап очармикин, йўқмикин деган муаммо қийнарди. У бир ўқ билан икки қуённи уришни — ҳам ўғрилиқ молдан қутилишни, ҳам хорижлик туфайли мўмай пулни қўлга киритишни кўзларди. Операциянинг бу нозик жиҳати жуда пухта ўйланган эди. Харидор хайрлашиш учун қўл узатганида Ҳожи Саид нафс васвасасига учиб, Искандар афандидан гапларини ўгириб беришни илтимос қилди.

— Сиз яхши нарсанинг қадрига етадиган одамга ўхшайсиз, агар ҳамёнингиз кўтарса жуда ноёб бир нарса кўрсатишим мумкин.

Француз босиклик билан розилик берди.

Буюк Мўғуллар гиламининг эни саккиз, узунлиги йигирма тўрт газ, оғирлиги эса ўлган филдан атиги тўрт кадоқ кам эди, холос. Ҳожи Саиднинг ҳамма хизматчилари юқоридаги катта хонада инқиллаб-синкиллаб, қора терга тушиб, бақириб-чақириб француз боёнига зўрға кўрсатган бу гиламни Спарпетнинг бир ўзи қандай қилиб ўғирлаб кетганига ҳалигача ақлим бовар қилмайди.

Харидор ҳақиқий савдогарларга хос билимдонлик ва совуққон хотиржамлик билан бу чинакам санъат асарини синчиклаб, узоқ кўздан кечирди. Нарҳини сўраган эди, Ҳожи Саид мўлжали эллик минг эканини айтди, француз портфелидан аллақандай китобча олиб, узоқ варақлади, айтилган пулни франкка айлантиргач, Ҳожи Саидга:

— Илтимос, эртага эрталабгача кутиб туринг. Мен ўйлаб кўрай,— деди.

Гиламни ўраб, махсус ясалган катта қутига солишганидан кейин француз чиқиб кетди.

Ҳожи Саид бу ишни шу заҳоти битиришни истарди, албатта, лекин пулнинг қадрига етадиган ҳақиқий харидор гиламни бир марта кўриши биланоқ ҳамёнини ковламаслигини у яхши биларди. Шунинг учун ҳам у таклифига арзийдиган чинакам харидор топганига амин бўлди.

Асосий воқеа эртасига юз берди. Француз эртасига

айтилган вақтда келиб, Буюк Мўғуллар гилами учун ўн беш минг беражагини айтди. Ҳожи Саиднинг баданидан совуқ тер чиқиб кетди: нахотки, француз гиламнинг ўғирланганини билиб қолиб, шунақа арзон нарх бераётган бўлса?

— Бу нарх гиламлар подшосининг қадрини ерга уради,— дея таржима қилди Искандар афанди Ҳожи Саиднинг гапини.

— Аксинча, мен гиламнинг келиб чиқишига қараб баҳоладим,— дея эътироз билдирди француз Ҳожи Саиднинг гумонини баттар ошириб.

Тифлислик савдогарнинг мияси ғовлаб кетди. У бутунлай бошқа нарсадан умид қилган эди, оқибати ўзгача бўлиб чиқяпти. Сухбатнинг давоми савдо-сотик ҳақидаги гапдан кўра товламачиликка, бир-бирини кўрқитишга ўхшаб кетди. Ҳожи Саид қулоғини тинчителиш учун бу ишдан воз кечадиган аҳволга тушди, такаббур француз гилам ҳақида полицияга хабар беришдан ҳам тоймайдиганга ўхшарди. Француз Ҳожи Саид ё гиламини ўн беш мингга сотиши кераклигини, ё ундан айрилишини, тагин бошига ғалва ҳам орттиришини таъкидлай бошлади. Лекин Ҳожи Саид ҳам бунақа ишларни энди кўраётгани йўқ, дарров тақдирга тан берадиганлардан эмас. У узоқ савдолашиб французни йигирма минг беришга кўндирди, бироқ савдо бузилиши мумкинлиги ҳақида оғиз очмади. Француз йигирма мингга вексель қолдирди. Ҳожи Саид у билан эртагаёқ гиламини Лондонга ким ошди савдо қилиш учун жўнатишни, французнинг Марселдаги уйига шартнома бузилгани ҳақидаги хат билан векселни қайтариб юборишни мўлжаллаб хайрлашди.

Ҳожи Саид қопқондан чиқиб кетдим, деган ўйда ўзида йўқ севинарди. Биз ҳам кўнглимиздагидек вазиятни юзага келтирганимиздан мамнун эдик: Ҳожи Саид фақат ўғирланган молни олган эмас, сотган одам сифатида ҳам қўлга тушган эди.

Барча тафсилотларни айтиб ўтирмайман. Фақат Ҳожи Саид Усатовнинг сиртмоғига тушмаслик учун минг хил хийла-найранг ишлатганини айтиб ўтмоқчиман, бироқ оқибат биз кутгандек бўлиб чиқди: уни ҳибсга олишга етадиган ҳужжату далилларни қўлга киритдик. Усатов унинг уйга банди қилингани ҳақидаги ҳужжатни ўқиб берди-да, бу сирни ошкор этмаслик ҳақида тилхат олди. Буюк Мўғуллар гилами муҳрланиб, мусодара қилинган мол сифатида корхона омборига жўнатилди. Энди Заран-

дианинг буйруғига биноан ҳеч нарса қилмай туриш керак эди.

Кейинги икки кун қилинажак ишлар, уларнинг тафсилотларию ҳар хил усулларини ўйлаш билан ўтди. Мен бу ишга астойдил берилиб кетдимۇ аини вақтда кўнглим жуда ҳам ғаш: иш фаолиятимда бундан ўн чандон мушкул операцияларни амалга оширганман, лекин ҳозир қовун тушириб, бу ишда Мушни Зарандиадан кўра уқувсизлик қилиб қўймасмикинман, деган хавотирда ич-этимни ердим. Бзовталиқ, ички танглиқ иш бошланган пайтдаёқ пайдо бўлганини сездим, аммо то бу нарсани поёнига етказиб, якунламагунча ўзимни қўлга олиб, ҳаяжонимни бошқалардан сир тутолмадим. Ўзга нарсалар, уларнинг нохуш оқибатлари юрагимга сиғмади.

Операция шанба куни кундузги учларда якунланди, мен ҳаддан ташқари чарчаганимни, дунёдаги ҳамма нарсага лоқайд бўлиб қолганимни сездим. Дарров ҳаммомга боргим, укаловчи ходимга измимни топшириб ётгим, олтингугурт таъми келадиган сувнинг кўнгилни беҳузур қиладиган исини ҳидлагим келди. Извош чақирдим-да, ярим соатдан кейин Орбелиановнинг ҳаммомига йўл олдим.

Ҳаммомнинг мармар супасига чўзилишим билан бутун Тифлисга донғи кетган ходим Кямбиз теримни шилиб олгудек даражада уқалай' бошлади. Миямда адоғи йўқ фикрлар ғужғон ўйнади, ўй ўйлайвериш шифқатсиз ҳақиқатни хас-пўшлаётганимни сездим — Буюк Мўғуллар гилами Зарандиага Сахновни алдаб тузукқа тушириш учунгина зарур бўлганини тушундим. Бунга заррача шубҳам қолмади, фақат бир нарсага — Зарандиа қандай қилиб Сахновни бунга илантирганига ақлим бовар қилмасди. Ақлли ва маккор одам чекланган, айёрлиги ҳам тентакнамо кимсага олдиндан қалтис, чораси йўқ хотима ҳозирлаб қўйган эди. Кямбиз устимга чиқиб олиб, суякларимни қисирлата бошлагач, фикрларим чувалиб кетди. У гарданимдан то пастимгача товонлаб босиб чикқач, бирдан енгил тортдим ва ... Сахновга юрагим ачиди. Улуғ князнинг чўқинтирган ўғлини унинг оёғига бош уриб турган ҳолда тасаввур этдим ва фожеий устамонликни Зарандиа ўйлаб топганини, бироқ мен амалга оширганимни англаб етдим.

— Жаноб олийлари, салқинлатиб қўяйми? — деган Кямбизнинг овози эшитилди.

Мен бошимни эгдим ва қизиқ турган баданимга шовуллаб сув қуйилди.

Кямбиз елкамга катта чойшабни ташлаб, мен билан хайрлашди.

Уйга пиёда қайтдим, виждон азоби исканжага ола бошлади. То ётадиган пайтгача камин олдида ўтирдим. Кечаси ўринга киргач, худди ажрикда ётгандек у ёқдан-бу ёққа ағдарилавердим. Тонг ёришар-ёришмас уйғондиму лекин пешингача ўринда чўзилиб ётавердим, барибир, азоб берувчи фикрлардан кутилолмадим.

Энди ўша пайтда мени қийнаган нарсаларни умумий тарзда хотирамда тиклаб, гапириб беришга уринаман, сабаби... сабаби, кейинги ҳаётимнинг ибтидоси шу жойдан бошланади.

Етти авлод наридаги бобокалоним граф Лайош Сегеди рус подшосининг ҳарбий хизматига кириб, рус дворян аёлига уйланган ва шундан буён қонимизга бошқа қон аралашгани йўқ. 1689 йилдан буён менинг аجدодларим Россияни бирдан-бир ватани, рус подшосини ўзларининг ҳукмдори деб билдилар. Рус тож-тахтига ўзларининг бор-йўқларини — ор-номуси, қобилятию ҳаётларини фидо этишди. Улар эътибор қозониб хизматлари юксак тақдирланган. Уларга ер-сув, юқори амал, унвон, катта маош, истаган одам билан муомала қилиш ҳуқуқи берилган. Мен насабимизнинг ҳақли ягона меросхўри эдим, шу боис ёшлик кезларимданоқ тож-тахтга хизмат қилишим фақатгина жамиятда юқори мартабага эришишимнинг эмас, балки яхшигина бойлик орттиришимнинг ҳам қатъий гарови эди, лекин аввало бу нарса ҳуқуматга садоқатимни намойиш этиш, туғма фазилатлариму кусурларимни тозалаб, номус-оримни ҳамда ўзимни бутунлай фидо қилиш имконини берарди. Ўзим эътиқод қиладиган номус кодексига биноан мен ватанимга ўзимни бағишладим, бунинг эвазига керагича нарса олишим даркор. Мактанчоқлик қияпти деб ўйламангу мен худди шу тарзда ҳаёт кечирганман, оқибатда бўйдоқ, бефарзанд ва қариган чоғимда сўққабош бўлиб қолдим.

Сорбонда ўқиб юрган талабалик кезларим ва ундан кейинги ўн бир йил бадалида мен рус империясининг Европадаги махфий хизматида ишладим. Вақти келиб, Петербургга чақиртириб олишди, лекин мен Европадан чиқиб кетадиган бирон айб қилганим йўқ. Мен полковник унвонини олиб қайтдим, агар янглишмасам тенгдошларимдан камдан-камлари бундай мартабага эришишди. Ҳатто Европада омадсизликка учраган бўлсам-да, империянинг юксак мукофотларидан бири — Александр Невский нишони билан тақдирландим. Бу гапларни омадим

чопганини кўрсатиш учун эмас, истиқболимда ҳамма эшиклар ланг очилганию истаганимга киришим мумкинлигини таъкидлаш учун айтяпман. Мен жандармерия билан махфий полицияда ҳамда яширин ишлар гоят мураккаб вазиятда кечаётган жой бўлмиш Кавказда ишлашни ихтиёр этдим. Эҳтимол, бундай қарорга келганимга турли-туман моддий ва руҳий важ келтириш мумкиндир, лекин уларнинг сабабларини топиб, ечиб бўлмайти, чунки бунинг сабаби битта: бошқа жойга қараганда у ерда ор-номусим билан кадр-қимматимни сақлаш мушкуллигини яхши билардим. Мени жандармерияга олиб келган нарса мана шу кийинчиликларга юзма-юз келиб, танамда ҳис этиш истаги. Бу нарса ўзлимга қарши, ор-номус ва кадр-қиммат ҳақидаги қарашларимга зид ўлароқ юрагимнинг аллақайси ерларида яшириниб ётган табиатимга ёт, беҳуда нарсаларга иштиёқмандлигимга қарши аёвсиз курашиш имконини берарди. Дета Туташхианинг таъбири билан айтганда мен «ўзим билан курашиб», ютуқларимдан қувониб яшар ва меҳнат қилардим. Мен учун хизмат руҳий мувозанатимни сақлаб туралиган восита, ҳаётимни ўзгача тасаввур қилолмайман. Жуда кўп муомала ва муносабат воситаларини биладман, ҳар бир нарсанинг ўзига яраша ўзгармас муносабатда бўладман, лекин худо ҳақи, ҳаётимга Мушни Зарандиа худди иблисдек писиб киргунича мутлақо муросасозлик қилган эмасман. Муросасозликнинг муросасозликдан фарқи бор. Мен жамият ва давлатни ўйлаб ўз манфаатидан воз кечиш ҳақида гапирётганим йўқ, эҳтимол, бу нарса кўлимдан келмас. Ёки Мушни Зарандиа ўзининг ёқимтойлиги ёки руҳий қудрати туфайли атиги бир марта мени ён беришга мажбур қилганини айтаётганим йўқ. Мен маънавий негизларнинг тубдан емирилиши, дунёқарашдаги аниқ ўзгаришлар, санамларнинг йўқотилиши ҳақида фикр юритяпман... Хуллас, бу борада уни сақлаб қолиш учун шу пайтгача қўлга киритган ҳамма нарсамдан айрилдим.

Сахнов халал берадиган тошга айланди!

Гражданлик тушунчамнинг чўккиси одамларни «биз» ва «бошқалар»га ажратиш билан белгиланади. Тож-тахтга содик, Россия империясининг бир бутунлигини эътироф этган, унинг улуг ва алоҳида оламшумул тарихий вазифани адо этаётганига ишонган, ўзи ҳам оғишмай шу мақсадга улуш қўшадиганлар «биз»га киради. Бу фикрга қўшилмайдиганлар мен учун «бошқалар»дан иборат. Лекин «бошқалар»га тариқча нафрат билан қарамаганимни алоҳида уктириб ўтишим керак. Фақат улардан эҳтиёт бўлиш

лозим. Ахир ер юзида фақат «биз»ларгина яшамаслигини биламан, дунёда «бошқалар» ҳам бор — улар кўпчиликини ташкил этишади. Мен болалигимданок нафрат туғилмасидан бўғиб, оқилона сабр-тоқатга айлантириш ва ҳамма «ўзимизникилар»га беқиёс муҳаббат билан қараш зарур, деган ақида руҳида тарбияланганман.

Яхшиси, асосий муддаога ўтақолай. Айтган хусусиятимнинг яна уч хил жиҳати бор. Ҳамиша ўз хизматим, касб-коримни эътиборга оламан ва мени тўғри тушунишларини истайман: империя «бошқа» давлатлару уларнинг фуқаролари билан халқаро ҳуқуқ, дипломатия ҳамда ҳарбий қудрат орқали муомала қилади. Мамлакат ичкарасидаги «биз» ва «бошқалар»нинг ўзаро муносабатларини қонун ва қонуният орқали бошқарилади ва унинг олдида насл-насаби, мол-мулки, ақлий қобилиядан қатъий назар ҳамма бирдек жавоб беради. «Бошқалар» қилган жиноят текширилаётганда улар Россия империясининг ёки «бошқа» давлатнинг фуқароси бўлса, ҳар қандай воситани ишга солиш, ҳатто макр-ҳийла ишлатиш зарур, деб ҳисоблайман, чунки бу душман билан кураш усули. Аксинча, менинг жамоамга мансуб одам ҳақида ҳуфия маълумот олинса, (бу хусусиятнинг учинчи жиҳати) мен унинг давлатга қарши хатти-ҳаракатини яқин кишимнинг тўғри йўлдан тойиши деб биламан ва ҳозирги таъбир билан айтганда уни фракциячи ҳисоблаб, муносиб воситалар билан курашаман. Тўғри, то унинг ашаддий душманлигига амин бўлгунимча шундай йўл тутаман, холос.

Полковник Сахнов анчагина соддадил одам эди, бордию у «бошқалар» томонга ўтиб, ҳақиқий ёвга айланган тақдирда ҳам соддадиллигидан унчалик катта зарар етказолмасди. Лекин у ўзга жабҳага ўтишни ва тож-тахт билан ҳокимиятга қарши чиқишни ҳаёлига ҳам келтирмаган эди. Менинг ота-бобом узоқ йиллар мобайнида хизмат қилган тож-тахт энди император ҳазрати олийлари ҳамда у кишининг мўътабар оила аъзоларига насиб этди. Бу — улугларнинг энг улуғ империяси, Сахновнинг подшо хонадонига яқинлиги ҳаммага аён. У «биз»никилигидан ташқари «мен бор-йўғимни фидо қилишим, бунинг эвазига батамом бахшида этишимга керагича нарса олишим керак» бўлган ишни ўзида мужассам этган эди...

Мушни Зарандиа иккимиз Сахнов билан худди у «бошқалар»га мансубдек орани очди қилмоқчи бўлдик.

Бу айбимнинг бир қисми, холос. Лекин энг оғир ва асосий айбим шундаки, мен инсоният тарихида ҳукм сурган ҳар қандай империянинг туб асосига хилоф иш

тутиб, уставни буздим. Агар империя ҳақида гап борар экан, «биз» томонда «ҳоким халқ фарзандлари» билан бирга ғайритабаа¹ вакиллари ҳам бўлиши мумкин. «Ҳоким халқ фарзандлари» ўз давлатини бунёд этади, алаҳхусус, ўз миллатининг гуллаб-яшнаши ҳамда камолоти учун хизмат қилишади. Ғайритабаалар эса бирев учун ишлайдиган, ҳар қандай табакаланган империяда бўлиши зарур ва муқаррар ёлланма аскарлар табақасини ташкил этади. Ҳоким халққа хизмат қиларкан, улар биринчи галда ўз манфаатини кўзлашади, бунинг замирида эса устомонлик билан халқининг фойдаси яшириниши шубҳасиз, бу нарса империя манфаатларига зид келади.

Таҳликали даврларда «ҳоким халқ фарзандлари» сиёсий қарашлари турлича бўлишидан қатъий назар мамлакатнинг бирлигини қаттиқ туриб химоя қилишади. Ғайритабаалар эса табиатан сулҳга мойил. Гарчанд «ҳоким халқ фарзандлари» ғайритабаалар билан бирга давлатни бошқариш имтиёзига эга табақани ташкил этса-да, ҳар икки томон ўз ақидаларидан келиб чиқиб бирлашган. Ғайритабааларнинг хизматларидан фойдаланаркан, уларнинг тож-тахт ҳамда давлатга садоқатини била туриб батамом ишонавермаслиги ҳоким халқ фарзандлари билан менинг тоифамга ўхшаш ғайритабаа ўртасида чиқиши мумкин бўлган низо пайтида, яъни Сахнов — Зарандиа олишувиде ватанпарварлик бурчим паст, лекин руҳий жиҳатдан барқарор томоннинг — полковникнинг ёнини олишни тақозо этади. Мен аксинча унинг рақиби томонга ўтдим, бу нарса давлатимизнинг асл манфаатига хилоф, уставга қарши чиқиш билан баробар эди.

Гарчанд аниқ тасаввурим бўлмаса-да, Зарандиа Сахновга нисбатан «бошқалар»га қарши қўлланиладиган воситалар орқали қураша бошлаганини дарҳол сездим. Кўп ўтмай Сахнов Зарандиа ҳозирлаган фитнес домига илинди, унга қарши чиқиш ўрнига, балки кўмаклаша бошладим. Мен овозимни бир парда кўтариб, бу можарони фош этишим керак эди, бироқ нима қилишим кераклигини аниқ билмасдим, ўзимни таомилдагидек тутишга эса заррача рағбатим йўқ эди. Таомилга амал қилиб ишлаётган, яшаётган, лекин буни бемаъниликка йўймайдиган ва ўзларини покдомон ҳисоблайдиган одамларни биламан, мен учун бу ҳақиқий драма бўлиб, ўзимни Гулливер усулига асосан илоҳий ўтни ўчириб кўйган қоҳинга ўхшатардим.

¹ Ғайритабаа — Чор Россиясида руслардан бошқа халқларга, хусусан, шарқ халқларига берилган ном.

Ҳалокатга учраб, бирданига айш-ишрат ва бузукликка берилган яхши одамга ўхшардим, лекин бу нарсадан кўнгил узиб, аввалги йўлга қайтишга ўзимда куч тополмадим. Бундай одамлар сурункали айш-ишратдан нажот топмоқчи бўлишади. Жоним хатарда қолди: ҳаётни бутунлай издан чиқариб юборган, шунингдек виждон азобини юзага келтирган муросасозлик кўчасига қадам кўйдим.

ТИКО О...НИ ХОНИМ

... Ҳаётини тажрибага эҳтиёж қолмаган бир пайтда эга бўлдим. Ёшим элликка етганда муҳаббат дардига мубтало бўлишимга бало бормиди? Муҳаббатга ташна, зор бўлган пайтимда у менга ишонч ва сурур бахш этмай четлаб ўтди. Чиндан ҳам бу нарсага зормидим? Начора, мен бирдан-бир ва сўнгги жабрдийда эмасман — одамлар олов химера¹ ларга миниб олишади-ю, бироқ улар чавандозларни дуч келган томонга олиб кетишади. Чавандозларнинг назарида эса орзуси ушалгандек, учар от уларни танлаган манзили сари элтаётгандек туюлади. Менинг умр бўйи ҳомиладор бўлиб қолишдан сақланадиган, унинг олдини олиб, дори-дармону турли усулларни топиб, қўллаб кўрадиган бир дугонам бор. Минг эҳтиёткор бўлмасин, барибир у тўрт болаинг онаси бўлди, бешинчисини туғаётган пайтида ўлишига оз қолди. Ёши олтмишга кирганда у бўйида бўлмасликнинг ажойиб усулини топганини айтди. Лекин ҳаёт бунинг аксини кўрсатибди, қолаверса, у ўз тажрибаларини айтиб, биров билан ўртоқлашганини эслолмайман.

Болалик кезларимда ўлими олдидан олтин тўла сандикни кечаси биров билмайдиган жойга олиб бориб, ҳеч ким тополмайдиган даражада чуқур қилиб кўмиб ташлаган бир чол ҳақида эртак эшитган эдим. Бу чол икки хил интилиш билан яшаган: биринчиси, кейинчалик бир кунимга яраб қолар, деган умидда бойлик тўплаш, иккинчиси, топган-тутганини ҳеч кимга раво кўрмай йўқотиш истаги. Бу эртак мен ҳақимда тўқилган. Мен худди шу тарзда яшаганман. Фақат қариган чоғимда икки хил кўнгил билан яшаганимни англаб етдим. Биринчиси, хомхаёлларга алданиб яшаган. Иккинчиси эса асл ҳақиқатни билса-да, миқ этмаган, фақат энди фойдаси йўқ пайтдагина тилга кирган. Биринчиси, эгасининг нонуштаси учун тухум

¹ Химера — юнон мифологиясидаги уч бошли ўт пуркайдиган баҳайбат хайвон. (Тарж.)

килиб бердим, деб ўйлайдиган товукка ўхшайди. Иккинчиси тиригида севимли устозига бир ошам ошни раво кўрмай, ўлганидан кейин эса ҳаммага назр-ниёз берадиганларга қиёслаш мумкин...

Йўқ, ишқнинг сир-асроридан кўрпанинг ичида хабар топганим йўқ — кузатувчанлигим туфайли унинг моҳиятига тушуниб етдим. Агар ундан кўрпанинг ичида огоҳ бўлганимда ўша пайтда қор-қолимга ярарди, афсуски, энди ёшим етмишни қоралаб қолди.

Эй, худо! Нималар деяпман ўзимча! Мен Дата Туташхиа ҳақида сўзлаб бериш учун бечора Мито Зурабишвили тўғрисида гап бошлаган эдим, ўзимга буриб юборибман. Бошқача гапиришни билмайман, балки бу ҳам ҳукми илоҳийдир. Минг оҳангга солганим билан дунёга сузгич орқали боқаман, бу сузгич — меннинг ўзим. Нима ҳақда гап бошламай, барибир, ўзимга келиб тақалади. Ҳамма ҳам шунақаю лекин тан олишдан кўрқишади. Ўзларини ҳаддан ташқари яхши кўришади, шунинг учун қилмишларига сиртдан кўз ташлаш қўлидан келмайди — кузатувчанлик, эҳтимол, ростгўйлик билан мардлик етишмас. Мен бу нарсани жуда яхши биламан.

Мито Зурабишвилига кўнгил берган пайтимда уни халқ ва инсоният бахт-саодати учун курашга жонини тиккан инқилобчи бўлгани учун яхши кўрганман, деб ўйлаган эдим. Тўғри, тўққиз юзинчи йиллар бошларида одамларнинг фикри-ёди фақат инқилоб билан банд эди. Халқ, зулм, озодлик деган сўзлар сеҳрли куч-қудратга эга бўлиб, сиёсий эътиқод шахснинг интилиши ва ҳатти-ҳаракатини белгиларди. Лекин муҳаббат озукланидиган манбалар бутунлай бошқа. Лоақал қишлоқ муаллимини олиб кўрайлик. У одамларни билим ва ҳақиқатдан огоҳ этади. Шу боис полиция баъзан ўқитувчиликни сиёсий фаолият деб баҳолайди. Мен қишлоққа муаллимлик қилгани отланганимда кўпчилик инқилоб учун ўзини фидо қилди, деган хаёлга борди. Ўзим ҳам шундай фикрда эдим. Назаримда озодлик йўлида курашиш учун Тифлистан чиқиб кетганман. Шундай деб ўйлашимга асосим бормиди? Гап шундаки, мени чақириб... Эй худо, шу қадар кўп чақиришдики, асти қўяверасиз!.. Чақириб: «Ё Пензами, Костромами вилоятига сургун қилинасан, ё биз айтган биронта қишлоққа бориб ўқитувчилик қиласан ҳамда нозик топшириқни бажарасан. Икки йўлдан бирини танла!» дейишди. Мени қандай ишга ундашаётганини дарров тушундим. Махфий айғокчи бўлишим керак! Чиндан ҳам сургунга жўнатишларига арзийдиган ишларга айланишиб қолган бўлсам, рози-

лик бермай иложим қанча. Митони деб ўзимни қандай тигипарронларга урмадим — мана энди ҳаммаси очилди... Унга эргашган пайтимда инқилоб иши учун кетяпман, деб ўйлаганман. Ҳаммаси ёлғон экан! Қариб, эс-ҳушимни йиғиштириб олганимда, инқилоб учун эмас, муҳаббатини деб ҳаётимни таҳликага қўйганимни тушуниб етдим. Мито Зурабишвилини ҳаддан ташқари яхши кўрадим. Кўнглимининг тубида биз албатта турмуш қурамиз деган илинж бор эди, менинг курашдаги иштироким эса... унинг кимга кераги бор? Мен унинг моҳиятини тушуниб етганманми? Пенза ёки Костромага жўнатиб юборишса, нима киламан? Қандай кун кечираман? Рухимни кўтариб турадиган илоҳий кучни қайдан оламан? Улар ўқитувчилик қилишни таклиф этишганда, майли, юбораверишсин, кўрқадиган жойим йўқ, ваъда беришга бераману айтганларини қилмайман — кўлларидан нима ҳам келарди, деган хаёлга бордим.

Мен розилик бердим, улар тилхат ёздириб олишди. Бошқа иложи йўқ... Сабабини боя айтиб ўтдим-ку. Мендан Дата Туташхианинг маъшуқаси Бечуни Пертия яшайдиган қишлоққа бориб ўқитувчилик қилишга, агар розилик берса, унинг уйида ижарада туришга тилхат ёздириб олишди. Бечуни Пертия розилик берди, сабаби, «биронтасини ижарага қўй, полиция Дата Туташхиадан алоқасини узмоқчи экан деб ўйласин», деб кўндириб қўйишган экан. Абраг камроқ келсин ёки умуман кадам босмай қўя қолсин, деган ўйда жой берди.

Бу ерга келган пайтимда қишлоқ оқсоқоли олдин бошқа уйларни кўрсатди, лекин ҳеч қайсиси дидимга ўтиришмади. Унга Бечуниникига олиб бор, дейишди. Оқсоқолнинг эсхонаси чиқиб кетди-ю, барибир, уникига бошлаб келди. Уй кўнглимга мос келиб, икки хонасини ижарага олдим.

Қишлоқнинг катталиги ҳам, чор-атроф ҳам менга маъқул келди. Уйлар бир-биридан анча нарига тушган, ҳар бир кўрғон жуда ораста эди. Кўча-кўйда товуклар қоқоғлаб юришар, жўжалар чийиллашар, то ярим кечагача болаларнинг қий-чуви тинмасди. Туни билан ботқоқликда минглаб бақалар қуриллашар, ечиб ташланган итлар бемаҳалда юрган йўловчиларга даф қилиб, хуришарди.

Мен уй эгаси ўрмон хўжалиги назоратчисининг беваси эканини билардим. У бор-йўғи ўттизга кирган бўлса-да, ёшига нисбатан каттароқ кўринарди. Олти яшар ўғли бўлиб, бутун оила шулардан иборат эди. У қадди-басти келишган, оғир-босиқ, камгап аёл эди. У шу қадар камгап эдики, ҳафталаб чурқ этиб оғиз очганини эшитмасдинг ҳам.

Лекин бахтсизлиги ёки марҳум эрининг доғида камгап бўлиб колмагани аён эди. Бу унинг кадр-қиммати ва сиполигини янада оширадиган ғурурли ётсираш эди. Эркаклардан, хотин киши ўзидан бошқа аёлнинг ўринга ётганда қанчалик сулув кўринишини билмайди, деган гапларини эшитганман. Бу фикр тўғри эмас — биз яхши биламиз. Бечунининг эътиборни тортадиган ҳеч нарсаси йўқ эди.

Мен бола тўплаб, машғулотларни бошлаб юбордим. Вакт ўтгани сайин болаларнинг билимга ташналиги, қобилияти ва хотираси ўткирлигини кўриб ўзимни дунёдаги энг бахтли одамдек ҳис этдим. Мен қадимий Калхида заминида яшаб, худди Инжил машъалчисидек зиё тарқатиб, халқимга хизмат қилардим.

Бўш вақтларимда китоб ўқир, дўстларимга хат ёзар ва ўтмиш хотиралари билан овунардим. Уй бекасидек мен ҳам йигирма тўққизга қадам қўйганман. Онам мегрель бўлиб, бир пайтлари мегрель энага қўлида тарбияланганим учун бу тилда бемалол гаплашардим, лекин афсуски, буни мен сир тутардим. Тил билишимни яшириш худди бировнинг сирига кулоқ солиш ва ўғрилиқ қилишга ўхшаш гуноҳлигини билсам-да, ҳеч кимга ошкор этмадим. Ғўрлигим шунга даъват этди, шекилли. Бу айбим афу этилишини жуда ҳам истайман — виждоним қийналиб, азоб бераётгани ҳам етиб ортади.

Бора-бора уй бекасининг сирли камгаплигида чуқур маъно бордек туюлди, ўз майлимга зид ҳолда бу ҳақда кўп ўйлай бошладим.

Якшанба куни уйга қайтаётганимда маст-аласт Бардгуниа ов милтигини силкитиб, галва қилиб юрган экан. Тегирмончининг йигирмага кирган ўғли ичса, милтик кўтариб молларни қувлашга тушарди. Оғзидан шунақа шалок гаплар чиқардики, асти қўяверасиз. Милтик бузук бўлгани учун Бардгуниа «пақ, пақ, пақ!» деб оғзида отарди. То кайфи таркагунча ҳеч кимга тинчлик бермасди. Бу томошани кўргани бутун қишлоқ аҳли йиғилиб келар, болалар унинг орқасидан эргашиб «пақ, пақ, пақ!» дея қичқиришарди. Кўчамизга бурилганда Каджанининг бузоғини қувлаб келаётган Бардгуниага кўзим тушди. То у менга кўзи тушиб улгургунча эшик олдига етиб олдим. Бардгуниа бузоқни қўйиб ана, Бечунининг куркаси келяпти, деб мен томонга югурди. Мен эшикни ёпиб улгурмай у йўлимни тўсди. Кўрққанымдан ғовга суяниб қолдим, шу пайт дабдурустан уй бекаси Бардгунианинг юзига шарақлатиб тарсаки тортиб юборди.

...Томошабин бўлиб турганлар кизиқиб ғовга осилганча, ичкарига мўралашди. Болалар бармоғини оғзига тикқанча қотиб қолишди.

Бардгунианинг юзига қон тепиб, томоғидаги лак-луки кўтарилиб тушди.

— Кунингни кўрсатаман ҳали! — деди у тишини-тишига босиб.— Унингдан кўрқади, деб ўйлаяпсанми?..

— Ҳа, кўрқасан деб ўйлайман,— деди бева хотир-жам.— Бор, йўқол!

Бардгунианинг нафаси ичига тушиб кетди, аъзойибадани титраб бўкириб юборди ва милтигини ерга отиб, кийимларини йирта бошлади.

Бека қўлимдан тугиб, етаклаб кетди.

Бардгуниа ички кийимигача йиртиб, ерга отиб урди. Аёллар қий-чув кўтаришди, эркаклар эс-хушидан айрилган йигитнинг қўлларини қайириб, уйига олиб кетишди.

— Кўрқмай қандай урдинг-а? — деб сўрадим айвонга чиққач.— Уям урса нима қилардинг?

Бека маҳзун кулимсиради.

— Менга ҳеч ким тегмайди!

— Нега?

— Шунақа! — дея гапни чўрт кесди-да, челакни кўтариб, ҳовлига тушди.

Ғов орқасида турган аёллар ундан кўз узишмасди. Бечуни бамайлихотир ҳовлини кесиб ўтиб, ошхонага кириб кетди.

Томошабинлар истар-истамас тарқалишди.

Кечки пайт ҳовлига икки кампир кириб келди. Уй эгаси уларни ёнғоқ тагига ўтказди. Деразам очик бўлгани сабабли уларнинг ҳамма гаплари бемалол эшитиларди. Кампирлар Бардгуниани кечирини ўтиниб сўрашарди. Қизик, нега мендан эмас, Бечунидан илтимос қилишяпти?

— Эртага келиб ўқитувчидан кечирим сўрасин,— деди кампирларни кузатиб чиққан Бечуни.

Бу ёққа мени Дата Туташхиани кузатишга юборишган эди. Мен унинг ўзини ҳам, ҳаётини ҳам билмасдим. Тўғри, унинг номи билан айрим қилмишларини эшитганман, мендан тилхат олган полковник янглишмасам Князев эди шекилли, ҳар хил бўлмағур нарсаларни айтиб берган. То Дата Туташхиа билан юзма-юз келмагунимча бу гапларга ишонмадим. У ҳақда турли хил яхши ва ёмон гапларни эшитганману аммо биронтасига ҳам ишонмаганман. Эркак киши ҳақида ҳар қанча гапиринмасин то уни ўз кўзим билан кўриб, эрлик хусусиятини ҳис этмагунимча ҳеч нарсага ақлим етмасди. Шундай яратилган бўлсам нима қилай. Албатта ўз саргузаштлари билан эл оғзига тушган

абрагни учратиш, уни зимдан кузатиш, кимлигини билиш, нафасини ҳис этиш бирдан бир орзуимга айланди. Лекин Дата Туташхиани кўриш насиб этавермади. Узоқ кутиш онлари сабр-тоқатимни имтиҳон қилар, қуриб кетгур кизикувчанликдан ичим қурирди.

Уй бекаси кечқурунлари ўғлини ухлатгач, тўқийдиган нарсаларини олиб меникига кирар ва алламаҳалгача қолиб кетарди. Ўртада лампа ёнар, мен ё дафтар текширар, ё китоб ўқирдим. Баъзан бирга чой ичардик. Биз тил топишишни истардигу лекин камдан-кам гаплашардик.

— Бечуни, бунча жун пайпокни ким учун тўқияпсан? — деб сўрадим бир куни.

— Датам учун.

— Ким у?

— Дата! Яхши кўрган кишим!

Менимча: «Яқин келма! Отаман!» деган гап худди шундай оҳангда айтилса керак.

Уй бекасининг юриш-туришида, ўзини мағрур тутишида худди шу нарса намоён эди. Бардгуниага, «кўрқасан деб ўйлайман», деган гапни ҳам худди шу оҳангда айтганди. Сукут сақлаб юришида ҳам шу нарса намоён... Унинг кимлигини энди англаб етдим. Айни вақтда бор-йўғи деҳқон аёлнинг шунчалик дангаллиги... Йўқ, бу дангаллик эмас, у эмин-эркин муҳаббатга моликлиги билан мақтанарди!

Мен бошимни кўтариб унга қарадим.

У кесишга чоғланган қиличга ўхшарди.

— Ким ўзи у? — сўрадим худди ҳеч нарса билмагандек.

Уй бекасининг ранги ўзгарди. Кўзларида ҳайрат ва ишончсизлик пайдо бўлди. Кейин мулойим тортди-да, чехраси очилиб қулимсиради.

— Датами?.. Абраг!.. Наҳотки эшитмаган бўлсанг?.. Дата Туташхиа.

— Нега энди? Эшитганман... У билан қандай қилиб танишгансан?

Бека жимиб қолди, кейин довдираб жавоб берди.

— Мен у билан танишган эмасман.

Бу гапдан кулгим кистади. «Балки у билан ҳозир ҳам таниш эмасдирсан», дея чақиб олишимга сал қолди, лекин бор гапни билиб олиш илинжида тилимни тишладим.

— Уни биринчи марта қаерда кўргансан?

— Биз бир жойга... бир жой эмас черковга кетаётган эдик. Байрам эди. Эрим билан кетаётганимда рўпарамиздан у чиқиб қолди-да, кўзимга тикилиб қаради. Лекин ўзи черковда кўринмади... Эрим, бу Дата, деди. Абраг Дата Туташхиа.

- Кейин-чи?
- Нима кейин?
- У сенга қандай қаради? Кўзлари қанақа эди?
- Кўзларими? — аёл эсламоқчи бўлиб ўйга чўмди.—

Ҳайратга тўла эди. Ибодат қилиб ортимизга қайтдик. Эрим ўрмон хўжалиги назоратчиси эди. Ўрмонга жўхори эккандик, чопгани бордим. Бутун ҳафта давомида Дата Туташхиа буталар орасидан менга мўралаб қараб тургандек туюлаверди. Юрагимни ваҳм босди, эримга кимдир орқамдан пойлаб юрганга ўхшайди, дедим. У кулиб кўя қолди.

Бечуни узоқ сукутга чўмди. У ажойиб жувон эди — худди хохиши йўқдек секин-секин гапирарди.

— Кейин-чи, кейин! — дея хиралик қилиб сўрадим, у яна икки соат миқ этмай ўтириб, ётгани кетиши мумкинлигидан қўрқардим.

— Бир куни ростдан ҳам буталар орасидан у чиқиб келди — бекорга биров пойлаб тургандек туюлмаган экан, эримга ҳам айтганман... У менга тикилиб турарди... кейин ёнимга келди. Кўзига қарадим у шунақа кўркувга тушдимки... У шундоққина ёнимга келиб қараб тураверди. Бақирмоқчи бўлдим, лекин тилдан қолгандек қалт-қалт титрайман. Унинг қўллари шундай абжир эдики!.. Барваста, бақувват, чиройли эди. Мен қочишга уринган эдим, у кучоғини очди, унинг бағрига сингиб кетганимни ўзим ҳам сезмай қолдим, кўркиш эсимга ҳам келгани йўқ.— Шу он Бечунининг кўзлари порлаб кетди.— Биринчи чопиқ пайти эди, жўхори тизза бўйи келарди, бошқалар бизни кўриб қолиши ҳеч гап эмасди, дарҳол нари кетмоқчи бўлдим... Қочиб кетишим керак эдию лекин жойимдан қимирлолмасдим. Бир амаллаб унинг кучоғидан чиқдим...— у яна узоқ вақт жим қолди.— Ўшандан буён орадан етти йил ўтди, яқинда саккиз йил тўлади, шу пайтгача бировга бу ҳақда гапирган эмасман... энди бора қолай, Тико хоним, кеч бўлиб қолди.

Ундан кейинги воқеаларни рўй-рост тасаввур этдим: жувон олдинда борган, эркак ундан кўзини узмай уч-тўрт қадам орқада кетаверган. Жувон бута олдига етганда ҳам тўхтамай йўлида давом этаверган. У яна кўп юриши мумкин эди, бироқ Дата унинг елкасига қўлини қўйганда, аёлнинг аъзойи-бадани қалт-қалт титраганча тўхтаб, бошига яшин келиб урилишини кута бошлаган.

Ё парвардигор! Сен барчага ҳар нарса улашишга қодирсан. Лекин мен нима гуноҳ қила қолдим? Бу аёлнинг бирон нарсага ақли бовар қилармиди? Балки бундай азобнинг ҳожати йўқдир? Фақат баданига ўт ёпишиб,

тиконлар ботаётгани хақидагина ўйлаганмикин?.. Тағин ким билсин?

Тасаввуримдаги бу воқеа худди ойнада кўриб тургандек, ё бўлмаса ўзимнинг бошимдан ўтгандек аниқ-таниқ кўз олдимга келарди. Бу хусусият ҳозиргига қараганда ёшлигимда кучлироқ тараккий этган эди. Жўхориюяда юз берган воқеалар худди чироқ нурига солингандек шундоқкина кўз олдимда намоён бўлиб турарди... бу нарсаларни шунақа кизгин... шунақа эҳтирос билан тасаввур этардимки!.. Худди Бечуни Пертия ўрнида ўзим бўлгандек эдим!..

Бу ерга ҳам фароғат дорида. Менинг қисматим — тасаввур ўйини. Кескин ва нозик воқелик келтириб чиқарадиган ҳақиқий ҳаётга юзма-юз келишга юрагим дов бермасди...

Уй бекаси хайрлашиб чикиб кетди. Мен бу аёлнинг ортидан қараб қоларканман, Дата Туташхиага унинг нимаси ёққанини сира тушунолмасдим. Ё у тасқарамикин? Бу фикрни шу заҳоти миямдан нари қувдим — бу фикрим нотўғри. Тўғри, уй бекасининг зоти тоза, ўзи келишган, лекин эркакларнинг эс-хушини ўғирлайдиган... Начора. Ҳар бир нарсанинг ўз харидори бор экан. Шу куни тонг отгунча кўзим илингани йўк.

Аётанинг авлодига мансуб бу аёл менга Медея билан Ясоннинг муҳаббати ҳақида гапириб берди.

Биз жуда ҳам қадрдонлашиб кетдик, бироқ муомаламизда ҳамиша риё борлиги сезилиб турарди. Нега энди бўлмасин? Менга бир-бирини чин дилдан яхши кўрган иккита аёлни топиб беринг-чи. Аёлларнинг муносабатида сохталик доим ростгўйлигу самимиятдан устун келади. Бошқача бўлиши мумкин эмас. Мен аёл кишиман — буни яхши биламан.

Сургундаги Митонинг олдига боришга отланганимда икки гуржи офицер билан бирга кетдим. Бир куни кечки пайт кўзимни юмиб ётсам, улар мени ухляпти деган ўйда секин гаплаша бошлашди. Офицерлардан бири қайсидир овлоқ бўлисга келиб, қирқ ёшлардаги сўққабош аёлникида икки кун турганини айтиб берди. Улар дарров қадрдонлашиб кетишибди, офицер аёлнинг кўнглини кўтариш ниятида: «Ёшлигингда жуда ҳам чиройли бўлгандирсан-а? Хушторларинг ҳоли-жонингга қўйишмагандир?» дебди. «Шанаев мен билан бир тўшакда ётган», — дебди аёл фахр билан, Шанаев шу ернинг миршаби экан.

Шундан кейин мен аёлларнинг ҳукуматга яқин ёки бирон нарсаси билан танилган одамлар билан алоқа қилишга интилишини, бундай яқинликдан мактаниб юришини пайқадим.

Назаримда, Бечуни Пертиа ҳам Дата Туташхиа билан яқинлигини кўз-кўз қилаётганди. Бу нарса гашимни келтириб, Дата Туташхиага қизиқишимни баттар оширарди — буни очик тан олгим келмасди. Бир куни Бечуни Пертиадан севиқлисини кўрсатишни илтимос қилиб, кимлигимни фош этиб қўйишимга сал қолди. Зўрага ўзимни қўлга олдим — аёл кишиман-ку, ахир! Бошқа бир сафар Бечуни: «Кўнглим сезиб турибди, бугун кечаси Дата келса керак... Кўрсатайми?» — деди. Ажабо, негадир унинг гаплари энсамни қотирди. Дата Туташхиа билан учрашишнинг бор жозибаси тақиқланганди. Тақиқланмаса, менга мутлақо қизиғи йўқ.

Кузнинг илиқ дастлабки кунлари эди. Мен деразани очиб чирокни ўчирдим-да, ечинмасданок ўринга чўзилдим. Лекин уйқум келмади.

Вақт ярим кечадан ошганда айвоннинг тахтаси гирчиллади ва биров аёта деразамнинг тагидан ўтиб, Бечунининг ётоқхонасига қараб юрди. Бутун вужудим қулоққа айланди. Яна бир неча дақиқадан кейин тунги соқинликни бузиб, ҳаяжонли шивирлаш эшитилди.

Мен ўрнимдан туриб, айвонга чиқмаслик, Бечунининг деразасидан мўраламаслик учун ўзимни зўр-баъзўр босиб ётардим... Тўртга яқин кўзимни очдим, айвонга деразадан ошиб тушдим-да, Бечунининг ойнаси тагига келиб турдим. Ичкари зим-зиё. Қулоқ солсам, мегрель тилида сўзлашиш-япти. Уялганимдан баданимдан тер чиқиб кетди. Шу топда иккита жиноят қилаётганимни ҳис этдим: ҳаммадан мегрелчани билишимни яширдим, ошиқ-маъшуклар эса оғзига келган нарсаларни гапиришарди, мен ориятсиз ва уятсиз жосус эдим. Оёқларим орқага юрмоқчи бўлар, бироқ қандайдир куч қимир этгани имкон бермасди. Мен деворга ёпишганча бировларнинг изҳори дилини тинглардим, умримда бундай гапларни эшитмаганим учунми, улар худди менга қаратилгандек туюларди. Кейин жимлик чўқди ва ўзимни худди сахрода ташна бўлиб ётгандек ҳис этдим, менга сув беришди-ю... ҳўплаб улгурмасимдан қўлимдаги кружкани уриб тушириб юборишди. Дод деб юборишимга оз қолди. Оёқларим чалиша бошлади. Аламимдан эс-ҳушимни йўқотиб қўйдим — ҳаётимда бунақа воқеа юз берган эмас. Тасаввуримда шундай манзаралар гавдаландики... ҳамма нарса шушодққина кўз олдимга келди... ҳозир дераза олдидан нари кетаман, айвон панжарасидан ошиб ўтиб, оқсоқолникка чопаман, уни уйғотиб... Туташхиа шу ерда... ўйнашиққида дейман... полиция келиб, ўйни қуршаб олади...

Ичкаридан яна шивирлаган овозлар эшитилди: «Йўғингда тезроқ келсин, деб худонинг зорини қиламан. Келишинг билан худо ҳам эсимдан чиқади, ҳеч кимга ҳожат қолмайди... Бирга бўлсак мен топинадиган маъбудга айланасан... шунақа ваҳм босадик, шунақа кўркаманки, Датунна, Датуннажон...»

Ёлгон гапирётганим йўқ, ростдан ҳам оксоқолнинг олдига чопиб боргим келди. Лекин бунга виждоним йўл қўймади... Аслида менга шу ишни бажариш топширилган. Балки шунинг учун ҳам бормагандирман...

Ичкаридагилар энди бутунлай бошқа нарсалар тўғрисида гаплаша бошлашди. Бошим ғовлаб, бу гаплар қулоғимга кирарди-ю, лекин ҳеч нарсани англамасдим. Ўша кечаси улар нима ҳақда гаплашишганини орадан талай вақт ўтиб, қайта-қайта хаёлимдан ўтказганимдан кейингина тушуниб етдим.

— Бутунлай бошқа нарсани гапиряпсан, Бечуни.

— У сени яхши кўришини истамайсанми?

— Истайман. Ўз ўғли яхши кўришини хоҳламайдиган ота бўладими?.. Лекин яхшиси у ҳеч нарсани билмай, мени яхши кўрмай қўя қолсин.

— Ҳақиқатни яширамизми?

— Бунақа ҳақиқатнинг унга кераги йўқ. Ҳаромзода эканини билса, дийдаси қотиб қолади.

— Ҳаромзода?.. Гудунанинг бошқа отаси йўқ. Унинг отаси — сен!

— Қовун-қоида ҳамма учун бир, Бечуни. Каттайганида никоҳсиз ота-онадан туғилганини билса, кўнглида аламзадалик пайдо бўлади, айёр, мунофиқ одамга айланади.

— Бекорга ўзбилармонлик қиляпсан...

— Ўзинг ўйлаб кўр, Бечуни, у яхши кўрди дейлик, мени ўлдиришса ёки Сибирга сургун қилишса... бола бечоранинг ҳоли нима кечади? Бошига бунақа ташвиш тушса, кўнглида аламзадалик туғилади, аламзада одам калтабин бўлади. У ўликдан баттар. Ўликнинг тириклар билан иши йўқ.

— Болага ота керак. У кимнидир яхши кўриши лозим-ку.

— Керак. Унга яхши кўришни ўргат. Тоғ-тошларни, киндик қони томган тупроқни, одамларни, онасини... отасининг қабрини яхши кўрсин... Яхшилиқни севсин! Мен бу ҳақда кўп ўйладим, Бечуни. Кимнинг номи берилган бўлса, одамлар кимнинг зурриёти дейишса, ўшани отам деб билсин. Шуниси яхши... Йиғлама, эси йўқ... Эзилма... Бу гапни бировга гапириб юрма, тагин бошқаларнинг қулоғига етиб қолса... Айтмайсан-а, Бечуни?.. Айтмайсанми? Сўз бер...

Жувон йиглаб юборди.

— Нима десанг шуни қиламан. Майли, ёпиглик қозон ёпиглигича қолаверсин.

— Қасам ич!

— Ўғлим Гудуани ўртага қўйиб қасам ичаман!
Датамни ўртага қўйиб қасам ичаман!

Яна ўпичу мухаббат эҳтирослари бошланди. Мен ортик чидаб туролмай ўз хонамга қараб югурдим.

Уйимга қайтиб киргач, мени дераза тагига боришга қизикувчанлик ундадими ёки бошқа бирон нарсами, деган савол қийнай бошлади.

Эртасига уй бекаси кириб, одатдагидек гап-сўзсиз ўтирди, кейин кечаси Дата келганини билдингми, деб сўради.

— Билдим.

— Нега кирмадинг?

— Қизиқмисан, Бечуни! — Қилган ишимни айтиб юборишимга сал қолди. — Нокулай... уялдим.

Бизнинг ўртамиздаги бор самимият шу топда бутунлай йўқолди. Нима қилай ахир? Бошқача жавоб берсам, баттар мунофиқлик қилган бўламан.

— Кечаси... Қоп-коронғида уни қандай қилиб кўрадим?

Лекин иккинчи томондан олиб қараганда уни бошқа қаерда ҳам кўришим мумкин? Кейин... уни қайтиб ҳеч қачон кўрганим йўқ? Юрагимнинг аллақандай ришталари узилиб кетгандек туюлди.

Бечуни менга қаттиқ тикилиб турар, хаёлидан: «Мендан яширяпсайми? Нега сир тутмоқчисан?» деган савол тўхтовсиз ўтиб турганини ҳис этдим.

Этим увишиб елкамга шол рўмолимни ташлаб олдим, лекин барибир, баданимга иссиқ югурмади. Деразани ёпиб қўйсам ҳам исимадим.

— Мен уйимга чиқай, Тико хоним,— деди бева ўрнидан кўзгаларкан.— Кеч бўлиб қолди.

Шу кундан эътиборан уй бекаси рашк қилиб, меникига қадам босмай қўйди.

...Қиш чиқиб қолди. Бу жойларда деярли қор ёғмайди, ёмғир ҳам кам бўлади. Шамол денгиздан одамнинг суяк-суякларини қақшатадиган нам ҳаво олиб келарди. Мен каминдан ўтни узмасдим.

Бир куни кечаси Дата Туташхианинг эҳтиёткорлик билан ташлаган қадам товушини эшитдим. У боғдан ўтиб, Бечунининг деразасига кесак отди. Эшик оҳиста очилиб, яна жимлик чўқди.

Нариги хонада пилиги пасайтириб қўйилган лампа ёниб

турар, эшикнинг ўрнига тутилган пардадан ўтган нур ётоқхонамни хира ёритарди.

Бир оздан кейин уй атрофида шовқин-сурон кўтарилди. Деразадан қарасам, ҳовлида, девор орқасида югуриб юрган одамларнинг қораси кўринди. Бечунининг эшиги очилиб, йўлакда қадам товуши эшитилди. Уй ўраб олинганига, Туташхианинг яширинмоқчи ёки қуршовдан чиқиб кетмоқчи бўлиб йўл қидираётганига шубҳа қолмади.

Даҳшатга тушиб, каравотимга юзтубан ётиб олдим.

— Туташхиа! — деган своз эшитилди ҳовлида. — Шу ердалигингни биламиз. Агар дорга осиб ўлдиришларини истамасанг, бу ёққа чиқ!

Йўлакка олиб чиқадиган нариги хонадаги эшикка тираб қўйилган курси тарақлаб ағдарилди. Эшикнинг илғаги бўлмагани учун биров бесўроқ кирса, сурилган ёки қулаб тушган курсининг тарақлаганидан уйғониб кетаман, деган ўйда эҳтиёти шарт шундай қилиб қўйганман. Ўрнимдан ирғиб турдим парданинг орқасига ўтиб, кўшни хонага мўраладим. Ғира-шира ёруғда эгнига чакмон, бошига сванча телпак кийган кишига кўзим тушди. Умримда бир одам шунча қурол тақиб юрганини кўрмаганман.

У ён-верига аланглаб, курсини жойига қўйди-да, мен ётган хонага қараб юрди. Унинг оёқлари сал кийшиқ, бакуват бўлса-да, худди ерни босмаётгандек енгил одимлаб юрарди. Дата пардани суриб, бемалол хонамга кирди ва менга юзма-юз келиб тўхтади. Рўпарамда Дата Туташхиа тургани аён эди.

Жужун парда орқасидан тушаётган сарғимтир нур Туташхианинг атрофида гардиш ҳосил қилиб таралаётганга ўхшарди. У тепамда турар, нафаси шундоққина кўксимга келиб уриларди. Эс-ҳушимни йиғиштириб олгач, эркак кишига кўкраги чуқур ўйилган ички қўйлакда рўпара келганимни англадим. Менга қуршовда қолган абраг эмас, эркак одам тикилиб турарди. Қўлим билан кўксимни яширдим... Орадан кўп йил ўтгач, бир хоним бундай хатти-ҳаракат эркакларни яланғоч кўкракни томоша қилгандан кўра кўпроқ ҳаяжонга солишини айтиб ишонтирди.

— Бечуниа, манжалақи, уйингдаги буқангни ҳайдаб чиқар! — дея бақиршиди пастдан.

Дата Туташхиа билинар-билиномас титраб кетди-ю, яна тош қотди.

Бечунининг айвонга қараган деразаси очилди.

— Ҳой, Никандро Килиа, исқирт! Сенга ўхшаган молнинг хотини бўлгандан кўра Дата Туташхиа эмас, ҳатто эси паст Дардгуни билан бирга ётган яхши. Эшак миянгни

ишлатиб, бу нарсани бир ўйлаб кўр. Бориб ғознисангдан сўра, балки у ростини айтар. Қайси аҳмоқ сен эшакка Дата Бечуниникида деди? Агар бекорчи бўлсанг, казакларинг билан қоровулларингни бошлаб кир, тинтиб кўришсин! — дераза тарақлаб ёпилди.

— У нима деб валақляпти?— деб сўради ясовул Никандро Килиадан ва казакларига қараб нимадир деди.

Казаклар питирлаб қолишди, гуриллаб ёнган гулханлардан уй ичи ёришиб кетди. Кўлини кўкси узра қовуштириб турган Дата Туташхиа мендан кўзини узиб, деразага юзланди.

Миям ғувиллаб, юрагим потирлаб урар, аъзойи-баданим қалт-қалт титрарди.

— Кимсан, нима керак сенга? — дедим зўр-баъзўр.

У чурқ этиб жавоб қайтармади. Бир оз тургач, абраг дераза томонга юрди. Деразадан тушаётган аланга ёругини кесиб ўтаётганида уни рўй-рост кўрдим. Назаримда қоятош жойидан силжигандек туюлди. Юрагимни кўркув босди. Титроғимни босолмай букчайиб, унинг орқасидан эргашдим.

— У каравотимнинг олдига келиб, ховлига кўз ташлади. Мен унинг ёнида тўхтаб, юзига боқдим. Абраг хотиржамлик билан чуқур-чуқур нафас оларди. Унинг яғрини кенг, қўллари барваста эди, вужудидан оҳанрабодек ўзига жалб этадиган харорат уфурарди. Назаримда, мен кичрайиб, данақдек бўлиб қолганга, унинг кўксига бемалол жойлашиб кетадиганга ўхшардим. Уни қучоқлаб, кўксига бош қўйгим келди, лекин бу истак атиги бир неча сония давом этди, холос.

— Бекам, сизга қараётганим йўқ...— деди абраг оҳиста.— Устингизга бирон нарса кийиб олинг, совқотиб қоласиз.

Ё тавба! У ҳатто менга қарамаётган экан-ку!

Кўз ёшларим шашқатор бўлиб, каравотга йиқилдимми ёки ётиб олдимми, эсимда йўқ. Йўқ, йиғлаганим йўқ, йиғлагим келмасди, кўз ёшларим менинг майлимга бўйсунмай ўзича оқарди. Абраг деразадан кўз узиб, менга юзланди. У нимадандир ҳайратга тушди шекилли, сассиз кулиб юборди. Эндигина гапга оғиз жуфтлаганида айвоннинг нариги чеккасида қадам товуши эшитилди. Туташхиа шу заҳоти чўкка тушиб, маузернинг тепкисини кўтарди-да, деразадан кўз узмай ўтирди. Деразага анор суви сачраб кетгандек уй ичи ёришиб кетди — машъала кўтарган казакнинг қалпоғи кўринди-ю, шу заҳоти ғойиб бўлди. Яна жимлик чўкди.

— Бир куни сизни Зугдидининг йўлида кўрган эдим,— тиззалаб ўтирган абрагнинг нафаси юзимга урилди.— Сиз ҳаддан ташқари чиройликсиз, хоним!

— Ёлгон гапиряпсан! — деган гап оғзимдан чиқиб кетди.

Абраг кулимсираб қўйди.

— Одамлар қўрқанидан ёлгон гапиришади, хоним. Мен ҳеч қачон ёлгон гапирмайман.— У яна менга юзланиб гапирди:— Йиғламанг, қўрқадиган ҳеч нарса бўлаётгани йўқ.

Агар бу нарса қўркинчли бўлмаса, унақада...

Яна айвоннинг зинаси гижирлаб, машъала кўринди.

— Улар нима қилишмоқчи? — деб сўрадим, қўрқмай қўйганимдан ўзим хайратга тушиб.

— Машъала олиб келишганига қараганда тинтув ўтказишса керак.

— Кейин-чи?

Туташхиа елкасини қисди.

— Сен ҳақ экансиз, Талориа. Айтганингдек бўлиб чиқяпти.

Унинг ким ҳақида гапираётганини сўрашга чоғланган пайтимда айвонга, йўлакка, уйларга казаклар бостириб киришди. Эшиклар очилиб ёпилди. Менинг ҳам эшигимга бош суқишди. Тираб қўйилган курси гумбураб қулади.

Мен ўрнимдан сакраб турдим-да, ич кўйлақда, яланг оёқ кўшни хонага отилдим, лампанинг пилигини кўтариб, кўзлари аланг-жаланг боққан малла бағара мўралаб турган эшикка қараб юрдим.

— Нега мўралаяпсан, ярамас? — деб қичқирганча эшикни қарсиллатиб ёпдим.

Эшик казакнинг юзига тегди. У каттиқ сўкиниб, бор кучи билан эшикни очишга уринди. Унинг менга бас келиши ҳеч гап эмасди-ю, эшик бор-йўғи, қурол-яроғ таққан бу барзанги ҳайвон ўтолмайдиган даражада очилди, холос.

— Йўқол бу ердан, чўчка, зўравон... Ёрдам беринглар! — деб чинқирганимча ўткир тирноқларим билан унинг юзига чанг солдим.—

— Қўйвор, лаънати! — дея ўкирди казак чангалимдан қутилишга уриниб.

Уни шу қадар юмдалаб ташлабманки, ҳатто гўштдор юзи қонаб кетибди. Мен унинг юзига эшикни ёпиб улгурмасимдан бировнинг дўриллаган йўгон овози эшитилди.

— Нима бўляпти, бу ерда, Пептюк?

— Э, бир хотин, жаноблари... ёпишиб олиб... ҳаммаёғимни юмдалаб ташлади.

Эшикни очиб, машъала шуъласидан ёришиб кетган йўлакка кўз ташладим.

— Мен оддий хотин эмас, бегойимман! Мен сизни инсофга чақираман, жаноб ясовул!.. Аслзода хонимни ҳимоя қилиш сизнинг офицерлик ва олижаноб одам сифатидаги бурчингиз!

— Тўғри, лекин... Зоти олиялари! Сиз hozир... мен оромгоҳингизни қараб чиқишни илтимос қилишга мажбурман!..

— Жаноб ясовул! Мен бу аҳволда... Мен губернатор жаноб олийларига арз қиламан... Сиз менга ҳомийлик қилишингиз керак... Мен чорасизман!..

— Бу уйда бандитлар бор, зоти олиялари! — дея гапимни бўлишга уринди ясовул!

— Нима? Йўғ-э?! А-а-а! — умримда бунчалик айюҳаннос солиб чинкирганимни эслолмайман. — Бандитлар! — Бақирғимдан деворлар зириллаб кетди. Мен ичкарига отилдим, худди жинни бўлиб қолган одамдек ўзимни у ёқдан-бу ёққа урдим, каравотнинг, столнинг, курсиларнинг тагига қараб чиқдим. Ясовул билан казаклар оғзини очганча бўсагадан ўтмай анқайиб туришарди.

Мен ётоқхонамга кирдим-да, оҳ-воҳ қилиб айланиб чиқдим. Иккала қўлида биттадан маузер тутган Дата Тутахшиа мени кузатиб ўтирар, хотиржам қилмоқчи бўлардию, бироқ имконини тополмасди. Мен яна бир оз айлангач, даҳлизга қайтиб чиқдим ва остонадан ҳатлаб ўтишга ботинган ясовулнинг бағрига ўзимни отдим.

— Менга ёрдам беринг! Улар деразадан ошиб тушиши мумкин!

— Хотиржам бўлинг, зоти олиялари! У ёқда соқчи бор.

Мен шунда ҳам бақиримизни кўймай, ясовулнинг қўлидан ушлаб, орқасига яширинишга уринардим... Ярим ялангоч ҳолимча ўзимни кўз-кўз этардим, Дата зимдан мени томоша қилаётганини сездим... Бу нарсадан янада руҳланиб, баттар жазавага тушиб, бақира бошладим. Афтидан ясовулнинг қулоғи қоматга келди, шекилли, қичқиригимни босиб тушадиган овозда дўрилади:

— Сал у ёқ-бу ёғингизга қараб олинг, зоти олиялари! Сизга ҳеч қандай хавф таҳдид солаётгани йўқ! — деди у ва чиқиб кетиш учун эшикка ўгирилди.

— Аслзода хонимни ташлаб кетишга ҳаққингиз йўқ! Қўйиб юбормайман. Сизнинг бурчингиз — мен билан қолиш! — дея унга ёпишдим.

— Тўғри-ю... зоти олиялари! — ясовул бутунлай довди-

раб қолди.— Мен сизни ташлаб кетишга мажбурман...
Лекин одам кўйиб кетаман. Ҳой, Безроднов!

— Эшитаман, жаноблари!

— Эшикнинг тагида тур! Княгиняга пойлоқчилик қиласан! — Ясовул бир амаллаб қўлимдан чиқди-да, эшикни ёпиб, бақирди.— Чордоқ тинтилсин! Э, падарига лаънат! — бу гапнинг чордоққа ҳеч қандай дахли йўқ эди, менга қаратилгани учун секинроқ айтди.

Бечоранинг жуда ҳам тинкасини қуритиб юбордим.
Уйда яна этикларнинг гурсиллаши эшитилди.

Одам ўзини босиб олиши кийин экан. Ўзимни у ёқдан-бу ёққа ургим, ҳаммаёқни бошимга кўтаргим келарди.

Ниҳоят, ўзимни босиб, эшикка курсини тираб қўйдим-да, ётоқхонага кираверишдаги пардани очиб ташладим.
Туташхиа пиқиллаб қуларди.

Мен бахтиёр бир аҳволда, ғурур билан ўрнимга яқинлашдим. Ўзим қутқариб қолган, қачондан бери васлига зор бўлган Дата Туташхиа шундоққина ёнгинамда турарди.

— Жудаям қўрқиб кетдим,— дедим шивирлаб.

— Агар қўрққанингизда бунчалик абжирлик қилолмасдингиз. Қўрқувдан одам довдираб қолади. Биронта эркак бу ишга қодир эмас. Бу иш ёлғиз сизга ўхшаш аёл кишининг қўлидан келади.— У мени бағрига босиб, юзимга узоқ тикилди.

Курагимнинг остида иккита маузер турганини ҳис этдим.

— Нима бўляпти...— дея шивирладим.

Дата Туташхиа сесканиб, устимга энгашди.

Бундай вазиятда ҳар қандай аёлда уйғонадиган қаршилик кўрсатиш истаги унинг унинг бўсаси орқали қандай қилиб вужудимга кириб келганини ўзим ҳам сезмай қолдим — аёл ром этган кишисидан ўзини тортиб... «Йўк!» дейди. Лекин энди вақт ўтмадимикин?

Худди унинг бўсасига жавоб бермагандек қатъият билан: «Бу нима?» дедим.

Туташхиа нарироққа бориб ўтирди.

— Бу хурсандчиликдан, бекам! — деди у.— Бирон бир ёркин, улуғвор, мукамал нарсани кўриб ҳеч хурсанд бўлганмисиз?

— Шугинами?— деб юбордим.

— Йўк, шугина эмас, бу менинг миннатдорчилигим ҳам.

Мен ўзимни ўринга ташлаб, хўнграб юбордим. Абраг тепамга келиб тиз чўқди-да, бошимни силай бошлади. Кўнглим эриб, унинг ҳамма гуноҳларини — ярим яланғоч ҳолимча унга интилиб рўпарасида турганимда қиё боқмаганини ҳам, фақат хурсандчилигидан ўпганини ҳам, эҳти-

росларимни ҳис этмай миннатдорчилигини изҳор этиш учун бўса олганини ҳам бирваракайига кечириб юбордим...

У худди ёш болани юпатаётгандек бошимни силарди, мен эсам: «Ёнимга кел!» дегим келарди. Агар шу гапни айтганимда кўз очиб кўрганим, овозаси таркалган абраг Дата Туташхиа бўлиб қоларди... Бу сўзлар нафасимни қайтариб, худди отиладиган вулқондек бўғзимга ёпирилиб келарди, лекин бемаъни ва ҳоким бир куч ҳовуримдан туширди, бу истакни босиб, жиловлаб кўйди.

Мен бу гапни овоз чиқариб айтолмадим.

Умримда бир марта юз берган воқеа такрорланди, кейинчалик шу қадар кўп содир бўлдики, санаб санабига етолмай қолдим. Сахалинга ҳам Мито Зурабишвили кўз очиб кўрган эркагим бўлсин, деган умидда борганман, у билан турмуш қуриш-қурмаслигимиз тақдир ҳукмидаги иш. Икки ҳафта бирга турдик ва ҳар куни: «Шу бугун кечаси!» дея аҳд қилардим. Ниятимга этиш учун бор-йўғи тўрт энлик сурилсам кифоя эди, лекин мен Гуржистонга мана шу тўрт энлик масофани босиб ўтолмай қайтиб келдим. Нега бундай бўлганини энди эслашим қийин. Ҳеч бир заруратсиз тўсатдан йўлдаги ҳамроҳларимнинг гапи ёдимга тушади: «Мен билан Шанаев бирга ётган». Яна қанақа гаплар хаёлимга келгани эсимда ҳам йўқ. Дата Туташхиа билан нега гапимиз қовушмаганига ҳалигача ақлим бовар қилмайди. Лекин бир гал — тахминан ўттиз беш ёшларимда ҳал этувчи дақиқада ичимга муздек илон кириб, бутунлай қолиб кетгандек туюлди... Ахир мен уччига чиққан бузуқман-ку. Кимлар билан бирга ётмадим!.. Бечора эркаклар.. фақш фақат жинсдан деб ҳисоблашади. Худога шукр, турмушга чиқмадим. Акс ҳолда у дунёда елим қайнатилаётган қозонга ташланардим.

...Ана, яна бутунлай кераксиз нарсаларни гапириб, ўтлаб кетдим.

Бояги гаплар ичимда қолиб кетди, деяётган эдим.

Мен ўзимнинг дардимни ўйлардим, Дата Туташхиа эса ўз ташвиши билан овора эди. Эркакларни чорлаш керак эмас, ўзлари келишади, шунақа ёпишиб келишадими, қочиб кутилолмайсан, деб ўйлардим. Лекин нега у менга яқинлашмади? Эҳтимол, парвардигор антиқа мавжудот билан учраштирди-ку, ўлим гирибонимдан оламан деб турганда шўхлик қилиш кўнгилга сигадами, деб ўйлаган бўлиши мумкин.

— Жаноб Никандро! Жаноб Никандро! — деган овоз эшитилди ҳовлидан. — Сизда ишим бор, зарур иш... жудаям зарур иш, жаноб Никандро!.. Кўйвор! Кўйвор!

Иккаламиз ҳам сакраб ўрнимиздан турдик.

— Бу Куруа! — деди Дата Туташхиа. — Қизик, қанақа иш бўлди экан бу?

Икки казак тош ғов панасида ўтирган полиция бошлиғи билан ясовулнинг олдига Куруани судраб келишди. Унинг кўлини орқасига қайириб, ора-чора тепиб, сурғашарди. У ёкда нима гап бўлганини эшитолмадик, казаклар бир неча кадам нарига чекинишди, полиция бошлиғи ўрnidан турди, ясовул ҳам унга яқин келди. Полиция бошлиғи билан ясовул бири олиб, бири қўйиб Куруани саволга кўмиб ташлашди.

— Отлан! — дея буюрди ясовул.

Йўл-йўлакай яна қандайдир кўрсатмалар бераркан, тўғри биз турган уй томон юрди, машъала тутганча айвонга чопиб чиқди. Дата Туташхиа деразадан узоклашиб, деворга ёпишиб олди. Дераза машъала шуъласидан ёришиб, ойнадан ясовулнинг башараси кўринди.

— Зоти олиялари, маълумот нотўғри бўлиб чиқди. Ташвишланманг. Биз кетяпмиз... — Ясовулнинг гапи бўғзида қолди, кўзлари шунақа аланг-жалаңг бокдики, бирон нарсани сездимикин, деган хавотирга тушдим, бироқ... — Зоти олиялари, ижозатингиз билан... сизни кўргани келишга рухсат берсангиз... бу гапни айтишга ботинганим учун узр!

Унга қараб маъноли кулимсирадим. Мафтункор бўлиб кўриниш учун бу табассумга бор аёллик макр-қийламини жо этдим. Ясовулнинг кўнгли жойига тушиб, умидвор қайтиб кетди.

— Бу ёкка чик, Бечуни, жинни, гулханларни ўчир, бўймаса уйингга ўт тушиб кетади — ёниб кетиши турган гап. Бизнинг вақтимиз йўк! — деб қичқирди Никандро Килиа.

Улар отларига миниб, қоронғилик қаърига сингиб кетишди.

— Нима бало бўлди буларга? — деб сўрадим туёк товушлари бутунлай тингач.

— Тузоқ қўйиб кетишдимикин-а?.. Мен кетишди деб ўйласаму уларнинг пистирмаси бўлса... Куруа нимага келди экан?

— Куруангиз қанақа одам ўзи?

— Ҳеч ким эмас. Бор-йўғи подачи... Фақат молнинг кетидан юрмайди, одам ёллаб боктиради. У қўшни — Тқвири қишлоғидан.

— У бирон хабар топиб келди шекилли, гапига ишониб, қайтиб кетишди-ку!..

— Ишонишди... Бегонанинг гапига ишонишмайди.

Демак, ўзларининг одами экан. Коша Толориа ҳақ бўлиб чиқди, Куруа уларнинг одами экан.

— Коша Толориангиз ким?

— Оғайним. У Куруа Таташ Чанбанинг овқатига заҳар солиб, Килиага ўлигини тутиб берган, дейди. Бу гапга ишониш кийин. Сабаби Куруа Чанбаларнинг жияни бўлади. Бултур Куруа тўнғич ўғли билан дарёга чўкаётганда Таташ иккаласини кутқариб қолган. Таташ Чанба абраглик қилиб юрарди. Ҳаддан ташқари кучли одам эди ўзиям.

— Эй худо! Нималар бўляпти ўзи бу дунёда?

— Таташ абрагликка кетаётганда тўрт юз бош молини Куруага бериб кетган, у қараб турадиган бўлган. Агар Коша Толорианинг гапи рост чиқса, демак, Куруа бечора бировнинг нарсасига кўз олайтирган...

— Бечора дейсизми?

— Кўзи оч одам бахтсиз бўлади, Тинатин хоним!

— Бу шўрпешона ҳам қариндош, ҳам ҳалоскорини у дунёга равона қилибди, кўнглим сезиб турибди, ҳозирги қуршову олатасир ҳам шунинг ишига ўхшайди.

— Бу иш ундан чиққанлиги аниқ, лекин нега чопиб келди, казакларни қандай қилиб олиб кетди?..

Уй бекаси ҳовлига чиқди ва қудуқдан сув тортиб, гулханларни ўчиришга киришди. Уни ҳозир кўргани кўзим бўлмай қолди, қалбан ғалаба нашидасини сурардим.

Ўзимни ғолиб ҳисоблашимнинг сабаби нима?

Дата Туташхиани маҳкам кучоқлаб, ўпишга, эркалашга тушдим... Бу ҳузурбахш лаззатни ҳалигача унутолмайман. Ўшандан буён орадан қирқ етти йил ўтди — бу нарсани эслаб, уяладиган жойи қолгани йўқ. Умримдаги энг тотли кечинмаларимни ўзим билан лаҳадга олиб кетгим келмайди, бироқ сизга ишонган сирларимни бировга айтиш мумкинми?..

Дата Туташхиа елкамдан тутиб, деразага ўгирди. Уй бекаси бизга тикилиб турарди. Қоронғида унинг кўзларидан ўт чақнаётганга ўхшаб кўринди. Агар Дата суяб қолмаганда йиқилиб тушардим — бирданига тиззаларимдан дармон кетди. Мен деразага ерка ўгириб, яна унинг бағрига отилдим — ўт чақнаб турган бу кўзларга қайта боқишга юрагим дов бермасди.

— Кетди! — деди Дата бир оздан кейин.

Жинсий эҳтирос шундан кейин ҳеч қачон бунчалик мени васвасага солгани йўқ. Фақат Дата жунбушга келган ҳиссиётимни жиловлашга мажбур қилди. У руҳан аллақачон бошқа жойда юрганини билсам-да, анча вақтгача кўксидан бошимни олмадим. Ниҳоят, ўзимни босиб, ўринга чўқдим. Унга нисбатан кўнглимда заррача кин-адоват йўқ эди.

— Куруанинг адабини бериб кўйиш керак, одамлар нима учун жазолаганини билишсин! — деди абраг узок давом этган жимликни бузиб.

У эшикка қараб юрди-ю, остонага етганда тўхтади.

— Сизнинг ҳам, ўзимнинг ҳам шаънимга ярашмайдиган иш қилганим учун афу этгайсиз, бекам. Бу жуда ҳам чигал, мураккаб нарса экан... Сизнинг бу уйда туришингиз, казакларнинг қандай додини берганингиз мени гаранг қилиб қўйди... Кўнглингизда менга адоват сақлаб юришингизни истамайману лекин, барибир, сиз айғоқчисиз. Бунга нега аминлигимни ўзим ҳам билмайман. Ҳамма нарса, ҳатто бу гапни айтиб олганим ҳам яхши бўлди. Хайр.

— Сизни худо ёрлақасин!

Кейинчалик ўша кечаси юз берган воқеаларни хаёлимдан кечирарканман, Дата Туташхиа атайлаб ўзини авомнинг вакили қилиб кўрсатганини тушундим. Нега бундай қилганини ҳалигача билмайман.

Орадан ўн дақиқача вақт ўтгач, аста чалинган хуштак ва қумлоқ йўлда узоклашиб бораётган туёқ товуши эшитилди. Ўшанда биринчи марта гуржилар чошиб кета туриб, аёлларни осонгина эгарга ўнгариб олиши мумкинлиги учун отни ҳаддан ташқари яхши кўриши ҳақида ўйладим.

Ўша кечаси Куруанинг уйи билан кўрғони бутунлай ёниб кетди. Одамлар орасида ҳар хил овозалар тарқалди. Айтишларича, Дата Туташхиа Куруани Бечунининг олдига юбориб, келишилган вақтда кутиб туришини, тайинланган нарсани олиб кетгани боришини айтиб қўйишни илтимос қилибди. Коша Толориа бу гапдан хабар топгач, ҳатто ўз жигарига ҳам шафқат қилмаган сотқинга ишонч билдиргани учун Датадан қаттиқ ранжибди. Бирок Дата унинг гапига қулоқ солмай Бечуниникига борибди. Коша Толориа Хухиа деган шериги билан Бечуниникига яқин келиб ётишибди. Казаклар уйни ўраб олганини кўргач, Тквирига югуришибди. Куруанинг уйига бостириб киришибди-да, болаларини боғлаб Хухиа қаёққадир олиб кетибди. Коша Толориа Куруага, агар болаларини тирик кўришни истаса, Никандро Килианинг олдига бориб, Дата Туташхиа Бечуниникида эмас, Чилу Велбаанининг уйида ётибди, дейишни буюрибди.

Куруа ҳамма нарсага рози эди. Кейин нималар бўлганини айтиб бердим. Килиа Чилу Велбаанининг уйига қараб югурди. Хухиа казаклар Бечуниникидан кетишганини кўргач, Куруанинг болаларини қўйиб юборди, шу заҳоти Тквирига бориб сотқиннинг уйи билан кўрғонига ўт

кўйди. Ўт гуриллаб ёнгандан кейингина Бечуниникига қайтиб келишди. Мен ўшаларнинг хуштагини эшитганман.

Бу нарсаларнинг ҳаммасини Дата Туташхианинг ўзи ўйлаб топган ҳам дейишади, лекин мен бу гапга ишонмайман. Куруа нега тўсатдан чопиб келганидан Туташхиа бутунлай хабарсиз эди.

Эртасига мен бошқа уй топдим.

Аравакаш юкларимни ташиб чиқаётганда Дата Туташхианинг ўгли Гудуна бир чеккада нега уларникидан кетаётганимни тушунолмай турарди.

ГРАФ СЕГЕДИ

...Зарандиа Доғистондан қайтгач, чақиртиришимни кутмасданок ўзи кириб келди. Менинг хузуримда бир неча ходим бор эди, у кутиш бефойдалигини англади-да, хонасида ўтиришини айтиб, чиқиб кетди. Зарандиа ўзида йўқ шод ва мамнун боқар, уни бундай ҳолда сира кўрган эмасдим. Бунинг сабаби бор эди албатта, у Қора Исмоил билан тўртта муллани — Кавказда туркларнинг таъсирини ўтказаётган панисломчиларни тутиб келганди. Зарандиани бундан кўра катта ютуқларни қўлга киритган пайтларда ҳам кўрганман, лекин ҳеч қачон у ҳозиргидек яйраган эмас. У айғокчиларни олдига солиб ҳайдаб келди-да, бешаловини битта хонага қамаб қўйди. Бошда мўлжаллаганимиздек уларни ажратиб ташлашнинг имкони бўлмади, қолаверса, бунга эҳтиёж ҳам қолмаган эди. Дастлабки дақиқаларда Доғистондаги ишлар ҳақида шуларни эшитиб, беадад ҳаяжонлана бошладим. Ходимларимнинг гапи қулоғимга кирмай қўйди, суҳбатни яқунлаб, Зарандиани бунчалик мамнун этган нарсани тезроқ билгим келарди. Бўшаган заҳотим Мушнини ахборот бергани чақиртирдим.

Зарандиа рўйхатимиздаги олти исмга қизил қалам уриб, улардан тўрттаси резидент деган эди. У ўз режасини мана шу тахминга асосланиб тузган, тахмини эса фақат савқе табиийдан келиб чиққанди. Агар ҳар қандай режа аниқ, лозқал бирон марта синаб кўрилмаган далилларга асосланса, демак, бундай режа ишончли дейиш мумкин эмас. Касбимизнинг алифбоси ҳам, қатъий асоси ҳам шунини тақозо этади. Фақат савқе табиийга асосланган режа ҳар қанча ҳайратомуз бўлмасин, барибир, шубҳали деб қаралади. Маҳкамамиз раҳбарлари бу режани яқдиллик билан нореаль деб топишди, шунга қарамай Зарандиа учта мулоҳазага биноан уни амалга оширишга рухсат олди. Биринчидан: сохта червонлар ишга туширилди, бу нарса турклардан пул оладиганларни қалбаки пул тарқатишда

айблаб қўлга туширишга имкон берарди. Шу йўл билан туркларнинг айғоқчиларини доводиратиб, лоақал бир қисмининг фаолиятини бўғиш мумкин. Бундан ташқари қалбаки пулга аралашиб қолганлардан биронтаси тасодифан Туркияга алоқаси борлигини тан олиб қолар, деган илинжимиз йўқ эмасди. Биз шу йўл билан панисломизм ҳаракатининг лоақал чеккасини ушлаб олишимиз мумкин. Иккинчидан: биз Мушни Зарандианинг таъсири, хатто юксак мавқеи тазйиқи остида қолган эдик. Тўғри, у таъсирини ўтказишга уринмас, аммо бу нарса мавжуд бўлиб, ҳаммани ҳисоблашишга мажбур қиларди. Ва ниҳоят, бундан бошқа режанинг ўзи йўқ, шу боис тайёр масалани ечишнинг йўллари ахтаришимиз керак эди.

Бу режа гумонсиралган олти кишидан тўрттасини фош этишни тақозо этар ва шунга мувофиқ амалга ошириларди. Олтовлоннинг ҳар бирига биттадан айғоқчи бириктирилиб, Қора Исмоил улардан биронтаси билан учрашган заҳоти биз хабардор бўлардик. Қора Исмоил гумонсиралган одамнинг уйидан чиқиб, сал нарироқ кетиши билан тинтув ўтказилиб, қалбаки пул топилар ва уй эгаси қўлга олинарди. Айни вақтда уйдагиларда оила бошлиғи қаерга жўнатилиши ҳақида бутунлай чалқаш тасаввур туғиларди. Ачқой-Мартанидагиларга маҳбусни сўроқ қилгани Грознийга олиб кетиляпти, у узоғи билан индинга қайтиб келади, дейилди. Ваҳоланки, уни Владикавказга элтиб қамашди. Хунзахда қўлга олинган кишининг уйдагиларга Петровск — Портга олиб кетяпмиз дейишди-ю, аслида Грознийга жўнатишди ва ҳоказо... Қора Исмоилнинг орқасидан алоҳида назорат ўрнатилди, лекин бу иш жуда пухталиқ билан қилинарди. Қора Исмоилни Темирханшурига етишига ярим соатлик йўл қолганда тутиб, эринмай тинтиб кўришди, ёнидан чиққан ҳамма нарсани тортиб олиб, ўзини шу шаҳардаги камоққа жўнатишди. У ҳеч нарсани ташлаб ҳам, яшириб ҳам улгурмади, бу нарса бизга айниқса қўл келди.

Шундай қилиб, ўйлаган ишимизнинг бошламаси амалга оширилди, лекин режанинг асосий қисми барбод бўлишини кўнгли сезган Мушни Заранди белгиланган муддатдан олдин Доғистонга йўл олди. Пул олаётган одамга нима учун берилаётганини тасдиқловчи бирон ҳужжат ёки ашёвий далил топилиб қолмасмикин, деган умиди бор эди. Шубҳасиз, ҳеч ким қўлимизга бирон тилхат ёки вексель тушиши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмасди. Чиндан ҳам қўлимизга бундай нарса тушгани йўқ, лекин Заранди Қора Исмоилдан олиб қўйилган нарсалар орасида бунга шаҳодат берувчи бирон нарса топилишига ишонарди,

чунки турклар ҳамиша пул олингани ҳақида хабар беришларини талаб қилишини таъкидлаб ўтишим керак.

Зарандиа Темирханшурига келиб, бу ишларни бошқарган штабс-капитан Леневнинг ахборотини эшитди-да, Қора Исмоилдан тортиб олинган нарсаларни кўрсатишни илтимос қилди.

— Ҳамма нарса кўздан кечирилиб, ўрганиб чиқилган,— деди Ленев ва унтер-офицерни Қора Исмоилнинг нарсалари солинган қопни олиб келгани юборди.

— Бу нарсаларни кўздан кечираётганда қандай мақсадда, қандай нуқтаи назардан қарадингиз? — деб сўради Зарандиа.

— Нима деб айтилган бўлса, худди шундай қилдим.

— Аниқроғи-чи?

— Пул олингани ҳақида далил-исбот изладим.

— Нимани топаман деб умид қилдингиз?

— Бирон хат ёки оддийгина бирон чизик, ҳеч бўлмаса турклар ўзларининг нусхасини солиштириб кўрадиган махсус белги, сурат қидирдим. Лекин ҳеч нарса топилмади. Менингча, бунақа нарсанинг ўзи бўлмаса керак,— деди Ленев унтер-офицер ҳозиргина олиб кирган қопни нуқиб.

Зарандиа бу нарсаларни тезроқ ўзи кўздан кечиришни истарди, лекин касб-корининг таъмили юзасидан қўл остидаги ходимига ишонмаслигини намойиш этмаслик учун ўзини тийди.

— Қопни ағдаринг,— деди у. Унтер-офицер қопдаги нарсаларни столга тўкди.

— Маҳбуснинг эғнида қандай кийими бор эди? — деб сўради Зарандиа баъзи бир нарсаларни кўздан кечиргач.

— Архалук чакмон... Ҳар бир чокигача текшириб чиқдик.

Зарандиа ўйланиб қолди, кейин ички кийим билан пойабзал олиб келишни буюрди.

Унтер-офицер каптенармус¹нинг олдига йўл олди.

— Пулларини мусодара қилдингларми?

— Ҳа.

— Қоғоз пулларини-чи?

— Уларни ҳам.

— Сергей Иванович, ҳозир бир иш қиламиз. Илтимос, ҳар битта қоғоз пулни яхшилаб кўздан кечиринг. Балки бирон белги, ёзув, сурат бордир, Қора Исмоил билан ўзим шуғулланаман. Ҳеч қандай из-асорати бўлмаслиги мумкин эмас. Бўш хонангиз борми?

¹ Каптенармус — ҳарбий қисмларда озиқ-овқат, кийим-кечак ҳамда қурол-яроғ сақлайдиган хизматчи.

— Албатта,— деди Ленев лупа билан мусодара килинган пулларни қўлига оларкан.

Ички кийим билан яп-янги этик олиб келишди.

— Ҳамма кийимларини ечиб, мана буларни кийсин,— деди Зарандиа вахмистрга¹. У ечиниб-кийинаётганда чикиб туринглар, балки у полнинг ёриғига ёки девор тирқишига бирон нарса яширишга уриниб кўрар. Уни бу имкониятдан маҳрум қилмайлик. Ечиниб, кийинишга ўн минут вақт беринг, кейин бошқа хонага ўтказинг, кийимларини менга олиб келинг.

Вахмистр билан унтер-офицер топшириқни бажаргани кетишди, Зарандиа эса газета ўқишга тутинди. У ҳар хил ходисалар билан эълонларга етганда Қора Исмоилнинг кийимларини беришди.

Ҳар бир чокни ушлаб чиқишди, бироқ ҳеч нарса топишолмади.

— Кийимларини олиб, мени у ётган хонага бошлаб боринг.

Ҳозиргина Қора Исмоилни олиб чиқишган хонанинг ҳар бир тешик-ёриғини кўздан кечириб, искаб чиқишдию, барибир, яна ҳеч нарса топишолмади. Керакли нарсани Қора Исмоилнинг ўзидан излаш керак эди.

— Тўппа-тўғри,— деди Зарандиа хона кўздан кечириб чиқилгач.— Бу ерда бирон нарса бўлмаслиги керак. Энгилбошини ечиб, Қора Исмоилни бу ерга кип-яланғоч ҳолича олиб келинглари-чи. Унтер-офицер шу ерда қолади, маҳбус кийинишдан олдин уни яланғочлигича тинтиб кўрсин. Яланғоч маҳбусни қандай тинтишни биласизми?

— Худди шундай, жаноб олийлари, билмай бўладими.

Қора Исмоилни ечинтиришди ва яланғоч ҳолича аввалги хонага ҳайдаб киришди. Унинг ёши олтмиш бешдан ошгани учун қарияларга хос майда одим ташлаб юрарди. У бир қўли билан бошини силар, иккинчи қўлида таҳорат суви солинган мис обдаста бор эди.

— Сизнинг олдингизда кийинсин,— дея шивирлади Зарандиа вахмистрга.— Мен келгунимча ундан кўз узмай туринг.

Қора Исмоил ечиб чиққан ички кийим билан этикдан ҳам ҳеч нарса топилмади. Зарандиа Қора Исмоил кийиниб, сўрида ўтирган хонага қайтиб кирди.

— Уни сўроққа олиб чиқинг,— дея буюрди Зарандиа.

Қора Исмоил ўрнидан туриб, эшикка қараб юрди.

— Обдастангизни олмайсизми? — деб сўради Зарандиа.

¹ Ва х м и с т р — отлик аскарлар қисмида қуйи офицерлик унвони.

— Колаверсин, у ерда кераги бўлмайди,— деди Қора Исмоил ўгирилиб.

— Ким билади, балки керак бўлиб қолар, олаверинг.

Бир лаҳза Қора Исмоилнинг дами ичига тушиб кетди, ихтиёрингиз, дегандек елкасини учуриб қўйди-да, изига қайтиб, обдастани олди.

Мушни Зарандиа унинг орқасидан изма-из юриб бораркан, обдастадан кўз узмас, шу топда «Тилхат» идишнинг сиртида ёки ичида эканига амин эди.

Леневнинг хонасига киришди. Зарандиа Қора Исмоилни ўтиришга таклиф этди-да, обдастани олди, сувини тўкиб ташлагач, ҳар томонлама айлантриб кўрди, ичига кўз ташлаб, эгасига қайтарди.

— Очинг!

Қора Исмоил Зарандиага ажаблангандек кўз ташлади.

— Тагини очинг!..

Қора Исмоилнинг ранги қув оқариб кетди.

— Очинг,— дея такрорлади Зарандиа.

— Иложим йўқ... Бу менинг обдастам эмас...

Обдастанинг таги икки қават экан, сохта таглик идишга буралиб маҳкамланар ҳамда устига безакли ҳалқа кийдирилар эди. Бу оралиқда тўртта муҳр босилган қоғоз бўлиб, унда қамалган резидентларнинг мой аралаш ўнг оёғидаги бош бармоқнинг изи бор эди. Ленев хафа бўлганидан бақириб юборди ва пешонасига шунақа тарсиллатиб урдик, йўлакда навбатчилик қилаётган унтер офицер хавотирланиб эшикдан мўралади. Ленев пировардида бу ишга иштироки учун юксак нишон билан майорлик унвонини олди.

Мен хотираларимнинг бошидаёқ ҳар қандай ишнинг ўнгидан келиши омадга боғлиқ, деганман. Доғистондан олинган маълумотларни ўрганиб чиққач, Зарандиа олти исм-шарифга қизил қалам ургани ҳамда улардан тўрттаси туркларнинг резидентлари деб айтгани ва оқибатда ҳақ бўлиб чиққани ҳам тасодифмикин? Менинг Тифлисга муддатидан уч кун бурун қайтиб, Хожи Саиднинг иши билан шуғулланишим-чи? Агар Зарандиа жиноят юз берган жойга келиб, қўлга олинганларнинг Туркия учун ишлашаётганини аниқлашини ҳам тасодифга йўйиш керакмикин? Ҳозирча Зарандиани қўя турайлик. Узоқ йиллик хизмат фаолиятим мобайнида юқори лавозимни эгаллаб турган раҳбарлар билан ҳам, қўл остимдаги ходимларим билан ҳам қиладиган суҳбатларимни ҳафталаб, ойлаб ўйлаб юрардим. Лекин хонаси келганда бутунлай бошқа нарсани

айтиб, ўйлаганимдан бошқача иш тутардим ва оқибат натижаси жуда ҳам яхши бўлиб чиқарди. Бу ҳам тасодифми?.. Асло... Савке табиийим ақлим буюргандан кўра бутунлай бошқа нарсаларни айтишга ундарди. Сезги Зарандиани Доғистонга югуртирди, мени муддатдан уч кун олдин Тифлисга қайтишга мажбур қилди. Юзлаб одамдан олтитаси туркларнинг резидентлари эканини кўнглимиз сезиб, фақат савке табиий орқали аниқланди. Тўғри, менинг гапларим илмдан йироқ. Афсуски, илм ақл бовар қилмайдиган ҳамма нарсани енгилтақлик ва шошқалоқлик билан илоҳиётга, мавҳумликка йўйиб, ахлатхонага итқитиб юборишга интилади. Унинг савке табиийга муносабати ҳам шунақа... Бироқ вақт ўтгани сайин ахлатхонага ташланган нарсалар худди ўлим билмайдиган мулла Насриддиндек яна қайтариб олинади ва ҳаётга тадбиқ этилади, энди бир пайтлари рад этган нарсаларини инкор қила бошлашади. Мен ақл-заковат савке табиийдан ожиз, деб ҳисоблайман, лекин ҳар қандай хатти-ҳаракат ёки ғоя савке табиийдан келиб чиқади. Агар дунёда бахтли тасодиф билан омадли одам бор бўлса, парвардигор унга савке табиий ҳиссини ато этган экан, деб ҳисоблаш керак. Хотираларимнинг бошланишида худди шу нарсани эътиборга олиб, ҳар қандай иш ўнгидан келиши тасодифий омадга боғлиқ, деганда Зарандиани кўзда тутганман.

Балки хотираларимда Зарандианинг шахсиятидан кўп хайратга тушиш яққол сезилар, ҳолислигимни билдириш учун фақат ўз мулоҳазаларимни ҳамда турли далил-исботларни келтираман, уни яхши кўришимни оқлаш ниятида ҳаётий воқеаларни болаларча бир соддадиллик билан бўрттириб, бўлакча тасаввур этишга уринаман, лекин беадад хайратга тушишимни яширишга уриниш меъёридан ортиқ ажабланишга ўхшаш қалтабинлик бўларди.

— Буюк Мўғуллар гилами устида нега бундай хийланайранг қилдингиз? — деб сўрадим бир неча соат давом этган йиғилишдан кейин Зарандиа билан холи қолгач.

— Агар Доғистонда ишимиз юришмаса, ҳамма нарсани бошқатдан бошлашимизга тўғри келарди, лекин, барибир, бу нарсанинг бошланиши Ҳожи Саидга бориб тақалади, — деди Зарандиа, унинг ажабланганини кўриб жавоб бергиси келмаётганини сездим. — Агар гиламга боғлиқ ишимизнинг лоақал бир қисми ўнгидан келса, яъни қалбаки пулларни тарқатиб юборсак ҳам, мен улардан устун келиб олардим. Бошқа бирон далил-исбот тополмаган тақдиримизда ҳам мақсадимиз Ҳожи Саидни фош этиш, ҳатто ўзимизга

ишга ёллаш эди-ку. Энди ишлар бутунлай бошқача тус олди, бордию Буюк Мўғуллар гиламидан тортиб, Спарапетгача бизга қарши турганида ҳам туркларнинг кўлидан ҳеч нарса келмайди. Кўнглим сезиб турибди, гилам ўз ишини қилади. Ўлмасак кўраверамиз.

— Начора, кўрамиз, Мушни,— дедим хўрсиниб.— Бугун йолқовник Сахнов Петербургдан йўлга чиқар экан.

Зарандиа менга қизиқсиниб тикилди, бироқ бу ҳақда сўзлашгим келмай гапни туркларга бурдим.

— Дастлабки текширишни ўзингиз олиб борасизми ёки Шитовцевга топширасизми?

У нимадандир ҳаяжонга тушди шекилли, саволимга анча ҳаяллаб жавоб берди:

— Бир дақиқа, жаноб олийлари, бир дақиқа!

У ўрнидан туриб, дераза олдига келди-да, анчагача кўчага тикилиб турди.

— Ҳозир турклар кўнглимга сигмаяпти. Агар ижозат берсангиз кулгили бир томоша кўрсатаман. Шундан кейин Шитовцевга арзимаган иш қолади, бемалел давом эттиравериши мумкин.

— Шитовцев бу ишнинг уддасидан чиқадими? — деб сўрадим, бу саволимнинг ўзиёқ кўлгили томошага рухсат берганимни билдирарди.

— Бир ўзи уддалаёлмайди, унга лоакал иккита ёрдамчи беришимиз керак. Иш ошиб-тошиб ётибди... Албатта уларни ўзимиз назорат қилиб турамиз. Кулгили томошани эса кечиктириб бўлмайди. Бугун кечаси вақтингиз борми?

— Агар зарурат бўлса...

— У ҳолда мен тайёргарлик кўравераман, ўн бирда етиб келаман.

У кетгач, Буюк Мўғуллар гилами яна хаёлимни банд этди. Зарандиа билан қилган суҳбатим бу нарсани ойдинлаштириш ўрнига ребусни чигаллаштириб, мени баттар доводиратди. Уни чақиртириб, нимани мўлжаллаётганини истаса-истамаса тўкиб солишни талаб этмоқчи бўлдим лекин ҳаддим сигмаслигини тушундим. Ҳеч қандай сабабсиз Сахнов ҳақида гаплашмаслик учун ҳам бундай қилолмасдим. Нега? Балки кўрққанимдандир? Мен яна туйғуларимни қовлаштира бошладим ва уйқу элтгунча шу нарса билан ўзимни овунтирдим.

Зарандиа кўрсатмоқчи бўлган томоша кечаси ўз хонасига Ҳожи Саид, Қора Исмоил, тўртта мулла ҳамда Искандар афандини чақиртиришдан бошланди. Шунингдек тилмоч, икки терговчи, Шитовцев, Зарандианинг ўзи ҳамда менинг ўринбосарим ҳам ҳозир бўлди. Хона торлик қилиб

колди, агар Зарандиа бундан кейин ҳам кулгили томошалар кўрсатса, бошқа хона танлаши керак экан, деган хаёлга бордим.

Мен кириб креслога чўкдим. Зарандиа хонадагиларни кўздан кечириб чиққунимча кутиб тургач, гап бошлади:

— Сизларнинг қалбларингиз чўчқаникидек ифлос, ўзингиз эшакдек беаклсиз... Таржима қилинг!

Тилмоч таржима қилгач, махбусларнинг чеҳрасида ўзгариш юз берди.

— Аждодингиз рус подшосига содиқ бўлишга қасам ичган. Сизлар бу қасамни буздинглар, император ҳазрати олийларига, ўз халқингизга хиёнат қилиб, туркларнинг мис тангаларига сотилдинглар.

Тилмоч бу гапларни таржима қилаётган пайтда терговчилардан бири битта червон олиб эговлади-да, кислота томизди. Маъданинг ранги ўзгарди, терговчи тангани ҳаммага кўрсатиб чиқди...

Муллалардан бири чидаб туролмай Қора Исмоилни сўкиб юборди.

— Турклар кўрқоқ, айёр, очкўз халқ. Уларнинг кўлидан аллақачон тузукроқ тиш келмайдиган бўлиб қолган, амал-тақал қилишаётган майда-чуйда ишларда ҳам ёлгон ишлатиб мақтанишади. Юз эллик йилдан буён жанг майдонида ғолиб чиққани, ақл-заковатда бошқалардан ошиб кетгани йўқ. Рус халқи ўз қудратига, енгилмаслигига ишонч ҳосил қилиши учун парвардигор бу оламда туркларга ҳам жой берган. Улардан бундан бошқа фойда йўқ, бўлмайдиган ҳам. Сизлар туркларнинг олдида эмаклаб, ўз халқингиз орасида низо чиқариб, ҳукуматга қарши қайраб юрибсизлар, бу билан уларни жарга етакляяпсизлар.

Мен осим оғиб ўтирардим. Зарандианинг бундай тарзда гапириши мумкинлиги ухлаб тушимга кирмаган эди.

— Сизларнинг кўнглингизда Кавказ халқига, уларнинг заминига худонинг қаҳрини ёғдириш ўйи бор, бу ниятингизга етасиз: гуржи билан арманни йўлбошловчи қилган жазо отрядлари келиб, шаҳар, кишлокларингизга ўт кўяди. Лоақал пичоқ тутишга ярайдиганларнинг ҳаммасини Сибирга жўнатишади, қолганларини тепкилаб, тупроққа қориштириб юборишади, адолатли жазодан қочиб, кимки ўрмону тоғларга бош олиб кетса, очликдан, совуқдан, касалликдан қирилиб битади. Юртингизда казаклар уй қуришади, бу жойлардан бир пайтлари сизнинг халқингиз яшаганини одамлар китоблардан ўқиб билишади.

Тилмоч таржимасини тугатгач, Зарандиа қандайдир қозғони олиб ўрнидан турди.

— Сирингиз фош этилганини эслатиб ўтмоқчиман...—
У Чекурсобей Ҳожи Саиднинг номига Стиннес банкига ўтказган пулларнинг рўйхати ҳамда банк Ҳожи Саидга юборган квитанцияларни кўрсатди. Уларнинг ҳаммаси қалбаки пул тарқатувчилар эканини, тинтув вақтида уларни-кидан қалбаки пуллар топилгани протоколда қайд этилганини айтди. Қора Исмоилнинг хизматларини, таги икки қават обдастаю тўртта бармоқ изини ҳам эслатиб ўтди.

— Мен сизларнинг қалбингиз чўчқаникидек ифлос, ўзингиз эшакдек беақлсиз дедим, лекин бизнинг империя-миз айбига икром бўлиб тавба қилган одамга меҳрибон ва ғамхўр эканини тушунишга шу ақлингиз ҳам кифоя қилса керак. Лекин нодонлиги ва аҳмоқона айёрлиги туфайли алдамқочи, фириб бермоқчи бўлган кимсага каттиққўл, шафқатсиз. Боринглар, фақат ростини айтинглар, муғамбирлик қилиб, сир яширишга уринманглар, бекорга яна кўришишимизга тўғри келади, у чоғда гинанглар ўзинглардан... Маҳбусларни олиб кетинг! — деб буюрди у назоратчиларга.

Маҳбуслар олиб кетилди. Иккала терговчи билан Шитовцев ҳам хонани тарк этди, Зарандиа эса шу заҳоти Искандар афандига ташланди. У шахсий айғоқчисига шунақа ғазаб билан зуғум қилдики, бунинг олдида Қора Исмоил билан муллаларнинг эшитган гапи онанинг эркалатишидан юмшоқ туюларди. Бу гапларга кулоқ солиб ўтириб Ҳожи Саид, Қора Исмоил, тўртта мулла қилган ишлар учун ҳам фақат Искандар афанди Юнус ўғли жавоб бериши керак экан, деган хаёлга бордим. Зарандиа йигирма дақиқача бақириб-чақиргач, бирдан менга ўгирилиб гапирди:

— Жаноб олийлари, манави ярамасни қўлимизда бор маълумотлар асосида қамашга ижозат беришингизни ўтиниб сўрайман.

Мен ўйланиб тургач, қонунни бузолмаслигимни, уни қамоққа олиш учун қўшимча далил-исбот кераклигини айтдим. Шунда Зарандиа Искандар афандидан ҳеч қайққа кетмаслиги ҳақида тилхат олди-да, ўз қўли билан хонадан ҳайдаб чиқарди. Ҳожи Саид билан бўладиган гап энди бошланишини сездим, суҳбат қанча чўзилиши мумкинлигини билмаганим учун ёрдамчи билан Зарандиани холи кўйишга қарор қилдик.

Зарандиа Ҳожи Саидни эрталабгача олиб ўтирибди, эртасига кундузги тўртларда кириб келди. Унинг котиби менга Ҳожи Саиддан учинчи марта киши келиб, муҳим

маълумот борлигини, уни жаноб подполковникка зудлик билан етказиш лозимлигини айтди.

— Зудлик билан?.. Бу гапни дарҳол Зарандиага етказинг!

Ҳожи Саид билан сиёсий разведка бошлиғи ўртасида ўрнатилган янги муносабат мен учун сир эмасди, шу боис алламаҳалла уйига қайтган Искандар афанди нарсаларини йиғиштириб, ғойиб бўлганини эшитиб ажабланганим йўқ. Ҳожи Саид Зарандиани шу гапдан огоҳ этмоқчи эди.

Қалъага тикилиб, каттиқ қуршаб олинган ғавим отларию сичқонларгача еб битирган, сув йўли кесиб кўйилган пайтда фақат бир нарсани — омон қолишни орзу қилиб, худога ёлбориши мумкин. Камал қилувчи камалдагилар билан ярашишга уриниб учинчи бир давлатга юриш қилиш учун иттифок тузишни ва улкан зафар қучишга ишонтириб, бой ўлжаларни ваъда қилишини тасаввур этиб кўрайлик. Ҳожи Саид худди шунақа ахволга тушди. Зарандиа уни жосусликда айблагани учун кам деганда оёқ-кўлига кишан солиб, Сахалинга оургун қилинишига ишонтириши қийин эмасди. Бундан қутулишнинг бирдан-бир йўли бутунлай таслим бўлиб, ҳамкорлик қилиш. Улар тинка-мадорни қуритадиган даражада узоқ савдолашишди ва охири Ҳожи Саид Зарандианинг ҳамма шартларига кўнди. Кўнмай иложи қанча. У Зарандиа тутқазган ҳамма қогозларга қўл кўйди-да, бу одам кечқурун тузилган шартномадан орталаб воз кечиб, Марселдаги адресига вексель билан савдо бекор қилингани ҳақида хат жўнатса бўлаверадиган француз эмаслигига қатъий ва бир умрга чуқур ишонч ҳосил қилиб уйига йўл олди...

ШАЛВА ЗАРАНДИА

Сиз мендан гап сўраганингизда ўзимни туюлмайд кулиб юборганимга ҳайрон бўлгандирсиз, жаноб? Бу ҳақда кўпдан бери ўйлаб юрганим учун кулгили туюлиб кетди. Саволингизга тўғри жавоб тополдимми, йўқми, ҳалигача ўзим ҳам билмайман. Граф Сегеди истеъфога чиққанидан кейин жуда яхши борди-келди қила бошладик. Марҳум сулғуни билан аджикани яхши кўрарди. Тифлисга келсам, қишлоқдан совға-салом олиб, уни кўрмай кетмасдим. Инқилобгача у киши пайтлари Буюк Петр кўчасида яшарди, ёзда эса Армазидаги дала ҳовлисига кўчиб кетарди. У жуда муҳтарам, лекин ўта ҳокисор одам эди; сокин, хотиржам суҳбатни ёқтирар, биз у киши билан нималар ҳақида гаплашмаганмиз, эҳ-ҳа... Бир куни у Мушни Зарандиадек

содда ва закий одамни сира кўрмаганман, деб қолди. Бу гапида жон бор. Мушни мантиқи кучли одам эди, ҳар қандай ишнинг мағзини бирпасда чақиб ташлар, энг чигал масалалар ҳатто куркага ҳам ойдек равшан бўлиб қоларди. Дата эса бутунлай унинг акси эди. Уни тушуниш, қанақа одамлигини англаш қийин, қилиб юрган ишларидан бирон мантиқ топишга уриниш — беҳуда. Бир тасаввур этиб кўринг-а, уни ўла-ўлгунча таъқиб қилишди, пайига тушиб юришди, лекин бирон марта қўлга туширишолгани йўқ... Кунларнинг бирида ўзи қамокқа кириб келди. Нима бўлганини, миясига нега тўсатдан бундай аҳмоқона фикр келиб қолганини ўзидан бошқа ҳеч ким билмайди.

Сиз бунинг сабабини яхши биласиз, мен айрим майда-чуйда жиҳатларини айтиб ўтаман, холос. Қолаверса, мен уларнинг оиласида тарбияланганман. Чол-кампир Зарандиаларга ўғил бўлиб кетганман, демак, Мушни билан Датага укаман. Буни ҳамма билар, биз туғишган жигарлардек яқин эдик. Лекин мен аслида Зарандиа эмас, Гогнишвилиман. Туғилган пайтимда Шавлеғ деб от қўйишган экан, кейинчалик Шалва деб ўзгартириб юборишибди. Нега бундай қилинганини ўзим ҳам билмайман. Отам Пате Карлида донғи чиққан абраг бўлган, фақат у жойларда абраг эмас, бошқача аташади. Отам ўлдирилганда беш яшар эканман, икки ойдан кейин онам вафот этди. Карлида бошқа жойдан кўчиб келиб, помешчикнинг ерида жойлашиб қолганларни хизанлар деб аташарди. Биз ҳам хизанлардан бўлиб, бу ерларда қариндош-уруғимиз йўқ эди. Дата Туташхиа отам билан ака-ука тутинишган экан, отам ўлдирилгач, у Самурзаконога келиб мени олди-да, ўзини боқиб қатта қилган Тамар ва Мағали Зарандиаларга топширди. Бунақа воқеа ҳозир ҳам учраб қолади, лекин у пайтларда одатдаги иш эди, ўзига тўқ одамлар фақатгина етим-есирлар ёки ўлим тўшагида ётган бечораларнинг болаларини эмас, камбағал уруғ-аймоқларининг болаларини ҳам олиб боқишган. Фақат боқиб олган болаларини ўзиникидан камситмаслик шарт бўлган. Агар ўзиникини боқиб олган болалардан ортиқ кўраётганингни сезишса, кўни-қўшнилар уни фарзанд қилиб эмас, хизматкорликка ёллаган экан, деб гап-сўз тарқатишади. Мен Зарандиаларникида бировлар ота-онасидан кўрмайдиган меҳр-оқибат кўрдим. Дата мени чол-кампирларга опкелиб берганда, Мушни Тифлисда ишлар, ота-онасини кўргани онда-сонда келиб кетарди. Мушнининг акаси Константин алоҳида турар, ўзининг уй-жойи, оиласи бор эди. Эле гоҳ кишлоқдаги ота ховлисида, гоҳ бизникида турар, ора-

чора Мушнини йўқлаб, олдинига Кутаисига, кейин Тифлисга бориб юрди. Дата чол-кампирларни кўргани йилда бир ёки икки марта, шунда ҳам кечаси келиб кетарди. Бу нарсалардан ақлимни танигандан кейингина хабар топдим. У пайтларда оиладаги ёлғиз бола бўлганим учун чол-кампир фақат мен билан овуниб, талтайтиришарди, Элеку худди ўз фарзандидек кўрар, бизникида турган пайтларида фикри-ёди фақат мен билан банд бўларди. Мушни ҳам ўзича меҳр кўрсатар, Дата эса... У шўрпешонадан бирон нарса кутиб бўлармиди — у ҳам уйга яширинча келса-да, менга биронта ўйинчоқ ёки пул... ишқилиб, топган-тутганини ташлаб кетарди. Илгари одамлар анча саховатли эди, Зарандилар хонадони айниқса... «Бу меҳр-оқибат ва эзгулик уйи», дерди Магали Зарандиа. У ҳар бир хонадон шунақа уйга айланиши керак, деб ҳисобларди.

Магали Зарандиа бор-йўғи дьячок бўлса-да, бунақа билимдон одамни топиш амримаҳол. Мен дорилфунун ёки академия билимини кўзда тутаётганим йўқ. У ҳар қандай мушкулотни ҳал этишга қодир ақл эгаси эди. Агар ақли етмаса, кўнгли билан сезиб, чорасини топарди. Кўнглига ҳам ҳеч гап келмаса, китоблардан кўмак оларди. У ўқиган китобларнинг сон-саногии йўқ. Уйда бирон китоб пайдо бўлиши билан ўқиб чиқарди, эскиларини-ку гапирмай қўя қолай. Бошқаларни ҳам китобхонликка ўргатган. Худо раҳмат қилгур, менга шунақа илм бердики, ёшим ўнга етиб гимназиянинг тайёрлов синфларига борганимда ҳам, юқори синфларда ҳам ўқитувчилар бу бола шунча нарсани қаердан биларкин, деб ажабланишарди. Гимназияда ўқиган пайтларимда шунақа шароитда яшадимки, қуш сутидан бошқа ҳамма нарсани муҳайё этиб қўйишди. Гимназияни тугатгач, Магалининг кўнглига қараб, қишлоқда ўқитувчилик қила бошладим, кейин ўрнимга бошқа муаллим келди. Ўша йили Дата ҳалок бўлди. Бу пайтда Мушни Петербургда турарди, у мени пойтахтга чақиртириб, дорилфунунга жойлаштирди, у жуда ҳам дилгир кайфиятда эди. Кейинчалик бошқа касалликлар ҳам азоб бера бошлади. Уни Европанинг атоқли докторларига кўрсатишди, лекин ҳеч ким дардини енгиллатолмади. Юридик факультетининг тўртинчи курсида ўқиб юрган кезларим ёзги тавтилда Гуржистонга келдим. Ўша йили акам Мушни Зарандиа вафот этди. У аллақачон полковник унвонини олган, беқиёс ақл эгаси сифатида эътибор қозонган эди. Бу воқеа 1913 йили юз берди. Мушнидан айрилгач, мен бутунлай довдираб қолдим ва

дорилфунунга қайтиб бориш кўнглимга сиғмади. Оиладаги беш ўғилдан фақат Константин иккаламизгина қолдик. Бир ярим йилдан кейин Константин ҳам урушда ҳалок бўлди. Чол-кампириларнинг ҳолидан хабар оладиган, уй-жойга қарайдиган одам керак эди. Шу боис ўқишдан воз кечдим. Мени оиланинг ёлғиз қаровчиси сифатида ҳарбий хизматга олишмади. Минг тўққиз юз ўн бешинчи йилдан бошлаб ўқитувчилик қила бошладим, шундан буён бу касбни ташлаганим йўқ, яқинда етмишга кираман, қирқ йилдан бери фақат болаларнинг орасидаман.

Бу гапларни Зарандиаларнинг оиласига муносабатимни билдириб қўйиш, ростдан ҳам уларнинг ўғли эканимга сизни ишонтириш учун айтаётганим йўқ. Оиламиздаги бирон одам Датанинг нима учун ўз ихтиёри билан қамокқа ўтирганини билса, мен ҳам албатта хабардор бўлардим. Ҳатто Мушнининг ўзи ҳам билмасди, десам ишонмайсиз, албатта. Тўғри, мен ўқиб юрган сўянги йилларда Мушни тез-тез оғриб, турмуш ташвишлари билан ўралашиб, тинчгина яшашни орзу қилар, шунга қарамай биз бу ҳақда кўп гаплашардик. Пировардида иккаламиз ҳам Дата бу ишни фақат Мушнини ўйлаб қилган, деган фикрга келдик, лекин бунинг бошқа жиҳатлари ҳам борлиги Мушнига ҳам, менга ҳам аён эди. Ўшанда буён кўп вақт ўтди; кўп нарса ўзгарди, кўп нарса юзага қалқиб, хотирага айланди. Мен бир нечта воқеани айтиб бераман. Эҳтимол, бу гаплар нима учун Дата Туташхиа ўз ихтиёри билан қамокқа ўтирганини озми-кўпми ойдинлаштирса ажаб эмас.

Бир куни кечаси акамиз Константиникига хобелик Дуча Абрамиа келиб, Дата Туташхиа оғир яраланиб, Лебардедаги ишончли бир одамникида ётганини айтди. Дуча йўлга чиққанда Дата уч кундан бери ўлик-тиригини билиб бўлмайдиган аҳволда хушсиз экан. Дуча Датанинг яраланганини қаерда билганини айтмасликка Константиндан сўз олди. Бу воқеа Дата иккинчи марта абрагликка кетган пайтда юз берган, мен каттагина бола бўлиб қолган эдим. Кечаси ҳеч нарса қилиб бўлмайди, эрталаб Константин ўғли Бочиани бувасини чақириб келгани юборди. Эtagига ёпишиб олганим учун Магали мени ҳам олиб борди, лекин катталарнинг гапига кулоқ солгани руҳсат бермади. Оқибат шундай бўлиб чиқдики, мен, барибир, катталарнинг нима ҳақда гаплашганини эшитдим, улар буни пайқашди. Константин онамиз Тамар Датанинг ўлим тўшагида ётганини билиб қолмасмикин деган хавотирда отамизни уйига чақиртирган. Эле ҳам бизникида эди. Аёллар Дата-

нинг аҳволидан хабар топишса, йиғи-сиғи билан дод-войдан бошимиз чиқмай қоларди. Мағали билан Константин узок ўйлаб охири бирга Лебердега борадиган бўлишди. Бироқ мени нима қилиш керак? Уйда қолдиришса, бола нарса лақиллаб, сирни очиб қўйишим мумкин... Лекин олиб кетишнинг ҳам иложи йўқ. Учта эркак йўлга чиқаётганини кўриб аёллар хавотирга тушиб қолишади. Мени ҳам бирга олиб кетадиган, Константиннинг хотинига эринг узок яйловдаги пичан гарамларини қараб келмоқчи, дейдиган бўлишди. Мендан бировга оғзимдан гуллаб қўймасликка сўз олишди.

Уйга қайтиб, оёқатга ўтирганимизда Мағали: «Йўлга у-бу тайёрлаб беринглар, Шавлег билан эртага Зугдидига бориб келмоқчимиз», деди. Отамнинг ёлғони ишончли чиқди, аёллар гумонсирашгани йўқ. Эртасига азонда Константин билан келишилган жойда учрашиб, йўлга чиқдик. Лебардегача отда бир ярим кун юрилади. Дуча Абрамиа Константинга хабар етказганидан буён то Дата ётган уйга кириб келганимизча орадан уч кун ўтди. «Бизни ҳам-койиш билан кутиб оласанми ёки хурсандчилик биланми?» деди Мағали уй эгасига қараб. Андро Салакиа келганимиздан боши осмонга етганини, бўлмаса, зўрға оёқда туришига қарамай Дата бугун кечаси кетмоқчи бўлаётганини, уни яна уч-тўрт кун ётишга қўндириш кераклигини айтди. Кўнглимиз жойинга тушиб, енгил тин олдик, Андро Салакиа бизни Дата ётган уйга бошлаб кирди.

Акам қуролини тозалаб ўтирар, рангида бир томчи ҳам қон йўқ эди. У қуродини бўлақлар, артиб-суртиб, бир четга қўярди, мен унга тикилганимча қанча қон йўқотди экан, деб ўйлардим. Дата ҳўкиздеқ бақувват эди. Бўлмаса, зиммасига тушган бунча ташвишга — муттасил қувғин, хиёнат, азоб-уқубат, қони тўкилишига чидаш мумкинми? Бундай қалб ва ақл-заковат эгаси нега шунчалиқ синову азобларга гирифтор этилгани ёлғиз тангрининг ўзигагина аён.

Бизни кўриб Дата ҳам ҳайратга тушди, ҳам ранжиди, лекин рўпарасида отамиз тургани учун ҳеч нарса деёлмади, фақат гуноҳқорона бош эгди. Пайдар-пай саволлар ёғилди — унинг аҳволига ачинишди, ташвиш чекишди. Бўлиб ўтган ҳамма гапларни эслаб ўтирмай энг муҳимини айтиб қўя қоламан.

Отам Датадан ким отганини, қандай қилиб унга ўқ тегиши мумкинлигини сўраб суриштирди.

— Қўли қалтирамайдиган, кўзи ўткир одамнинг ўқи тегди, ота,— деб жавоб берди Дата.

— Қарибсан, десам ёлғон гапирган бўламан,— дея гапга қўшилди Константин.— Лекин танлаган ишинг учун энди қарилик қилиб қолибсан. Ёшлигингда рақибингдан бир лаҳза олдинроқ отишга улгурардинг, тозидек абжир эдинг. Буни Гуржистонда ҳамма билади. Энди у даврлар ўтиб кетибди. Оёқларинг илгаригидек илдам, қўлларинг бакуват, кўзларинг ўткир эмас экан. Сенда абрагни абраг қилиб турган нарсалар йўқолибди, усиз пайингга тушган рақибларингни енголмайсан. Бу сафар қочиб қутилибсан, лекин хали сенга отиладиган қанча ўқ бор. Биронта итдан тарқаган у дунёга жўнатиб юбориши ҳеч гап эмас. Бу ҳақда ўйлаб кўр, Дата. Яхшилаб ўйлаб кўр, ука.

— Унга қандай маслаҳат бермоқчилигингни билсам бўладими? — деб сўради Мағали Константиндан.— Қайта туғилсинми ёки оби ҳаётни топиб ичсинми?

— Ҳозир ҳазиллашадиган вақт эмас, ота,— деди Константин қизишиб.— Бу воқеани эшитганмисиз, йўқми, билмайман. Беш йил олдин Дата Татархон Анчабадзеникида турган. Бир куни кечки пайт у Татархон билан учинчи қаватнинг айвонида овқатланиб ўтиришганда қўлга тушишга оз қолган. Хитаришвили эсингдами? Олдин қароқчилик қилган, кейин полиция уни исковучга айлантирган. У Датанинг Татархонникидалигини билиб, учинчи қаватга чиққанда ўғлингизнинг орқасига иккита маузерни тираб: «Қўлингни кўтариб, жойингдан қимирлама», деган. Дата панжаранинг олдида ўтирган эди, бир сапчиб учинчи қаватдан пастга сакраганини ҳеч ким билмай қолди. Татархоннинг эшиги тагида катта ёнғоқ ўсарди, Дата унинг тепасига осилиб қолган. То Хитаришвили уни мўлжалга олиб, тепкени босгунча Дата ушлаб турган шохни қўйвориб, пастдагисига ёпишган. Ўқ ҳозиргина у осилиб турган жойдан ўтган. Хитаришвили пастроқни мўлжалга олган, унгача Дата яна пастроқ тушиб улгурган. Хитаришвили уч-тўрт марта отган, лекин ҳар гал ўқи зое кетган. Шундай қилиб, Дата ерга тушиб олган.

«Уй эгасини ҳақорат қилмаслик учун сени ўлдирмайман!» деган Дата ва бир ўқ билан Хитаришвилининг қалпоғини бошидан учириб юборган. У девордан ошиб, жўнаб қолган. Беш йил олдин Дата бундай абжирлик қилиши мумкин эди. Энди буйга қодир эмас, яна беш йилдан кейин умуман қўлидан келмайди. Ёшимиз улғайяпти. Вақти келиб Хитаришвили ундан зўр чиқади, орқасидан бажонудил ўқ отадиган талабгор ёки биронта шокол топилади. Бир пайтлари унинг дўстларию, танишлари қанча бўлса, энди унинг калласини олишга ишқибозлар

ўн баробар кўп. Халққа юз марта яхшилик қилиб, бир марта ёмонлигинг ўтса, ҳамма яхшиликларингни унутиб, ёмонликни эсда сақлайди, ўзингни тепкилаб лойга белаб ташлайди. Абрагга ёшларнинг куч-қуввати, етук ақл керак. Мен шу нарсани айтмоқчи эдим, ота. Кўнглимда бундан бошқа гапим йўқ.

— Сен кимга ўхшадинг ўзи, ҳеч ақлим етмаяпти,— деди Магали.— Нега тулкилик қияпсан, Коста? Дата қуролини ташлаб, қўлига кетмон олсин, демокчимисан? Бир пайтлари шунақа ҳам бўлди-ку, Мушни уни ҳукумат билан яраштирди... Бундан нима чиққанини ўзинг мендан кўра яхшироқ биласан...

— Тинчгина яшаганда ҳеч ким қўлини ҳам теккизмасди,— дея отасининг гапини бўлди Константин.— Уни қонунни бузмай тинч юриш шарти билан кечиришди-ку. У-чи? Ҳали Чантуриа билан ўралашади, ҳали кимлар биландир худо билади яна канақадир ишларни дўндириб юриди...

— Қачонки софдил, ҳақгўй одамнинг бошига ташвиш тушиб, муҳтожликка учраса, қонун ўз кучини йўқотади, Коста,— деди Дата.

— Сен нимага муҳтож бўла қолдинг?

— Мен-ку муҳтож бўлганим йўқ. Уларнинг бошига ташвиш тушган эди, мен ўз бурчимни адо этдим...

— Қонун ҳам ўз вазифасини адо этди... Сен яна абрагга айландинг.

Дата зўрга елкасини қисиб, кулимсиради ва милтиқнинг затворини суриб, тепкисини тушириб қўйди.

— Ҳар кимнинг ўз қисмати бор, Коста. Бу бизнинг измимиздаги иш эмас,— деди Магали.— Ҳар ким пешонасига ёзилганини кўради. Биз ўз қисматимизга кўнганмиз, Дата ўзиникига, энди уни ўзгартириб бўлмайди.

— Йўқ, ота, ундай эмас,— деди Константин баттар қизишиб.— Одам фақат ўзини ўйлаши эмас, бошқалар билан ҳам ҳисоблашиши керак. Дата қандай хоҳласам шундай яшайман, дейди. Ҳамма нарсани ўзимга мослаб кесиб, йўнаман, дейди. Бизга унинг пайрахаю кипиқлари сочилаверсинми?.. Мен уни хафа қилмоқчи эмасману лекин у ўн саккиз йилдан бери абрагликда юрибди, бу орада Эле қандай азобларни тортмади, ёш бўла туриб қари кампирга айланди. Онам иккалангизга осон бўлдимиз? Кўзингизнинг ёши қуримаяпти. Ундан ғам-койишдан бошқа нима кўряпсизлар? Эсингдами, неча марта Дата ўлди, деган хабар етса, шунча марта уйимизга мусибат кириб келди. Мушнини олиб кўрайлик. Ўн тўрт йилдан бери унга

таъна қилишади... Тифлису Петербургдаги бошлиқлари унга адоват билан қарашади... Мушни укасининг жонига ора кириб юрибди — агар у бўлмаса, Дата аллақачон дорга осиларди. Ким билади, агар Дата халал бермаса, балки Мушни аллақачон катта одамга айланиб кетармиди. Шалва катта бўлиб қолди, гимназияни тугатяпти, у ҳам ўз йўлини топиши керак. Дата ҳали неча марта унинг йўлини тўсиши мумкин. У уйдан бош олиб кетмасидан олдин ҳам ҳар биримиз ўзимизча унга ака, сингил, ота-она сифатида меҳр кўрсатишга уринмаганмидик? Қайси биримиз ўз бурчимизни адо этмадик? У биронтамиздан шикоят ёки таъна эшитганмиди? У билан уришиш қай биримизнинг эс-хаёлимизга келган? Мана энди қариган чоғингларда сизларга ҳам, Элега ҳам тинчлик керак-лигини Дата англаб етадиган пайти келди, Шалва ўз келажagini ўйлаши керак, мен ҳам бола-чақалиман, хотиржам яшашга ҳаққим борми, йўқми? Мушнини ҳам ўйлаш керак, у ўз йўлини топиб кетаётган одам. Дата бу нарсани ҳам эсдан чиқармаслиги лозим.

Константин бошқалар билан ҳисоблашиш ҳақида гап бошлагач, Дата қуролини бир четга қўйиб, ундан кўз узмай эшитди. У бировнинг гапини ҳайрон қоладиган даражада берилиб тингларди... Соатлаб юзидаги биронта пай қилт этмай, киприк қоқмай ўтирар, ҳар бир сўзни уқиб, мағзини чақаётганга ўхшарди.

Константин гапини тугатгач, узок сукунат чўкди.

— Сизнинг ёшингиздаги одамларнинг орасида бундай гаплар фақат битта вазиятда — бирингиз иккинчингизнинг қилаётган ишини нотўғри ҳисоблаб, чин юракдан қандай йўл тутиш кераклиги ҳақида беғараз маслаҳат берсангизгина айтилиши мумкин — Магалининг бу гапидан кейин яна жимлик чўкди.

— Мен ундай маслаҳат беролмайман, — деди Константин отасига қараб. — Кейинги ҳафтада Тифлисга бормоқчиман, агар Мушнини топсам, бу ҳақда гаплашиб кўраман. Қани, у қандай маслаҳат бераркин.

— Э, ака-ей, ўзим бу тўғрида қанча бош қотираётганимни билсанг эди, — деди Дата. — Лекин бирданига иккита ишнинг бошини ушлолмайман, барибир, ўхшамайди. Ўхшамаганидан кейин ўз шаънингга ярашадиган ишни қилганинг яхши, — у жуда ҳам хотиржам гапирарди. Кейин Магалига юзланиб сўради. — Ойим қалай? Юраги яхшими?..

Ўша куни ётиб қолдик. Датанинг тақдири ҳақида қайтиб оғиз очмадик. Андро Салакиа жуда яхши меҳмон қилиб, ўрин солиб берди. Эрталаб йўлга чиқиб, соғ-сало-

маг уйга етиб келдик. Бу воқеа мана шу тарзда якунланди.

Дарбадарлиги қариндош-уруғларига катта ташвиш келтираётганини Датанинг ўзи ҳам яхши биларди, лекин Константин бу гапларни бир умрга маҳкам яшириб қўйилган жойидан ташқарига чиқариб юборди. Яшириб қўйилган дейишимнинг сабаби шу пайтгача Дата туфайли хонадонимиз бошига тушаётган зарару ғам-койишдан ҳеч ким ҳасрат қилиб, нолиган эмас. Аксинча бир жону бир тан бўлиб, унинг бошига тушган ташвишдан бирдек изтироб чекканмиз. Ҳар ҳолда бизга шундай туюларди. Бир куни Дата вақт ярим кечадан ошганда келгани эсимда. Ҳаммани кучоқлаб, ўпиб, эркалатиб чиқди. Овқатлангани ўтирдик, гап гапга қовушмайди. Тўсатдан ойим Тамар кўзига ёш олиб, гапириб қолди:

— Сен тенгилар аллақачон уй-жойли, бола-чақали бўлиб кетишди, болам. Сен қачон эс-хушингни йиғиштириб, уй-рўзғор қиласан...

— Унинг табиатида оқимга қўшилиб жимгина оқиш, ҳамма нарса билан муроса қилавериш керак, деган фикрнинг ўзи йўқ, биз уни тинчгина кун кечириш учун боқмаганмиз,— дея Дата учун Мағали жавоб берди.— Нега кўз ёши қилаётганингга тушунолмаёпман.

Мағали Датанинг тақдир бунақа бўлиб қолгани учун биз айбдормиз, бошқа бировни гуноҳкор қилиш мумкин эмас, унинг кулфати олдин бизнинг бошимизга тушади, кейин унга ёғилади; деганини кўп эшитганман.

Дата чигал қисматига қандай қарашимизни яхши билар, бу нарса унинг аламларию изтиробларини заррача енгиллатмасди. У туфайли бизнинг ҳам ҳаловатимиз йўқлигидан каттиқ эзиларди. Бахтсизлиги етмагандек бизни ўйлаб эзилаётганини кўриб, юрагимиз сиқиларди. Ҳар ҳолда у онламинг олдида ўзини айбдор ҳисоблар, бу нарса кўз ярадек муттасил азоб берар, ким билади, балки шу руҳий қийноқ уни ўз ихтиёри билан қамокқа ўтиришга мажбур қилгандир.

Бунинг бошқа сабаблари ҳам бор эди, албатта. Уларни қандай тушунтириб беришни ҳам билмайман... Бунинг яна иккита сабаби бор... Аниқроғи ўша пайтда уни ўз ихтиёри билан қамокқа ётишга ундайдиган иккита гап чиқди. Бу гапларнинг бири аёллар монастрининг бошлиғи Ефимия, Мағали ва Дата ўртасида бўлиб ўтган... Мен бу гапнинг устида эдим. Яна бир ёшгина монах аёл — бошлиқнинг хизматкори ҳам бор эди. Ефимия ўлганидан кейин у монастирдан кетиб қолди. Бу аёл ҳозир ҳам

ҳаёт, биздан сал нарироқда туради. Исми-шарифи Саломе Базиерашвили — Одишариа хоним. Гап устида мени бирон нарса олиб келгани ҳали ҳовлига, ҳали юқориги қаватга югуртираверишди. Ўртадаги гапларни узук-юлук эшитдим, лекин Саломе хоним ўша ердан қимирламаган, майда-чуйда гапларгача эсида, мендан кўра яхшироқ билади... Сизни у киши билан таништириб қўяман, кейин икковлашиб ҳамма гапни эсга оламиз... Иккинчи гап отамиз Магали, Мушни, Дата уччаласининг ўртасида бўлиб ўтган. Мен бу суҳбатда қатнашганман, ҳаммаси эсимда. Хоҳласангиз ҳозирок бир бошдан айтиб беришим мумкин, хоҳласангиз, кейинроқ — Саломе хоним билан гаплашганимиздан кейин айтиб бераман. Ихтиёрингиз...

ГРАФ СЕГЕДИ

...Воқеалар мўлжалимиздагидек кетиб борар, биз учун бу жуда ҳам муҳим эди. Ҳожи Саид мадемуазель Жаннет де Ламье билан шерикчилик қилишини, қўлга киритилган маълумотларни айирбошлашларини тан олди. Бу нарса Ҳожи Саид билан мадемуазель Жаннет де Ламьенинг ўз разведка маҳкамалари олдида гуноҳкорлигини тасдиқларди. Агар бу хабар ҳомийлариға етказилса, иккаласи ҳам давлат хоини сифатида ўлим жазосига ҳукм этилиши аниқ.

— Энди нима қилмоқчисиз, Мушни? — деб сўрадим Зарандиадан.— Агар Ҳожи Саиднинг ҳоли нима кечгани мадемуазель де Ламьенинг қулоғига чалинса, шу заҳоти бизга чап беришга уринади, назаримда у хоним бемалол бунинг уддасидан чиқади... У чоғда Кулагин, Старин-Ковальский — занжирнинг бу қисми билан қандай муомала қиласиз?

— Сиз хонимни дарров қўлга олиш керак деб ўйлайсизми? — деб сўради Зарандиа.

— Ҳали ўзим бир қарорга келганим йўқ. Бўлмаса, сизнинг фикрингизни сўраб ўтирармидим?

— Мадемуазель де Ламьени қўлга олиш учун иккита, ҳатто битта полициячи кифоя. Агар у ўжарлик билан ҳамма нарсани рад этиб, миқ этмай тураверса, биз уни хорижий давлат фуқароси сифатида дастлабки қамоқ муддати тугагач, қўйиб юборишга ҳамда ўз юртига кетишга изн беришга мажбурмиз. Европа матбуотида шов-шув кўтарилди, дипломатик алоқалар кескинлашади, биз икки қўлимизни бурнимизга тикиб қолаверамиз. Лекин у бирданига ҳамма айбини бўйнига олиши ҳам мумкин. Лекин бу хомхаёл... Агар унинг ўрнида эркак одам

бўлса бошқа гап эди. Аёл кишини қамоқда олий ётоқхонага ижарага қўйгандек асраш керак, кескин чора-тадбир қўллаш мумкин эмас. Унинг ёнверидигилардан ҳам, борди-келди қиладиган одамларидан ҳам бирон нарса билолмаймиз. Қамоққа олинган одам билан танишлигидан воз кечишини, уларни бунга иқрор қилиш жуда ҳам мушкуллигини ўзингиз ҳам яхши биласиз. Шунинг учун бу хонимни ҳозир ҳам, эҳтимол, бундан кейин ҳам қамоққа олишдан ҳеч қандай маъно йўқ.

— Шунақами? Умуман, кейинчалик ҳамми?

— Эҳтимол, деяпман-ку. Шубҳасиз, жосуснинг тақдирини ҳамиша қамоқ ёки дор орқали тўғри ҳал этилган. Лекин айрим ҳолларда жосусдан ўз ўрнида фойдаланиш мумкин — мен шу фикр тарафдориман. Борди-ю, ўн имкониятнинг биттасидагина ғалабага эришилса ҳам катта гап. Мадемуазель масаласига келсак, у кишининг тақдири ҳал этиладиган пайт келади. Энди бу хонимга бевосита ўзидан қайтариб олиш шарти билан биронта жиноий ишнинг хабарини етказишимиз керак. Шундай кейингина навбатдаги бўлимнинг тизгинини тортиш мумкин.

— Ишни нимадан бошламоқчисиз?

— Олдин Кулагин билан мадемуазель де Ламье ўртасида бевосита алоқа бор, йўқлигини, агар бўлса, қандай хусусиятга эгаллигини аниқлаш керак...

Зарандиа айтаётган фикрлар чуқур мантик, қатъий ишончга асосланган гаплар эди, лекин назаримда у нима-нидир яшираётгандек туюлди. Мен шубҳамни орттириб ўтирмай, Зарандиага ҳозиргина Петербургдан олинган хабарни кўрсатдим, унда худди бирдан-бир ва ягона мақсади бизнинг овоза тарқатиш бўлимимизга ўхшаган яширин гуруҳ борлиги айтилган эди. Сиёсий муҳолифимиз ўзимиз ўйлаб топган усулни қўллаб, аҳолининг турли табақаси ўртасида давлат тузуми, подшо хонадони, давлат идораларида юксак лавозимни эгаллаб турган одамлар ҳақида ҳар хил бўлмағур овозалар тарқатишарди.

— Эсингдами, Спадовскийнинг варақасини ўқиб чиққаннимизда одамда фикр уйғотар экан, деган эдим? Ўшанда мен худди мана шу нарсани кўзда тутганман, — деди Зарандиа ўқиб чиққан қоғозини силкитиб.

— Жуда яхши эсимда, кўпдан бери бу тўғрида гаплашмоқчи эдим лекин нуқул пайсалга солиб келардим.

— Оқибати нима бўлганини кўрдингизми?.. Мушакбозлик учун ўйлаб топилган портлатгичга айланди.

— Тўғри, лекин бунга эришилгунча юз йиллаб вақт ўтди. Энг асосийси порох — бу моддий нарса, асло

маънавий моҳият эмас. Бу ишнинг тараққий этиш босқичи эса бутунлай бошқача,— дедим ҳозиргина Зарандиа танишиб чиққан ҳужжатга кўлимни кўйиб.— Менинча, овозалар тарқатиш усулининг келажаги порлоқ, бу нарса ҳар хил шакл ва қобикларга ўралади, оммавий тарзда рухий кўпоровчилик даври яқинлашиб келяпти шекилли.

Во ажаб! Мушни Зарандиани бунчалик қаттиқ газабланган аҳволда кам кўрганман! Ҳатто овози ҳам ўзгариб, бўғзидан қандайдир бўғиқ хириллаш отилиб чиқаётганга ўхшарди. У ҳаддидан ошаётганини сезиб дарров ўзини кўлга олди-да, хотиржам гап бошлади:

— Бизнинг кўлимизда овоза тарқатиш воситаси кенг кўламли режамизнинг узвий бир қисмини ташкил этди холос, асосий режамиз маълум шахсларга қарши қаратилган усуллар йиғиндисидан иборат эди. Қолаверса, у ҳар бир музофотнинг жуғрофий ва маъмурий ўзига хосликларини ҳисобга олиб тўзилган. Бу усул давлат тузумига эмас, балки айрим шахс ёки ҳодисаларга қарши кўлланилган. Ҳатто муқаддас инквизация ҳам муттасил иғво, фисқу фасод, ифлос фикрлар тарқатиш даражасидан тубанлашиб кетгани йўқ, бу нарсани ёлғиз қолганда очик тан олишимиз керак, граф. Ҳар хил зўравон, йўлтўсар, котишларни кўлга тушириб, жазолай олмаганимиз учун шундай усулни кўллашга мажбур бўлганимиз бизни оқлаши мумкин. Фақатгина Дата Туташхиа бундан мустасно. Унга қарши бу усулни кўллаганим учун ўзимни хизмат мавқеимга хиёнат қилган ҳисоблайман. Начора, бу ёғи ўзимнинг виждонимга ҳавола.

Турган гапки, Сахновга бешта ҳужжат-далил ҳам камдек туюлади, лекин бизнинг биттагина бўлисда бир дақиқада ўтказадиган тажрибамиз бутун мамлакат ва даврни қандай даҳшатли оқибатларга олиб келиши мумкинлигини тасаввур этиш учун бор-йўғи озгинагина виждон лозим холос, фаҳм-фаросат ҳақида гапириб ўтирмаса ҳам бўлаверади. Сахновда бу нарсаларнинг ҳар иккаласи ҳам йўқ экан. Давлат ўз рақибларига қарши курашда мана шундай усулларни ҳам кўллашга мажбур экан, бу тузумнинг тузалмас дардга чалинганидан далолат беради. Империямиз душманлари мана шу нарсани тезроқ исботлашга интилишади. Худди шунақа пайтда қандайдир Сахнов — бошқача қилиб айтганда, кўлига катта тош олиб, таркидунёчининг пешонасига қачон пашша кўнишини пойлаб туради. Қай бирини айтай, граф... Менга ўзинигиз шундай таълим бергансиз, ҳамда бирон бир ташкилот ёки ҳар қандай

одамлар жамоаси тўсатдан ўзини бошқариб турган кучга бўйсунмай қўйса, то бу иллатнинг сабабини аниқлаб, бошқаришнинг янги усулини топмагунча уни аввалги усуллар билан идора қилиш мумкин эмаслиги аён. Агар божхона назорати сал сусайса, солиқ, тартиб-қоидаларига маълум вақтгача бўйсунмай қўйса, ҳеч қандай фалокат юз бермайди, лекин иғво, ҳамда ҳар хил овозаларнинг ўзида ғавғо бор, бундай нарсаларни тарқатиш — ҳаммаёқни ағдар-тўнтар қилиб, тўс-тўполонни чиқариб юбориш дегани. Минглаб, миллионлаб омма орасига ёйилган иғво қачон, қай томонга қараб отилиши номаълум вулқонга айланади. Бутун мамлакатдаги иғвою ҳар хил овозалар тарқатадиган идораларнинг бизга итоат этмай қўйишини бир тасаввур этиб кўринг-а! У чоғда империяни вайронгарчиликдан, ҳалокатдан, таназзулдан нима қутқариб қолиши мумкинлигини айта оламизми?..

— Халқ орасида, ҳазрати олийлари ҳар куни котлет ер экан, деган овоза тарқалибди, — дея унинг гапини бўлдим. — Кулгили гапми? Йўқ! Сабаби, бу овозанинг таъсир кучи қанчалик экани номаълум. Котлет ҳақидаги гапни валиаҳд эмас, унинг душмани тарқатган. Биз унга қарши чора-тадбир қўллашимиз керакми? Керак. Лекин бу нарса сиз айтганингиздек империямиз тузалмас дардга чалинганини билдирармикин, Мушни?

— Йўқ, граф. Гапим давлатимизнинг дарди сиёсий курашда қандай усулларни қўллашга мажбурлигимизга қараб аниқланади. Биз ҳозир бундай усулларни қўллашимиз керакми? Мутлақо йўқ.

Империя ичидан емирилиб кетаётганини кўпчилик биларди, лекин бу ҳақда бизнинг маҳкамамизда гапириш шаккоклик, гуноҳи азим ҳисобланарди. Мушни Зарандиа эса ўз фикрини менинг ҳузуримда айтиб қўя қолди. Мен эсам лоақал уни койиш ўрнига мик этмай ўтирардим. Қолаверса, Зарандиага ҳуқуқ берилса, у Сахновдан фойдаланиб, биргина ишора билан бутун мамлакатдаги овоза тарқатиш воситаларидан ном-нишон қолдирмайди.

— Мавжуд биронта маҳкамани йўқотиш бешта янги-сини очишдан кўра қийинроқ. Ҳозирги шароитда бу ишга ҳатто сиздек одам киришса ҳам овоза тарқатиш системасини очиқчасига, расман йўқотиш мумкин эмас, деб ўйлайман.

Зарандиа фош бўлиши мумкин бўлган ҳаракатга кўшиб, ҳамфикрга ўхшаб қолишни истамаётганимни тушунди.

— Сиз фикримни нотўғри тушунибсиз, жаноб олийлари.

Менга ўхшаган кичкина одамнинг бундай ишларга аралашishi жонз эмас.

— Эртага полковник Сахнов келяпти! — дедим суҳбат мавзуини ўзгартириб ҳамда бу янгиликка қандай муносабат билдиришини билмоқчи бўлиб.

— Биламан! — деди у бепарво.

...Полковник Сахнов Тифлисга келар-келмас шунақа чигал вазиятга дуч келдики, унинг моҳиятига етиш иблиснинг ҳам кўлидан келмасди. Мен мутлақо бир-бирига зид аҳволга тушиб қолдим. Старин-Ковальский дуч келган фожеани истисно қилганда, қолган воқеаларни икки хил тушуниш мумкин, уларнинг бутунлай бир-бирига ўхшамайдиган, умуман, тасаввурга сифмайдиган даражада ўзгача кирралари очилди. Ўзимнинг кенг кўламли тажрибалариму, Мушни Зарандианинг пухта билимларини, ишимизнинг ҳамма усул ва тадбирларини, рухий куч-қувватиму хаддан ташқари кўп вақтимни ҳар куни ва ҳар соатда юзага келадиган сон-саноксиз ёлғону макр-ҳийлалар орасидаги асл ҳақиқатни сохталик ва қаллобликдан фарқлай олишим керак эди. Зарандиа Сахнов учун ўта чигал тузоғу қопқонлар ҳозирлаб қўйган эди. Ҳақиқатни юзада қалқиб кўзга чалиниб турган шарт-шароитдан эмас, аксинча умуман, кўриб бўлмайдиган вазиятдан ахтариш керак.

Қидириш керак дейишимнинг боиси шубҳаларим тўла тасдиқланди: Сахновга дахлдор ишларни Зарандиа мен билан маслаҳатлашмай қилибди, ҳатто бу нарсалар бутунлай барҳам тонган чоғда ҳам у менга бор ҳақиқатни айтгани йўқ. Баъзи бир нарсаларга ҳалигача ишонгим келмайди, бу воқеаларнинг айрим жиҳатлари эса ҳозир ҳам шубҳали туюлади.

Энди Зарандианинг ўрнида полковник Князев ишлаяпти. Бу бўлимга ҳали ҳам бевосита Сахнов раҳбарлик қилади. Князев биз билан бирга Сахновни кутиб олгани вокзалга чиқди-да, унинг ташрифи ҳамда ўзининг янги ишга тайинлангани шарафига берилаётган зиёфатга таклиф этди. Зиёфат чоғида Сахновнинг ёнида Ламье хоним пайдо бўлиб қолди. Бу хонимни Кулагинлар Князев билан келишиб, унинг номидан чиқариб олиб келишган эди. Мен беихтиёр Сахнов билан мадемуазель де Ламье бир-бирига ноз-карашма қилишаётганини сезиб қолдим, ахир шундоқкина рўпарамда юз бераётган бу нарсаларни кўрмаслигим мумкин эмасди, қолаверса, улардан кўз юмиб кетаверишни истамасдим ҳам. Мадемуазель де Ламье беҳад латиф ва чиройли ҳаракатлар билан жон ўртагувчи

карашмалар қиларди. Зиёфатдан кейин Сахнов менинг извошимда олдин Кулагинларни, кейин француз хонимни уйига обориб қўйди. Извошчимнинг айтишича, у йўлда ҳам, де Ламьенинг эшиги тагида ҳам уйга киришга қўп уринибди, бироқ хоним бўш келмай уddaбурро ҳамроҳининг ўпкасини босиб қўйибди ҳамда уч кундан кейин Кулагинларникидаги зиёфатда кўришишга ваъда берибди.

Ҳозирча ҳамма нарса ўз маромида кетиб борар ва ҳар бир қаҳрамон ўз ўрнини топган эди, сабаби, кечаги зиёфатгача Князева хоним мадемуазель де Ламье учун бор-йўғи мижоз эди, холос. Қолаверса, бундай олий мартабали меҳмон шарафига махфий полициянинг мўтабар раҳбарларига берилган зиёфатга муомаласи ҳар қанча назокатли бўлмасин, барибир, белни сириб турадиган белбоғ сотадиган аёлнинг иштирок этиши ҳар қандай одамни ҳайратга солиши турган гап. Ҳаддан ташқари гумонсирайверганим учун таъна тошини отманг, лекин мен бу ишларда Зарандианинг қўли борлигини сездим.

Эртасига эрталаб ундан бу устомонликнинг маъноси нима, деб сўрадим.

Зарандиа жуда ҳам ҳайратланиб, зиёфат чоғида нималар бўлганини айтиб беришимни илтимос қилди.

— Жуда ҳам яхши. Бу иттифоқ бизга қўл келиши мумкин,— Зарандиа бу гапларни шу қадар бегараз айтдики, мен балки у ростдан ҳам ҳеч гапдан хабари йўқдир, деган хаёлга бордим.

Ламьени Сахновга атайлаб рўпара қилишганини пайқаш учун ортиқча ақл-заковатнинг кераги йўқ. Лекин мен бу борада ҳам бирон чора қўлламадим. Подшо хонадонига яқин юқори мартабали шахсни ожиз кимсага айлантириб, бахридан ўтмоқчи бўлишарди. Мен ҳам суиқасднинг иштирокчисига айланиб қолдим, гарчанд бу эътиқодимга ёт, тасаввуримга сиғмайдиган даражада даҳшатли нарса эканини билсам-да, негадир, менга даҳли йўқдек туюларди. Эҳтимол, ҳамма нарсанинг моҳиятини ўйлаб кўрадиган пайт келгандир.

Юқори мартабали мансабдорлар орасида маълум бир хусусиятга эга хизматчини жангари деб аташ расм бўлган (назаримда, бу нарса ҳозир ҳам, бундан кейин ҳам узок вақт сақланиб қолади). Одатда эришган мартабасига қаноат қилмай, эгаллаб турган ўрни иқтидорини ерга уриб, хор қияпти, деган ўйда изтироб чекувчи кишилар ҳақида шундай дейилади. Тузукроқ амалга интилиш улар учун узлуксиз курашга айланади. Бундай одамлар одатда ҳаракатчан ва зийрак, дея эътироф этилади, лекин у

учаётган юлдузга ўхшайди — бир марта йилт этиб сўнади. Бунга жуда кўп мисоллар келтириш мумкин. Бирон жараён ёки алоҳида воқеани таҳлил қила туриб, шундай хулосага келасанки, ўрганилаётган жараён ёки воқеанинг пировард натижаси энг ишончли далил бўлиб чиқади. Шунинг учун омади чопмаган жангарини мен сира иккиланмай чекланган одам деб ҳисоблайман. Чинакам қобилият ва ҳаётий қувватга эга ҳақиқий курашчи эса рақиби ва ғанимининг қарши ҳужумга ўтиши мумкинлигини ҳисобга олиши лозим, ҳар қандай беллашувда бирламчи эҳтиёт чораларини кўриши зарурлиги ҳақида гапириб ўтирмасак ҳам бўлади. Эҳтиёткорлик ҳамда вазиятни тўғри баҳолай билмасликнинг ўзиёқ чекланганлик нишонаси эмасми?

Сахнов мени ҳам, Мушни Зарандиани ҳам, айни вақтда иккаламининг бирга майдонга чақирди. Уни Тифлизда, рақибининг майдонида эс-хушини йиғиб, тadbиркорлик билан бор имкониятларини сафарбар этади, деб ўйлаган эдим. Бироқ у ўзини худди Петербургда министрлик курсиси бўлмаса-да, ҳар ҳолда шунга яқин лавозим кутиб тургандек тутарди. Агар озгина хушёрлик қилиб салгина эҳтиёт чорасини кўрганида эҳтимол бунчалик мағлубиятга учрамасмиди...

Полковник Кулагинларнинг зиёфатини кутмасданок адъютантдан мадемуазель де Ламьёга нодир гиламини кўрсатмоқчилигини ҳамда ўртада туриб олиб бермоқчилигини эслатиб хат йўллади. Жаннает де Ламье розилигини, бироқ ҳозир эмас, соат бешда кўришиши мумкинлигини айтди ва хушторини меҳмонхонасида яна бир соат куттирди.

Адъютант хат олиб кетган аснодан, яъни чошгоҳдан соат олти яримгача полковник ўзини кўярга жой тополмай қолди. Бир ўқ билан икки куённи ураётгани — мафтункор хонимни кўриб, хуфъя учрашувга замин тайёрлаётгани ҳамда оқсуяк дўстларию асори-атиқалар билимдонларини куйдириб, Буюк Мўғуллар гиламини қўлга киритаётганидан ўзида йўқ шод эди.

Полковник Сахнов билан мадемуазель де Ламьени Ҳожи Саиднинг ўзи кутиб олди, албатта. Бир пиёладан қаҳва ичиб, ундан-бундан гаплашишгач, Буюк Мўғуллар гиламини очиб кўрсатишди. Унинг таъсири кутилгандан ҳам зиёда бўлди. Полковник қаттиқ ҳайратга тушди ва сакраб юборишдан ўзини зўрға тийиб қолди. Спарамет ўғирлаб келган гилам ўттиз мингта баҳоланди. Полковник савдолашгиси келди-ю, бироқ гиламга тегиб кетишнинг

ўзидек катта завқ бағишлар, қолаверса, ўзини пулдор хари-дор ҳамда санъат асарининг кадрига етадиган билимдон қилиб кўрсатгиси келарди. Аслида унинг ҳамёнида ўттиз минг эмас, бу пулнинг лоақал учдан бири ҳам йўқ эди. Ҳожи Саид нарҳи яна беш мингга туширди-ю, бундан ортиқ арзонлаштиришга кўнмади. Полковник бу гапни эртага келиб давом эттиражагини айтди-да, Ҳожи Саидни-кидан эсанкираб чиқиб кетди.

Унинг аҳволи ростдан ҳам яхши эмасди. Бир томондан қандай бўлмасин қўлидан чиқиб кетишга уринаётган аёл, иккинчи томондан бебаҳолиги ва хаддан ташқари чиройли-лиги билан ашаддий коллекционернинг ичини куйдирувчи гилам унинг фикри-ёдини банд этиб қўйди. Бироқ ҳар иккала мушкулотни фақат мадемуазель де Ламьенинг ўзи осон қилиши мумкинлигини кўнгли сезиб турарди. Балки у шунчаки кўнглининг чигилини ёзмокчи бўлгандир. Ҳар қалай, ошиқ-маъшуклар ресторанга йўл олишди.

Бу оқшом Сахнов учун беҳуда ўтди, у яқинлашишга интилган сайин хоним уни омонат ва узокқа бормайдиган дўстлик кўчасига етаклайдиган усулни қўллашга уринарди. Ўша оқшом полковник маъшукасини уйигача кузатиб қўйишдан бошқа нарсага эришмаган бўлса-да, у изига ҳомий ва ҳақиқий дўст топдим, деган қатъий ишонч билан қайтди. Кўнглида бу мафтункор аёл фақатгина муҳаббат гўшасида лаззат бағишлаб қўя қолмай, балки мўъжизавий гиламнинг гўзаллигидан бир умр баҳра олиш имконини берадигандек илинж уйғонди. Мушни Зарандиа буларнинг ҳаммасини жамлаб менга етказди ва Сахнов билан мадемуазель де Ламье ҳақидаги навбатдаги учрашув бугун пешинда юз беражагини ҳамда бу гапларга сира даҳли йўқлигини айтиб, ўзидан соқит қилди.

— Жаноб олийлари, мен бор-йўғи одамларнинг ўзлари ўзаро алоқа ўрнатадиган вазиятни юзага келтирдим, холос. Биз эмас, мен деяпман, граф, бундан кейин юзага келадиган вазият учун бировнинг олдида ҳисоб бериш керак бўлса, ҳамма жавобгарликни фақат ўз бўйнимга оламан.

Юзага келган аҳволни энди сал-пал англай бошладим, Зарандиа бор-йўғи тузук қўйиб чиққан, юзага келтирилган вазиятга тушган одамлар у истагандек хатти-ҳаракат қила бошлашган эди.

Ўртадаги гап-сўзлардан Зарандиа фақат мадемуазель де Ламье орқали хабар топар, улар ўртасида алоқа ўрнатилган эди. Зарандиа ҳеч қандай кўрсатма бермай бор-йўғи тингловчи вазифасини ўтаган бўлиши ҳам мумкин.

Лекин у ҳолда бундай муомала — муносабатдан муддао нима? Агар бу хоним қўлингда экан, уни бор имконини ишга солиб томоша кўрсатишга мажбур қил... У воқеаларни жуда катта қийинчиликлар билан юзага келтирган маромга солиб олган экан, энди ўз йўриғида кетаверишига йўл қўядиган одамга ўхшамасди.

Агар ўшанда арзимаган хатога йўл қўйса, бутун Европада шов-шув бўладиган жанжал чиқиши, бу нарса зоти олийларининг хонадонини ноқулай вазиятга солиб қўйиши мумкин эди. Мен шунда ҳам жим туришга қарор қилдим.

Ўша куни кечқурун Кулагинларникига зиёфатга боришимиз керак эди. Бир кун олдин соат бешларда ҳузуримга Зарандиа кириб келди.

— Жаноб олийлари, полковник Буюк Мўғуллар гиламини сотиб олди. Йигирма беш минг сўмга векселни Ҳожи Саидга мадемуазель де Ламье берди.

— Нега полковник эмас, у берди?

— Сахновнинг пули йўқ экан. Мадемуазель унга қарз бериб турди.

Менга Зарандиа улкан китни гардун билан эмас, ўйинчоқ камон билан отмоқчидек туюлди.

— Мушни, наҳотки ўғирланган гиламни сотиб олган гуноҳи Сахновдек обрўли шахснинг шаънига бирон доғ тушириши мумкин деб ўйласангиз?

— Йўқ, ундай деб ўйламайман. Буниңг учун бўлим назоратчисини ҳам айблаб бўлмайди. Ахир мен Сахновга бирон зарар бериш учун уринаётганим йўқ-ку. Полковник ўзи билан ўзи олишяпти.

— Ундай бўлса гилам машмашасининг нима фойдаси борлигини тушунолмаёпман.

— Мана фойдаси, граф...— деди Зарандиа менга бир варақ қоғозни узата туриб.— Бу экспертизанинг дастхати сохта эмаслигини тасдиқловчи ҳужжат. Ўқиб кўринг-а.

«Ишқилиб, гапи нотўғри чиқсин... Ишқилиб, сохта бўлсин-да...» Зарандианинг қўлидаги лаънати қоғозни ола туриб, нималар деб худонинг зорини қилмадим.

— Йўғ-э! — деб юбордим хатга кўз югуртириб чиққач, ўзимни туютолмай.

Ўзимни босиб янада хотиржам бўлиб олишим учун хонада у ёқдан-бу ёққа юрдим. Жойимга қайтиб, яна немисча ёзилган хатга кўз ташладим.

«Мадемуазель Жаннет де Ламьедан йигирма беш минг сўм рус пули олдим. Полковник Сахнов». Имзо остига ой ва куни кўрсатилган.

— Полковник Сахнов,— дедим ўзимча,— фавқулодда

кенгаш абзоси, улуғ князнинг чўқинтирилган ўғли австро-венгер жосуси, фройлен Жаннет де Ламьедан йигирма беш минг сўм рус пули олса-я... Ё тавба! Ё тавба! Бу нарса бутун Европага овоза бўлади. Подшо ҳазратларини беобрў қилади-ку!... Мушни, бу тилхатни қаердан олдингиз?

— Ҳожи Саид берди.

— Бу нарса қандай қилиб Ҳожи Саиднинг қўлига тушиб қолибди?

— Мадемуазель де Ламье йиққан маълумотларини Венага жўнатиш учун Ҳожи Саиднинг воситаларидан фойдаланади.

— Буларнинг ҳаммаси чўпчак! Сахновга боғлиқ ҳамма гапларни сиз уюштиргансиз.

— Агар шундай бўлганда ҳам, барибир, ҳозирги айтган гапимда тураверардим. Лекин қизиғи шундаки, ҳамма нарса мен айтгандек аҳволда.

— Мадемуазель де Ламье билан ўзингизнинг алоқангиз йўқми?

— Ҳозирча йўқ. Индинга кечаси поручик Старин-Ковальский билан юзлаштиришимиздан олдин де Ламье билан алоқа ўрнатамиз. Мен эртага, тўғрироғи, Кулагинни-кида бериладиган зиёфатга қараб турибман. Бу ишни қандай бўлмасин ўн олтинчида яқунлашим шарт. Ўн еттинчида Дата Туташхиа билан кўришгани Мегрелияга боришим керак.

— Тўхтанг... Сахнов билан мадемуазель де Ламье ўртасидаги бўлиб ўтган гапларни сиз қаердан биласиз?

— Ҳожи Саид билан Терехова хонимдан, жаноб олийлари. Бу аёл жуда қобилиятли чиқди.

— Полковник Зарандиа, мен бўлаётган гаплардан хабар топишни истайман, ҳамма нарсани билишим керак.

— Жаноб олийлари, сиз мен билган гапларнинг ҳаммасидан хабардорсиз. Биз бўлиб ўтган нарсалар ҳақида гаплашдик. Мен кутаётган ва юз бериши эҳтимоли бор гапларни айтиб беришим мумкин.

— Айтинг... Иложи бўлса, чўпчак тўқиманг!

— Жаноб олийлари, менинг ростгўйлигиму кўнглим тозалигидан гумонсирашга ҳаққингиз бор, лекин садоқатимга шубҳа билдиришга ҳеч қандай асосингиз йўқ.

— Кўпинча одамларнинг сен ўйлагандан кўра бошқача хусусиятлари борлиги маълум бўлади. Давом этинг.

Зарандиа афсус билан бош чайқади.

— Австро-венгер ҳамда турк махфий ваколатхонаси йўқотилади,— деди у.— Турк панисломчиларининг Шимо-

лий Кавказда олиб бораётган ишлари лоақал вақтинча тўхтатилади. Биз Женева, Техрон, Римда биттадан айғоқчига эга бўламиз. Сахнов истеъфога чиқади, бунинг сабабини иккаламиздан бошқа ҳеч ким билмайди. Овоза тарқатиш хизмати қайта кўриб чиқилади ёки умуман тугатилади. Буюк Мўруллар гилами ўз эгасига қайтариб берилади, полковник Глебичга янги адъютант тайин этилади... Тўғри, ҳозир сизга айтаётган гапларим ҳали тахмин, лекин улар ҳақиқатга айланиши керак. Акс ҳолда, худо кўрсатмасин, агар Қора Исмоил билан муллалар мени Метех қамоқхонасида ўлдириб қўйишмаса, ўзимни Сибирда кўраман,— Зарандиа яйраб кулди.

Муовинимнинг гапида тасодифий ҳеч нарса йўқ эди, лекин унинг қўли билан юзага келтирилган, тасаввурга сиғмайдиган вазият мени довдиратиб қўйди, чунки ўша аснодаёқ бу нарсаларни амалга оширилган, ҳаётга тадбиқ этилган, мавжуд ҳолда тасаввур этиб кўрдим. О, бу ҳаддан ташқари улкан ақл-заковат маҳсули эди!

САЛОМЕ БАЗИЕРАШВИЛИ-ОДИШАРИА ВА ШАЛВА ЗАРАНДИА

Ғийбату янгиликка ўчликда ҳамда қизиқувчанлик ва билағонликда биз аёллар эркакларни аллақачон йўлда қолдириб кетганмиз. Аёллар монастирини гапириб ўтирма-сам ҳам бўлади... Факатгина Дата Туташхианинг қилмишларини эмас, юз чақирим яқин-йироқдаги ҳамма гапнинг миридан-сиригача хабардор эдик. Арзимаган бирон овоза кўз очиб-юмгунча қандай қилиб тарқалиб кетишини билсам ўлай агар. Монастирда бирон янгиликни айтиб бериш, иғво тарқатиш гуноҳ саналар, бироқ бошлиғимиз ҳамма нарсадан, ухлаб тушимизга кирмаган тафсилотларидан ҳаммадан бурун хабар топарди. Биласизми, у кишининг рсст гапни ёлғондан ажратиш олиш хусусияти, чинакам қобилияти бор эди. Овозаларнинг тўғрилигини ғалати билағонлик билан аниқларди. Биз Иоан Инжилидаги йигирманчи суранинг қирқ учинчи оятида айтилганидек «...Худонинг шон-шавкатидан кўра инсоннинг шон-шарафини» яхши кўрардик.

Отам монастир бошлиғи Ефимиянинг укаси, демак, онахонимиз ҳам Базиерашвиллар уруғидан. Оналари Туташхиалардан, лекин бу Туташхиаларга дахли йўқ, бор-йўғи фамилиядош, холос. Дата Туташхиа — онахонимиз билан жуда кадрдон эди, ким орқали ва қандай қилиб бунга эришганини билмайман. Мен у кишининг қўлига тушиб

қолганимнинг сабаби, ўн тўрт ёшимда бировни ҳаддан ташқари яхши кўриб қолдим, ота-онам бирон кор-хол юз бермасин, деган ниятда мени кўздан нарироқда яширишга уринишди. Аммам Ефимия негадир мендан ажойиб роҳибалар бошлиғи чиқиши мумкин деган ўйда бир йилгача мени кўз остига олиб юрди ва бу ишга тайёрлай бошлади. Хотирам ҳаддан ташқари яхши бўлганидан тўртгала Инжил билан Тавротни осонгина ёдлаб олдим. Аммам менга ўз касбининг сир-асрорини, яъни юзлаб аёлларни ювош қилиб, тоат-ибодатда сақлаш йўлларини ўргатарди. Лекин кўнглимда руҳонийликка заррача рағбат йўқ эди. Мен эндигина ўн саккизга кирганман, вақтимни ўйинқароқлик ва шўхлик билан беҳуда ўтказардим. Тарбиячи ва мураббиям бўлмиш аммам бечорани орқаворотдан майна қилиб, устидан қулардим. Унинг қулоғи оғирлиги жонимга ора кирарди. Жуда ҳам билимдон, француз, инглиз, рус тилларида бемалол сўзлаша оладиган аммам менга тил ҳам ўргатарди. Монастирда дунёвий китобларни сақлаш маън этилгани учун онахонимиз ҳорижий ва рус тилидаги китоб, журналларни Мағали Зарандианинг уйига ёздириб оларди. Гуржи адабиёти ҳақида гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ — у ҳеч нарсани қўймай ўқирди.

Қиш кунларининг бирида кечаси ўн бирлар чамаси Ефимиянинг хужрасини тақиллатишди. У одатда жуда кеч ётарди, шу боис дарров эшикни очди. Қулоғимга шивирлаб айтилган гаплар чалинди. Бу дарвозабонимизнинг овози эди. У кетгач, аммам менга иссиқроқ кийиниб чиқишни буюрди.

Дарвоза тагида бизни фонус кўтарган Шалва Зарандиа кутиб турарди. То лой кечиб қишлоққа етгунимизча ва оёқ кийимимизни тозалаб Зарандиаларнинг уйига киргунимизча роса бир соат вақт ўтди...

Шалва Зарандиа Монастир бошлиғи Ефимия отамиз Мағалидан Дата келиши билан одам юборишни илтимос қилган. Дата келган заҳоти отам Ефимия у билан кўришмоқчилигини айтди. Дата қувониб, шу заҳоти мени монастирға жўнатди. Биз келгунимизча у дам олиб, ўчоқ олдида биқирлаб қайнаётган қозоннинг тагига ўтин ташлаб ўтирарди.

Остонадан ҳатлаб ўтишим билан тунги сайримизнинг сабабчиси эғнига қора қўйлак, оёғига қалин жигарранг жун пайпоқ устидан кўнжи калта этик кийган киши эканини англадим. У ҳурматимизни бажо келтириб ўрнидан турдида, аммамнинг қўлини ўпди, менга қараб қулиб қўйди. Бизни

хўдди байрам кунларидагидек ясатилган столга бошлашди. Фақат дастурхон тепасидагина бу одам Дата Туташхиа эканини билдим. У анчагина келишган одам эди, айниқса, рангининг тозалиги ва бўй-баста эътиборни жалб этарди. Мен онахоним Ефимия ўргатганидек ердан бошимни кўтармай ўтирардим, қолаверса, эркаларга кўз солиш таъқиқланган эди. Турган гапки, чидаёлмай зимдан Датага кўз ташлайвердим. Бундан ташқари ўтирган ва тик оёқда бўлишимдан қатъий назар онахонимизнинг чап томонида туришим, бировга (эркак ёки аёллигидан қатъий назар) мурожаат этиб, менга ишора қилиши билан Инжилдан шу гапга мос келадиغان бирон оятни ўқишим керак эди. Гарчанд унинг қулоғи оғир бўлса-да, лекин лабларимнинг кимирлашига қараб нима деяётганимни бехато англади. Шунинг учун у тесқари қараб тургандагина ёлгон гапиришим мумкин эди. Биз бир-биримиз билан муттасил жанг қилардик, сабаби, мен устозимнинг дунёқараши ва мулоҳазаларига камдан-кам қўшилардим, унинг ишораси билан ёд айтилган Инжил оятлари ўша пайтда устозим истаган ва кўзда тутган мақсадга мос келавермасди. Кўпинча мен унинг панду насиҳатларига сира мос келмайдиган оятларни ўқиб, эсини оғдириб қўярдим. Устозимнинг қошлари эгар бўлиб, кўзимга тикилганча нигоҳлари орқали: «Мени-я... Менинг ёшимда-я...»— дерди. Унинг нима демоқчилиги шундоқ ҳам аён ва бизнинг муттасил курашимизда ҳеч нарсани ўзгартирмасди.

Дата Туташхиа ҳақидаги ҳамма гапларни эшитганман, навнихол тасаввурим овоза қилинмаган жиҳатларини ҳам кўз олдимга келтириб қўйган эди. Мен монастирда юрган иғвою миш-мишлардан ташқари ҳам баъзи бир нарсаларни билардим. Онахоним Ефимиянинг ўзи мени бу сирлардан хабардор қиларди: у мени яхшилик билан ёмонликни бир-биридан фарқлашга ўргатаркан, кўпинча Дата Туташхиянинг ишларини ибрат қилиб кўрсатарди, ўгит бераётган пайтда кўпинча бу гапларни овоз чиқариб айтиб юборарди. Ўшандаёқ онахоним Ефимия учун Дата Туташхиа бир пайтлари фақатгина абраг бўлмаганини англаб етдим. У доим нимадир ёзар ва ёзганларини менинг нигоҳиму қўлим етмайдиган жойда уч-тўртта қулф солиб асрарди.

— Мени маъзур тутасиз, Саломе хоним! Онахон Ефимия Дата Туташхиадан ўн ёшча катта эди-ку. Улар бир-бирини яхши кўрган ёки ўртада бошқа бирон кўнгилхуши бўлиши мумкин эмас-ку...

— Билмадим, ҳозир менинг ўзимга ҳам кўп нарса

қоронғи, лекин уларнинг ўртасида чинакам, ғаройиб муҳаббат бўлгани аниқ... Ишқилиб, Тамар, Мағали Зарандиа, Дата Туташхиа, Шалва ўтирибмиз, аммам иккаламиз чой ичяпмиз. Гапимиз дам-бадам узилиб, орага жимлик чўқади. Тўсатдан онахон Ефимия:

— Нотўғри ҳаёт кечиряпсан, Дата,— деб қолди.— Бандаси қилган гуноҳлари оллонинг қаҳрини келтиради. Сенсиз ҳам инсон боласини имтиҳон қиладиган нарсалар кўп. Сенинг гуноҳларинг туфайли ҳатто ҳозирнинг ўзидаёқ шу ерда қанча кулфат туғияпти.— Онахон Ефимия битта бармоғини кўтарди.

— «Яхши мева бермайдиган ҳар қандай дарахтни кесиб, ўтга ташлайдилар». Маттонинг Инжилидан учинчи сура, ўнинчи оят.

Ефимия нима деганимни тушунди-да, кўзимга тикилганча қатъият билан сўради.

— Нима ҳақда гапиряпсан?

— «Ўзини улуғловчи ҳар қандай одам хор бўлади, ўзини хор этган юксалади». Луконинг Инжилидан ўн тўртинчи сура, ўн биринчи оят,— дея калламга келган нарсани айтиб юбордим.

Мураббиям менга шубҳали боқиб, ўйчан гапирди:

— Бунақа пайтда: «Ғанимларингизни яхши кўринг, сизлардан нафратланганларга ёрдам беринг»,— дейиш ўринлироқ бўлади.

— Луконинг Инжилидан олтинчи сура, йигирма еттинчи оят,— дея изоҳ бердим.

— «Қандай ўлчов билан ўлчасангиз, шундай ўлчовда ажир оласиз»,— дея гапини давом эттирди мураббиям.

— Маркуснинг Инжилидан тўртинчи сура, йигирма тўртинчи оят,— дедим ҳозиржавоблик билан, мураббиям бош ирғаб илтифот кўрсатди.

— Ҳамма нарса оллонинг измида! — дея луқма ташлади Дата Туташхиа.

Ефимияга у хазиллашаётгандек туюлди.

— Йўқ! — деди у.— «Томорқани чопиш керак», деган гапни шайтон ўргатиб сени васвасага солган. Сен ёвузликка қарши бош кўтардинг, лекин ёвузликни ёвузлик билан йўқотиш мумкин эмас. Зўравонликка қарши зўравонлик қўлласанг албатта бир жойдаги ёмонликни йўқотасан, лекин унинг ўрнида жуда кўп бошқа ёвузликлар пайдо бўлади. Сен бу нарсани кўрмаяпсан, кўришни ҳам истамаяпсан! — у яна бармоғини кўтариб, менга юзланди.

Унинг қирғий қарашидан қочиб, қайга ҳам яширинардим.

— «Менинг уйим ибодатхона, сизлар уни қароқчиларнинг маконига айлантирдиглар»,— дейилган Луқонинг Инжилидаги ўн тўққизинчи сура, қирқ олтинчи оятда.

Ефимия кўзини олиб қочди, мен яна бидирладим:

— «Уруш ва уруш хабарларини эшитганингизда таҳликага тушманг, шундай бўлиши муқаррардир». Маркуснинг Инжилдан ўн тўртинчи сура, еттинчи оят.

Магали Зарандиа ўзини тутолмай кулиб юборди. Ефимия хавотирланиб бизни кўздан кечирди.

— Мени авф этасан, онахон! — деди Магали қовоғини уйиб.— Бу қизнинг Инжилни бунчалик яхши билишидан хайратга тушдим.

— Қиз эмас, оллонинг бандаси,— чўрт кесиб унинг гапини тузатди Ефимия ва Датага юзланди.— Сенда зиммангга олган ҳамма гуноҳларингни оқлай оладиган мақсаднинг ўзи йўқ. Қилмишларингнинг оқибатини мenden кўра ўзинг яхши биласан. Килиа сени топиб, Бечуни Пертианинг уйини ўраб олганда оғайниларинг Куруанинг болаларини гаровга олиб кетишди. Қўрққанидан кенжасининг эси оғиб, ҳали ўзига келолмай дард чекиб юрибди...— Ефимия чўқиниб олди.— Сен бу жойдаги ёвузликни йўқотиш учун Куруани танладинг. Лекин боласининг гуноҳини ма, кимга нима ёмонлик қилди? Хашурида Канддуриникига бостириб кириб, меҳмонларига унинг устидан ёрма тўқдирдинглар. Кулгили а? Лекин куладиган жойи йўқ. Кандури Дастуридзени бўғиб ўлдирди-да, ҳамма айбни сенга ағдарди. Амилахварининг иш бошқарувчиси сизларни Кандуриникига йўлламаганини исботлолмай ҳалигача қамокда ётибди. Мундоқ олиб қараганда битта ярамасни жазолаб, ёвузликни йўқотганга ўхшайсизлар, лекин аслида биттасининг ўрнига қанча ёвузлик униб чиқди. Сен қилган ишлар билан гуноҳкор озмунчами! Томорқа чопишга киришганингдан буён Гуржистонда сенинг номингдан қилинаётган ярамасликларни санаб саноғига етиб бўладими... Тордуани Коториани ўлдиришга мажбур қилдинг. Тордуа ўргатганингдек: «Уни мен эмас, Дата Туташхиа ўлдирди», деяпти. Лекин ҳеч ким гапига ишонмай, бечорани сургунга жўнатиб юборишди...

— Коториа Тордуанинг хотинини кўзининг олдида зўрлаган. Агар у босқинчини ўлдирган бўлса, нега ажабланиш керак?

— Лекин у босқинчини сен тутиб, Тордуанинг паҳласига олиб кирдинг. Қурулни ҳам сен бергансан. Агар

шундай қилмаганинда ер юзида битта қотиялик камроқ содир бўларди. Етимларнинг сони тўрттага ошмасди. Тордуа бечора сургунда азобланмай тинчгина болаларини боқиб ўтирарди. Хўш? Ёвузликни йўқота олибсанми? Ахир сен ҳам хом сут эмган бандасан-ку. Кўнглинг тусагандек яшашга сенга ким ҳуқуқ берди? «Мен сизларга тинчлик — хотиржамлик эмас, қилич бергани келганман», — дейиш ҳуқуқи фақат масихларга ато этилган...

— Маттонинг Инжилдан ўнинчи сура, ўттиз тўртинчи оят, — дедим мен.

— ...Фақат масихларга, — дея гапини давом эттирди Ефимия. — Уларга ҳам истаган пайтида эмас, зарурат туғилиб, шароит тақозо этгандагини бу ҳуқуқ берилган.

Яна Ефимнинг қўли юқорига кўтарилди.

— «Ҳар ким фақат қўлидан келадиган ишни билиб қилсин». Луқонинг Инжилдан йигирманчи сура, йигирма бешинчи оят, — дея ўзимча минғирладим ва овоз чиқариб: — «Зулмат аро кетаётган одам қаёққа бораётганини билмайди». Юҳаннонинг Инжилдан ўн иккинчи сура, ўттиз бешинчи оят.

Онахон Ефимия унисини ҳам, бунисини ҳам эшитди-ю, лекин миқ этмади. Ўша аснода мураббиям Инжилни ўйин қилиб ўқишимга махлиё бўлиб қолганини сездим ва кейинчалик бунга ишонч ҳосил қилдим. Бир куни у Инжилдан бир оятни ўқишни ва шу заҳоти буни рад этадиганини айтишимни талаб этгач, яна бир қарра амин бўлдим. Мен у кишининг талабини шу заҳоти бажо келтирдим, устозим эса чуқур ўйга ботди. «Бу шайтоний қобилият», — деган эди ўшанда.

— Гуноҳларинг кўп, Дата, — дея гапини давом эттирди онахоним Ефимия, — шунақа кўпки, санаб саноғига етолмайсан. Фақат иблис қай томондан келиб, сенга ошно бўлиб қолганини, қайси сўкмоқдан юриб, қандай ёриқдан қалбинга йўл топганини, кўнглингдан фароғатингни қай йўсин ўғирлаганини тушунолмаяпман... Айт-чи, нега бундай ишлар қияпсан?

— Наҳотки билмасанглар? — деди Дата Туташхиа ўтирганларга бир-бир кўз ташлаб.

— Сира ҳам тушунолмаяпмиз! — деди онахон Ефимия.

— Сиз ҳам тушунолмаяпсизми, ота? — деб сўради Дата Мағалидан.

Мағали индамай қўя қолмоқчи эди-ю, бироқ жимлик чўзилиб кетаётганини кўриб, секингина:

— Мен-ку биламан-а? — деди, — Лекин...

— Нимани биласан? — деди роҳиба унга ўгирилиб.

— Нега бундай ишлар қилаётганини...

— Хўш, нега?

— Бундай қилмай туролмайди, сабаби шу!

— Бу гапинг жуда ҳам ноўрин! Бошқача йўл тутолмаслик — баҳона бўлолмайди. Мен унинг кўзлаган мақсади нималигини сўраяпман... Аслида... Нега бошқача бўлиши мумкин эмаслигини билмоқчиман.

— Нега черков: «Бировни ўлдирма! Ўғрилиқ қилма! Ёлгон гувоҳлик берма! Хиёнаткор бўлма! Ота-онангни хурматини бажо келтир!» — деб таълим беради, — деб сўради Магали Зарандиа. Мен шу заҳоти: «Маркнинг Инжилидан ўнинчи сура, ўн тўққизинчи оят», деб қўшимча қилдим.

— Хулқ-атворни яхшилаш, муҳаббатни ардоқлаш, инсон табиатидаги ёвузликни йўқотиш учун...

— Нега бундай қилиш керак? — деб сўради Дата Туташхиа.

— Аслзода одам ўз халқининг душмани, у халқни йўлдан оздириб, ҳалокатга етаклайди. Олижаноб одам эса халқни бирлаштирувчи ва юксалтирувчи куч, у халқ ҳимоячиси. Ёлғизнинг ўз халқига ҳам, туғилиб ўсган юртига ҳам меҳр қўйишидан умид қилма. Унинг қалби харис, руҳан худбин. Руҳан юксак одам эса ўз юрти, халқи, қариндош-уруғлари учун яхшилик қилишга интилади, лозим бўлса, бу йўлда жонини ҳам аямайди. Черковнинг ўғитлари мана шунга даъват этиш учун керак! — деди роҳиба қизишиб.

— Бундан чиқди, ватанга садоқат ва фидойилик фақат олижаноб одамларга насиб этадиган қисмат эканда, — деди Магали Зарандиа. — Лекин жангу жадалда аҳмоқ одамлар ҳам ҳалок бўлишади-ку.

— Уларни ҳайдаб боришгани учун қирилишади. Биров суд қилинишидан, бошқаси орқасидан отишларидан қўрқадди. — Ефимия бармоғини кўтарди. Мен Магалининг саволига ҳам, мураббиямнинг жавобига ҳам тайёр эмасдим, шу боис эсимга келган гапни айтиб юборавердим:

— «Сабаби, мумтозлардан кўра чақирилганлар кўпроқ». Луконинг Инжилдан ўн тўртинчи сура, йигирма тўртинчи оят.

— Жуда қаттиқ кетдингиз, онахон! Туғилиб ўсган юрти олдидаги бурчини адо этишга чақирилган ҳам, унга жонини фидо этган ҳам шу ватаннинг фарзанди, десак яхшироқ бўларди-ёв, — дея эътироз билдирди Магали Зарандиа.

— Халқ билан ватан... Бизга нима деб таълим бергансан, ойи? — деди Дата Тамарага юзланиб.

— Бирон гап айтиш ёки бирон ишга кўл уришидан олдин бу ишинг билан гапингдан юртингга, халқингга, яқинларингга наф тегиш, тегмаслигини ўйлаб кўришинг керак,— Тамар худди ўзи билан ўзи сўзлашаётгандек оҳиста гапирарди.— Мен сизларга шундай таълим берганман,— болаларим. Отамиз ҳам бизни шунга ўргатган. Авлодимизнинг ҳамма ота-боболари ўз болаларини шундай тарбиялашган.

— Ана сизга сабабу мақсад,— дея хотинининг фикрини яқунлади Магали Зарандиа.

— Ҳаётда мени бу йўлга йўллаган бундан бошқа сабаб ҳам, кўзлаган мақсадим ҳам бўлмаган,— деди Дата Туташхиа.— Фақат панд-насиҳат билан ҳеч нарсага эришиш мумкин эмас. Кўриб турибсиз, халқ айниб кетган. Уни тузатиш учун куч ишлатиш керак. Қўрқув муҳаббатни келтириб чиқаради. Қўрқув! Ёвузликка қарши олижанобликнинг ўзи билангина курашиб бўлмайди...

«Бизга бутун халқ қирилиб кетганидан кўра, одамлар учун бир киши қурбон бўлгани яхши». Юҳаннонинг Инжилидан ўн биринчи сура, эллигинчи оят.

Бу сафар онахон Ефимия нима деганимни аниқ эшитди.

— «У жини бор одам, шунинг учун жиннилик қилади»,— деди роҳиба, назаримда, унинг гапи мен билан Дата Туташхиага қаратилган эди.

— Юҳанно Инжилидан ўнинчи сура, йигирманчи оят,— дедим ва мураббиямнинг юз ифодасидан бирон оғиррок жазо ўйлаб тополмаса, эртага оч қолишимни тушундим.

— Энди гап мундай...— деди Магали Зарандиа фақат Датага қараб.— Мен, дунёнинг ишлари онахон Ефимия айтганча бўлади, деб ҳисобламайман. Лекин у киши кўнглимга ғулғула солиб қўйди. Сен ёвузликнинг тухумини қуритмоқчисан, шундайми? Ваҳоланки, сенинг уринишларингдан одамлар орасида ёмонлик баттар кўпайиб, кўзлаган мақсадингга эришолмаяпсан... Гапларимга тушуняпсанми?.. Илгари битта ёвузлик бор жойда энди бештаси пайдо бўлди, халқнинг виждони баттар сусайди. Ҳамма нарса сен ўйлаганнинг аксича бўлиб чиқяпти!..

— Ҳаммаси синовдан ўтган. Бундан бошқа чора-тадбир ҳам, йўл ҳам топишнинг иложи йўқ.— Датанинг жавобида фақатгина қатъият эмас, ҳатто қайсарлик ҳам сезилди.

— Бор! — деди роҳиба бўш келмай.

— Қани, қандай йўл экан у? — деб сўради Дата.—
Бунинг чораси нима?

— Саховат, гуноҳкор банда, саховат!

— Саховат деганингиз нима ўзи? — деди Дата кулиб.

— Саховатми?.. Бирон нарсага етишганда ҳам, ундан айрилганда ҳам ўзингни йўқотиб қўйма. Саховат ноҳақ манфаатпарастлик билан бемақсад кўли очиклик ўртасидаги бир нарса. Қаердаки куч-қудрат адолат билан ақлу донишдан йироқ экан, у жойдан саховат изламай кўя қол. Сен ҳаддини билмайдиган одамсан, саховат эса оғир-босиқлик дегани. Гапимга тушуняпсанми? — деб сўради онахон Ефимия.

— Оғир-босиқлик, саховат йўлидан бориб ватанга хизмат қилиш... Бизнинг мамлакатимизда, бизнинг халқимизнинг орасида-я?.. Бу ақлга тўғри келмайдиган иш! — дея хитоб қилди Дата Туташхиа.

— Ундай бўлса шундай имконият бор мамлакатга бош олиб кет.

— Қаерда экан ўша мамлакат?

— Гуноҳларинг кўп, Дата, лекин орқада қолган ҳамма нарсага қўл силтаб, қолган умрингни ўзингни қийнамай, ҳеч нимани ўйламай ўтказадиган одам ҳам эмассан! Виждон азобида қийналиб, ўзингни еб қўясан, қалбинг истиғфор келтиришга ундайди. Сен ўз ихтиёринг билан азоб-уқубатлар сотиб оласан! — Монастир бошлиғининг гапларида муҳим, лекин англаш қийин маъно бор эди. Дата Туташхиа бу нарсани илғади шекилли, қизиқувчанлик ва ташналик билан олдинга талпинди.— Гуржиларнинг орасида ҳаёт куч ишлатишга мажбур қилган одамлар бор эди, улар гуноҳларини ювиб улгурмай ўлиб кетишди. Халқ уларни унутиб юборди. Уларнинг орасида қилмишларидан ўкиниб, гуноҳларини ювиш учун ўзларини азобга гирифтор этганлари ҳам бор эди. Бу одамлар ҳаётига ўзлари яқун ясашди, уларнинг ёруғ оламдаги умри тугаллик касб этди, қилган ёмонликларини яхшилик ва азоб-уқубат билан ювишди, шу боис халқ уларни худди санамларга сиғингандек эъозлашади. Яхшилик ва халқ манфаатини кўзлаб қилинган зўравонлик фақат одамларнинг кўз олдида ўзингни тиканли чамбарга ўраб қийнаганигдагина оқланиши мумкин.

— Менга қандай маслаҳат берасиз, онахон Ефимия? — деб сўради Дата Туташхиа муғамбирона кулимсираб.

Мен шунда мураббиямнинг доврираб қолганини биринчи марта кўрдим. Ҳозир у одатдагидек ҳамма нарсага жавоб топиб ва ўз мулоҳазаларини билдириб қатъият билан

шарт-шурт гапира бошлайди, деб кутган эдим, лекин оқибат бошқача бўлиб чиқди. У бошини эгганча, кўйлагининг этагидан кўз узмай секингина гап котди:

— Сен парвардигор жуда кўп қобилиятлар ато этган одамсан. Сенга ўхшаганларнинг майда-чуйда хатоси ҳам халққа қимматга, жуда ҳам қимматга тушиши мумкин. Агар истеъдодни юксак ахлоқ-одоб билан худодан кўрқиш хисси асраб турмаса, у иқтидорсизликдан кўра ёмонроқ. Қобилиятли одамнинг ҳар бир хатти-ҳаракатидан бошқалар ибрат олишга интилишади. Сен бу оламда юришинг мумкин эмас... Сен сочингни қирқтиришинг керак... Ўзим ёрдам бераман... Сени... Россиядаги монастирларнинг бири бошқача исм билан қабул қилади.

Тамар Зарандианинг тўқиётган нарсаси кўлида қотиб қолди. Унинг нигоҳи ҳамон бошини ҳам қилиб ўтирган роҳибага қадалди. Шалва, наҳотки у ўзини монастирға маҳкум этса, деган хавотирда Датага кўз ташлади. Мағали Зарандиа роҳибанинг маслаҳати Дата учун мантқиқсиз эканини билиб, қулимсираб ўтирарди. Мен пайт пойлаб туриб Датанинг кўм-кўк кўзларию кенг тўшига кўрқмай, очикдан-очик назар солдим...

Тўсатдан Ефимиянинг кути ўчиб, бошини кўтарди ва Датага қирғий қараш қилди.

— Сен мамлакат билан халқ учун душманга айлангансан. Буни ўзинг ҳам биласану лекин ҳеч нарсани ўзгартиришни истамайсан, сабаби, қўл қовуштириб ўтириш табиатингга зид. Сенинг табиатинг ҳаракат қилиш, қандайдир чора-тадбир қўллашни тақозо этади. Лекин юрагинг тубида нималар борлигини англаунингча, то янги таассурот ва билимлар оқими тафаккурингга етиб бормагунча нима қилишинг кераклигини билмайсан, билолмайсан ҳам... Монастирда ибодат қилиб, мулоҳаза юритиб, ҳақиқатни излашдан бошқа чоранг йўқ! — у бармоғини кўтарди.

— «Ҳеч ким янги мусалласни эски мешга солмайди, чунки янги мусаллас мешни тешиб оқиб кетади, меш ҳам побуд бўлади». Луқонинг Инжилдан бешинчи сура, ўттиз еттинчи оят, дедим дона-дона қилиб, ҳатто бўғинлаб, эртага оч қолишим, ёлғизликка маҳкум этилишим тайин бўлгач, нимадан ҳам кўрқай.

Мураббиям менга кўз ташлаб, бирдан юзи ёришиб кетди, худди унинг фикрларига зид гапни топиб, яхши талаффуз билан чиройли қилиб ўқиганим учун миннатдор бўлгандек ёқимли қулимсиради.

— Майли, буни ўйлаб кўраман,— деди Дата Туташхиа ва қайтиб монастир ҳақида гаплашишмади.

...Орадан бир йилдан кўпроқ вақт ўтди. Бир куни устозимдан сўрадим:

— Дата Туташхиа сочини кестирадим?

— Ҳеч қачон!

— Буни англаб етишинг учун шунча вақт керак бўлдим?

— Йўқ, ўшандаёқ билган эдим.

— Ундай бўлса, нега кўндиришга уриндинг?

— Парвардигор ва Дата олдидаги бурчим шуни тақозо этди. Мен уни ўлдириб кўйишларидан кўрқаман. Ўйласам, ҳозир ҳам даҳшатга тушаман! — Ефимия бармоғини кўтарди.

— «Тулқиларнинг унгуллари, қушларнинг юксакда инлари бор. Одам боласининг эса бош суқадиган маскани йўқ». Луконинг Инжилдан тўққизинчи сура, эллик саккизинчи оят,— дедим. Ефимия чўқиниб олди.

Ўшанда биринчи марта Ефимиянинг совуқ юзига томган ёш томчиларини кўрдим.

Шалва Зарандиа. Фокуснинг пилигини кўтариб, монастир бошлиғи Ефимия билан Саломе хонимни кузатиб чиққанимда тонг ёришиб қолган эди. Ўша гаплардан кейин тонг отгунча Дата Туташхиа чуқур ўйга чўмиб ўтиргани эсимда, Саломе хоним ҳам гапимга қўшилса керак. Миянгда айланишаётган бирон фикрни биров лўнда ва тушунарли қилиб айтиб юбормагунча унга ортиқча эътибор ҳам бермайсан. Ўша пайтларда Дата Туташхиа бизникига кетма-кет бир неча марта келди. Унинг жуда оғир, дилгир аҳволда бўлганини энди аниқ хис этяпман. Бутунлай ишонч билан айтолмайману лекин ҳар ҳолда менга ўша кечаси роҳиба Ефимия билан отамиз Мағали гапирган гаплар каттиқ таъсир қилиб, Дата Туташхиянинг ўзи қамокка кириб боргандек туюлади. Ҳозиргина Саломе хоним айтиб берган воқеадан кейин орадан қанча ўтгани аниқ эсимда йўқ, лекин анча вақтдан кейин уйимизда яна бир суҳбат бўлганини яхши эслайман, мен бу гапнинг тепасида бор эдим. Ҳозир кеч бўлиб қолди, бориб дам олинг, у воқеани эрталаб айтиб бераман — сиз поездга чиқадиган вақтгача улгураман...

ГРАФ СЕГЕДИ

...Кулагинларникидаги зиёфат бунга ўхшаш йиғилишлардан ҳаддан ташқари зерикарли ўтгани билан фарқ қилди. Шароит тақозоси билан икки соат кечикиб бордим.

Мен келганимдан кейин ҳам мадемуазель де Ламьенинг маъюсланиб ўтиришини ва шу билан Князевникидалигидан кўра диққатни жалб этаётганини ҳисобга олмаса, эътиборга молик айтарли ҳеч нарса юз бермади. Сахновнинг уч марта худди мени бирон ножўя иш устида тутиб олгандек қараб қўйганини сездим. Зарандиа бирон ишқал чиқариб қўймадимикин, деган хаёлга бордим, лекин кўнглим тўқ эди, шу боис Сахновнинг сўзсиз янишига эътибор бермадим. Ўн бир яримгача ўтиргач, ишимни баҳона қилиб узр айтдим-да, уйимга қайтдим.

Бор гап шу.

Эрталаб ўн бирда ишхонамда Кулагинларникида зиёфат уюштириш- Зарандиага нимага керак бўлиб қолганини тушунолмай ўтирганимда эшик очилиб, Сахнов келгани ҳақида хабар беришди.

У ичкарига кириб, рўйхуш бермай кўришди ва чўнтагидан тўрт букланган бир нечта қоғоз олиб столга отди, қоғозлар сирғалиб менинг олдимга етиб келмай столнинг нариги чеккасига бориб тушди.

Миямдан Сахнов мени қўполлик қилишга ундаяпти, деган фикр яшин тезлигида йилт этиб ўтди, иккаламиз ҳоли ўтирганимиз учун агар зурурат бўлса, у мен билан хоҳлаган оҳангда гаплашиши мумкин эди. Бу Сахновга хос усул, лекин сўнгги кунлардаги воқеалар унга бунчалик имтиёз бермас эди. Шунинг учун мен подполковник Князев зудлик билан ҳузуримга киришини илтимос қилдим.

У кириб келганда хонага Сахновнинг адъютанти мўралади.

— Ротмистр, илтимос, менга столнинг чеккасида ётган анови қоғозларни олиб берсангиз!

Адъютант дарров ичкарига кирди, менга қоғозларни узата туриб, бирдан хижолат чекди — наҳотки у қўл узатса етадиган жойда ётган қоғозларни олиб бериш учунгина чакирилган бўлса?

— Бу нима, жаноб полковник? — дедим қоғозларни айлантириб кўрарканман, шу захоти бу Спадовский чиқарган варақалар эканини билдим.

— Мана фаолиятингизнинг, тажрибангизнинг, сезишимча, ҳақиқий садоқатингизнинг маҳсули! — дея қичқирди Сахнов ва оҳангию мазмуни кишининг иззат-нафсига тегадиган ўта баландпарвоз гапларни ёғдириб ташлади, унинг фикрича мен ўз унвониму даражамни бадном қилаётган беақл тентак эдим.

Мен оғир-босиқлигимдан, хотиржамлигимдан ҳайратланиб ўтирарканман, ўзимча хурсанд ҳам бўлиб кўярдим.

Подполковник Князев билан адъютантнинг раинги қув ўчиб кетган эди.

Наҳоят, унинг жаҳли босилиб, жимиб қолди, лекин жиддий тус бериб айтилган аҳмоқона гапларни у эмас мен баён этгандек аламзадалиги босилмас эди.

Фақат эндигина, бу ғалвалар орқада қолгач, Кулагинларникида нега унинг ғашини келтирганимни англаб етдим — Спадовскийнинг варақаси аллақачон унинг қўлига теккан экан. Шундагина Зарандиа Кулагинларникидаги зиёфатни кутяпман, деганида нимани назарда тутганини тушундим. Спадовскийнинг варақаси Сахновнинг чўнтагига тушиб қолишида Зарандианинг қўли бор эди.

— Тушунарли! — деб юбордим гарчанд Зарандиага бу нарсанинг нима ҳожати борлигини англаб етмаган бўлсамда.— Жуда ажойиб! Хўш, кейин-чи?..

— Кейин деганингиз нимаси? Сиз махфий полиция ва жандармлар бошқармасининг бошлиғи бўла туриб, бу нарсаларни ҳисобга олмаётганга ўхшайсиз...— Яна олдин бақириб-чақириб айтилган гаплар такрорланди.

Мен унинг гапини жимгина эшитдим, бироқ ҳеч қандай янги фикр чиқмаслигини билгач, кўнгироқни жиринглатдим. Сахновнинг гапи бўғзида қолди, унинг саросималанганидан фойдаланиб, муддаога кўчдим:

— Ўн тўртинчида эрталаб сизни Кутаисида кутишади. Подполковник Князев Симакинга жаноб полковник йўлга чиқаётгани ҳақида хабар беринг. Агар жаноб подполковник истаса, кузатиб боринг.

Князев ўрнидан турди.

— Кераги йўк! — деди Сахнов ижирганиб.

— Жуда яхши. Ихтиёрингиз... Мени афу, этасиз, зарур ишларим бор. Сизга омад тилайман, жаноб полковник!..

Сахнов беихтиёр ўрнидан турди-ю, шу заҳоти қайтиб жойига ўтирди. У бу тарзда ўз ҳукмини айтмай кетиши мумкин эмасди. Ахир, уни хайдаб чиқаргандан баттар қилишган эди... Лекин калласига тузукроқ ҳеч нарса келмади, шекилли, эшикка йўналди ва остонага етгач тўхтади-да, яна аввалги, бироқ ясама оҳангда гапирди:

— Мен бу чидаб бўлмайдиган... ҳа, ҳа, чидаб бўлмайдиган гапни шахсан министрға етказишга мажбурман.

Мен адъютантимни чақиртирдим.

— Зарандиа шу ердами? — деб сўрадим ундан.

— Ҳа. Хонасида ухлаб ётибди...

— Ухлаб ётибди?

— Эрталаб саккиздан бери шу ерда. Кела солиб ухлаб қолди.

— Уйғотиб, чакираётганимни айтинг.

Орадан бир неча дақиқа ўтгач уйқусираган Зарандиа менинг ёнимга келиб ўтирди.

— Мени кечаси бўлиб ўтган воқеалар кизиқтираяпти, Мушни.

Спадовскийнинг варақасига оид гапларни орадан бир-талай вақт ўтиб, ҳамма нарсалар ўтмишга айлангандан кейингина билдим. Ўшанда Зарандиа мен билан гаплашаётганда айрим нарсаларни тушириб қолдирганини сездим. Воқеаларнинг изчил баёни тушириб қолдирилган ўринлардан қачон хабар топганимдан катъий назар энди тўлдирилишини тақозо этади. Спадовскийнинг варақаси Кулагиннинг кўлига Сахнов билан де Ламье келишидан бир ярим соат олдин почта орқали келиб тегди. У варақани ўқиб чиққач, ғазабланган албатта ва шу заҳоти Сахновга тутқазиб, ўз мулоҳазаларини айтган. Сахнов варақа билан танишгач, Кулагин унинг Закавказияда исёнчиларга қарши кураш жуда суст ва уқувсизлик билан олиб бориляпти, деган фикрини тўла-тўқис кўллаб-қувватлашига ишонди. Хуллас, Сахновнинг ижирганиб қарашларининг сабабини мен тўғри пайқаган эдим — унинг кўйин чўнтагида «чиллик» тузи бор эди. Мен кетгандан кейин кўп ўтмай меҳмонлар ҳам тарқалишибди. Сахнов Жаннет де Ламьегга пиёда сайр этишни таклиф этди — жуда ҳам ажойиб, сокин тун эди — ва тўғри меҳмонхонага бошлаб келди. Хоним то полковник ўзимни ўлдираман, деб қўрқитгунча ичкарига киришга унамади. Жувон билағонлик билан аста-секин ён бера бошлади: «Сериоженка! Мен сенинг ташвишингни қиялпман. Сен худди... ўт-олов тойчоққа ўхшайсан... оловсан, оловсан...» дея ниҳоят полковникнинг хонасига кирди.

Ўша тунги чигал воқеаларни мадемуазель де Ламье Зарандиага энг хуфия тафсилотларигача айтиб берди. Ваннага сув тўлдирилгач, Сахнов меҳмонига олдин ювиниб чиқишни таклиф этган. «Олдин сиз кириг, — дея эътироз билдирди аёл, — сиз чиқиб, ўринга кирганингиздан кейин мен ювингани кираман. Эркак киши ваннада қай аҳволдалигимни кўз олдига келтириб кутиб ётишини яхши кўраман».

«Бошга тушганини кўз кўрар!» — дея розилик берди Сахнов ва ювингани кириб кетди.

Бу ёнига изоҳнинг ҳожати йўқ. Жаннет де Ламье Сахновнинг чўнтагидаги варақаларни олиб, чироқ тагига қўйди-да, кичкина аппарат билан суратга олди. Беш дақиқадан кейин варақалар билан аппарат жойига қўйилди.

Эҳтирослар жунбушга келган чоғда мадемуазель Сах-

новнинг қулоғига ўн тўртинчида эрталаб Потига, кейин зарур иш билан Одессага бориши кераклигини шипшиб улгурди.

«Қандай ажойиб!»— дея хитоб қилди Сахнов ва эртасига унинг адъютанти иккитанинг ўрнига учта билет олди: иккитаси Кутаисигача, биттаси Потигага.

Эрталабки бешда мадемуазель де Ламье уйига келганида меҳмонхонасидаги юмшоқ креслода Зарандиа мудраб ўтирарди. У бакириб юборишига сал қолди, бироқ Зарандиа лабига бармоғини босди. «Подполковник Зарандиа,— дея ўзини танитди у.— Бу ердаги ва Россия империясидан ташқаридаги бошлиғингизман! Вақтим жуда тигиз, мадемуазель».

Зарандиа тунги учрашувни ҳам жуда батафсил гапириб берди, фақат бу ўринда ҳам бир нарсани — сурат олинган пластинкани чиқариб, қуригани кўйганидан кейингина ишга киришганини ташлаб кетибди. Мадемуазель билан гаплашиш, озаки топшириқлар, йўл-йўриқлар, ҳужжатларни расмийлаштириш икки соат вақт олган. Зарандиа кета туриб ярим кечаси поручик Старин-Ковальский билан учрашишини, кейин уни жазодан қочган австро-венгер жосуси сифатида Поти поезди Тифлистан анча вақтга, балки бутунлай олиб кетишини, давлат манфаати шуни тақозо этишини айтди.

Ҳали даҳшатли тус касб этмай туриб бу ишнинг олдини олиш мумкин, мумкингина эмас, зарур эди. Бунинг имкони ҳам бор эди. Кўнглимдан кечган ҳиссиётларим ҳақида гапириб ўтиришим ўринсиз — бу ишларнинг оқибатини билатуриб, миқ этмадим.

Зарандиа гапини тугатгач, гарнизон қўмондони мадемуазель де Ламье билан ҳали унвони олиб ташланмаган поручик Старин-Ковальскийни юзлаштиришда қатнашмоқчи эканини айтдим.

— Ишонмаяптими? — деб сўради Зарандиа.

— Шунақага ўхшайди.

— Юзлаштиришни ўн биринчи уйда ўтказамиз. Кулай-рок.

Мен розилик бердим. Бизнинг шаҳар ташқарисидаги яширин резиденциямиздан бири шундай деб аталарди.

Ўн иккига беш дақиқа қолганда ҳамма жам бўлди. Старин-Ковальский билан мадемуазель де Ламье столнинг икки томонида юзма-юз ўтиришарди. Шунингдек, стол атрофидан Зарандиа, Шитовцев ҳамда округ ҳарбий прокурори Звягин ҳам жой олган эди. Генерал, полковник Глебич уччаламиз сал нарироқдаги креслоларга жойлашдик. Хонанинг икки эшиги бўлиб, ҳар бирига соқчи қўйилган эди.

Юзлаштириш одатдаги расмиятчиликдан бошланди ва ярим соатдан кейин генерал ўрнидан кўзгалди.

— Ҳаммаси тушунарли! — деди у. — Мени кузатиб кўйинг.

Уни полковник иккадамиз кузатиб пастга тушдик.

— Бу ишни овоза қилмай, иложи борича кенг кўламда яқунлаш керак, — деди у хайрлаша туриб.

Протокол имзоланди. Жаннет де Ламъе ўзининг извошида шаҳарга йўл олди. Зарандиа, Шитовцев уччаламиз кетишга чоғланганимизда полковник Глебич ўрнидан турди.

— Бундай вазиятда рус офицерининг кадр-қиммати нимани тақозо этишини биласизми? — деб сўради у ҳарбий нишонларидан махрум этилган Старин-Ковальскийдан.

Старин-Ковальский қаламни олиб: «Ҳаётинг сарик чақага ҳам арзимаса яшашнинг нима кераги бор? Старин-Ковальский», деб ёзди.

Глебич столга тўппонча қўйди. Старин-Ковальский титрок қўлини унга узатганда прокурор куролни нари суриб, бизга бош ирғаб эшикка ишора қилди.

Извошларимиз ўрнидан кўзгалганда ўқ овози эшитилди.

Эртасига округ кўмондони полковник Глебичнинг истеъфосини қабул қилди.

Ўша куниёқ Ҳожи Саиднинг одамлари Сахновнинг адъютанти бошчилигида Буюк Мўғуллар гиламини Петербургга жўнатиш учун юкхонага топширишди. Орадан бир неча соат ўтгач, Усатов гиламни эгасига қайтариб берди, энди бу эски хизматчи бемалол Спаррапетни тутиш режасини тузавериши мумкин эди.

Бу ёғига ҳеч қандай таомил талабларидан четга чиқмай қочиб қолган австро-венгер жосусу мадемуазель де Ламъени излаб топиш ташвишигина қолган эди. Мадемуазель ҳеч қандай ном-нишон қолдирмай гойиб бўлган эди.

Биз Тифлизда яшовчи француз ҳамда хорижий фуқароларнинг уйларига кириб чиқдик. Де Ламъенинг сура-ти билан афишалар чиқардик. — Ҳоким ҳазрати олийлари Тифлиздаги ҳамма давлатларнинг ваколатхоналаридан агар хавфли жиноятчи экстерриториаль¹ ҳуқуқидан фойдаланган бўлса, уни тутиб беришни талаб қилди. Қай томонга йўл олганидан қатъий назар Тифлистан чиқаётган ҳамма поездларда йўловчиларнинг ҳужжатлари синчиклаб

¹ Экстерриториаль — чет элда хизмат қиладиганларнинг фақат ўз давлати конунларига бўйсуниб ҳуқуқи

текширилди. Қора денгизнинг барча портлари қуршаб олиниб, соҳил назоратчилари портдан чиқиб кетаётган жамики кемаларда тинтув ўтказишди...

Бу ишлар «Дельфин» елканли кемаси Потидан чиқиб кетганидан кейин орадан уч соат ўтгач, бошланди. Бу вақтда полковник Сахнов Кутаисда Жаннет де Ламье билан охириги учрашувнинг тафсилотларини хаёлидан ўтказиб ўтирарди.

Бизга Россия сиёсий разведкасининг муваффақият-сизлиги ҳақида Европада шов-шув кўтарилиши керак эди, мақсадимизга эришдик. Европа матбуоти саҳифаларида диққатни тортадиган сарлавҳалар кўрина бошлади. Кейин дипломатик алоқаларни ишга тушириб, матбуот бу жанжалли воқеа ҳақида янги маълумотларни қўлга киритди. Зарандиани шошилишч Петербургга чақиртиришди. У де Ламье ғойиб бўлиб, муҳожирликдаги газетада Спадовскийнинг варақасини тўлалигича босиб чиқаргандан кейин уч ҳафта ўтганда ҳам пойтахтда эди. Бу можаро бутун Европага ёйилди-ю, лекин бирон жойда полковник Сахновнинг номи зикр этилмади.

Яна икки ҳафтадан кейин Зарандиа Петербургдан соғ-саломат қайтиб келди.

Фақат шундагина Спадовскийнинг варақаси де Ламьенинг қўлига қандай тушиб қолганини айтиб берди.

Ҳаёт яна одатдаги маромига тушиб давом этаверди.

Сахнов Кутаисдаги ишларини тугатгач, шу кунларда таниш-билишлари сув билан даволанаётган Баржомига йўл олди ва бу ерда бир ой туриб, Тифлисга қайтди.

Сахнов адъютантини юбориб Зарандиани чақиртирганда кеч кириб қолган эди.

Адъютант келганда Зарандиа чиқиб кетаётганди. Мушни дарров мен билан боғлашиб, ҳозироқ қабул қилишимни илтимос қилди.

Менинг ҳузуримга киришдан олдин Зарандиа темир қутидан сўргичланган иккита катта қоғозхалта олди. Қоғозхалталарда папка бор эди. Зарандиа халталардан бирини Сахновнинг адъютантига узатди:

— Жаноб полковникка, қоғозхалтани очиб, ундаги ҳужжатлар билан танишиб чиқишни илтимос қилганимни айтиб қўйинг. Агар шундан кейин ҳам полковник мен билан учрашишни мақсадга мувофиқ деб топса, эртага якшанба куни граф Сегеди жаноб олийлариникига сиз орқали хабар берсин, мен кечқурун саккизда ўша ерга етиб бораман.

Адъютант қоғозхалтани олганига қўл қўйди-да, Заран-

дианинг жавобидан огриниб чиқиб кетди. Иккинчи қоғозхалтани Зарандиа менга олиб келди.

— Жаноб олийлари, мен Сахнов билан учрашмасам керак, деб ўйлайман, борди-ю, учрашишимга тўғри келса адъюнатидан нима бериб юборганимни билиб қўйишингиз керак. Иккала қоғозхалтага ҳам темир қутимда сақланаётган хужжатларнинг нусхалари солинган.

Қоғозхалтага тез етказиладиган ва сир тутиладиган хатларнинг мухри босилган эди. Зарандиа илтимос қилмаса ҳам мен уни очиб ўқишим керак эди.

Очдим ҳам.

Дастлабки саҳифадаёқ папкада полковник Сахновнинг сиёсий-жиной, ахлоқий ва давлатга қарши қилган ишларини исботловчи хужжатлар борлиги зикр этилган эди. Ундан кейинги саҳифада хужжатлар рўйхати келтирилган эди. Рўйхатнинг дастлабки қисмига кўз югуртириб чиқмасимданок қулоғим остида кишанларнинг шарақ-шуруқи эшитилгандек бўлди.

Бейхтеёр Мушнисга кўз ташладим, унинг ҳозиргина курсига келиб чўккан котма гавдаси ўрнида қулча бўлиб ётган илон таҳдид солиб бошини баланд кўтариб тургандек туюлди... Айбловчи фикри атиги тўрт варақ, бироқ уни тасдиқловчи исбот-далиллар бир юз йигирма бетдан иборат эди. Шундан кейин Зарандианинг Сахновга ёзган шахсий хати илова қилинган. Унда жаноб полковникка жуда яхши йўл кўрсатиб берилган: ё министрнинг махсус комиссияси бу ишларни текширади ёки ўз хоҳиши билан истеъфога чиқиб, ички ишлар министрлиги соҳасидан бутунлай узоқлашади. Энг охирида истеъфо сўраб министрнинг номига ёзилган рапорт бор эди, фақатгина унда Сахновнинг имзоси етишмасди, холос.

Кавказ сиёсий разведкасининг бошлиғи полковник Сахновга қандай айб қўйган эди? Айблов хулосасида ўғирланган гиламни сотиб олгани, хизмат бурчига беҳурматлик ва виждонсизлик билан қараши, Кавказ махфий полицияси ҳамда жандармлар бошқармасига қарши ёмон ниятдаги тақиқланган хатти-қаракатлар қилгани, овоза тарқатиш хизматида қўпол хатоларга йўл қўйгани сабабли хорижий матбуотда номақбул маълумотлар чиқиб кетгани ва ниҳоят, чет эл разведкасининг айғоқчилари билан жиноий алоқа боғлагани, улардан катта миқдорда пул олгани, ўта хавфли айғоқчи Жаннет де Ламьенинг қочиб кетишига имкон яратиб бергани ва яна бошқа айблари бир четдан тадрижий тарзда санаб чиқилган эди.

Маълумотларнинг камрови кенг ва пухталлик билан жамланган эди. Уларни ўрганиб чиқиш учун жуда кўп вақт ке-

рак, лекин мен папкадаги хужжатлар билан олдиндан таниш бўлганим учун Зарандиага бир кеча-кундуздан кейин ҳамма нарсани синчиклаб кўздан кечириб чиқаман, деб ваъда бердим.

Эртасига у белгиланган вақтдан бир соат олдин етиб келди. Сахновнинг адъютанти ҳам папка билан полковникнинг истеъфо ҳақидаги имзо чекилган рапортини келтириб топширди. Афтидан, Зарандиа Сахновнинг бегараз ҳавасию ишқибозликларида уни ҳалокатга олиб борувчи ёмон маъно кўраётганини тушунди, бўйнига сиртмоқ тушаётганини ҳис этиб, ваҳимага тушди ва хужжатларни ўқиркан ўлимга маҳкумлигини англади.

Кўп ўтмай министр ва жандармлар корпусининг командири Сахновнинг истеъфога чиқишини бажонудил қабул қилишди.

Табиатан бир-бирига сира мос келмайдиган воқеалар бир оқимга қўшилиб, Сахновни ўз домига тортиб кетишини тасаввуримга ҳам сиғдиролмаганимни яна бир карра таъкидлаб ўтмоқчиман.

Орадан маълум вақт ўтгач, Сахнов истеъфога чиқса-да, ўзини оқлаш ниятида кўзга кўринган адвокатлар ёрдамида икки йил мобайнида Зарандианинг хужжатларини чиппакка чиқаришга уринди-ю, лекин ҳеч нарсага эришолмади.

Тўғри, адвокатлар Зарандианинг хужжатлари орасидаги икки-учтаси Сахновни атайлаб ёмонотлик қилиш учун ўйлаб топилганини аниқлашди, лекин қолган юзга яқинини рад этиб бўлмасди. Бунақа пайтда жим юрган яхши, Сахновнинг уни ўчди. Орадан бир оз вақт ўтгач, уни бош штабда — анчагина юқори лавозимда ишлаётганини кўрдим...

Сургун қилинган бир сиёсий маҳбус уч йил мобайнида Пермь вилоятидан ҳар икки ҳафтада унинг иши текширилаётганда суд ишларини юритиш қонунлари бузилгани ҳақида ўнлаб варақдан иборат жуда батафсил хатлар жўнатаверди. Бу ишни биз олиб борганимиз учун хатлар менинг қўлимга келиб тегарди. Сургун қилинган маҳбуснинг ўжарлиги менда ростдан ҳам унинг тақдири билан қизиқиб, бу ишни қайта кўриб чиқиш керак эмасмикин, деган фикр уйғотди: у сўзамоллик қилиб ҳамма нарсани чалкаштириб юбораётган бўлса-да, балки ҳақиқат у томондadir? Мен бу ишни қайта тергов қилишга розилик бердим ва маҳбусни қайтариб келишди. Навбатдаги сўроқ пайтида ундан:

— Нега бундай узундан-узоқ шикоятлар ёздингиз? Шикоят қанча узун бўлса, наридан-бери танишиб чиқилади, ҳатто ўқилмаслиги ҳам мумкинлигини биласиз-ку.

— Тўппа-тўғри, лекин шундай ишлар борки, улар ҳақи-

да қисқа ёзиш ҳеч нарса ёзмаган билан баробар! Менинг ишим худди шунақа, тўғри эмасми?

... Чиндан ҳам бу худди шунақа иш эди.

Эҳтимол, агар бу муаммо, унга боғлиқ воқеалар юрагим ва тақдиримга бунчалик таъсир қилмаганида ақлли ва чекланган одамларнинг бурчи ҳақидаги фикрларимни бунчалик батафсил баён этишимнинг ҳожати йўқ эди. Шу боис мухтасар баён камдек туюлади, лўндалик моҳиятни ўзгартириб юбориши мумкин.

ШАЛВА ЗАРАНДИА

Ўша сафар Дата кечаси ўн бирларда келди. Мен қишки таътилга чиққан кезларим эди. Дата отамиз Магалининг деразасини тақиллатди. Уларнинг шартли имо-ишоралари бор эди, мен эсам бундан беҳабар Магали билан дарвозани очгани чикдим.

Дата кигиз чакмонини ечди-да, шу бугун, шу соатга Мушни чақиртирганини айтди.

Лампа ёқилиб, Датанинг ишлари, уйдагилар ҳақида гаплашишди. Онамиз Тамар чикди-ю, бечора ўғлини кўриб йиғлаб юборди, бугун иккала боласининг дийдорига тўйишидан қувонди — йигирма йилдан бери улар бир вақтда уйга бирга кириб келишмаган эди. Бизникида тарбияланаётган етим Лизани уйғотишди. У ҳозир ҳам бор, жуда яхши одам, жуда ҳам яхши... Аёллар овқатга уннаб кетишди.

— Мушни нимага керак бўлиб қолганингни айтмабди-ми? — деб сўради Тамар.

— Йўқ. Зарур бир иш бўйича албатта кўришишимиз керак, дебди, бошқа ҳеч нарса айтмабди.

Унинг саволи Магалининг кулгисини келтирди, лекин онаизор болаларини соғинган, уларни кўргиси келганидан сўраган бўлса, нимаси ёмон?

Дата келганидан кейин орадан ярим соат ўтар-ўтмас, ташқаридан туёк товуши эшитилди. Мен Мушни келмадимикин, деб ҳовлига чикдим. Отлик тўппа-тўғри эшигимиз тагига келиб тўхтади.

Мушни отдан сакраб тушди-да, мени бағрига босди, отни отхонага олиб кираркан, саволга кўмиб ташлади, эгарни олиб, отга ем солганидан кейингина ювингани сув олиб чиқишни буюрди.

У қачон қайси станцияда поездан тушганини билмайман. Лекин бундай зимистон кечада шундан-шу ёққа ёлғиз келгани... Мегрелияда, биз томонларда ҳам ярим кечаси йўлга чиқиш хатарли эканини айтганман-ку. Мен унга сув қуя туриб,

Ўзимни тутолмай қандай қилиб кўркмай йўлга чиққанини сўрадим.

— Шалва, укажон,— деди Мушни кулиб,— агар бу ерларда овоза қилишганчалик қароқчи кўп бўлса, юртимиз аллақачон босқинчиларнинг қўлига ўтиб кетарди.

— Отамиз шундай дейди-ку.

— У йўлтўсарлик қилиб, қари-қартанларнинг хуржунини тортиб оладиганларни эмас, бошқа қароқчиларни кўзда тутган. Юр, кетдик!

Зинадан чиқиб келарканман, hozir Дата билан Мушнини бакамти кўраман, деган ўйдан юрагим худди қафасга тушган қушдек жонсарак питирлай бошлади: бири — абраг, иккинчиси — сиёсий разведка бошлиғи. Тагин иккаласи ака-ука...

Мушни олдин онамизнинг олдига келиб, қўлига юзини босди, кейин чол-кампирларни кучоқлаб ўпди. Дата акасини ўрнидан туриб кутиб олди ва иккаласи бир неча лаҳза бир-бирига тикилиб қолишди. Мушни олдинга бир қадам кўйди, Дата ҳам унинг истиқболига юрди, улар бир-бирининг қўлини сиқиб, кучоқлашди. Менга фақат Мушнининг юзи кўриниб турарди. У Датанинг елкасига бошини кўйиб, ҳаракатсиз жим қолди. Кейин... Кейин укасининг анчагина ўзгарганини, у ўйлаганидан кўра қариб кетганини айтди... ва унинг кўзларига дувуллаб ёш куйилди. Агар яна бир оз шу зайилда турса, хўнграб юборадигандек туюлди.

Тамар ўзини тутолмай йиғлаб юборди, Мағали: ҳозир кўшнилари чиқиб, нима бўлди, деб суриштириб қолишса, нима қиламиз, деб уни зўрга овутди. Ҳамма дастурхон атрофига жам бўлди, ака-укалар бир-бирининг рўпарасига ўтирди. Мушни ҳамон хўрсиниб, кўз ёшларини артарди.

— Ҳамиша ишларинг ўнгидан келсин, ака!.. Мен бир амаллайман...— деди Дата мусаллас ҳўплаб.

Ҳеч кимнинг овқат егиси келмас, лекин таом аллақачон дастурхонга келтириб қўйилган, бу жимликни бузиб, нимадир қилиш керак эди. Отам дуо ўқигач, ҳамма чўкиниб, овқатга қўл урди.

— Аниқ белгиланган вақтда келибсан-а, Дата,— деди Мушни.— Ўрганган одатингни ўзгартирдингми?

— Ҳақоратга лойиқ айб қилганинг йўқ.

— Тушунмадим.

— Мен сен айтган вақтда етиб келдим. Ҳалол одам, акам чақиртирган, агар вақтида келмасам, унинг менга акалигию олижаноблигидан шубҳаланган бўлиб чиқардим. Сендан гумонсирашга ҳаққим йўқ, деб ўйлайман.

Мағали Датанинг жавобидан гурурланиб кулимсиради.

Тамар тўкиётган нарсасига эгилди — бир ўгли айтган сўздан қувонганини иккинчиси кўрмаслиги керак эди.

— Агар биронтаси менинг номимни ўртага қўйиб, пис-тирма уюштирганда нима қилардинг? — деб сўради Мушни кулимсираб.

— Сенинг илтимосингни менга Эле етказди, — деди Дата акасининг ҳазилига ҳазил билан жавоб бермай. — Учрашув шартларини ҳам у айтди, менинг жавобимни ҳам сенга у олиб борди. Бизнинг гапимизга бегона одам аралашгани йўқ. Ким тузоқ қўйиши мумкин, Мушни?

— Тасодиф, — деди Мушни ҳамон кулимсираб.

— Тасодиф? — Дата Мушнининг нимага шама қилаётганини билиш ниятида унга тикилиб қаради. — Мен тасодифга ҳамиша тайёр туришим керак эди.

Мушни оғзига олиб борган бир парча гўштни қайтиб тахсимчага қўйди, ўрнидан туриб, уйнинг тўрт деворини кўздан кечириб чикди.

— Қурол-яроғинг қани, Дата?

— Шу туришда келганман, — деди Дата енги калта чакмонига ишора қилиб. — Қолган нарсаларимни яшириб қўйганман... Бу ерга қурол кўтариб келайми?.. Сен нима деб ўйлашинг мумкин?

Магали ҳам Датанинг қурол-яроғсиз келганини энди пайқаб, уй ичига разм солди.

— Қўйнингдаги-чи? Буни қандай тушуниш керак? — сўради Мушни бир оздан кейин.

— Мен қуролга ўрганиб қолганман. Қуролим бўлмаса, ўзимни ғалати сезаман. Буни тўғри тушун.

Овқат гап-сўзсиз ейилди, ҳеч ким ўз тахсимчасидан бош кўтармади, мен зимдан ҳали акаларимга, ҳали ота-онамга, ҳали синглимга кўз ташлардим.

— Бу қанақа қурол? — деди Мушни бош кўтармай.

— Тўппонча.

Авваллари онамиз Тамарни ғам-койиш адои-тамом қилиб, қаддини букиб қўйган эди. Лекин ҳозир қаддини ростлаб, худди тордек тортилиб, бутун диққат-эйтиборини жамлаб ўтирарди. Бу ҳол жуда ғалати кўринарди. Онамиз ўғилларининг дам унисига, дам бунисига кўз ташлар, нигоҳи қатъиятли ва муросасиз эди. Мен онамизнинг тарбиясини олганман, унинг ҳозирги аҳволини ҳис этиб ўтирардим. Агар уни ранжитишса, болалари ёки хонадонимиз бошига бирон ташвиш ёғилаётганини кўнгли сезса, шундай аҳволга тушарди. Ҳозир у худди жар ёқасига келиб қолган тоғ эчкисига ўхшарди. Мушнининг ҳам пайлари таранг тортилди — пичоқ билан санчкини қўйиб, Датага узоқ тикилиб турди-да:

— Ол-чи,— деди.— Кўриб боқай.

Дата акасининг нима демоқчилигини тушунмади.

Мушни кўзи билан Датанинг кўкрагига ишора қилди.

Дата атиги бир дақиқа иккилангач, кўйнидан тўппончани олди-да, кафтига кўйиб узатди. Мушни тўппончага тегмай кўздан кечирди. Кейин кўлига олди-да, ўқдонини очиб бизга кўрсатди.

Ўқдонда биттагина ўқ бор эди.

— Асабларинг толиқиб қолибди! — деди Мушни тўппончани Датага қайтараркан.— Қарибсан. Лекин сал вақт-лироқ эмасми?

— Нима гап ўзи? — Магалининг қатъиятли овозли жаранглади.

— Ўзи айтсин,— деди Мушни.

Мен ҳеч нарсага тушунганим йўқ, лекин нафасим қисиб, баданим қизиб кетди, бошим худди буров солингандек зирқирай бошлади.

— Наҳотки ўлим ваҳимаси сени ўз жонингга қасд қиладиган даражада васвасага солиб кўйган бўлса? — деб сўради онам.

Дата кулиб, бош чайқади.

Мушнининг пайлари учиб, ияги тортишиб кетгандек туюлди.

— Нима... — деди-ю, нафаси ичига тушиб кетди, у қайтадан куч тўплаб сўз қотди.— Нимани кутаётган эдинг?

— Тасодифни деб ўзинг айтдинг-ку! — хотиржам жавоб берди Дата.

— Ўзингларни босиб олинглар! — дея буюрди онамиз ва шу заҳоти ҳамма нарса одатдаги қолипга тушди.— Бундай ўлим фақат сенинг ўлиминг бўлмайди, Дата... Мушни ҳам билиб кўйсин. Бу бутун оиламиз шаънига иснод!

Онамизнинг гапидан Мушни хиёнат қилиб, тузоқ кўйиши мумкин, деган маъно чиқиб қолди. Мушни бу нарсани тушуниб, тутақиб кетди, лекин онамизга эътироз билдиришга ботинолмади, ўзини тутиб, босиқлик билан гапирди:

— Ойи, агар сиз гумон қилган даражага бориб етсам, менга ўхшаган ўғил билан ақанинг боридан йўғи... бўғиб ўлдириб кўйганинглар яхши.

— Ўхшамаган гапни гапиряпсан... — Дата эндигина гап бошлаган эди, онамиз унинг сўзини бўлди.

— Бизнинг оиламиз билан уруғимиз сизлардан бошланиб, сизлар билан тугамайди. Бу гапни қулоғингларга куйиб олинглар. Отангиз иккаламизнинг ўғилларимиз ҳам, невараларимиз ҳам бор, бизгача ота-боболаримиз бўлишган, уларнинг устихонлари ҳали чириб битгани йўқ. Уруғ-аймоқларимиз билан бақамти яшаймиз. Одам одам билан тирик!

— Буни иккаламиз ҳам биламиз, ойи,— деди Дата секингина.— Ҳали ҳеч қайсимиз ноҷўя хатти-ҳаракатлар қилиб, оиламиз шаънига доғ туширганимиз йўқ.

— Бўлди, бу ҳақда гаплашмайлик,— деди Тамар совуқкина.

— Дата, агар Мушни сени яна учрашувга чақирганда кўнглингда заррача шубҳа туғилса, қуролланиб бор,— дея гапга аралашди отамиз.— Агар хиёнат сезсанг, қуролинг ёнингда — пистирмадан чиқиб кетиш сенга чўт эмас. Агар пистирмани Мушни қўйган бўлса, нимани лозим топсанг шундай иш тут, фақат ҳеч ким, дунёдаги бирон тирик жон бу ишнинг боши-кетини тополмасин. Агар ҳалол оиладан бирон аблаҳ ва ярамас чиқиб қолса, юз берган ёвузликни бутун авлоди шаънига айтиладиган тавқе лаънатга айлантаришга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Оиламиз шаънига ҳозир ҳам, бундан кейин ҳам доғ тушмаслиги керак. Мен сизларни ўз юртингизда оилангизнинг, мусофир жойларда ватангизнинг вақилисиз деб ўрғатганман, сабаби, юртингизда қилган ҳар бир ишингиз оилангизнинг, четда бутун халқингизнинг қиёфасини кўрсатади. Ҳақиқий ҳаёт деганлари шу, Дата. Бу нарсани сен ҳам билиб қўйишинг керак, Мушни.

— Мен фикримни баён этдим, энди сиз акамнинг олдига қурол кўтариб келишим унинг учун ҳақорат бўлиш-бўлмаслигини айтинг, дада,— деди Дата.

— Ахир...— Мушни эндигина гапга оғиз жуфтлаган эди Дата қўлини кўтарди.

— Тўхта... Мушни айтган тасодифни ёки бошқа нарсани инкор этиш мумкинми?

— Нималар бўлмайди, дейсан,— дея унинг фикрига қўшилди Мушни.

— Масалан менга ҳужум қилиб, қўлга олишди, оёқ-қўлимни боғлашди дейлик, шундай бўлиши ҳам мумкин-ку... У чоғда одамлар нима дейишади? Акаси укасини сургунга жўнатиб ёки дорга остирибди, дейишади. Бунақа пайтда нимани лозим топиш, қандай йўл тутиш керак?

— Майли, оёқ-қўлингни боғлашса ҳам, дор тагида судрашса ҳам, барибир, аканг айбдор эмаслигини, бу акангнинг душманлари қилган ишлигини айтиб бақир,— деди Мағали.

— Ҳўп, дада, лекин то дор тагига судраб боришгунча ақлим билан қалбим нимага таяниб, нимадан қувват олиши керак? Уларнинг бирон паноҳи борми?

— Сенинг қисматинг — дарду алам, пешонангга битилгани — азоб-уқубат. Ёзмишинг шундай! Сен ўз олдинга қийналишга арзийдиган мақсад қўйгансан. Мана бу ишни,— Мағали кўзи билан Датанинг қўйнига яширилган тўппонча-

га ишора қилди,— фақат ўзингни, ўз ақлингу юрагингни кутқариб қолиш учун мўлжаллаб қилгансан, Дата, бунинг оқибатини хаёлинга ҳам келтирмагансан.

— Бундан чиқди, одам ўзи хоҳлагандек ўлишга ҳам ҳақи йўқ экан-да,— деди Дата истехзо билан.

Орага узоқ сукунат чўқди.

— Неча йилдан бери кўришмаган одамлар топган гапларингни қаранглар,— деди Тамар.— Мен юрагингларга меҳр-оқибат уругини ташлаёлмабман-да.

— Унақа эмас, оғи,— дея хитоб қилди Мушни.— Тақдир бизни бутунлай бошқа-бошқа йўлга солиб юборди... Бизнинг ўрнимизда бошқа ака-укалар бўлса, аллақачон ашаддий душманга айланган бўлишарди.

— Тезроқ мақсадга ўтайлик,— деди Дата.— Мен шу бугун кечасиёқ кетишим керак.

— Шундай қилганимиз яхши,— деди Мушни жонланиб. Лекин гап бошлаёлмай қийналди. У муддаога ўтгунча анча-мунча буромад қилиб, эҳтиёткорлик билан гапни айлантирди.

Мушнининг заковати ўткир эди. У ҳар хил вақтда турлитумон одамлар берган маслаҳатларни, айтган гапларини жамлаб, мулоҳаза қилиб кўрди ва ўзича хулоса чиқариб, энди Датага тўкиб солишни истарди. Датанинг қариётганини, лаёқати кундан-кунга сўнаётганини, абраг бу аҳволда кун кечиролмаслигини, уни бемалол тинчитиб кетадиган одам топилиб қолиши мумкинлигини, ўз қилмиши билан акаларининг йўлига тўғаноқ бўлаётганини, чол-кампирлар унинг ғамини еявериб, куйиб кетишганини айтди. Бундан ташқари Дата нотўғри ҳаёт кечираётганини, бўйнига жуда кўп гуноҳларни олганини, бошқалар унга тақлидан зўравонлик қилишаётганини ҳам баён этди. Халқ бундан жуда кўп зарар кўряпти, деди. Олдинги ҳомий ҳамда валинеъматлари аллақачон душманига айланишганини, унинг одамларни ўйлаб қилган қандай иши халқнинг шўрини қуритаётганини айтиб таъна қилди. Эҳ-ҳа, у яна жуда кўп нарсаларни эсла-тиб ўтди! Унинг айтганлари мен олдин эшитган гапларга шу қадар ўхшардики, беихтиёр ўша одамларга бу гапларни Мушни ўргатмаганмикин, деган хаёлга бордим. Эҳтимол, Датанинг кўнглига ҳам шундай ўй келгандир, лекин унинг шунақа тинглаш қобилияти бор эдики, худди қулоғига гап кирмай ўз хаёлларига ғарқ бўлиб ўтирганга ўхшарди. Мушни кўнглига тугиб келган гапларини бир ярим соатча гапирди.

— Ишлар шунақа тус олиб кетган, ука,— деди Мушни охирида.— Энди сенинг бундан кейин қандай яшамоқчилигингни билмоқчиман.

— Монастирни кўзлаб турибди...— деди Магали кулиб.— Роҳиблик қилмоқчи. Аёллар монастирининг бошлиғи Ефимия уни Россиянинг узокроқ бир чеккасидаги монастир-га бошқача ном билан жойлаштирмоқчи.

Дата кулимсираб кўйди, назаримда, бу саволга жавоб бергиси ҳам йўқ эди-ю, Мушнининг кўз узмай турганини кўргач:

— Шу пайтгача фақат мен тўғримда гапирдинг,— деди.— Лекин ўзинг нима исташингни ҳам айт, Мушни. Шунга қараб саволингга жавоб беришим керак, керак эмаслигини ўйлаб кўраман.

— Мени Петербургга ишга ўтказишяпти, Дата.

Дастурхон атрофидагиларнинг ҳаммаси нафасини ичига ютиб, Мушнига тикилиб ўтиришарди. Фақатгина Дата ердан бош кўтармади.

— Каттароқ ишгами? — деди у ҳамон кўзини узмай.

— Жуда катта ишга. Сен ҳалиги итдан таркаган полковник Сахнов билан танишгансан-ку... Ўшанинг ўрнига... Бирон йил ишлаганимдан кейин яна ҳам юқорироққа кўтаришмоқчи... Биласанми, бу шунақа жойки... Тўғри, министр бўлмайман, лекин ташқи сиёсатга боғлиқ ишларда на подшо, на унинг министрлари менсиз бирон қадам кўйишолмайди. Мен оқилона қадамларни кўзда тутяпман.

— Полковникни қаёққа даф қилишади? — деб сўради Дата.

— Кўчада қолмайди. Бирон иш топиб беришади.

Тамар шундагина ўғлидан кўзини узиб, яна кўлидаги нарсасини тўқишга киришди. Унинг кўзи жикка ёшга тўлди. Магали ҳам буни сезд.

— Болаларинг улғайишяпти, хотин. Ҳар кимнинг ўз йўли бор. Йиғлаганинг нимаси?

— Катта одам бўлиб кетсам, сизларга меҳр-оқибат кўрсатишим осон, ойи,— дея уни тинчитишга уринди Мушни.

— Ишинг ўзгарса нимага эришасан? — дея қизиксинди Дата.

— Махфий маслаҳатчи даражасига кўтарилади,— деди Магали истехзо билан.

— Бу даража амалга мос келади,— Мушни совуққонлик билан изоҳ берди.— Мен ундан кўп нарса кутяпман. Халқимга ҳам, юртимга ҳам олдингидан кўра кўпроқ фойда етказишим мумкин. Биринчи галда шуни кўзда тутяпман. Ҳозир мен ҳеч ким эмасман, биров танимайди ҳам, ҳеч ким билан орани очди қилиб қўймоқчи эмасман. Лекин шу пайтгача ҳам кўп иш қилиб улгурдим. Кўтарилмоқчи бўлган юк-

сакликдан кўп нарсани кўришим, кўп ишлар қилишим мумкин.

— Бундай юксакликка кўпчилик яхши ният, бирталай ваъдалар билан кўтарилади, кейин қарабсанки, ҳеч нарса бажарилмайди, ҳеч нарса амалга ошмайди,— деди Мағали.— Ётларнинг хизматига ёлланиб, катта одам бўлганларнинг ҳаммаси шунақа. Давлат хизматида подшога фойдали, лекин халқингга зарар етказадиган ишларни қиласан.

Мени бошқа одам фаҳмлаясиз, ота. Юртиму халқим бугунги кунда ҳам, келажакда ҳам бундан ортиқ ҳеч нарсага эришолмайди, деб ҳисоблаганим учун тож-тахтга хизмат қиламан. То шу пайтгача, бугун ҳам, ҳозирги диққада ҳам кўл ураётган ишларим ватанимга фойда келтиради, деб ҳисоблайман. То лаҳатга киргунимга қадар, шу ақидамга содиқ қоламан. Агар сиёсатчию инқилобчилар халқимни ёрқин келажакка элтадиган йўл топишса, мен унинг тўғрилигига ишонсам, ҳаммадан бурун уларнинг сафига ўтаман. Мен янги соҳамда кўзлаётган яна бир максадим бор. Шу пайтгача жуда кўп чигал, мушкул ишларнинг ечимини, топдим. Ҳозирги лавозимда бундан ортиқ ҳеч нарса қилолмайман, имкониятим кўтармайди. Мен ҳам тирик одамман, ҳозиргидан кўра кўпроқ нарсага қодирман, шунинг учун имкониятларим ҳадди қанчалikka етишини билмоқчиман. Менга кенг майдон керак.

— Тўғри қарор қилибсан, Мушни.— деди Дата.— Лекин сенга нимадир халал бераётганини сезяпман. Нималигини айт.

— Бунинг жавоби маълум. Ака-укаларнинг бири йигирма йилдан бери абрагликда юрса, иккинчиси саройда юқори лавозимни эгалласа... Хунук бўляпти-да! — Мушни бу сўзларни асабийлашиб, баланд овозда айтди.

— Кейинчи? — Отамиз Мағали бирдан қизиқсиниб, столга кўксини тираганча Мушнига тикилди.

Дата ҳам бошини кўтарди.

— Бу ҳақда жуда кўп гаплашганмиз,— деди Мушни.— Қайтариб ўтиришнинг нима кераги бор? Агар онахон Ефимиянинг монастирга кетиш кераклиги ҳақида маслаҳатини ҳисобга олмасак, нажот йўли қаердалиги ҳақида бирон марта сўзлашганимиз йўқ. Мен ички ишлар министри билан келишган битта йўл бор. Дата таслим бўлиб, ўз ихтиёри билан камоққа ётиши керак. Унга беш йил беришади. Жазо муддатини Гуржистонда ўтайди. Муддати тугагандан кейин ҳамма қатори бўшатиб юборишади. Бу ишлар бошқача эмас, худди айтганимдек бўлишига мен оиламизнинг олдида ҳам, ўз виждоним олдида ҳам жавоб бераман.

Магали гапга оғиз жуфтлаган эди, Зарандиа йўл бермади.

— Тўхтаб туринг, дада! Бу нарсани ҳозир муҳокама қилмайлик. Олдин Датанинг ўзи ўйлаб кўрсин. Ҳали ярим йил вақт бор. Агар таклифимдан мантӣк топса, амрига тай-ёрман, тополмаса, муносабатларимиз эскича қолаверади. Менимча, ҳозир бошқа гапнинг ўрни эмас.

— Майли, шундай бўла қолсин! — деди Магали. Ҳеч кимдан чурқ этган садо чиқмади.

Орадан ўн дақиқа ўтгач, Дата ўрнидан туриб, кийинди, ҳамма билан хайрлашди ва остонага етганда:

— Ўйлаб кўраман,— деди-ю, шартта бурилиб изига қайтди-да, Мушнини кучоқлаб ўпди.— Сенинг ҳам, менинг ҳам ишларимиздан кўра чин ака-укачилигимиз муҳим, Мушни.

Дата чиқиб кетганидан кейин орадан қанча вақт ўтганини, орага чўккан жимлик қанчага чўзилганини билмайман.

— Унинг гапи тўғри! — деди Мушни, назаримда у ўзига ўзи гапиргандек туюлди.

Бу воқеанинг тафсилоти шунақа.

Турган гапки, Датадек ҳалол одам учун ўз ихтиёри билан камокқа ётишдан бошқа йўл йўқ эди. Уни бу нарсага ундаган яна нимадир бўлганига аминман.

Укаси қандай қилиб бундай қарорга келганига ҳатто Мушнининг ўзи ҳам тушунолмаганини айтиб ўтдим, бу гапга бошқа кўшимча қилолмайман.

ГРАФ СЕГЕДИ

...Базми жамшид тугаб, кайфи сафодан кейин хушёр тортиб, нималар бўлганини ўйлаб кўриш вақти етди. Мени полковникнинг ўзию унинг тақдири эмас, худди бу воқеа бошланган пайтдагидек кўпроқ Зарандиа кизиқтирарди. Қандай рухий зарбага учраган ёки учрамаганини узил-кесил ва аниқ-равшан англаб олишни истардим. Сўнги йилларда ҳам юксак эътиқодимга содик қолдимми ёки ҳар бир сасадодан ҳадиксирайдиган кўрқоққа, бекадр кўғирчоққа айландимми? Фикрларим алғов-далғов бўлиб кетган, ечимини топган ҳеч қайси масала менга адолатли ва ишончли туюлмасди. Қарашларимда кескин ўзгариш юз бериши керак — бу нарсанинг яқинлашиб келаётганини соат сайин ҳис этардим.

Ҳозирги аҳволда зудлик билан Зарандиани чақиртириб муносабатларимизни ойдинлаштириб олишимиз, суҳбат ас-

носида юз берган воқеаларнинг холис баҳосини топишимиз даркор эди. Агар икки киши ўзлари учун зарур суҳбатдан қочиб, уни орқага суришса, иккинчи, учинчи марта имкон туғилганда уни ўринсиз ҳисоблашади ва бора-бора воқеалар ривожини ўз майлига қўйиб беришади, бу аҳволда вазият нозиклашиб, гаплашиш қийинлашади, ҳатто имконсиз бўлиб қолади. Талабалик йилларимда бир оғайним қарзга озгина пул сўрагани эсимда. У пулни кайтариб беролмай мендан қочиб юрди, бора-бора ваъдасининг устидан чиқолмаганидан хижолатпазлигига қарзини вақтида узолмагани учун уялиб юргани қўшилиб, охири бермай қўя қолди. Бу мисол фикримни ойдинлаштириб беради, деб ўйлайман. Бундан ташқари, юрагимни ғаш қилаётган айрим тахминий кўнгилсиз ишлар борлигини тасдиқлаш ва бу нарсаларнинг исбот-талаб гап эмаслигини қайд этиш учун ҳам Зарандиа билан гаплашиб олишимиз зарур эди. Лекин вақти-соати етиб, бу яширин мулоҳазалар кўз олдимда очик-ойдин намоён бўлгач, ўзимнинг нечоғли қўрқоқ, чорасиз ва пажмурда одамлигимни кўриб, ваҳмим келди. Шу заҳоти ҳамма ишларимни йиғиштириб, Зарандиани чақиртирдим. У икки-уч кун аввал Петербургдан қайтиб келган эди.

Зарандиа нима учун чақирганимни билди чоғи, индамай кириб ўтирди. Бу ҳол мени бир оз довдиратиб, гап бошлашимга имкон бермади, бироқ ўзимни қўлга олиб:

— Мушни, сиз билан жуда жиддий бир нарса ҳақида гаплашмоқчиман. Сизнинг ҳам очикқўнгил, симимий бўлишингизни истайман. Бу суҳбатимизнинг натижасига кўп нарса, жуда кўп нарса боғлиқ, — дедим.

— Қулоғим сизда, жаноб олийлари!

Эндигина гапга оғиз жуфтлаганимда назаримда ҳамма нарса шундоқ ҳам аёндек, умуман гаплашадиган гапнинг ўзи йўқдек туюлди.

Зарандиа оғзимни пойлаб ўтирди. Биринчи саволни беришим жуда қийин бўлди. Йўқ, суҳбат мавзусини аниқлаб ололмаганимдан эмас, чигаллашиб кетган воқеаларнинг энг муҳимини ажратолмай қийналардим. Балки қўрқув халал берар, чунки биринчи жумладаёқ кўнглимга гулгула солиб турган саросима билан ожизлик билиниб қолишидан қўрқардим.

— Полковник Сахновга қарши қўллаган чора-тадбирларимизнинг қонунийлиги, адолатлилиги ҳақида қандай фикрда эканлигингизни билмоқчиман.

Зарандиа жавоб беришга шошилмай ўйга чўмди. Нима ҳақда ўйлаши мумкин? Унинг жавоби савол берилган заҳоти тайёр эди — акс ҳолда Сахновга қарши компания

бошламасди. Зарандиа билан ишлашиб орттирган тажрибам шундай деб ўйлашимга имкон берарди.

— Жаноб олийлари, олдин нимага жавоб беришим кераклигини аниқлаб олай: бу ишларга умуман муносабатим-ними ёки Сахнов воқеасига қандай қарашимни айтишим керакми?

Мен яйраб қулдим — Зарандианинг нима учун сусткашлик қилиб, ўйга толганини энди тушундим.

— Мушни, сизнинг одамлар билан муомала қилиш усулларингиз руҳиятингизнинг ажралмас, зарур хусусиятига айланиб кетибди. Бу нарса унга эҳтиёж бор-йўқлигидан қатъий назар юрагингизни муттасил қитиқлаб туради. Ҳозир сиз сўраган гап эҳтимол суҳбат жиловини дарров қўлга олиш ниятида атайлаб берилган қарши савол бўлиши ҳам мумкин. Бу гал суҳбатнинг изми менинг кўлимда. Имкони борича қисқароқ жавоб беринг.

— Балки сиз ҳақдирсиз, жаноб олийлари, мен бу ҳақда ўйлаб кўрмаган эканман. Лекин сиз айтётган хусусиятни номақбул хусусият дейиш мумкинмикин. Энди саволингизга жавоб бераман: бу ишларни икковимиз эмас, мен қилганман, жаноб олийлари.

— Мен асосий нарсани билиб, сезиб турсам-да, сизга халал берганим, тўхтатиб қолганим йўқ. Демак, ёлғиз ўзингиз эмас, бирга ҳаракат қилганмиз. Гапираверинг!

— Тагин биз эмас, Сахнов ҳаракат қилди, деган жавоб ҳам бор.

— Биз туяқуш эмасмиз, Мушни, бошимизни қавотимиз остига яширмай кўя қолайлик. Иккаламиз бирга иш кўрганимизни рад этиб бўлмаслигини тан олиш керак.

— Сиз ички ишлар министри билан жандармлар бошлиғи ўзича тўғри деб топган нарсани рад этмоқчимисиз?

— Бу нарсани сиздан эшитишган, қолаверса, бошқа режалар уларнинг кўнглига ўтиришмасди.

— Жуда яхши! Энди хатти-ҳаракатларимиз тўғри ёки нотўғрилигини билиш учун нимадан келиб чиққанимизни аниқлаш керак. Биз фақат ҳокимият билан тож-тахт манфаатини кўзлаганмиз, тўғрими?

— Тўғри. Тутган йўлимиз ҳақлиги — масаланинг бир жиҳати, тўғри деган нуқтан-назарда қилган хатти-ҳаракатларимиз чиндан ҳам ўринли эканини аниқлаш бутунлай бошқа нарса.

— Ҳамиша, ҳар қандай ҳолатда биз келиб чиқишимиз керак бўлган, келиб чиқаётган нуқтан-назар ҳамда Сахновга нисбатан тутган йўлимизни тўғри, мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайман,— деди Зарандиа қатъият билан гапида давом

этаркан. — Унинг қўлига мамлакатни бошқаришнинг муҳим нуқтасини топшириб қўйиш ақлга сизмайди деган иш. Уни: «Ҳеч нарсага арзимайдиган одам!» дегансиз, мен бу фикрингизга тўла қўшилиб, уни ҳимоя қилишга тайёрман. Сиз раддия сифатида фақат бир нарсага — қабул қилиб, қонунлаштирилган усуллардан бошқача йўл тутганимизга эътироз билдиришингиз мумкин, граф. Лекин кўзлаган натижага эришиш учун бундан бошқа нима қилишимиз, қандай тадбир қўллашимиз мумкин эди? Бу саволга ҳеч қайсимиз жавоб беролмаймиз, жавоб беришимиз мумкин ҳам эмас. Нега? Негаки, бошқача йўлнинг ўзи йўқ эди, шунақа. Мен бизнинг эмас, фақат Сахновнинг мавқеисини мустаҳкамлайдиган шубҳали, ишончсиз, яримта чоралар ҳақида эмас, ишончли, аниқ йўллар ҳақида гапиряпман. Қилган ишларимиз аввало ҳокимият учун зарур, ундан кейингина сиз билан менга керак.

— Биз ўзимизга ифвогарлик, хиёнат, пасткашликни қурол қилиб олдик, жаноб Зарандиа... — Зарандианинг мамнун, қувноқ кулгисидан гапим бўлинди. — Нега куляпсиз? Ё гапим нотўғрими?

— Э, йўқ, сиз одатдагидек ҳақсиз, жаноб олийлари, одатдагидек, фақат... Мени афу этасизу бировнинг жойига ўтириб, бошқа одамнинг номидан гапиряпсиз. Мавҳум маънавият нуқтаи назардан ҳақ гапларни айтяпсиз. Мутлақо ҳақ гаплар! Мен умумийми ёки фақат Сахновнинг ўзигагина тааллуқли фикр айтишимни кутяпсизми, деб бекорга сўраётганим йўқ. Яуод Цицет Йोजи, нон лицет, божи.¹ Бизнинг замонамизда умуминсоний ахлоқ ва адолат шартларига риоя қилиб, давлатнинг фаровонлигини асраш мумкин эмас. Бунинг иложи йўқ. Агар одамларнинг қўпчилик қисми адолат, ахлоқ шартларига риоя қилмай қўйишса, фақатгина давлат эмас, ҳаёт ҳам барҳам топади. Макр ва ёвузлик давлатнинг жамиятни адолат, олижаноблик шартларига итоат этишга мажбур қиладиган қуроли. Эътибор беряпсизми, граф, мен: и т о а т э т и ш г а м а ж б у р қ и л и ш и к е р а к, деяпман.

— Бу макиавеллизм², жаноб Зарандиа!

— Ҳа, макиавеллизм! У доно, олижаноб одам, лекин бошқалар ҳамма инсоний шартларни, тартиб-қоидаларни бузиб, олижаноблик ниқоби остида қиладиган ишларнинг йўриғини очик кўрсатиб қўя қолгани учун уни ярамас дейи-

¹ Юпитерга раво кўрилган нарса буқага раво эмас. (Лотинча.)

² Макиавеллизм — ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун ҳар қандай воситалардан қайтмаслик сиёсати.

шади. Иғво, хиёнат, разиллик — бу сизнинг сўзларингиз. Бизнинг давлат манфаатини кўзлаб Сахновга қарши қилган ишларимизни шундай деб атайсиз.

— Бундан чиқди, сиз ҳам ёмонликларни давлат келтириб чиқаради, деб ҳисоблар экансиз-да.

— Ҳа, империяни шундай деб ҳисоблайман. Лекин одамзод давлатни яхшилик манбаига айлантириш учун тўхтовсиз интиляпти-ку.

— Сизнинг ҳам, амакиваччангиз дўстларининг қарашлари ҳам бир хил экан, Мушни.

— Фақат фарқи шундаки, уларга қолса, шу бугуноқ империяни йўқотишади. Мен эсам сабр қилишни маъқул кўраман.

Шу билан суҳбатимиз барҳам топди. Мен ҳокимиятни парчалаш руҳи бутун дунёда қандай шиддат билан аланга олаётганини биринчи марта аниқ тасаввур этдим. Бу воқеаларнинг марказида турганим учун бутун дунёда Прудон билан Бакунининг бутунлай янги давлат қуриш учун идора усулларини соддалаштиришга чақирувчи тавсиялари эмас, фақат империяни парчалаш керак, жамият қарама-қаршиликларининг бирдан-бир чораси ҳалокат деб ҳисоблайдиган одамлар сони ортиб бораётганини яхши билардим. Бу руҳ жамиятнинг ҳамма қатламларига сингиб, ҳисоблашишга мажбур қиларди. Бизни нима кутяпти? Эҳтимол, бирон фирибгар чиқиб: «Мен шаҳзода Дмитрийман», деб айтадиган ва бутун Россия ғулғулаю исёнлар гирдобида қоладиган воқеалар арафасида тургандирмиз. Балки янги Емелька Пугачев ўзини қайта тирилган Петр учинчи ёки шаҳзода Голштинский деб эълон қилар ва чалғи, айри, сўйил билан қуролланган миллионлаб одамлар замбаракларга қарши чиқишар? Ёинки мамлакатимизда илгари юз бермаган ақл бовар қилмас бутунлай янги бир нарса юзага келаётган бўлиши ҳам мумкин. Агар ҳар қандай империя, шу жумладан, бизники ҳам ёвузликни келтириб чиқарадиган манба ҳисобланса, демак, мен, итоатгўй ва содиқ қул ўз билимим, тажрибам, куч-қувватимни ёмонликни амалга ошириш учун сарфлабман-да. Менинг қўлимдан ўтган сиёсий маҳбусларнинг кўпчилиги ҳалол, тўғри кўнгил, олижаноб одамлар эди. Қаланғи-қасанғи, муртад кимсалар эмас, мана шулар империяни парчалашга интилишарди.

Бундай вазиятда олижаноб одам қаерда туриши керагу юртига содиқ одамнинг ўрни қаерда? Қайси нуқтаи назардан келиб чиқиш лозим? Ҳатто мавҳум бўлса-да, қандай маънавий позицияда туриш зарур?

Ою кунлар бир-бирини кувиб ўтар, мен бўлсам бировлардан эшитган, ўқиб билган ҳамда ўз тажрибамдан чиқарилган хулосалару ҳар хил мулоҳазаларни худди мияга ўрнашиб қолган куйдек тўхтовсиз такрорлардим. Бир куни сартарошхонада мудраган кўйи сокол олдира туриб, истеъфога чиқиб, бу воқеаларни четдан кузатганим яхшимикин, деган ўйга ҳам бордим. Бора-бора хизматимдан четлашсамгина тўғри хулосага келишим ва ҳаётда ўз ўрнимни топиб олишим мумкинлигини англаб етдим. Бу фикр миямга худди деворга қоқилган михдек ўрнашиб қолди, истеъфо ҳақидаги ҳар бир мулоҳазам уни янада мустаҳкамлай бошлади.

Ниҳоят, кўнглимда истеъфога чиқишимга қарши биронта эътироз қолмагач, бу ишни пайсалга солиб ўтирмадим. 1904 йилнинг эрта баҳорида министрга истеъфо сўраб ариза бердим-да, худди япалоққушдек ўзимни панага олиб, жавобини кута бошладим. Ҳозирги шароит талабим албатта қондирилишини тақозо этарди. Улуғ князь жаҳли чиққанини яширмай министрдан чўқинтирган ўғлини нега бундай осонгина истеъфога чиқариб юборишганини сўрабди. Ички ишлар министри бешка иложи йўқлигини, лекин улуғ князнинг чўқинтирилган ўғлига ёвлашганларни жазолаяжагини айтибди. Менинг истеъфо сўрашим министрга ваъдасининг уддасидан чиқиш имконини беради: улуғ князга чўқинтирган ўғлингизни ишига қайтариб бўлмайди, лекин мана, граф Сегедининг ўзи истеъфога чиқди, деб ҳисобот бериши мумкин.

Бироқ мен, барибир, хотиржам бўлолганим йўқ. Илгариги ташвишларимга энди жавоб беришармикин, йўқми, деган ўй ҳам кўшилди. Бажонудил жавоб беришармикин ёки ачинишармикин? Ҳурматимни жойига қўйишармикин ёки олма пўчоғидек отиб юборишармикин? Менинг ёшимда ҳаётий тажрибаю ўзим англаб етган хулосаларга таяниб кун кечирш керак, лекин кўнглим бесаранжон эди. Кўнглинг нотинч пайтда дардингни биров билан жуда ҳам ўртоқлашгинг, ақлли, зийрак, уринишларингга хайрихоҳлик билан қараб, тушунишга интиладиган суҳбатдош топгинг келади. Зарандиани истисно этганда ўз даврамдагилар орасидан бундай суҳбатдош топишим мушкул эди, лекин юрагимни эзган дардни айтиб, кўнглимни бўшатиш учун бирон ҳамсуҳбат топиш истаги ич-этимни кемириб, қанчалик азоб берганини асти қўяверасиз. Ёлғиз қолган заҳотим турли-туман ўйлар ёпирилиб келар, кўнглимни ғаш қилаётган шубҳаларимни ўртоқлашадиган бирон кимса топармикинман, деб хотираларимни титкилардим. Бир куни кўз олдимга Сандро Каридзенинг қиёфаси келди. Шу заҳоти бу ҳаётни нари қув-

дим — юрагимни безовта қилаётган ҳиссиётларимни бутунлай бегона одам билан қандай қилиб ўртоқлашаман, деб ўйладим, лекин шу заҳоти Сандро Каридзегга ўхшаган одам билан бир-икки кеча жон деб суҳбат қуришим мумкин, деган хаёлга бордим. Орадан бир оз вақт ўтгач, тасаввуримда яна унинг киёфаси пайдо бўлдию шу заҳоти у билан учрашишдан воз кечдим, бироқ бир пайтлари Дата Туташхиа, Нано билан бирга юрган одамлар ҳозир қаердалигини зўр бериб эслашга уриндим. Уларнинг ҳар бирини хаёлимдан ўтказдим, дардимни тўкиб солишим учун биронтаси ҳам керак эмаслигини тушундим, бироқ ёрдамчимни чақириб ҳозир Сандро Каридзе қаердалигини аниқлашни буюрдим. У эндигина остонага етиб борганда тўхтатиб, Каридзе ҳақида тўпланган маълумотларни ҳам олиб келишни тайинладим.

Бир соатдан кейин ўз халқининг энг маърифатли фарзандларидан бири ҳисобланмиш Сандро Каридзе монахликни ихтиёр этиб, Шиомгвим монастирида яшаётганидан хабар топдим. У монастирда ҳеч қандай хизмат билан уринтириб қўйилмаган, аксинча, унга рўзғорини юритиб, шахсий котиблик қилувчи хизматкор тайинланган эди. Каридзегга жуда катта кутубхонани олиб кетишга ижозат берилган, у бутун вақтини илмга бахш этарди. Сандро Каридзе кўп ёзиши маълум. Нима ҳақда ёзиши ҳам аён. Йўқ, у диний рисоалар ёзмасди. Каридзенинг ёзганлари ижтимоий, ахлоқий ва сиёсий йўналишлардаги асарлар эди. Номларининг ўзиёқ шундан далолат берарди: «Инсон ва унинг вазифаси», «Тарих ва маънавият», «Шахс, халқ, инсоният», «Фуқаро ва давлат», «Сиёсий арбоблар ва халқ». У ҳақда тўпланган маълумотларда айғоқчимизнинг хулосаси келтирилган: «Жаноб Каридзенинг ёзган нарсалари насроний динига ихтилоф солади ва тож-тахтга қарши қаратилган». Бу гапда ўзига хос киноя бор эди, сабаби, шу маълумотда таъкидланишича Сандро Каридзе дастлаб ўтакетган монархист бўлган. Ночора, бу ерда ҳам ўша аҳвол: мутантур темпора, ет нос мутамур ин иллис.¹

Шу нарсаларнинг ўзиёқ мен учун жуда қимматли эди, бироқ Сандро Каридзе ҳақидаги ҳамма маълумотлар билан танишиб чиққач, юрагим шувиллаб кетди. Бир нечта ҳуфрия маълумотларни солиштириб, Каридзенинг олдига бир одам тўрт марта келганини аниқладим, ташқи кўриниши, юриштуриши, мегрелча шевада гапириши ҳамда бошқа белгиларига қараганда у ё жаноб Дата Туташхиа ёки жаноб Мушни Зарандиа бўлиши керак.

Бу нараса худди арвоҳлар билан мулоқотга ўхшаб кетар,

¹ Замон ўзгаради, у билан бирга биз ҳам ўзгарамиз. (Лопишча.)

фақат арвоҳлар у дунёда эмас, ёруғ оламнинг ўзидан чорлаб келингандек туюларди. Мен дарров Сандро Каридзе билан кўришишга аҳд қилдим, бироқ бу учрашувни қандай уюштириш ҳақидаги мулоҳазаю иккиланишларга анча-мунча вақт кетди. Учрашувимиз худди тасодифан юз берганга ўхшаб чиқиши керак эди. Бунинг учун Сандро Каридзенинг кун тартибини, монастирдан чиқиб кетадиган вақтини, сайр этиб юрадиган жойларини ва бошқа бирталай нарсаларни аниқлаш лозим эди. Аввало менинг Каридзе билан учрашганимни Зарандиа билмаслиги, лоақал учрашув юз бергунча хабар топмаслиги керак. Мен Каридзе билан фақат шахсий хоҳишим билан кўришмоқчи эдим, Зарандианинг, яъни хизматчимнинг бу нарсага алоқаси йўқ. Қолаверса, агар Каридзенинг олдига келган номаълум кимса Дата Туташхиа бўлиб чиқса, турган гапки хизматим юзасидан эмас, балки шахсий қизиқишим туфайли у билан учрашишга уринаман. Шу нуқтаи назардан Зарандианинг аралашмай тургани маъқул. Каридзенинг олдига Туташхиа ҳам, Зарандиа ҳам борган, айғоқчимиз эса, худди эгизаклардек ўхшаш ака-укаларни бир одам деб ўйлаган бўлиши мумкин. Зарандиа зар погонларини тақиб, Туташхиа курол-яроғини осиб бормагани аниқ, эҳтимол, улар Каридзенинг олдига бир хил кўйлақда келишгандир.

Мен барча эҳтиёт чораларини кўришим, майда-чуйда нарсаларни ҳисобга олишим керак, акс ҳолда, айғоқчимиз ўз ёлловчисига борганим ҳақида хабар бериши мумкин. Дастлабки учрашув монастирдан ташқарида, бирон йўл устида ёки темир йўл станциясида тасодифан юз бериши, иккаламиздан бошқа ҳеч ким бўлмаслиги лозим. Тахминий режамни калламда пишириб олгач, ишни Каридзенинг пойлоқчиси кимнинг айғоқчиси эканини аниқлашдан бошладим.

У Зарандианинг айғоқчиси экан!

Ҳамма нарса барбод бўлди. Зарандианинг сиймоси бир неча йилдан бери худди соядек мени муттасил таъқиб этиб юрганини ҳис этдим. Яна бир оздан кейин руҳимда ўзгариш юз бериб, аста-секин ақдан озадиганга ўхшардим. Фақат бир нарсага — асабларимнинг мустаҳкамлигию қатъий эътиқодимга ва ҳаёт қутилмаган воқеалардан иборатлигига ишонишим мумкин.

Кўзлаган мақсадимдан воз кечиш ёки Зарандиа таклиф этган йўлини тутишдан ўзга чорам қолмади. Бу қарорга келганимга қадар анча-мунча вақт ўтди. Охири яна Зарандиа билан гаплашишга қарор қилдим ва бир куни холи қолганимизда:

— Мушни, цензуранинг собиқ ходими, жаноб Туташхианинг дўсти Сандро Каридзе ҳозир қаерда? — деб сўрадим.

— Шномгвим монастирида, жаноб олийлари. У роҳиб бўлиб кетган,— деди Зарандиа кулимсираб.

— Хабарим бор. Роҳиб бўлишига сабаб нима? Айтишларича, у табиатан муғлако дунёвий одам экан.

— Ҳаммаси аниқланган, граф. Каридзе билан бир-биридан бехабар икки айғоқчи шуғулланади. Биз олинган маълумотларни солиштириб кўриш имкониятига эгамиз. У сиёсий рисолалар ёзиб, насроний динини ислоҳ қилиш йўллари-ни излаяпти. Айғоқчиларимиздан бири кузатиб шундай фикрга келган. Худди шу машғулотлар Каридзени монастир-га олиб келган шекилли. Бунда оилавий парокандалик-нинг ҳам таъсири бўлиши мумкин. Роҳиблар Каридзе-ни ёқтиришмайди, орқаворотдан уни зулук, текинхўр дейи-шади. Лекин ҳамфикр бўлган монастир бошлиғи унга ҳо-мийлик қилади. У Каридзенинг илмий ишларига ёрдам беради.

— Каридзе билан қизиқишга сизни нима мажбур қилди?

— У билан штабс-капитан Лямин қизиқиб қолган. Каридзенинг монастирда нима билан шуғулланаётганини би-лиш зарурати туғилганда у мендан айғоқчингиз йўқми, деб сўради. Монастирда айғоқчимиз йўқ эди, лекин одам қўйиш қийин эмасди. Олдин биттасини, кейин иккинчисини жой-лаштирдим. Лямин ўзини қизиқтирган нарсаларни аниқлаш жараёнида Каридзенинг Дата Туташхиа билан алоқасини узмагани тасодифан очилиб қолди.

— Мушни, Каридзенинг олдига тўрт марта борган одам Дата Туташхиа эканига ишончингиз комилми?

— Маълумотда тўрт марта биров келди, деб ёзилган, жаноб олийлари,— дея кулиб юборди Зарандиа.— Аслида... аслида, у монастирда айғоқчиларимиз иш бошлашидан ол-дин ҳам келиб турган. Ахборотда айтилган тўртта ташриф-нинг иккитаси Дата Туташхианики, иккитаси меники. Би-ринчи сафар мен Сандро Каридзе билан шунчаки суҳбатла-шиб, Дата Туташхиа билан музокара олиб боришимда воси-тачилик қилишини сўраш учун борганман. Иккинчи гал Дата Туташхиа мен билан учрашишга рози бўлган-бўлмаганини аниқлашим керак эди.

— Хўш? Рози бўлдими?

— Йўқ, жаноб олийлари.

— Нега?

— «Сенинг нима дейишингни яхши биламан, кўришиши-миз лозим бўлса, ўзим қидириб топаман», деди,— Зарандиа-нинг вақти чоғ эди.

— Мен Каридзе билан учрашмоқчи эдим, Мушни.

— Гапингизни унга етказаман, граф, йўқ демайди. Фа-кат бир илтимосим бор... мен ҳам бирга борай.

— Бажонудил! — дедим ўйлаб ўтирмай.

Бу учрашув Схалтбада юз берди, ўша кундан эътиборан биз яқинлашиб кетдик. У пайтда мен истеъфога чиққан эдим. Кейинчалик Армазидан дала ҳовли сотиб олдим-да, кўп вақтимни ўша ерда ўтказа бошладим. Армази билан Шиомгвим монастырининг оралиғи етти-саккиз чақирим, бу нарса Сандро Каридзе иккаламизни янада яқинлаштириб юборди. Биз ҳар ойда бир марта учрашишимизни канда қилмас, баъзан бир неча бор кўришардик. Олдин биринчи учрашувимизни айтиб берай.

Схалтба Шиомгвими қоялари устида жойлашган. Биз шартимизга биноан оқсоқолнинг икки хонадан иборат кичкинагина уйга етиб келдик.

— Хўжайин! — деб чақирди Зарандиа.

Уй атрофига анчагина баланд девор олинган, лекин от устидан ҳовли сатҳи бемалол кўринарди. Боғ этагида икки туп ёввойи нок тарвақайлаб ўсган, унинг тагига қўйилган стол атрофида икки киши ўтирарди. Улардан бири дарров ўрнидан туриб, эшикни очгани йўл олди. Иккинчи роҳиб Сандро Каридзе эди, албатта.

Баданига оқ тушган оқсоқол оқиш киприкларини пирпиратиб, бизни кўздан кечирди. Отдан тушиб, ичкарига кирдик. Оқсоқолнинг боласи отларимизни олиб кетди, уй эгаси бизни юз қадамча наридаги стол томонга бошлади.

Биз дунёвий таомилга биноан саломлашдик. Сандро Каридзе сал-пал ҳаяжонлана бошлади. Бунга мен сабаб бўлдим, шекилли. Жуда ҳам юксак мансабни эгаллаб турган шахснинг ташриф буюриши уни довдиратиб қўйиши турган гап. Стол атрофига ўтирганимиздан кейин ўртага нокулай ва оғир жимлик чўкди. Оқсоқол безовталаниб, елиб-югурди, қадаҳларга май қуйиб, турли-туман нарсалар билан сийлашга тушди, факат пичоғу санчкини қўлимизга олганимиздан кейингина хотиржам бўлди. Сандро Каридзе тоғ ёнбағридаги ям-яшил экинзорларни шошилмай, диққат билан кўздан кечириб чиққач, ҳосил турлари ҳақида гап бошлади. Худди юзага келган бўшлиқни тўлдирмоқчидек жуда батафсиллик билан узоқ сўзлади.

Бирдан кўнглимдан ҳозир Дата Туташхиа келиб қолса яхши бўлармиди, деган фикр кечди. Ака-укалар қандай кўришишаркин? Мени Мушни Зарандиа билан Дата Туташхианинг учрашуви ҳаддан ташқари қизиқтириб қўйган эди. Зарандиа Дата Туташхиани туғишган укасидек яхши кўришини, унинг дарбадар кезиб юришини фожей қисмат деб билишини аввал ҳам айтганман. Бу туйғулар унинг ҳақиқий инсоний фазилатларини намоён этар, лекин қалбига виждо-

ний бурчдан қатъий назар бутунлай шахсий эътиқод ва ақидаларидан келиб чиқадиган хизмат масъулияти ҳам ўз ҳолича мавжуд эди. Бундай эътиқод кек ва нафратнинг маҳсули эмас, лекин иблиснинг, «ўзга чораси йўқ» фавкулодда иблиснинг ҳукмидаги иш. У Дата Туташхиага... унинг ноёб қобилиятига қарши ҳаддан ташқари иштиёқ, ўжарлик билан ҳаёт-момот жангига киришган эди. Ундаги чатишиб кетган инсоний ва шайтоний бу хусусият руҳига парокандалик солмас, Зарандиа шахсиятининг ўзига хослигию бир бутунлиги ҳам шунда намоён бўларди.

Оқсоқол ишларини баҳона қилиб узр айтди-да, туриб кетди. Ҳосил турлари ҳақидаги гапи тугадими ёки бошқаларга ҳам оғиз очгани имкон бергиси келдими, ҳарқалай Сандро Каридзе жимиб қолди. Жимликни бузиш навбати менга келганини ҳис этиб гап бошладим:

— Бу ўрмонларда ваҳший ҳайвонлар борми?

— Бор, жаноб олийлари. Ўрмондан тез-тез ўқ овози эшитилиб туради. Овчилар бўлишса керак...

— Балки, ўша ёнбағирдаги бирон дарахтга чиқиб олган Дата Туташхиа ҳозир бизни кузатиб тургандир? — деди Зарандиа чор-атрофдаги қояларни кўздан кечираркан.

Кулиб юборишимга сал қолди, бироқ Каридзенинг чимирилиб, Зарандиага қанчалик норозилик билан караганини кўргач, беихтиёр хушёр тортдим.

— Жаноб Зарандиа агар ҳазиллашаётган бўлсангиз, ҳазилингиз жуда ҳам ўринсизлигини айтиб кўя қолай. Агар тахминингиз қатъий бўлса, бу шаккокликдан бошқа нарса эмас!

Мен ҳам, Мушни Зарандиа ҳам Сандро Каридзенинг диний мураббийлик қилишини кутмаган эдик, гапнинг очиги довдираб қолдик.

— Дата Туташхиа шу қадар эҳтиёткор, узокни кўра-биладиган одамки, ҳамма кўрқоқликка йўлиққан ҳозирги пайтда у бировга, ҳатто сизга ҳам ишониши мумкин эмас,— деди Каридзе.— Шу билан бирга у шу қадар бағри кенгки, сизга ишончсизлигини сездириб қўймайди.

— Жаноб Сандро, иккаламиз ҳам фикрингизга қўшилამиз,— дедим ва уччаламизни қийнаётган ноқулай вазиятни баргараф этиш учун савол бердим: — Сизнинг таъбирингиз билан айтганда ҳамма иродасиз кимсага айланган бизнинг давримизда Дата Туташхианинг бағри кенглигию олижаноблиги эскилик саркитига ўхшаш туюлмаётими?

— Эскилик саркити? — дея ажабланди Каридзе.— Нух алайҳиссалом даврида шиша билан тикин бўлган, деб ўйлайсизми, граф?

Унинг нимага ишора қилаётганини тушунолмадим ва бефаҳмлигимни фош этиб қўймаслик учун кулим-сирадим.

— Май Нух замонида ҳам бор эди, — дея гапга қўшилди Мушни мени хижолатпазликдан қутқариш учун. — Демак, идиш ҳам, тикин ҳам бўлган.

— Бўлган, албатта, бўлган, — деди Каридзе худди ўзи учун таъкидлаётгандек. — Эҳтимол, ўшанда кемада бўш жой қолмагани учун Нух пайгамбар тўфондан кейин бирон жойдан чиқиб, янги ҳаёт бошласин, деган ниятда Дата Туташхиани митти одамга айлантириб, шишага жойлаштиргандир, кейин оғзини ёпиб, денгиз ўртасига ташлагандир. Парвардигор Нухнинг қўли орқали инсоният учун бағри кенглик, юксак маънавиятни сақлаб қолган.

— Жаноб Сандро, сиз Нух замонасидаги одамларнинг маънавиятини худога қараганда жуда юқори баҳолаяпсиз, — деди Зарандиа. — Одамлар ҳаддан ташқари тубанлашиб кетишгани учун парвардигор дунёни сувга фарқ этган.

— Агар Дата Туташхиа Нух даврининг ахлоқий хусусиятларига эга бўлганда бошқаларнинг ғамини баравар тортишарди. У ўша пайтда ҳам эскилик сарқити ҳисобланган, бундай эскилик сарқитига ҳамиша эҳтиёж бор.

— Ҳамма нарса ўткинчи, фақат юксак ахлоқ боқий, демокчимисиз?

— Худди шундай. Ахлоқ улуғланган ёки фақат айрим кишиларгина эътиқод қиладиган даражада топталганидан қатъий назар боқий қолаверади. Бошқа нарсалар гоҳ яшнаб, гоҳ йитиб кетади. Инсон зоти қанчалик тубанлашмасин, нечоғлик фахшлик ботқоғига ботмасин, яратувчи уни ҳар қанча киргин-баротга учратмасин, барибир, тақдир Дата Туташхиани ширдон суви ва томизги учун асраб қолади. Сизнинг тажрибангиз фикримни тасдиқлайдими?

— Сиз тасаввуфчисиз, жаноб Сандро, — дедим. — Ҳозир инсоният янги тўфон яқинлашиб келаётганини уқтиряпти, ҳамма дунёнинг ағдар-тўнтар бўлиб кетишини бесабрлик билан кутияпти. Эҳтимол, Дата Туташхиани яна шишага тикиб қўйиладиган пайт яқинлашиб қолгандир?

Мен ҳазиллашардим, лекин ҳазилим замирида Сандро Каридзе ёзаётган нарсалардан, уларда инқилоб юз бериши муқаррарлиги башорат қилинаётганидан хабаримиз борлиги яширин эди.

— Тўфон остонамиз тагига келиб қолди, — деди Сандро Каридзе. — Демак, эскилик йўқотилиб, ўрнига янгиси қурилади. У ёки бу шаклда Нух ҳам, кема ҳам дунёга келади, чунки улар ҳамиша шундай вазиятдан келиб чиқишади. Да-

та Туташхиа ҳам янги идишга жойланиши муқаррар қонуният.

— Жаноб Сандро, Дата билан шу тўғрида гаплашганмисиз? — деб сўради Зарандиа.

— Хонаси келиб қолганда кўп гаплашганмиз. Нега бу нарса сизни қизиқтиряпти?

— Чунки мен Нуҳман. Бир қўлимда шиша, иккинчисида тиқин бор. Уч йилдан бери аммаваччамнинг орқасидан қувиб: ихчамлашиб, кичрайиб шишанинг ичига кир, деб кўндиришга уриниб юрибман. Фойдаси бўлмапти.

— Хабарим бор,— деди Сандро хотиржам.— Эҳтимол, сиз ростдан ҳам Нуҳдирсиз?

Шишаю тиқин ҳақида қайтиб гап очилмади. Ҳар хил майда-чуйда нарсалар тўғрисида сўзлашдик. Овқатланиб бўлгач, оқсоқолнинг боғи, узумзори, уйларию узум шарбатини оладиган дастгоҳларини томоша қилдик. Қайтиб келганимизда Сандро Каридзе:

— Мана сиз, жаноб олийлари, жандармлар бошқармасининг бошлиғисиз...— дея гап бошлади.

— Энди ундай эмас, жаноб Сандро... аниқроғи, бир-икки ҳафтадан кейин ишдан бўшайман.

Зарандиа билан Каридзенинг эси оғиб қолди.

— Бир ярим ой олдин истеъфо сўраб ариза бердим. Бошлиқларим розилик беришганига уч кун бўлди. Энди буйруқни олиб келиб, ўрнимга одам тайинлашса, ишни топшираман, у ёғи озодлик! Шунча ишлаганим ҳам етар!

— Бундай бўлиши мумкин эмас,— деди Зарандиа зўрбазўр. Министр қатъиян қарши эди... Ўз қулоғим билан эшитганман...

— Эҳтимол, шундайдир, лекин менга улуғ князь ёрдам берди.

— Ҳа-а! — хитоб қилди Зарандиа ва узоқ вақт ўйга чўмиб ўтирди.

Каридзе эса эс-ҳушини йиғиштириб, суҳбатимизни давом эттирди:

— Сиз, жаноб олийлари, русларнинг жонкуяри, нозиктаъб зиёли, тож-тахт билан мавжуд тартиб-қоидаларни кўз қорачуғидек асровчи... ҳис этадиган, фикрлайдиган одамсиз. Мени бир нарса ажаблантиради... Эҳтимол, буни сўрашга ҳаққим йўқдир...

— Бемалол сўрайверинг, бемалол.

Бироқ Каридзе савол беришдан олдин узоқ ўйланди

— Россия империясининг вайроналарида нималар юз бериши мумкин... Тўғрироғи, сиз нимани кўришни истардингиз? — деб сўради у худди хаёлан ҳамма нарсага қўл силтагандек.

Начора, мен ҳали Кавказ жандармерияси бошлиғи лавозимидан бўшаган эмасдим.

— Мен бутун Россия битта давлат таркибига бирлашишини истайман.

— Жуда мушкул иш, лекин оқибат сиз айтгандек бўлади, деб ўйлайман.

— Кўпгина сиёсий оқимлар ҳар бир халқ ўз тақдирини ўзи ҳал этиши, яъни империянинг парчаланиш тарафдори.

— Россия халқларининг ўз тақдирини ўзи ҳал этиш имконини бериб, ҳокимиятни сақлаб қолган сиёсий куч ғолиб чиқади, — деди Каридзе.

— Ўз тақдирини ўзи ҳал этиш имкони миллий мустақилликни тақозо этади, Россия империясидаги халқлар миллий мустақилликка эришса, мамлакат таркибий қисмларга бўлиниб кетади. У ҳбгда ягона Россия давлатини фақат ухлаб тушимизда кўрамиз.

— Э, йўк! — Каридзе худди жаҳл қилгандек хурпайган бошини силкитди. — Ҳар бир халқ албатта ўз миллий, гражданлик, маданий-иқтисодий эҳтиёжларини қондириши учун миллий мустақиллик керак. Агар бўлғуси бутунроссия давлати байроғи остида Россия империяси халқларига ҳамма миллий, гражданлик, маданий-иқтисодий талабларини бажо келтиришга кафолат берадиган сиёсий куч дунёга келса-чи? У пайтда ҳеч кимга мустақилликнинг кераги йўк, бунга ҳожат ҳам қолмайди.

— Сиз Россия империясидаги халқларнинг кўнглига ўрнашиб қолган ажралиб чиқишга, бирлашишдан қочишга мойилликни ҳисобга олишни истамаяпсиз, — дедим. — Бу нарса бизнинг хоҳиш-иродамизга боғлиқ эмас.

— Ҳозирги тарихий шароитда ҳал қилувчи кучга айланган, воқеаларнинг ривожини бу вазифани белгилаб берган халқ оммаси эмас, миллий буржуа билан инқирозга учраган оқсуяклар шундай кайфиятда. Озодликка эришган халқлар ягона ҳокимиятни сақлаб қолишни исташса, Россиянинг сиёсий ғояси шундай ҳаёт тарзини таклиф эта оладими? Ҳамма нарса шунга боғлиқ, ишнинг ўқ илдизи — шу.

Россияда давлатнинг бирлигини сақлай оладиган сиёсий қудратнинг ўзи борми? Шундай нарсадан хабардормисиз?

— Граф, сиз таъқиқланган адабиётлар рўйхатига киритилган китоблардан фойдаланасиз-а?

— Хизмат юзасидан фойдаланаман. Ҳамма нарсани ўқийман... Чуқур-бўлмаса-да, ҳамма нарсадан хабардорман.

— У ҳолда социал-демократларнинг, аниқроғи, большевикларнинг программаси билан танишдирсиз?

— Ульянов тарафдорларини айтяпсизми?

— Ха.

— Большевикларнинг сиёсий таълимоти... ҳали у масалани ҳал этадиган даражада пишиб етилгани йўқ.

— Гапигиз тўғри. Ҳали пишиб етилгани йўқ... Лекин улар шунга яқинлашиб келишяпти. Яна ўн беш-ингирма йил вақт қолди. Большевиклар партияси Россия империясида яшовчи халқларнинг миллий, маданий-иқтисодий талаблари бекаму кўст қондирилгандагина бирлашган давлат тузиш мумкин деб ҳисобловчи бирдан-бир партия. Бу ниятни бошқача йўллар билан амалга ошириш мумкин эмас.

— Сиёсат ваъда беришга ҳамиша соҳиби карам,— деди ниҳоят Мушни Зарандиа гапга қўшилиб.

— Тўғри, лекин Ульянов ростгўй, софдил одам. У Россия империясидаги халқларга роҳат-фароғат беришдан бошқа нарсани ўйлаётгани йўқ. Унинг таълимоти ҳақиқат, ростгўйликка асосланган. Омма ҳақиқатни бутун вужуди билан ҳис этади, вақти келганда рост ғояларга эргашади.

— Сиз большевик экансиз,— дея кулиб юбордим.

— Асло...— Каридзе худди аччиқлангандек яна паҳмок бошини сарак-сарак қилди.

— Сиз умуман партиясизмисиз ёки менга ўхшаб бир кишидан иборат партияга аъзомисиз? — деб сўради Мушни.

Каридзе Мушни устидан кулаётганини билмоқчи бўлиб тикилди.

— Партия — бу аниқлик.

— Сиз умумлаштирилган таълимотга эгамисиз? — Зарандианинг ҳазил-мutoйиба қилишга майли бор эди.

— Менинг ўз нуктаи-назарларим бор,— деди Сандро Каридзе ҳамон босиқлик билан.

— Шиорингиз-чи?

— Тушунолмадим,— деди Каридзе бошини мен томонга буриб.

— Социал-демократларнинг шиори — «халқ». Бу бир оз шартли гап. Сизнинг шиорингиз қандай?

— «Миллат». Лекин бу ҳам шартли, албатта.

— Халқ билан миллат ўртасида қандай фарқ бор?

— Мен бу мавзуда гаплашишга тайёр эмасман. Агар рухсат берсангиз, кейинга қолдирсак.

Қош қорайиб қолди, балки шунинг учун Сандро Каридзе суҳбатни тезроқ якунламоқчи бўлгандир, балки чарчагандир ёки Зарандианинг ҳазил-хузули енгилтакликдек туюлиб, ранжигандир. Биз яна ҳар хил кераксиз нарсалар ҳақида ўн беш дақиқача гаплашиб, тарқалишдик. У билан яна учрашишни келишиб олмоқчи бўлдим, бироқ нимадир йўл қўймади, сабаби, бу суҳбат бизни сира ҳам яқинлаштирган йўқ.

ТҮҮРТИНЧИ БОБ

Шунда Туташха кўкка қараб хитоб қилди:

— *Эй, тангри! Ҳўлаган ишларимга эрмак учун қўл ургандим, ўзимнинг ўргимчак тўридек ўйларимдан ёпишчиқ тўқиганим, найзамни фақат ўч олиш учун кўтарганим йўқ. Инсон зотининг гирром ҳўйла-найрангларидан ажабланмай қўйганини кўриб, Одам Ато наслини қусурлардан покламоқчи бўлдим. Лекин ақлиму илким бунга ожизлик қилди. Сочган уруғларим кўкариб, ҳосил бергани йўқ, чунки сен менга ёмонликни яхшиликка айлантира билиш қобилиятини ато этмагансан.*

Чекимга тушган ҳақиқий улушимни бергин, дея сенга ёлбораман, чунки мен бу хусусиятни бекорга ер юзидаги ҳамма тирик жонга бахшида этдим.

Шунда ғойибдан нидо келди:

— *Сен ҳали одамга айланганинг йўқ, чунки ҳеч қачон инсон бўлган эмассан. Одамларнинг орасига кирсанг, улар ўз яқинларига худди эҳсон олиб кетишаётганга ўхшаб кўринишади, аслида, бир-бирининг сўнгги бурда нонини тортиб олишади, сабаби, қўлларида совға-салом эмас, пичоқ бўлган. Ўз яқинларини ғўйбат қилмаслик учун оғизларига муҳр бошишган, лекин қоринлари уларнинг эту суякларидан ёрилгудек бўлиб турибди. Яратганга хушомад қилишади-ю, лекин Маммондан умидвор, зимдан ундан куч-қувват олишади. Сен турган жойингдан қимирлама, шунда ўзингга ҳам, Одам наслига ҳам яхшилик қилган бўласан, сабаби, инсон бурчининг асл моҳияти — яхшиликни кўпайтириб, мукамалликка эришиш. Шундагина фароғатга эришасан, ёвузликни ҳимматга айлантира оласан.*

Шундан сўнг Туташха азоб-уқубатнинг машаққатли йўлига қадам қўйди, руҳий ва жисмоний азобларни енгиб ўтганидан кейин унинг боши теграсида ғалати нур пайдо бўлганини ҳамма кўрди.

У ер юзига қайтиб, одамларга хитоб қилди:

— Тангри таоло мени қалбларингизни аждаҳонинг ифлосликларидан тозалаш учун юборди, руҳингизни, унинг боқийлигини ўйлаб ўзини қурбон этган кимсани унутманг. Туташха чап қўлини кесиб, аждаҳога ташилади.

Фақат бир нечта одамгина унинг жасорати-ю, фидойилигини такрорлади.

Туташха оёғини тиззасидан чопиб, аждаҳога улоқтирди.

Бу сафар олдингисига қараганда кам одам ундан иборат олди.

Аждаҳонинг оғзидан отилиб чиқаётган оловнинг дами қайтди.

Бошиқалар ҳам ўзларининг этларини кесиб, унга ташлай бошлаиди.

Аждаҳо худди одамдек икки оёқлаб турди, унинг ўткир тирноқлари кўчиб тушди, турқи ҳам одамникига ўхшаб қолди.

Шунда Туташха кўксини ёриб, юрагини юлиб олди-да, ождаҳонинг олдига отди. Лекин аждаҳо ўз қурбонига тегмай шундай деди:

— Энди одамнинг гўшти билан қонига ташна эмасман.

Шунда ўз аъзоларини кесиб ташлаган одамлар яна аслига қайтдилар. Туташха уларга:

— Бу одамга тегманглар, — деди. — Сизларга ёвузликни яхшиликка айлантириш бахти насиб этсин.

Шунда Туташханинг руҳи ариш аълога юксалди, жисми эса ер юзиде қолди.

РОБЕРТ ПАВЛОВИЧ ХАПЛАНИ

Грузин архив бошқармасига кираверишда осиглиқ афишани кўрганмисиз, унда менинг суратим бор, остига саккиз ой мобайнида чиндан ҳам Кавказ жандармериясининг махфий айғоқчиси бўлганим ёзиб қўйилган. Эҳтимол, кўрсатган жасоратларим афиша остига эмас, эшикбоннинг столида ётган катта дафтарга кизил сиёҳ билан ёзиб қўйилгандир. Ҳа, хизмат қилганман, бу нарсани тўлдиришимга тўғри келган барча анкета ҳамда таржиман ҳолларимда албатта қайд этиб ўтаман. Мени Коста-Рикада ўтказилган гелминтологларнинг халқаро анжуманига юборишганига кўп бўлгани йўқ. Анкетага саккиз ой махфий айғоқчилик қилганман, деб ёздим. Ўчириб ташла дейишган эди, кўнмадим. Ўчириб ташламасанг, бормайсан, дейишди, шунда ҳам унамадим. Шунақа! Агар ростдан ҳам ўшандай катта дафтар бўлса, унга инқилобий фаолиятим учун Москва дорилфунунидан ҳайдалганимни, Биринчи жаҳон урушигача икки марта қамалиб, уч йилга Оренбургга сургунга жўнатилганимни ҳам

ёзиб қўйилса айни муддао эди. Яна академиямизнинг мухбир аъзоси эканимни, жаҳон гельминтологлари менинг илмий ишларимдан хабардорлигини ҳам қўшимча қилиш мумкин. Бу фандан сал-пал хабарингиз борми?.. Ундай бўлса, яхши жандармерияда ишлаганим хусусида гаплашгани олдимга кўп келишди, яна келишларини жуда яхши билишимни сизга айтиб қўйишим керак. Лекин Дата Туташхиа иккаламизнинг ўртамиздаги муносабат билан қизиқиб ҳали ҳеч ким келгани йўқ. Биринчи қизиққан одам — сиз. Келишган, яна келишади, дедим. Шундай экан, мен ҳамиша суҳбатга шай бўлиб туришим керак.

Шундай қилиб, гапни насл-насабимдан бошлайлик. Шажарам қўйидагича: онамнинг ота авлоди Самадашвили, она томони Таплианидзе... уларнинг аждодлари ҳам гуржилар. Лекин ота жиҳатим чигалроқ. Отамнинг ота авлоди Капланишвили, она авлоди Парлагашвили. Отамнинг она томони фақат гуржилар. Отам эса Капланянц деб ёзилишига эътибор беринг-а, лекин отамнинг отаси, яъни бувам — Капланишвили, бувамнинг отаси яна Капланянц, қолганлари ҳам шундай деб ёзилган. Турган гапки, улар армани эди, лекин бувам гуржи бўлишни хоҳлаб, Капланишвилига айланди. Отам эса армани бўлишни хоҳлаб, Капланянц деб ёзилди, менга ҳам шундай фамилия беришди. Лекин қонимнинг тўртдан уч қисми гуржи қони бўлгани учун мен ҳам Капланишвили деб аталишни ихтиёр этдим. Махфий айғоқчиликка ҳам шу ном билан ёзилдим. Кейинчалик Россияга ўқишга боргач, бу ерда талаффуз этилиши қийин фамилияга ҳожат йўқлигини англадим. Шунда Капланига айланиб олдим, то мутаассиб аёл тўппончадан отгунича бемалол шу ном билан яшаб юрдим. Гарчанд ҳамиша италиялик эмаслигимни, Заплани билан Капланининг ўртасида катта фарқ борлигини тушунтириб юришимга тўғри келса-да, шундан буён Роберт Павлович Хапланиман. Борди-ю, бирон нарсага тушунмаган бўлсангиз, марҳамат оиламиз шажарасининг фотонусхаси билан танишиб чиқишингиз мумкин. Батафсилроқ маълумот керакми? Лондондаги Геральдика,¹ насл-насаб бошқармасига мурожаат қилсангиз бўлади — Бейсуотеррод, 9. Уларда бирон янги нарса топилиб қолса ажаб эмас. Москва дорилфунунига кирганимдан бошлаб то ҳозирги кунгача келсак — марҳамат, мана бу ерда жуда батафсил ёзилган. Олинг, олаверинг, нусхаси кўпайтириб қўйилган.

Энди жандармерия ҳақида гаплашайлик. Отам Павел Капланянц тикувчи бўлиб, Тифлисидаги Пушкин кўчасида,

¹ Геральдика — гербшунослик.

Одилхоневнинг дўкони ёнида, ҳозирги ательелар модасига ўхшаган хусусий — эътибор беринг-а, хусусий устахонаси бор эди. Унинг кўлида Европача, Оснёча кўйлақлар ҳамда ҳарбий энгил-бош тикадиган энг яхши усталар ишлашарди. Отамнинг миждозлари Тифлис оксуяклари билан энг сара аслзодалар эди.

Классик гимназияни тугатар-тугатмас ҳарбий хизматга чакириладиган муддатим етди. Отам яккаю ягона ўғли япон урушида ҳалок бўлишини истамасди — кунларнинг бирида вақтинча жандармерияга ишга жойлашган.

Хизматим вақтинчалик эди. Иш бошлаб улгурмасимдан тугади. Шундан бери ҳарбий хизматдан озодман. Гельминтологман. Жандармериядаги хизматим нимадан иборат дейсизми? Пойлоқчилик қилардим.

Мана, ниҳоят, Дата Туташхиа ҳақидаги гапга ҳам етиб келдик.

Мен уччала инқилоб — бешинчи йилдаги февраль, Октябрь векеаларининг иштирокчиси ҳам гувоҳиман. Инқилоб — бутун жамият — эркагу аёл, қарию ёш, мавжуд тузумнинг тарафдорю унга қаршилар — ҳамма шу ҳақда гаплашгандагина юз беради, деган фикрдаман. Уччала инқилобдан олдин, ҳар бирининг арафасида ҳам шундай бўлди. «Инқилоб» деган сўздан ҳамманинг қулоғи қоматга келди. Мен худди шу паллада жандармерияда ишладим. Ҳайратланарли жойи шундаки, ўзим инқилоб тарафдори бўла туриб, жандармерияга ишга кириб қолдим. Замоннинг зайли шундай эди, отамнинг иродаси ҳар қандай қонундан устун — унинг гапини икки қилиб бўлмайти.

Топширик олиб, Самтредиага йўл олдим. Кўрсатмада айтилишича Самтредиадан Тифлисга қараб менга нотаниш бир одам йўлга чиқиши керак эди. Исми-шарифини айтишгани йўқ, кейинроқ унинг Дата Туташхиа эканини билдим. Мен унинг станцияда, вагонда ким билан учрашишини, нималарни гаплашиб, қандай жавоб қайтаришини ўқиб олишим лозим эди. Тифлисда Туташхияни ёши мендан кичикроқ укаси кутиб олиши керак эди. Агар ака-укалар бирга кетса, хизматим тугаган ҳисобланар, бордюю Дата Туташхиа ёлғиз кетса, яна ортидан тушишим лозим эди. Айни вақтда уни қўлга олишларидан асрашим зарур — бунинг учун мени керакли ҳужжатлар билан таъминлашган эди.

Самтредиада тоғам яшарди. Уникида бир кун меҳмон бўлдим, кетар чоғимда қўлимга бир сават совга-саломдан ташқари йўлда еб кетишимга ҳар хил емиш солинган халта ҳам тутқазинди. Сават билан халта операциянинг шартли белгиси эди — мен ҳозиргина қариндошларимникида меҳ-

мон бўлиб қайтаётган одамдек бўлиб кўринишим шарт. Бошлиқларим Самтредиада тоғам борлигини, у мени кўнгилдагидек йўлга солишини билишарди. Ҳамма нарса ҳисобга олинган, худди шунинг учун ҳам бу операцияга мени жалб этишган эди.

Станцияга келиб, айтилган жойга бориб турдим. Кўрган нарсамни эслаб қолиш қобилиятим жуда яхши, ёшлигимда-ку... асти кўяверсиз. Дата Туташхиа қай томондан келмасин, шу заҳоти танимай қолмасдим, сабаби, йўлга чиқишимдан аввал бошлиғим жуда юксак даражали катта бир одамнинг суратини кўрсатиб: «Бу кишини яхши эслаб қол, сен кузатадиган одам унга қуйиб қўйгандек ўхшайди», деди. Туташхиа келган заҳоти танидим. Дарров танидим. Бунинг устига шу пайт ўша ерлик айғокчи ёнимга келиб, паролни айтди-да, уни кўрсатди — сенга топширдим, деб кетди. Туташхиа ёнимиздан ўтиб, станциядаги ресторанга йўл олди. Октябрь ойи бўлса-да, кунлар худди ёздагидек иссиқ эди. Лекин Туташхианинг эғнида мовут шим билан яктаксимон кенг кўйлак, бошида сванча қалпоқ, оёғида қўлда тўқилган пайпоқ билан юмшоқ шиппак, қўлтиғида эса кичкинагина тугуни бор эди. У ресторанга кириб, официанткани чақирди, мен станция бошлиғининг олдига йўл олдим. Агар имкони бўлса, Туташхиа билан бир жойдан билет олишим керак эди.

Станция бошлиғининг хонасига саватларимни кўтариб киравердим, мана сизга ҳамманинг иңкилоб васвасасига учраб, чириган жамиятда ҳар хил иллатлар бижғиб кетганининг жонли мисоли: Станция бошлиғи ёзув столида савлат тўкиб ўтирар, эшик очилганда ўгрилдию, лекин менга эътибор бермай орқа томондаги очиқ эшикка қараб гапирди:

— Бу итдан таркаганлар яна нималарни ўйлаб топишганини эшитдингми, Бартоломе? Махат майдонига замбаракларни олиб чиқиб, Тифлисида мажлисбозлик қилишни йиғиштиринг, бўлмаса, худди сувараклардек эзиб ташлаймиз, дейишибди.

— Подшонинг бошқа иложи қолмаган шекилли-да,— деган овоз эшитилди ичкаридаги хонадан.— Кўрдингми, чор ҳукумати, подшою буржуазия ўз ихтиёри билан ҳеч нарсани топширмайди, бизга тегишли нарсани зўрлик билан тортиб олишимиз керак, деяпти. Маркс ҳам шунақа деган шекилли. Агар улар гапидан қайтишмаса, рус подшоси девор тагида турганини кўрамиз шекилли. Францияда ўз ҳукмдорларини нима қилишди?!

— Бу-ку шунақа-я, лекин Давлат думаси ҳақида нималар деб алжирашяпти?..

— Давлат думаси — бекорчи нарса! — дея гапга қў-

шилдим.— Давлат думасига подшо билан унинг аёнлари ўз одамларини ўтқазиб қўйишади...— Мен шундай деб махфий айғоқчи эканим ҳақида ҳужжатимни олиб кўрсатдим. Бечоранинг рангида ранг қолмади.

— Мен сенинг кимлигингни ҳам, қаердан келганингни ҳам билмайман,— деган гап эшитилди яна ичкариги хонадан.— Лекин Давлат думасининг унчалик ёмон жойи йўқ...

— Тўғри, тўғри гапиряпти! — дея шоша-пиша менинг гапимни қувватламоқчи бўлди бошлик, лекин шу заҳоти жандармнинг олдида большевиклар томони бўлиб қолганини сезди.

Мен кўркма, оғайни, дегандек қўл силтаб, нима кераклигини шивирлаб тушунтирдим. У ирғиб ўрнидан турди-да, орқамдан эргашди, то биз эшик олдига етиб боргунимизча ичкариги хонадан шундай гаплар эшитилдики, бу фикрлар учун ўша пайтда Енисей ёки Лена дарёсининг нарёғига соғомон бориб қолиш катта омад саналарди.

Билет масаласи осонгина ҳал этилди. Мен учинчи табақа вагоннинг ўн еттинчи жойига билет олдим. Ўн тўққизинчи ўринни станция бошлиғи Дата Туташхиага атаб банд этиб қўйди. Дата Туташхиа Тифлисгача бормоқчилигини айтганда мана шу билетни беришди. Мен фалон вагонда кетяпман, дея телеграмма жўнатдим-да, пойлоқчиликни давом эттирдим.

Дата Туташхиа ёлғиз ўзи кутиш хонасига кириб ўтирди, орадан беш дақиқа ўтар-ўтмас, унинг ёнида кимдир пайдо бўлди. Яна ўн беш дақиқадан кейин турган гапки, йўловчилар тўдаси инқилоб ҳақида бош-кети йўқ нарсаларни гапириб, шовқин-сурон кўтаришди. Улар бақириб-чақирар, лекин мен узоқда ўтирганим учун гапларини яхши эшитолмасдим, шу боис саватларимни олиб, уларга яқинроқ сурилдим.

— Хўп, халиги ким эди, Санеблīdzеми? У қишлоғинларга борганда завод — ишчиларга, ер — деҳқонларга берилди, деб айтмадимми?

— Нега айтмас экан? Ҳозир бундан бошқа қандай гап бўлиши мумкин?

— Турган гапки, гапирган. Боринглар, князу дворянларнинг мол-мулкани тортиб олинглар, деди... Намашевидаги Кайхусрав Цулукидзенинг қанча ери бор! Тагин қанақа ерлар денг! Эҳ-ҳа!..

— Боринглар, тортиб олинглар, нимага қараб турибсизлар!

— Тўғри! Тўғри! Бориб тортиб олиш керак!

— Олдин ишчилар айтган ишини қилишсин, ундан кейин биз бошлаймиз.

— Нега энди олдин ишчилар бошлаши керак?

— Чунки уларнинг ҳеч вақоси йўқ, ҳеч нарсадан айри-

лишмайди. Бор, ана, мен Цулукидзенинг ерини тортиб олдим дейлик, агар эртага яна унинг кўли баланд келса-чи? Олти таноб ерда жўхорим бор — уни ҳам кўшиб олади-кўяди.

— Кўрайлик-чи, олдин Россиядаги деҳқонлар нима қилишаркин, биз ҳам шунга қараб иш тутамиз.

— Кимки сабр-тоқатли бўлса, ўша ютади, деб бекорга айтишмаган.

— Хамма гап шунда-да, сен умр бўйи сабр қила-қила нимага эришдинг, орттирган нарсанг қани?

— Э, бу намашевикларни тушуниб бўпсан. Улар ерни қўлга киритишга қарши эмас, жон-жон дейишади! Фақат биров тайёр қилиб берса... Мен сизларга айтсам, улар муғам-бир одамлар...

— Сизлар инқилоб қилиб бўпсизлар! Сизга ишонса, ҳеч кимнинг косаси оқармайди...

Дата Туташхиа бу гапларга қулоқ соларди-ю, ўзи миқ этмасди. Фақат биров:

— Олдин бизга Намашевида ер бўлиб беришсин, мен бу ер князнинг уйига ўт қўйишимга арзийдими ёки йўқми, шуни ўйлаб кўраман. Қанча ер беришади, кўпроқ беришса — княз Кайхусрав Цулукидзенинг ўзини ҳам ёқиб юбораман. Мен деҳқонга нақдина тухум насия товукдан яхшироқ, — деганда кулимсираб қўйди.

— Тухуминг бўлгани учун ҳам сенинг инқилобга керагинг йўқ, — дея гапга қўшилдим.

Станция қўнғироғи икки марта занг урди — бу поезд қўшни станциядан йўлга чиққанини билдирарди. Одамлар шоша-пиша ташқарига йўл олишди.

Ярим соатдан кейин Дата Туташхиа иккаламиз вагонда юзма-юз ўтирардик. Бу ерда ҳам фақат инқилоб ҳақида гапиришар, ким, қаерда кимга қарши курашганини — биров Тифлисида, биров Москвада, яна бировлар аллақайси шаҳарларда қилган ишларини айтиб оғиз кўпиртиришарди. Хамма қўлидан келганча ёлгон-яшиқ тўқирди.

— Сўз эркинлиги ҳақида нима дейишяпти? — деди биздан икки ёки уч купе наридаги биров. Шу заҳоти ғала-говур кўтарилди.

— Нима, сенинг айтадиган гапинг борми? Агар бўлса, нега жим турибсан?

— Борми, йўқми, деганинг нимаси? Агар бирон нарсдан қўнглинг тўлмаса, очиғини айт, ҳукумат ҳам билиб қўйсин. Оламини фикр-мулоҳазалар билан бошқарилади, фикр-мулоҳазалар билан!

— Сенинг гапингни ким ҳам эшитарди.

— Эҳ-ҳа! Мановининг бориб қолган жойини қаранглар!

Французларнинг буржуа инкилоби даврида юрибсан, шекилли. Олам фикр-мулоҳазарларга қараб бошқарилармиш-э, ёкмай колсин!

— Бунинг нимаси ёмон? Сўз эркинлиги бўлганидан кейин ҳокимиятга гапимизни эшитадиган, ғамимизни ейдиганларни сайлаймиз.

— Хомтама бўлма! Сен-ку, сайлайсан, у Давлат думасига ўрнашиб олганидан кейин сен ҳақингда ўйламай қўяди. У сўз эркинлигини қўлга киритиши аниқ, фақат ўз ҳамёнини қаппайтириш, жонини асраш ташвишига тушади, сен учун саратонда қўлини совуқ сувга урмайди.

— Албатта! Албатта! Давлат думасини таъсис этиб, бизга озодлик беришади! Бошқача бўлиши мумкин эмас, гапингни тушунолмаяпман, эркинлик...

— Қараб тур, ҳозир озодликни патнисга солиб қўлингга тутишади — ана, ҳовлиқиб чопиб келишяпти.

— Озодлик курашда қўлга киритилади! — деб қичқирдим.— Ҳеч ким озодлик бекордан-бекорга берилади, деб хомтама бўлмай қўя қолсин.— Мен Датага юзландим: — Фикримга қўшилмайсизми?

— Озодликни ҳар ким ўзи қўлга киритиши керак, укажон,— деди у.

— Қанақасига?— дея луқма ташлади йўловчилардан бири.

— Бировга тегма, ҳеч ким сендан ёмонлик кўрмасин, кўнглинг тусаганидек яша,— дея жавоб берди Дата Туташхиа.

— Кошки ҳамма шундай қилса экан!.. Лекин одамларнинг бунга ақли етармиди?! — деди бошқа йўловчи.

— Ўзи ҳам шуни истайдиган, халқни ҳам шунга ундайдиган давлат бўлса эди, у чоғда одамларнинг ҳам эси кириб қоларди,— деди ён томондаги жойда ётган одам.

— Бунинг учун бошқача ижтимоий муҳит керак,— у ўйлаб ўтирмасданок фикримга қўшилди.

— Ҳукуматни помешчигу сармоядорлар эгаллаб олишган. Улар камбағалнинг ғамини ейишармиди,— деган овоз эшитилди тўсиқ ортидан.

— Сен ҳокимиятга кимни сайлашни истардинг? — деди шундоққина Дата Туташхианинг тепасида ётган одам, катетинча лаҳжада.

— Ҳокимият ишчи-деҳқонларники, камбағалларники бўлиши керак!

— Сенинг камбағалинг бошқа ялангоёқларни ўйлаб бўпти...

— Ўйлайди, нега ўйламас экан?

— Бойларга кара, давлати ошиб-тошиб ётибди, сенинг гамингни еса, асакаси кетмасди, лекин бу нарса хаёлига ҳам келмайди. Камбағалнинг ҳеч вақоси йўк, у сенинг эмас, ўз ташвишини қилади. Ҳокимият тепасидаги камбағал ўнг келган, фойдали нарсани қўлтиққа уриб, уйига ташийди. Ўзининг уйига, сеникига эмас! Кўз очиб-юмгунинча у кўйин-қўнжи пулга тўлиб, амалга миниб олади. Кейин нима дейишини ўзинг биласан...— Кахетиялик орқасини ўгириб олди ва шу бўйи гапирмади.

— Ўртоқлар! Муттасил ваҳимада яшагандан кўра, даҳшатли хотима топган яхши. Йўқолсин мустабид ҳокимият!

— Бу-ку шунақа, лекин...

— У тўғри гапиряпти, тўғри!

— Чоризм ағдарилади, ағдарилмай қаёққа борарди!

— Бекорларни айтибсанлар! Ағдарилиб бўпти! Бугун кечкурун уйқуга ётади-ю, эрталаб уйғонмай кўя қолади! Ўз ихтиёри билан-а...

Гап-сўзлар аста-секин майдалашиб, босилди. Вагонга жимлик чўқдй. Мен Самтрелиадаги қариндошларим егулик нарсалар солиб берган халтани олиб, Дата Туташхиани овқатга таклиф этдим. Бизга яна икки киши қўшилди-ю, Зестафонига етгунимизча инқилоб учун қадаҳ кўтардик. Тўғрироғи, қадаҳ сўзини уч киши — мен билан икки ҳамроҳимиз айтди. Дата Туташхиа эса гап қўшмай ўтирди. Бизнинг қадаҳ сўзларимизга жавобан — у кулимсирар ё бўлмаса сезилар-сезилмас бирон имо қилиб кўяр, бу ҳатти-ҳаракатларини ҳар хил тушуниш мумкин эди. Фикримизга қўшиляптими-йўқми — билиш қийин эди. У ўзини Прокопий Чантуриа деб таништирди ва суҳбат асносида атиги бир марта — вагоннинг нариги чеккасидан кимнингдир:

— Халқлар озодликка ташна! Россия империяси халқларнинг қамокхонаси! Қамокни ичидан портлатиб юбориш керак! — деган қичкириғи эшитилгандагина гап қотди.

— Анавини қаранглар! — деди у бош ирғаб.

Ўгирилиб қарадим. Шу пайт йўлакда хўппасемиз одамнинг баҳайбат гавдаси кўринди. Унинг лорсиллаган гавдаси кўйлагини ёриб юборгудек тирсиллаб турар, шими тўпиғига, енги эса зўрға билагига етган эди. Чокидан сўкилиб кетган шимининг бир томони бошқа хил ип билан наридан-бери тикилган.

— Ана, деҳқонлар қай аҳволга солинаётганини кўриб кўй Роберт ука,— деди Дата.— Уларнинг эҳтиёжи ошди, иштаҳаси ҳам чакки эмас, лекин егулиги олдин қандай бўлса шундайлигича қолди, ҳеч қандай ҳақ-хуқуқи ҳам йўк. Деҳқонларга озодлик ҳақида гапирсанг, у озодликни фақат

ер деб тушунади. Инқилоб, давлат тўнтарилиши, ҳаёт асосларини ларзага солиш — унинг учун ёвғон шўрва билан нон, бундан бошқа нарсани ҳаёлига ҳам келтирмайди. Бордию семириб кетган бу деҳқонга қиммат газламадан ўзига мослаб янги кўйлак тикиб берсанг, одам, граждон сифатида яхши бўлиб қоладими? Ҳамма гап мана шунда. Агар бирон кимса яхши одамга айланиб қолишини билсам ўша Кайхусрав Цулукидзени ўзимок ёкиб ташлардим.

Зестафонидан кечаси учда ўтдик, ҳеч қайсимиз уйғонганимиз йўқ. Чача¹ ёмон эмас экан, шунчалик ичибмизки, поезд кечикиб келса ҳам Тифлисга етганда зўрға бет-қўлимизни юйиб улгурдик.

Поезд аскарларнинг зич қуршовига кириб борди. Ўз либосидаги ва энгил-бошини ўзгартирган полициячилар перронда зир югуриб, ҳамманинг хужжатини текширишар, гумонсиралган одамларни бир четга ўтказишарди — бирпасда у ерда анча-мунча одам йиғилди.

Дата Туташхиани укаси кутиб олди, мени эса ўрин алмашадиган айғоқчи. Агар Туташхиа укаси билан кетмай бошқа томонга юрса, мен йўлда танишган ҳамроҳ сифатида орқасидан эргашим керак, борди-ю, мени алаҳситиб кетса, учинчи айғоқчи изидан тушиши лозим эди. У шу ерда, одамларнинг тўдасида ўралашиб юрарди. Пировард натижада шундай вазият келдики, операция иштирокчиларининг биронтаси ҳам ўзи истагандек иш туюлмади.

Вагондан Дата Туташхиа билан бирга отилиб чикдим. Ўрнимга ўтадиган айғоқчи перронда кутиб турарди, худди қариндошимдек мени бағрига босиб, сават билан халтани қабул қилиб олди. Мен уни тоғам деб таништириб улгурмасимдан Туташхианинг укаси келиб қолди. У тахминан еттинчи синфда ўқийдиган одатдаги гимназиячи эди. Туташхиа бизни укаси билан таништирди. Аллақачон йўлимизга равона бўлишимиз керак эди-ю, лекин Туташхиа жойидан жилмай ён-веримиздаги ишларни синчковлик билан кузатарди.

— Нима бўляпти ўзи? — деб сўради у.

— Итлар изғиб юришибди, — деди «тоғам».

— Ҳозир бутун шаҳар нотинч, — дея «тоғам»нинг гапини тасдиқлади Туташхианинг укаси. — Менга бера қол, — дея Дата Туташхианинг кўлигидан қоғоз халтага қўл узатди у.

— Кўявер, оғир эмас, — деди Дата ва шу аснода биз томонга яқинлашиб келаётган учта полициячини қизиқсиниб кўздан кечирди.

¹ Ч а ч а — кўлбола арок. (Тарж.)

— Орқамиздан юринглар! — дея буюрди улардан бири сўзсиз итот этишимизга комил ишонч билан.

«Тоғам» бу нарсанинг ҳожати йўқлигини, айбдор эмаслигимизни айтиб, бидирламоқчи эди, полициячилар оёқ тираб олишди, кейин «тоғам»нинг билагидан олиб, куч билан судраб кетишди. Туташхианинг укаси «тоғам»ни химоя қилмоқчи бўлиб, ўртага тушди. Шовқин-суронга аскарлар етиб келишди. Мен секингина Туташхианинг тирсагига туртиб, кўзим билан, жуфтакни ростлаб қолайлик, дея имо қилдим. У эътироз билдирмади ва биз бутунлай бошқа томонга қараб юрдик. Поезд ҳали ҳам қуршовда, соқчиларнинг орасидан ўтиб кетишни ўйлаш беҳуда. Мен ўйлаб ўтирмай ўзимни бўш вагонга урдим, Дата Туташхиа орқамдан эргашди.

Жуда антиқа вазият юзага келди. «Тоғам» иккаламиз кўрсатмага қатъий риоя қилардик, хатти-ҳаракатимизнинг бирон ноҳўя ери йўқ. Туташхианинг укаси яхши ниятда, тўсатдан бу ишга аралашиб қолди. Акасининг ёниши оламан деб укаси ўртага тушган экан, Дата ака сифатида уни химоя қилиши керак, қолаверса, аскарлар кўз олдида укасининг қўлини қайириб, олиб кетишди, акс ҳолда қочиб қоларди-я. Худди шу нарса менда шубҳа уйғотди. Агар Дата Туташхианинг полиция билан муносабати яхши бўлса, орқасидан пойлоқчи қўйишармиди? Мана шу вазиятда ҳам у билдирмай қочиб қолишни кўзлаётганининг ажабланидиган жойи йўқ...

— Уларни нима қилишади энди? — Турган гапки, Дата-ни укасининг тақдири ташвишлантирарди.

— Улар кимнидир қидиришаётганга ўхшайди, балки бирикшини эмасдир. Гумонсиралган, қаршилик кўрсатганларнинг ҳаммасини полицияга олиб боришади. Шаҳарда қамал ҳолати эълон қилинган. Баъзи бировларни суд қилишлари ҳам мумкин.

— Сенинг «тоғам» билан менинг укамга ҳеч нарса қилишолмайди, — деди Дата. — Бунга ишончим комил. Қани кўрайлик-чи, ишнинг бу ёғи нима бўларкин.

Биз вагон деворига қапишиб, аста ойнадан мўраладик эгим жимирлаб кетди. Ҳозир сирим фош этилиши муқаррар. Худди шундай бўлди ҳам. Ушланиб, аскарлар қуршовида турганларни икки-учтадан олиб чиқаришар, яхшилаб тинтиб, ҳужжатларини текширишар, шубҳадан холиларини қўйиб юборишар, гумонсираганларини эса бир четга олиб ўтиб, шундоққина ерга ўтказишарди. Шу атрофда учинчи айғоқчимиз изғиб юрарди. У тўс-тўполонда бизни йўқотиб қўйган, вагонга яшириниб олганимизни кўрмай, аланглаб

бизни кидирарди. Аслида-ку ташвишланишнинг хожати йўқ, сабаби, кузатиладиган кимса, яъни Дата Туташхиа билан бирга мен ҳам ғойиб бўлган эдим. Ҳар ҳолда у биз учун кайғуриб ҳаяжонга тушган, жонсараклик билан тинмай ён-верига алангларди. Унинг бошқа ташвиши ҳам бор эди: «тоғам» билан Дата Туташхианинг укасини полициячилар ушлаб олишди, уларни кутқариш керак. У ўз вазифасининг дастлабки қисмини тўғри адо этди: полициячилар нима қилишаркин, деб кутиб турди. Уларни қўйиб юборишлари ҳам мумкин эди-ю... У чоғда бу ишларга бошчилик қилаётган офицернинг ёнига бориб, ўзини танитишга, шу тариқа махфий сиримизни фош этишга ҳожат қолмасди. Ростини айтганда, у иккинчи босқичда ҳам тўғри иш тутди, фақат Дата Туташхиа бу нарсаларни рўй-рост кўриб турганини қайдан билсин. «Тоғам» билан Дата Туташхианинг укасини олиб чиқишган заҳоти аскарлар қаршилиқ кўрсатганларни дарров танишди. Уларни тинтиб чиқишди — курол-яроғ топишолмади, лекин, барибир, ўта шубҳали ҳисобланган кишиларнинг кичкинагина тўдасига қўшишди. Учинчи айғоқчи яна бирпас ғимирлаб юргач, бу ишларга бошчилик қилаётган офицернинг олдига келиб, ҳужжатини очиб кўрсатди. Офицер «тоғам»ни чақириб, ҳужжатларини ўзи текширди. Бир дақиқа гаплашиб тургач, Дата Туташхианинг укасини чақирди. Ундан нималарнидир сўради, у нимадир деб жавоб берди, шундан кейин уччаласи дарвоза томонга юришди.

Дата Туташхиа менга кулимсираб кўз ташлади. Лекин мен пинагимни ҳам бузганим йўқ.

— Бу нусха «тоғам»ни танийдиганга ўхшайди.

— Шунакага ўхшайди, — деди Дата Туташхиа.

Бу гафoning поёнига етишини кутишдан бошқа иложимиз йўқ эди. Ҳар иккаламиз ўз ишимизни, эҳтимол, аслида битта нарсани ўйлардик. Менинг сирим очилган, лекин Туташхиа уринган тақдирда ҳам бунга тасдиқламасликка интилишим лозим эди. Полиция-ку ўз ишини тугатди, бироқ энди мен нима қилишим керак? Қочиб қолсаммикин? Бунга ҳаққим йўқ. Тўғриси айтиб, то Датанинг ўзи хайр-хўш дегунча орқасидан эргашиб юраверсаммикин? Лекин қилмишимга иқроор бўлишга ҳам ҳаққим йўқ эди.

Эҳ-ҳа, ўша пайтда отамдан қанчалик хафа бўлиб, қандай ширин-шакар сўзлар билан ёд этганимни аста қўяверасиз!

Мен, жандармериянинг фош этилган айғоқчиси, Дата Туташхианинг олдида қалтираб туришим керак эди. Лекин не ажабки, бундай аҳволга тушганим йўқ. Бу одам менга

ҳеч қандай ёмонлик қилмаслигини кўнглим сезиб турарди. Дата Туташхиа нимани ўйлаяпти, нима қилмоқчи, деган савол ич-этимни ерди. Тўсатдан биз тушган поезд ҳаракатга келиб, Молокан бозори томон юрди. Гарчанд, қуршов олинган бўлса-да, барибир, аскарлардан нари кетаётганимиз кишини мамнун этарди.

Биз тушган вагон Мазутли кўчасига етганда юришдан тўхтади. У ёқ-бу ёққа алангладик, шубҳали шахс кўринмагач, вагондан тушиб қолдик.

— Энди нима қиламиз, Прокопий амаки? — деб сўрадим. Ҳамроҳим менга бошдан-оёқ разм солиб чикқач, гап қотдим.— Борадиган жойингизни ўзингиз топиб оласизми ёки обориб кўяйми?

Дата Туташхиа соатини олиб узоқ тикилиб турди, менга яна бир қур кўз ташлагач:

— Шаҳар айланмоқчиман,— деди,— нима бўлаётганини, умуман, аҳвол қандайлигини кўрмоқчиман. Агар шошилаётган бўлсанг, ўзинг кетавер, ука. Борадиган жойимни топиб оламан.

— Йўқ, шошаётганим йўқ.

— Ундай бўлса, бирга кетдик. Буни қара, биз бир-биримизга керак эканмиз. Нима дединг? — У муғамбирона кулимсиради — сир-асрорим бутунлай фош этилганини тунддим.

— Агар мана бу девордан ошиб ўтсак, шаҳарнинг Черкезов кўчасидан чиқамиз,— дедим.

— Бўпти, сакрадик!

Бу жойдан ошиб ўтиш хавfli эди — Черкезов билан Мазутли кўчаларининг муюлишида казак ёки полициячилар патрули турган бўлиши ва бизни тутиб олиши мумкин. Сал нарироқда, Чугурети томонда, мана шу девор билан уйларнинг орасида узун тор йўл бөрлиги эсимга тушди. Бу йўл деворга нимдош торгина ҳовлиларни оралаб ўтган. Биз шу томонга йўл олдик.

— Мана бу ердан ўтамыз, Прокопий амаки,— дедим.— Шу жой хавфсизроқ.

— Шу ердан бўлса, шу ердан-да,— деди у ва деворга қулоғини тутаркан.— У ёқ жуда нотинч-ку.

Мен ҳам деворга қулоқ тутдим.

Чиндан ҳам девор орқасидан бўғиқ ғала-ғовур эшитиларди.

Дата Таташхиа силлиқ тошлардан қурилган баланд деворга калтакесакдек абжирлик билан чиқиб олди, ваҳоланки, у пайтларда ёши қирқда эди. Бошимни орқага ташлаганимча унга ҳам ҳайрат, ҳам ҳавас билан тикилдим. У

девор устида ўтириб пастда бўлаётган ишларни кўздан кечирди, кейин энгашиб қўлини узатди-да, мени ҳам ёнига чиқариб олди.

Девор орқасидаги ҳовлиларда юзга яқин одам йиғилган. Улар кичик-кичик гуруҳларга бўлиниб гаплашишар, афтидан нима ҳақдадир баҳслашишарди. Уларга Черкезов кўчаси томондан янгидан-янги одамлар келиб қўшилар, кўпларининг қўлтигидан букланган алвонларнинг дастаси чиқиб турарди. Баъзилар алвонларни деворга суяб қўйишди.

Биз девор устида ўрнашиб ўтириб олдик. Чап томонимиздаги бир тўда одам ўттиз ёшлар чамасидаги малласоч йигитни ўраб олишди. У соатига кўз ташлаб, норози бош чайқади-да:

— Халойиқнинг берироқ келишини илтимос қиламиз, — деди.

Шу заҳоти бу тўдадан бир неча одам ажралиб чиқди-да, одамларга аралашиб, ҳаммани малла йигитнинг олдига боришга даъват этди.

Атрофига анча-мунча одам жамлангач, малласоч паст овозда Головин кўчасидаги ҳарбий ибодатхонада асосан Мекоил фаришта иттифоқига мансуб қорагуруҳчилар йиғилишганини, пешин пайтида намойиш ўтказмоқчилигини, уларни рухонийлар бошлаб боражагини, полиция билан монархистлар бу намойиш Тифлис ҳамда бутун Кавказ аҳолисининг чор тузумига садоқатини кўрсатишидан умидворлигини айтди.

— Агар уларга подшо билан золим амалдорлари ёқса, майли, яхши кўришини айтаверишсин, ҳалақит бермаслик керак. Фақат бизни тинч қўйишса, бундан яхшиси борми? — дея қичқирди тўдадан кимдир. Лекин бир неча одам дубдурустан унинг оғзига урди:

— Бемаъни гапни гапирма! Яхшиси, жим тур!

— Бу бемаъни гап эмас — иғвогарлик. Бизни Россия пролетариатидан ажратиб ташлашмоқчи. Бу бузғунчиларнинг шиори!

— Жим, ўртоқлар, гапимни давом эттираман! — дея қичқирди малласоч.— Нахаловка, Навтлуга, Ортачала, Дидуба, Мтацлиндининг ишчилар синфи ҳамда инқилобий руҳдаги табақа вакиллари Александр боғига йиғилиши керак.

— Бизни у ёққа ўтказишадими?

— Кутиб тур, ҳозир извош юборишади. Извошда борасан.

— Ёриб ўтиб кетамиз.

— Улар Александр боғини бемалол қуршаб олишади!

— Майли, қуршайверишсин.

— Жим, ўртоқлар, жим! Вақт оз қолди,— деди малласоч шовкин-суронни босиб.— Бизлар Александр боғидан сифимизни жипслаштириб чиқамиз, мустабид ҳокимиятга паймонаси тўлиб қолганини намойиш этамиз. Турган гапки, қорағуруҳчилар полиция билан қўшин ёрдамида бизларни тарқатиб юборишга ҳаракат қилишади. Унга жавобан биз чоризмга, дину арокдан мияси айниган бу қотилларга инқилобий ишчи, деҳқонларни, Россия империясининг барча мазлум халқлари жипслигини, уларни енгиб бўлмаслигини исботлашимиз керак! Ўртоқлар! Инқилоб нима кераклигини аниқ билади. Биз меҳнаткаш халқнинг талабини қондирадиган шиорларни кўтариб чиқишимиз керак...

— Ўша шиорларни кўрайлик! Опке, шиорларингни!

— Кўришнинг нима кераги бор... Ҳеч нарса кўрмаганмисан?

— Кўриш керак, азизим, кўриш керак! Ўхшамаган шиор учун ўзингни дор тагида кўрасан!

Эҳ-ҳа, бу ерда нималар бўлмади!.. Улар учун худди ер юзида полицияю казаклар мавжуд эмасдек кўркув йўқолди, эҳтиёткорликдан асар ҳам қолмади, яна майда гуруҳларга бўлиниб бақирришга, баҳслашишга, оғзидан гапини тортиб олишга тушишди, ҳатто кизикқонлик билан қўл силтаб, бир-бирини уриб юборгудек бўлишарди. Малласоч билан унинг ёнидаги бир нешта оғайниси одамларни тинчитиб, тартиб ўрнатишга беҳуда уринишар, то қандайдир бир жаноб қисқа муддатли жимликдан фойдаланиб қичқирмагунча шовкин-сурон босилмади.

— Ўртоқлар! Сизларнинг инқилобий онглилигингиз қани? — деди у ва бошқаларнинг жавобини кутмасданоқ гапини давом эттирди.— Ихтиёримизда яна бир соат вақт бор. Лозим бўлганидан кейин тартиб билан хотиржам фикр алмашиб олайлик. Беш кишига сўз берилишини таклиф этаман. Ҳар бири беш минутдан гапирсин. Розимисизлар?

— Тўғри! Яхши! Розимиз! — деган хитоблар эшитилди чекка-чеккадан.

Малласоч энчасини қашиди.

— Фақат бир нарсага келишиб олайлик. Ҳар ким кўтариб чиқадиган шиорини эълон қилсин! Бақирик-чақириксиз, баҳслашмай, хотиржам айтсин. Қани, ким гапирмоқчи?

То биринчи нотик одамлар орасини ёриб, айвонга чиқиб гап бошлагунча Дата Туташхиа:

— Агар улар подшою, ҳозирги тузумга қарши худди бир-бири билан уришгандек курашишса, ер юзидаги подшо-лар аллақачон ҳамманинг эсидан чиқиб кетарди! — деди.

— Ўртоқлар, биз: «Нон, ер ва саккиз соатлик иш вақти!» деган шиорни кўтариб чиқамиз,— деди биринчи нотик айвонда туриб.

— Буни кара-я! Сен шиорингни очиб кўрсатишинг билан лаззатли овқатларни тутишади. Караб тур, олиб келишади.

— Булар қачонгача тиланчилик қилишаркин-а?

— Сизлар нега нуқул нон сўраяпсизлар? Май сўраб ҳам ёзинглар! Саккиз соатлик иш вақтидан кейин вақтинглар бемалол бўлади. Хоҳлаганча еб-ичасизлар, подшо инъом этган ерда мириқиб ухлайсизлар, нега энди ухламаслик керак?

Хамма ўз фикрини айтсин деган мўйсафид малласочнинг ёнидан жой олди:

— Ўзингларни босиб олинглар, ўртоқлар! Жим! Бунинг куладиган жойи йўк! Дунёнинг тақдирини нон ҳал қилади!

Шу заҳоти унинг гапини чўрт кесишди:

— Ўртоқлар! Бизни яна инқилобнинг биринчи даврига, дастлабки босқичига судрашяпти!

— Инқилобни чуқурлаштириш, ривожлантириш керак!

— Майли, улар тиланаверишсин! Подшо нон берса ажаб эмас.

— Подшо ўз ихтиёри билан ҳеч нарса бермайди! — дея кичқирди паст бўйли, лекин фавқулодда овози ўткир одам.— Биз подшодан ваколатли Давлат думасини куч билан тортиб олишимиз керак, у кенг меҳнаткашлар оммасининг ёрдамида Россияда демократик тузум жорий этади. Бизнинг шиоримиз: «Яшасин Бутунроссия демократик республикаси!»

— Сизлар мустабид ҳокимиятнинг домидан қутилиб, тўппа-тўғри буржуа демократиясининг қорнига тушмоқчимисизлар? — деб бақирди «Нон, ер ва саккиз соатлик иш вақти!» шиорини ўртага ташлаган одам.

— Илтимос, жим тур! Сизлар баррикадада эмас, черков эшигининг олдида ўтиришинглар керак. Ўша ерда кўл чўзиб тураверинглар!

— Вақтинг тугади! Вақтинг тугади! — деган хитоблар эшитилди оломон орасидан ва зинапояга учинчи нотик кадам қўйди.

— Биз Головин проспектига: «Миллий мустақиллик ва ўз тақдирини ўзи ҳал этиш!» деган шиор билан борамиз.

— Вой кўнглимнинг кўчаси-ей... Миллий мустақиллик эмиш-а! Мана шу иқтисодий қоқоқ ахволда-я?! — дея ажабланди Бутунроссия демократик республикаси таъсис этилишини талаб қилган овози ўткир одам.— Иқтисодий

таракқиёт тугул ўзимизнинг буржуазиямиз йўқ-ку, бусиз миллий мустақиллик куруқ гап!

— Бас-бас!

— Вақтинг тугади!

— Яна кимнинг шиори бор? — деди малласоч.

Бу мажлисми ёки митингми — уни нима деб аташ кераклигини ўзим ҳам билмайман — оломоннинг орасида ўнтача одам ҳаммадан бутунлай ажралиб турарди. Улар ҳеч кимнинг баҳс-муноразасига қўшилгани йўқ, атрофида юз бераётган воқеаларни синчковлик билан жимгина кузатишди. Малласоч сўнги сўзини айтиб, айвондан тушгач, бу тўдадан бир одам чиқиб, юқорига кўтарилди.

— «Умумхалқ қуролли қўзғолони!», «Яшасин пролетариат диктатураси!», «Ҳамма баррикадалардан жой олсин!» — мана шу шиорларгина мазлум халқлар билан эзилган синфларга ғалаба келтириши мумкин! Гапим тамом.

— Шиорларингиз тўғри, лекин Россия ҳали бир вақтинг ўзида оммавий қўзғалишга тайёр эмас. Пролетариат билан бошқа инқилобий синфларнинг ихтилоfli хатти-ҳаракатларини подшо амалдорлари бостириши осон. Ўртоқлар, сизлар аслида оммани беҳуда, ноўрин қон тўкишга даъват этяпсизлар!..

— Бугун тўкилган қон келгусидаги жангларда қўлга киритиладиган ғалабаларнинг гарови.

— Шунга умид қилаверинглар! Умид қилаверинглар!

— Биз тинч намоишга келяпмизми ёки қирғиң-баротгами, тушунолмайд қолдим?!

— Қуруқ қўл, факат шиорлар билангина қўзғолон кўтариш қаердан чиққан, ким ўйлаб топган уни? А?

— Ҳалитдан ўзингларни панага оляпсизларми, хоинлар?!

— Ким хоин?.. Олдин ўзингларга боқинглар! Сизлар халқни йўлдан оздирадиган нарсага ундаяпсизлар!..

Кўтарилган ғала-говурдан кимнинг нима деяётганини тушуниб бўлмади, қолаверса, биров-бировнинг гапига қулоқ солмас, ўзаро жаҳд-жадал шу даражага бориб етдики, мабодо кимдир мурсага ундаб қолса, ҳар бир гуруҳ уни ўзининг ашаддий душмани деб ҳисоблаши турган гап эди.

Дата Туташхиа энгашиб қулоғимга деди:

— Мен буларнинг шиорларини ёд биламан. Улар бир-бирининг шиоридан беҳабар деб ўйлайсанми?.. Нимани бўлишолмаяпти, нега уринишяпти, дейсан-да? Ҳеч қайси-сида бировларни орқасидан эргаштириб кетишга лойиқ қучкуват йўқ. Уларнинг йўлбошчиси йўқ. Ҳамма нарсага ҳам

бошчи керак. Майли, хечкиси йўқ, уришишсин, кутуришсин, бир-бирининг кекирдагини узиб олишсин, бу уришжанжалнинг биронтасига фойдаси тегади, чиниқиб, куч-куватга тўлади, шундан кейингина иш юришиб кетади!

— Биз кетяпмиз! — дея эълон қилди овози ўткир киши Черкезов кўчасига қараб юраркан, унинг орқасидан ўн иккитача одам эргашди.

— Майли кетаверишсин, ялиниб ўтирмаймиз!

— Биз ҳам кетяпмиз! Ўртоқлар, орқамдан юринглар! — дея қичқирди «Нон оламнинг тақдирини ҳал қилади», шиорини ўртага ташлаб ҳаммани ўз фикрига ундаган мўйсафид.

У йигирмага яқин одамни эргаштириб кетди.

Бу тўс-тўполон пайтида кутилмаган бир воқеа юз берди. Биз деворга чиққан томондан ўрама камчи билан Дата Туташхиани шунақа қаттиқ уришдики, у дод деб юборди. Қамчи ногорани ёриб юрадиган даражада тарсиллаб тегса, бақирмай бўладими? Яна қамчилар ҳавога кўтарилган эди, Дата Туташхиа шу заҳоти энгашиб, пастга сакради. Ўгирилиб тўртта казакка кўзим тушди-ю, Датанинг орқасидан ўзимни ерга отдим. Ҳали ерга тушиб улгурмасимдан Черкезов кўчаси томондан: «Казаклар! Казаклар!» деган қичқириқ билан хуштак овози эшитилди. Митингдан кетиб, Черкезов кўчасининг муюлишига етганлар орқасига қараб қочди. Уларнинг кетидан тор кўчага бешта отлиқ казак бостириб кирди-да, қамчиларини ҳавода сермай бошлашди. Шундан кейин юз берган воқеаларга батафсил тўхталиб ўтиш керак.

Сиз асли тифлисликсиз, Мазутли шунчаки кўча деб аталишини, аслида бир учи темир йўл ёқалаб кетган тўсикқа келиб туташадиган халта кўчалигини яхши биласиз. Казаклар митингдан кетиб, Черкезов кўчасига етганларни ҳам, ҳовлиларда тўдалашиб турган, бу ерга шунчаки томоша кўргани келганларни ҳам халта кўчага йиғиб, от билан девор тагига қувиб келишди. Эпчилроқлар деворга чиқиб олишди, лекин у томонда ҳам казаклар турганини кўриб, Туташхиа иккаламизга ўхшаб пастга сакрашди. Казакларнинг сафини ёриб Черкезов кўчасига ўтишнинг маъноси йўқ, чунки у томондан пиёда полициячилар саф тортиб келишарди. Ночор аҳволга тушиб қолгандик. Деворга қапишиб турган одамларнинг боши, елкасига қамчи тарсиллаб тушар, биз ҳам калтақдан бенасиб қолмадик, ҳатто оғриқнинг зўридан юзи бужмайиб кетган Дата Туташхиа қўлтигидаги тугунчага қўл югуртириб қўйди. Буларни кузатишнинг имкони бўлмаса-да, барибир, дастлабки менда қолдирган таассурот алдамчи эмаслигига ишонч ҳосил қил-

дим — тугунчада курол бор эди. Лекин у куралини ишга солгани йўқ. Агар биз томонимиздан биронта ўқ узилса, казаклар ҳаммамизни қийратиши турган гап эди. Даҳшатли лаҳзалардан сўнг ҳеч қандай нажот йўқдек туюлган пайтда худди йўли тўсилган тошқин сувнинг вазияти юзага келади: сув тўғоннинг бирон жойини ўприиб, ўзига йўл топади. Девор билан уйлар оралиғида тор йўлак бор, деб айтганман-ку — мана шу майда-чуйда ҳовлиларнинг бирида намойишга отланган одамлар йиғилиш ўтказарди. Оломон четда турган казакнинг отини айланиб ўтиб, ҳовлиларга ёпирилди, ҳозиргина томоғини кириб бақираётган одамларни тор йўлак домига тортиб кетди, улар бақириб, сўкиниб, қўлига тушган ҳамма нарсани отиб, Чугурети томон интилишарди. Одамлар оқими Туташхиа иккаламизни ҳам суриб кетди. Биз ҳам ҳаммага қўшилиб югурардик, мен кўп қатори онда-сонда учраб қолган ғишт парчасиними, тошми олиб казакларга отардим. Намойишга чиқишдан бош тортиб, ҳовлида қолганлар ҳамманинг олдига тушиб, оқимнинг бошида югуриб борарди. Черкезовга олиб чиқадиغان тор кўча муюлишига етганда улар бир зум тўхтаб қолишди — аскарлар йўлни тўсиб туришарди, улар яна олдинга интилишди — темир йўл ёқалаб тўғрига қараб кетишдан ўзга чора йўқ эди. Тўданинг охирида ҳаммани куралини кўзғолонга даъват этиб, баррикадалардан жой эгаллашга чакирган оз сонли тўда судралиб келарди. Намойишга куралисиз курак қўл билан чиққан бу одамлар ўзларини мардонавор тутишарди. Агар улар бўлмаса, казаклар бизни топтаб ташлашарди. Мен ҳамма қатори лўкиллаб бораётган Дата Туташхиага етиб олдим. У мени кўриб кулиб кўйди:

— Югуришимиз чакки эмас, ука, чакки эмас. Бу ишга аралашиб кетишнинг осонлигини кара... Қарагин-а!

— Қанақа ишни айтяпсан? — дедим жаҳдим чиқиб.

— Инқилобни айтяпман-да, ука, инқилобни!

— Ҳеч орқада қоладиганга ўхшамайди-ку, анови итдан таркаганлар! Улар ҳали кўп қувлашармикин?

— Ўғрини сув оқизиб кетди, ўзиям ўша ёққа бормоқчи экан, деган гап бор, — дея ҳазиллашди Дата Туташхиа. — Агар шу аҳволда яна ўн дақиқа югуролсак, тўппа-тўғри Александр боғига етиб оламиз.

Чиндан ҳам югурганимиз сайин мутлақо кутилмаган ҳолда намойишчилар курашиб, қурбонлар бериб йиғилмоқчи бўлган жойга яқинлашиб келардик. Аскарлар билан полициячилар Воронцов майдонига, яъни Александр боғига элтидиган ҳамма йўлларни тўсиб кўйган эди.

Ғовнинг охиригача етиб бордик. Бизни темир йўлга

куваётган казаклар негадир ҳеч кимни чапга — Сванетисубани томонга ўтказмасликка уринишар, орқада қолмай қамчи билан тинимсиз савалашарди. Биз Чугуретининг юқори қисмига етиб борганимизда Воронцов майдониға олиб чиқадиган кўчаларнинг бирида аскарлари йўқлиги маълум бўлди. Олдинда кетаётганлар ўша томонга бурилишди, орқадагилар эса уларга эргашишди — буни карангки, Кулоллар кўчасидан чиқиб қолдик. Казаклар эса борган сари сиқиб келишарди. Биз қонка юрадиган изларни кесиб, Воронцов майдонидан, Мадатов оролининг кўпригидан ўқдек учиб ўтганимизда орқадагилар: «Казаклар орқада қолди! Казаклар қолиб кетишди!» деб қичқирди.

Ўгирилиб қарадим. Ростдан ҳам казаклар кўприкнинг нарёгидан-ортимиздан қараб туришарди. Александр боғига кўз ташладиму сон-саноксиз одамларни, уларнинг боши узра хилпираётган кизил байроқ, алвону транспарантларни кўриб, эсим оғиб қолди. Казаклар ҳам бир неча минг кишилик оломондан ҳайиққанга ўхшашарди. Ҳеч қандай буйруқ ёки хитоб эшитилмас, ҳар ким ўзининг алвонини кўтариб олган — бири нон талаб қилар, бошқаси баррикадага даъват этарди. Казаклар тор кўчадан ҳайдашса ҳам, оқибатда биз Александр боғига ўз вақтида келиб, халойиққа қўшилиб улгурдик.

Дата Туташхиа иккаламиз нафасимизни ростлаб олиш учун дорихона олдида тўхтадик. Чор атрофда на бироқ полициячи, на аскар кўринарди. Намойишга тўпланган одамлар Александр боғининг юқори қисмига ўтишар, кўча эса худди ҳали фаррошлар ҳам супуришга чиқмаган саҳар пайтидагидек кимсасиз, жимжит эди.

— Кўрайлик-чи, тепада нима бўлаётган экан? — деди Дата Туташхиа, биз шошилмай юқорига — Головин кўчасига қараб юрдик.

Мен бир-икки марта қадамимни тезлатдиму лекин яна секинлатишга мажбур бўлдим, сабаби, Дата Туташхиа шошилмай одамлар, шу билан мени хотиржамликка ундарди. Мен ҳали ҳам чоп-чоп, орқадаги отлар туёғининг дўпирлаши таъсирида бўлганим учун бу ҳаракат мароми ичимни қиздирар, Барятин кўчасига чўккан ўлик сукунат юрагимни сиқарди. Дата Туташхиа шошилмас, мен бўлсам юқорида нималар содир бўлишини тезроқ кўргим келарди.

— Тезроқ юрайлик, Прокопий амаки, — дедим.

— Биз шошилмаслигимиз керак.

— Нега?

— Негаки, атрофиндагиларнинг ҳаммаси шошиб, ҳовлиқиб юрганда сен ҳам бу ола-таъсирга қўшилиб кети-

шинг мумкин, у чоғда иш пачава бўлди деявер, ён-верингда нималар юз бераётганини билолмай қоласан. От чоптириб кетаётган пайтингда унинг қулоғидан бошқа ҳеч нарсани кўрмайсан. Ўзингни босиб олсанг, отни бус-бутунича кўрасан. Тўғри эмасми?

— Тўғри,— дея унинг фикрига кўшилдим.

Ҳали йигирма кадам ҳам юрмасимдан кўнглимда хотир-жамлик туйдим, боз устига полициянинг ўзи бизни Александр боғига ҳайдаб келмадимикин, деган хаёлга бордим.

— Жуда ҳайрон қоладиган иш,— дедим ажабланиб.— Александр боғидан чиқиб қолишимизни қандай қилиб билдинг, Прокопий амаки?

— Мен ҳеч нарсани тахмин қилганим йўқ, шунчаки ҳазиллашган эдим, оқибат мен айтгандек бўлиб чикди. Сабабини, ўзим ҳам билмайман.

— Балки бизни бу ёққа атайлаб ҳайдаб келишгандир?— дея кўнглимдаги гапни айтдим.— Бирон иш тайёрлаб кўйишмаганмикин?

— Йўқ, қасддан қилинганга ўхшамайди... Бунинг нима аҳамияти бор, Роберт биродар? Дунё шу қадар чиркинлашиб кетдики, нимаики юз бермасин, барибир, ҳамма нарса ўзига қарши бўлиб чиқаверади. Сен ўзингни ҳоким деб тасаввур қил. Ҳозир, ҳадемай ғалаён бошланадиган мана шу жойда нима иш қилган бўлардинг?

— Нима қилиш кераклиги аён-ку. Полицияни ташлаб, кўшин чақириш лозим, ҳарбий бўлинма намоишни тарқатиб юборади. Турган гапки кўпчилик ўлади, яраланади, Сибирга жўнатилади...

— Бунинг оқибати нима бўлади?.. Унисини мен айтиб бераман. Халқнинг ҳукуматга нафрати кучаяди, одамлар айёрлашади, кейинги сафар пухтароқ иш тутади. Охир-оқибат подшо билан унинг ҳукумати енгилади. Халқнинг ўзи қорагуруҳчилар билан полицияни тор-мор келтиради, дейлик. Бу нарса унга дадиллик, жасорат бағишлайди, «Ғалаба ўзимга боғлиқ!» дейдиган бўлади. Халқ ўзининг енгилшига қодирлигига ишонч ҳосил қилса, бас, энди уни ҳеч нарса тўхтата олмайди. Подшо, барибир, енгилади. Шунақа, жаноб. Энди сен ўзингни подшо деб тасаввур қил, куч билан ҳеч нарсани уйдалаёлмаяпсан. Бунақа пайтда нима қиласан?

— Мен Давлат Думасини уларнинг ихтиёрига топширардим. Ўзларича сайлов ўтказиб, сафсата сотиб юраверишин.

— Агар сенинг таъбиринг билан айтганда бу аҳмоқона Думангни халқнинг ўзи сайласа, ҳар ким калласига кел-

ган гапни айтаверса, орадан бир йил ўтар-ўтмас подшо билан унинг тузуми ҳақидаги бор ҳақиқат халқнинг орасига ёйилиб кетади. У чоғда сен, сириг очилиб, кирдикорларнинг фош этилган подшо нима қиласан? Кўряпсанми, бу ёғи ҳам чатоқ...

— Мен уларга Дума тугул шимилдирик ҳам бермайман.

— Хўп, Думани таъсис этмадинг, дейлик. Унда халқни қандай тинчитасан? Тинчитмасанг шўринг қуриydi. Ҳукумат митинг, намойиш, кўзғолонларни тинчитди дейлик. Хўш, кейин-чи? Сиёсий раҳнамолар йўл қўйилган хатоларни ҳисобга олишади. Вақтинча тинчиган халқ подшога зарба берадиган қулай имкониятни топади, у пайтда ўзингдан ҳам ҳокимиятингдан ҳам ном-нишон қолмайди. Ўлаётган одамга илоҳий май билан шамдан бошқа ҳеч нарсанинг ҳожати йўқ.

Биз Барятин кўчасидаги дўнгликка чиқиб, Головин проспектига бурилаётган пайтимизда Дата Туташхиага бир саволни беришдан ўзимни тиёлмадим:

— Сен нима қилган бўлардинг, Прокопий амаки?

— Подшонинг ўрнида бўлсамми? Агар ўзимни енга олсам, тож-тахтдан воз кечардим. Чет элга кетиб, бирон жойда кун кечирардим... Лекин бу гаплар — ҳазил.

— Халқнинг ўрнида бўлсанг-чи?

— Халқ нима қилаётган бўлса, шуни қилардим. Фақат сал кутиб турардим.

— Нимани кутардинг?

— Ҳамма раҳнамоларни енгиб, бошқалардан кўра кўпроқ нарса ваъда қиладиган, энг адолатли йўлбошчи дунёга келишини кутардим.

— Хўш? Сен шундай йўлбошчига эргашармидинг?

— Халқ эргашади. Халқ бундай раҳнамонинг этагини ушлайди.

— Ўзинг-чи? Ўзинг эргашармидинг, Прокопий амаки? Мени шу нарса қизиқтиради.

— Эргашардиму фақат иккита шарти бор. Олдин мен бу одам эскиликни супуриб ташлаб, яна бор нарсани қайтармаслигига ишонч ҳосил қилишим керак. Халқни алдаб: қовурдоқ ёмон эмасу товук шўрва жуда яхши, дегандек иш тутмасликлари керак. Бу ёғи ўйлаганимиздек бўладими? Мен сенга айтсам, янгилик яратиш жуда ҳам қийин, умуман, шу нарсанинг кераги борми — гап мана шунда. Энди иккинчи, асосий нарсани айтай. Эсингдами, вагонда биров: «Оламни фикр-мулоҳазалар билан бошқарилади», деди. Мазутли кўчасида бошқаси: «Дунёнинг тақдирини нон хал қилади», деб айтди. Менинг фикримни сўрасанг: «Дунёга

ҳасаду очкўзлик ҳукмрон», дейман. Биз одамлар ҳали жуда ҳам паст, жуда ҳам аҳмоқмиз, ишларимиз пойма-пойлиги шундан. Эскиликни йўқотиб, янги ҳаёт курамиз, бу ҳаёт одамзотни камолотга етказди, деб мени ишонтирадиган одам топилса, ўзим орқасидан эргашаман, кунига ҳам ярайман, бошқалардан кам нафим тегмайди.

Головин кўчасида одам тирбанд. Афтидан намойиш тайёрланаётганидан ҳамма хабардор, шунчаки кўча сайрига чиққандек таниш-билишлари билан гап сотишар, лақиллаб юришарди. Лекин ҳар ўн-ўн беш қадамда полицияга дуч келинар, казакларнинг отлари туёқларини тақиллатиб, қулоқни қоматга келтирарди.

Биз меҳмонхона олдига келиб тўхтаганимизда кимдир:

— Келишяпти!— деб қичқирди.

Дата Туташхиа ёнидан соатини чиқариб қаради, кейин худди бировни излаётгандек оломонга кўз ташлади.

Олдинда Мекоил фариштанing суратини кўтарган руҳонийлар кўринди. Уларнинг орқасида Николай II суратини, бутларни, Исонинг сурати солинган черков байроғини ушлаганларга эргашиб, ҳад-ҳисобсиз оломон юриб келарди. Улар опера театри томон бурилиб, Александр боғига йўл олишди, лекин боққа тўпланган намойишчилар худди бирон нарса юз беришини кутишаётгандек гап-сўзсиз қимир этмай туришарди. Руҳонийларнинг орқасидан эргашганларни икки томондан казаклар қўриқлаб боришар, улар шошилмай, залварли одимлашаркан: «Тангрим, подшоани асра»ни куйлашар, майдон узра: «Подшо-ю, ватан учун!», «Йўқолсин исёнчилар!», «Имон, умид, муҳаббатга» ўхшаш хитоблар янграрди. Уларнинг орасида болаларини елкаларига ўтказиб, оила аъзолари билан кўчага чиққанлар ҳам бор эди.

Маросимчилар рўпарамизга етиб келишди.

— Қўланса ҳидни сезяпсанми? — сўради Дата Туташхиа.

Хавода тутатки, арок, отларнинг баданидан чиққан ачимсик тер ҳиди анқирди. Олдинда ибодатхона хорида куйлай-вериб овози силликланиб кетган черков қўшиқчилари боришарди. Уларнинг қўшиғи таъсирли чиқар, бироқ сафнинг ўртаси-ю, охиридагилар ҳар хил оҳангда, пойинтар-сойинтар куйлашарди. Бировнинг овози, бировнинг эшитиш қобилияти панд бериб, шундай хунук бўкирик ҳосил бўлар, киши беихтиёр ҳадемай янги тўфон бошланса керакки, бу оломон қиёмат кўпишини билиб айюҳаннос солаётгандир, деган ўйга борарди. Черков хори қўшиғини тугатганда сафнинг ўртасида гармон овози янгради, бир неча одам ўйинга тушиб кетди, лекин шу пайт сафнинг бошидагилар янги қўшиқ бошлаб, ўйинчиларнинг ракси тўхтатилди.

Яна бўкирик эшитилди.

Улар меҳмонхонадан узоқлаб кетишди. Маросим охирида бораётган казакларнинг отлари кўчаларни тезакка тўлдириб ташлашди. Шу пайт Александр боғидаги намойишчилар ҳам ҳаракатга келишди. Мен улар ҳам опера театрига қараб юришса керак, деган ўйда эдим, йўқ, алвонларини баланд кўтариб чапга бурилишди-да, карама-қарши томонга — ўлка ҳокимининг саройига йўл олишди. Бундай бўлишини ҳеч ким кутмаган эди. Казаклар қуршовидаги қорагуруҳчилар кўчани юқорилаб боришар, намойишчилар эса бутунлай бошқа томонга қараб оқишарди. Аслида-ку, ҳамма нарса ўз маромида кетиб борарди: маросимчилар шаҳар халқига ўз туйғуларини изҳор этишни исташар, намойишчилар эса ҳукуматнинг юксак намояндаси сифатида ҳокимга ўз талабларини тўкиб солмоқчи эди. Ишнинг бундай тус олиши фақатгина мени эмас, қорагуруҳчиларни ҳам довдиратиб кўйди. Маросимчилар тўхтаб, намойишчиларга ўгирилди. Александр боғидан янгидан-янги одамлар окими ёпирилиб чиқарди.

Ёшгина гуржи йигит билан рус кизи ёнимизга келиб тўхтади. Улар ҳам бизга ўхшаб бу воқеаларга ҳайрат билан боқишарди.

— Уни қара, ановиларга қара! — деди ўспирин ёнидаги кизга.

Жуббасининг этагини кўтариб ҳаллослаганча чоғиб келган бир неча поп Александр боғидан чиқаётган намойишчиларга ажабланиб тикилишди. Маросимчилар нима қиларини билмай довдираб қолишган, уларга йўл-йўриқ кўрсатадиган ҳеч қандай буйруқ йўқ эди.

— Қаёққа, имонсизлар? — деб бақирди поплардан бири, шу заҳоти чекка-чеккадан: — Ур уларни! Ур! — деган хитоблар эшитилди.

Маросимчилар жойидан кўзғалиб, намойишчиларга ташланишди.

Поплар ўз кавмини тўхтатиб қолишга уринди, лекин орқадан ёпирилиб келган оломон олдинги сафдагиларни, уларга кўшиб бечора попларни ҳам ерга йиқитиб, устидан босиб-янганча намойишчиларнинг қолган-қутган қисмига ташланишди.

Ҳақиқий жанг бошланди. Намойишчиларнинг кўпчилиги тош билан қуролланган эди, дастлабки дақиқалардаёқ рақибларининг афт-башараси қоп-қора қонга бўялди. Бироқ маросимчилар бу тошларни шу заҳоти териб олиб, намойишчиларнинг ўзларига қарши отишди. Тош отиш тўхтаб, муштлашиш бошланди. Бу чинакам жанг эди. Казаклар,

харбийлару полиция аралашмай турар, чунки намоишчилар муштлашса-да, аста-секин ҳокимнинг саройи томон чекинишарди. Маросимчиларнинг кўли баланд келаётгани учун ҳам тартиб ўрнатувчилар ўзларини беҳуда уринтиргилари келмасди. Бу орада маросимчиларнинг таъкиби остида сарой томон суриб келинган намоишчилар муддаоларига етиб тўхташди-да, ҳокимнинг тумшуги олдида ўз шиорлари ёзилган алвонларни баланд кўтаришди. Улар икки дақиқа ҳам туриб улгуришмади, турли чеккадан бараварига милтиқ отилди, шу заҳоти Ермолов кўчасидан, сарой дарвозасидан, Ереван майдонидан чиққан отлиқ казаклар, уларнинг орқасидан пиёда аскарлар намоишчиларнинг устига ташланишди. Менга балои-қазони кўрсатсанг сенга қандай қочишни ўргатаман... Ахир ҳеч ким ичкарига бостириб кирмоқчи эмасди, одамлар намоишга чиққан, намоиш эса саройнинг деразаси тагига келиб тўхтади, ўз шиорларини кўрсатиб бирпасгина туришди, холос... Улар то подшо Николай Петербургдан тож-тахтдан воз кечгани ҳақида телеграмма юборгунча қимирламай туришмасди-ку ахир?!

— Таркалинглар, ўртоқлар!

Атиги йигирма лаҳза ичида ҳоким саройи олдидаги майдон хувиллаб қолди. Бировлар гаровхонага, бировлар Калоубан черковига, бировлар бозорга қараб қочди. Кўпчилик яна Александр боғига йўл олди. Лекин ҳаракатнинг ҳаракатдан фарқи бор. Намоишчиларнинг асосий кўпчилиги бу вақтда маросимчилар билан уришаётган ўзининг қолган-қутган қисмларига келиб урилди, оёқ остида қолиб кетмаганларнинг ҳаммаси оқимга қўшилиб боғ дарвозаси томон юрди. Бир дақиқадан кейин Головин кўчасида полиция, казак, ҳарбийларни ҳисобга олмаганда фақат қорагуруҳчилару бир нечта анқовдан бошқа ҳеч ким қолгани йўк. Шу бугун кўрган воқеаларим яна такрорланди. Намоишни барбод этмоқчи бўлган куч унга ёрдам берарди. Намоишчиларни ўлка ҳокимининг саройига суриб боришди. Улар ўз шиорларини айтиб, талабномаларини кўрсатиб қочиб қолишди, негадир қорагуруҳчилар уларнинг таъзирини бердик, деган ўйда ғалаба нашидасини суришарди. Улар тўда-тўда, якка-ёлғиз ҳолда кўчада аҳмоқлик билан ўзларини ғолиб фаҳмлаб юришар, ўткинчиларга намоишчимиз, йўқми, деган шубҳада бокишарди.

Кимдир кимдандир ўчини олар, кимдир ўзини оқлар, кимдир сўкишарди.

Ёнимизда турган йигит билан қизга учта қорагуруҳчи

хиралик қила бошлашди: «Кимсизлар? Бу ерда нима қилиб турибсизлар?»

— Нима ишинлар бор? Хоҳлаган жойимизда тура-верамиз!— деди ўспирин русчалаб.

У юзига келиб тушган тарсакидан гандираклаб кетди, лекин ҳақини қўймай шу заҳоти жавоб қайтарди. Улар ёқа бўғишиб кетишган эди, ажратиб қўйишди. Қолган икки қорагуруҳчи калта сопли найзаларини чиқаришди. Ўспирин урган қорагуруҳчининг хотини ҳам бор экан, пусиб келиб йигитнинг юзига мушт солди. Қизча ҳўнграб йиғлаганча ўспириннинг қўлига ёпишди-да, кета қолайлик, дея ёлворди. Ўспирин унинг гапига кулоқ солиб, ажратиб қўйганларнинг кўмагида қорагуруҳчиларнинг чангалидан чиқди-ю, тезда нари кетишди. Уларни тутиб, ўч олмоқчи бўлишган эди, ёшлар биринчи дуч келган уйга кириб кетишди, ажратганлар ҳам уларнинг орқасидан эргашишди. Қорагуруҳчини хотини олиб кетди, гўё ҳамма нарса тинчигандек туюлди. Калта сопли найза чиқарган икки киши биздан ўн қадамча нарида тўхтаб, секин-секин гаплаша бошлашди, улар ҳам уйларига кетадиганга ўхшарди.

— Улар қаёққа кетишаётганини қара,— деди оҳиста Дата Туташхиа мени тирсаги билан туртиб.

— Кимлар? Қаёққа кетишди?

— Ҳалиги найза кўтарганлар... анови икки ёшнинг орқасидан кетишди.

— Йўғ-э...— дедим эсхонам чиқиб.

— Улар ғирт маст-ку.— Дата Туташхиа йўлакка қараб юрди, мен ҳам орқасидан эргашдим.

— Дата!— деб чақирди кимдир орқадан биз ичкарига кириб бўлганимиздан кейин.

У чақиришганини эшитмадими ёки менинг олдимда жавоб бергиси келмадими - билолмадим, ўз йўлига кетаверди, мен эсам ким чақираётганини билиш ниятида бўсағада тўхтадим.

— Дата, Дата,— дея чақираверди новча гимназиячи билан бирга келаётган киши. У қўли билан йўлакка кириб кетган одамни чақираётганини имлаб кўрсатди. Ўттиз-ўттиз беш ёшлардаги баланд бўйли бу жаноб ногирон одамдек оқсоқланиб юрарди.

— Прокопий амаки, сени чақиришяпти!

Дата Туташхиа ўгирилиб менга синчков тикилди:

— Бу ерда мени ким ҳам танирди? — У узун, қоронғи йўлакдан юриб кетаверди, мен беихтиёр орқасидан эргашдим.

Йўлакнинг чап томонида пастга тушиладиган пиллапоя бор экан. Биз яна озгина юрганимиздан кейин айвонга чиқдик. Гир айланаси тўртта уй билан ўралган ҳовли худди қудуққа ўхшар, айвон иккинчи қават бўйлаб чўзилиб кетган, унинг остида катта ахлат қутиси турарди. Бу қудуқнинг ичидан ахлатни қандай ташишларига ақлим бовар қилмади, сабаби, кўчага чиқиладиган йўл кўринмасди. Қорагурухчилар қутининг ичига тушиб олиб, найза билан ахлат титишарди.

— Жойингдан қимирлама, итваччалар! — қичқирди Дата чакқонлик билан қўлтиғидаги тугунчадан янгигина тўп-понча оларкан.

Қорагурухчилар қутидан чикиб қочишди, лекин Дата Туташхиа кетма-кет ўк узди.

Мен нима бўлганини идрок этиб улгурмасимдан иккала қочоқ ер бағирлаб ётиб олди, Дата Туташхиа эса темир зиналарни тарақлатиб ҳовлига тушиб борди. Мен нима бўлганига тушунмаган ҳолда негадир яна унинг орқасидан эргашдим. Биринчи қаватга тушганда беихтиёр ахлат қутисига кўз ташладим. Негадир кўнглим сезди шекилли — уларнинг нега бунчалик жазаваси тутиб ахлатга найза санчаётганини қайдан билибман. Қутига кўз ташлаб, бақириб юбордим. Тилим калимага келмас, фақат даҳшатга тушиб бақирардим.

Ўспирин билан кизча қутида худди пайи тортиб қолгандек чангак бўлиб, икки чеккада қонига беланиб ётарди.

Қай вақтгача ўзимга келолмай турдим. Дарҳол кўзимни четга олдим, яна Датанинг орқасидан эргашдим. Қорагурухчиларнинг бири оёғидан, иккинчиси думбасидан яраланган эди. Комил ишонч билан айтаётганимнинг сабаби, бу гапни Датанинг ўзи тасдиқлади. У қилган ишини томоша қилиб жимгина турарди.

— Қайси биринг яшашни истайсан? — деб сўради у ниҳоят совук, титроқ овозда.

Қорагурухчилар миқ этмай унинг кўзига тикилишди.

— Биттанг тирик қоласан. Қайси биринг яшашни истайсан?

Оёғидан яраланган ҳеч нарсани идрок этолмасди шекилли, на тили билан, на кўзи билан бирон нарсани ифодалай олмади. Иккинчисида эса ўз жонини сақлаб қолиш ҳисси уйғонди чоғи, Датанинг олдига эмақлаб келди-да, хўнграб йиғлаганча унинг оёғига ёпишди. Дата унинг кўлини нари суриб, оёғини бўшатиб олди.

— Тур!

Қорагурухчи найзага таяниб ўрнидан турди.

Дата Туташхиа оёги билан юзтубан ётган шеригининг курагини кўрсатди:

— Қани, найзангни мана бу ерга ур-чи!

Зўрға ўрнидан турган қорагурухчи тош қотиб қолди.

— Тез бўл! — Дата унинг оёгига қаратиб яна иккита ўқ узди.

Ер бағирлаб юзтубан ётган душман шериги ханжарини ҳаволатган пайтда бир думалаб чалқанчасига ётиб олди, найза тўппа-тўғри унинг кўксига санчилиб, юрагини тешиб ўтди-да, дастасигача қадалиб, уни ерга михлаб қўйди.

— Бор энди, яшайвер! — деди Дата аста ҳар бир сўзни дона-дона қилиб.

Қотил унинг қўйиб юбораётганини ҳам, устидан кулаётганини ҳам билолмай гарангсиб қолди.

— Бор деяпман... Тез бўл!

Қотил орқасига ўгирилиб, уч-тўрт кадам қўйди, ортини ушлаб тўхтаб қолди. Яна бир кадам қўйганида қаердан-дир учиб келган ўқ нақ миясига тегди.

Ён-веримга алангладим. Айвонда бояги басавлат оқсоқ турар, гимназиячи эса тўппончасини кителининг қўйин чўнтагига солаётган эди.

Дата Туташхиа гимназиячини узоқ кўздан кечиргач, тўппончасини чўнтагига солиб қўйди.

— Шу ерда турадиганлардан биронтаси чиқиб бу бечораларни ахлат кутидан олишар, — деб зинадан шошилмай кўтарила бошлади.

Иккинчи қаватнинг айвонида оқсоқ ҳам, гимназиячи ҳам кўринмади. Улар йўлакда туришган экан.

Оқсоқ киши деворга суянган қўйи мўйловини силаб турарди. Гимназиячи қизиқувчанлигу беадад ҳайрат тўла катта-катта кўк кўзларини биздан узмасди.

Улар кўришгани йўқ, афтидан юрагига сигмади шекилли.

— Қанча кон тўкиляпти! — дея хўрсинди Дата Туташхиа, сўнгра овозини баландлатиб, жаҳл билан кўшиб қўйди. — Мен бунақа мамлакатда яшашни истамайман! Ҳамма нарса жонимга тегди! Ҳамма нарса!

— Биз қанчалик кўпчилик эканимизни қара, ҳеҳ ким мураса қилишни истамайди, — деди оқсоқ.

— Биламан, сизлар кўпчиликсизлар! Боягини бекор отдинглар, яшаши керак эди.

— Мен отганим йўқ, манави чаққонлик қилди, — деди оқсоқ гимназиячига ишора қилиб. — Кечга қолганим учун узр... Шунақа тўс-тўполон бўлиб кетдик...

— Бунақа пайтда кечикмай илож йўқ... Мен етиб ке-

ларман деб ўйламаган эдим,— деди Дата Туташхиа.— Бу ўк фақат сенинг отишинга ўхшайди,— деди у гимназия-чига кўз ташлагач оксоққа.

— Ўхшайди,— деди оксоқ.

Йўлакдан ўтиб, ўртадаги пиллапоярлардан юқорига кў-тарила бошладик.

— Шунга қарор қилдингми? — деб сўради оксоқ.

— Қарор қилдим,— деди Туташхиа бир лаҳза тўхтаб.

Зинадан кўтарилиб бўлгач, ташқарига чиқаверишда Да-та Туташхиа бир дам тўхтаб оксоққа кўз ташлади. Бу ни-гоҳда савол яширин эди.

— Мен бу хусусда қандай фикрдалигимни айтганимдан буён беш йил ўтди,— деди оксоқ.— Ўшандан буён гаплаш-ганимиз йўқ. Энди тўғри иш қиляпсан, дея оламан.

Чамамда оксоқ бошқа ҳеч нарса демоқчи эмасди шекил-ли, Дата Туташхиа уни саволга тутди:

— Ундай бўлса, нега бу ишимни тўғри деб ҳисоблашинг-ни айт. Охирги марта гапимиз нимада тўхтагани эсимда йўқ.

— Майли, яна қайтариб айтаман,— дея кулимсиради оксоқ.— Сен кўпдан бери одамларни кузатасан, инсон та-биатидаги яхшилигу ёмонликни ўзингча баҳолаб ҳукм чи-қарасан, уларнинг ярамаслигини кўриб кўл силтагансан, халқдан ҳам кўнглинг қолган. Мени афу этасану сен энг асосий нарсани ҳали тушуниб етмагансан. Инсон алоҳи-да шахс сифатида доим ноҳақ, халқ эса ҳақ бўлади. Халқ-ни тушуниш керак, шунда уни албатта севиб қоласан. Кейин ҳар бир кишига бошқача кўз билан қарай бошлайсан. Инсондан нафратланиш эмас, унга шафқат қилиш керак, чунки у ожиз. Сен инсонни севишинг учун одамларнинг орасида яшашинг, халқни кўришинг керак.

— Унақада мен бозорга бориб қўя қолай, бозор хамиша гавжум.

— Бозор рақобат, кураш майдони. Бозорда одамлар бир-бирига қарши қўйилади. Бозор одамларни ажратиб таш-лайди, сен кетаётган жой ҳатто кечаги душманларни ҳам дўстлаштиради. У ердаги ҳаёт одамларнинг зўравонлигу адолатсизликка қарши курашидан иборат. Сен халқ нима-лигини ўз кўзинг билан кўрасан.— Оксоқ бирдан хижолат чекди. Тўғрироғи, Дата Туташхиага насиҳатгўйлик қилаёт-ганида уялиб кетди.

— Не гапларни эшитмадим! — деди Дата.— Ўз ихтиё-рим билан камоққа ётишга кўндириш учун ибрат қилиб келтирилмаган ҳеч нарса қолмаган бўлса керак. Лекин сен ҳозир айтган гапни ҳеч ким, ҳеч қачон айтган эмас. Эҳтимол,

бир пайтлари бу нарсани айтгандирсан, мен уни унутиб юборгандирман. Начора, тақсир, бу гапларни шу пайтгача кулоғимга қўйилганларига қўшиб, кетаётган жойимга бораман.— Дата чўнтагидаги тўппончасини чиқариб оқсоққа берди, иккинчи чўнтагидан бир қанча ўқ олиб, унинг кафтига қўйди. У гимназиячидан кўзини олмай узоқ тикилиб турдида: — Балки биз орзу қилган нарсани охирига етказарсизлар...— деди.— Юр, Роберт ука, биз бир томонга борамизку, ахир...

Туташхиа улар билан қўл беришиб хайрлашгач, биз кўчага чиқдик.

— Сен қаёқка кетяпсан, Прокопий амаки? — деб сўрадим.

— Жандармлар бошқармасига. Янглишмасам Мтацминдадан наридаги тепаликда шекилли, а? — деб кўчани кесиб ўтди.

Агар тепаликка қараб юрсак, жандармлар бошқармасигача ўн дақиқалик йўл. Йўл-йўлакай ҳеч қайсимиздан садо чиқмади. Дата олдинда одимлар, мен худди онасига эргашган қулундек унинг орқасидан лўкиллаб борардим. То бошқармагача шу зайлда чопқилладим. У бинога кираверишда тўхтаб, орқасига ўгирилди:

— Хўп, хайр! Мен кетдим! Бахтли бўл!

У қўл узатиб хайрлашмади, мен уни эшик орқасидан кузатганимча ташқарида қолавердим. У кираверишда турган соқчига нимадир деди. Нима деганини эшитолмадим. Орадан уч дақиқа ўтар-ўтмас, тепадан Самтредиадан йўлга чиқаётганимда Дата Туташхиа қуйиб қўйгандек ўхшайди деб суратини кўрсатишган катта амалдор тушиб келди.

У Датани қўлтиқлаганча ичкарига бошлади.

Улар бир бирига жуда-жуда ўхшашарди.

Шундан кейин Дата Туташхиани кўрганим йўқ.

Мен ҳам ўша эшикдан кириб, бошлиғимга учрашдим, қилган ишларимни айтмоқчи эдим, у гапимга қулоқ солмай бориб дам олишни, эртага соат ўнда келишимни буюрди.

Ёлғиз қолганимда бугунги куннинг таассуротлари мени бутунлай эзиб ташлади. Бу аҳволда дам олиб бўлармиди? Эртасига белгиланган вақтда етиб келдим.

Лекин бошлиғим яна мени гапиртирмади. Бировни чақириб қандайдир топшириқ бергач, мени бошқа бўлимга бошлади, йўл-йўлакай ҳозир Зарандиа қабул қилажagini, ҳамма гапни унга айтиб беришим кераклигини айтди.

Зарандианинг отини эшитдиму лекин ўзини кўрмаган эдим. Самтредиадан йўлга чиқаётганимизда суратини кўрсатган бошлиқнинг Зарандиа эканини хаёлимга ҳам келтир-

маганман. Биз кириб келганимизда у ёзув столининг ор-қасидаги курсида ўтирган экан, шу сониядан эътиборан Зарандиянинг исмию кифоиси хотирамга жо этилди.

— Марҳамат, ўтиринглар,— деди у.

Мен кўрсатилган жойга ўтирдим, бошлигим ҳам ёнимга чўкди.

— Сиз бўшсиз! — деди Зарандиа унга, бошлигим тум-шайиб чикиб кетди.

Зарандиа Туташхиа билан бирга ўтказган вақтимда кўр-ган-билганларимни миридан-сиригача айтиб беришга маж-бур қилди. Кейин оиламни, насл-насабимизни, аждодлари-мизни сўраб-суриштирди, жандармерияга қандай кириб қолганим билан қизикди. Бу ерга қизиқишим туфайли эмас, ҳарбий хизматдан қочиб кирганимни билгач, бўшаб кетишни исташ-истамаслигимни сўради. Турган гапки, иста-тайман, дедим. «Нима иш қилмоқчисан?» деб сўради у. Мен ўқишимни давом эттириб, Москва дорилфунунига кирмоқчилигимни айтдим. У мени алқади, эртага отам билан бирга келишни тайинлаб, рухсат берди.

Унинг мендан қутилмоқчилиги кўришиб турарди, қола-верса, ўзим ҳам жандармериядан кетишни истардим. Заран-диа худди шу нарсадан фойдаланди. Уч кундан кейин мен ишдан бўшатилдим.

Бир ҳафтадан кейин эса поезд мени Москва томон олиб кетди.

Жандармерияда ишлаган етти ойлик хизматим ҳақида тузукроқ ўйлаб кўришга энди бемалол вақтим бор эди.

Бошқа саволларингиз йўқми? Бўлмаса, яхши қолинг.

АЛЕКСЕЙ СНЕГИРЬ

Мени Фома Комодов билан бирга Метехидан Ортача-лага ўтказишди. У ердаги ўртоқлар билан вазиятни ўрганиб чиқишга, қулай имконият туғилиши билан исён кўтаришга уриниб кўришга қарор қилдик.

Фома Комодов Бендукидзедаги темирчилик устахона-сининг ишчиси эди. У пайтларда ўттиз ёшда бўлса-да, яширин ишда кўп тажриба орттирганди. Унинг кўлидан келмайдиган ишнинг ўзи йўқ: нотиклик, чуқур сиёсий би-лим, омма билан ўзига хос усулда тил топиша олиш, узоқ-ни кўра билиш, ҳар қандай вазиятда дарров йўл-йўриқ то-пиш, беҳад жасурлик хусусиятларини ўзида мужассам эт-ган эди. Ўта дилбар, хушчакчак бу одам айниқса сургун-дан қочганидан буён довруғи дoston бўлди. Сибирга олиб келишгач, у уч ҳафтадан кейин кишанларини арралаб

кочган, бир ҳафта яшириниб юргач, тузоққа тушиб, яна қўлга олинганди. Яна оёқ-қўлига кишан солиб илгариги жойига олиб кетишганди. Унга бир эмас, икки соқчи кўз-кулоқ эди. Улар бир қишлоқда тунаб қолишга жазм этишадди. Оксокол уйининг битта хонасини бўшатиб беради. Соқчилар навбатма-навбат пойлоқчилик қилишади, бири ухлаганда иккинчиси Фомадан кўз узмай ўтиради. Фома соқчи мудраётганини кўргач, секин ўрнидан туриб, деразани очиб кўяди-да, ўзи каравотнинг тагига кириб кетади. Соқчи уйғониб қараса, каравот бўм-бўш, дераза ланг очик, шовкин-сурон кўтаради. Бутун қишлоқни оёққа турғизиб, ўрмонзорларни оралаб кидиришга тушишади, Фома эса каравотнинг тагидан чиқиб эгов топади, маҳбус либослари билан кишанларни меҳмонхонадаги столга қўяди. Оксоколнинг кўйлак-иштонини кийиб, жўнаб-қолади. Тифлисга келиб яна яширин ишга киришади. Бир йилдан кейин октябрь манифести чиқиб, афу эълон қилинади, шу муносабат билан Фома Комодов янги паспорт олади, бироқ менга ўхшаб уни ҳам бошқа иш билан қўлга олишади-да, саккиз йилга кесиб юборишади.

Шундай қилиб, бизни Метехидан Ортачалага олиб кетишяпти. Олдин тинтиб чиқишди, расамади билан ҳамма хужжатларни тўлдиришгач, ташқарига олиб чиқивди. Кўчада бизни тўрт отлиқ аскар билан бошлиғи кутиб турар, уларнинг олдида яна бир маҳбус ҳам бор эди, уни қаерда қўлга олишгани менга қоронғи.

Биз кўприқдан ўтиб, Ортачалага бурилганимизда ҳам нотаниш маҳбусдан кўз узмадим. Йигирма ёшлар чамасидаги ўрта бўй бу йигит ўзини худди боёнлардек тутарди. Қизиқишим баттар ортди: ким бўлди экан?

У Комодов билан ёнма-ён юриб борарди, гапга солиб кўр-чи, деган маънода Фомага кўз қисиб кўйдим. Озодликда юрган одамдан, кимсан, қаёққа кетяпсан, деб сўралмайди, бу одобсизлик, сурбетлик саналади, қамокда эса аксинча, эътибор — ҳамдардлик нишонаси. Нима учун қамалгансан? Қанақа иш бўйича ётибсан?— деб сўраш одатий ҳол.

— Кимсан?— деб сўради Фома ғўдайган ҳамроҳимиздан.

— Одамман!— дея совуққина жавоб берди у.

Қамокхона ибораси билан айтганда бу «ҳақиқий ўғриман» дегани.

— Нима учун қамалгансан?

— Шунинг учун!— дея қўполлик қилди у.

— Қанча ётасан?— қизиқсинди Фома.

— Керагича!— Бу «нима ишинг бор?» дегани.

- Қайсиниси бўйича кетяпсан?
- Қайсиниси лозим бўлса шуниси бўйича! — деди ҳамроҳимиз кўзларини олайтириб.
- Отинг нима? — деди Фома уни ўз ҳолига қўймай.
- Отим Поктиа! — Бу «Тинч қўясанми, йўқми?» дегани.
- Лақабингми ёки отингми?
- Бўлгани шу! — Бу жавоб «Гап тамом!» деган маънони англатади.

Ҳаммаси ойдек равшан: ҳамроҳимиз ўзини ўғри қилиб кўрсатар; аслида олифталик қиларди.

— Миршабнинг ўғлининг каптарларини ўғирлаган шекилли, — менинг тахминларимни тасдиқлаб шивирлади Фома.

Поктиа саволларга ҳақиқий, ўғриларга ўхшаб жавоб берди, фақат такаббурлик, қўполлик қиламан, деб гап оҳангини бузиб қўйди. Ҳақиқий ўғри бунақа пайтларда ҳаддан ташқари хушмуомала бўлади. Поктианинг устози бу нарсани зътибордан четда қолдирган кўринади. Поктианинг ўзи биз насл-насабига чиппа-чин ишонганимизга шубҳа қилмай гердаярди. Бунинг оқибати нима билан туғанини ҳозир сўзлаб бераман.

Ортачала камокхонасида бизни яна тинтиб кўришди, маҳбусларни қабул қилиб олишнинг диққатни оширадиган жараёни бошланди — қандайдир дафтарларнинг қайсидир устунларини тўлдиришгач, ниҳоят карантин хонасига олиб киришди.

Кулфлар очилиб, тамбалар шарақлаб сурилди, эшиклар лангиллаб, ичкаридан шовқин-сурон аралаш бадбўй ҳид димокқа урилди.

— Тараста, уч киши келди! — дея қичқирди назоратчи ва шу заҳоти орқамиздан эшик ёпилди.

Бу ярми ер остида қолган, охири кўринмайдиган, ҳаддан ташқари тор, зах, қоронғи хона эди. Ёруғдан кирганимиз учун шарпалардан бошқа ҳеч нарсани кўролмасдик. Соялар шу қадар кўп эдики, улар қимирлаб юрган сон-саноксиз одамлардан кўра танасиз, лекин пажмурда баҳайбат бир маҳлуққа ўхшарди.

— Жой йўқ... наҳотки тушунишмаса? Опкелиб тиқишаверади, тиқишаверади, қанча тиқиштириш мумкин, хайронман? Турган еринларга жойлашаверинлар, бошқа жой йўқ, — шовқин-суронни босиб қоронғи бурчакдан оқсоқолнинг овози эшитилди.

— Бу ёққа кел! — деб қичқирди унга Фома.

Кўзимиз қоронғиликка ўрганди. Чап томонда нажосат тўла бадраф идиш турар, шу ердан бошлаб қадам қўйгудек

бўш жой кўринмас — ҳаммаёқда одам ётарди. Шу ернинг ўзига бир амаллаб қўйилган чоғроқ столда махбуслар домино ўйнашарди. Хонанинг икки томонига бошдан-оёқ икки қават сўри қурилган, унинг тепасидаги учта панжарали дарчадан хирагина нур тушиб турарди. Ўнг томондаги юқориги сўрида бир гуруҳ одам йиғилиб олган, бирови ниманидир гапирар, қолганлари хандон ташлаб кулишарди. Нариги чеккадаги дарча олдидагилар қарта ўйнашарди. Аслида икки киши ўйнар, қолганлар томошабин эди.

— Мен бу ёқдаман. Нима дейсан? — дея овоз берди оқсоқол.

— Тагимизга соладиган ҳеч нарсамиз йўқ, ерга ётолмай-миз, сўридаги одамларни сал сиқиштир.

— Хўп бўлади, тақсир... Мана сизга супа, ҳозир кўрпатўшак беришади, чойшаб, самовар олиб келишади...

— Овозингни ўчир! — дея унинг оғзига урди Фома. — Тепадан иккита жой тайёрла! Тез бўл!

Оқсоқол ҳазилнинг мавриди эмаслигини, майнавозчилиги ўтмаслигини тушунди, лекин ростини айтганда бу ерда қадам босгудек жой йўқ эди. У бир неча бор одамларни суриб сиқиштирган, бу гал иложи топилармикин? Оқсоқол гап оҳангини ўзгартирди-ю, барибир пўнғиллади:

— Марҳамат, тақсир... кидириб кўринг... Топсангиз бемалол жойлашавиринг, мен сизга нима...

Поктиа ҳам бу илтифотдан руҳланиб кетди. Қўлини орқасига қўйганча сўрилар ўртасидаги тор йўлдан дам у ёққа, дам бу ёққа юра бошлади. Унинг бу хагги-ҳаракати худди бир неча бор қамоқ кўрган одамларникидек табиий чиқди.

Биз оқсоқол билан гап талашаётган пайтимизда атрофимизда қандайдир бир йигит айланишиб юрди. У Фомага яқин келиб, юзига бир қаради-ю, ғойиб бўлди.

• Мен хонани кўздан кечира бошладим. Шундоқкина тепамиздаги сўрида оқ иштондаги бир одам шимини ушлаб ўтирарди, фақат қаттиқ тикилганимдан кейингина унинг бит боқмаётганини, балки тугмасини қадаётганини билдим. «Шу қоронғида қандай қилиб тугма қадаётган экан?» дея ҳайратландим. Ёнидаги ўрта яшар, лекин соқолига оқ тушган одам чордана қурганча тасбеҳ ўгириб, унинг ишини қузатиб ўтирарди. Мен уни қаерда кўрганимни эслашга уриндим... Қаердадир учратганман, лекин ҳозир эски танишларни суриштириш пайти эмас. Олдин бирон жой топиш даркор.

Атрофимизда ўралашиб, Фоманинг юзига тикилган йигит яна пайдо бўлди, шовқин-сурон орасида қулай фурсат топиб, секингина сўради:

— Сиз Фома Комодовмисиз?

— Ха,— деди Фома унга бошдан-оёқ разм солиб.

— Мен билан юринг. Мен Шалва Тухарелиман.

Оқсоқолнинг кўзи чақчайиб кетди. Биз ерда ётганларнинг устидан хатлаб, сўрилар орқасидаги йўлакка чиқиб олишга ошиқдик.

— Комодов, кацо¹! Нега кимлигингни дарров айта колмадинг?

Сиёсий махбуслар юкори қаватнинг дарча тагидаги ўнг бурчагини эгаллашган экан, биз бемалол жойлашиб олдик.

Қамокда, айниқса, инқилоб авж олган пайтда гаплашадиган гап кўп эди. То бир-биримизга янгиликларни айтиб, муҳокама қилгунимизча бир соат ўтди. Поктиа ҳали ҳам сўрилар оралигини қадамлаб ўлчарди. Бундай хатти-ҳаракатдан муддао оқсоқолнинг ўзи ҳеч нарса талаб қилмаган, темир сафдан жой эгалламай асабийлик билан у ёқдан бу ёққа тез-тез юраётган одамга эътибор беришини истар эди. «Темир саф»— ерда ҳар бир одамга бериладиган бир тирсак жой дегани. Фақат ёнбошлаб ётиш мумкин, мабодо уйқусираб ўгирилса, ёнидаги одамни уйғотиб юборар, шу заҳоти сўкиш, ур-сур бошланиб кетарди. Шунинг учун кечаси бир ёнбошдан иккинчи ёнбошга фақат оқсоқолнинг буйруғи билан ўгириларди. Ҳамма баробар ухлар, баробар ўгирилар, яна баробар уйқуга кетарди...

Поктиа оқсоқол уни ҳақиқий ўғри ҳисоблаб, жой кўрсатиш учун қўлидан келган ҳамма ишни қилиб кўрди. Лекин оқсоқол ярамас одам экан, тўғрироғи, у қамок шароитининг нозик жихатларини жуда яхши биларди. Поктианинг ўйинини парвосига ҳам келтиргани йўқ — майли, юраверсин, чарчаса, секингина бадраф идиш ёнига бориб жойлаша қолади! Юраверивдан бир иш чиқмаслигига кўзи етган Поктиа ашаддий ўғриларнинг йўлини тутиб, бировнинг жойини тортиб олмоқчи бўлди. У тугма қадаб ўтирган махбуснинг шўрини қуритишни мўлжаллади. Умуман олиб қараганда унинг қарори тўғри эди: тугмасини ўзи қадайдиган одам ўғри эмас, чунки ўғрининг қамокда ўз боқимандаси ҳамда хушомадгўйлари бўлиб, бу шотирлар унинг ҳамма ишларини бекаму кўст адо этишади. Унинг кийими ҳам ўғриникига ўхшамас, гимнастёркасининг ранги ўнгиган, почаси этик қўнжига тикилган шими минг ямоқ; энгашган кўйи ўз ўйларига ғарқ бўлиб ўтирарди.

Оёқ-қўлимнинг чигалини ёзиш учун пастга тушдим. Сўрилар орасидаги тор йўлакда бир неча киши айланиб

¹ К а ц о — биродар (тарж.).

юрарди, мен ҳам ўшаларнинг сафига кўшилдим. Поктиа мўлжалга олган одамнинг олдига келиб йўлни тўсиб қўйди. Ҳамма тўхтаб қолди, мен Поктиадан беш қадамча берида турардим.

— Қани, амаки, пастга туш! — Поктиа бу сўзларни имкони борича қатъият билан ҳокимона айтди.

Амаки эса худди унинг гапини эшитмагандек қимир этмасди. Фақат унинг ёнида ўтирган соқолли киши бошини буриб, Поктиага кўз ташлади-да, яна тескари ўгирилди.

Дата Туташхиа! Мен уни дарров танидим... Лекин чақириб улгурмасимдан амаки этигининг учи билан Поктианинг тумшугига бир тепди. У гандираклар кетди, бурнидан тизиллаб қон отилди.

Дата Туташхиа дам Поктиага, дам уни урган кишига, дам томошабинларга тикилганча тасбеҳ ўгириб ўтираверди.

Стол атрофидагилар домино тошларини қарсиллатиб уришарди.

— Бизнинг устимизга томаяпти-ку, кўрмаялсанми? — дея бақиришганча пастдагилар Поктиадан нарироқ сурилишди.

— Бадраф идишга югур! Бор, оғайни, борақол!

Поктиага йўл беришди, у бурнини тозалагани югуриб кетди.

— Шунақаям бўладими, Харчоюн, на раҳм-шафқатинг, на одамгарчилигинг бор экан, худо ҳақи!

Ким гапирганини билолмадим, лекин бу ном менга яхши таниш эди. Касб-кори гулфурушлик, севган машғулоти баччабозлик бўлган бу одам Ортачала қамоғига тез-тез тушиб турарди.

— Ҳа, сен итнинг ишинг бўлмасин! — дея таҳдид солди Харчо ва Поктиа туфайли узилиб қолган хаёлларини улаб кетиш учун яна ўйга чўмди.

У худди ҳиндуларнинг уч қиёфага эга маъбудаси Шивага ўхшаб, ҳар жиҳатдан унга тақлид қилиб ўтирарди.

Айланиб юрганлар сафи яна ҳаракатга келди, уларга кўшилиб мен ҳам одимлай бошладим. «Датами бу ёки бошқа бировми? Балки менга шундай туюлгандир?» Изимизга қайтаётганда унга тузукроқ разм солишга қарор қилдим.

Поктиа бадраф идиш тепасига энгашиб конини тўхташига уринарди, кейин турган жойига чўкди-да, бошини орқага ташлаб, жимиб қолди. Идишнинг ёнгинасига эмасу ҳар қолда яқинига келиб ўтирди. Бу унинг ҳеч қачон ҳақиқий ўғри бўлмаганлигидан далолат берарди. Назарий жиҳатдан пухта тайёрланган бу йигит омон қолиш учун энди бошқа йўллارни излаши кераклигини англаб етди.

Мен соколли кишининг ёнидан бир неча бор ўтгач, ўзимизникиларнинг олдига қайтиб, унинг кимлигини Андро Чанеишвилидан сўрадим.

— Дата Туташхиа. Эшитганмисан?

Дата Туташхиага беш йил беришибди, у камоқ муддатини шу ерда, Ортачалада ўтаётган экан. Бир ой олдин уни жандармериянинг камоқхонасига олиб кетишган экан, ўн кун ўтар-ўтмас яна қайтариб келишибди. Камоқдагиларнинг ҳаммаси уни билар, дўстлари кўп экан.

— Ўзини тутиши қалай? — деб сўрадим.

— Ўз ҳолича юрибди. Ҳеч ким мушугини пишт демайди. Кунини ўтказяпти.

— Пишт деб кўришсин ҳам-чи? Ё бу ердагилар кимга тегиш, тегмаслик кераклигини билишмайдими?

Янги танишларимга Дата Туташхиани қаердан билишимни айтиб беришимга тўғри келди.

Поктиа дам-бадам бурнини ушлаганча одамнинг раҳми келадиган даражада эзилиб ўтирарди. Унга тушган иккита тепки камоқда мен кўрган жазоларнинг ичида ўртамиёна калтак эди. Бундай айби учун баъзиларни майиб бўлгунча савалашади. Бу жазо: «Ярим умрини жувонмарг қилиш» деб аталади.

Мен яна пастга тушиб, Датанинг ёнидан ўтишга қарор қилдим: балки таниб қолар... Танимаса, ўзим кимлигимни айтаман.

— Қани, бу ёққа кел-чи, йигит! — деб Поктиани чақирди Харчо.

Поктиа бошини осилтириб ўтиргани учун биров чақираётганини билгани ҳам йўқ.

— Чапай бу ёққа ке... кимга гапиряпман! Туртиворсанглар-чи, ановини! — дея буюрди Харчо.

Ёнидаги ҳамроҳи Поктиани туртди.

Поктиа худди ерга михлаб қўйилгандек кимир этмай ўтираркан, Харчога ер остидан кўз ташларди. Охири ўрнидан туриб унинг олдига борди-ю, факат берирокда — оёғи етмайдиган жойда тўхтади.

— Ёнимга чиқиб ўтир, — дея дўстона таклиф этди Харчо.

Поктиа ишончсизлик билан бўлса-да, барибир, тепага чиқди.

Дата унинг шишиб кетган юзига қаради-ю, сўнг тескари ўгирилиб олди.

Поктиа бир оёғини букиб, иккинчисини осилтириб олгач, Харчога кўрқа-писа кўз ташлади.

— Очигини айтиб қўя қолай, ўғлим, — дея ширинсухан-

лик билан гап бошлади Харчо, — сенга бир хил илму ҳикматларни ўргатган одам амаки сўридан тушишдан бош тортса нима қилиш кераклигини айтишни эсдан чиқариб қўйганга ўхшайди.

Поктиа бақрайганча миқ этмай ўтирарди.

— Ана кўрдингми?! Демак, ўргатмаган. Ундай бўлса, мен ўргатаман, асқотиб қолиши мумкин.

Харчо сакраб пастга тушди-да, Поктианинг оёғига ёпишди...

Поктиа сўридан учиб кетди, домино ўйнаётганларнинг боши узра ўтиб, бадраф идиш ёнига бориб тушди.

— Вах! — деди ўйинчилардан бири. — Кўрдингми?!

— Қани юр! Топган вақтингни қара-ю!

— Вах! Ростдан кўрмадингми?

— Юр, деяпман!

— Э, йўқ... нима бўлганини кўрдингми?

— Юрасанми, йўқми?!.

Ўйинчи олдин ердаги рақамларга, кейин қўлидаги тошларга кўз ташлагач, юрди.

— Устозинг мана шу нарсани ўргатмаганга ўхшайди, — деди Харчо ўйчан, кейин жойига чиқиб яна илгариги алфозда ўтирди.

Шу пайт — бундай бўлишини ҳеч ким кутмаган эди — Дата Туташхиа орқага сурилиб, деворга тиралди-да, Харчонинг кетига иккала оёғи билан баробар тепди. Харчо ҳам Поктиадек учиб домино ўйнаётганларнинг столига бориб тушди. Стол омонатроқ экан, кучли зарбадан синиб тушди. Харчо ўрнидан турди-ю, мувозанатни саклайман деб бир оёғини бадраф идишга тикиб олди. Идишнинг ён-верида ўтиргану ётганлар ҳудди устига қайноқ сув сачрагандек сакраб туриб кетишди, шунақа кий-чув кўтарилдики, асти қўяверасиз.

Ундан кейин нима бўлганини эслаб ўтишнинг ҳожати бўлмаса керак деб ўйлайман. Шу заҳоти бир неча жойда баробарига муштлашиш бошланди. Домино ўйнаётганлардан иккитаси шу атрофда ётганларга ташланди — улар асосан этик, кўпол бошмоқ, калишларни ишга солишди. Усти-боши булганган темир сафликлар Харчога ёпишишди. Баччабозни ўн киши дўппослар: биров мушти билан урар, биров тепкилар, ҳатто биттаси сув идишнинг каттагина қопқоғини кўтариб олган, ҳарчанд уришга чоғланса-да, бошқа бировга тегиб кетишидан кўрқиб уролмасди, Ниҳоят, у чапдастлик қилди, бироқ қопқоқ Харчога эмас, уни ураётганлардан бирига тегди, шу заҳоти яна янги муштлашиш бошланиб кетди. Поктиа Харчонинг атрофида

гир айланар, ўзини хўрлаган золимнинг кўзига кўлини тиқиб олишга уринарди.

Муштлашиш бошланган захоти мен дарров тепага чиқиб олдим, сўридан олишувни бемалол томоша қилиш мумкин эди. Комил ишонч билин айтишим мумкинки, домино ўйнаётганлардан Куркала унча жабр кўргани йўқ. Темир сафликлар уни ерда судрашди-да, оёқ-кўлидан ушлаб худди қопдек юқорига қараб отишди. У Дата Туташхиа иккаламизнинг ўртамизга келиб тушди. Бахтига ҳеч кимни безовта қилгани йўқ, бир-иккита туртки еди-ю, лекин ақли расолик билан уларга чидаб, томошабинлардан бирига айиланди-кўйди. То ур-сур тугагунча фақат биргина гапни такрорлаб қийқираверди:

— Вой ановини кара... Э-э-э! У-ух! Вой-вой-вой! — Мушт тушган жойларини силаб-сийпалаб кўйгач, яна қийқирарди:— Ановини кара-я... Э-э-эх! У-ух!

Энди нималар бўлаётганини ҳеч ким тушунмас, бу ғавғонинг нимадан бошланганини ҳам билмасди. Фақатгина Харчо билиши мумкин.

Лекин Харчо жуда ёмон аҳволга тушиб қолди. Мен бошқа томондаги муштлашишларга алаҳсиб, бу нарса қандай бошланганини билолмай қолдим, бирдан ёнимдаги Куркала шовқин солди:

— Харчога кара, Харчога... Йўқ, Дардакка кара, Дардакка... Э-э-э, нималар бўляпти! У-ух! Вой-вой-вой...

Иштонинг ечиб ташланган Харчони энгаштириб зўрага ушлаб туришар, у баччавозлик бўйича касбдоши Дардакка чап беришга уринарди.

Дата Туташхиа ҳамон чордона қурганча бузилган ва шафқатсиз бу олам ҳақида ўйга чўмиб ўтирар, юзида ўзи бошлаб берган тўс-тўполондан афсусланишдан кўра, кизикувчанлик кўп эди. Бу воқеаларни у улкан оркестрга қиёслар, алоҳида ижрочиларга мутлақо эътибор бермасди.

Хонада қандай бақир-чақир кўтарилганини тасаввур қилиш қийин эмас, лекин тўсатдан кимдир шундай бўқирдики, мен беихтиёр Харчо билан Дардакдан кўзимни узиб, ён-атрофга алангладим. Ким бақирганини билиш мушкул, сабаби, шундоққина пастимизда йигирма чоғли одам айқаш-уйқаш бўлиб уймалашар, ким кимни ураётганини англаш амри маҳол эди. Домино ўйнаётганлардан яна бири, Тамбиа лақабли ҳақиқий ўғри тўданинг атрофида айланиб юрар, бир-бирини босиб-янчаётганларнинг оетидан столнинг лоқал биронта оёғини суғуриб олишга уринарди. Бир-икки марта столнинг оёғини тутди-ю, бироқ суғуриб ололмади. Бу орада Дардакнинг бошига сув идишнинг

қопқоғи билан уриб гангитишди-да, ерга йикитмай бадраф идишга ўтқазиб қўйишди. У эс-хушини йиғиштириб, дарров ўрнидан турди-ю, лекин бошига тушган зарбадан кейин эхтироси сўнган эди, Харчо тасодифан шармисорликдан ку-тулиб қолди.

Тамбиа амаллаб столнинг бир оёғини суғуриб олди. Бу билан бировни урмоқчи шекилли, деб ўйлагандим, лекин ўй-лаганимдек бўлиб чикмади: афтидан бировга тегмоқчи эмас-ди шекилли, Датанинг ёнидан ўтиб, сўрилар бўйлаб юрди, ўн қадамча нарига боргач, столнинг оёғини кўтариб, юкори-га кўтарилди бошлади. Балки у пастда уришаётганларни тепадан туриб саваламоқчидир? Кутилмаганда Тамбианинг калтаги Дата Туташхианинг кулоқ-чаккасига келиб туши-шига оз қолди, лекин Дата бу хатарни қандай сизди, билмайман, шартта ўзини четга олди, тўкмоқ унинг кураги-ни силаб ўтиб, ўринга урилди. Шу заҳоти қўлидаги ёғочи тортиб олинган Тамбиа уришаётганларнинг устига сакраб жон саклаб қолмоқчи эди, Датанинг қўлига ўтган стол-нинг оёғи уни сўрининг нариги чеккасига учириб юборди, Тамбиа худди сувга бўктирилган латтадек пастга сирғалиб тушди.

— Э-э-э!.. Қара... Тамбиани қара... ўғриларга гал келиб-ди... ўғриларни уришяпти... нималар бўляпти!—дея айю-ханнос солди Куркала.

У пайтларда қамокда ўғри даҳлсиз шахс ҳисобланарди. Ўғрига қўл кўтаришга журъат этган одамни ўлдиришмаса-да, абгор қилишарди. Уришаётганлар рақиби ҳақиқий ўғри бўлиши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмасди. Ўғрилар одатда бундай муштлашишларга аралашимас, фақатгина тепага чиқиб олиб, воқеаларни кузатиб ўтири-шарди. Ўғрини уришяпти, деб қичқиришганида ҳамма ўғри-ни урмаётганига ишонч ҳосил қилиш учун тўхтади. Кур-кала бақириси билан муштлашув қайтадан бошланиши учун бир неча лаҳза тинди.

— Қаерда уришяпти? — деб қичқирди Спарапет.

— Кимни уришяпти? — дея ўрнидан кўзғалишди бошқа ўғрилар.

— Тамбиани уришяпти! Тамбиага бир қаранглар!... Одамови урди, Одамови,— деди Куркала ва шу заҳоти сў-ридан учиб кетди. Дата калтак билан унинг оркасига бир уриб, худди ахлатдек пастга иткитиб юборди.

Одамови — Датанинг лақаби экан. Бутун ўғрилар галаси унга ташланишди. Мен химоя қилмоқчи бўлган эдим, бир уриб қулатишди-да, унга ёпиша кетишди. Дата ёғочни боши

тепасида айлантриб, бирпасда уч-тўртта ўғрини чўзилириб кўйди. Қолганларнинг шашти қайтиб, хуруж тўхтади.

— Қани, манавини менга бер-чи, — деди Спаранет ёғочга қўл чўзиб.

— Келиб олақол, азизим!

— Менга қара, Одамови!.. Тутиб олсак ёғочингни ҳам тортиб оламиз, ўзингни ҳам соғ кўймаймиз! Яхшиликча ташла!

— Мен бошлаганим йўқ! Бошлаган ҳов ана, ерда чўзилиб ётибди... Тамбиа, шекилли? Ёғоч уники... Шунинг учун ўзинглар яхшиликча тарқалинглар!

— Қайси биринг биринчи бошлагансан, қайси биринг иккинчи — ишимиз йўқ. Қалтакни ташла, бўлмаса, кейин афсусланасан...

— Қани, ташлай қол, Одамови! Қара, қанча кишимиз!

— Ҳозир ҳамма жойда куч — бирликда, дейишяпти! Бунақа бирликни кимдан ўрганишган? Турган гапки, биздан!

— Тамбиангларни олиб, тинчгина нари кетинглар, болалар! — яна гапини такрорлади Дата.

— Бунинг гапини қаранглар... Ёғочни ташламасмикин-а?

— Эсини еб кўйибди, худо ҳаққи, эсини еб кўйибди!..

Дата ўғриларнинг ҳужумкорлик руҳи сияганини сезиб, яна уч-тўрттасини уриб ағдарди, қолганлари патир-путир пастга сакрашди. Шу пайт орқадан пусиб келган ўғрилар Датанинг бошига аёлни ёпиб, ура кетишди. Пастга сакраганлари ҳам юқорига тармашиб чиқиб, худди ўлакса топиб олган кузғунлардек Датага ташланишди. Мен уларни нарибери суришга ҳаракат қилдим. Бошқа сиёсий маҳбуслар ҳам келиб, уларни ажрата бошлашди, ҳа, фақат ажратишди, чунки ўғрилар билан сиёсий маҳбуслар ўртасида ҳар қандай шароитда бутун Россия империясининг ҳамма жойида бир-бири билан уришмаслик ҳақида махфий битим бор эди. Дата сиёсий маҳбусларга мансуб эмасди, шу боис биз фақат уни ажратиб олишимиз мумкин эди, холос. Агар биз бўлмасак бу ярамаслар Датани ўлдириб кўйишлари ҳеч гап эмасди. Лекин унинг ўзи ҳам бўш келмади, муштлашувнинг охиригача ёғочни қўлидан чиқармади, ҳарчанд уринмасин, барибир, тортиб олишолмади, абжирлик билан ўзини муҳофаза қилди. Ўғриларнинг битта зарбасига учтадан жавоб қайтарди. Лекин ўғрилар йигирматача, ажратаётганларни ҳисобга олмаса, Дата ёлғиз эди. Дата ўғрилар билан солишган пайтда хонада нималар бўлганини айтиб беролмайман — таъриф-тавсиф этиш қўлимдан келмайди. Муштлашишга жуда кўп одам қўшилиб кетганини, уларнинг жаза-

васи баттар авжга чиқаётганини сездим. Агар эшик очилиб, назоратчининг бақириғи эшитилиб қолмаганда ким билсин, бу ғавғонинг охири нима билан тугарди.

— Тараста, тушлик!

Ёвғон шўрва солинган идишларни олиб киришлари билан жимлик чўкди. Ўғрилар Датани ўз ҳолига қўйишди. Назоратчининг орқасидан уйдан бериб юборилган нарсаларни тарқатувчининг кепчик башараси кўринди.

— Оқсоқол, совға-салом!

— Нар и кетинглар, у жинни экан,— дея шипшиди Спарапет, ўғрилар ўз кунжақларига чекинишди. Шундан кейингина чўккан жимликни бузиб:

— Ўғриларни уришяпти! — деган бақирик эшитилди.

Қамоқхонанинг ҳамма хона-ю, биносидагилар айюҳаннос солишарди.

Бу кий-чув бошқа ўғрилар томонидан ҳамкасбларига бирдамликларини билдириш, ўғриларга қўл текизишга журъат этганларни кўркитиб қўйиш ниятида кўтарилган эди.

Бизнинг хонамизга жимлик чўкиши билан қамоқхонани бошига кўтарган шовқин-сурон ҳам тинди-қўйди.

— Ҳа-ҳа! Бўлди, шекилли! — Ур-сур тинчиганига ишонч ҳосил қилган оқсоқол сўри остидан бошини чиқарди, усти-бошини қоқиб, овқат тарқатувчилар қуршовида эшикка томон юрди.

Ўғрилар овқат сузилиб, ўз улушларини олишни хотиржамлик билан кута бошлашди.

Дата ўрнидан турди, юзидаги қонни артаётганда мени таниб, кулиб юборди.

Овқат сузила бошланди, хона ичида сопол коса билан ёғоч қошиқлар ёғилиб кетди, ёвғон солинган идишлар атрофида узундан-узун навбат пайдо бўлди. Бир неча дақиқа олдин бир-бирини кутуриб савалаётганлар энди ашаддий душманларга эмас, бекорчиликдан қўлини қаёққа уришни билмай сандироқлаб юрган одамларга ўхшашарди. Кимдир овқат сузувчига: «Тузукроқ аралаштириб кейин суз!» дея лўқма ташлар, кейин яна жимлик чўкарди.

Дата ўзини худди уришмагандек, калтак еб, бирон жойи оғримаётгандек тутарди.

Маҳбуслар овқатлана бошлашди, фельдшер Бикентий Иалканидзе ҳали унинг, ҳали бунинг олдига бориб, қўлидан келганча муолажа қилишга тутинди. Кейин эшикка юзланиб, бир ўзим эплаштиролмайман, деб қичқирган эди, иккинчи фельдшер кириб келди.

Сув билан латта опкелиб, ҳаммаёқни артиб-суртишди. Нажосатга беланиб кетган маҳбуслар бадраф идишни ташқарига олиб чиқишгач, ўзлари ҳаммомга жўнатилди.

Ниҳоят, уйдан юборилган совға-саломларни тарқата бошлашди.

Майда безорилар ёвгон шўрвани наридан-бери ичди-да, деразага ёпишганча бу ерда нималар бўлгани ҳақида бутун қамоққа ахборот беришди.

Ҳаммаёғига малҳам қўйилиб, фақат кўзларигина мўлтираб турган, бир қўли бўйнига осилиб, иккинчиси билан не машаққатда қадалган тугмалари қолмаган шимини маҳкам тутамлаган Харчо кириб келди. Сўрига чиқмоқчи бўлди-ю, оёқ-қўли амрига итоат этмай уйдалаёлмади.

— Жаноб, Харчо! — деди Дата Туташхиа. — Жойингга чиқишга-ку, чиқасан-а, лекин пастга тушишга чоғинг келмайди. Бирон заруратга боринг келиб қолса, бадраф идишни бу ёққа опкелиб беришмайди-ку? Менинг ёнимга тикилиб нима қиласан?.. Яхшиси, марҳамат қилиб, лаш-лушингни олгин-да, ўзингга бошқа жой топақол.

Дата ёстик билан қўланса ҳид гупуриб турган адёлни ўраб, унинг қўлини осилган кир латта орасига қистириб қўйгач, менга юзланди:

— У отворган... сизлар билан бирга олиб келишган боланинг оти нима?

— Ўзи Поктиаман деган эди.

— Поктиа! Бу ёққа кел-чи, азизим!

Поктиа яқин келди.

— Бу ёққа чиқиб ёт, жой бўшади.

Поктиа Датага ишонқирамай кўз ташлади.

— Чика қол, азизим, чика қол!

Ҳеч қандай хавф-хатар таҳдид солмаётганига ишонч ҳосил қилган Поктиа чаққонлик билан ёнимизга чиқиб олди.

— Менинг чакмонимни ёзиб юбор, иккаламизга бемалол етади, унгача уйингдан ўрин-кўрпа олиб келишар, бекорга қамоқ боёнларига таҳлид қилаверма. Ҳеч қачон ўғри бўлган эмассан, сендан ўғри чиқмайди ҳам.

Кувониб кетган Поктиа қуруқ тахтанинг ўзигаёқ чўзилди.

— Квимсадзе! Квимсадзе борми? — дея қичқирди совға-салом тарқатувчи.

— Бор, бор, — деди оқсоқол. — Класион! Квимсадзе! — у сиёсий маҳбусларга юзланди. — Сени чақиритишпти!

— Квимсадзе Класион Бичиевич! Кетяпман!

Класион кирқ ёшлар чамасида бўлиб, шундан ўн беш йилини қамоғу сургунда ўтказган, бошқа пайтда шунга тай-

ёргарлик кўрганман, дерди. Россия империясидаги барча махфий ташкилотдагилар уни танир, лекин чоризмни ағдаришдан бошқа қандай мақсади борлигини ҳеч ким билмасди. У ҳақда антиқа, аммо керакли одам, дея ҳукм чиқарган эди.

Бир сиёсий мунозара пайтида ундан:

— Сизнинг платформангиз қайси, ўртоқ Класион? — деб сўрашди.

— Риони, оғайни! — дея жавоб берди Класион. У кутаисилик руҳонийнинг ўғли бўлиб, туғилган шахрига поездда бориш учун Класион Рионида бошқа поездга чиқиши керак эди.

Рухоний Бичиа Квимсадзе ўғлига бирталай совға-саломлар жўнатган, товукнинг ўзиёқ ўнтача эди.

— Класион, азизим, бу товуклардан биронтасини менинг отам сенинг отанга назр қилган бўлса керак? — дея ҳазиллашди қандайдир кутаисилик.

— Сен камалганингдан буён отанг ўлимтик жўжа ҳам боқмаган, — дея бўш келмади Класион. — Ма, манави битта товукни уйингга жўнат, қамоқдан чиққунингча асраб туришин, уйга борганингда егани товугинг бўлади. Ма, хачапури билан шотидан ҳам ол.

Класион ўзимизга етиб, ҳидланиб қолмайдиган миқдорда нарса олиб қолди-да, қолганини бошқаларга улашди. Андро Чанеишвили дастурхон тузай бошлади.

— Алексей, Датани олиб бу ёққа кел. Нима, овқат егиларинг келмаяптими? — деди Шалва Тухарели.

— Чакмонни тагингга тўшаб ёт, — деди Дата Поктиага. Биз шерикларимизга келиб кўшилдик.

Класион бор будини шоша-пиша таркатарди:

— Манавини уйинг куйгур ўғриларга обориб бер. Уларни ажратгунимча биттаси шунақа туширдик, нақд думгазамга урди ўзиям. Оғрикнинг зўридан эсим оғиб қолса керак, деб ўйладим. Обориб беравер, лекин ўз улушимизни оляпмиз, деб ўйлашмасин. Улардан қарзим йўқ. Мен шунчаки...очлар учун... Мендан ўз тегишини олиб бўлишибди. Худойим отамга соғлиқ-саломатлик ато этгайсан! Парвардигор, мурувватингни дариг тутмагайсан! Ма, обор, у битликиларга менинг гапларимни шипшитиб қўй. Эсингдан чиқиб қолмасин.

— Гапга ҳам тўн бичворасан-да, Класион! Лекин сендан зўр поп чиқиши мумкин! — деди Шалва Тухарели.

— Подшо поп қилиб олганларнинг ўзи унинг тохтагини кулатиб юборади, мана кўрасизлар! — Класион

мамнуният билан кўлларини ишқаларкан, мчадини бўла бошлади.

— Синглим шўрлик мана шунақа хачапури пиширишга жуда ҳам уста,— деди Дата.— Бу ерда қачондан бери ётибман, бир марта ҳам келгани йўқ. Нима бўлганига ақлим хайрон.

— Бу ҳафтада сенга икки марта совға-салом олиб келишди. Тифлизда киминг бор? — деб сўради Шалва Тухарели.

— Келинойим, аммаваччамнинг хотини.

— Ҳечқиси йўқ, Дата. Оллонинг ўзи меҳрибон,— деди Класион.

— Класион, умрингда малла занжини кўрганмисан? — деб сўради Шалва Тухарели.

— Подшо билан унинг амалдорларидан бирон ёруғлик чиқиб бўпти! — деди Класион ҳозиржавоблик билан.— Нима, ростдан ҳам малла занжилар бор эканми?

Ҳамма кулиб юборди, Класион майнавозчилик қилишганини тушунди.

— Сен нега куляпсан? — Класион сир бой бермаслик учун Датага ёпиша кетди.— Тирик қолганингдан хурсанд бўляпсанми? Ё тавба, қанақа дўппослашди-я!

— Тўғри... Умримда бунақа калтак еган эмасман. Жуда кўпайишиб кетишди-да ўзиям.

— Шу феъл-атворинг бўлса, ҳали кўп нарса кўрасан,— дея башорат қилди Класион.

— Феъл-атворим қанақа экан?

— Лақабинга яраша. «Ёлғиз отнинг чанги чикмас, чанги чикса ҳам донги чикмас» деган гапни эшитмаганмисан? Худди япалоққушга ўхшаб ёлғиз юриш мумкин эмас. Ким томонгадир ўтиш керак, бўлмаса, калтак саяверасан. Ҳаётнинг йўриғи шунақа.

— Бу ерда олти киши тўпланиб қолдик,— дея биринчи марта Дата билан сўзлашди Фома Комодов.— Ҳар биримизнинг ўз танлаган йўлимиз бор, лекин бизларни бир нарса — халқнинг эртанги кунини яхшилаш истаги бирлаштириб туради. Қандай сиёсий таълимотга эътиқод қилишимиздан қатъий назар умумий мақсадимиз битта. Бирлигимизнинг гарови мана шунда. Куч-қудратимиз ҳам...

— Жудаям кучлимиз-да! Шунчалик қудратлимизки, ҳамма зир титрайди! — дея унинг оғзига урди Класион.— Яхшиси, гапирмай кўя кол. Биз шунчалик аҳил, шунчалик қудратлимизки, ҳатто арзимаган подшо билан курашиш кўлимиздан келмайди. У ҳали-вери ён берадиганга ўхшамайди, бизни қамоқда чиритиб ётибди. Ана ановиларнинг

ахиллигини бирдамлик деса бўлади,— деди у ўғриларга ишора қилиб.

— Буларникими? — деди Дата.— Уларнинг бирлиги яшаб қолишга, кўпроқ нарсани қўлга киритишга қурилган. Бировларнинг роҳат-фароғатини ўйлаб бирлашиш бутунлай бошқа. Бировга яхшилик қилишни ҳам билиш керак. Инкилобий ҳаракатда ҳам хато кўп. Уларнинг бирлигида ношудлик бор, шунинг учун галаба қозонолмаяпти.

— Дата, шунақа кўп нарса биласанки, ақлим ҳайрон,— деди Класион.— Балки, подшони қай томондан тутиб ағдариш йўлини кўрсатарсан?

Дата мазах қилишларига тоқати йўқлигини болалигимнадок яхши билардим, шунинг учун ўнғайсизландим. Бошқалар ҳам Класионнинг ҳазили ўринсиз чиққанини сезишди, хатто унинг ўзи ҳам гапи Датага мутлақо таъсир қилмаганини кўриб маъюс тортди.

— Чоризмни нима қилиш кераклигини айтолмайман, манави товухнинг оёғини ажратиб олганимдан кейин билган нарсаларимни гапириб бераман.

— Ўғриларнинг бирдамлиги нимадалигини биласан, бировларнинг топган-тутганини қўлга киритиш учун бирлашишгани ўзинга аён. Сен ўз холингча юрганинг учун ҳаммаси бир-бири билан топишиб, сенинг оч биқинингга туширишганини кўриб турибсан... Кимнингдир томонига ўтганинда бекордан-бекорга ёпишишмасди, тинчгина яшаётганинг учун таъна қилишолмасди...— Класион Дата ўткир нигоҳи билан қараб турганини ҳис этиб, гапи бўғзида қолди.

— Сен шунинг учунгина инкилобчиларга қўшилганга ўхшайсан? Менга ҳам шу йўлдан чопқиллашни маслаҳат беряпсанми?

Класион бутунлай довдираб қолди.

— Агар сизлар халқнинг келажаги ҳақида астойдил қайғураётган, одамни камолга етказишни кўзлаётган бўлсанглар, мен аллақачон сизлар томондаман. Кўпдан бери сизлар билан биргаман.

— Сени ранжитиб қўйдим, Дата,— дея сўз қотди Класион.— Мени кечир.

— Хафа бўлишни хаёлимга ҳам келтирганим йўқ...

— Ранжимаслигинг мумкин эмас... Сал ошириб юбордим.

— Бу гапни каллангдан чиқариб ташла. Худо ҳақи, ранжиганим йўқ.

— Бўлмаса нега ранжимаганингни тушунтириб бер! — деди Класион ўйланиб тургач.

— Агар тушунтириб берсам, унда сен ранжиб қоласан. Бу гапни қўя қолайлик.

Дата шотини иккига бўлиб, каттагина товук гўшти, пишлок, иккита тухум билан Поктиага узатиб юборди.

Класион ёнбошлаб ётар, афтидан Датанинг айтган гаплари ҳақида ўйларди.

— Сен бизга кўшил деяпсан,— дея гапни бурди Дата.— Барибир шундай қиламан, шекилли. Лекин қачон кўшилишимни биласанми?

— Қачон?

— Ҳозирги ҳайвоний олишувни кўрдинг-а? Одамларнинг вужудида қанча куч борлигини ҳис этдингми? Бу ердаги ҳаёт ҳам, у ёқдагиси ҳам уларни ҳайвонга айлан-тириб юборган,— дея боши билан дарчадан ташқарига имо қилди Дата.— Тегирмоннинг чархпалагини қандай айлан-тириш кераклигини мен яхши биламан. Лекин бу одамларнинг беҳуда кетаётган куч-қудратини фойдали ишга сарфлаш керак — мен мана шуни ўрганмоқчиман. Шуни ўрганганимдан кейингина сизларга келиб кўшиламан.— Дата жим қолди.— Агар биронтангиз билсангиз, ўргатинг.

— Ҳозирча ўзимиз ҳам билмаймиз,— деди Фома Комодов.— Билганимизда бунчалик кўп хато қилмасдик. Инқилоб ҳам аллақачон ғалаба қозонарди... Биз ҳозирча кузатяпмиз, тажриба орттиряпмиз, ўрганяпмиз. Кўнглинг тўқ бўлсин, қандай курашишни, албатта, ўрганамиз. Бунинг учун аввало бирлашиш керак.

— Биз ўрганганимизча кутиб ўтиравер! — Класион хўмрайиб сўридан тушди.

Шундан кейин маҳбусларнинг исёни ҳақида гап кетди. Шу пайт эшик очилиб, ҳаммомга жўнатилган йигирма беш нафар бахтиёр одам кириб келди. Уларнинг кетидан қамоқхона бошлиғи Коц билан бирталай назоратчи кўринди. Оқсоқол уларнинг атрофида ўралаша бошлади, ҳамма тек котди.

Коц хона ўртасига келиб кўкқайиб туриб олди, ўнгу сўл томонида биттадан жандарм пайдо бўлди. Назоратчилар уларнинг орқасидан, остонадан жой олишди.

Бу одамнинг исми шарифи антиқа, ўзи ҳам гаройиб эди. Ҳалигача бирон маҳбус унинг лом деб гапирганини эшитган эмас, умуман тил-забони борлиги ҳам гумон эди. Бу гал ҳам Коц чурқ этиб оғиз очмади. Назоратчилар бошлиғи унинг қулоғига нимадир деб шивирлади. Коц билинар-билининмас бош ирғади, ҳатто қимир этмади, дейиш ҳам мумкин.

— Поктиа ким? — деб қичқирди назоратчилар бошлиғи.

— Мен, — дея қаддини ростлади Поктиа.

— Чик! Поктиа сўридан тушаётганда қамоқхона бошлиғи учта бармоғини кўрсатди. — Уч кеча-кундуз карцерга!¹ Бинонинг бошлиғи Поктиани бир тепиб, йўлакка чиқариб юборди. Назоратчилар каттаси — қамоқхона бошлиғининг қулоғига шивирлаганди Коц яна бош ирғади.

— Харчо, чик ўртага!

Унга ҳам тепки тушди.

— Энди менинг галим, — деди Дата. — Хар ҳолда карцернинг хавоси тозароқ-ку.

Туташианинг исми айтиб чақирилди.

Дата олдинга чикди, қамоқхона бошлиғи унга бошдан-оёқ разм солгач, кўл силтади. Дата жазодан кутулиб қолди, назоратчилар бошлиғи яна қамоқхона бошлиғининг қулоғига шипшиди.

Тамбиа, Дардак, Куркала, ҳатто Спарает ҳам уч кеча-кундуз жазога маҳкум этилди. Назоратчилар бошлиғининг рўйхатидагилар тугагач, Коцнинг ўзи ишга киришди. У хонанинг нариги бешигача бориб, эшик олдига қайтиб келгунча яна ўн беш киши тепки еб, йўлакка ҳайдаб чиқарилди. У нега Датани жазодан озод қилиб, ўн беш кишини ажратиб олганига хайронман, лекин ҳеч ким ғиринг деб норозилик билдиргани йўқ. Охирида қамоқхона бошлиғи оқсоқолга ўгирилиб, шундоққина тумшуги тагида бештала бармоғини ёзиб кўрсатди-да, худди азиз меҳмонни кутаётган мезбондек илтифот билан йўлакка таклиф этди.

— Нега энди? — дея ғингшиди оқсоқол. — Ахир мен сўрининг тагига кириб жимгина ётдим-ку.

Қамоқхона бошлиғининг ўзи оқсоқолни бир тепиб йўлакка хайдаб чиқарди. Афтидан унинг шундай яхши муомалага норозилик билдириб, минғирлагани Коцни ранжитди, шекилди.

Яна ўн кундан кейин карантин муддатимиз тугади. Жорий этилган тартиб-қоидага биноан биринчи маҳбус қабул қилинганидан буён йигирма бир кун ўтгач, у бекор этилади. Бизни ҳар хил хоналарга тарқатиб юборишди.

ГРАФ СЕГЕДИ

Истеъфо сўраб ёзган аризамга жавоб келгунича империяда вазият кундан кунга ёмонлашди, жавоб нега пай-

¹ Карцер — бир кишилик қамоқхона.

салга солинаётганини ҳанузгача билмас эдим. Бу давр ҳақида жуда кўп илмий китоблар, романлар, бевосита иштирокчиларнинг сон-саноксиз хотиралари ёзилган. Шунчаки ишқибоз одамнинг юзаки эсдаликларидан тарихчиларга наф йўқ. Шу боис мен баён этадиган воқеаларга даҳлдор икки мулоҳазамни айтиб, яна хотираларга қайтаман.

Умрим мобайнида кўрган, бошимдан ўтказган, ҳис этган нарсам шуки, давлат деганлари ўт устида овқат биқирлаб қайнаб турган қозон, фуқаро эса унга ёпишиб олган мавжудод эканига ишонч ҳосил қилдим. Вақтики келиб, қозонни чўмич билан қовлаштириш ёки силкитиб ташлаш лозим бўлади, у чоғда... миллионлаб одам эс-хушини йўқотиб қўяди ва ҳар бир кимса фақат ўз қорнининг ташвишига тушиб қолади. Баъзи бировлар яна эски қозонга ёпишиб олишга, бошқа бировлар янги нарса топишга, учинчи тоифа одамлар эса ҳеч ким кўрмаган идиш кашф этишга интилишади, улар бундай нарса бор, уни биз кўлга киритишимиз керак, деб ҳисоблашади. Бу тўс-тўполон то бирор кимса эски қозонни бошқа рангга бўйб, янгича ном бермагунча давом этаверади. Шунда одамлар худди омбурдек қозонга чиппа ёпишишади ва «олам абадул-абад ўзгаришсиз қолади».

Юқори лавозимда ишлаган ҳамда тож-тахтга содиқ одам сифатида мен тўққиз юзинчи йиллар воқеаларидан халқ донолик билан иш тутиши, ҳокимият эса бағрикенглик қилиши керак, деган хулосага келдим. Донолик деганда мен бир-бирига зид қарашларни мослаштиришни, бағрикенглик деганда конституцияга асосланган монархияни кўзда тутяпман.

Яна бир нарсани айтиб ўтай. Мени кўнглимда туғилаётган режаларимнинг ривожланиш жараёни қизиқтиради. Даставвал шароитни тушуниб етиш, фактларни ўрганиб, бир хулосага келиш, кейин зарур чора-тадбирларни белгилаш ҳамда уларни амалга ошириш керак. Учинчи босқичда янгидан юзага келган вазиятни ўрганиш, унга мослашиш ва инҳоят, шундай фикрни келтириб чиқарган сабабларни ўтмиш сабоқлари асосида таҳлил этиш лозим. Бундай таҳлил кашфиётга олиб келиши аниқ.

Менинг кашфиётим шундаки, шарт-шароит ва фактларни ўрганишга киришганда ўз шахсиятимни мутлақо ҳисобга олмайман, бу нарса кейинчалик мени мушкул аҳволга солиб қўйди. Империянинг ўша пайтдаги вазиятида бу лавозимда руҳан кучли, қаттиққўл одам ишлаши керак эди.

Мен ўз қарашларим, мурасасозлигим, иккиланишларим билан тож-тахт ҳамда давлатга фақат зарар келтиришим

мумкин эди. Бу нарсани мен ариза ёзганимдан кейин чуқур ҳис этдим, уринишим биринчи навбатда савқе таби-йимдан, ундан кейингина шахсий хусусиятим, мулоҳаза-ларимдан келиб чиққанини англаб етдим.

Шундай қилиб, министрнинг розилик беришини кутиб ўтирибман. Лекин ҳали лавозимимдан олинмаганим учун ўз вазифамни бажаришим керак. Худди шу кунларда қамоқ-хоналарда исъён кўтарилиши мумкинлиги ҳақида кўрсатма олдим. Менга вазият билан танишиб, маҳбусларнинг кай-фиятини пухта ўрганиб чиқиш ҳамда министрликка ёзма ахборот бериш топширилди. Бу ўта мушкул, жавобгарлиги оғир иш бўлса-да, тез орада рухсат тегади-ю, ишни ўрни-га келган одам ниҳоясига етказди, деган умидда ўзим қўл урдим. Лекин охир-оқибатда министр бу иш якунла-ниб, ҳисобот ёзилгандан кейингина рози эканини билдирди.

Нега инқилобчилар қамоқхонада исён кўтариш керак, деб ҳисоблашди? Ўзлари сўроқ пайтида 1905 йилнинг 17 октябрида чиқарилган манифест билан бирга Россия империясида халқларга шахснинг даҳлсизлиги, виждон, сўз, мажлис, уюшмалар эркинлиги, сиёсий маҳбусларга афу умумий берилишини талаб қилишарди. Тез орада чоризм манифест орқали вақтдан ютишга уринаётгани маълум бў-либ қолди. Мустабид ҳокимиятнинг ўзига қанчалик қўл келса, манифестга шунчалик риоя қилишарди. Бу ҳаммага маълум.

Давлат думасини худди сиёсий маҳбусларга берилган авфни умумийга ўхшатиб бичишди. Жуда кўп профессионал инқилобчилар қамоқларда азоб чекишар, уларни турли хил ваз-корсон билан ушлаб туришарди.

Тифлис қамоқхонасидаги исъён мен истеъфога чиқ-қанимдан кейин уч йил ўтгач-юз берди. Турган гапки, мен бу нарсаларга аралашганим йўқ, уларга қизиқмаслигим ҳам керак эди. Лекин исёнчилардан бири Дата Туташхиа бўлгани учун бу воқеаларга беҳад қизиққан кузатувчи одам сифатида аралашдим. Оломоннинг бошқариш мушкул ҳара-кати ҳақидаги назарий тасаввуримга исён пайтида кўриб-билганларим келиб қўшилди. Бу нарса менга исён ҳақида гапириш имтиёзини беради. Манифест эълон қилинганидан кейин қамоққа олишлар баттар авж олди.

Манифест эълон қилинди, Дума сайланди, инқилобий ҳаракат барҳам топиш ўрнига янада кенг қулоч ёйиб авж олди. Нега, негаки, омма подшонинг ваъдалари бекорчи сафсата эканига амин бўлди. Сиёсий оми одамлар мани-фестда айтилган гапларни бажаришни талаб қила бошлади. Лекин омманинг сиёсий онгли қисми манифест бор-йўғи

тузоқлигини, бирдан-бир йўл мустабид ҳокимиятни ағдариб, чоризмни йўқотиш эканини англаб етди. Қамоқхонада исён кўтаришни улар умумхалқ ҳаракатининг узвий қисми, деб ҳисоблашарди. Бу нарса инқилобни қамоқхоналар, ўққа тутишлар, ялпи ҳибсга олишлар билан бўғиб ташлаёлмаслигини, аксинча, кураш чуқурлашаверишини исботлаши керак эди. Қолаверса, ибрат кўрсатиш ҳам зарур. Қолганлар уларга эргашиши лозим. Улар мустабид ҳокимиятнинг таянчи — қамоқхоналарни тор-мор келтиришни исташарди. Омманинг норозилигидан ҳатто қамоқхоналар ҳам торс ёрилгудек даражага етган империяни, полиция давлатини тасаввур этиб кўринг-а? Бундай вазиятда давлат ўзини сақлаб қолиш учун таслим бўлиши ёки норозилик билдираётганларни оммавий равишда кириши керак, аслида бу нарса ҳам таназулни тезлаштиради, холос.

Маълумки, исён курашга тайёр омманинг фаол ҳаракатидир. Ортачала қамоқхонасида тўрт минг етти юз маҳбус бор эди. Бу жуда катта куч, лекин қамоқхонанинг шароити ҳаддан ташқари ёмон эди. Ҳар бир хонада тўрт юз киши ерда ётарди. Фақат карантин билан энг оғир жазога маҳкум этилганлар хонасидагина сўри қурилган. Бериладиган овқатни оғизга олиб бўлмасди. Маъмурият уйдан келадиган нарсаларни қабул қилишу, текшириб тарқатишни зўрға уддаларди. Қолаверса, бу атрофда ҳамманинг ҳам совға-салом юборадиган қариндош-уруғи йўқ. Бирон егулик олиб келганлар дарча олдида навбат кутавериш кунни кеч қилишар, баъзан навбати етмай, олиб келган нарсасини қайтариб олиб кетишарди. Бунинг устига кунларнинг бирида қамоқхона бошлиғининг буйруғига биноан бир қаватдан иккинчисига ўтиладиган эшикларга тамба урилиб, маҳбуслар ўз қаватидан четга чиқолмайдиган бўлишди. Орадан бир ҳафта ўтгач, ҳамма хоналарнинг эшигига қулф солинди. Ҳожатхонага ҳамма баробарига — эрталаб ва кечкурун олиб чиқиладиган бўлгани учун ҳар бир хонага катта-катта бадраф идиш қўйилди. Ҳаммаёқни қўланса ҳид тутиб кетди. Маҳбуслар норозилик билдиришар, ҳатто бошлиқларга ҳам бўйсунушмас, назоратчилар билан ади-бади айтишарди. Улар фақатгина қамоқдан ташқаридаги иш ташлашлар, норозиликлар, умуман, инқилобнинг етилиб келаётгани ҳақида гаплашишарди. Бундай гаплар одамларни кўзгатар, қатъиятини кучайтирар, жанговор кайфият бахш этарди. Ундан ташқари қамоқхоналарда инқилобчиларнинг таълимини олган фидойи тарғиботчилар ҳам топилиб қолди, очик тан олиш керакки, улар бу ишни гоъят омилкорлик билан олиб боришди. Ҳатто хоналарнинг эшигига қулф

солиниб, маҳбуслар бемалол юролмайдиган қилиб қўйилганидан кейин ҳам тарғибот асло сусайгани йўқ. Хуллас, қамоқхонага, маҳбуслар оммасига иборат керак эди. лекин... баъзан омма курашга тайёр бўлса-да, амалий ҳаракатга ўтмаслиги мумкин. Бундай сусткашликка асосан омманинг ижтимоий таркиби ҳамда портлатиб юборадиган туртки йўқлигига сабаб бўлади.

Гўё исёнлар, қўзғолонлар ва бошқа оммавий ҳаракатлар кимдир олдиндан белгилаган вақти-соатига қараб бошланади, деган янглиш фикр мавжуд. Мен буйруққа мунтазир садоқатли қўшинга эга фитнесчиларнинг давлат тўнтаришлари ҳақида эмас, халқ қўзғолони ҳақида гапир-япман, бунинг учун бутунлай бошқа нарсалар керак. Омма ҳар қанча тарғиб этилган бўлмасин, барибир оломонга айланмагунча амалий ишга ўтмайди. Бунинг учун сабаб керак! Агар у кейинчалик ҳам оломонлигича қолаверса, мағлубиятга учраши турган гап. Бу муқаррар!

Омманинг хатти-ҳаракати курашга айланиши учун уларни маълум таълимот билан қуроллантира оладиган ҳолати ўзида мужассамлантирувчи одамлардан иборат бирлаштирувчи куч керак, токи бу куч оломоннинг олдига мақсад қўйиб, аниқ йўл-йўриқ кўрсатсин.

Ўша пайтдаги Ортачала қамоқхонасида омманинг ижтимоий таркиби кимлардан иборат эди?

Уларнинг орасида профессионал инқилобчилар озчиликини ташкил этар, Ортачаланинг салкам беш минглик аҳолисига атиги ўттиз киши тўғри келарди. Мен оғир жазога ҳукм этилганларни эмас, қамоқ жазоси берилган инқилобчиларни кўзда тутаяпман. Оғир жазога маҳкумлар ҳам ўттиз чоғли бўлиб, алоҳида хонада яшашар, сиёсий маҳбуслар ўнмага ҳам етмас, лекин улар қандай жиноят қилганидан қатъий назар, исёнда фаол қатнашиши шарт эди. Қамоққа тушгач, дастлабки тарғиботлардан кейинроқ ўз тақдирини сиёсий курашу инқилобга омухта этганларга ҳам шундай талаб қўйиларди. Бу орада эълон қилинган авфи умумий — уларнинг қўлига озодлик берди, бироқ яна инқилобий ҳаракатда қатнашгани учун қайтадан қамоққа тушишди. Бу турли табақаларга мансуб ёшлар бўлиб, уларнинг орасида ишчиларни ҳам, руҳонию бойларнинг болаларини ҳам, ўқитувчию амалдорларни ҳам, ҳатто даҳа назоратчисининг ўғлини ҳам учратиш мумкин эди.

Агар маълум бир гуруҳ фаол ҳаракатга ўтса, кўп минг кишилиқ омма дарров ўз орасидан уларга фавқулодда жасур сафдошлар топиб беради. Инқилоб бундай тажрибага эга. Юз эллик, юз саксон киши етакчилик қилади-ю, лекин

улар кимлар? Шу баҳонада асосий оммага тўхталамиз.

Беш юздан ортиқ киши ёки маҳбусларнинг ўн-ўн бир фонзи қамокхона «хизматига» жалб этилади. Маъмурият уларни қисқа вақтга қамалганлардан ёки муддати тугаётганлардан танлаб олади. Бу тоифага мансуб маҳбуслар идорада, оғборларда ёки кир ювувчи, фаррош, ҳожатхона тозаловчи бўлиб ишлашади. Маъмуриятнинг руҳий ва моддий сарқитини еб юрган имтиёзли бу тоифа ҳамшира юқориқоққа кўтарилиш ёки муддатини қисқартириш илинжида юради. Бундайлардан фақат хиёнат, сотқинлик, мунофиқлик кутиш мумкин. Албатта баъзан истисно ҳам бўлиб қолади.

Агар исён ҳақида гапирилса, хизматга жалб этилганларга беш-олти юзга яқин очикдан-очик монархчиларни, садоқатли фуқароларни қўшиш мумкин. Агар милтиқ билан ўқ берилса, улар исёнчиларни бемалол отаверишади. Қамокдан чиқишига иккидан олти ойгача қолганлар хайрихоҳлик билдиргани учун яна муддати узайтирилишидан қўриқиб исёнчиларга қарши чиқиш эҳтимоли бор. Исён раҳбарлари маҳбусларнинг учдан бирига умид боғлай олмаслигидан ташқари уларни қандай қилиб безарар кучга айлантириш ҳақида бош қотиришлари керак. Бу тоифа одамлар ҳар бир қамокхонада бор. Уларсиз биронта қамокхона маъмурияти ўз вазифасини бажаролмайди.

Энди «қаланғи-қасанғи» деб аталадиганларга тўхталиб ўтай. Бу тоифага сиёсатга мутлақо даҳли йўқ уч юзга яқин камомадчи билан майда амалдорлар киради. Улар куни билан махфий маслаҳатчи Тратататаковский: жаноб, ўзингизни тутиб юринг, дегани ёки генерал Траляляковский кўзойнагини тушириб юборгани-ю, адъютанти уни қандай чакқонлик билан олиб берганига ўхшаш тотли хотираларга берилиб юришарди. То қамалгунча улар нуфузли табақага яқинлашишдан руҳий лаззат олган, энди озодликка чиққанидан кейин барибир бир пайтлари кўзлаган даражасига етишни мўлжаллашади. Улар тулки деб аталар, исён бошланиши билан кавакларига кириб кетишига ҳеч кимнинг шубҳаси йўқ эди. «Қаланғи-қасанғи»ларга: хиёнаткор хотинининг юзига сульфат кислотаси сеппиб юборган, томорқасига кириб кетган қўшнисининг чўққасини чўкич билан урган, балоғатга етмаган қизни зўрлаган, бор-йўғи етти сўму кирқ тийин учун бувисини чопиб ташлаган етти-саккиз юз маҳбус ҳам кирарди. Бу тоифанинг асосий қисмини «шатакчилар» деб аталадиган майда ўғрилар ташкил этишарди. Негадир уларнинг ҳаммаси бирга «қаланғи-қасанғи» деб аталарди. Шунингдек, уч юзтача касал, муғамбирлар билан юзга яқин чет эллик ҳам исёнга яроқсиз эди. Яна бир ярим

минг одамни сусткаш, фаолиятсиз, тўғрироғи, бетараф малайлар сифатида ҳисобдан чиқариб юбориш керак.

Ўша пайтларда қамокда ўғрилар табақаси ҳукмрон саналарди. Табақа дейишимнинг сабаби уларнинг ўз ёзилмаган, лекин қатъий қонунлари, ахлоқ кодекси, суд марҳумлари бўлиб, ўзларини «қамокнинг эгаси» ҳисоблашарди. Бундай деб даъво қилишларига ишончли асослари бер эди. «Ўрми қамокда ўтади, вақтинча озодликка чиқиб, яна қамаламан. Менинг уйим — қамок. Сен, тасодифан бу ерга тушиб қолган вақтинча одамсан, яъни меҳмонсан», дейишарди. Бу фикр батамом ҳаётга тадбиқ этилган, сабаби, биринчи марта қамокқа тушган одам додираб, ўзини ожизу нотавон сезар, лекин ўғри мавжуд анъана-ю, шахсий тажрибасига суянган ҳолда бирталай ҳайратомуз, кучли, қобил усуллар орқали дарров шароитга мослашиб олади. Ўғриларнинг маъмурият ҳамда қамокхонадаги бошқа тоифалар билан муомала қилишида бутун табақа, унинг ҳар бир аъзоси манфаатидан келиб чиққан ўзига хос усули, мақсадли назарияси бор эди. Шу ўринда бир нарсани таъкидлаб ўтиш керак: ўша пайтларда ҳақиқий ўғрининг маъмурият ёки унинг вакили билан ҳамхорлик қилиши, шунингдек, сиёсат билан боғланиши мумкин эмасди. Ўғри сиёсатдан йироқ, космополит шахс, унинг иши қаерда ёки кимникилигидан қатъий назар ўғирлаш. Бурчи — ҳар қандай шароит ва ҳамма жойда ўз табақаси тартиб-қоида, ахлоқ кодексига риоя қилиш. Тўғри, Россиядаги инқилобий ҳаракатнинг ўсиши, шу муносабат билан сиёсий маҳбусларнинг кўпайиши ўғриларнинг ҳақ-ҳуқуқларини қисман чеклаб қўйди, бироқ улар бунга ҳам ҳавас қиладиган даражада мослашиб олишди. Юқорида айтганимдек ўғрилар сиёсий маҳбуслар билан: «Мен сенга тегмайман, сен менга тегма» шиорига биноан бир битимга келишди, шу зайл бошқа табақаларнинг овқатини олиб ейиш, кийимини кийиш, қамокхона ичида бемалол айланиб юриш ва шунга ўхшаш майда-чуйда, лекин эрксиз одам учун жуда муҳим бирталай ҳуқуқларини сақлаб қолишди. Ҳатто Ортачала қамокхонасига эшикларга қулф урилганидан кейин ҳам ўғриларнинг бемалол айланиб юриши таъқиқлангани йўқ.

Ўғрилар ҳақидаги гапларни шу билан тугатамиз. Уларга кўшиб шатакчиларни ҳам эслаб ўтдим. Ҳар қандай табақага ўхшаб ўғриларнинг ҳам ўз ихлосмандлари бор эди, уларнинг ҳаммаси ҳам ҳақиқий ўғри деган номга сазовор бўлишни орзу қилишарди. Бунинг учун улар қамалганидан кейин ўз хулқ-атвори билан томирида «ўғри қони» оқаётганини, жинойтни фақатгина бирон нарсани қўлга киритиш

ниятида эмас, тасодифан, кўнгил майлидан келиб чиқиб қилганини исботлаши керак. Гарчанд улар сон жиҳатидан ҳақиқий ўғрилардан бир неча ҳисса кўп бўлишса-да, ўғрилар табақасининг таъсири кучли эди. Исён пайтида ўғрилар билан шатакчилар бутунлай бетараф туришларига шубҳа йўқ, ваҳоланки, ташвиқот юритилса, шатакчиларнинг маълум қисми ён босиши мумкин. Инқилоб тажрибаси шунини кўрсатдики, йиғилиш, намойиш ёки баррикада жанглари пайтида ўғрилар ўз фаолиятини йиғиштириб қўйишар, баъзан шароит тақозоси билан жиноятга қарши курашни ихтиёрий тарзда зиммаларига олиб, бу вазифани сидқидилдан бажаришарди.

Демак, фикримизча ҳамма оғирчиликни зиммасига олиб исённи қўллаб-қувватлайдиган илғорлари асосий кучга айланиши лозим бўлган беш юз одам қолди. Кўпчилик чоризмга қарши курашда иштирок этган — умумхалқ ғалаёнларидан тортиб, шахсий норозилигини билдирган. Улар узок муддат — беш йилдан ўн йилгача камалган йигирмадан эллик ёш ўртасидаги одамлар. Дунёқараш ҳамда характери асосан шаклланиб бўлган бу кишилар ҳалол меҳнат қилиб, чириган тузумнинг шарофати тугайли камокқа тушган.

Портлашга тайёр омма рўй-рост кўриниб турганига эътироб беринг. Омманини кураш усуллари билан қуроллантириб, ўз ҳолича уринишларни исёнга айлантира оладиган куч мавжуд эди. Фақат омманини ҳаракатга келтириб юборадиган сабаб, аниқ баҳонагина топилмай турар, бизнинг вазифамиз мана шундай баҳонага изн бермаслик эди.

Ҳисоботимнинг иккинчи қисмида бунинг олдини олишга тегишли пухта ўйланган бир қатор тадбирлар баён этилган. Кўтарилиш эҳтимоли бор исён билан жандармерия шугулланиши кўзда тутилган эди. Лекин оқибат биз кутгандай бўлиб чиқмади. Бу иш бутунлай камокхона маҳкамасининг зиммасига юклатилди. Улар қўллаган тадбирларга баҳо бериб ўтирмай, қандай йўл тутишганини айтсам, ҳамма нарса аён бўлади-қўяди, деб ўйлайман.

Тифлис вилоятининг камокхонасидаги вазият қуйидаги тартибда ривожланди. Кунларнинг бирида ҳар бир бинонинг бошлиғи ўз тасарруфидаги хоналарни айланиб, маҳбусларга жаноб Коц тўқиган фармонни ўқиб эшиттирди. Фармоннинг мазмуни тахминан шундай эди: ҳозирги пайтда Россия империясида Давлат думаси бошқариладиган халқ ҳокимияти ҳукмронлик қилади. Халқ ҳокимиятига қарши юритиладиган ҳар қандай ҳаракат халққа қарши хатти-ҳаракат деб баҳоланади. Бутунроссия император хазрати

олийлари бу нарса билан келишолмайди. Кимки манифестда ваъда қилинган сўз эркинлиги маҳбусларга ҳам тегишли деб ҳисобласа янглишади, манифест озод кишилар учун жорий этилган, маҳбуслар эса ҳукм ўқилган дақиқадан бошлаб фуқаролик ҳуқуқларидан маҳрум. Маълумки, маҳбус фуқаро эмас! Коц тўқиган фармоннинг назарий қисми тахминан шундай эди. Ундан кейин бериладиган жазо чоралари саналган: подшони ёмонлагани учун беш кун, Давлат думасини сўккани учун тўрт кун, министр, махфий маслаҳатчи, черков ёки юкори табақали руҳонийларни ҳақорат қилгани учун уч кун карцер жазоси берилар, полиция билан камокхона маъмурияти учун жуда кам — атиги икки кун жазоланарди. Фармонда бундан бошқа жазо кўзда тутилмаган. Коцнинг бағри кенглиги бекиёс туюларди. Янги тартиб ҳазил-мазах, аскияга сабаб бўлди, Дембин ҳатто пародия тўқиб ҳаммаёққа тарқатиб чиқди. Унинг бир нусхасини Коцнинг столига қўйиб чиқишнинг ҳам эвини топишди. Лука Петрович Дембин фақатгина ўтқир қалами билан эмас, чор ҳуқумати арзимаган нарсалар учун ҳам тез-тез камокқа тикавергани билан ҳам танилган рус ёзувчиси эди.

Қамокхона раҳбарларини сўккани учун Дембин икки кунга карцерга жўнатилади. Фармонда айтилган жазо беҳуда гап эмаслигини намойиш этиш учун ҳар бир қаватдан биттадан одамни карцерга жўнатишди, биров ҳатто беш кунлик жазо олди. Хатога йўл қўйилгани йўқ, қамалдагиларнинг тўртталови ҳам ихтиёрий қўшилганлардан эмас, яширин ташкилотнинг ташкилотчиларидан, ўз ихтиёри билан қўшилганлар яшириниб юрганлардан кўра фаолроқ иш олиб боришар, шу боис Коцнинг назарида гуноҳлари кўпроқ эди. Бундан фитначилар — агар бундай одамлар ростдан ҳам бўлса, шундай хулосага келиши мумкин: биринчидан, Коц кўзлаган сиёсатини изчил амалга оширмоқчи, иккинчидан, у қамокхонадаги ҳамма ишлардан яхши хабардор. Ҳар иккала хулоса ҳам тўғри бўлиб чиқди, сабаби, у тарғиботчиларни, фақат инқилобчиларнинг топшириғи билан иш кўраётган ташкилотчиларнигина бир четдан жазолайверди. Яширин ташкилотчилар ҳам чекинишмади — ишни баттар авж олдиришди. Коц ҳам бўш келмай жазони кучайтирди. Орадан бир ярим ой ўтгач, ҳар бир бионинг бошлиғи маҳбусларга қамокхона бошлиғининг: иккинчи, айниқса, учинчи марта қўлимизга тушган одам фақат подшо ёки Давлат думасини сўкканини унутибгина қолмай шармандалиқдан бош кўтариб юролмайдиган бўлади, деганини етказишди.

Дунёда маҳбус аниқ ечимини топмаган жумбоқ йўқ —

бу кўхна, ҳамма биладиган ҳақиқат, лекин Коц қандай шумликни кўзлаётганини англаб етиш мушкул эди. Гапга чечан, пухта тайёрланган, тарғибот ишига берилган гимназиячиларнинг овозини ўчириш учун Коц нима қилиши мумкин? Уларни қандай йўл билан қўрқитиб, қанчалик шармисорлик қилиши мумкин?

ШАЛВА ТУХАРЕЛИ

Даставвал ташкилий комитетда етти киши — Фома Комодов, Аиндро Чанеишвили, Алексей Снегирь, Амбо Хлгатын, Азиз Челидзе, Пётр Андрашук ва мен — Шалва Тухарели бор эдик. Турган гапки, Дата Туташхиа комитетга киргани йўқ, лекин ёнма-ён ётганимиз учун у ҳамма ишларимиздан хабардор, барча муҳокама-ю, режаларимизнинг беихтиёр иштирокчисига айланган эди. Класион Квимсадзе хонамизнинг оқсоқоли қилиб сайладик. У шубҳали маҳбусларни кузатиб туриши, ишларимиз овоза бўлиб кетмаслигини таъминлашни ўз зиммасига олди.

Қамоқ қамоқ-да, кутилмаганда нимадир юз берарди, нимадир кўнглингга ўтиришмайди, лекин унга кўникишининг ҳатто мослашишининг керак. Мен, Поктиадан ажралишни истамай, ўзи билан бу ёққа олиб келиб, ёнидан жой берган Дата Туташхиа ҳақида гапиряпман. Пировардида Поктиа ажойиб йигит бўлиб чиқди, лекин синалмаган одам бўлганлиги учун узоқ вақт ундан хавотирланиб юрдик. Қизиги шундаки, Фома Комодовнинг тахмини тўғри чиқди, Поктиа фақат миршабнинг эмас, ҳарбий прокурор боласининг қаптарларини ўғирлаган экан. Тез орада Поктиа қанчалик хавфли, мушкул ишга тайёргарлик кўраётганимизни англаб етди, бу ишга қатнашишни у ўзининг виждоний бурчи деб билди. Бизнинг ҳамма, ҳатто хатарли топшириқларимизни ҳам эҳтиёткорлик билан пухта ўйлаб, сўзсиз бажара бошлади. Мен Поктианинг синашта эмаслигидан ташвишланаётганимизни айтдим. Ҳеч қайсимиз унинг хиёнат қилишини хаёлимизга ҳам келтирмасдик, фақат тажрибасизлигидан чўчирдик, ҳолос. Поктиа Дата Туташхиани осмондан тушган илоҳий зот деб ҳисоблаши, унга сўзсиз итоат этишигина кўнглимизни хотиржам қилганди.

— Бир амаллаб хонаю биноларнинг калитини қўлга киритиш керак! — деди тўсатдан Пётр Андрешук.

— Калитларни қўлга киритганингда нима бўларди? Омани хоналарнинг эшигини очиб эмас, балки жунбушга келтириш керак. Хоналарнинг эшиги шундоқ ҳам ҳамишаланг очик... Уларни жунбушга келтириш керак. Бунинг

учун эса баҳона, сабаб зарур,— дея яна таъкидлади **Фома Комодов**.

— Ақли одам маъмуриятни туртиб юборади,— деди **Класион**.— Уларни кескин чора кўришга мажбур қиладиган... шунга ўхшаш бирон нарса ўйлаб топиш керак, ана шунда кўрибсанки...

— Сен таклиф этаётган нарса — қаллоблик,— эътироз билдирди **Комодов**.— Тузум шу қадар чириган, ҳокимият шу қадар қутирганки, найранг билан сунъий исён уюштириш учун ортиқча ақл-закозатнинг кераги йўқ. Лекин омма найрангвозликни барибир сезади. У бундай тузоққа бутунлай якин йўламайди ёки қўлимиздаги ошимизни тотиб кўргач, туфлаб юборади, яъни дастлабки босқичдаёқ бизни ташлаб кетади. Омма намойишни ташкил этган сиёсий гуруҳга ҳурматию ишончини йўқотишига биргина хато кифоя. Шунинг учун хато қилмаслик керак, **Класион!**

— Начора, оппоқ қўлқоп кияверинглар-чи, кўрамиз қандай кўзғолон уюштирар экансизлар! — дея тўнғиллади **Класион**.— Омон бўлсак кўраверамиз, мен сабр-тоқатли одамман.

Чиндан ҳам қутишдан бошқа иложимиз йўқ эди. Биз ҳалта кўчага кириб қолганга ўхшардик, ҳамма нарсага қўл силташдан бошқа чорамиз йўқдек туюларди, лекин ҳамманинг кўнглида бирон баҳона топилади, лекин умид, баъзиларда эса ҳатто бунга ишонч ҳам бор эди. Ён-веримизда юз бераётган воқеаларни биз кутган баҳонами, йўқми, дея чамалаб кўрардик.

— Тарғиботчи кашфиёт қилишига оз қолди, бу гапим эсингда турсин,— Дата Туташхиа баъзан **Класионни** тарғиботчи деб атарди.

Разм солсам, ростдан ҳам **Класион** кўзларини қувлик билан қисганча у ёқдан-бу ёққа юрибди. Икки-уч кунгача у биз билан умуман гаплашгани йўқ, мияси худди буғ машинасидек ишлаётгани билинарди. Ниҳоят, кўмиру суви тугади шекилли, **Класион** қулогимга шивирлади:

— Шалва, Коц бизнинг болаларимизни нима қилмоқчилигини биламан.

— Нима қилмоқчи?

— Карцерлар қаерда? Энг пастки қаватда, тўғрими?

— Хўш?

— Йўлакнинг бир томонида карцерлар, иккинчи томонида маҳбуслар. Шунақами?

— Ҳа, карантин билан яна бир-икки хона бор.

Карцерлар томонида ҳам иккитами, учтами хона бор...

— Бу хоналарда кимлар ётгани эсингдами?

— Иккитасида таносил касаллар... бошқаларида... йўк, эсимда йўк.

— Эслаб кўр, эслаб кўр... Карцерларнинг рўпарасидаги саккизинчи хонада!..— Менинг ҳафтафаҳмлигим Класионнинг диққатини ошира бошлади.

— Эсимда йўк, деяпман-ку сенга... Нима, имтиҳон қил-япсанми? Айтадиган гапинг бўлса айтавермайсанми?

— Баччабозлар бор саккизинчи хонада, баччабозлар, каллаварам!.. Дима, Дардак, Харчо, Алиасқар, Рудольф Валентинович... Тўхта, яна кимлар бор эди?..

— Ундан кейин-чи, кейин...— Мен унинг нима демокчилигини тушунгандек бўлдим.

— Кейинми? Карцерларда биттадан гимназист бор. Кечаси, Коц эшикни очиб, нимжон Какалашвилимизнинг ёнига филдек Дардакни киритиб юборса... нима бўлишини тасаввур этиб кўр.

Эсим оғиб қолди... Аввало Класиондан бошқа бирон кимсанинг бундай маразликка ақли етиши мумкин эмас, деган ҳаёлга бордим.

— Қалай, зўр баҳона эканми? — Класион худди зафар кучган саркарда ёки янги қитъани очган кашшофдек терисига сизмай қувонарди.— Қамокхонадагилар бундан хабар топишини бир тасаввур этиб кўргин-а?

— Бу ҳақда ҳеч кимга чурк этиб оғиз оча кўрма, Класион!

— Ие... нега энди?

— Балки бу нарса Коцнинг эсига ҳам келмагандир, агар сенинг гапинг қулоғига етиб қолса, унга ёпишиб олади-да, дарров амалга оширади.

— Ҳамма гап шунда-да!

— Қанақа гап, жин ургур! Бу нарса юз бермай овоза таркаган тақдирда ҳам... Тушуняпсанми, ўла-ўлгунча одамнинг номи булганамди. Кейин қандай қилиб бош кўтариб юради?.. Ҳамма манави кишим, манави маҳмадона Дардакнинг баччаси бўлган, дейиши турган гап. Бу ҳақда чурк этиб оғиз оча кўрма!

— Нималар деяпсан, азизим? Тўрт минг етти юз кишининг орасида мenden ақллироқ одам топилмайди, деб ўйлайсанми?.. Узоққа бормай қўя қолайлик, абрагимиз ҳамма нарсани тушуниб етган, ўлай агар...

— Бу гапни қаердан топдинг?

— Қаердан топардим? Кеча кечки сайрдан кейин у Поктиага орқада қолиб, карцерларда кимлар борлигини, неча кишидан ётишганини аниқлашни буюрди. Марҳамат қилиб айт-чи, унга бунинг нима кераги бор? Дата бу ҳақда

чурқ этиб оғиз очмайди, лекин бошқалар ҳам тушуниб овоза тарқалиб кетиши ҳеч гап эмас.

Охири Класион билан ўз мулоҳазаларимизни комитетга етказишга қарор қилдик.

Бизнинг гапимиз қандай таассурот уйғотганини айтиб ўтиришнинг ҳожати йўқ, деб ўйлайман. Ўзимизни босиб олгач, бу нарса исён кўтаришга сабаб бўладими, йўқми ва биз нималар қилишимиз зарурлиги ҳақида ўйлай бошладик.

— Агар Коцнинг нияти ҳақида фақат миш-миш, ғийбат, овоза тарқатилса, бу исён кўтарилишига туртки бермайди,— дея норозилик билдирди Класион.

— Мен бу фикрга кўшиламан,— деди Фома Комодов.

— Исён кўтарилишига нима етарли сабаб бўлади, деб ҳисоблайсан? — деб сўради Пётр Андрашук.

Агар бу қабоҳат ёки шунга ўхшаш бирон маразлик юз берса, омма портлаб кетиши мумкинлигини ҳаммамиз ҳис этардик. Лекин ўз ўртоғини, сафдошини, ҳатто бегона одамни қурбон қила олади?

— Инқилоб покиза нарса, унга ифлосликни аралаштирмаслик керак,— деди Амбо. Кўнгилдаги гап айтилганидан ҳамма енгил тортди.

— Гапинг тўғри, Амбо, биродар,— деди Класион.— Лекин инқилоб — бу кураш, кураш эса гап исёнга бориб тақалган пайтда қурбон беришни, йўқотишни тақозо этади...

— Қисқароқ қил! — лукма ташлади Амбо.

Класион жим қолди. Фома билан Амбо ҳамон ундан кўз узмай туришарди. Гапимизга қулоқ солганча ёнбошлаб ётган Дата Туташхиа ҳам қаддини ростлаб, Класионга тикилди. Қолганлар бошини осилтириб ўтиришар, мен эсам дам унга, дам бунга кўз ташлардим...

— Агар исён кўтармоқчи бўлсанглар бу нарса юз бериши... албатта юз бериши керак,— деди Класион қатъият билан.— Ҳаммамиз шундай фикрдамизу лекин чурқ этиб оғиз очишдан қўрқасизлар.

Энди Класионга ҳамма баробарига тикилди, бироқ ҳеч кимнинг нигоҳида норозилик ифодаси йўқ эди. Ҳамманинг нигоҳида исён кўтаришнинг қулай имконияти беҳуда кетяпти, афсуски, ундан фойдаланиб бўлмайди-да, деган маънони ўқиш мумкин эди.

Дата Туташхиа қоғоз, қалам олди-да, тезгина икки варағини тўлдирди — қамоқ шароити учун узундан-узоқ бу хатни туморчадай қилиб буклади, устидан ип ўраб, Поктиага тутқазди:

— Оғир жазога маҳкум этилганларнинг хонасида бир оёғи йўқ Гоги Пуладзе бор, кўрсатганман-ку. Хатни ўшанга

обориб берасан. Мен у ёққа яқин боролмайман. Эсингда бўлсин, хат бировнинг қўлига тушмаслиги шарт.

Оғир жазога маҳкум этилганларнинг хонаси бизнинг қаватимизда эди. Поктиа хатни сайрга чиқиб кетаётганда ёки қайтаётганда бериши мумкин, бунинг ортиқча қийинчилик жойи йўқ.

Кўп ўтмай сайрга чакиришди, ҳаммамиз ташқарига йўл олдик.

Сайр этиладиган ҳовлида бундан кейинги воқеаларга туртки бўладиган ҳодиса юз берди. Девор орқасидан кимдир тош боғланган хатни ташлади. Ўғрилардан бири уни олиб, дарров Спарапетга берди. Спарапет ўғриларнинг сардори, машҳур жиноятчи ва ўз касбининг устаси бўлиб, ёши ўттиз бешда эди. У ипни ечиб, хатни очиб ўқиди-да, чўнтагига солиб қўйди. Бир оз айлангач, Фома Комодовнинг ёнига келди.

— Фомажон, ҳозир хат ташлашди... бизга эмас, Одамовига экан... Хатда шунақа нарсалар ёзилганки... балки олдин сен ўқиб чиқарсан? Оласанми ё Одамовига бераверайми?

— Кимга ташлашган бўлса, ўшанга бер!

— Шунақами? — Спарапет иккиланиб қолди. — Майли, ўзинг биласан.

— Дата! — деб чакирди Фома.

Туташхиа уларга яқинлашди, хатни ўқиб чиққач, Фомага узатди.

— Фельдшер Бикентий Иалканидзе ёзган... У менинг дўстим.

Бир неча дақиқа ичида хатни комитет аъзоларининг ҳаммаси ўқиб чиқди. Унда Коц ташвиқотчиларга қарши Дардакнинг тўдасини ишга солмоқчилиги ёзилган эди. Бу иш индинга кечаси, Моськанинг навбатчилигида юз бериши керак экан.

Менга бу хатни Класион уюштиргандек туюлди.

— Мен Бикентий билан учрашгани қоламан, — деди Дата назоратчига бир сўм тутқазиб, касалхонага қараб кетди.

Биз қамоғу сургунда юравериб пишиб кетганмиз, лекин хатда ёзилган нарса Фома Комодовдек одамнинг ҳам асабини ўйнатиб юборди. Ўзимни ҳеч қачон ҳозиргидек жирканч аҳволга тушгандек ҳис этмаганман. Нима десам экан... худди нажосатга ботириб олишгану ювинишга ижозат беришмаётганга ўхшайман.

Дата Бикентийга буни касалхона бошлиғи врач Шелкунов айтган экан, дегандан бошқа янги гап топиб келгани йўқ. Давлат сирини Бикентий билан ўртоқлашишга жандармни нима мажбур қилди экан?

Бизнинг шивир-шизимиз эрталабга яқин тинди.

— Бу ёвузликнинг олдини олиш учун нима қилишимиз керак? — дея масалани кўндаланг қўйди Фома Комодов.

— Ҳар бир хонада лоакал биттадан одамимиз борми? — сўради Азиз Чалидзе. — Бутун қамоқхонани бақиришга ундаймиз. Жандармлар бақирик-чақирикдан кўрқиши маълум...

— Дардакнинг тўдасидагиларга ҳам агар бу ифлосликдан қайтишмаса, қўлимизга туша кўришмасин, айбдорни ҳам, айбсизни ҳам ўлдирамиз, деб айтиб қўйиш керак, — дея қўшимча қилди Андро Чанеишвили.

— Бақирик-чақирикни уюштириш мумкин, дарров прокурор келади, унга маъмуриятга қарши қорозилигимизни топширсак, ботинишолмайди, — деди Пётр Андрашук.

— Ҳа, ҳа, — деди Класион ўзича қувониб, — бизнинг номамизни ўқиб подшодан тортиб, Қодгача уятдан кизариб кетишади, кейин уй-уйимизга жўнатиб юборишади.

— Бу йўл бизга тўғри келмайди, ўртоқлар! — дея гапга қўшилдим. — Инкилобнинг моҳияти бирон бир ёвузлик билан эмас, уни келтириб чиқарадиган бутун вазиятга қарши курашишдан иборат. Мана шу нарса ҳақида ўйлашимиз керак, Кокалашвили ёки Ивановни қутқариш унча қийин эмас.

— Уларни фақат исён қутқариб қолиши мумкин... Агар маразлик юз бермаса, исён кўтарилмайди, — дея ўз гапини такрорлашни қўймади Класион Квимсадзе.

— Баҳона бор, лекин кўзғолон учун нима кераклиги ҳақида Фома билан яккама-якка гаплашиб олмакчиман, — деди Дата Туташхиа.

Ҳаммамиз кўпни кўрган одамлармиз, лекин Дата Туташхиани кутилмаган даражада қудрат эгаси деб ҳисоблардик. Вақти-соати келганда у ўз гапини, фақат ўзига хос гап айтишга амин эдик.

— Розимисизлар? — деб сўради Дата.

— Бўпти, — деди Амбо.

Дата нари кетиб, пана жой топди-да, Фомани чақирди. Улар узоқ гаплашганларидан кейин мени чақирди.

— Ҳамма нарсани пухта ўйлаб кўрдингми? Удалай оласанми? — деб сўради Фома Комодов Туташхиадан уларга яқинлашганимда.

— Бу ишнинг менга кизиғи ҳам, қийинчилиги ҳам йўқлиги учун бемалол уддасидан чиқаман. Ўзини билган одам илгари унаб кўрмаган, уддасидан чиқиш мумкин эмасдек туюлган ишларга қўл уради. Сизлар удалаб бўлмайдиган ишга қўл уряпсизлар, мен фикрингларга бутунлай қўшилмаган ҳолда қаторингларга кириб қолдим.

— Қўшилолмадим дейсанми? — дея ўсмоқчилаб сўради Фома.— Нега бундай хатарли ишга бел боғлаганингни тушунтириб бера оласанми, Дата?

— Жавоб беришим шартми?

— Бу бор-йўғи илтимос. Билиб қўймоқчиман.

— Қўлимдан келганча ҳаракат қилиб кўраман...— Дата ўйланиб қолди.— Биласанми, кўз олдингда ёвузлик юз берса, уни бартараф этиш осон, жуда ҳам осон. Ёмонликни яхшиликка айлантириш жуда қийин, лекин барибир уддаласа бўладиган иш. Бироқ дунёдаги ҳамма нарсаларга ўхшаб яхшиликнинг ҳам, ёмонликнинг ҳам ўз макони бор. Агар ёмонликнинг макони бузиб ташланмаса, у бошқа жойларда ҳам пайдо бўлади. Ёвузликнинг маконини бузиш жуда катта, шундай улуғвор ишки, жабр кўрсанг ҳам ачинмайсан, ҳатто ўлим ҳам кўрқинчли эмас. Шунинг учун ҳам бу ишга қўл урмоқчиман, уни хатарли деб ҳисобламайман ҳам. Сен бу нарсани билиб қўйишинг керак.

Фома Датадан кўз узмай ўтирар, ундан яна нимадир эшитмоқчига ўхшарди.

— Мана, кўнглимда нима борлигини, нега сизларнинг ишингизга аралашаётганимни айтдим.

— Яхши! — деди Фома узоқ жимликдан кейин.— Шалва! Дата эртага кечаси ҳамма бино-ю, ҳамма хоналарнинг калитини олиб бермоқчи, лекин бу ишни қандай амалга оширишни мендан бошқа ҳеч кимга айтмоқчи эмас. Биз унинг шартини қабул қилишимиз керак. Мен комитет аъзоларига бу гапни етказаман, кўзғолон кўтарамизми, йўқми, ўйлашиб кўрамиз. Дата бизнинг ёрдамимизга муҳтож эмас. Фақат сени қарашиб юборсин деяпти. Жуда мушкул, хатарли иш бу...

Мен Фомани гапиртирмадим.

— Мен розиман. Агар ҳеч нарсадан хабар топишимни истамаса, майли, кераги йўқ, барибир, бирга боравераман.

Комитетнинг барча аъзолари иккиланишар, ўзим ҳам бундан мустасно эмасдим. Ҳал этувчи дақиқа яқинлашиб келаётганидан ҳам ҳаяжонланар, ҳам беҳад қувонар эдик, айни вақтда кўнглимизнинг аллақайси ерида Дата Туташхна гапининг уддасидан чиқолмайди, деган ўй ҳам йўқ эмасди. Бизнинг ҳолатимизни тушуниш мумкин. Гарчанд, ҳамма нарсани совуққонлик билан ҳисоб-китоб қилиб, ўйлаб чиққан бўлсанг-да, ҳаётингни қиморга тикишинг қийин. Юртнинг душманига қарши кўзғалаётган, орқангда халқинг, бола-чақанг, қон тўкишингга ундовчи, номингни покиза сақлаб қолишга кафолат берувчи қонун турган бўлса-да, барибир, мушкул. Қудратли империяга қарши ташланган

хамфикрларинг хакида гапиришнинг ҳожати йўқ, сабаби, конун сени шу заҳоти қотил, хонин, мунофикка чиқариб кўяди. Гарчанд, халқнинг порлоқ келажаги учун курашаётганинга каттиқ ишонсанг-да, барибир, бу нарса оғир тошдек юрагингни эзди.

— Ўртоқлар! Кимки бу ишимиздан ўзини четга олишни истаса, ҳали ҳам вақт бор, очигини айтсин,— деди Фома Комодов.— Бемалол чиқиб кетаверсин, вақти-соати келмагунча улардан ҳеч нарса талаб қилмаймиз.

Ким ҳам ўзини кўрқок деб атагиси келарди?

Ҳаммамиз амалий ишга киришишга тайёр эдик. Фақатгина Андро Чанеишвили:

— Нега Дата Туташхиа ортидан кўр-кўрона эргашишимизни талаб қияпти? — деб сўради.

— Дата Туташхиа биздан ҳеч нарса талаб этаётгани йўқ,— эътироз билдирди Фома.— У бор-йўғи эртага кечаси ўндан ўн биргача калитларни қўлга киритишини айтди, холос. Улардан фойдалана оламизми, йўқми, буниси ўзимизга боғлиқ.

— Нима қилмоқчисан, ўзи, нега биздан яширяпсан? — Класион Дембиннинг ёнига кетаётган Дата Туташхианинг қўлидан ушлаб олди.

— Сизлар мендан хафа бўлманглар,— деди Дата Класионнинг ёнига ўтираркан.— Сизлар ақлли одамсизлар, лекин мен мўлжаллаган ишга бир кишининг ақли етиб ортади. Агар мақсадимни айтсам, шу заҳоти муҳокамага киришиб, йўл-йўриқ кўрсата бошлайсизлар. Мен сизлар билан ҳисоблашиб иккиланиб қолишим мумкин. Бунақа пайтда шубҳа билан иккиланиш ишни бузади. Шунинг учун сизларга ҳеч нарса айтмайман.

— Бордию сен ўйлаган нарса бизга ҳам, ўйлаган ишимизга ҳам зарар етказса-чи, унда нима бўлади? — деб сўради Амбо.

— Дўстим, Амбо, подшо Николашкадан шунчалик ёмонлик кўряпсанки... мен ундан ўтказиб нима ҳам қилишим мумкин? Биз қамоқдамиз, қамоқнинг қонунларини мендан кўра ўзинг яхши биласан. Нимани кўзлаганиму нима қилмоқчилигимнинг ҳеч кимга дахли бўлмаслиги керак. Мен зарур деб ҳисоблаган ишга қўл уряпман, бундан фойдалана оласизларми, йўқми — билмайман. Лекин охир-оқибатда менсиз ишинглар битмай қолиши мумкин.

— Бу гапларнинг нимаси нотўғри? — деб сўради Фома Комодов.

— Жуда тўғри,— деди Азиз Челидзе.

— Бундай гинахонликнинг нима кераги бор? — деди

Пётр Андрашук.— Яна нима керак ўзи сизларга. Хоҳласак фойдаланамиз. Бўлмаса, ин-инимизга қараб кетаверамиз.

— Ким четга чиқишни истаса, очигини айтсин,— дея такрорлади Комодов.— Унақалар йўқми? Бўлмаса ишга киришдик.

Эртага кечкурун Моська навбатчиликқа келганда иш бошлашга қарор қилдик. Агар чиндан ҳам Дата калитларни қўлга киритса, биз хоналарни очамиз, шунинг ўзиёқ исён бошланишига ишора бўлади.

Ўша кечаси ҳеч ким киприк қокмади. Биз ухлаётганимизни бир-биримиздан яширишга, ҳаяжонимизни бошқаларга сездирмай, ўзимизни мардона кўрсатишга уринардик.

Ниҳоят, тонг отди. Ўрнимиздан туриб, нонушта қилдигу яна маслаҳатлаша бошладик.

Бизнинг бирламчи мақсадимиз ўзимиз ётган қамоқхонани қўлга киритиш эди. Бу маъмуриятни ҳайдаб эшикларни бёркитиш, баррикада қуриб, то шароит олдимизга янги бир муаммони кўндаланг қўйгунча курашга шайланиб туриш, деганди. Бизнинг исёнимиз ҳақидаги хабарни эшитгач, Метехдаги қамоқхонадагилар, Тифлис яширини комитети, Тифлис ишчилар синфи, ниҳоят, подшою Давлат думаси ўзини қандай тутишига кўп нарса боғлиқ. Асосий мақсадимиз ўн еттинчи октябрдаги манифестда айтилган ваъдаларни бажаришни талаб қилиш, ундан ташқари яна ўн бир нарсани — қамоқхона шароитини яхшилаш, майиб-мажруҳларни, касалларни, аёлларни, оз муддатга қамалганларни озод этишларини ва яна бошқа қимтиёзларни талаб этмоқчи эдик.

То эрталабки сайр пайтигача маслаҳатлашдик. Ҳамма масалаларни ҳал этиб, барчага вазифа тақсимланди, бир нечта зарур хат ҳамда исён кўтаришнинг умумий мақсади, Коцнинг бебошлиги баён этилган мурожаатнома ёзилди. Энди бу ёғига сабр-тоқат билан кутиш керак эди.

Бошқаларнинг гапини эшитдим, ўзим ҳам гапирдим, лекин ҳардамхаёллик тарк этгани йўқ, ҳамманинг кўнглидаги калит қўлга киритилмайди, биз ҳаёт-мамот юришига отланмаймиз, деган ўй бора-бора қатъий ишончга айланди.

Баъзан ҳатто Дата Туташхиа калитларни келтириб беради-ю, лекин биз ҳеч нарса қилолмаймиз, деган хаёлга ҳам бордим.

Мен Датадан кўз узмасдим. У нонуштадан кейин то пешингача нарда ўйнади. Кейин бир соат Спарапет билан гап сотди. Иккаласи ҳам яйраб қулишди. Бир соатча рассом Лоладзе билан айланиб юрди — хонамизда шунақа одам ҳам бор эди. Дембиннинг ёнига бориб ўтирган эди, Лука Петрович сургунда ўтган йилларини эслаб кетди. Хуллас,

гўё ҳеч нарса бўлмаётгандек бемалол айланиб юраверди. Мени ёнига чақиргани ҳам йўқ. Ваҳоланки, белгиланган вақтга саноқди соатлар қолган эди. Балки фикридан қайтгандир? Фақат Поктианинг икки марта — биринчисиди идишни бўшатиб, сув олиб келгани-ю, бир буханка қора нонни олиб чиққани умидлантириб турарди. Назоратчи нон хусусида у билан узоқ гап талашди. Туташхиага қарасам, у зимдан Поктиани кузатиб ўтирарди. Дата нонни эрталаб ўғрилардан олиб, орасига ханжарини яшириб қўйган эди. Бу нарсани мендан бошқа ҳеч ким сезгани йўқ. Охири гап талашиб жонига тегди шекилли, назоратчи Поктиани чиқариб юборди. Поктиа нонсиз қайтиб келди, албатта, энди нега ҳал қилувчи дақиқада Дата бирдан-бир куролидан воз кечди, деган фикр менга тинчлик бермай қўйди. Иккинчи сафар Поктиа билан бадраф идишни олиб чиқди — биринчи марта бу идишга қўл уриши эди. Бу гал хат олиб кетди, қайтиб келгач, Датанинг қулоғига нимадир деб шивирлади. Бундан ташқари Дата билан гаплашганидан кейин Лоладзе бутун хонани айланиб, қизилми, кўкми, қорами, яшилми, ҳамма қаламларни йиғиштириб олди-да, майдалаб, рангларни аралаштириб юборди. Унақасига ўйласам ҳам, бунақасига ўйласам ҳам Лоладзенинг хатти-ҳаракати Датанинг ниятига алоқасиздек туюлаверди?

Бизни соат бешларда сайрга олиб чиқишди! Олтида назоратчилар алмашишар эди, шунинг учун одатдагидек бир соат эмас, атиги ярим соатга изн беришди. Мана шу ярим соат мобайнида Поктиа бизни касалхонадан ажратиб турган ўртадаги девордан кўз узгани йўқ. У хат кутаётгани аниқ эди, сайр тугаганини айтишганда у чидаб туролмай назоратчи билан жикиллаша бошлади.

— Тинчитиб қўй! — деди Дата менга.

Мен Поктиани дарров бир четга судраб кетдим, акс ҳолда карцерга тушиши турган гап. Дата орқамиздан етиб олди-да, адъютантини койиди. У бош эгиб тураверди.

Сафнинг олдидагилар бинонинг асосий эшигига етиб боришганда фаррош Нана ёнимиздан ўта туриб, оёғимиз тагига латтага ўроғлиқ нарса ташлади. «Ол!» дея кўзи билан имо қилди Дата.

Секингина энгашдим. Назоратчилар ҳеч нарса сезишгани йўқ. Агар менинг ўрнимда Поктиа бўлса, тихирлик қилишарди — бугун уларнинг кўзига жуда ҳам ёмон кўришиб кетди.

— Нима бу? — деб сўрадим.

— Соч.

Хонага киргач, латтани очсам, ростдан ҳам йўғон, дағал

ок оралаган соч толалари бор экан. Дата тугунни Лоладзегга берди. Расфом уларни кўздан кечириб, ушлаб кўргач, кўнгли тўлди шекилли, шу заҳоти ҳайротомуз усталик билан ясама соч билан мўйлов тайёрлашга киришди. «Театрда пардозловчилик қилганга ўхшайди», дея хаёлимдан кечирдим.

Бизнинг қаватимиздаги назоратчи алмашди. Демак, Моська ҳам энг пастки қаватни қабул қилиб олган. Илгари у жаллод бўлган, кейин икки ғилдиракли аравага бошлиқ этиб тайинлашган. Бу аравада Ортачала камокхонасида ўлганларни Телет тоғи ёнбағридаги қабристонга элиб кўмишарди. Ниҳоят, Моська кўтарилиб, назоратчиликка тайинланди ва алоҳида хизматлари учун ишонч билдирилиб, унга энг оғир жой — пастки қаватни топширишди.

Шундай қилиб, Моська билан бошқа назоратчилар кечқурун олтида ишга тушишди. Ўша пайтда маҳбуслар санаб чиқилди — бунга бир соат вақт кетди. Еттидан саккизгача кечки овқат. Саккиздан тўққизгача бадраф идишлар олиб чиқилади, ҳожатхонага борилади сув олиб келинади. Ўнда уйкуга ётилади. Бу пайтда навбатчи комендант ҳар бир қаватни айланиб чиқади. Ўша куни Канарейка навбатчи эди, бу унинг лақаби эмас, фамилияси. У ихтиёридаги мулкида тинчлик, осойишталик, жаннатий фароғат ҳукмронлигига ишонч ҳосил қилиш учун ҳар бир эшикнинг тирқишидан мўралаб чикарди. Маҳбуслар Канарейка деган ном унинг ташқи кўринишига бутунлай мос келмагани учун фамилиясини ўзгартиришмади: у семиз, қоп-қора сочларига оқ оралай бошлаган, узун мўйлов кўйган нусха эди. Унга Канарейкадан бошқа лақаб топиш амримахол. Тўғри, ҳар бир қаватдаги назоратчида ҳамма хоналарнинг калити бор, лекин уларнинг ўзи ҳам қулфлаб қўйилар, сабаби, бир қаватдан иккинчисига ўтиладиган зина йўғон пўлат симлардан ясалган панжара билан тўсилиб, эшигига қулф урилар, калит эса фақат комендантга ишониб топшириларди. Шундай қилиб, назоратчилар ҳам жаноб Канарейканинг кўлида тутқун эди, Дата Тутташхиа ҳамма хона-ю, биноларнинг калитларини қўлга киритиш учун олдин комендантнинг калитларини қўлга киритиши, шу орқали назоратчилардаги калитларни олиши керак... Канарейкани тунаш учун олдин бизнинг назоратчимизни қўлга тушириш, ундаги калитлар билан Канарейкага тузук қуриш керак. Бу чигал калаванинг учини топишга ақлим етмади, менинг асабий бетоқатлигим кечқурун саккизларда ёвғон олиб келинган бўш идишларни олиб чиқаётган пайтимизда барҳам топди.

— Шалва, — деди Дата ёнига чақириб, — бугун кечқурун ҳожатхонага олиб чиқишни биздан бошлашлари керак.

Шунда энг охирида оғир жазога ҳукм қилинганлар чиқишади.

— Кейин-чи?

— Ана, мўйсафид Миндадзе ўтирибди. Сен у билан бир ерликсан-а? Назоратчи уни ҳурмат қилади, иккаласи бир кишлоқдан иккилади. Сен Миндадзе билан кўп гаплашсан, неча марта у-бу билан сийлагансан ҳам...

— Хўш, мен нима қилишим керак?

— Миндадзе назоратчидан бизни ҳожатга биринчи олиб боришни илтимос қилсин! Сен қорним оғриб кетяпти, де, Миндадзе унга айтсин. Назоратчи мўйсафиднинг гапини ерда қолдирмайди. Агар бундан иш чикмаса, оғир жазога ҳукм қилинганлар бирон нарса ўйлаб топишади, барибир, биринчи чиқишмайди, бир амаллаб охирида қолишади, лекин... шуўжа уйғотмаслик керак...

Ўн дақиқадан кейин эшик очилиб, назоратчи бизни ҳожатга олиб чиқди. Поктия сургун қилинганларнинг хонасига қараб чолди, қайтиб келгач, Датага ҳисобот берди:

— Уларнинг ишлари жойида экан. Бизнинг аҳволимизни сўрашган эди, яхши, деб айтдим.

— Занжирбанд бу одамлар нима қилиши мумкин? — сўрадим Датадан хонага қайтиб кирганимизда.

— Фақат оғир жазо берилганларгина занжирбандлиги эсиндан чиқдими? Қолганларнинг оёқ-қўлига кишан солилмаган.

— Лука Петрович, бизга керак бўлиб қолдингиз.— Дата мени Дембиўнинг ёнига олиб борди.— Илтимосимиз ҳам бўлакча, бу анчагина хатарли иш...

— Қулгим сизда, жаноблар... Имкони борича... Қўлимдан келганча...

— Ярим соат, кўни билан бир соат назоратчининг кийимини кийиб турасиз, кечирасиз, вазият шуни тақозо этиб қолди.

— Назоратчининг? — деди Лука Петрович хайратланиб.— Мен назоратчининг кийимини кияманми?! Ҳечам-да! Сиз менинг эътиқодимни ҳақорат қиляпсиз. Итнинг либосини-я! Ҳеч қачон!..

— Лука Петрович, азизим! — дея хаяжонга тушган либерал ёзувчининг гапини бўлдим.— Бу нарса ишимиз учун, ниқилоб учун керак.

— Менга қаранг, азизим,— деди Лука Петрович юзи умидворликдан ёришиб.— Бу томошада менга бошқа бирон роль топилиб қолар, деб ўйлайман. Ахир сизларда роллар кўп-ку...— бошқа биронтасини мўлжаллаб кўрайлик.

— Лука Петрович,— дедим ёлбориб,— сиз бугунги на-

зоратчига худди куйиб кўйгандек ўхшайсиз. Бўйин тов-лашингиз бутун ишимизни чиппакка чиқаради.

Дата Туташиа унга ҳатто жандармнинг ҳам кийи-мини кийишга тайёр одам ҳақиқий инқилобчи ҳисобланиши-ни тушунтира кетди.

Дембинни кўндирдик.

Энди менга гал келди. Лоладзе қорнимга ёстикчаю тугунчаларни кўйиб, аллақандай латта-путталарни ўраб-чирмади, унинг назарида кўринишим жаноб Канарейкага ўхшаганидан кейин мўйлов ёпиштирди. Бу ишларни яши-ришнинг иложи йўқ эди. Атрофимизни яна томоша тайёр-ланяпти, деган ўйдаги маҳбуслар ўраб олиб, бўлғуси хур-сандчиликдан лаззатланиб кулишарди.

Лоладзе ҳар бир тукни тўғрилаш учун қанчалик жон куйдирганини тасаввур қилолмайсиз: қайчилар, тараб кўрар, силаб-сийпарди... Бир қадам орқага чекинарди-да, югуриб келиб бирон жойини тузатар, яна орқага кетиб кузатарди.

— Сен, ҳақиқий санъаткор экансан, оғайни! — деди Лука Петрович.

— Йўқ, азизим, ҳақиқий санъат қорин тўқ пайтда ёки ўзини тўқман деб ишонтирганда дунёга келади. Устозим Иван Никифорович Страстнов шундай дерди. Жуда улуғ одам эди у, шунақа ҳикматли гапларни яхши кўрарди.

Йўлакнинг нариги четигагилар ҳожатга чиқишаётганда Дата ҳаяжонланаётганини сездим. Комитетнинг ҳамма аъзолари шу аҳволга тушишди. Ҳар ким ўзини одатдаги-дек тутиши — биров ётиши, биров нарда ўйнаши, биров йўлакда айланиб юриши лозим деб келишилган эди. Ва-ҳоланки, аксинча бўлиб чиқди. Ҳамма ўз жойида ўтирганча ўй сурарди...

Дата иккаламиз эшикка ёпишиб, йўлакдаги ҳар бир овозга кулоқ сола бошладик.

Ана, охирги маҳбус ўз хонасига кириб кетди.

Ана, тамба шарақлаб, калит шикирлади.

Хонанинг эшиги кулфланди.

Назоратчи оғир жазога маҳкум этилганларнинг хона-сини оча бошлади. Яна калит шикирлади, тамба шарақлаб кўтарилди-да, деворга қарсиллаб урилди... Қадам товуш-лари... Судралган кўпгина қадам товушлари ва... яна жим-лик чўкди.

... Биз томонга яқинлашиб келаётган қадам товушлари... Икки ёки уч киши...

— Олишди! — дея шивирлади Дата.

Ҳожатхонанинг эшиги гирчиллаб, тарақлаб ёпилди. Кимдир асабийлик билан нотекис қадам ташлаб оғир жазо-

га маҳқум этилганларнинг хонасига яқинлашди, тамбани кўтариб, кулфни очди.

Яна биз томонга яқинлашиб келаётган ўша шошилини, судралувчи кадам товуши эшитилди. Кимдир эшигимизнинг тиркишидан мўралади. Тиркиш ёпилиб, эшик қия очилди. Унинг орқасидан Гоги Цуладзе бир кўриниб, ғойиб бўлди. Дембин, Лоладзе, мен, Дата Туташхиа йўлакка чиқдик. Остонага етганимизда орқамга ўгирилиб, шерикларимизга карагим келди... лекин улгуролмадим.

— Биров нима бўларимизни айтса ҳам майли эди! — дея ҳазиллашди Класион.

Унинг ҳазили жавобсиз қолди. Дата Гогидан бир шода калит олди-да, хонамизнинг эшигини кулфлади. Гоги йўл бошлади, уччовлон унинг орқасидан хожатхона томонга юрдик.

Кўзи боғлаб кўйилган ялангоёқ назоратчи фақат ички кийимда бир бурчакда бизга орқа ўгириб турарди. Гарданида катта тугун дўппайган — сочқининг учи осилиб тушган эди.

Дата орқамиздан етиб келди-да, имо билан Дембинга кийинишни буюрди. Назоратчининг кийимларини юзига ниқоб тутган бутунлай нотаниш икки киши ушлаб турарди. Гоги мен билан Лоладзегга ҳам ниқоб берди.

Дембин назоратчининг этигини киёлмас, бир оёқлаб туролмай кийналар, Дата уни ушлаб олгани ҳали ҳам эсимда. Дембиннинг бармоқлари титраб, кўли амрига итоат этмасди. Ниҳоят, бир амаллаб кийинди. Рассом ёзувчига камарни бўшатишни буюрди, кўйлакни камарнинг устидан тушириб, шинелни тузатди, шапкани назоратчимиз яхши кўргандек бир томонга сал оғдириб кийдирди. Хуллас, унга табиий бир қиёфа бахш этди.

Уйқу занги урилгач, Дембин билан Дата йўлакка чиқишди, биз хожатхонада қолдик. Оғир жазога маҳқум этилганлардан бири назоратчининг биқинига катта қўлбола пичокни тираб турарди.

Бир неча дақиқадан кейин калитнинг шиқирлаганини эшитдик: Дембин Датани хонасига киритиб юбораётган эди.

Биз эса комендант Канарейка то бу қаватга ташриф буюришни лозим топгунча кутишимиз керак эди. Тахминан уни ўн беш-йигирма дақиқа, балки ярим соат кутишга тўғри келарди.

— Чикиб қарайлик-чи, нималар бўляпти экан, — дедим шивирлаб Гогига.

Гоги бекорчиликдан юрагим сиқилиб кетаётганини сез-

ди. У ҳам каттиқ хаяжонлар, фақат ирода кучи билангина ўзини босиб турарди.

Биз йўлакка чиқдик. Дембин зинадан чиқаверишдаги майдончада пастга қараб турган экан.

— Канарейка пастки қаватда,— деди у.— Дата олдин уни бу ёққа чиқади, деган эди... Коц ҳам у билан бирга.

— Чиқади,— деди Гоги хаёлан нималарнидир ҳисоб-китоб қилгач.— Ҳаммаси тўппа-тўғри, албатта... Ахир бу-гун уларнинг пастки қаватда иши бор-ку...

Гоги оёқ учида юриб бизнинг хонамизга яқинлашди, тиркишни очиб, ким биландир шивирлаша бошлади. Эшикнинг нариги томонида Дата турган бўлса керак. Энг пастки қаватнинг эшиги тарақлади, лекин тамба солиниб, калит шикирламади. Канарейка пастдан чиқди-ю, лекин эшикни ёпмади! Демак, у дарров изига қайтмоқчи. Комендант ёлғиз ўзи биз томонга йўл олган эди. Дембин оғир жазога маҳкум этилганларнинг эшиги тагида қотиб қолди. Биз ҳожатхонага кириб кетдик. Гоги чироқни ўчирди, бу операциянинг муҳим белгиларидан бири эди.

Орадан бир дақиқа ўтар-ўтмас Канарейка қаватимизнинг иккита хира чироқ зўр-базўр ёритиб турган йўлагига кириб келди. Лука Петрович тиркишдан мўралаганча худди Дата ўргатгандек калитлар шодаси билан эшикни урди. Шарақлаган овоз йўлакда гумбурлаб эшитилиб, Канарейканинг эътиборини жалб этди. Дембин оғир жазога маҳкум этилганлар хонасининг тиркишидан узилиб, унинг рўпарасидаги эшикка ёпишди. Канарейка одатича йўлакнинг нариги чеккасига йўл олди, аммо бир неча кадам юрар-юрмас, қоидага хилоф ишни пайқади: ҳожатхонанинг қия очик эшигидан ёруғ тушиб турмасди. У эшикни очиб, ичкарига кирди, бироқ йўлакдаги хира чироқ бу ерни ёритолмасди. Биз эшик олдида деворга ёпишиб турардик. Канарейка ичкарига кириб, бизнинг қорамизни кўргунча бўғзию юраги остида пичоқ қадалганини сизди. Бир сониядан кейин кўзи боғланиб, қўлини кўтарди, мен унинг либосини эгнимга илишим учун атиги икки дақиқа кетди, холос. Лоладзе дарров менга мўйлов ёпиштириб, атрофимда айлана бошлади; иложи борича асл нусхага ўхшатиш учун у ёқ-бу ёғимни уриб кўрарди, яна бир карра кўздан кечиргач, намоёиш-корона қўлларини керди:

— *Feci duod potui, facient meliora potentes,*¹— дея йўлакка чиқди.

Мен қўлимдан келган ишни қилдим, ким урдасидан чиқса, ўтказиб юборсин.

Канарейка билан назоратчини ниқоб тутган икки махбус ҳожатхонада олиб қолишди. Гоги улардан кўз узмасликни имо қилгач, биз ҳам Лоладзегга эргашдик.

Мен хонамизнинг эшигини очдим. Дата Туташхиа, Поктия, комитетимиз аъзолари билан яна бир неча кўнгилли чиқиб келди. Пётр Андрашук остона ҳатлашдан олдин чўқиниб, нималардир деб пичирлади, дуо ўкиди шекилли. Класион ҳам иккиланиб қолди.

— Класион Квимсадзе! — дея тантанали оҳангда шивирлади у. — Ҳаётингдаги энг улуг сония етиб келди! — бир зум бўсагада тикилиб турганидан кейингина ундан ҳатлаб ўтди.

Дата Туташхиа қаватимизнинг калитини Фома Комодовга берди. Фома шивирлаганча ҳамманинг вазифасини икки қайта тушунтирди. Назаримда одамлар ўйлаш, эшитиш, эслаб қолиш қобилиятини йўқотиб қўйганга ўхшарди. Ниҳоят, Дембин иккалаамиз, яъни, назоратчи билан комендант Канарейка, Дата Туташхиа, Поктия, Андро Чанеишвили, Алексей Снегирь, Азиз Челидзе, Пётр Андрашук, Класион Квимсадзени пастга олиб туша бошладик. Фома Комодов, Амбо Хлгатын, Гоги Цуладзе вазиятни тушунтириш, мурожаатномани ўқиб, кўнгиллиларни ажратиб олиш учун юқорида қолишди... Иш бошдан ошиб ётарди.

Учинчи қаватнинг кулфи очилавермади. Қўлларим титрар, орқамда турганларнинг тоқати тоқ бўлиб, жаҳли чиқётганини, биронтаси: ке, мен оча қолай, деб юборишини ўйлаб баттар ҳаяжонланардим. Назоратчи тепамда турганмиди ёки нима гаплигини тушунолмаи етиб келдими, эсимда йўқ, ичкари киришим билан рўпарамда қакқайди.

— Орқангга ўгирил! Ҳайвон! — у гапимни тугатмасимданок орқасига ўгирилди, шу заҳоти кўзи боғланди.

Бу қаватда Андро Чанеишвили билан Азиз Челидзе қолди. Биз иккинчи, кейин биринчи қаватга тушдик. Бу қаватларда ҳам худди юқоридаги вазият такрорланди. Қисқаси, энг пастки қаватнинг остонасидан Лука Петрович иккимиз ҳатлаб ўтдик. Класион Квимсадзе, Поктия, Дата Туташхиа кираверишда пойлоқчилик қилиб қолишди.

Дата Туташхиа менга жасурлик ҳам кўникма, деб кўп марта айтган. Ўзимизнинг қаватдан то пастга тушгунча ўтган қисқа вақт ичида назоратчиларни қўлга олишга шунақа ўрганиб кетдимки, сеvimли Коц билан ундан ҳам ардоқли Моськани кўрган заҳоти ўйлаб ўтирмай бостириб боравердим. Мен калитларни шарақлатиб, шошилмай юрардим. Беш-олти қадам орқада Дембин жуда бамайлихотир бошини осилтириб келарди. Мен хоналарнинг бири олдида тўхтаб,

тиркишидан мўраладим. Шартимизга биноан Дембин ҳам шундай қилди, Коц йўлак охиридаги курсида ўтирар, тепа-сида Моська қаккайиб турарди. Йўлакка қадам қўйишим билан Коц менга кўз қирини ташлади-ю, ҳафсаласизлик билан юзини бурди.

Мен калитлар шодаси билан эшикни урдим, шу заҳоти йўлакка Дата, Поктиа, Класион отилиб киришди. Коц билан Моська тор йўлакда орқамизда кимлар чошиб келиша-ётганини билишолмади. Қолаверса, уларнинг юзида ниқоб бор, бу ер ҳам бошқа қаватлардек ғира-шира ёруғ эди.

— Ўрнингдан тур, хайвон! Деворга ўтирил! — дея шивирладим.

Моська ўзидан кетишига сал қолди. Коц қимирлаёлмади ҳам, уни Поктиа билан Класион остидаги курсиси билан девор томонга ўгириб қўйишди.

Дата Моськадан калитларни олиб, кўзини боғлади, биз эса Коц билан шуғулландик.

Ён-веримга қарагандим, Дембин шоша-пиша назоратчининг этигини ечиб шундай отдики, сал бўлмаса шу пайт эшикдан кириб келаётган Фома Комодовга тегиб кетай деди.

Дата карцерларни очиб, ҳаммани ҳайдаб чиқди. Нималар бўлаётганига акли бовар қилмаётган Какалашвилининг кўзлари чаккайиб кетди, эндигина гапга оғиз жуфтлаганида Фома лабига бармоғини босиб, уни баттар довдиратди. Дардак ҳам чикмоқчи эди, Фома Комодов уни қайтадан карцерга тикди.

Ичкиймда қолган Дембин оёғини қўлга олиб чошиб кетди.

Дата Класионга Коцни карцерлардан бирига киритиб юбор, деган маънода бош ирғади. Класион Датага яқин келиб, саккиз бармоғини кўрсатди-да, ёнимиздаги хонага ишора қилди. Дата ҳеч нарсага тушунолмади. Класион ўзининг думбасига урган эди, Дата кулиб юборди. Мен ҳали итдан таркаган Класион камоқхона бошлиғини баччабозларнинг хонасига киритиб юбормоқчилигини идрок этиб улгурмасимдан орқадан кулги кўтарилди. Йўлакда йигирма чоғли одам юрар, ҳаммаси куларди. Уларнинг баъзиларини умуман танимасдик. Кулги хоналарда ҳам тарқалди, бир неча сониядан кейин бутун камоқхона — тўрт минг киши баробар қаккаҳа ура бошлади.

Саккизинчи карцерни очиб, Коцни киргизиб юборишди. Албатта, унга биров қўлини ҳам теккизмаслиғи мумкин, лекин баччабозларга қўшиб қамаб қўйишнинг ўзиёқ қамоқ-

хона бошлиғи бир умр шармандалиқдан кутилолмаслиғи учун кифоя эди.

— Кўли билан кўзини ечиб кўйинглар,— дея буюрди Фома.

Баччабозлар ҳеч нарсага тушунолмай ғуж бўлиб туришарди. Коцнинг олдиға биринчи бўлиб Харчо яқинлашди-да, кўлини еча бошлади. Алиасқар ҳам юрак ютиб, Коцнинг кўзига боғланган созиқни ечди.

— Ё тавба, бу ким ўзи? — Алиасқар довдираб, шериклари томон тисарилди.

Харчо қамоқхона бошлиғининг юзига тикилди.

— Вах, ё қароматингдан!.. Буни қара-я, Коц-ку. Коцнинг ўзи!

— Марҳамат қилиб айтинглари-чи, император хазрати олийлари тож-тахтдан воз кечибдимиз? — деб сўради Рудольф Валентинович.

— Менга қараларинг, агар дод-вой кўтарса, ҳаммангнинг қовурғанғни уриб синдираман,— дея таҳлид солди орқада турган кимдир.

Ўгирилиб қарасам, Чалаб экан.

У билан биринчи марта қамоққа тушганимда учрашганман. Чалаб тинчгина ишлаб юрган пичоқчи экан. Бировга берган тўппончаси билан бир жандарм ўлдирилгани учун қамалган. Чалабнинг инкилобга ҳеч қандай алоқаси йўқ эди, лекин иккинчи марта учрашганимизда уни сиёсий маҳбуслар сафида кўриб, ҳайратга тушдим. Унга ўзимни танитдим. Маълум бўлишича учинчи марта қамалиши экан, тўппонча воқеасидан кейин икки марта полициячиларни аёвсиз ургани учун қўлга олинибди. Унинг бир одати бўлиб, полициячиларни кўрарга кўзи йўқ эди, тергов пайтида аллақандай номаълум сабабга кўра ўз хатти-ҳаракатини чоризмни ёмон кўрганидан қилганини айтибди. Шунинг учун сиёсий маҳбус сифатида қамалибди.

Саккизинчи хонанинг эшиғи ёпилгач, Чалаб Фомага:

— Бу ерда биров кўз-қулоқ бўлиб туриши керак,— деди.— Канарейка билан Моськани ташлаб кетяпмизми, демак...

— Ташлаб кетяпмиз.

— Бу жуда хавфли... Маҳбуслар эшиқни бузиб, уларни бир ёқлик қилиб кўйиши мумкин. Бунга йўл бермаслик керак...

Фома бош ирғади-да, лекин индамади.

— Калитларни бер, мен қараб тураман,— деди Чалаб.

Фома унга калитлар шодасини узатди.

— Ундай бўлса одам топ, бир ўзинг уддалаёлмайсан...

— Умуман тартиб керак. Инқилобий интизом шарт! — дедим.

— Ҳаммаси рисоладагидек бўлади,— дея мени хотиржам қилди Чалаб.

— Йўлакни бўшатинглар! — дея қичқирди кимдир, бир зумда ҳамма тарқаб кетди. Саккизинчи хона олдида Фома Комодов, Дата Туташхиа учаламиз қолдик.

— Бундай қилиш мумкин эмас! — деди Фома.

— Рост айтасан, мумкин эмас,— унинг фикрини қувватлади Дата.

— Чалаб, бу ёкқа кел! — деб чақирди Фома.

Бу пайтда Чалаб Моськани хонага ҳайдаб киритаётган эди, эшикни ёпиб ёнимизга келди.

— Ановини опчиқиб, Моськанинг ёнига қама! — Фома боши билан саккизинчи хонага ишора қилди.

— Коцними?

— Коцни.

— Коцними? Мен ановилардан биронтаси ҳақида гаплашяпсан, деб ўйлабман... Коцни-я? Коцни олиб чиқайми? — Чалаб шубҳаланиб боқди.— Нега?

— Негаки, аҳмоқ давлат аҳмоқона ишлар билан шуғулланади, шунинг учун халқ Николашкани ағдариб ташламокчи,— деди Дата Туташхиа.— Бу нарса бизга ярашмайди, деб ўйлайман.

— Моськанинг ёнига опкириб қўй! — деди Фома эшик томон кетаркан.

— Ўзинглар биласизлар! — деди Чалаб чор-ночср.

ГРАФ СЕГЕДИ

Исённинг ҳамма жараёнидан ҳатто майда-чуйда тафсилотларигача хабардорман. Собиқ хизматчиларимдан бири бу воқеаларга гувоҳ, таъкидлаб айтаманки, фақат гувоҳ ва кузатувчи бўлган. Гарчанд қамокхона муассасаси қўл остдаги ташкилот ҳисобланса-да, у лоақал маслаҳат бериш ҳуқуқи-га ҳам эга эмасди. Пойтахтдагилар шунга қарор қилишганини айтганман-ку. Шундайми, йўқми, ишкилиб, маҳбуслар қамокхонани қўлга киритишгандан кейин бир соат ўтгач, ходимим тепадаги қоровулхонага чиқиб борди, ҳовлида эса ғалати воқеа юз берар эди.

Қоронгида юзлаб одам югуриб юрар, биноларнинг ён-верига тошу гишт парчалари уюлар, хужумга қарши тайёр-гарчилик кўришарди. Янги қурилаётган бинонинг ҳавозалари ғирчиллаб, гурсиллаб кулади, биров калтак, биров тошу чўкич, биров лом билан куролланди.

Кимдир элликка якин махбусни хайдаб чикди. Улар курилиш майдонидаги ёғочу тахталарни ташиб, баррикада тиклашди. Иш ўнгидан келарди шекилли, узоқ-яқиндан тадбиркор одамларнинг қисқа-қисқа буйруклари эшитиларди.

Бир оздан кейин бир тўдага жамланган назоратчиларни хайдаб келишди, хуштаквозлигу қийкирик остида баррикададан ошиб ўтишга мажбур қилишди. Дарвоза қопқаси очилиб, ташқарида ер бағирлаб ётган аскарлар уларни худди махбуслардек санаб чиқаришди. Қопқа яна ёпилди.

Тонг ёришганда қамокхона яхши мустаҳкамланган, тухта истехкомга айлантирилган эди. Баррикадаларда жуда кўп одам пайдо бўлди. Тоғ-тоғ тошу гишт парчалари билан куролланиб, интизом билан иш кутаётган бу одамларнинг жанговор руҳи қандайлигидан далолат берарди. Ошхонадагилар эрталабки ёвгонни тарқатишга киришди. Биринчи галда нонушта жанговор маррадагиларга берилди. Хизматчилар жуда аниқ ишлашар, навбатчи-ю, хўжалик ходимларининг кўрсатмаларини сўзсиз бажаришарди.

Нонуштадан кейин қамокхона ҳовлисида худди нажосат ўралари тозаланаётган пайтдагидек ҳаддан ташқари сассиқ ҳид тарқалди. Исён бошлиқларидан бири одамларни бошлаб келди-да, нажосатларни асосий дарвоза рўпарасидаги баррикадага тўктирди. Бу махбус Класион Квимсадзе эди. Унинг ўзи янги қурилаётган бинонинг учинчи қаватида ақл бовар қилмайдиган аллақандай бир нарса ясашга бошчилик қила бошлади. Ҳозирча қолган бошлиқлар кўринишмасди.

Исён кўтарган қамокхона билан дастлаб интендант¹ Чарадзе орқали алоқа ўрнатилди. Унга дарвоза қопқасини очиб беришди.

— Мен бу сассиқ ахлатхонадан озиқ-овқатни олиб ўтолмайман, — дея бақирди Чарадзе ичкарига бош суқиб. — Беш минг кишининг уч кунлик овқатини-я!... Уф-ф, ҳаммаёқни расво қилиб юборибсизлар-ку. Қани, дарров йўлни тозаланглар.

Ҳеч кимдан садо чикмади.

— Нима, қулоғинглар том битганми?... Кимга гапир-япман!

— Маъмурий бино деразасидаги битта панжарани олиб ташлаб, узатишсин, — деди кимдир баланд овозда.

— Уни қаранглар-а! Панжарани олиб қўйишарканми?! — деди Чарадзе. Қопқа карсиллаб ёпилди.

¹ Интендант — ҳарбий соҳада моддий таъминот ходими. (Тарж.)

Эрталаб соат ўнда ўлка ҳокими жанговор штаб рўй-хатини тасдиқлади. Исёни бостириш полковник Кубасаридзегга топширилди. Қисқа муддатли кенгашдан кейин маъмурий бино деразаларидан бирига аскарларни йўллаб, панжарани олишга киришишди. Ҳовлига ёпирилиб чиққан маҳбуслар дастлабки галабани қийқириқ билан олқишлашди, интендант Чаридзе исёнчиларнинг вакилига ҳамманинг уч кунлик егулигини топширди. Бу маҳбус Шалва Тухарели эди. У ҳозир ҳам тирик, қишлоқдаги ўрта мактабда илмий ишлар бўйича мудир.

Озик-овқатларни топшириб олиш атиги ўн беш дақиқага чўзилди, охириг қопни Шалва Тухарелининг ўзи кўтариб кетди. Аскарлар дераза тоқчасини супуриб, олдин нам, кетидан куруқ латта билан артишгач, деразада полковник Кубасаридзе пайдо бўлди.

— Салом, маҳбуслар? — дея кичкирди у.

Ҳеч ким унинг саломига алик олмади.

Кубасаридзе орқасига қаради, шу заҳоти икки томонида унвони, пастроқ икки офицер кўринди.

— Маҳбуслар! — деди полковник тилёғламалик билан.— Нимадан жунбушга келдинглар, бу галванинг нима кераги бор?

Ҳеч ким чурқ этмади.

— Мана, масалан, сиз!.. Марҳамат олдинга чиқинг, чиқинг,— офицерлардан бири кимгадир мурежаат қилди. Умрида биринчи марта сизлаб, тагин бунчалик мулойимлик билан айтилган гапни эшитганиданми ҳалиги бечора олдинга икки қадам ташлаб юборганини ўзи ҳам сезмай қолди.

— Жуда яхши,— деди полковник.— Исми-шарифингиз нима, йигитча?

Йигитча бошини эгди, полковник унинг исми-шарифини эшитиши даргумон эди.

— Кўркма, ўғлим, отинг нима? Мана, масалан мен... менинг исми-шарифим Станислав Кайхусрович Кубасаридзе, сеники-чи?

Йигитча ҳайкалдек қотиб турар, оломоннинг нафаси ичига тушиб кетган эди.

— Айтақол,— деди полковник дилкашлик билан,— мен кимлигимни айтдим-ку, сен ҳам ўзингни таништир.

Орага яна узоқ жимлик чўқди, ниҳоят, оломон орасидан худди гўрдан чиққандек овоз эшитилди.

— Вой, уни кара-я! Унга фамилиянгни нима кераги бор экан, ўйлаб топган совғасини кара-ю, ҳозироқ уйингга бориб келасан эмиш! Фамилиянгни билди дейлик, унга нима

кераги бор? Унинг фамилиясини билиб олсанг... шўрини куритасан-ку. Шунинг учун индамаяпти. Фамилиянгни айт эмиш! Усталигини қаранглар-а!

Полковник бундай қўпол муомалани кўрмаган шекилли, довдираб қолди.

— Бўпти, бўпти, — деди иккинчи офицер, — фамилиясининг кераги йўқ. — Жансб полковникка нимадан норозилигингни айт, ким хафа қилди, нима деб хафа қилди, нималар бўлди...

— Нима бўларди... — маҳбус кутилмаганда жаҳл билан баланд овозда гап бошлади, — бир ойдан бери овқат опкелишсин деб уйга хат ёзаман. Опкелишмаяпти... Кутиб ётибман, дараги йўқ!

Офицерлар бир-бирига қарашди, полковник эндигина гапга оғиз жуфтлаган эди... Лекин хатлари жўнатилмай қолган жабрдийда унинг оғзига урди:

— Хатларимизни чиқаришмайди, почтага обориб беришмайди.

— Эҳ-ҳа! — полковник унинг муддаосини тушунди. — Бу нарсани аниқлаймиз, албатта аниқлаб, айбдорларни жазолаймиз. Бориб хат ёз, ўзим кутига ташлайман. Бора қол, ўғлим, ёз!

— Бачиевман, Фридон Николаевич! — йигит кечикиб бўлса-да, ғурур билан дона-дона қилиб полковникка ўзини таништиргач, хат ёзгани чошиб кетди.

То офицерлардан бири ён дафтарчасига «Бачиев, Фридон Николаевич», деб ёзгунча полковник яна оломонга мурожаат қилди.

— Қани, яна кимнинг нима гапи бор. Кулогим сизда.

— Гўштни ўғирлашади! — деб қичқирди кимдир.

— Ўғирлашмайди, ошхонага кириб захрига ейишади!

— Ие, бу ўғирлик бўлмай нима?

— Ўғрилик, ўғрилик!

— Тузми, ўсимлик мойими, ишқилиб, ҳамма нарсани ташиб кетишади!

— Ташиб кетишади, ташиб кетишади!

Полковник шовкин-сурон орасида бир амаллаб гап қотди:

— Ким ўғирляпти, жаноблар, қаердан, қаёққа олиб кетишяпти?.. Навбат билан гапирайлик, қани, биттангиз бошланг!

Дахшатли ғовур-ғувур бошлашди, сабаби, ҳамма ҳам навбат билан гапирилса, мен бошлагим керак деб ҳисобларди.

Офицер гўшт, туз, ўсимлик мойи деган гапларни, бировларнинг исм-шарифларини зўрға ёзиб улгурарди, ниҳоят, одамлар сал тинчигач, полковник яна сўз қотди:

— Сизларга асл дворян сифатида ваъда бераманки, бу нарсаларни аниқлайман, айбдорларни қаттиқ жазолайман. Шафқатсиз!. Яна нимадан норозисизлар, яна қанақа шикоятинглар бор?

Оломон галма-гал гапириш кераклигини тушунди-ю, лекин ҳокимият вакили билан тирикчиликнинг майда-чуйда ташвишларини сўзлашмаслиги кераклигини англаб етмади, ваҳоланки, исёндан кўзланган мақсад бутунлай бошқа эди. Полковник ҳам ошиқмас, у гап айланиб асл муддаога бориб тақалишини кутарди.

— Бадраф идишлар эскириб кетган, алмаштирилсин!

Полковник бу нарсани ҳозироқ ҳал этишга ваъда бериб, ёзиб олди. Шу пайт кимдир:

— Хоналарни илгаригидек очиб қўйишсин! — дея талаб қилди.

— Ҳа-ҳа! Рост! Э-э-э!

Худди энг муҳим нарса энди эсларига тушгандек улар яна шовқин-сурон кўтаришди.

Полковник бақириқ-чақириқ тинчишини узоқ кутишига тўғри келди.

— Раҳбарларнинг хоналар қулфлаб қўйилганидан хабари йўқ, — деди у бамайлихотир. — Бу қамоқхона бошлигининг ўзбошимчалиги. Биз унга албатта жазо берамиз. Ҳозир хоналар очикми?.. Шу бўйича тураверсин, ҳеч ким қулфлаёлмайди... Фақат илгаригидек кечаси қулфланиб, эрталабки олтигача ёпиқ туради. Марҳамат, яна нима истагинглар бор?

Оломон яна гувуллаб: «Кечаси қулфлаб, эрталаб очмай қўя қолишди», дейишди. Полковник ўзини эшитмаганга солди, Галамбонинг лўқмаси унинг жонига оро кирди:

— Ҳаммомга олиб боришмайди, ҳаммомга!

— Анавининг гапини қаранглар, — деди кимдир бақириб. — Сени ҳаммомга обориш керакми, Галамбо?

Кейинчалик шикоятчи Галамбо ойлаб ювинмаслигини, уни ҳаммомга олиб бориш мумкин эмаслигини аниқлаб билдим. Полковник унинг ҳам талабини ёзиб қўйишни буюрди-да, тантанали нутқ сўзлади:

— ...Севимли подшо-императоримизнинг фуқаролари вақти-вақти билан тартибсизлик, тўполон, галаён ёки бошқа галвалар қилиб туришни яхши кўради, лекин ҳазрати олийлари бу нарсани руҳий юксалиш ифодаси, деб ҳисоблайдилар. Жуда тўғри ўйлайдилар. Баъзан ҳайвон ҳам шунақа қилишини, ўжарлиги тутиб, жойидан қимирламай туриб олишини яхши биласизлар. Бунақа пайтда калтак иш бермайди, сабр керак.... Бир оз вақт ўтгач, тайсаллаш жонига

тегиб ўзи юради, аравани, тортиб кетади, яна ҳамма нарса яхшиланиб, эски изига тушади! Сизлар мухтарам зотлар-сизлар-ку! Сизлар мана бу расво жойга қамаб кўйилгансизлар... Турган гапки, бир хилдаги хаёт жонингларга теккан, юрагингларда норозилик билдириш истаги туғилган. Ҳаяжонланинглар, бақириб-чақиринглар, исён кўтаринглар, ҳаммасига рухсат бераман. Биз сабр-токат билан кутиб турамыз, эртами, кечми ҳамма нарса эски изига тушади! — Полковник катта дастрўмол олиб, дарвозага тақаб қурилган баррикада томонга қараб силкитди. — Бу ёққа нажосат ташишинг энди ҳожати йўқ, хидига чидаб бўлмаёпти... Ҳа, энди сизларга яна бир илтимосим бор, жаноблар... — полковник оломонга кўз югуртириб, кимнидир топди-да, олдига чақирди. — Мана сиз, ҳа, ҳа, сиз, илтимос, берирок келинг, жаноб. Бақиришга овозим етмаяпти, томоғим оғрияпти...

Класион олдинга чиқди.

— Кўринишингиздан зиёлига ўхшайсиз. Исм-шарифингиз нима, жаноб? — назокат билан сўради полковник.

— Қвимсадзе, Класион Бичиевич, телеграфчима! — Одатда: «Бор, кучала еган жойингга бориб тириш!» деган гапни шунақа оҳангда айтилади.

— Беҳад мамнунман! — деди полковник. — Сиз эрта-лабдқ диққатимни тортган эдингиз. Қандайдир қурилма ясашга бошчилик қиляпсиз, шекилли. Шундайми?

Класион нима дейишини билмай довдираб қолди. Нима қилиш керак? Бу мушкул аҳволдан уни полковникнинг ўзи қутқарди:

— Ҳамонки, баландликдаги қурилмани тиклашга бошчилик қилаётган экансиз, демак ҳамма ишлардан хабарингиз бор... — Полковник қўли билан қамоқхона ҳовлисини кўрсатди. — Яна бир киши — озиқ-овқатларни қабул қилиб олганинглар ҳам бор, лекин ҳозир кўринмаяпти. Бизга жаноб Коц билан яна бир назоратчи керак... уларни албатта топширишинглар лозим. Акс ҳолда уларни жазолаёлмай-миз, буни биласизлар. Боринг, уларни бу ерга олиб келинг!

Класион полковникка кўз қирини ташлаб:

— Таслим бўлса бас, қўйиб юборамиз, жаноб полковник, — деди.

— Таслим бўлсин деганингиз нимаси! — полковник хизматчилари ҳали қўлга тушмабдими, демак, ишлар ёмон эмас экан, деган хаёлга бориб, овозини баландлатди: — Ҳазрати олийларининг офицери... Э-э-э... У кимга таслим бўлиши керак?

— Лоақал Харчога, жаноб!

— Нима дедингиз? Харчога? — Полковник довдираб ёнидаги офицерга кўз ташлади.

— Агар Харчони кўнгли тортмаса, Дардакка бош эгсин!

Полковник иккинчи офицерга юзланган эди, у елкасини қисди.

— Бу нима, лақабми, жаноб Квимсадзе? — Кимдир полковникка нима гаплигини тушунтириб қўйди.

— Ҳа, жаноб олийлари.

— Император хазрати олийларининг офицери асир тушадими? Ҳеч қачон! — деди полковник ранжиб.

— Йўқ, асирингиз нимаси, жаноб олийлари, Коц ок иштонда баччавозларнинг хонасида ўтирибдӣ... Улардан қайси бирини кўнгли тортса, танлаб, ихтиёрини топширсин. Агар Харчо билан Дардакни ёқтирмаса, Рудольф Валентинович деган ажойиб киши бор...

— Бас қилинг! — бақириб юборди полковник.

— Бу қанақаси, муҳтарам жаноб... Бошқа одамларни қаердан топасиз? Излаб овора бўлманг. Балки Коцнинг кўнгли бутунлай бошқа одамни тусар, у ҳолда бизнинг ўтиришимиз беҳуда.

— Уларнинг оти нима, ким дедингиз, жаноб Керкадзе? — деди офицерлардан бири ён дафтарчасини ола туриб.

— Квимсадземан, Класион Бичиевич! Телеграфчиман.

— Ҳа, жаноб Квимсадзе, уларнинг отини нима дедингиз?

— Харчо, Дарчо, Алиасқар, Диглиа, Дардак, Рудольф Валентинович, хоҳласангиз яна топиш мумкин...

— Ваҳшийлар! — дея бақирди полковник.

— Бу нарсани Коцингиздан ўргандик, жаноб, айбга буюрмайсиз! — оғир-босиқлик билан эътироз билдирди Класион.

Полковник Кубасаридзеннинг дипломатик қобилияти эндигина шакллана бошлаган аҳволда қолиб кетганини кўриб турибсиз, шу қадар аччиғи чиқиб кетдики, агар кутилмаган бир воқеа юз бермаганда ким билсин нима қилган бўларди.

— Маъзур тутасизлар, жаноблар, маъзур тутасизлар! — Бу Рудольф Валентиновичнинг овози эди.

Оломон иккига ажралди. Полковник хушёр тортди. Рудольф Валентинович ёлғиз эмасди. Олдинда баччабоз Дардак унга йўл очиб борарди.

Таъбир жоиз бўлса, саҳнага чиқишди. Улар ҳовлимаҳвли санқиб юрадиган дайди хонандаларга ўхшашарди.

— Бу ерда сен гапир,— деди Дардак ҳамроҳига.

— Кизиқмисиз! Мен учта хонада тавба-тазарру қилдим. Энди сизнинг галингиз, жаноб,— эътироз билдирди Рудолф Валентинович.

— Сенинг гапинг чиройли чиқади, олим одамсан, гапир, гапиравер! — дея тикилинч қилди Дардак.

— Йўқ, йўқ! Навбат сизники, таксир!

Дардак ўхшатиб сўкиниб олгач, гап бошлади:

— Бу сафар мен айбдор эмасман, мана, бут ҳаққи! — у ростдан ҳам чўқинди.— Олдинги сафар қамалганимда баъзи ишлар қилганман, яширмайман. Лекин ҳеч қачон ўз майлимча гуноҳга ботмаганман. Мени Коц чакириб, зерикаётган бўлсанг чигилингни ёзадиган эрмак топиб бераман, деди. Агар урмаймиз деб қасам ичсанглар, нима бўлганини очик айтаман. Иккита хонада уришди. Ёшлигингда бошқа гап экан, энди соғлиқ кўтармайди.

Оломон нафасини ичига ютиб турарди. Полковник ундан нима талаб қилишаётганини тушунолмайд гарангсиз қолганди.

— Сен кифтини келтириб гапирардинг-да! — деди яна Дардак ҳамкасбига, лекин Рудольф Валентинович кўнмади.

— Марҳамат қилинг, жаноб, марҳамат. Қулоғим сизда,— Кубасаридзе кизиқиб қолди.— Кўрқманг... Сизни нега уришганини, бу ерда нега дўппослаши мумкинлигини тушунолмаяпман.

Дардак бу ерда калтак емаслигига ишонч ҳосил қилгач, олдинги сафар қамалганида бошидан ўтган нарсаларини батафсил гапириб берди. Кимки Коцнинг ўзбошимчалиги, қонунни бузганига норозилик билдириб шикоят ёзса, бир кишилик хонага қамаб, кечаси баччабозларни киритиб юборар экан. Кўпчилик ҳақоратланганлар жим туришни афзал кўришган, Коц қилмиши учун жазоланмай қолаверган. Баъзан қонунга ишонган, баъзи бировлар Коцнинг бу ишини юқорига етказишга эришган, бироқ шикоятни текширганларга Коцнинг беадаблиги шу қадар ғайритабиий туюлганки, оқибатда шикоятчиларни жиннига чиқаришган. Балки Коц юқорининг кўрсатмасига биноан иш тутгандир. Ҳар ҳолда бу онда-сонда юз берадиган ҳодиса эмас, одатий жазо экани маълум бўлди.

— Коц сендан шикоятчини жазолаш учун фойдаланганини қайқдан биласан? — деб сўради офицерлардан бири.

— Олдинига билганим йўқ, кейин тушуниб етдим.

— Ким айтди?

— Ўзи.

— Ким..?

— Вах, мени опкириб кўшишган одам... Бир сафар ишим-

ни бажариб чиқаётганимда Канарейка: «Қани, энди ям ёзиб кўрсин-чи!» деди. «Нимани ёзади», деб сўрасам, «Шикоятни-да!» деди. Мен уларнинг ҳаммасини яхши биламан,— берилиб сўзлай бошлади Дардак,— жуда ҳам саводли, яхши ёзишни биладиган жанжалкаш одамлар. Бу нима бўпти, улардан бири менга Давлат думасига илтимоснома ёзиб берган, мана бут ҳаққи! — Дардак яна чўкинди.

— Коц ўз устидан шикоят қилганларни қаердан биллади?

— Қизикмисизлар, жаноблар! — дея гапга аралашди Рудольф Валентинович.— Россия империясидаги ҳамма қамоқхона маъмурияти устида ёзилган шикоятни текшириб чиқиш учун хатлар шу қамоқхона бошлиғига жўнатилади. Наҳотки, шу нарсани билмасангиз? Бу ҳаммага аён-ку.

— Сизлар шундай усулда тавба-тазарру қиляписизларми? — деди полковник боши билан Рудольф Валентиновични кўрсатиб.

— Кўпроқ у тавба қиляпти, ора-чора мен ҳам! — деди Дардак.

— Сизларни мажбур қилишдими? — деб сўради Кубасаридзе Рудольф Валентиновичдан.

— Мени ҳеч ким мажбур қилгани йўқ. Мен эркинлик тарафдориман! — деди маърифатли баччабоз.— Жаноб олийлари, агар менинг гапларим сизга ҳақоратомуз туюлса, покиза, маънавий ҳиссиётларингизни булғаса афу этгайсиз ҳамда беадад узримни қабул қилгайсиз, лекин...

Шу заҳоти дераза олдига сон-саноксиз офицерлар ёпирилиб келишди.

— Вой-бў, ановиларнинг кўплигини! — деди Дардак хайратланиб.

Рудольф Валентинович ўз вазифасини худди «Падари бузрукворимиз»дек яхши билар, тингловчилар ҳам бундан хабардор эди, лекин баччабоз тасаввури бой кимса экан — нутқига илгари ҳеч ким эшитмаган жонли тафсилотлар билан жило берди, гапириш усулини ўзгартириб, бутунлай янгича оҳангга солди, Коцнинг фаолиятида лиризм, ақлзаковат ўйини, ҳатто кўнгилчанлик борлигини айтди, оқибатда қамоқхона бошлиғи жиноятларининг манфур моҳияти рўй-рост очилди-қўйди.

Полковник лангиллаб ёнаётган ўт устида осилган қозонга ўхшарди: олдинга пишиллади, пастдан майда пуфакчалар биқирлаб чиқа бошлади, кейин қайнади ва сув буг билан бирга тошиб кетди.

— Овозингни ўчир, ярамас!

— Стаська сен даббасан! Сен Стаська Кубасаридзе давлатнинг пулини ўмарганинг учун полкдан қувилгансан.

Мана энди жандармерияда ифлосингни тозалиб юрибсан, аблах,— дея орқасига ўғирилди Рудольф Валентинович.

— Дабба деганинг нима? — деди Дардак иккига ажраган оломонни оралаб мағрур кетаётган Рудольф Валентиновичнинг атрофида айланаркан.

Полковник ғойиб бўлди. Дераза ёпилди.

Кубасаридзенинг кўзғолончилар билан дастлабки учрашуви шу зайил якунланди. Иккинчи учрашув жанговор хусусиятга эга бўлиб, қуйидагича юз берди.

Полковник жанговор тайёргарлик кўришга буйруқ бериб, штабни йиғди. Ҳокимнинг майлига зид ҳолда можарони сиёсий йўл билан эмас, ҳарбий усулда ҳал этиш керак, деган фикрни илгари сурди. У маҳбус Квимсадзе қурган қуролнинг «номаълум жанговор хусусиятларини» бунга асосий сабаб қилиб кўрсатди. Бу «жанговар қурол» ўт ўчириш ичаклари уланиб, иккинчи учи номаълум бир жойга ташлаб қўйилган буғ машинаси эди. Ундан ташқари насоснинг ёнида минг литрли иккита баҳайбат қозон шақирлаб қайнаб турарди. Кубасаридзе «номаълум қурол» ҳақида оғиз кўпиртираётганда баъзи бировларнинг юзида истехзоли табассум пайдо бўлганини кўриб, жаноб Коц билан бир назоратчининг жуда ночор ва ҳақоратомуз аҳволда қолганини айтиб, устун келди.

«Қонсиз ҳужум» деб номланган операциянинг қуроли калтак, катта қалқон, деворга чиқиладиган енгил нарвонлардан иборат эди. Камокҳонани беш юз аскар қуршаб олди. Асосий дарвозанинг тепасидан иккита дарча очилиб, аскарлар рўпарада тикланган баррикададаги нажосатларни ювиб тозалаш учун ўт ўчиришда ишлатиладиган ичак тикилди.

Буйруқ берилиб, иккинчи қатордаги баррикададан маъмурий бинога тош ёғила бошлади. Аскарлар ичакларни ташлаб, кўздан ғойиб бўлишди. Бир дақиқадан кейин маъмурият биносидаги ойналарнинг биронта соғ кўзи қолмади.

Ўт очиш тўхтатилди, душманнинг чекинганидан қувониб кўтарилган шодиёна қийқирик ҳам тинди. Синиб тушган ойнада яна карнай тутган полковник Кубасаридзе кўринди.

— Маҳбуслар, кулоқ солинг! — дея карнай орқали қичқирди у. — Сиз бир тўда авантюристларнинг гапига кириб юрибсиз. Биз уларнинг ҳаммасини дорга осамиз. Сизларнинг ҳар бирингиз ҳарбий-дала суди олдида жавоб бера-сиз, лекин ҳозирча гуноҳингизни ювиш имконияти бор. Қандай дейсиларми? Авантюристларни тутиб боғланглар, кейин бизга топширсанглар гуноҳинглар кечирилади!..

Йигирма чоғли одам баррикададан сакраб тушди-да, тошларни тера бошлади. Полковник савлат тўкиб турган дераза олдига келиб қолган улардан бири бўйинини чўзиб, Кубасаридзенинг юзига тупурди. Полковник кўздан йўқолди.

Ҳақоратланган полковникнинг буйруғига биноан шу заҳоти ҳужум бошланди.

Дарвоза қопқаси очилиб, унтер офицернинг орқасидан қалтагу қалқон билан қуролланган аскарлар кириб келишди. Улар қалқонларини баррикадага тираб, жон-жаҳди билан орқага сурмокчи бўлишди, тасаввур қиласизми, шунчалик кучанишдики, хатто баррикада аста-секин силжий бошлади. Баррикада жойидан жилар-жилмас, дарвоза ланг очилди-да, юзга яқин аскар бостириб кирди. Шу пайт Класион Квимсадзенинг қуроли — техниканинг ажойиб мўъжизаси ишга туширилди, ҳужум қилаётганларнинг устига тизиллаб сув отилди. Олдинига илик сув келгани учун аскарлар парвосига ҳам келтиришмади, бироқ катта қозонларда қайнаб турган қайноқ сув отилганда натижа кутилгандан зиёда бўлиб чикди: аскарлар дод-вой кўтариб, ўзларини панага олишди-да, шоша-пиша дарвозани ёпишди. Жанг майдонида бир қанча қалтагу қалқон ўлжага қолди. Мудофаада турганлар уларни дарров йиғиштириб олишди.

Дарвоза томондан келган ҳужум қайтарилди-ю, лекин аскарлар қамоқхонанинг уч деворига мўр-малахдай ёпирилишди. Девор тепасида бирон аскар кўринган заҳоти унинг устига сон-саноксиз тошу гишт парчалари дўлдек ёғилар, хатто қалқон ҳам уни пана қилолмай қоларди. Томдан туриб отилган тошлар шундай кучли зарбага эга эдики, камал қилувчиларни қалқонига кўшиб қулатиб юборарди. Ҳужум ярим соатдан ортиқроқ давом этди. Бу ишларга раҳбарлик қилаётган офицерлар маҳбусларнинг тошлари тугашидан умидвор эди, бироқ янги қурилаётган бино тўхтовсиз бузилиб, гишт кетма-кет отилар; у сира тугайдиганга ўхшамасди.

Ҳужум даф этилди, аскарлар анча нарига чекиниб, тўдаларга бўлинишди.

Полковник Кубасаридзе яқин атрофдаги тепаликка иккита замбаракни олиб чиқиб, оғзини қамоқхонага тўғрилашни буюрди. Кўзғолончилар бунга жавобан аскарлар устига варақалар сочишди. Бу — дастлабки тажриба эди. Аскарларнинг кўпчилиги варақаларга қўл теккизишмади, лекин баъзилар ҳарбий уставни бузишдан уялмай варақани олди, ўкиб чиққач, ёзилган гапларни шеригига етказди. Бу ҳол офицерлар билан аскарлар ўртасида тартибсизликни келтириб чиқарди. Эски взводни янги кучлар

билан алмаштирилди. Кубасаридзе аскарлар буйрукдан бош тортиши мумкинлигини ҳис этиб, ўз наздида бирдан-бир тўғри деб ҳисоблаган йўлни тутди, аскарлар амрига итоат этаётган пайтда ҳужумни давом эттиришга қарор қилди.

Исёнчиларнинг томлар тепасида кузатиш нуқталари бор эди, шунинг учун улар қамал этувчиларнинг режасини дарров сезишди. Кубасаридзе ўз қуролли кучларини икки туркумга ажратди. Биринчи туркумга офицеру қуйи раҳбарлардан иборат юз киши киритилиб, ёмғирпўш кийишди ҳамда қалтагу қалқонлар билан қуролланишди. Офицерлар жанговор ҳолатга келтирилгач, маъмурий бинонинг юқориги қаватидан қарнай варанглади:

— Маҳбуслар! Дарвоза олдидаги баррикадани портлатяпмиз! Юз қадам орқага чекининг! Портлатяпмиз... — Полковник Кубасаридзе бу янгиликни бир неча қайта такрорлаб, нари кетди.

Ҳеч ким чекинишни ҳаёлига ҳам келтиргани йўқ, лекин ўнтача одам ҳар эҳтимолга қарши баррикададан тушди. Уларни тутиб олишди-да, ерга йиқитиб, оч бикинига туширишди. Дарвоза қия очилиб, аскарлар кириб келишди. Баррикада олдида динамитлар ташлаб, орқага чекинишди. Уларнинг пилтаси ҳаддан ташқари узунмиди ёки нам тортиб қолган эканми, ҳар ҳолда қамоқхона ҳовлисида кўкиш тутун кўрингунча анча-мунча вақт ўтди. Тахминан ўн сониядан кейин баррикада ўрнида катта чуқур пайдо бўлди.

Бир неча киши чекинишга уринган эди, олдиндан огоҳлантирилгани учун орқа томонга ўтиб олганлар тошбўрон қилиб юборишди, кўрқоклар яна ўз жойига қараб эмаклаб кетишди.

Дарвоза ланг очилди-ю, қамоқхона жим бўлиб қолди. Фақат Класион Квимсадзе ясаган насоснинг фирчиллашигина сукунатни бузиб турарди.

— Жаноб офицерлар, олға! — очик дарвозадан офицерларнинг дастлабки сафи барабанлар садоси остида кириб келди. Сафнинг олдида келаётган полковник Кубасаридзе улкан қалқон билан ўзини пана қилиб олган, фақат шапкасию кўзи кўринарди, холос. Ҳаракатга келган бу метинмустаҳкам қалъа кўчки босса ҳам қилт этмайдиганга ўхшарди.

Улар янги қурилаётган бинога етишига олтмиш қадамча қолди. Иккинчи масофанинг оралиғи ҳам шунча бўлиб, бинолар йўлагигача яна йигирма одим юриларди. Ҳужум қилаётганларнинг мақсади ғалаён кўтарганларни тўзитиб, ичкарига бостириб кириш ҳамда Коц билан назоратчини қутқариш эди. Мудофаада турганларнинг мақсади эса офи-

церларнинг дастлабки сафини ўтказиб юбориб, шиддатли ўт очиш ва кейинги қаторларини ҳам яқсон этиш.

Буйруққа биноан касалхонаю уйларнинг тоmidан, хавозалардан офицерларнинг устига дўлдек ёғилган тошу гишт парчалари қалқонларга урилиб тарақлай бошлади. Лекин саф чекингани йўқ, улар тош отишга қулай масофа яқинлашиб келганда иккинчи зарбани баррикадачилар беради, деб ўйлашган эди, бироқ кутилмаганда Класион Қвимсадзенинг насоси ишга тушди... Йўқ, бу сув эмас, кўкимтир тусли, ҳаддан ташқари сассик суюқлик оқими эди. Суюқлик устига ёғилса-да, офицерлар қилт этмай илгарилайверишди. Бироқ бадраф ўраларидан сўриб олинаётган суюқлик жаноб офицерларнинг ёқасидан оқиб кира бошлагач, саф бузилди, ҳаракат сусайиб, тўзиб кетди.

Сафнинг олдида келаётган полковник Кубасаридзе тўсатдан ерга ётиб, устига қалқон ёпиб олди. Офицерлар довдираб қолишди. Уларнинг устига тошу гишт тўхтовсиз ёғилар, ерда эса полковник чўзилиб ётарди!.. Император ҳазрати олийларининг фаҳри ва таянчи ҳисобланмиш офицерлар отряди ўз командирини тақдир ҳукмига ташлаганча орқага қараб кочди, бироқ хужумга ўтган ўзларининг иккинчи туркумига дуч келди.

Иккинчи туркум камида икки юз аскардан иборат эди; камокхона дарвозаси олдида юзага келган тўс-тўполонни, ур-сурни таърифлаш қийин. Бу одамлар тўдаси дарвозадан қочиб чиқиб кетмагунча тўхтовсиз нажосат ёғдирилаверди, калтак еб, оёқ остида тепкиланиб гарангсиб қолган йигирма чоғли офицер бало-казодан қандай қутилишни билмай, ахлат кечиб, эмакляб юрарди.

Тош отишни тўхтатишга буйруқ берилди. Шу заҳоти Кубасаридзени яшириб турган қалқон остидан жанговор буйруқ эшитилди:

— Жаноб офицерлар, подшо билан ватан учун олға! Кулгидан камокхона деворлари зириллаб кетди.

Полковник нима гаплигини билиш ниятида секингина бошини чиқариб, ён-верига аланглади. Ҳеч нарса ёғилмас, на тепадан, на ўнгу сўлдан ҳеч нарса отилмасди — у дарвозага ўгирилди. Анчагача ўйчан тикилиб тургач, секин қаддини ростлаб, қалқонни ташлади-да, бошини осилтирганча эмакляб кетаётган офицерларнинг орқасидан эргашди. У дарвозага етишига оз қолганда янги қурилаётган бино тешикларининг биридан нажосат тўла идиш кўтарган маҳбус чиқиб келди. Бундай идиш карцерда бадраф челақ вазифасини ўтарди. Маҳбус орқадан пусиб келди-да, идишни полковникнинг бошига кийдирди, сўнг ўз қилмишидан ўтакаси ёри-

либ, ура қочди. Полковник бошидан идишни олиб, бир четга улоқтирди, юзини плашининг барига артганча дарвозадан чиқиб кетди.

Махбус баррикаданинг панасига ўтгач, ўз ишидан терисига сиғмай, гурурга тўлганидан йиғлаб юборди.

Қамоқхонадагилар эса ўзини кулгидан тўхтатолмасди.

Тўқнашувдан кейин ҳужумда иштирок этганлар уч-тўрт кунгача жароҳатларини Тифлис ҳаммомларининг олтин-гугуртли илик сувида юйиб даволашди. Ҳоким телеграф орқали пойтахт билан гаплашди, шахсан бош министрнинг кўрсатмасига биноан полковник Кубасаридзе отпусқа билан тақдирланди. Ортачала тоғининг ёнбағридаги замбараклар олиб ташланди, можарони музокара йўли билан тинчитиш учун қамоқхона деразасида полковник Кубасаридзенинг ўрнида прокурор, жаноб Калюзе пайдо бўлди.

— Махбуслар, ўз вакилингизни музокара олиб бориш учун келишини илтимос қилинг, — дея исёнчиларга мурожаат қилди у.

Қўзғолончилар раҳбарлар билан музокара олиб бориш учун менинг хотираларимда номи кўп зикр этилган икки кишини — жаноб Гоги Цуладзе билан инкилобчи ёзувчи Лука Петрович Дембинни танилашди. Дипломатлар вақтни ўтказмай дераза олдига келишди. Ўзларини танитиб, кимлар билан гаплашаётганини билгач, прокурорга махбусларнинг ҳарбий врач Шелкунов ўз вазифасига киришишини, яъни, беморларни кўрсин, деган талабини етказишди. Кейинчалик маълум бўлишича, бу талаб Класион Квимсадзенинг оғир касали туфайли келиб чиққан экан. Прокурор шу захоти розилик берди — Шелкуновни ичкарига киритишди.

Жаноб Калюзе музокарани қочириқ гапларсиз бошлаб қўя қолди.

— Жаноб Коц билан анови... назоратчини қачонгача ушлаб турмоқчисизлар? — деб сўради прокурор.

— Жаноб Коц билан ифлос Моська жазо муддатини ўташяпти, жаноб прокурор, — дея ҳисобот берди Гоги Цуладзе.

— Уларни нимада айблашади? — дея кулимсиради прокурор.

— Инсоннинг иззат-нафсини ҳақорат қилишда, гомосексуализмда қатнашганликда, ҳокимиятнинг ғайриқонуний кўрсатмаларини бажарганликда айбланадилар, — деди Лука Петрович Дембин.

— Оғир айбнома экан, — Калюзе бош чайқади. — Уларни қанчага кесдинглар?

— Биз жазо муддатини белгилаш ҳуқуқига эга эмас-миз, лекин инсонпарвар одамлармиз, юқорининг талаби билан жиноят қилган одамларга оғир жазо бермаймиз. Биз қимдан ҳисоб талаб қилишни биламиз, вақти-соати етганда орани очди қилиб кўямиз! — деди Цуладзе.

Прокурор ҳовли томонга оёғини осилтирганча дераза тоқчасига ўтириб, оппоқ дастрўмол билан кўзини артаркан:

— Маълумки, ҳокимият бошлиғининг алмашиши сиёсий йўналишни ўзгартириб юборади, — деди. — Давлат бошлиғи ички ишлар министрининг вазифаларини ҳам кўлига олса, демак, унинг ички сиёсат муаммолари билан шуғулланиши аниқ. Фикримга кўшиласизларми?

— Ҳа, — деди Цуладзе.

— Бу нарса реакцияю террордан кўриниб турибди, — дея лукма ташлади Дембин. — Тўғри, ундан бошқа ҳеч қандай ўзгариш юз бергани йўқ.

— Нега энди, — дея эътироз билдирди прокурор, — ўзгарди, агар ижозат берсанглар анча-мунча ишончли далил-исбот келтираман.

— Эшитамиз.

— Яқинда император ҳазрати олийлари кечаси соат учда жаноб Петр Аркадьевич Столипинни уйғотиб, зудлик билан ҳузурига олиб келишларини буюрди. Император зоти олийларининг кайфияти бузук эди. «Жаноб Столипин, — деди император таънаомуз, — сиз менинг империямни ғалаёну тартибсизликлар гирдобидан олиб чиқаман, деб қасам ичган эдингиз. Ваъдангизга амал қилганингиз қани? Мана бу нима?» Император ҳазрати олийлари кўлда ёзилган ўн-ўн беш варақ бир нарсани столга ташлади. Столипин подшо зоти олийларининг ижозати билан кўлига қизил қалам олди-да, уни ўқишга киришди. Бу Петербург дорилфунининг — уч талабаси тузган Россия империясини тубдан қайта қуриш лойиҳаси эди. Лойиҳа подшо тож-тахтдан воз кечиши керак, деган фикрдан бошланиб, хусусий мулкчиликни тугатишга чақириш билан яқунланарди.

— Қаранг, қандай ажойиб ёшлар етишиб чикибди, жаноб прокурор! — деб юборди Лука Петрович Дембин.

— Жуда зўр, жаноб Дембин, ажойиб ёшлар, лекин... гапимни давом эттиришга ижозат берсангиз... Император ҳазратлари диққати ошиб, хонада у ёқдан-бу ёққа юрган пайтда жаноб Столипин лойиҳани қизил қалам билан белги кўйиб, ўкиб чикди, «Хўш, қалай?» деб сўради император ҳазратлари министрлар советининг раиси ўқишни тугатгач, «Сиздан бир ўтинчим бор, ҳазрати олийлари!» — «Айтинг!» — «Мен сизнинг ишончу эътиборингиздан асло хафа

эмасман, ҳазрати олийлари. «Рус тилининг имло қоидаларини тўлиқ ўрганмай туриб, давлат лойиҳалари ёзиб, вақтим олинмасин! Николай», деб буйруқ чиқаришингизни илтимос қиламан. Ун олти варақда олтмишдан ошиқ услубий, имловий, тиниш белгиларини ишлатиш хатоларига йўл қўйишибди, ҳазрати олийлари. Мен буйруғингизни хат муаллифларига жўнатиб, орқаларидан назорат ўрнатаман, кейин натижасини сизга етказаман». Император жаноблари розилик билдирди. Қўлёзма дорилфунундаги талабларга қайтариб жўнатилди. Ҳазрати олийларининг муҳри босилган конверт талабаларнинг ўртасида катта шов-шувга сабаб бўлди, конвертни очиб, хатни ўқишга икки юзга яқин ёш-яланг йиғилди. Оқибатда иккитаси ўқишни ташлаб, ўз лойиҳасини зўр бериб тугатишни ёқлаган ота-онасининг мулкига қайтиб кетди. Учинчиси ичкиликка ружу қўйди! Подшо ўз тахтада қолди, жаноб Столипин зарур ўзгаришларни амалга ошира бошлади. Сизлар ҳеч нарса ўзгаргани йўқ, деяпсизлар. Столипиндан олдин ишлаган одам қандай йўл тутган бўларди? Уларни Сибирга жўнатиб юборарди... Сизларга шуни маълум қилиб қўйишим керакки, кўзғолонинглар ҳақида жаноб Столипинга хабар берилди, бугундан эътиборан у кишининг кўрсатмасига биноан иш тутилади.

— Нималар қилишини билсак бўладими? — деб сўради Гоги Цуладзе.

— Ҳеч нарса. Мутлақо ҳеч нарса! Гапимга тушундингизми? — Калюзе кулимсиради.

— Ҳеч нарса деганингиз нимаси? — деди ажабланиб Лука Петрович Дембин.

— Мен сал ошириб юбордим шекилли. Ростдан ҳам ҳеч нарса қилинмаслиги ғалати. Янгилик бўлади, албатта бўлади! Айтайлик сизлар қамокхона ичида нимани лозим топсанглар шуни қонун тақозо этганча амалга ошириш ҳуқуқи берилади. Янгилик деганлари мана шу! Кейин сизлар суд томонидан айбдор деб топилгансизлар, устинглардан тегишли ҳукм чиқарилган. Ҳукм — қонун, қонун эса ҳар қандай шароитда амалга оширилиши керак. Қадимдагилар айтгандек хатто охир замон бўлса ҳам жинойт жазоланиши шарт. Сизлар то берилган муддат тугамагунча қамокдан чиқарилмайсизлар. Шикоятлар, афв этиш ҳақидаги илтимослар худди илгариги тартибда кўриб чиқилади, исёнчиларга нисбатан қаттиқ чора қўлланмайди. Яна нима бор эди?.. Ҳа, эсладим, худди илгаригидек қамок муддати тугаганлар чиқарилиб, ўрнига янги маҳбуслар қабул қилинади. Гаровга тутиб турган кишиларни топшира-

сизлар, биз уларга тегишли жазо берамиз. Шу билан гапим тамом. Ҳеч нарсани унутмадим, шекилли. Бугунгача қамокда қилган тартибсизликларингиз учун давлат сизларни жазоламайди. Ижро этилаётган нарсанинг ўзи, бошқача қилиб айтганда, белгиланган жазо муддатини ўтаётганинглар кифоя. Кўнглинглар тусагандек яшайверинглар, лекин эсингларда турсин, яна жиноят қилсанглар кечирилмайди...

Прокурор Калюзе ўз нутки одамларга қандай таъсир қилишини кутиб ўтирмай музокарачиларга соғлиқ тилаб, тушиб кетди.

Бор гап шу.

Очигини айтганда, прокурорнинг нутки ҳайратомуз таъсир кўрсатди — музокарачилар худди эси оғиб қолгандек деразага тикилганча меровсираб туришарди. Узоқ давом этган жимликни Гоги Цуладзенинг кулгиси бузди.

— Оббо Столипин-эй! — деди Лука Петровиҷ Дембин.

Прокурор Калюзе муҳим бир нарсани сир тутди, эҳтимол, унутиб қўйгандир. Аслида бундай воқеа юз берди: қамокхона кўриқчиларининг ўрнига янги ҳарбий қисм олиб келинди, таъқиқланган майдонлар кенгайтирилиб, юз қадамга етказилди. Бу нарсадан кўзланган мақсад айён: қамокхонада назоратчилар хизмати йўқ эди, шу тариқа лаҳм қовлашнинг олдини олмоқчи бўлишди — юз қулоч лаҳм қазиш кимнинг ҳам кўлидан келарди? Қамокхона тарихида бундай ходиса юз берган эмас. Аслида унга эҳтиёж ҳам йўқ эди, сабаби, ҳар куни кимдир озодликка чиқиб турадиган қамокхонада лаҳм қовлашни яшириш мумкин эмас, қолаверса, маҳбуслар истаган пайтида, хоҳлаган жойида ўз ҳолича сандирақлаб юраверарди...

ШАЛВА ТУХАРЕЛИ

Комитет менга омманинг кайфиятини, қамокхонадаги турли табақа ва гуруҳларнинг ўзаро муносабатини умумий вазиятни кузатиб туришни топширди. Мен одамларнинг гапига қулоқ солардим, кузатардим, агар ортиқча зарурат бўлмаса, ҳеч нарсага аралашмасдим, ўз таассуротиму хулосаларимни Фома Комодов билан Андро Чанеишвилига айтардим. Дата Туташхиага ҳеч қандай топшириқ бермадик, ўзи ҳам зиммасига бирон бир мажбуриятга маъсулият олмади. Лекин у ҳамиша мени кузатиб юрар, ваҳоланки мен уни пойлардим... У омади чопганиданми ёки фавқулодда савқе-табиийга эғалигиданми, доим бирон муҳим гап-сўз, мунозара, талашиниш-тортишиниш бўлаётган жой-

дан чиқиб қолаверарди. Ҳамма муқаддас нарсаларга қасам ичиб айтишим мумкинки, мен ўз айғоқчиларим бўлишини ёки бировларнинг хабарларидан фойдаланишини сира ҳам истамасдим... Бироқ инсон оммаси, халқ, жамоат — нима деб атасангиз ихтиёрингиз — таърифга сизмайдиغان сирли бир нарса. Ким томондан бу ишга тайинланганим, вазифам нимадан иборатлигини, ким, қандай қилиб билиб қолди экан? Бу саволга жавоб беролмайман, аммо комитетнинг менга вазифа юклатилган йиғилишидан кейин икки соат ўтгач, бирталай кўнгилли ходимларга бошчилик қила бошладим. Бутунлай нотаниш одамлар келиб, илтимосимни кутиб ўтирмай, ҳеч нарсани аниқлаб, оидинлаштирмасданок табиий бир тарзда кўрган, билганлари ҳақида ҳисобот беришар, шуниси ажабланарлики, ҳаммаси менга, яъни комитетга, исён кўтарилишига нима кераклигини аниқ билишарди.

Шундай қилиб, Дата иккаламиз бирга юрардик, охир оқибат аҳвол шунга бориб етдики, комитетнинг олдида иккаламиз бирга ҳисобот бердик, менга юклатилган вазифалар ўз-ўзидан иккаламизга тааллуқли бўлиб чиқди.

Бу инсон билан омма руҳиятини ўрганишнинг бетакрор мактаби, қолаверса, қизиқарли бир машғулот эди... Энди буларнинг ҳаммаси антиқа туюлади, ҳамма нарса ўтмишга айланган ҳозирги паллада мен ёшлиқда бошдан кечирган воқеаларни дўстлариму янги авлодга бажонудил ҳикоя қилиб бераман. Яна нималарни айтишим мумкин?.. Муҳим нарсаларни кўзда тутяпман... Кўпгина ҳодисалар юз берди, лекин мен ўша воқеалар оқибатининг энг муҳимларини яна бир карра тарозига солиб кўришни лозим топдим.

Бир куни ҳали исён бошланмасдан олдин Дата Туташиа гаплашиб туриб Фома Комодовга ўз фикрини айтди:

— Яқинда кимдир, инқилоб баъзи бир воқеаларга эмас, вазиятнинг ўзига қарши курашиши керак, деган эди. Унинг фикрига кўшилдим, ўзинг биласан, мен одамлардан олижаноб, адолатли бўлишдан бошқа ҳеч нарса талаб қилмаганман. Хўрланган, жабрланган одамни кўрсанг жонига ора киришга урин. Лекин жабрдийданинг ўзи ҳам ўзига-ю, ўзгаларга қандай ёрдам бериш ҳақида ўйлаб кўриши керак. Унга зулм ўтказаятган зўравонни кўрсатсанг, нега азоб бераётганини тушунтирсанг, раҳмат айтиб, курашга отланади, деб ўйлайсанми? Ҳеч ҳам-да! У қилт этмайди, ҳатто бармоғини ҳам қимирлатиб қўймайди, бунга журъати етмайди. Мана шу жабрдийдани қай тарз ҳаракатга келтиришни, ўзини ҳимоя қилишни ўргатиш керак, мен шу нар-

сани билиб олмоқчиман. Бир куни сендан: «Ўзимиз ҳам билмаймиз, лекин ўрганамиз, подшони қандай ағдариб ташлаш йўлини топамиз», деган гапни суғуриб олганман. Мен ҳам шу фикрдаман, умумий жиҳатлари биру лекин сизлар ўрганмоқчи бўлган нарса билан меникининг ўрта-сида фарк бор. Фақат менинг вазифам оғирроқ.

Дата Туташхиа исенда катнашиш сабабини қандай тушунтириб берганига эътибор беринг: у жабрдийдани ўзини ҳимоя қилишга даъват этишни ўрганмоқчи. Қўрқув билан жасорат — ҳар қандай оммавий ҳаракатнинг бошланишию моҳияти, асосию, пойдевори... Эҳтимол, бу тушуниб етилган ҳар қандай одимнинг муҳим шартидир, ушбу мавзуга яна қайтамиз. Кураш асносида одатдаги чекланганлик, журъатсизлик, ҳокимиятга қаршилиқ кўрсатишга иккиланиб қараш ҳоллари маълум бўлди. Гап шундаки, арзимас, ҳатто ўйлаб топилган айбдорлик ҳисси маҳбусни эзиб туради. Ўзини бўйнига қўйилган гуноҳ учун бутунлай айбдор, деб ҳисоблайдиган одам камдан-кам учрайди. Ҳаммамиз ўзимизни неча марта жинни деб атаганмиз, лекин ўзини гуноҳкор деб ҳисоблайдиган одамни топиб кўринг-чи. Айни вақтда ўзини озгинагина айбдор санамайдиган маҳбус ҳам учрамайди, шунингдек ўзи ёлғиз қолган чоғида ўзини аҳмоқ билувчи одам ҳам учрамайди. Мана шу озгинагина айбдорлик ҳисси маҳбуснинг исён кўтариб, қаршилиқ кўрсатишига изи бермайди. Қўзғолончиларнинг жанговарлигини ошириш учун эзиб турган мана шу нарсани йўқотиш керак, бунга бир томондан тушунтириш орқали, иккинчи томондан амалиёт яъни бевосита қўзғолонда иштирок этиш йўли билан эришиш мумкин. Дата Туташхиа: жасорат — кўникма, одатланиш орқали қўлга киритилади, дейишни яхши кўрарди. Бунга бир неча мисол келтириб ўтмоқчиман.

Биринчи хужум қайтарилган пайт эди. Дата иккаламиз нарвондан тушиб, ҳовлига чиқмоқчи бўлдик. Шу пайт худди ҳозир жони чиқиб кетадигандек қалтираб, эҳтиёткорлик билан дастга пусиб кетаётган одамга кўзимиз тушди.

— Токадзе бу, уни сенга кўрсатган эдим-ку. Потиган. Қаланғи қасанғилар билан юрибди.

Ҳа, эсимга тушди, шундай бўлган эди. Ўшанда Токадзе бўйинини ичига тортиб, худди лаҳадга кириб кетаётгандек тумшугини ерга тираб турар, қўлида эса гишт парчаси бор эди. Маъмурият уйдан бериб юборилган нарсаларни қабул қилмай қўйган, қамоқхона атрофида беш юзга яқин сават кўтарган аёл айланиб юрарди, биз эса бунга жавобан баробар қичқиришга қарор қилдик. Поктия топшириқ олди-ю, бир оздан кейин тўхтовсиз қийқириқдан

қамокхона деворлари зириллай бошлади. Амбо Хлгатяннинг йигитлари учинчи қаватдаги дераза оралиғига: «Олиб келинган нарсаларимизни беринг!» деган шиор осиб қўйишди. Қамокхонадагилар шу сўзларни айтиб бақира бошлашди. Маҳбусларнинг панжара орқасидаги қариндош-уруғлари ҳам шиорни ўқиб, шовқин кўтаришди.

Шотирлар калтак кўтариб, баъзи бирлари ҳатто пичок ўқталиб, ичкаридаги қаланғи-қасанғиларни ҳовлига ҳайдаб чиқишди. Ҳақиқий ўғри деб тан олиниш арафасида турган Чўмич лақабли шотир йўғон калтак билан тайсаллаганларни аямай савалар, унинг шериги қўлидаги пичокни ўйнатарди. Пичокнинг ваҳимаси ҳатто ўликни ҳам югуртириши мумкин эди-ю, лекин бу одамлар унча шошилишмасди.

— Чўмич боён бўлиши керак, — деди Дата Туташхиа.

— Қани, бўл, бўл деяпман! — дея қичқирди Чўмич ўз тўдасига. — Хачапур иейишга устасанлар, бақир ишга келганда ўзларингни панага оласанларми?! Қани, тезроқ деяпман! — Унинг қўлидаги калтак одамларнинг бошида ўйнай бошлади.

Ҳовлида уларни Поктианинг одамлари кутиб олиб, тош ғамлашга мажбур қилишди. Қўрққанидан довдираб қолган одамлар биттанинг ўрнига уч-тўрттадан тош олишди-ю, буйруққа биноан девор ёқалаб туришди.

Бу жуда таъсирли манзара эди. Бутун қамокхона — тўрт минг одам тўхтовсиз бақир ишиши тасавзур этиб кўринг. Панжара орқасида эса хотин-халаж қий-чув кўтарарди. Умр бўйи садоқатли кул бўлиб келган бу қаланғи-қасанғиларнинг қўлига тош олиши хўжайинларига қарши чиққанидан далолат берарди. Улар ўз куллигидан мамнун, лекин эзилиб, кўркувдан қалтираб, оёқ-қўли бўшашиб, йиқилиб тушадиганга ўхшашарди. Баъзилари бақир ишар, аммо айримлари шунчаки оғзини очар, бу билан кимларнидир лақиллатишга уринишарди. Борди-ю, уларни биров кузатиб турган бўлса-да, бу ғалванинг ичида ким ростдан бақир-япти-ю, ким найранг қилаётганини билиши мумкинми? Оғзини очаяптими, демак, бақир-япти, бақир-яптими, демак, исёнчилар томонида!.. Тўғри, қаланғи-қасанғилар тошларни худди ҳозиргина ланғиллатган ўтдан олиб қўлига тутқазилгандек омонат ушлаб туришарди... Бир сўз билан айтганда умримда чорасизликнинг, ўз иродасига қарши чиқишнинг бундан ёрқин ифодасини кўрган эмасман. Дата худди шу ерда менга Токадзени кўрсатди...

— Қанақа одам ўзи бу? — деб сўрадим ундан.

— Ким билди дейсан. Потидан нималарнидир ёзарди. Назаримда ёзганларини ўзидан бошқа ҳеч ким ўқимасди.

— Агар ёзиш кўлидан келмаса, нега босиб чиқаришган?

— У хира, сурбет одам, ҳамма ундан чўчирди. Хақорат эшитишдан ёки устидан иғво ёзишидан кўрқишарди, шекилли. Тагин ким билади дейсан.

— У нима ёзарди ўзи?

— Ҳукуматнинг манфаатини кўзлаб ёзарди, бошқа нарсаларни ҳам тўқийверарди. Бечорани кунора савалашарди. Мана энди ўзи бу ерга тушиб қолибди. Нега қамалди экан-а?

Токадзени биринчи марта шу алфозда учратганман.

... Биз ҳовлига тушдик, Токадзе ҳам эмаклаб чиқиб келди. У худди таранг тортилиб, қаёққа отилиши номаълум камонга ўхшаб турарди.

... Қамокхона кўлга киритилган ғалабани тантана қилар, ҳаммаёқ ишчанлик билан илдам юрган одамларга тўлиб кетган. Ҳар бир одам ўзини мудофаага муҳим ҳисса кўшгандек фаҳмлар, айна вақтда зарур иш билан шошилиб юргандек ҳис этарди.

Ўн дақиқадан кейин биз янги қурилаётган бинога етиб келдик. Кутилмаганда яна Токадзегга йўлиқдим. У кираверишда туриб, нутқ сўзларди:

— Бутун оломон довдираб қолди. Аскарларнинг устига сепилган қайноқ сув ҳамма нарсани ҳал қилгани йўқ. Одамлар ўзини йўқотиб қўйишди — бошлиқлар ҳам, мана булар ҳам, — у ижирганиб бармоғи билан баррикадага ишора қилди. — Биз Авксентий Шарикадзе билан ҳов анови ерга, битмаган ғарибхонанинг тепасига чиқиб олиб, уларнинг устига тошларни дўлдек ёғдирдик. Деворга қараб отган тошимиз сакраб, тўппа-тўғри аскарларга келиб тегарди. Бу ёқдагилар ҳам шунақа отиши керак эди. Лекин бунинг учун каллани ишлатиш керак-да.

— Петя Токадзе нималар деб оғиз кўпиртиряпсан? Бу ишлар бўлаётганда сен иккинчи қаватдаги ҳожатхонада биқиниб ётгансан-ку, — дея гап қистирди кимдир.

— Коля Шилакадзе, қайнсинглингни зўрлаганинг учун қамалиб ётганингни яхши биламан, — деди унга ўгирилиб нотик. — Бор, хонама-хона юриб қилган ишингни айтиб чиқ, қайнонанигга ҳам ёпишганингни прокурор исботлолмаган.

Шилакадзе серрайиб қолди.

Токадзе яна ўз қавмига юзланиб нутқ ирод этгач, қамокхона томон йўл олди. У ўзини у ёқдан-бу ёққа ташлаб, сурбетларча гўдайиб юрар, боягина юрагига ваҳм солган кўрқувдан асар ҳам қолмаган эди.

Шилакадзе ҳамон жойидан қилт этолмай қаққайиб турарди. Ҳамма нарсани ўртага қўйиб қасам ичаманки, у боя айтилган ишларни қилиш тугул дунёда шундай иф-лосликлар бўлиши мумкинлигини эшитган ҳам эмас.

Нихоят, у эс-ҳушини йиғиштириб олди-да, хижолатдан қип-қизарганча бизга кўз ташлади.

— Бу ишларнинг охири нима билан тугагини сенга айтиб бера қолай, Коля,— деди Класион Квимсадзе жабрдийдага юзланиб.— Сен ҳам, биз ҳам Сибирда ўлиб кетамиз, инқилоб барибир ғалаба қозонади, лекин анови бўлар-бўлмасни тўқийдиган Токадзе хотиралар ёзади, ҳамма яхши ишларни ўзига раво кўради, ёмонларида бизни айблайди, ҳозир эсимга тушиб қолди, бировларнинг устидан игво ёзгани учун неча марта калтак еган.

Эртасига полковник Кубасаридзе ялпи ҳужумга бошчилик қилган, Класион Квимсадзе жаноб офицерларнинг устига нажосат ағдарган пайтда полковникнинг бошига лик тўла бадраф идишни кийдириб қочган мана шу Петя Токадзе эди. Мен бу мисолни кўрқоқнинг ботирга айланганини кўрсатиш учун келтираётганим йўқ — Токадзе сингари ярамаслар инқилобга астойдил хизмат қилишолмайди, инқилобга бундай кимсаларнинг кераги ҳам йўқ. Мен бор-йўғи одам ҳайвоний кўрқоқлик ҳолатидан маъносиз, ҳатто аҳмоқона жасурликка ўтишини тасвирлашга уриндим, холос. Мана, ундан кўра қизиқроқ яна бир воқеа. Давлат думаси билан ҳокимиятга талабномани ўқишга бағишланган митинг бўлиши ҳамда шу ернинг ўзидаёқ имзо тўпланиши керак эди. Митингга яхши тайёргарлик кўрилди Маҳбусларнинг тўртдан уч қисми ҳовлига чиқди, қолганлар деразалардан бош чиқариб эшитишди. Лука Петрович талабномани рус тилида ўқиди, уч киши уни Закавказиянинг уч асосий тилига таржима қилди. Бир неча минг одам бир жойга жамланиб, нотикнинг гапига қулоқ солди. Орқа томондагилар яхши эшитолмади шекилли, кўпчилик янги бинонинг томига чиқиладиган темир нарвонга ёпирилишди. Ҳаммадан юқорига, иккинчи қават баландлигига икки ўртоқ — исёнга кўрқа-писа қўшилган Жора Кашиа билан Жора Бадалянц чиқиб олган эди. Нарвоннинг тагида ёнғин пайтида ишлатиш мўлжалланган эни ҳам, чуқурлиги ҳам уч метрли ҳовуз қазилган. Митинг учун тоғ ёпбағрига ўрнатилган замбараклар кўринмайдиган пана жойни танладик. Қамоқхонани ўққа тутмасликларига ишонсак-да, барибир, замбарак замбарак-да, кўринишининг ўзиёқ кўпчиликдаги Давлат думасига йўлланган хатни эшитиш истагини сўндириб қўйиши мумкин, қолаверса, унда сиёсий талаблар

хам ўртага ташланган. Биз, яъни комитет аъзолари ҳамда фаоллари митинг қатнашчиларининг кайфиятини кўтариш, ифвогарликка йўл қўймаслик, муҳолифу қутилмаган маслаҳатчиларнинг оғзини юмиб туриш учун оломонга аралашиб кетдик. Хуллас, ҳамма нарса ҳисобга олиниб, чораси кўриб қўйилган. Лекин, барибир, қутилмаган воқеа юз берди. Талабномани ўқиш охирлаб қолган пайтда ерга оғир темир парчаши келиб тушдими ёки замбаракдан битта ўқ узилдими, ишқилиб, нимадир гумбирлади.

— Жонингни асраб қол, биродарлар, отишяпти!

— Тўхта, жойингдан кимирлама, ифво қилишяпти! — бир неча жойдан баробар қичқириқ эшитилди. Олдиндан тайёрлаб қўйилган бизнинг одамларимиз бақиринди-ю, лекин фойда бермади.

Шунча одам бир лаҳзада қандай қилиб эриб, йўқ бўлиб кетганини ҳалигача тушунолмайман. Мен: «Тўхта!» деб қичқириш учун оғиз жуфтламагунимча майдонда атиги қирқтача одам қолди!.. Қаердадир, орқа томонда кўпчиликнинг ихрагани эшитилди. Ўгирилиб қарасам, темир нароннинг пастиди ўтирганлардан ном-нишон қолмабди. Юқоридагилар тўхтовсиз сўкинганча пастдагиларнинг бошию қўлини босиб, шоша-пиша тушишарди, энг тепада ўтирган икки Жора қаёққа қочишни билолмай бараварига ховузга сакрашди. Мен уларни қутқаргани ошиқдим. Олдин бири, кейин иккинчиси қалқиб чиқди. Олдинма-кетин уларни тортиб чиқардим... Улар ранги қув ўчиб, қалт-қалт титраганча бечораҳолик билан шумшайиб туришар, энгил-бошидан шовуллаб сув оқарди.

— Менга қалам, қоғоз бер,— деди Жора Кашиа катъият билан Жора Бадалянцга.

Жора Бадалянц чўнтагига қўл солган эди, сув отилиб чиқди.

— Нима сўрадинг? Нима берай?

— Қалам, қоғоз!

Худди нордон нарса чайнагандек Жора Бадалянцнинг афти бужмайиб кетди.

— Қанақа қоғоз, қанақа қалам, э онангни!..

Кашиа бурилиб хонасига йўл олди, Бадалянц уни бўралаб сўкканча орқасидан эргашди.

— Мен янглиш эшитганим йўқми, Шалва,— деди улардан кўз узмай турган Дата эси оғиб,— Жора ростдан ҳам оғайнисидан қоғоз, қалам сўрадимми?

Мен ҳайрату кулгимни босиб олганимда Дата Жораларга эмас, ерга тикилиб турарди. Мен ҳам оёғим остига кўз ташладим... Ё, тавба! Ерда юзлаб шиппагу оёқ кийими ай-

қаш-уйқаш бўлиб ётарди. Баъзилари шундай табиий бир ҳолатда ётардики, худди ҳали ҳам эгаси оёғини сукиб турганга ўхшарди. Ҳатто шиппагини жойидан жилдирмай қочиб қолишнинг уддасидан чиқишибди-я!..

— Қара, кимдир биттасини ечиб, бир пой шиппагида қочиб қолибди! — деди Дата кулиб.

Мен яқин келдим. Биздан икки қадам нарида бир оёғига шиппак илган, иккинчиси яланг баҳайбат бир киши орқа ўғирганча қаққайиб турарди. Унинг оёғида Дата кўрсатган шиппакнинг шериги бор эди. Дата яқин келиб, тош қотиб турган одамнинг юзига қарамокчи бўлди-ю, шу заҳоти кафти билан бурнини тўсганча орқага чекинди.

— Уф-ф, манавиндан келаётган сассикни!..

Бу Дардак эди.

— Тушинглар, лоақал шиппагингларни олиб кетинглар! Нима, мен ҳаммага тарқатиб чиқаманми? — дея қўқирди Поктиа деразадан кўрка-писа мўралаётган маҳбусларга.

Аста-секин одам тўплана бошлади, уларнинг кўпчилиги яшин тезлигида ғойиб бўлганини оклайдиганлар эди. Баъзи бировлар ўз кўрқоклигидан хижолат чекишар, айримлар ҳали ҳам эс-хушини йиғиштириб ололмаган эди. Поктианинг шериклари билан ҳаммани йиғиш учун чорак соат вақт кетди.

Менинг ёнимга Спарапет келиб шивирлади:

— Мана сизлар... халқ, халқ дейсизлар... Ҳа, нима бўпти? Кўрдингларми? Шулар ҳам одамми? Агар одам ҳисобланса, худо уларни фақат ишлаш учун яратган, бошқа нарсага ярамайди, яхши одам ейиши керак — унинг бор-йўқ ташвиши мана шу. Шунақа, азизим.

— Сен қаерда эдинг? — деб сўрадим ўғриларнинг сардоридан.

— Мана шу ерда турган эдим! Қаерга кетишим мумкин? Ишонмасанг, ана, Одамовидан сўра!

Митинг тугади, ярим мингга яқин имзо тўпланди. Ундан ортиғига қоғоз топилмади, бунга ҳожат ҳам йўқ эди.

Дардакдан ҳеч ким бирон маъноли нарса кутгани ҳам йўқ, албатта, лекин Жоралар кейинчалик мардлигу жасоратнинг тимсолига айланишди. Икки йилдан кейин улар Армовирдаги қамокхонада худди шундай исён уюштириб, охиригача тадбиркорлик билан бошчилик қилишди.

Кўркув билан жасорат ҳақида айтмоқчи бўлган гапларим шу. Энди менга қизиқ туюлган воқеани айтиб бераман, ундан кейин «Ортачала демократияси»га тўхталамиз.

Девор тагида жаноб Вано Тархнишвили чуқур ўйга ботиб ўтирарди, олдида бир уюм тош. Жаноб Ванонинг

ўтмиши ҳайратомуз ва бетакрор. Йигирма ёшида у гуржи монархиясини тиклаш керак, деган фикрда яширин ишга киришди, умр бўйи қариндош-уруғларига юксак даража, мукофот, амал, бойлик, ақл бовар қилмас фаровонлик берган тузумга қарши курашди, ваҳоланки, жаноб Вано бу нарсаларнинг ҳеч биридан маҳрум этилган эмасди. Шунга қарамай олтмишга кирган князь Вано Тархнишвили умрининг қирқ йилини сон-саноксиз сургулларда, ихтиёрий, мажбурий тарзда хорижда, қамоқ устига қамоқларда ўтказди. Ўша пайтда Ортачала қамоқхонасида юз берган воқеа унинг табиатига айнан мос келарди. Князь Вано мудофаанинг фарбий қисмига бошчилик қилди.

— Салом, князь Вано! — дея унга салом берди Дата Туташхиа.

— Парвардигор сизга саломатлик ато этсин! — мўйсафид оғир тин олди.

— Яхши юрибсизми, Иван Дариснанович? — деб сўрадим.

— Чарчадим, Шалва... Жудаям чарчадим! Бу нарсалар қачон барҳам топар экан?

У ростдан ҳам куч-қувватдан қолганга ўхшарди.

— Мен нима ҳақида ўйлаётганимни биласизларми, жаноблар?

— Кулоғимиз сизда...

— Мен Георгий Саакадзенинг авлодиданман. Ота-бобом кейинги уч юз йилдан бери аҳиллик нималигини билмайди. Ўзаро уруш-жанжал қилишди. Бутун аждодимнинг ҳамма чарчоғи йиғилиб, менинг елкамдан босяпти, шекилли. Айниқса, ёшим ўтган сари бу нарса билиняпти... Тинка-мадорим қуриди...

— Дам олинг, князь Вано, — деди Дата. — Энди ёшлар бош кўтаришсин, сиз ўз бурчингизни ортиғи билан адо этганингизни ҳамма биледи.

— Йўк. Менинг ўрним шу ерда, — жаноб Вано Тархнишвили бошини осилтириб яна чуқур ўйга чўмди.

— Бу ердан нари жилмайди! — деди Дата Туташхиа уч-тўрт кадам юрганимиздан кейин.

Гоги Цуладзенинг онаси ҳам ёдимда сакланиб қолди. Бу мухтарам аёл ҳар уч кунда келар, совға-саломини қачон топшириб, қачон жавобини олишидан қатъий назар қош қорайгунча шу ерда ўтирарди. Бунақа меҳрибон она, айниқса, қариларнинг орасида кам учрайди. Бу ўз эрларини хаёлий муҳаббат билан севган орзуманд ёшларга хос. Аслида-ку, ҳамма нарса бажо келтирилган, уйга адо этилган бурчининг тотли таассуротлари билан қайтавериш мумкину

бирок у кетмайди. Она суйган фарзанди ва кулфатини ташлаб кетолмайди. Гоги Цуладзенинг онаси ёзган хатлар қамоқхонада ҳамгин ҳазилларга сабаб бўларди. Хатларнинг ҳаммаси: «Гоги, ўғлим, болажоним. Иссиқ овқатдан фақат чахахбили олиб келдим, тиззаларим қақшаб, ўчоқбошида кўп туролмайман. Қолган нарсаларни бозордан олиб жўнат-япман...» деб бошланар, кейин юборилаётган егуликларнинг батафсил рўйхати келтирилар, хат охирида албатта илова бўларди: «Арчилнинг ҳеч ҳам эси йўк, вой шўрим-эй, лекин турган битгани ақл». Арчил бева қолган Гоги Цуладзенинг ёлғиз ўғли, тенгқурларининг кўпчилигидек шўх, ақлли бола.

Қамоқхона панжараси орқасида турган қари онага боқиб, бардош бериш учун улкан руҳий қувват керак. Жигаргўшалар эса буни тушунишмай панжара олдида соатлаб туришади, маҳбуснинг бўғзига эса нимадир келиб тикилади-ю, лекин у ҳазиллашади — нима ҳам қилсин ахир!

Ўша кунни ярим кечадан то эртасига пешингача мен навбатчилик қилдим, омадни қарангки, исённинг асосий воқеалари шу орада содир бўлди.

— Уйланганмисан? — деб сўрадим Датадан йиғилишдан кейин дам олгани кета туриб.

— Йўк.

— Биронтаси бўлгандир?... Яхши кўргандирсан?

— Ҳақиқий муҳаббат учун вақт керак, Шалва, — деди Дата Туташхиа. — Тақдир менга бўш вақтни раво кўрмади.

— Ҳеч ақлим бовар қилмаяпти. Ахир, бир қарашдаёқ яхши кўриб қолишади-ку.

— Бунақаси қўшиқда бўлади.

— Нега энди фақат қўшиқ экан? Наҳотки бирон хотинни кўрган заҳотинг жигарингдан урмаган? — Мен ростдан ҳам уни тушунолмай қолдим.

— Менингча бу муҳаббат эмас.

— Нима бўлмаса?

— Билмадим, нима десам экан... Балки... ёктириш, кўнгил хушидир. Жинсий нарса бу. Муҳаббат — руҳий нарса. Бир-бирининг қалбига кулоқ солиш учун лоақал озгинагина вақт керак, усиз туролмай қолсанг муҳаббат дейиш мумкин. Агар бу аёл болаларингнинг онаси бўлса, муҳаббатинг янада кучли алаңгаланари.

— Эҳтимол сен ҳақдирсан, — дея унинг фикрига қўшилдим. — Наҳотки, бировни яхши кўрмагансан?

Дата уйқусиз ўтган тундан кейин ҳорғин кўринса-да, кўзларида нимадир йилт этди, бирок шу заҳоти сўниб, яна юзи маъюс тус олди.

— Бир гал... назаримда муҳаббатга ўхшаб кетган, лекин... ке, яхшиси ухлай қолайлик, Шалва.

У ёнбошига ўгирилиб, жим қолди.

Барқарор феъл-атвор деган тушунча бор. Шахсан мен Класион Квимсадзени шундай одам деб ҳисоблайман, илоё жойи жаннатда бўлсин. Барқарор дейишимнинг сабаби у бир хилда барча инсоний фазилат ҳамда камчиликларга эга бўлиб, қилган ишлари бағри кенглик, юксак ахлоқ билан йўғрилган эди. Мен феълнинг барқарорлигини мана шунда деб биламан. Нажосат ўраларини ишга солиш Класиондан бошқа бировнинг эсига келиши гумон, оқибатда фақат хужумни қайтарибгина қолмай бутун империядаги нажосат ўраларини қамокхоналарнинг ташқарисига чиқариб юборишди, хужумда қатнашган ҳар бир кимса нажосат еган деган ном орттирди. Ҳатто бу ҳақорат сўз дуэлга ҳам сабаб бўлди. Ички ишлар министри бу ҳақоратомуз ном хусусида махсус буйруқ чиқарди. Турган гапки буйруқ бутунлай тескари натижа берди.

Парламент тузилгани ҳақида сўзламоқчиман. Гарчанд Класион ҳокимиятни парламентга топширишга тиш-тирноғи билан қарши чиққан, унинг йиғилишларига бир марта қатнашганини ҳисобга олмаганда умуман қадам босмаган бўлса-да, менинг хотирамда унинг номи парламент билан уйқошиб кетган.

Тўғри, ҳамма нарса кўнгилдагидек кетиб борарди, жан-дармларнинг бир неча хужумини қайтаришга эришдик, лекин исённинг жуда кўп ошқора ва махфий ғанимлари бор эди. Маълумки, ҳар қандай кўзғалон, инқилоб, ижтимоий ўзгаришу силжишларнинг бирдан-бир шарти — қаршилик кўрсатиш. Масалан, Чалаб комитетга майда безорилар қамал қилувчиларга қамокхонадаги вазият, исённи қандай бостириш кераклиги ҳақида маслаҳат бериб ёзган хатларини келтириб берди. Бошқа томондан исёндан очиқдан-очиқ порози, унга қарши даъват кўп эди. Ҳамма жойда тўдалашиб, нималарнидир бақариб-чақариб, муҳокама қилувчилар ҳам бор эди. Кўпчилик тўдалашиб туришини таъкидлашимнинг сабаби то хужум қайтарилгунча икки-уч кишидан ортиги бир жойга йиғилмас, сўзлар ҳам эҳтиёткорлик билан, секингина айтиларди. Энди ҳайратомуз ўзгариш юз берди. Ҳеч қачон миқ этмаган, кўрқувдан қалтираб юрган одамларнинг тили чиқиб қолди, энди ҳеч ким кўнглидаги гапини, ўз фикрини айтишдан чўчимасди.

Тўдалардан бирида қамокхона тикувчиси нолирди:

— Ойига ўттиз-қирқ сўм топмай қўймасдим. Қандай яшардим-а? Жудаям яхши кун кечирардим. Энди-чи, яхши

бўладими? Улар бизни нималар қилишини кўрасан хали!

— Кўркма, подшолик бор экан, қамок ҳам бўлади. Ўтириб тикишингни тикавер,— деди кимдир уни хотиржам қилиб.

Бошқа бир тўдадагилар қандай қилиб қочиб кетишни маслахатлашишарди.

— Бу ғалваларга тупурдим. Мен озодликка чиқишни истайман. Ўн йилнинг бир соатини ҳам қанда қилмай ўтирасан. Орттирганинг шу!

— Сен шошилма, одамлар қаёкка кетаётганига қараб тур. Халқ қув бўлади, ўз ишини билиб қилади. Унга яқин юр, бировнинг кўзига ҳам чалинма. Агар бундан бирон яхшилик чиқса, сенга ҳам шарофати тегади, ўхшамаса, одатдагидек, ўз кунингни кўриб юраверасан.

— Менга унисининг ҳам, бунисининг ҳам кераги йўқ. Бор-йўғи бир йилим қолди. Бир йилни қозикда ўтириб ҳам ўтказаман... улар инқилобини ўзлари қилаверишсин!..

Мен ташкилотга майда безориларнинг бундай кайфиятини айтганимда Класионнинг жони чиқиб, ҳеч кимга гап бермай сайраб кетди.

— Бу ярамасларни биринчи кунидек қамокхонадан ҳайдаб чиқариш керак, деган эдим-ку. Астрахандаги қамокхонада беш киши — икки фаррош, ахлатхона тозаловчиси билан яна икки майда безори қаердандир ароқ топиб йчишибди, кейин «Ё парвадигор, подшони паноҳингда асра» ни айтишга тушиншибди. Бешаловини ҳам қарцерга тикишибди. Эртасига қамокхона бошлиғи ашулачиларни чақиртириб: губернатор ҳаммангизни дорга осишни буюрди, эрталаб еттида келиб, эшик тагида туринглар, дебди. Бунинг оқиба-ти нима бўлган, деб ўйларсизлар? Кечаси биттасининг юраги ёрилиб ўлибди. Қолган тўрттаси пишиқ арқондан яхши-лаб сиртмоқ ясаб, тайинланган вақтда айтилган жойга келиб туришибди, иккитасининг чўнтагидан Астрахан епископига тавба-тазарру қилиб ёзилган хат ҳам топишибди. Мен бу нарсани ўз кўзим билан кўрганман. Улардан яхши-лик чикмайди. Вақт борида ҳаммасини тириктириб қувиш керак.

Сиртмоқ билан тавба қилиб ёзилган хатга ким ишониб, ким ишонмаганини билмадиму лекин бу табақадан ёмонликдан бошқа ҳеч нарса қутиш мумкин эмаслиги ҳаммага аён.

Масала пишиб етилди шекилли, ташкилотимиз қизгин мунозара билан ўтган йиғилишлардан бирида кўпчилик овоз билан ҳаммага виждон эркинлиги, юз бераётган воқеаларга ҳамда исёнга ўзича ёндошиши кераклигини маълум қилди. Шунингдек ҳамонки, ҳар хил нуқтаи-назар мавжуд

экан, бу хил қарашлар у ёки бу табаканинг фикрини ифода-
далайди, демак, исён ҳамма табакаларнинг талабини ҳисоб-
га олган ҳолда кўпчилик қабул қилган режа асосида иш ту-
тиши керак. Ҳамма қатламларнинг кўзғолонга муносабати-
ни ҳамма миллат, ҳамма синф ва ижтимоий гуруҳларнинг
вакиллари қатнашадиган маслаҳат сайлов органисиз билиш
мумкин эмас. Орган ҳамманинг қарашларини жамлаб, уму-
мий ҳолатни ҳал этиши лозим.

— Уларга парламентни бериш керак,— дея маслаҳат
берди Класион Квимсадзе.— Асосий куч билан кўпчилик
биз томонда қолади, улар ўзларича вайсайверишсин, бизга
нима? Кимга нима кераклигини аниқ биламиз, қани шун-
дан кейин ҳам орқамизда туриб, зимдан ёмонлик қилиб
кўришсин-чи.

Андро Чанеишвилига икки палатадан иборат парламент
тузиш топширилди, эртасига эрталабданоқ карантин хона-
сида бошланган муҳокамани истаган одам эшитиб кўриши
мумкин эди.

Класион биринчи ҳужумдан кейин қаттиқ шамоллаб
қолди. Унда эски сил касалининг асорати бўлгани учун бу
нарса ҳаммамизни ташвишлантириб қўйди. Лекин у биз-
нинг ётиш кераклиги ҳақидаги маслаҳатимизга қулоқ
солмади, ҳатто ташкилотнинг буйруғига ҳам бўйсунма-
ди. Фақат замбарани ёрдамчисига топшириб, ўзи бош-
қа ишлар билан шуғулланиш орқалигина муросага келди,
холос.

Эсимда, иккинчи ҳужумдан олдин Класион билан бирга
эдик, у ёнидаги Поктиага гап уқтирарди:

— Сен кўзғолон, инқилоб нималигини биласанми?.. Бу
эски қонуларга тупириш, ҳаммасига қўл силтаб, ўзингнинг
янги тартибларингни жорий этиш дегани. Манавилар ни-
мага қувоняпти, деб ўйлайсан? Ҳозир улар ҳар қандай
қонунга бўйсунушдан озод. Кўз олдинда юрганлар қонун-
ни рад этиб, ҳаддидан ошган одамлар, лекин уларни ин-
қилобий қонуларга бўйсундирилмаса, инқилоб ҳеч қачон
ғалаба қозонмайди. Уларни инқилобий қонуларга бўйсун-
дириш жуда мушкул иш.

Шу пайт дарвоза очилиб, полковник Кубасаридзе бош-
чилигидаги отряд кириб келди, уларнинг устига Класион-
нинг замбаранидан нажосат ёғилди.

— Бошла ярамасни! — деб бақирди Класион.— Ҳов, Чо-
ниа! Силкит... Ичакни силкит. Нега битта жойга уряпсан,
калаварам?

Чониа ичакни силкита бошлади, отряднинг икки томони-
даги баррикадалардан тошлар селдек ёғилди.

Хужум қайтарилиб, шарманда бўлган полковник дарвозанинг панасига ўтган заҳоти Класион Поктиага ўгирилиб, чала қолган панд-насихатини давом эттирди:

— Инқилоб — мактаб, биродар! — у юқорига қараб қичқирди. — Ҳов, Чониа!.. Бу ёққа туш-чи!

— Чониа? Ким у? — деб сўради Дата.

— Чониа анови ердагиларнинг бошлиғи! — Класион ўз замбарагига ишора қилди.

Ҳаммаёғи булганган Чониа чопиб келди. Бизнинг ёнимизда бир оз депсиниб тургач, ҳовлига тушиб, резинка ичакни судраб юрганлардан устидан сув қуйиб юборишни илтимос қилди.

— Хечқиси йўқ, Чониа, кеча мен ҳам безалганман, — дея далда берди Класион Чониа яқин келгач.

— Сен-ку сувга бўккансан, Класион, мен-чи? — деди Чониа таънали овозда.

— Саломатмисан, Чониа? Нима, мени танимаяпсанми? — деди Дата Туташхиа.

— Бултур кузда келган захотинг таниганман.

— Аҳволинг қалай, нималар қияпсан?

— Нима қилардим, жанобларнинг қандай таъзирини берганимни кўриб турибсан. Яхшилик қилишни ўрганяпман, ўрганиб олдим, шекилли. Ажаметияда Эртаоз Николадзе деган станция бошлиғи бор эди, у бир куни менга: «Яхши овоз билан мусиқани англаш қобилияти сенга онанинг қорнидаёқ берилиши мумкин, лекин устоз кўрмай туриб ашула айтолмайсан», деган эди. Табиат инсонга олижаноб қалб ато этиши мумкин, лекин яхшилик қилишни ўрганиш лозим. Бу дунёдаги бошқа ишларни ҳам. Мана мен ҳам ўрганяпман, яхшилик қилишни ўрганяпман. Мана шунақа ишлар билан машғулман.

— Худо хайрингни берсин, яна бир яхшилик қилгин, — дея лўқма ташлади Класион, — бу ерни саситмай нарирок кет. Яхшилаб ювиниб келганингдан кейин тепада нима ишлар қилганингни айтиб берасан.

Чониа ҳаммомга йўл олди.

Класионни бирдан қаттиқ йўтал тутди.

— Кеча шамоллаб қолганга ўхшайман, — деди у зўрға нафасини ростлаб олгач. — Мазам қочяпти.

Биз уни ўша кунлари қамоқхона касалхонасига бошчилик қилаётган Бикентий Иалканидзенинг олдига боришга зўрға кўндирдик. Класион касалхонага ётди-ю, қайтиб ўрнидан турмади, бу ҳақда кейинрок гапириб бераман.

— У ёқда катта жанжал чиққанмиш, ҳатто мушт-

лашишгача боришибди,— деди Дата Туташхиа.— Юр, бориб кўрайлик-чи, канақа парламент экан?

Поктика ҳам орқамиздан эргашиди. Биз карантин хонасининг ертўласига тушдик.

— Манави чалавойларнинг ишини каранглар,— деди Поктиа ажабланиб,— шунча гиштни ташиб келишибди-я Нима қилишаркин...

Карантин хонасида, яъни парламентда юзга яқин одам йиғилган, ҳаммаси бизнинг асосий курулларимиз бўлмиш гиштан ясалган курсиларда савлат тўкиб ўтирарди. Поктиа чидаб туролмай кўзига чалинган биринчи депутатнинг тагидаги курсини тепиб, бузиб юборди. У гурсиллаб ерга қулади, лекин ҳеч ким эътироз билдирмади, сабаби Поктиа кўзғолонни ҳам моддий, ҳам одам билан таъминлайдиган масъул киши эди. Фақат аллақайси олис бурчакдан мушукнинг миёвлашига ўхшаш минғирлаш эшитилди.:

— Ҳечқиси йўқ, йиғилиш тугаганидан кейин жойига обориб қўямиз. Зарур бўлса, обормай иложимиз қанча.

Поктиа ўтирганларга совуқ кўз ташлаб, чиқиб кетди.

— Давом этамиз, жаноблар. Нега ажабланияпсиз. Мана сизга муҳокама қилаётган масаланинг айнан такобили: улар айтаётган уруш вазияти билан қонун!..Иҳм-м, мен нима деяётган эдим?.. Жаноб Пхакадзе мана шу минбардан туриб сизга нисбатан адолатсизлик қилинганини, яъни худди шу муайян вазият учун жорий этилган овқатни сузиш тартиби бузилганини айтдингиз. Нега бундай бўлди, жаноблар?— Нотик ҳаяжонланиб кўлини ҳаволатган эди, оғзига уришди.

— Тартибнинг ўзи яроқсиз, уни ўзгартириш керак!

— Нега ярамас экан?— деди нотик ажабланиб.

— Бу тартиб ярамайди, ҳатто ҳозирги ҳолатнинг қонуни, ҳақиқатни бузиб кўрсатишга имкон берадиган вазиятнинг ўзи ҳам яроқсиз!— кўтарибки кайфиятда хитоб қилди муҳолиф.

— Тўғри, ҳақ гап, оқибати мақсадга зид келадиган усулнинг ўзи яроқсиз!— деди қоронғи бурчакда ўтирган кимдир йўғон овозда.

→ «Унгур», ўзингни босиб ол!— деди нотик.

— Бу фақатгина «унгур»нинг фикри эмас. Бу фикрни дезинфакторларнинг ўнг қаноти ҳам кўллаб-қуватлайди!— дея шовқин кўтаришди.

Хонага дастёр бола югуриб кирди-да, қоронғиликка кўзи ўргангунча жим турди, кейин нотикни таниб, чапак чалди ва баланц овозда қичқирди:

— Хей-й! Карқадзе, зўрға топдим-а! Сенга жавоб беришяпти. Сен бўлсанг, бу ерда деворни ялаб ўтирибсан.

Бу хабарнинг қизиқ жойи шундаки, исён кўтарилган кунлар ичида айрим маҳбусларнинг жазо муддати тугаган, лекин бугун жавоб бериш учун биринчи марта чақиришлари эди.

— Жавоб берилганлар неча киши экан?— сўради Дата дастёр боладан.

— Ўн саккиз киши, лекин ўн учтаси кетяпти, бештасига ҳалигиндақа ёзишаркан... нима эди?..

— Хужжатларини расмийлаштиришади...

— Ҳа, ҳа, расмийлаштиришади... Ҳов, Керқадзе, кетасанми?

— Афсуски, кетишга мажбурман, жаноблар, бўлмаса, бу масаланинг ечимини топар эдик. Оқибати кўзланган мақсадига зид келадиган бу усул яроксиз... Шундайми?

— Кетасанми, йўқми?— дея қисталанг қилишди бошқа бурҷақдагилар.

Керқадзе минбардан тушди.

— Бунақаларга нон эмас, гап сотиш имконини берсанг бўлгани,— дедим Датага.

— Сен нима деб ўйлаган эдинг?— деди Дата.— Унга шу пайтгача чурқ этиб оғиз очишга имкон беришмаган, мана энди бечора хурсандчилигидан терисига сиғмай яйраб гап сотяпти. У ҳозир нимага ҳам севиңсин? Бунинг номигина озодлик, аслида у ҳақиқий қулликка кетяпти. Шуни билгани учун ҳам шошилаётгани йўқ.

Ҳовлида бизга Бикентий Иалканидзе йўлиқди.

— Мен Фомага ёзилган хатни олиб келдим...— деди у.— Унинг партиявий лақабига ёзилган. Бу ерда беролмайман. Ичкарига кирайлик... бу бошқа гап... худди айланиб юрганга ўхшаб кўринайлик. Класионнинг иссиғи баланд. Шелкунов кўрди, зотилжам бўлиши мумкин деяпти...

Ҳозирги вазиятда... унинг учун зотилжам...

Бикентий хатни Дата Туташхиага тутқазиб, жўнаб қолди. Биз ташкилотга чиқдик, Фома хатни очди: шошилмай қайта-қайта ўқигач, бизга узатиб, у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

Хат Тифлиздаги яширин ташкилотдан эди. «Ҳозирги вазиятда реакция авж олиб кетгани учун сизларга тузукроқ ёрдам беришимиз ёки бирдамлик намойиши ўтказишимиз мумкин эмас. Курашни давом эттириш ёки тўхтатиш масаласини ўзинглар ҳал этинглар. Асосий топшириқ исъённинг иштирокчиларини сақлаб қолиш».

Ташкилотнинг бу ерга йиғилган собиқ иштирокчилари

хат билан танишиб чиқишди. Ҳаммамиз тушқунликка тушиб; довираб қолдик. Дата Туташхиа сўнги кунлар мобайнида биринчи марта қаҳрабо тасбеҳини олиб, ўгира бошлади, бу унинг ҳаяжонга тушганидан нишона эди.

— Хатни неча киши ўқиди? — деб сўради Фома Комодов.

Мен санаб чиқдим.

— Етти киши!

— Йўқотинглар.

Амбо Хлгатян хатни ёқиб юборди.

Ташқилотнинг ҳаддан ташқари узоқ чўзилган, узилиб, яна қайтадан давом этган кечки йиғилишида бир қарорга келишди. Шундай қилиб, галаёндан кўзланган мақсадга эришдик: исён кўтаришга жаноб Коцнинг манфур қилмиши расман Ҷабаб бўлди, кейинчалик бу ҳол такрорланиши мумкин эмас. Биз бошқа қамокдагиларга иборат кўрсатдик — бу катта гап. Исён пайтида тўрт минг одам озми-кўпми, барибир курашга жалб этилди, кўзғолонимизнинг тарбиявий аҳамияти ҳам мана шунда. Ўша пайтда бутун шаҳар, кейин бутун Кавказда бизнинг кўзғолонимиз ҳақида гапиришди, бу ҳақда Петербургдаги ҳукуматга хабар беришди. Кечикиб бўлса-да, бу хабар Давлат думасидагиларга етказилди — биз бошлаган ишнинг сиёсий аҳамияти ҳам мана шундан иборат эди. Энг муҳими биз инқилобчилар оммавий ҳаракатларни ташкил этиш тажрибасига эга бўлдик.

— Энди нима қиламиз?

— Халққа мақсадимизга эришдик, деб эълон қиламиз...— деди кимдир, лекин шу заҳоти унинг гапи бўлинди.

— Нимани тушунтирамиз? Уринишимиздан нима чиқшини санаб кўрмоқчи эдик, деймизми?

— Омма, бу омма, у шунча қурбонлар эвазига эришилган нарсани ўз кўзи билан кўриб, қўли билан ушлаб кўришни истайди.

— Агар омманинг қўлига бирон аниқ, ашъёвий нарса тутқазмасанг, демак, сен авантюрист экансан!

— Мен, тушунтириш керак, деяпман! Уларга яна қандай ашъёвий нарса керак?

— Гапнинг очиги, инқилобчи бўла туриб нима қилганимизни ҳалигача ўзимиз ҳам аниқ билмаймиз. Сен бу нарсани Токадзегга ўхшаганлар англаб етади, деб ўйлайсанми?

— Озодлик ҳаракати оз-оздан жамланадиган ўзига хос тажриба қутиси эканини бировга тушунтириб кўр-чи. Бу қути тўлиб-тошиши учун жуда кўп норозилик, исён, на-

мойиш, кўзғолон уюштириш, ҳатто томоқ кириб шиор айтиш керак... Биз бу қутига бор-йўғи кичкинагина тош ташладик, холос...

— Сенга эргашган одам: «Мана шу арзимас тош учун мени ўлимга бошлаб бордингларми?!» дейди.

— Ё халққа бошчилик қилиб, унга йўл кўрсатиш, ё уни ўз ҳолига ташлаб, жонингни асрашинг керак,— деди Да-та Туташхиа ўртага чўккан жимликни бузиб.— Лекин атро-фингни тўрт девор қуршаб турганда уни қаёққа етаклай-сан? Фақат ўлимга олиб боришинг мумкин! Агар тавак-калдан бошқа юксакроқ мақсадимиз бўлса, бу одамлар-ни жонимиз ачимай бемалол ўлимга гирифтор қилавер-маслигимиз лозим, улар шундоқ ҳам кўп жабр кўришяпти. Агар мен аниқ бирон мақсадни кўрмасам-чи? У чоғда ўз ҳолига ташлаб кетавераманми? Одамлар манави бизга хиёнат қилиб, ташлаб кетган, деб эслаб қолишади, кейин ҳеч ким яқинига йўламайди. Бу нарса эрдан чиққунча икки-уч авлод алмашиниши лозим. Менинг фикримча ҳозир асосий ишимиз одамлар бир-бирининг пайини қир-қишига йўл қўймаслигимиз, имкони бўлса, каттароқ нар-саларни ўргатишимиз, ҳозиргидан кўра яхшироқ одамга айлантиришимиз керак.

— Бунинг учун курашиш лозим. Лекин улар биз би-лан курашмоқчи эмас. Кўрдингни, замбаракларни олиб кетишди.

— Борди-ю, эркинликда юриб, худди шундай исён кў-тарганимизда нима қилган бўлардик?

— Эркинликда Столипин бизни шрапнель¹ билан ки-риб ташларди, ўк четлаб ўтганларни... Сибирга поезд юряп-ти, дейишади, сен билан бизга ўхшаган уришқоклар учун янги вагонлар ишлаб чиқаришган эмас.

Бу гап уч кунгача чўзилди, лекин ҳали-вери тугайди-ганга ўхшамасди.

Баррикадада ўтиравериш одамларнинг жонига тегди. Баъзилар томга чиқиб, кўчани томоша қила бошлашди, баъзилар ўзини касалга солиб, жўнаб қолди. Одамлар энди баррикадада ўтиришнинг ҳожати йўқлигини сезиб ту-ришарди. Хўжалик хизматчилари орасида норозиликлар бўлиб ўтди. Бу соҳада ишлаётган маҳбуснинг ўзига ўхшаш эркисларга эмас, жандармларга яхши кўринишга уриниш, шу зайл янада фаровонлик, эркинликни қўлга киритишга интилиши турган гап. Ҳозирги шароитда жандармлар йўқ,

¹ Шрапнель — ичи ўк билан тўлдирилган снаряд.

бу нисбий эркинликдан ҳамма баробар баҳраманд. У ҳолда бунчалик қучанишнинг нима кераги бор?

Қамоқхонада доктор Шелкуновдан бошқа узун бўйли интендант Чарадзе билан икки ўт ўчирувчи пайдо бўлишди, кўзга чалинмасликка уриниб, кўрка-писа ўз хўжалигини тартибга келтира бошлашди, бир ҳафтадан кейин худди шундай эҳтиёткорлик билан қисиниб-қимтиниб Класионнинг замбарагига уланган ичакларни қайтариб беришни илтимос қилишди. Жазо муддати тугаганларга илгаригидек жавоб берилаверди. Ҳатто Сухумидан бир гуруҳ янги камалганларни олиб келишди. Хуллас, прокурор Калюзе ваъдасида турди.

Класионнинг иссиғи тушди, лекин тирик қолиши гумонлиги авзойидан кўриниб турар, Шелкунов ҳам очигини айтиб қўя қолди. Дата ташкилотимизга кадам босмай қўйди, у доимий ҳамроҳи Поктия билан парламентдан чиқмасди.

Бир куни баррикададаги одамлар тикилиб олган айвонда Датанинг Поктия ҳамда Бикентий Иалканидзе билан ўтирганини кўрдим.

— Биз ҳаммага бир хил шароит, бир хил ҳуқуқ берилишини талаб қиламиз, акс ҳолда бош олиб кетамиз!— Катта хонага кирган заҳотим эшитган гапим шу бўлди.

— Қаёққа бош олиб кетасиз, Таризэл Автандилович, шароити ҳақ-ҳуқуқ янада чекланган жойгами?

— Тўппа-тўғри,— деди нотик ўзини йўқотмай.— Бугун Россия империясида Ортачала қамоқхонасидан бошқа шахс инсоний ҳақ-ҳуқуқидан бемалол фойдалана оладиган, демократия сира ҳам чекланмаган жойнинг ўзи йўқ. Бизнинг кичкинагина жамоамизни мен «Ортача демократияси» деб атаган бўлардим.

Гулдурос қарсақ янгради.

— ... Лекин биз кетиш ҳақида гапирганимизда эзувчи-ю, эзилувчилар бор давлатдан, империядан чиқиб кетишни назарда тутамиз. Агар ҳаммага бир хил шарт-шароит, ҳуқуқ берилиши таъминлансагина қолишимиз мумкин!..

— Шалва, бу ёққа кел, сиғишамиз,— дея мени чақирди Бикентий Иалканидзе.

Мен зўрға одамлар орасидан ўтиб, дўстларимнинг ёнидан жой олдим.

— Бу ерда нима қиляпсизлар? — деб сўрадим Бикентийдан.

— Қизикмисан... Бирданига мунча овсарни яна қачон

кўрасан. Ана томошаю мана томоша... Улар умумий овқатланиш, тиббиёт, гигиена ходимларининг касаба союзларини таъсис этишди...— ҳаяжонланиб қулоғимга шивирлади Бикентий.— Мени ҳам таклиф этишяпти, амал беришмоқчи. Ҳов ана, Рудольф Валентинович ҳам, шу ерда ҳозир у нозир. Афтидан баччабозлар ҳам ўзларининг касаба союзларини ташкил этишмоқчи шекилли.

Дата Туташхиа ташкилотимизнинг йиғилишига уч кундан кейин кириб келди. Бу исённинг бешинчи куни эди. Дата гап-сўзларга узоқ қулоқ солиб ўтиргач, ўрнидан турди.

— Менинг тушунишимча ҳақиқий инқилобчилар эски тузумни ағдариб, халққа бериш учун подшодан ҳақимиятни тортиб олишмоқчи. Назаримда, сизлар ҳам ҳоқимиятни топширадиган пайт келди, сиз уни кўлдан чиқармаслик учун маҳкам ёпишиб олгансизлар. Қачонгача шундай бўлади? Халқ ёмон кўриб, юз ўгиришини кутяписизларми? Бу ерда, Ортачала қамоқхонасида ҳоқимият ичида ҳоқимият пайдо бўлди: ўзининг полицияси, армияси, разведкаси, хўжалиги, ташвиқоти, дипломатияси бор, ҳатто парламент ҳам тузишди, худо билади, бизга яна нима етишмаяпти экан. Яна нима учун курашмоқчимиз? Биз эришмаган нима қолди? Ўйлаб топадиган нарсанинг ўзи йўқ-ку. Фақат бир иш қолди: қамоқхона панжарасига ёпишиб, ағдариб юборайлик, исёнимиз ташқарига ёйилсин... Ахир ёрдам кутманглар дейишди-ку, агар ғалаённи вақтида олдин олмасак, битта-битталаб кириб ташлашади.

— Инқилобчи ҳеч нарсадан кўркмаслиги керак, Дата Туташхиа! — дея хитоб қилди Азиз Челидзе.

— Маъносиз ўлим, курашларда чиниққан одамларни ўринсиз йўқотишдан бошқа ҳеч нарсадан кўркмаслик керак! — дея унинг оғзига урди Дата.— Мен айтадиган гап бошқа жой, бошқа шароитда ўринсиздир, лекин ҳозир айни вақти, деб ҳисоблайман. Ҳоқимиятни парламентга топшириб, бирон ишга аралашманглар, келгусида курашларга керакли одамларни кўздан пана қилинглар. Майли, бошқалар бошчилик қилаверишсин! Агар ишлар яна эскича тус олса, жандармлар олдинги тартиб-қондаларни тиклашга уринишса, курашга лаёқатли одамлар соғ-омон қолади-ку, парламент бизнинг манфаатимизни ҳимоя қилолмаган тақдирда ҳам, сизлар ҳеч қаёққа кетмаган, шу ерда турган бўласизлар, довинглар келади-ку! Мен шу нарсани айтмоқчи эдим.

— Бу қанақаси, карантиндаги тилини бир қарич қилиб юрган тўнқаларга ҳоқимиятни топшираимизми? — дедим ажабланиб.

— У ерда тўнкалар кўп, лекин эсли-хушли одамлар ҳам йўқ эмас, Шалва, худди ҳамма жойдагидек унисси ҳам, буңиси ҳам топилади,— дея эътироз билдирди Дата Туташхиа.— Булар тўнка эмас, халқ... Халқ бу! Унга имкон яратиб берсанг, қилиши керак бўлган ишни бажо келтиради.

— Уларга иккитагина ғозни ҳам ишониниш кийин,— деди Пётр Андрашук.

— Нега уларга иккитагина ғозни ёки ҳокимиятни ишониниш мумкин эмас? — деди Дата яна ўрнидан туриб.— Ана, Андро Чанеишвили озиқ-овқатни тарқатишни ўрнига кўйди. Пётр билан Азиз Поктиани тош йиғишга мажбур қилишди, бу иш ҳам кўнгилдагидек чиқди. Гоги қайсидир муртад назоратчининг иштонини ечиб ташлади — нима, бу иш бошқа ҳеч кимнинг қўлидан келмайди, деб ўйлайсизларми? Ҳокимиятни қўлига беринг, садист Коцнинг шинелини ечиб, Канарейкадан калитларни олиб кўядиган мард топилади... Майли, баҳслашиб ўтирмайлик... Ўринсиз мунозара бекорга ишга зарар етказиши мумкин. Балки мен ноҳақдирман. Ўйлашиб кўрайлик. Шошган — шайтоннинг иши.

— Ўзинг нима қилмоқчисан? Кимларнинг сафида бўласан? — деб сўради Фома Комодов.

— Ўша ётган жойимда... кишлоқда... сизлар билан қоламан! — Дата бир оз жим турди.— Карантин хонасидаги муштлашувдан кейин Коц йигирмага яқин одамни карцерга жўнатиб, менга тегмагани эсингдадир-а, Фома?

— Эсимда, ҳа, нима эди?

— Мушни Зарандиа деган аммаваччам борлигини яхши биласизлар. У бу ердаги каламушларга менинг биронта сочим тўкилмаслиги керак деб тайинлаган, улар менга тегишмайди, журъат қилишолмайди. Мен ўзимни эмас, ишимизни, сизларнинг гамингизни ейяпман.

Дата Туташхиа уруғ сочиб кетди. Биз икки кеча-кундуз баҳслашдик, ёка бўғишишимизга сал қолди. Ҳокимиятни парламентга топшириш тарафдорлари мухолифларимиздан ғолиб чиқдик. Кўзғолоннинг тўққизинчи куни Андро Чанеишвили ташкилотга биз тузган ва парламент бир овоздан ташкилот ўз ҳақ-ҳуқуқларидан воз кечсин, деган талабномани ҳавола этди. Ҳокимиятни топшириш учун настига Лука Петрович Дембинни юбордик. У Фома Комодов ёзган декларацияни ўқиб эшиттирди. «Халқ вакиллари» жим туриб тинглашди. Уларнинг қай аҳволга тушишганини билсангиз эди?! Худди юқоридан муштдек-муштдек дўл ёғаётгандек ўзларини каёққа кў-

йишни билишмасди. Ниҳоят, юз бераётган ўзгаришни англаб етишгач, бирдан дадилланиб, ўзларини ҳокимиятни қабул этгандек эмас, курашда қўлга киритгандек тута бошлашди.

— Гиштлар қолаверса бўлади! — деди Поктия тантанали маросимдан кейин ва шу бўйи карантин хонасига қайтиб қадам босмади.

Бир haftaдан кейин қамоқхона супирилиб, киртишлаб тозаланди. Бизнинг аралашувимизсиз бутунлай демократия ўрнатилди. Биз шахмат, домино ўйнашдан ортмай қолдик. Кўзғолоннинг ўнинчи кунини парламент Коц билан Моськанинг талабини қондириб, иккаловини ҳам озод қилди. Панжараларни олиб ташлаш ҳақида қарор чиқарилди-ю, лекин зарур асбоб топилмагани учун бу иш амалга оширилмади. Бора-бора қарор эсдан чиқиб, панжаралар ўз жойида қолаверди. Бизнинг маҳбус эканимиз ҳам бунга йўл бермади, айблаган деражада эмас албатта, лекин барибир, лоақал зигирча бўлса-да, ўзимизни гуноҳкор сезардик, панжара олиб ташланса, бу ернинг қамоқхоналиги қоладими, жазонинг таъсири бўладими?!

Кунларнинг бирида прокурор Калюзе ташриф буюрди, музокара олиб боргани бутунлай бошқа одамлар чиқишганини кўриб хайратга тушди. У олдинги музокарачилар Гоги Цуладзе билан Лука Петрович Дембинни чуқур ҳурмат билан сўраб-суриштиргач, қамоқхонани айланиб чиқишга изн сўради. Рухсат берилди. У маҳбуслар билан гаплашди, шикоятларни эшитиб, қайтиб кетди. Эртасига бўйни узун интендант Чарадзе унинг гапларини бизга етказди: «Ўз-ўзини идора қилиш — энг тўғри йўл! Нега хазина маъмуриятга бунча кўп маош тўлаши керак?!»

Калюзе ҳокимият алмашгани ҳақида ҳеч нарса демабди.

Ўша кунларда Дата биттаю битта сингиси вафот этганидан хабар топди. Унинг нимадан ўлганини ҳозир эслолмайман, фақат бу хабар Дата шўрликка қаттиқ таъсир қилди. Унинг кўзига ёш олганини сира кўрмагандим. У овқат эмас, киприк қокмас, чурқ этиб оғиз очмасди. Ҳаддан ташқари озиб-тўзиб кетди, ахир икки ой мобайнида деярли овқат емади ҳисоб, фақат тасбеҳ ўгирганча у бурчакдан-бу бурчакка юрар ёки кўзларини юмиб ётарди-ю, лекин ухламасди.

Қамоқхонага Копляков деган янги бошлиқ тайинлашди. Биринчи кунини у бизга ўзини таништириб, қамоқхонада ўн беш дақиқача айлангач, қорасини ўчирди. Ҳар

куни шу зайил югуриб киради-да, чорак соат айланиб юради, бирон нарса керакми, йўкми деб суриштиради, кутубхоначига китоблар қолдиради-да, кейин овози ҳам чиқмайди, қораси ҳам кўринмайди. Кўп ўтмай маҳбуслар унга Сопляков деб ном қўйишди. У асрнинг илғор фикрларидан ўзини олиб қочадиган антика олам эди. Ойда бир марта қамоқхонада кинематограф пайдо бўларди. У пайтларда денгизнинг нарёгидан келтирилган ибтидоий кинолар қўйиларди. Қамоқхонага келганининг иккинчи ёки учинчи ойида Копляков парламент мажлисида қатнашишга рухсат сўради. Рухсат берилгач, у нутқларни соатлаб эшита бошлади. Фақат бечора Класион Квимсадзегина ҳокимиятни парламентга топширилганидан жуда қаттиқ ранжиди.

— Нималар қилиб қўйдинглар!.. Шунақа яхши йўлга қўйилган ишни вайсаки, тухум босиб ўтирганларга... Дардакка топшириб қўйдингларми?! — Санок ҳаяжонга қўшилиб ортиб борар ва Класионнинг юқорига кўтарилган қўли чарчаб, шилқ этиб тушган заҳоти яқунларди.

Бечоранинг курук устихони қолди, қаддини кўтариб туролмаса-да, сўнгги истагига эришди: Чониадан парламент мажлисига олиб боришини ўтинди. Олдиниға у тўхтовсиз йўтала-йўтала нотикларнинг гапини хотиржам эшитди, кейин сўз сўради. Сўз беришгач, оғир хасталик ўрнидан туриб гапиришга имкон бермаслигини айтиб узр сўради-да, парламентаторларга мурожаат қилди:

— Мусулмонлар билан яҳудийлар майли, лекин насронийларнинг ҳоли нима кечишини биласизларми, бир куни жандармлар гапхонангларга бостириб киришади-да, ўтмас пичоқ билан ҳаммани хатна қилишади...— У йўтал тутиб гапиролмай қолди, уни касалхонага элтиб қўйишди.

Ўша кун ёдимда сақлавиб қолганининг яна бир сабаби, Дата гап орасида:

— Бу ерда қиладиган ишим қолмади! — деди.

У қочишга қарор қилди!

Класион Квимсадзенинг жони қаттиқ экан. Уни кўрган ҳар қандай одам эртага эрталабгача етмаса керак, деб ўйлар, бироқ у душманларга қасдма-қасд яшар эди. 1907 йилнинг тўртинчи июнигача, агар янглишмасам учинчи эмас тўртинчигача бир маромда яшади. Бу ҳақда кейинроқ тўхталаман.

Бир куни Класион Дата Туташхиани олиб келишни илтимос қилди. Дата Класионнинг олдига ҳар куни ки-

рар, ўша куни ҳам чиқиб кетганига атиги бир соат бўлган эди. Дата келганда Класион унга очик конвертга солинган хат тутқазди.

— Мен кетяпман, Дата, биродар!..— деди у.

— Ҳеч қаёққа кетмайсан, Класион,— деди Дата уни гапиртирмай,— муддатинг тугамагунча севимли ҳукмдор императоринг рухсат бермайди.

— Майли, шундай бўла қолсин, биродар, лекин ма-нави хатда адрес бор, сени кўргани келганларни жан-дармлар тинтишмайди, уларга айт, обориб беришсин...

Улар яна бир оз гаплашиб ўтиришгач, Дата чиқиб кетди. Конвертнинг елимланмагани хатни дўстлар ўқиши мумкинлигини билдирарди. Хатда: «Ўғлим, мен кетяпман, билиб қўйки, инсоний бурчимни табиат инъом этганича ва имкон берганича адо этдим. Сенга васиятим ва ўтин-чим шуки, яхши одамнинг ҳаёти қисмат нимани раво кўришига қараб қорачироққа, шамга, гулханга, куюшга ўхшайди. Сен сўнаётган пайтингда ён-верингга, лоқал турган бир парчагина жойингга зулмат чўкмаслиги ҳақида ўйлашинг керак. Ёниб турган пайтингда, шундай алан-галангинки, бошқаларни ҳаёти ҳам гуриллаб кетсин. Шундагина сендан кейин ер юзига зулмат ёпирилмайди. Сен шундай одам бўлиб етишасан, деган умидда хотиржам кўз юмаяпман. Катя, бу хатни ўғлимизга ўн саккизга кирган куни бергин», деб ёзилган эди.

Маълумки, 1907 йилнинг учинчи июнида социал-демократлар фракциясининг Давлат думасидаги олтмиш депутати қамоққа олиниб, сургун қилинди. Бу воқеа «Учинчи июнь тўнтариши» деган ном билан тарихда қолди. Тўртинчи июнь куни «Ортачала демократияси» ҳам барҳам топди. Қамоқхонага жандармлар бостириб киришди. Ҳамма нарса Коц давридаги тартиб-қоидалар қайта тикланиш билан яқунланди, бу воқеалар «тўртинчи июнь тўнтариши» деган ном билан иштирокчиларнинг хотирасида сақлашиб қолди.

Узундан-узоқ бу воқеаларни яқунлашдан олдин ҳар биримизнинг қисматимиз ҳақида тўхталиб ўтмоқчимиз, эҳтимол, бу сизни қизиқтириб қолиши мумкин. Фома Комодов 1920 йили Одессага хужум қилинганда оқгвардиячилар томонидан ўлдирилди. У дивизиянинг сиёсий комиссари эди. Андро Чанеишвили ғалаён кўтарилган вақтида Кубанга жўнатилди. Шу бўйи ўша ерда қолиб кетди, кейинчалик йирик совхозга директорлик қила бошлади, ҳозир ҳам тирик бўлса керак. Пётр Андрашук Улуғ Ватан урушида генерал унвонида вафот этди — юраги

хаста эди. Азиз Челидзе ЧКда ишларди, катта одам эди, аксилинқилобчилар хонасига бомба ташлаб кетишди. Аммо Хлгатян Тбилисида оламдан ўтди, бечора Гоги Цуладзе эса сургунда ўлиб кетди: 1905 йили қандайдир гимназиячи икки қорагуруҳчини ўлдирган экан, Гоги ўспиринни сургундан сақлаб қолиш учун айбни ўзига олди. Дембин билан Бикентий Иалканидзе аллақачон дунёдан ўтиб кетишган. Поктия ўттизинчи йилларда Ўрта Осиёдаги йирик комбинатга директорлик қиларди, шу даврда вафот этди. Дата Туташхиа 1907 йил сентябрь охирларида қамоқдан қочди. Қолган гаплардан хабарингиз бор. Чониа ҳақида ҳеч нарса билмайман, лекин Токадзе ҳақида гапириб ўтаман. Йигирманчи йилларда мен Белгиядаги Совет элчихонасида ишладим, ўша пайтда Токадзе Льежда такси ҳайдовчи бўлиб ишларди.

Тўртинчи июнда Ортачала қамоқхонасига жандармлар бостириб киришди, дедим. Класион шўрлик ўлим тўшагида ётарди, лекин қандайдир куч топиб ўрнидан турди-да, бўсағада туриб олди. Кечки назорат пайти эди. Комендант кириши билан Класион унга ташланиб, томоғидан гиппа бўғди. Лекин рақибини бўғиб ташлашга йўл бўлсин! Уни аёвсиз уришди. Класион ҳушидан кетди ва шу бўйи ўзига келмай жони узилди.

Парламент жуда антиқа тарзда тугатилди. Жандармлар Таризл Автандиловични минбардан тушириб, хонадан судраб чиқишди, у йўлақдан олиб кетишаётган пайтда ҳам нутқини тўхтатишни хаёлига келтирмай тўхтовсиз гапираверди:

— Шўринглар курсин, бефаҳмлар! Демократиянинг ҳам нозик жойи борлигига энди ишонгандирсизлар, тиранлар бу нарсани жуда яхши билишади!

ГРАФ СЕГЕДИ

Армазидаги чорбоғни тартибга келтиришим учун деярли уч ой вақт кетди. У ерга 1904 йилнинг кузида кўчиб ўтдим. Бу умримнинг иккинчи ярмида яшаган энг яхши, кўнгилли даврим. Ўша пайт, кўп ўқидим, ёздим, ов қилдим, балиқ тутдим, ўй ўйлаб, борди-келдини йўлга қўйдим. Тифлисида фақат қишда, шунда ҳам зарурат туғилиб қолсагина яшардим. Худди шу даврда ҳаётимда чуқур из қолдирадиган, муҳим саргузашт юз берди. Россиядаги ҳамма мулкларимни сотиб юбордим. Янги шароит, янги ташвишу юмушлар узоқ йиллар мобайнида ҳаётимнинг мазмунидан иборат бўлиб қолган хизматдан

бўшаб кетишимга осон кўникишимга ёрдам берди. Янги орттирган дўсту танишлар, янги майил ва машғулотлар мени ўттиз ёшга ёшартириб юборди, фақатгина Армазияда ўтказилган ўн етти йил туфайли бу дунёда тўксон йил умргузаронлик қилдим.

Уша йилнинг кузида Мцхетида Сандро Каридзени учратдим. Бу учрашувни кутиб юрганимни, хаёлим шу нарса билан бандлигини, юз кўришишдан умидворлигимни, яширмай кўя қолай. Сандрога Армазияда яшаётганимни айтиб, кириб туришни илтимос қилдим. У узок куттириб ўтирмади. Бора-бора биз яқинлашиб кетдик, суҳбатлашмасак туролмайдиган бўлиб қолдик. Эски танишлар ҳамда ҳозиргача сақланиб қолган обрўйим туфайли Сандро Каридзени икки марта қамокдан олиб қолганман десам хизматимни миннат қилган ё бўлмаса олдинги лавозимим зиммамга юклаган масъулиятни бўшаштириб юборган бўлмайман, деб ўйлайман. У биринчи марта 1906 йилги инқилобий ҳаракатларга дахлдорлиги, иккинчи сафар Экзарх Никонни ўлдиргани сабабли қамалган. Мен бадфеъл, ғалати табнатли бу одамни худди туғишганимдек яхши кўриб қолганимни айтмоқчиман, барча қусурларидан қатъий назар ҳурмат қилишга арзийдиган инсон.

Дўстлигимиз ҳақида батафсил гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Бор-йўғи хотираларимга бевосита дахлдор бўлган бир-иккита суҳбатни эслатиб ўтмоқчиман, қолаверса, буни айтмай, иложим йўқ. Ўтган асрнинг охирларида жамиятимизда турли табақа ва гуруҳлардан таркиб топган фалсафа сўқувчи сафсатабозлар пайдо бўлди. Уларнинг орасида фавқуллодда ақлли ва аҳмоқ, маърифатли ва нодонлар, фидойи ва тақлидчилар ҳамда, бутунлай ўзига хос ҳамда ҳеч кимга ўхшамасликка интилувчилар ҳам бор эди. Уларнинг ҳаммаси инқилоб учун кўп иш қилганларига ишончим комил; одамлар орасида сиртдан турлича лекин моҳиятан инқилоб юз бериши зарурлиги ҳақидаги сиёсий қарашларни тарқатишди. Бундай одамларни ишлаган пайтимда ҳам, истеъфога чиққанимдан кейин ҳам кўп учратдим. Сандро Каридзенинг табиатида улардаги яхши фазилатлар — маърифий заковат билан соддадил ҳалоллик мужассам эди. Хотираларимда Сандро Каридзе ҳамда мана шу ижтимоий тоифа ҳақида тўхталиб ўтмаслик гуноҳи азим.

Биринчи марта келганидаёқ Сандро Каридзегга Схалтбада чала қолган суҳбатимизни эслатдим.

— Ўшанда фикрингиз яқунланмай қолган эди, жаноб

Сандро... Эсингиздами, «миллат» билан «халқ» тушунчаларининг тафовути хақида гаплашган эдик?

— Албатта эсимда. Бунинг фарқи катта. Бу батамом бошқа-бошқа, ҳатто бир-бирига зид тушунчалар, «Миллат» мавжуд бўлиб турган яхлит этник вужудни ташкил этади. «Халқ» — миллатнинг бугунги кўриниши, шу кундаги «миллат». Миллат барқарорлик, яшовчанлик хусусиятига эга. Халқ эса ўзгарувчан, ўткинчи ҳодиса. Дарахтнинг танаси билан яшил либоси, дарё ўзани билан сув фикримни ойдинлаштириш учун мос келади.

— Уларнинг қарама-қаршилиги нимада?

— «Миллат» билан «халқ» тушунчаларинингми?

— Ҳа.

— Халқ — ошқозон билан қўл. Миллат — олий маънавият, руҳнинг юксаклиги. Халқ моддий, маънавий неъматлар яратади, эҳтиёж ҳамиша бу неъматлардан ортик бўлгани учун халқни ўзи яратган нарсалардан ташқари илгари дунёга келтирилиб, бахтли тасодиф туфайли сақланиб қолган нарсаларни ҳам ютиб юборишга жуда кучли майл уйғонади. Миллат — ўлмайдиган, йўқотиб бўлмайдиган, бутун вужуднинг ўтмиши, бугуни, келажаги учун ихтиёрий тарзда зиммасига оладиган барҳаёт руҳ. Миллат — руҳий, моддий жавоҳирларни ушлаб турувчи, тартибга солувчи, жамловчи қўриқчи. Ҳаёт — руҳий, моддий озиқларни қўлга киритиш жараёни, маънавий — мана шу жараёни идора қилувчи куч.

— Бундан чиқди арзимаган сариқ чақа учун тош қонларида ибодатхоналар қурилишига баҳайбат қояларни кўпорувчилар — халқ, уни шу нарсага йўллаган — миллат экан-да?

— Фикрингиз унчалик тўғри эмас. Руҳлантирувчилар орасида ҳам, руҳланаётганларнинг сафида ҳам миллатнинг бирон-бир нишонаси йўқ одамлар бор. Улар учун дунё тезроқ пайхонлаб ташланиши керак бўлган яйлов, холос. Мана шу иккала хусусиятни ўзида мужассамлаштирган одамлар ҳам йўқ эмас. Миллатнинг барҳаётлигини, мангу боқийлигини таъминлайдиган одамлар ҳам бор...

— Улар оламга ўзларидаги бор қобилиятларини бахшида этишади, — дея унинг фикрини илиб кетдим, — бунинг эвазига фақат эҳтиёжларига яраша, яъни бор-йўғини бериш учун етарли нарса олишади... Фикрингизни тўғри тушунибманми?

— Жуда аниқ формула, — деди хушнудлик билан Каридзе. — Юксак маънавият ва олижаноблик формуласи. Бунақа гапни сиздан биринчи марта эшитяпман, граф.

Оламшумул тўфон арафасида Нух алайҳиссалом худди шу нарсани шишага жойлаган. Шунинг учун ҳам биз миллатни алоҳида шахслар тимсоли ҳамда жамулжам ҳолдаги боқий руҳ, деб атаймиз. Миллат билан халқ тушунчалари ўртасида асосий қарама-қаршилик шундаки, ибодатхоналар, қадимги қўлёзмалар, ўймакор нақшлар, улуғвор ёдгорликлар қанчалик умуминсоний ва бирдамлик обидалари бўлса, миллат ҳам умуминсоний ва бирдамликнинг шу даражадаги муқаддимаси, халқ эса худбинлик, таъмагирликнинг бошланиши. Унинг кўпчилик эҳтиёжлари бутун жамиятнинг ҳозирги воқелиги, инсониятнинг келажагидан эмас, шахснинг шу лаҳзадаги талабларидан келиб чиққан.

Сандро Каридзенинг фикрларида ҳамма нарса бир-бирига уйқаш туюлса-да, ўша пайтдаёқ зиддият борлигини сезган эдим. Бу хусусда кўп ўйлаб, нуқсонни топгандек бўлдим. Мулоҳазаларимни қоғозга тушириб, ўзига ўқишга бердим. У менинг биронта фикримга қўшилмади, сал бўлмаса, аччиқлашиб қолаёзди. Унинг табиати шунақа — бирон нарсага ишонч ҳосил қилса, тамом, бир қадам ҳам чекинмайди, муроса қилиши ёки ён бериши мумкин эмас!..

Бир куни — биринчи марта қамоққа олинишидан анча бурун — гап орасида, сен ҳамиша нима биландир машғулсан, қизиқишларинг кўлами кенг, чуқур, лекин бирламчи фикрни қаердан оласан, қандай маънавий маслакдан келиб чиқасан? — деб сўрадим.

— Борар жойимни излаяпсанми? — деди у ҳозиржавоблик билан, гапи кўполроқ чиқди.

— Тушунмадим.

— Маслак... Нима, эскиси сени қаноатлантирмайдими?

— Ҳозир бунинг аҳамияти йўқ. Агар иложи бўлса, саволимга жавоб бер.

У ранжиганимни сезгач, ўйланиб қолди.

— Мен ҳамиша, ҳар қандай вазиятда инсониятни маънавий жиҳатдан юксалтирадиган усулларни, уни ахлоқан камолга етказиш йўлларини топиш кераклигидан келиб чиқаман, акс ҳолда инсоният ваҳшийлашиб, ўзига ўхшаганларнинг гўштини ея бошлайди — бу метафора эмас, тўғри гап. Бу нарса энг сўнги homo sariensни биронта йиртқич еб қўйгунча давом этаверади. Бунинг олдини олиш учун империяларни йўқотиш керак. Инкилоб бўлиши зарур!

Мен Сандро Каридзе инкилоб зарур, деб ўйлашини билардим. У инкилоб томонига ўтиб, шу ҳаракатда қат-

нашиб юргани ҳам ҳаммага аён. Энди у инсониятни сақлаб қолиш учунгина инқилобни зориқиб кутаётганига амин бўлдим.

— Сен ёзган нарсаларнинг фақат сарлавҳасинигина биламан, улар инқилоб учун хизмат қиляпти, шекилли?..

— Инқилоб — эртанги иш. Мен индинни кўзлаб ишляяпман.

— Шунақами?.. Қандай муаммо устида бош қотиряпсан?

— Маънавий такомил устида. Инқилобни ахлоқий жиҳатдан бошқаришнинг назарий асосларини ишлаб чиқяпман.

— Иложи бўлса аниқроқ айтсанг...

Каридзе соқолига қўлини ботириб, юзини қашиди.

— Митрич, сен ҳуқуқшунослик магистрисан, тўғрими?

— Ҳа,— дея кулимсирадим.

— Нега куляпсан?

— Мени инсон тақдирининг бевафолиги ажаблантиради. Мен Москва ёки Петербург дорилфунунининг профессори бўлишни истардим, кимга айландим? Истеъфодаги тараллабедод қилувчи жандармерия генералиман.

Каридзе мени юпатиш учун нималардир демоқчи бўлди, бирдан фикри ўзгариб, яна аввалги гапга қайтди:

— Ҳамма давр билан барча халқлар учун адолатли ҳисобланган қонунларнинг энг умумий тавсифини беришинг мумкинми?

— Мумкин,— мен фикримни жамлаб гап бошладим,— бу аввало ички ва ташқи сиёсат амалга оширадиган нарса, қолаверса, ҳукмрон озчиликнинг белгиланган ҳақ-ҳуқуқларини ифодалайди. Ниҳоят, у мўрт ёки норози кўпчиликни бўйсундириш воситаси. Жавобим қониқарлими?

• — Жуда ажойиб. Яна давом этамиз. Айт-чи, империянинг ўз фуқароларига ҳамда бошқа давлатларга муносабати, мени еб қўймаслигинг учун сени ейман, сабаби, яна ҳам семирмоқчиман, деган формуладан келиб чиқиши мумкинми?

— Шундай ҳам деяйлик,— хушҳоллик билан унинг фикрига қўшилдим.

— Ие, фаразинг нимаси? Нотўғри гапирган бўлсам, очигини айт.

— Тўғри, тўғри, гапиравер!

— Мен ҳозир айтадиган гапга бир марта қўшилгансан. «Юқорида зикр этилган ямламай ютиш умуминсоний нуқтаи назардан анчагина олижаноб мақсадлар билан хас-

пўшланади. Бу нарса насроний инсонпарварлигига асосланган сафсата асосига қурилган, пировардида, пишиқ муқова орасига яширилган «Россия империясининг қонунлар мажмуаси орқали амалга оширилади», деган гапларни аксиома сифатида қабул қила қолайлик.

— Агар бунчалик зарда қилмаганингда сен айтаётган гапларни тўғри дейиш мумкин эди... Яна-чи?

— Бу зарда эмас, фикрлаш усули. Яхши йўл эмас албатта, лекин ўзингга маълумки, менга айнан мос келади. Энди яна бир масала бор. Биринчидан — дин билан қонуннинг ўзаро муносабати қандай, иккинчидан шахс билан жамиятнинг-чи? Мен мавжуд вақеликни, бугунги кунни кўзда тутяпман.

— Дўстим, Сандро, мен художўй одамман, шаккоклик қилмасликка уринаман. Олдин сен дин билан шахснинг муносабати ҳақида гапир, кейин мен шахс билан қонун ҳақида мулоҳаза юритиб кўраман. Бу нарса маъқул келса керак: мен беихтиёр сен бошлаб берган оҳангга тушиб гапимни гапираман.

— Биродар, ахир мен ҳар ҳолда роҳибман, роҳиб эса...

— Сен дахрийсан! Сўхта ўтиннинг устида жизганинг чиқиб ётасан! Дўзахдаги қайнаб турган мум сенга зориқиб, йўлингга тикилиб турибди. Гапиравер, бўлар иш бўлди...

— Рост айтасан!.. Дин инсонни тобеликда сақлаш учун ўз ақидалари исканжасига солишга уринади, одам боласи эса бунга қаршилиқ кўрсатади, шунинг учун тарғиботчи-ю, дин фидойилари учига чиққан гуноҳқор. Дин одамга қараганда жуда ҳам кучли, фақат у қотиб қолган. Инсон ожиз бўлса, мослашишга мойил, айна вақтда нимагадир ишонгиси келади. Иккиюзламачи дин жонқуярлари тиришқоқ одамларга эътиқоднинг бирдан-бир таянчи шахсий фароғат, деб фатво беришади. Насронийликнинг садоқатли тарафдори деган номга сазовор бўлиш усуллари йўлаб топиш, тозалаш шу тариқа бошланади. Маммонга хизмат қилишни янада осонлаштиради. Хуллас, империя хукмронлигида дин билан шахснинг ўзаро муносабати одамларни жонидан тўйдириб юборади, фуқаро ҳаммадан ва ҳамма нарсадан нафратлана бошлайди — бундан қутулишнинг бирдан-бир чораси инқилоб деб билади, шу йўлдаги курашчига айланади. Диний ибодатларга келсак, бу нарсалар бутунлай қашшоқлашган, таъсирини йўқотган, фақат расмий урф-одатлардан бошқа ҳеч нарсани тарғиб этолмайди. Бу бугунги кунимизнинг энг муҳим ўзига хос жиҳати эканига қўшиласанми?

— Қисман. Сен рангларни ҳаддан ташқари қуюқлаштириб юборяпсан.

— Жуда яхши. Истеъфодаги жандармерия генералининг оғир-босиқлик билан тан бериши юзлаб мутаассибларнинг ҳаяжонли қийқириғидан кўра яхшироқ. Энди сен гапир.

— Сенинг усулингдами?

— Шубҳасиз, акс ҳолда ҳақиқатни англаб етолмайсан.

— Хўп бўлади, таксир! Қонун инсонга ҳукмини ўтказди, у қаршилиқ кўрсатиш орқали жавоб қайтаради. Қонун қудратли, лекин мослашувчан эмас. Инсон қонун олдида ожиз, лекин у уддабурон. У қонунга қисман амал қилиш ҳатто бутунлай риоя қилмасликнинг минг хил усулларини билади. Қонун инсоннинг хоҳиш-истакларини империя манфаатлари билан мослаштиришга уринади. Инсон эса аксинча, уни ўз манфаатларига мослашга, асосан четлаб, ўзиб кетишга интилади. Бу тенгсиз курашда ожиз инсон маънавий мурасасозликка, қонуннинг тазйиқини енгил, ўз жонини асраб қолиш учун ҳар қандай воситадан фойдаланишга тайёр.— Мен ўз хулосамни Сандронинг усулида ифодалаш учун тин олдим.— Хуллас, империя даврида қонун билан инсоннинг ўзаро муносабати ночор, жонидан тўйган, ҳаммадан, ҳамма нарсадан нафратландиган, бундан қутулишнинг бирдан-бир чораси инқилоб, деб ҳисоблайдиган курашчини келтириб чиқаради. Қонун эса ўзини ўзи қашшоқлаштириб, ожизлашадиган, фақат расмиятчиликдан иборат нарсага айланади.

— Офарин, граф, офарин! — Каридзе терисига сигмай кетди.— Фақат империя бутунлай янги давлат қуриб, уни бошқариши керак бўлган сиёсий кучга қанчалик мустаҳкам ахлоқий хусусиятларни мерос қилиб қолдираётганига эътибор беринг-а. Ижтимоий инқилоб тарафдори бўлмиш ҳар қандай сиёсий оқим ғалабага эришса, маънавийтни шубҳали, зиддиятли, қолаверса, ўзгариши жуда мушкул одамлар оммасини қўлга киритишини яхши билади. Бу сиёсий оқимларнинг хатоси шундаки, ижтимоий шарт-шароитни, турмушни ўзгартирсак бас, ниятимиз бекаму кўст амалга ошади, деб ўйлашади. Мен бу фикрга қўшилмайман, жамиятни ағдар-тўнтар қилиб юборадиган тушунчаларга ўз хиссамни қўшмоқчиман. Худди шу нарса устида бош қотирыпман.

... Бир куни Дзаква яқинида Кура дарёсига катта қармоқ ташладим. Дурбинда Шиомгвимидан келаётган паромда турган Сандрони кўриб қолдим. Янглишмасам, бу

воқеа у иккинчи марта қамалиб чиққанидан кейин юз берди. Қирғоққа тушгач, Сандро Мцхетага элтувчи йўлдан кета бошлади. Эҳтимол, у Армазига, меникига кетаётгандир, деган ўйда қармоқни ташлаб, йўлига пешвоз чиқдим. Чиндан ҳам у ёлғизликдан юраги қон бўлиб, менинг олдимга келаётган экан. Тушликка таклиф этган эдим, дарё бўйини маъқул кўриб, унамади. Булутли, изгирин ҳаво эди. Умрида лоакал итбалиқ тутиб кўрмаган Сандро менинг балиқ тутишга ишқибозлигимга эътибор бергани ҳам йўқ. У маъюс, назаримда, нимадандир қаттиқ таъсирланганга ўхшарди.

— Нималар ҳақида ўйлаяпсан, Сандро? Нималар ҳақида ёзаяпсан?

У қўл силтаб жим қолди.

— Айтақол,— дедим уни ўз ҳолига қўймай.

— Бир фикрга ўралашиб қолдим... Уч кундай бери бир сатр ёзганим йўқ. Аламимдан ёрилиб кетгудек бўляпман.

Уни бу ерга келишга нима мажбур қилганини энди тушундим. Илгарилари ҳам шундай кайфиятга тушганини кўрганман. Кириб қолган халта кўчасидан чиқиб кетиш учун ўзига керакли мавзуда гап кўзғар, баҳслашар, кўпинча излаб юрган ечимини топиб оларди.

— Қани, бошла,— дедим.— Балки сени қийнаб юрган нарса бирон жиҳатдан ойдинлашиб кетар.

— Мени меҳмон билан мезбон масаласи ўйлантиряпти.

— Ош-тузни қаердан олиш муаммосими?

— Йўқ, буниси эмас. Мисрликлар, ассирияликлар, хеттлар, урартуликлар, эллинлар, римликлар, византияликлар... узок вақт яшаб, тарихдан мустаҳкам ўрин олган, инсониятга буюк маданияту империяларни армуғон этган устивор халқларни олиб қара...

— Хўш, кейин-чи?

— Кейинми?.. Қани энди улар? Қадимги мисрликларнинг авлодини топиб бўпсан, хеттлар ном-нишонсиз йўқолди, бутун дунёда ассирияликлардан атиги уч юз оила қолганини ўқиганман, эллинларга ўхшаган юнонларни кундузи чироқ ёқиб ҳам тополмайсан, римликлардан қайсидир ковакда қолиб кетган бир чолни топиб олишибди, энди шаҳарма-шаҳар олиб юриб, пулга кўрсатишармиш, византияликлар худди қумга синган сувдек изсиз йўқолишди. Оқибат нима бўлишини кўряпсанми?

— Ҳамма миллатларнинг тарихий қисмати шу.

— Э, йўқ. Мана бугун ассирияликлар, урартуликлар, эллинлар даврида ҳам бўлган, Рим империясидан ўзини ҳимоя қилган халқлар бор.

Улар Византия империясини ҳам кўришган, назаримда, ҳали кўпгина меҳмонларни мангуликка кузатиб қўйишади.

— Булар кимлар?

— Яхудийлар, арманлар, иберлар, хабашлар, булғорлар, хунгарлар...

— Булар ҳам ўтиб кетишади, Сандро.

— Унақага ўхшамаяпти. Бу халқларнинг ҳаммаси тарихий таназул даврени бошидан ўтказди, лекин маънавий ва моддий тараққиёт йўлига чиқиб олди. Тўғри, уларнинг тарихида таназул билан тараққиёт вақти-вақти билан алмашилиб турди. Ер куррамиз мезбону меҳмонлари бор карвонсаройга ўхшайди.

— Бу анчагина мунозарали гап экан.

— Бу бор-йўғи фараз холос, лекин унинг келажаги борлигини кўнглим сезиб турибди.

Каттагина балиқ илинди, мен яна қармоғимни сувга ташладим. Кутилмаганда, Сандро тилга олган империялар беш асрдан ортиқ ҳукм сурмаганини тушундим. Қадимги ва янги Миср подшолиги, хетлар, Ассирия, Рим империяларини олиб кўринг — мен республика эмас, айнан империя ҳақида гапиряпман. Фақатгина минг йилдан ортиқ ҳукм сурган Византия бундан мустасно. Каридзе фикримга қўшилиб, саналарини ҳам айтди.

— Тушунтириб бериш керак, — дедим. — Акс ҳолда фараз фаразлигича қолиб кетаверади.

— Мен сенга айтган ҳар бир ҳодиса жуда гаройиб саргузаштга эга. Узоқ-яқиндаги қўшни халқларни ўзига бўйсундириш, уларни ўз таркибига қўшиб, қулликда сақлаш учун тинимсиз кураш олиб бориш ўз даврида тараққий этиб, йўқолиб кетган давлатларга хос хусусият. Ўзини сақлаб қолган халқлар эса юртининг иқтисодий имкониятларига қаноат қилишади, маънавий маданияти дахлсизлигига эришади, озодликка интилиб, босқинчилик урушларини қоралайди! Лекин булар бор-йўғи аломатлар, холос. Бу фарқнинг сабабларини аниқлаш керак, худди шу жойда тўхтаб қолдим. Ҳозирча биттагина хусусиятни топдим лекин унинг ҳам охирига бориб етганим йўқ. Ойдинлаштирадиган ёруғлик, янги далиллар керак.

— Англаб етган нарсаларингни гапириб бер.

— Ҳали пишиб етмаганда...

— Майли.

— Омон қолган халқлар бутун тарих давомида қирлиб битмаслик, ўз озодлиги, маънавий бойлигини сақ-

лаб қолиш учун курашишган. Кураш жараёнида улар чиниқишган, яшовчанлиги ўсиб янада кучайган, мустақкамланган. Ҳоким халқлар эса бунинг аксини бошдан кечиришган. Забт этиладиган қабила ёки халқни бўйсундириш, жиловлаш, қаршилигини енгиш учун катта куч керак. Юзта халққа ҳукмдорлик қилиш учун юз карра кўпроқ кучга эга бўлиш лозим. Бу ёруғ оламда ниҳоясиз, боқий нарсанинг ўзи йўқ. Ҳукмрон халқ миллий куч-қудратининг ҳам чеки-чегараси бор. Бу куч-қудрат аста-секин танани тарк этади, тўзиб тугайди, халқнинг яшовчанлик қобилияти сусаяди. Даставвал, ҳукмрон халқ истило этиш, бўйсундириш қобилиятини йўқотади, кейин ўзини ҳимоя қила бошлайди, бора-бора бошқа элатларга қўшилиб, охири бутунлай йўқолиб кетади.

— Фикрингда қарама-қаршилиқ бор. Сенингча иккала халқ ҳам кураш олиб боради, иккаласи ҳам куч сарфлайди, ўзлигини йўқотадию бирини бу нарса чиниқтиради, иккинчисини эса халок қилади.

— Шу сабабли ҳам фаразим ишончли чиқиши учун уни ойдинлаштириш, янги исбот-далиллар билан бойитиш керак, деяпман-ку. Лекин бу нарса мени унчалик ташвишлантираётгани йўқ, шекилли. Истилочилик ва мудофаа урушларининг маънавий оқибатларини улкан тарихий материалларга асосланиб кўриб чиқиш лозим, шундагина ҳамма нарса ўз ўрнини топади. Мен бутунлай бошқа нарса ҳақида ўйлаяпман. Ҳар бир тарихий ҳодиса қандайдир биттагина эмас, кўплаб сабаблардан келиб чиқади. Минг афсуски, бунинг тагига етолмаяпман, гап шунда! — Сандро Каридзе яна маъюсланиб қолди.

— Кел, энди муқояса этиб кўрайлик, — дедим. — Марказлашган рус давлати ўн бешинчи асрнинг охирида ташкил топган, деб ҳисобласак, сенинг фаразингга биноан у йигирманчи асрда таназзулга юз тутиши керак, ваҳоланки, худди Византиядек минг йилдан ортиқ ҳукм суриши ҳам мумкин.

— Византия империяси бутун оламнинг диний раҳнамолигини зиммасига олгани учун ҳам бошқа давлатларга қараганда икки ҳисса кўпроқ яшади. У таназзулга юз тутгач, бу вазифани Россия қабул қилиб олди, ҳамда узоқ тарихий жараёнда ҳукмронлик кафолотига эга бўлди. Шунга қарамай, Россия империяси йигирманчи асрнинг биринчи чорагидаёқ йўқолиб кетиши мумкин. Бунинг ўзига хос сабаблари бор, улар ҳақида бошқа сафар гаплашамиз.

— У таназзулга учрайди, уч-тўрт асрдан кейин бар-

ча ҳукмрон халқлар сингари руслардан ном-нишон қолмайди, демокчимисан?

— Йўқ. Айрим шахслар ёки уларнинг мен миллат деб атайдиган жамоасида моддийлашган боқий руҳ Россияда иккинчи марта, бу сафар сиёсий партия тимсолида алангаланди. Бу аланга охириги марта ўн бешинчи асрда йилт этганини эслатиб қўймоқчиман. Ҳозирги социал-демократлар партияси тарихида биринчи марта социалистик инқилоб қилмоқчи, вақти келиб у бутун дунё мафкура-сига бошчилиликни зиммасига олади, бу ҳол давлатга ҳам, халқларга ҳам мен айтган тарихий умрибоқийлик кафолатини беради. Яна бир муҳим нарсани ҳам айтиб ўтай. Социал-демократлар Россия империясини парчалаб, тенг ҳуқуқли, озод халқларни забт этиш, истилочилик урушларига куч сарфлаш мажбуриятидан халос бўладилар. У ўзини қийнаши шарт эмас. Партиянинг раҳнамолари бу муҳим нарсани англаб етганига мутлақо амин эмасман, у доҳиёна савқе-табиийга ўхшайди. Рус сиёсий тафаккури бу борада кашшофлик гултожига муносиб.

— Начора, марҳамат қилиб патент олаверишсин. Инглизлар, французлар, немислар, японлар унга зудлик билан бажонудил харидор бўлишади. Ҳукмрон миллат бўлганидан кейин сен уларни ҳам қирилиб кетишини башорат қиляпсан-ку.

— Россия ватанпарварлари билет сотиб олишга шошилинг,— деди Сандро Каридзе ўта тантанавор оҳангда.— Поезд бор-йўғи йигирма йилдан кейин йўлга тушади, сиз бу ғариб бекатда арзимаган лаш-лушингизни чангаллаганча қолиб кетишингиз мумкин. У чоғда ўз виждонингиз, ўз ватанингиз, ўз наслингиз олдида нима деган одам бўласиз?

— Бу поезд Вавилондан Вавилонга боради, Сандро!

— Вавилонгами?.. Вавилон... Вавилон минораси...— Унинг гаплари пайинтар-сойинтар бўлиб кетди, ранги ўчиб, жимиб қолди, бир оздан кейин ўзича минғирлагани эшитилди: «... худо яшайдиган кўкка етадиган минора қуриш... тилларни аралаштириш... доҳиёна уриниш, ғаройиб рамз, ажойиб образ! Иккинчи сабаби топилди... Ҳа, ҳа, иккинчиси... яна, яна бири...»

Февраль инқилобидан хабар тапган Сандро Каридзе Дзегвигга келиб, бўккунча ичибди. Ўша ерлик баққол билан бу воқеанинг устида бўлганларнинг айтишича у гоҳ хўнграб йиғлаган, гоҳ хохолаб кулган эмиш. У табиатан киришимли, сўзамол одам эди, лекин ичиб ўтирган бир

неча соат мобайнида чурқ этиб оғиз очмабди. Фақат хўнг-хўнг йиғлаб, хандон ташлаб кулибди. Кейин жимиб қолибди, кўзини юмибди-ю, дўконнинг ўзидаёқ, ўтирган жойдан кимирламай ўлибди-қўйибди. У Шиомтвим ибодат-хонасининг ҳовлисига дафн этилди.

ВАНО НАТОПРИШВИЛИ

Мен бу нарсаларни ўз кўзим билан кўрганман. Сенга айтиб беришганидек эмас, бутунлай бошқача бўлган. Бошқалардан сўраб-суриштириб ўтирма, барибир, ҳеч нима билолмайсан, мендан олдин ҳеч ким кўрган эмас. Биринчи мен кўрганман.

... Олдинига улар боғ оралаб юришди: олдинда Ламаз-Кола, орқасида ҳалиги мегрель — Дата. Уларни қандай кўрдинг дейсанми?

Казармалардан юқорироқда, тепалик устида гишт заводи бор, ҳозир ҳам турибди. Унинг эгаси эронлик, мен хумдонга қоровул бўлиб ишга ёлландим. Ўша куни яқшанба эди. Эрталабданоқ соқчи икки маҳбусни ўтин тайёрлагани олиб келганини пайқамаганман, улар ёғочларни ғўлалаб арралашди, ёриб тахлашди-да, боғ оралаб кета бошлашди, дарров сездим, йўлга равона бўлишяпти, қочишмоқчи. Кўлимда милтиқ бор, лекин қандай отаман? Балки уларнинг оға-иниси ёки бирон қариндоши бордир?.. Бунинг менга дахли йўқ, мен заводни кўриқлайман. Отмасанг яна ғурбат, билиб қолишса, борар жойинг Метехдаги қамоқхона. Қочоқларни кўрибсан, кўлингда милтиқ бўла туриб, нега отмадинг дейишади? Мен осмонга қаратиб ўқ уздим. Ўқлаб яна отдим, икки марта узилган ўқ қочишаётганини маълум қилади. Шундай қилиб, ҳамма нарсани ўрнига қўйдим: маҳбусларни отиб гуноҳга ботганим йўқ, айти вақтда қочишаётгани ҳақида хабар бердим. Мен вахмистрни огоҳлантириш учун ўқ уздим. Майли, то эс-ҳушини йиғиб, орқаларидан қувгунча, анча-мунча вақт ўтади — қарабсизки сиз ҳам куймайди, кабоб ҳам.

Уларга пойлоқчилик қилаётган соқчи мудраб ўтирган эди, мен милтиқ отганимдан кейин кўзларини уқалаб ўрнидан турди-да, уйқисираб икки марта ўқ узди. Казармадан вахмистр югуриб чиқди. Ҳуштак чалган эди, яна учта соқчи пайдо бўлди, тўртинчиси ити билан етиб келди. Худди шундай, бирдан отилиб чиқишди қўйишди, биродар! Болаларнинг шўри қуриди, қочиб кетишолмайдиган бўлди, деб ўйладим. Қарасам, вахмистр соқчилар билан ёнбағирдан пастга қараб чошиб тушишяпти. Ит тўнка-

ларни олдига борганда ис олди, тасмани узиб юборгудек шиддат билан судраб кетди. Хуллас, тез югуришди, лекин дарё бўйига етиб келишганда Ламаз-Кола билан Дата Туташхиа Куранинг ўртасига етиб олишган эди.

Вахмистр шунчалик қаттиқ югуриб келаётган эдики, ҳатто ўзини тўхтатолмай ярим белигача сувга кириб кетди, этиги сувга тўлиб юролмай қолди. Ҳафтафаҳм аҳмоқ, сувдан югуриб кетаверадиغان Исо пайғамбармидинг? Туриб-туриб, қирғоққа қайтиб чикди-да, соқчиларга отишни буюрди. Улар тиззалаб, таъсир-тусур ўқ ёғдира бошлашди, лекин бари беҳуда кетди...

Қочоқлар сув остига шўнғиса булар отмай туришади. Ламаз-Кола сувдан бошини чиқариб вахмистрга, отманглар, қайтиб бораман, деб қичқирди. Шаҳарлик ўғрининг эс-хуши жойида, бемалол отиб ташлашларини сезиб, қайтди. У орқага қараб сузиши билан соқчилар отмай туришди. Улар Ламаз-Колага ортиқча эътибор беришмас, сувдан кўз узмай Туташхиани излашарди.

Вахмистр Ламаз-Коладан мегрель қани, деб сўради. Ўғри, орқасига ўгирилиб: «Дата! Дата-а! Қайт, бўлмаса мени тинчитишади!» деб бақирди.

Датадан дом-дарак йўқ эди. Ламаз-Кола қирғоққа етай деб қолди, фақат оқим уни пастга қараб суриб кетди, соқчилар дарё ёқалаб кетишди: бир кўзи Ламаз-Колада, иккинчиси билан Датани излашарди. Балки яралангандир, балки ўқ тегиб чўкиб кетгандир, деган хаёлга бордим. Қаёқда! Бирдан боши кўринди, тагин қаерда денг, нақ нариги қирғоқда. Фақатгина мен эмас вахмистрнинг ҳам кўзи тушиб, яна отишни буюрди. Яна аввалгидек шовқин-сурон ва отишма бошландики, асти қўяверасиз!

Дарё тўлиб-тошган, пайт. Туташхиа олислаб кетди, биронта ўқ яқинига етгани йўқ. Бир шўнғиди-ю, кетди-ворди!

Ламаз-Колани оқим анча нарига суриб кетди. Соқчилар қирғоқ бўйлаб югурганча унинг орқасидан қувишди. Фақат ит етаклаган соқчигина қолди — кучук ўғрининг орқасидан қувмай қайсарлик қила бошлади. Соқчи уни қочоқлар қочган томонга етакласа, ит тепага қараб интилади. Эгаси бир томонга, ит ўзи хоҳлаган ёққа тортади. Соқчининг жазаваси тутиб уни тепа бошлади, ит чор-ночор эгасининг орқасидан эргашишга мажбур бўлди...

Ламаз-Кола қаддини ростлаб, қўлини кўтарганча сувдан чикди. Унинг кўкрагига қўндоқ билан уриб йикитишди, у ер багирлаб қолди. Вахмистр ит етаклаган аскарни унга пойлоқчи қилиб, ўзи қолганларни ортидан эргаштирганча дарё ёқалаб пастга йўл олди.

Хумдон менсиз ёниб кетмас, форснинг якшанбада бу ерда қиладиган иши йўқ, деган ҳаёлда ҳамма нарсага қўл силтаб, соқчиларнинг ёнига келдим.

«Елкаси қичиган эшак тегирмонга келади», деб бекор айтишмаган. Менинг ҳам бошимга шу кун тушди. Нима бўлганини эшитгин-да, Уларнинг ёнига келишим билан яна шовқин-сурон кўтарилди. Қарасам, нариги қирғоқдаги тепалик устида Дата Туташхиа икки қўлини белига тираб худди зотдор хўроздек керилиб турибди. Кейин қўйнига қўл солиб, хамиша кийиб юрадиган сванча қалпоғини олиб бошига илди-да, осмонга қараб қўйди.

Ҳаво булут, майдалаб ёмғир ёғиб турарди.

Нима қилиб турганини тушунолмаёпман. Соқчилар наридан-бери милтиғини унга ўкталиб, тўхтовсиз отишяпти. У орқасига ўтирилиб, бутазор оралаб кетди. Устига ўқ эмас, бекорчи гап ёғилаётгандек шошилмай, бамайлихотир кета бошлади.

Кетди-ворди!

Соқчилар ўки тугагунча отишди-ю, лекин унга теккиза олишмади. Дата бемалол қочиб кетди.

Вахмистр менга юзланди-да, кўзининг пахтасини чиқариб ўшқирди: «Сен нега осмонга ўқ уздинг, ҳайвон, уларга қараб отиш керак эди!»

— Жаноблари...— деганимни биламан, у баттар тутакиб кетди.

— Жанобларимиш-а...— у тумшугимга қарсиллатиб мушт туширди, шунақа қаттиқ урдик, ҳатто ғишт хумдондагилар ҳам эшитган бўлса керак.— Маъави, тўғри гапиришни билмаганинг учун, биттаси¹, бу — иккинчиси,— деб иккинчи лунжимга ҳам туширди.

Уришни бас қилар деган умидда юзимни қўлим билан яширдим, қаёқда дейсиз, қорнимга: «Бу — учинчиси», деб ўхшатиб тепдики, асти қўяверасиз: мен ўзимни сувга отдим, у Ламаз-Колага қараб югурди.

Мен сувдан чиқиб, хумдонга бордим-да, энгил-бошимни қуритишга тушдим. Хайрият, фалокатим ариди. Бир амаллаб қутилиб қолдим, акс ҳолда суяқларимни ҳам йиғиштириб ололмасдим!..

Ҳамма нарса худди гапириб берганимдек бўлиб ўтган. Ҳеч ким бу соҳани менчалик аниқ билмайди, сабаби, ўзим шохидман.

¹ Рус тилидаги высокоблагородие билан сковордие сўзларининг ўртасида яқинлик бор. Талаффузда улар уйкашиб кетади. Муаллиф шунга ишора қиляпти. (Тарж.)

ГРАФ СЕГЕДИ

Мен ҳеч қачон юлдузли осмон сирларига, айниқса, илми нужумга қизиққан эмасман. Бу кўҳна фанни мен азайимхонликка йўярдим. Бу эътиқодим туфайли ҳалигача фалакиёт сирларидан бутунлай хабарсизман. Айниқса, истеъфога чиққанимдан буён юлдузли фазо менинг доимий сирдошим бўлиб қолди. Ҳаётий таассуротлар эзиб ташлаган, воқеалар йўналиши ва оғишига ақлим бовар қилмай қолган чоғда ўн икки буржга жойлашган кўкка тикилиб, менга нотаниш кишиларнинг қалби, ўзаро интилишлари билан самовий белги ва рамзлар ўртасидаги сирли уйкашлиқни излаб топишга интилардим.

Чорбоғимдаги уйнинг айвони шундай қурилганки, тебранма курсида ўтирган кишида беихтиёр кўкка тикилиш истаги уйғонади. Менгача бу ерда икки киши яшаган. Улар ҳам ёз оқшомлари айвонда ёлғиз ўтириб кўкка тикилганча сон-саноксиз юлдузлар жимирлашидек лаззатдан ўзларини бенасиб этмаган бўлсалар керак. Чорбоғнинг ҳозирги эгалари ҳам ёлғиз қолган заҳоти самога тикилгани тикилган.

1909 йил май ойининг охирлари эди. Кечки овқат олиб келишларини кутиб, айвонда ўтирардим, соат ўнлар атрофида шу томонга яқинлашиб келаётган извош овози эшитилди. Мен ишдан четлаган сўккабош одам бўлганим учун уйимга Сандро Каридзедан бошқа камдан-кам меҳмон келарди. Извош эшигим тагига келиб тўхтаганидан ҳайратга тушдим, албатта. Хизматкор меҳмонни кутиб олгач, шу заҳоти менга полковник Мушни Зарандиа огоҳлантирмай келгани учун узр сўраётганини айтди.

Унинг ташрифи мени асло ажаблантиргани йўқ, аксинча қувонтирди, сабаби, Мушни Зарандиани манфаатпарастликдан йироқ, олийҳиммат одам, деб ҳисоблайман. У яхшиликни сира эсдан чиқармас, агар бировни ёқтириб қолса, хуш кўрганини яшириб ўтирмасди. Қувонишимнинг сабаби шундаки ўша пайтдаги шароитда Мушни Зарандиани азбаройи қандай кун кечираётганимни қўриб-билиш истагигина етаклаб келиши мумкин, холос.

Биз узоқ гаплашиб ўтирдик. У ажойиб суҳбатдош, ҳозир у илгари мен гапларини нафасимни ичимга ютиб тинглайдиган Мушни Зарандиа эмасди. Мени истеъфога чиққан, қари генерал илгариги доиралари билан аллақачон алоқаси узилиб, уларнинг қизиқишларидан беҳабарлиги учун худди босма қоғоздек ҳамма ранглари шимиб олишга уриняпти, деб ўйламанг. Асл ҳақиқат ундай эмас-

лиги ўз-ўзидан аён, лекин, барибир, Мушни Зарандианинг ташрифи мени беҳад мамнун этиб, руҳимни кўтариб юборди. Меҳмоним худди улкан ҳовуздек бутунлай бошқа-бошқа иккита манбадан оқиб келган маълумотларга эга эди: эҳтимол, у ер юзидаги барча сиёсий фитналарни, кўпгина давлатларнинг ҳукумат идораларида нималар бўлаётганини билар, айтиш вақтида подшо саройидаги кундалик ишларга ҳамма жиҳатдан дахлдор эди. Бунинг ҳайрон қоладиган жойи йўқ, чунки Мушни Зарандиа сиёсий разведкага раҳбарлик қилар, турган гапки, бундай билимдон ва ажойиб суҳбатдошнинг келиши тақдир инъоми эди. Ўша пайтларда у Петербургдаги истаган заҳоти императорнинг суҳбатига мушарраф бўлиш ҳуқуқига эга еттита ишончли одамнинг бири саналарди... Мушни бу ҳуқуқидан қанчалик фойдаланишини билмайману лекин зарурат туғилиб қолса, у ҳазрати олийларини уйқудан уйғотишдан ҳам тоймаслигига аминман. Шунингдек, ўша суҳбат асносида зоти олийларининг муборак оиласи аъзолари ҳақида оғзидан бол томиб, чуқур ҳурмат билан гапирганини пайқадим, гап оҳангида садоқатли қўлнинг эҳтироми сезиларди. Бундай чучмал назокат саройда, мен истеъфoga чиққандан кейин пайдо бўлган шекилли, кўпгина мансабдорлар шундай оҳангда гаплашмай иложи йўқ, Мушни Зарандиа эса уни бажонудил қабул этди, сабаби, муҳит шунга мажбур қиларди. Унинг табиатидаги бу ўзгариш кишини ажаблантиради. Шунингдек, ундаги имкониятга эга хизматчиларга хос яна бир хусусиятни сезиб, ҳайратга тушдим. Кимки тезроқ эътиборга чалиниб, юқори-роқ лавозимни эгаллашга интилса, хизмати соҳасидаги ҳар қандай ўзгариш, кўтарилиш, пасайиш, тақдирланиш ёки шунга ўхшаш имкониятларга жуда ҳам қизиқсинади. Гап кимнинг қай тарзда қизиқишида эмас, муҳими бундай маълумотларни ҳазм қилиш учун жуда катта қувват, эҳтирос ва руҳий ҳаяжон сарфланади, бирга ишлаган пайтларимизда Мушнини ҳаётнинг бу жиҳати қизиқтирмас, унга вақти ҳам йўқ эди, бироқ энди унинг иштиёқига, қобилиятига мутлақо алоқасиз ботқоқ домига торта бошлаганини сездим, хизмати бундай овозаю миш-мишларга аралашини тақозо этмасди. Отаси башорат қилиб айтган гап тўғри чиқаётганини кўнглим сезди. Бир пайтлари Мағали Зарандиа ўғлига: «Яхши ният билан юксак лавозимни эгаллаганлар кўп, лекин ҳеч ким кўзлаган мартабасига эришганидан кейин ҳам олижанобликни сақлаб қололган эмас». Мушни Зарандиа тирноғининг учигача сарой аёнига айланиб кетган эди.

Сухбатимиз охирлаган пайтда Тифлисга келишининг асл сабабини сўрашга журъат этдим. Важ-корсонлар орасида Дата Туташхианинг номи шунчаки айтиб ўтилди, ҳа, фақат шунчаки айтилди, холос. Шунинг ўзиёқ мен учун кўп нарсани ойдинлаштирди, демак, Дата Туташхианинг тақдири Зарандиа учун ҳали ҳам аҳамиятини йўқотмабди. Тўсатдан Сандро Каридзе Дата Туташхианинг камокдан қочганидан кейин сиёсат билан шуғулланаётганини айтгани ёдимга тушди. Айниқса, саройга борганидан буён руҳиятидаги ўзгаришлардан кейин Мушни Зарандиа қариндошининг бу машғулотига бефарқ қараши мумкин эмасди. Мен ўз тахминларимни яшириб Аксинча, Дата Туташхианинг иши билан шуғулланишга вақт топганидан ҳайратга тушганимни, ўз жигари бу қадар таъқиб этилишини оқлаётганини тушунолмаётганимни очиқчасига, жуда ҳам таъкидлаб айтдим.

Ярим кечагача сухбатлашдик, Зарандиа тунаб қолди, Ётгани кета туриб:

— Гапимизни давом эттирмоқчиман,— деди.— Биров Дата Туташхиани тутиб берадимиз умуман, уни қўлга тушира олишадими, йўқми, бу нарса менинг мавқеимга путур етказмайди ҳам, мустаҳкамламайди ҳам. Бу ишдан бирон манфаатни қўзлаган эмасман.

— Шубҳасиз,— унинг фикрига қўшилдим лекин: «Нега яна бу гапни қўзгади?» дея хаёлимдан ўтказдим.

— Мен учун иш ақл билан олиб борилгани муҳим, муваффақиятга эришсак, шуҳрат кимга насиб этишининг мутлақо аҳамияти йўқ.

— Кўпинча сен олишинг керак бўлган нишонлар бировларнинг кўксини бегаганини кўрганман, Мушни...— «Дата Туташхиани тутиш, тутмасликлари уни нега бунчалик қизиқтириб қолди экан?» дея кўнглимдан ўтказдим.

— Демак, Дата Туташхиага қарши қўлланган хатти-ҳаракатлар манманлик ёки шуҳратпарастликдан келиб чиққан эмас. Мени садистликка мойилликда айблаш мумкин, лекин ундай одам эмаслигим сизга аён-ку.

У менинг бирон нарса дейишимни кутди.

Мен эсам бор-йўғи кулимсираб қўя қолдим.

— Бу ишнинг яна бир, муҳим томони ҳам бор. Сиз уни билсангиз ҳам, барибир, эслатиб қўймоқчиман.

— Гапираверинг, гапираверинг! Жуда қизиқ гап бўл-япти! — Хаёлимдан, у ниманидир яширмоқчи, деган фикр ўтди.

— Мен инсон фақатгина ёвузликни енгиши эмас, балки уни яхшиликка айлантириши керак, деган ақида билан иш тутишни ўзимга дастур қилиб олганман!

— Агар уддасидан чиқиш мумкин бўлса жуда тўғри йўл! — «У аллақачон Дата Туташхиа учун тузоқлар қўйиб улгурган», деб ўйладим яна ўзимча.

Яна худди беш йил бурунгидек Мушни Зарандиа креслода бошини баланд кўтариб, ҳамлага шайланиб турган илонга ўхшаб кўринди.

Тузоқлар, тузоқлар... қаерларга, қачон қўйилди экан? Хотиралар қачон ва кимдан эшитганимни ўзим ҳам тузукроқ эслолмайдиган тафсилотларни юзага қалқитиб чиқарди. Ёшлик кезлари Дата Туташхианинг севиклиси Бечуни Пертиа ўғли Гудуниани ўқитиш учун рус тили муаллими Биктор Самушиани ёллади, кейинчалик у болага латин тилини ҳам ўргатди. Мана шу Биктор Самушиани полковник Князев Мушни Зарандианинг кўрсатмасига биноан ишга ёллаган. Фақатгина Дата Туташхиани қўлга тушириш учун турли вақтларда ишга ёлланган одамларни кузатиб туриш учун махсус бир ходим ажратиб қўйиш лозим эди. Лекин бу уринишлардан ҳеч нарса чиқмади. Шу боис ҳозир айтилган янгилик менга заррача таъсир қилмади. Шунга қарамай, атайлаб эмас, шунчаки ўз-ўзидан ўнг келиб қолганда бу нарсани суриштириб кўрдим, маълум бўлишича тенгдошлари Гудуга онанг Дата Туташхиадан орттирган ҳаромисан, дейишар экан. Ун иккига кирган бола жуда ҳам бадфеъл, одамови, бировга аралашмайдиган, камгап бўлиб ўсди. Ҳатто ўз онасидан ҳам ҳеч нарса сўрамасди. Бироқ орадан кўп ўтмай, у устозидан эшитганлари ҳақида сўраб-суриштиради. Биктор Самушиа эса: «Дата Туташхиа — уччига чиққан ваҳший, қароқчи, қотил. У онанг яхши гапиргани учун сизларникига келиб туради, онанг ундан нафратланади-ю, лекин кўрққанидан уйга киргизади. Ярамас Туташхиа онангнинг меҳмондўстлигидан фойдаланиб келаверади, сизларни шарманда қилаверади»,— деди. Бу усул мени унчалик ҳайратлантиргани йўқ. Ундан бирон нарса чиқишига ишонмасдим. Наридан борса, Гуду Пертиа Дата Туташхиа уларникига келганда полицияга хабар бериши мумкин, холос. Бир нечта бўлис полиция бошлиқлари бундай хабарларни эшитавериб, кулоқлари битиб кетган. Лекин оқибати-чи?

Ўша пайтларда ҳам, ҳозир ҳам Мушни Зарандианинг макр-хийлаларини барбод этиш хоҳишим бор, лекин бу истак қай томондан қуяндек ёпирилиб келганини бил-

майман, билишни ҳам истамайман. Фақат хаёлан каф-тимни кафтимга ишқалаб: «Бу итваччани ўзим боқиб катта қилганман, энди сени ўзим йўқотаман, жаноб иблис», деб кўйдим. Бу катъий ҳукм эди, лекин одатдагидек кўнглимдан Зарандиа гумонсирашига зигирча имкон бермаслик керак, деган ўта эҳтиёткор фикр кечди. Иккинчидан, ишга киришиш учун кўлимда ҳеч нарса йўқ эди. Менга ҳозирги вазият ҳақида бутунлай янги, бугунги маълумотлар керак эди, бироқ буни сўраш мумкин эмас — Зарандиа шу заҳоти мақсадимни сезиб қолади. Фақат меҳмоним эътиборга молик бирон нарса деб юборишини кутишдан бошқа илож йўқ. Сухбат мавзуини ўзгартирадиган вақти-соати келгани учун савол ташладим:

— Мушни, Вязин Алексей Викторович деган одам билан танишишингизга тўғри келмадими? Балки ўзини кўргандирсиз ё бирон жойда исм-шарифига кўзингиз тушгандир. Ёши элликлардан ошган одам.

— Вязин?.. Вязин? — Зарандиа ўйланиб қолди. — Ким ўзи Вязин деганингиз?

— Биттаю-битта синглимнинг ўғли. Ҳали ёш бола пайтида отасидан, гимназиянинг охириги синфида ўқиётганида онасидан айрилган. У пайтларда мен Парижда турардим, жияним ўқишини давом эттирсин деб ёнимга чақиртирганман. У зоология соҳасида ўқиб, умрини паррандашуносликка бағишлади. — Зарандиага Вязин йигирма беш ёшида бизнинг махфий айғоқчимиз бўлганини айтиб ўтирмадим. — У таниқли паррандашунос, ўз вақтида Европа музейларини бутун дунёдаги қушларнинг тулумлари билан таъминлаган. Ундан яқин қариндошим йўқ, лекин беш йилдан бери жияним ҳақида ҳеч нарса эшитмадим.

— Йўқ, граф, унинг исми-шарифига кўзим тушмади... — Зарандиа роялга қараб кўйди. — Бу рояль палисандрдан ишланганми?

Рояль полисандрдан ясалмагани кўриниб турарди, мен жияним ҳали ҳам махфий ишга дахлдорлигини, ҳозир палисандр дарахти ўсадиган Жанубий Америка, Аргентина ёки Бразилияда яшаётганини дарров тушундим.

— Йўқ, — дедиму шу заҳоти жияним сўнгги беш йил ичида уйланган уйланмаганини қандай билиш ҳақида ўйлай бошладим.

— Ўтган йили... тўғрироғи, яқинда Енисейга боришга тўғри келди, граф. У ернинг манзараси одамнинг қалбини ҳайратга соладиган даражада улғувор экан, тасаввур

қиласизми, шундай бой ўлкада юз чақиримда биттагина одамга дуч келасиз.

Эҳ-ҳа! Демак, Вязин дарёлар ўлкаси Бразилияда танҳо яшаётган экан — биттагина одамга дуч келишнинг маъноси шу. Бу маълумот бултурги эмас, жуда ҳам янги экан. Зарандиани эзопча тилда гаплашишга шарт-шароитми, хизматми, касб-корми ёки шахсий эҳтиёжми — нима бунчалик тез ўргатганига ҳалигача ақлим бовар қилмайди, бунинг унга нега, ким билан гаплашиши учун кераги бор экан? Мен билан... ў худди шу тахлит гаплашарди. Агар илгари зарари тегиши мумкин нарсалар ҳақида эмас, фақатгина ишга дахлдор мавзуда гаплашса, энди ўзини қуюшқонга солмас, оғзи гапдан бўшамас, ҳамма нарса ва ҳамма ҳақида сўзлайверар, лекин касбининг нозик жиҳатларидан беҳабар одам унинг гапларидан бирон маъно уқиб олиши амримаҳол. Яъни у истиора билан айтган сўзларнинг маъзини чақиб, маъносини ўзим тушуниб олишим керак эди.

Вязин мавзусига чек қўйилди. Зарандианинг суҳбатлашадиган кайфиятдалиги сезилиб турарди. У Дата Туташиага тегишли ишларни тезроқ айтгиси келиб, бетоқатланаётганини кўнглим сезар, янглишмаётганим аниқ, мен мўлжаллаган гапимизга олиб борадиган йўлни излаб топишим керак эди.

— Мушни, ҳозирги лавозимни ўзинг учун чегара, деб ўйлайсанми ёки яна ўсишинг мумкинми? — Ҳамкорликда бирга ишлаган йиллар бадалида уни фақат сизлаб гапирганимни, ҳеч қачон сансирамаганимни, бу нарса унга қандай таъсир қилиши мумкинлигини бирон марта ўйлаган эмасман.

— Бизнинг жамиятимизда менинг насл-насабим, табақам, миллатим учун эгаллаб турган амалим жуда юқори ҳисобланади,— деди у ўйлашиб тургач,— шунга қарамай меҳнатсеварлик билан садоқат ҳар қандай тўсиқни ёриб ўтишига аминман... Тўғриси айтсам, мен шунга ҳозирлик кўрган эдим...

Меҳмоним жим қолди.

— Энди фикрингдан қайтингми?

— Яқинда тасодифан буюк Шуваловлар авлодининг қабрларини бориб кўрдим. Ўт босиб, қаровсиз қолган қабрлар бутунлай ташландик ҳолга келибди. Қанчалик аянчли, ачинарли аҳвол бу!.. Лоақал Степан Иванович Шешковскийни олиб кўрайлик. Романовлар хонадонининг уч юз йиллик тарихи давомида қобилияти, бизнинг ишимизни пухта билиши жиҳатидан унга тенглашадиган одамни топол-

майсиэ. Лекин тиригида қадр-қиммат топмади, ўлганидан кейин эса сўка бошлашди, ҳалигача гўрига гишт қалашади. Ҳатто қабри қаердалигини биров билмайди. Номи одамларнинг эсидан ҳам чиқиб кетган, мабодо эсига тушиб қолса, маккорлик, мунофиқлик, балои қазо тимсоли сифатида эслашади. Мен салтанат учун ҳеч қачон Шешковскийчалик хизмат қилолмайман... Биздан кейин келгуси авлод ибрат олишга арзийдиган ҳеч нарса қолмайди, граф.

— Биздан кейин давлат садоқатли хизмат билан ҳар қандай фаровонликнинг олий тимсоли деган гоё қолади. Ном чиқариб, шуҳрат қозониш қахрамонларга насиб этадиган қисмат.

— Лекин бу нарса қахрамонларнинг номини абадийлаштиришга хизмат қиладиганларга насиб этмайди. Шундай эмасми? — дея гапимни бўлди Зарандиа.

— Нима демокчисиз?

— Агар Иуда Исони ўттиз кумуш тангага сотмаганида эҳтимол, ундан ном-нишон қолмас эди. Исонинг укубатли ўлими унга абадийлик бахш этди. Иуда оқибат шундай бўлишини кўра билган, шунинг учун ҳам ҳамма нарсани олдиндан аниқ мўлжал олиб иш тутган. Бу нарсага мен энди қаттиқ ишонаман.

— Шешковскийда мана шундай қаттиқ ишонч бўлмаган кўринади. Акс ҳолда у олдин Пугачёв билан Радишевни ўттиз кумуш тангага сотиб, кейин уларнинг ишини текширар эди.— Зарандиадан ажабланаётганимни яширолмаганим аниқ.

У менга хотиржам тикилиб турди-да, бирданига суҳбат мавзуини шунчалик кескин ўзгартириб юбордики, бу унча-бунча одамнинг қўлидан келмасди.

Эртасига Зарандиани кузатгач, Сандро Каридзени зудлик билан чақириб келгани Шиомгвимга одам юбордим. У дарров етиб келди, биз Дата Туташхиани яқинлашиб келаётган хавф-хатардан қандай огоҳлантириш ҳамда Зарандианинг режаларини фош этиб, барбод қилиш ҳақида бош қотирдик. Каридзе билан гаплашаётган пайтимдагина Мушни Зарандиа бу нарсаларни атайлаб, фақат ўзигагина аён мақсадда айтганини тушундим. Жияним, палисандр, Енүсей дарёси, юз чақирим масофада фақат биттагина одамни учратиш ҳақида истиора билан, Дата Туташхианинг ёвузликларини яхшилиқка айлантириш тўғрисида эса тўғри гапирганини қандай тушунишим керак. Бу нима ўзи? Мени курашга даъват этиптими? Мен билан олишиб кўрмоқчимми? У устун келолмайдиган, енголмай-

диган ёки шунчаки бу нарсани истамайдиган бирдан-бир ракиб менман дейлик, бироқ энди шуҳратпарастлик васвасасига учраб, сон-саноксиз галабалари зикр этилган хари-тадаги мана шу оқ доғга чизик тортиш хаёлига бориб қолдимикин? Борди-ю, бу тахминни тўғри деб ҳисобласак, мен Дата Туташхиани кутқариш фикрига тушиб, унинг таклифини қабул этишимни қандай билиши мумкин?..

Биз узоқ гаплашдик, унақасига ҳам, бунақасига ҳам ўйлаб кўрдик, тахмин қилдик ва пировардида Сандро Каридзе Ғарбий Грузияга бориб, Дата Туташхиани излаб топиши, кўришиб, хавф-хатардан огоҳлантириши лозим, деган қарорга келдик. Бироқ Мушни Зарандианинг номи-ни атамаслиги, ҳамма нарсада менга нисбат берилиши шарт. Мен эсам Тифлисга бориб, Зарандианинг кўнглига қўл солиб кўришим керак эди.

Бу — умр бўйи кураш олиб борган нарсамга ақлим, эс-хушим жойида ҳолда юрак амри билан биринчи мартаба қарши чиқишим эди.

ВАСО ГОДЕРДЗИШВИЛИ

Шундай туюлгани нимаси! Дзоба айтган гапининг устидан чиқмай кўядиган одам эмас. Менга бир неча марта, уни кўрган жойимда ўлдириб кетаман, деган. Бирон саводли одамни учратса, шу заҳоти қандай етим қолгани эсига тушади. Биринчи галда қароқчилар отаси билан онасини қандай ўлдиришгани кўз олдига келади. Агар шу воқеа юз бермай, отам мени гимназияда ўқигани Кутаисига юборганида рассом бўлиб кетардим, дейди. Унинг жони-дили расм чизиш. Суратлари меникидан кўра яхшироқ чиқарди. Кўзлари қонга тўлиб, тишини-тишига босганча алам билан «агар рассом бўлиб кетганимда эди...» дерди.

— Ўрмондан чиқмаса, уни қандай топаман!.. — дерди тишларини гичирлатиб.

— Кимни айтяпсан? — деб сўрадим у кимни кўзда тутганини билсам-да.

— Юз марта айтганман-ку... Анови абраг... Дата Туташхиани-да.

Духанда юз берган воқеанинг устида Дата Туташхиа бўлган, бироқ ҳеч нарсани билмайман, ҳеч нарса билан ишим йўк, ҳаммасига қўл силтаганман, дегандек на бир оғиз гапи билан, на хатти-харакати билан аралашган. Дзобанинг айтишича, агар Туташхиа бир оғиз гапириб қўйганида қароқчилар тинчиб, фожеа юз бермас

экан. Тўғри, ўша пайтларда Дата Туташхианинг овозаси кетган эди, лекин оқибат Дзоба айтгандек чиқармиди, йўқми — бир нарса деёлмайман. Дзоба отаси билан синглицининг ўлимида қароқчилардан кўра Туташхиани кўпроқ айбларди. Бу ҳам майли-я, ҳатто рассом бўлмай қолганини ҳам Туташхиадан кўрарди. Шундан кўпроқ эзиларди. Тушида ҳам шуни кўрар, учрашган жойимда орани очди қилиб оламан, дерди. Мундоқ олиб қараганда ақлли одаму бироқ шу нарса эсига тушса, мендан рассом чиқмади-я, деб жини кўзиб кетади.

Сен, Дзоба ҳамма нарсадан воз кечдими, тамом, жиноятга қўл урмайди, деяпсан. Ана, Кола Катамидзе ҳам инсофга келиб, илгариги ошналари билан алоқасини узди, кейин руҳонийга айландими ёки шарманка чалиб юрдими? Ҳар хил ишларга қўл урдими ёки ҳаммасини бир йўла унутиб юбордими? Сен билан гаплашиб ўтиришнинг нима фойдаси бор? Нимани ҳам билардингки, бу нарсани эслаб юрсанг? Фақат эсингдами, йўқми, дейишдан бошқа гапни билмайсан... Дунёда Дзобадан ўтган ўжар, қайсар одамни кўрган эмасман... Бакуда қоғоз пул чиқариб, қўлга тушдик. Биринчи сўроқдан охиргисигача бўёқ топиб, пулни мен босганман, бошқа айбим йўқ, қўйворинглар, деб туриб олди. Бундан ортиқ яна қандай гуноҳ бўлсин? Сохта пул чиқариш учун бўёғу босиб чиқарадиган дастгоҳдан бошқа нима керак?.. Яхши ҳамки манифест чиқиб қолди, бўлмаса...

Шунақа гапдан кейин унинг қўли қлтирармиди? Ўша пайтларда Дзоба учун одам ўлдириш билан қўзичоқни бўғизлашнинг фарқи йўқ, юрагида тариқча шафқат деган нарса қолмаган эди... Биз билан бирга ганжалик биттасини олиб келишаётган эди. У нимадир деб мени хафа қилди, Дзобани эмас, мени. Орадан нима гап ўтгани ҳозир эсимда ҳам йўқ. Бизни кемада олиб келишди, Астраханга етиб тўхтадик, зинани туширишди — кенггина тахта — кирғоққа тушаётганимизда Дзоба ён-верига аланглаб, унинг кетига бир тепди, бечора сувга йиқилди — ҳаммамизнинг оёқ-қўлимизга кишан солингани учун сузиб чиқолмади. Соқчи уни, оёғи тойиб йиқилиб кетди ёки атайлаб ўзини сувга отди, деб ўйлади. Ҳеч ким Дзобадан гумонсирамади, умуман, у омадли эди. Ўйлаб кўр, бу нарса омад эмасми? Сургунда тош йўнаётган эдик, орамизда слесаримиз бор — у ҳам сургун қилинганлардан Дзобани мана шу слесарга ёрдамчи қилиб беришди. Уч кундан кейин слесарнинг дастгоҳи бузилиб қолди, ниманидир бураш, бўшатиш керак, лекин асбоб йўқ. Слесарь бирон нарса топиб келгани кетди, Дзоба эса омбир билан гайкани бўшатишга уринди.

Слесарь келиб қараса, Дзоба гайкани бурамоқчи бўлиб уриниб ётибди, негадир бирданига жаҳли чиқиб бақира кетди, кўлидан омбирни тортиб олиб, бу сенинг фаҳм-фаросатинг етадиган иш эмас, болгани эплаштирсанг ҳам катта гап, деди. Дзобанинг кўли югурик эмасми, эплайманми, йўқми ҳозир кўрамиз, деб кўлидаги катта болга билан унинг қоқ миясига туширди. Слесарь турган жойида тил тортмай ўлди. Шу пайт пиликни ёқиб юборишди-да, қочинлар деб қичқиришди. Динамит портлади. Ҳаммаёқ тинчиганидан кейин йиғилишдик, қарасак, слесарни тошу тупроқ босиб қолибди. Дзоба бундан ҳам қутулиб қолди, яна неча марта шундай бўлди, эҳ-ҳа... Омад орқасидан қадам-бақадам эргашиб юрарди. Кўлга тушмаганидан кейин у ҳеч қандай жиноятдан қайтмай қўйди. Боладан, нега йиғла-япсан, деб сўрасанг, ҳамма ишим ўнгидан келаверади, шунинг учун йиғлаяпман, дейди. Сен тавба қилган одам бировни ўлдирмайди, деб ўтирибсан.

Айтаверсам гап кўп. Бу воқеа қайси йили юз берганини аниқ эслолмайман... Темирчи Сакул қумликда иккита духан очган йили эди. Иккала духан ёнма-ён тушган... Эсингта тушмадимми?

Ҳозир айтиб берсам эслайсан. Духанлар бир-биридан юз қадам нари-бери қурилган эди. Сакул лавҳани ҳаммага ўхшаб деворга эмас, йўлнинг икки четига осиб қўйишни буюрди. Бир томондан кетаётганингда: «Темирчи Сакул шу ердами-и?» орқангга қайтаётганингда «Шу ерда-а!» деган лавҳага кўзинг тушади. Мухран кўпригидан ўтиб, биринчи духанга яқинлашганингда: «Темирчи Сакул шу ердами-и?» деган ёзувга, икки қадам юрганингдан кейин иккинчи духан олдида: «Шу ерда-а!» деган бошқа ёзувга дуч келасан. Метехидан келаётганингда ҳам худди шундай ҳол юз беради. Энди эслагандирсан? Э, кўй-э!

Ана ўша, Метехига яқин духанда Маро деган ёшгина бир бева жувон ошпазга ёрдамчи бўлиб ишларди. Кўзга яқин ҳамма жиҳатдан шунақа покиза аёлки, асти қўяверасан... Иккимизнинг бир-биримизга кўнглимиз бор эди, агар кечкурунлари борадиган жой тополмасам мана шу духанга келиб ўтирардим. Дзоба ҳам ёнимда бўларди, албатта, қаёққа ҳам борсин, оғайнимиз-да. Касбимиз ҳам бир, бўёқчилик қиламиз. Иш топилмаса, гишт ҳам тераверамиз. Бу воқеа баҳорда юз берган. Кечки пайт Дзоба билан духанда ичишиб ўтирардик, тўққиз юз еттинчими, саккизинчими, аниқ эсимда йўқ, олдимизда овқатнинг сархили. Дунёнинг ҳамма роҳат-фароғати шу ерда жам. Кеч кириб қолган. Машшоқлар сурнай чалишяпти, Цолак кўшиқ айт-

япти. У шунақа ёқимли куйлардики, аста кўяверасиз... Ашу-ласини эшитгани қаер-қаердан одамлар келишарди... Анча-гина одам йигилди, фақат ёнимиздаги бир стол бўш турарди. Духанга бир одам кириб келди... Ўрта бўй... дид билан кийинган. Остонада тўхтаб, ҳаммага бир қур кўз ташлаб чикди, кейин шошилмай, бамайлихотир юриб, бўш столга келиб ўтирди. У ичкарига кирмасдан олдин духаннинг атро-фида бир-икки марта айланиб чиққанини пайқаганман. Ўшандаёқ эсимда қолган. Дзобага қарасам, у кишига шуна-қа тикилиб турибдики, бирон катта ғавғо чиқишини сезиб, эгим сесканиб кетди. У киши ҳам аланглаб, Дзобани кўрди. Сал ажаблангандек бўлди-ю, лекин кўринишидан ҳеч нарса сезилмади, сезилганда ҳам дарров ўзини қўлга олди. Унда бошқа бирон бир ўзгариш юз бергани йўқ. У ёқ-бу ёққа қараб, хизматкорни имлади.

— Нега унга тикилиб қолдинг? — деб сўрадим Дзоба-дан. — Чакмони ёқиб қолдим ёки қалпоғими?

Дзоба санчкини айлантириб ўйнаганча ўзича нимадир деб минғирлади-ю, ҳеч нарса тушунганим йўқ.

— Нима деб пичирляяпсан? — деб сўрадим қандайдир нохушликни кўнглим сезиб.

Дзоба унга яна бир қур кўз ташлагач:

— Бу ўша, — деди.

— Ким?

— Ўша, — дея шивирлади Дзоба. — Дата Туташхиа!.. Лекин унчалик ўхшамапти.. Йўқ, имоним комилки, бу ўша!

Бир куни тушимда устимга қайнаб турган самоварни ағдариб юборишди. Қайноқ сув бўйимдан тушиб, ёқамдан сизиб кирди, мен худди куйган кучукдек ўзимни у ёқдан-бу ёққа ташлайману жойимдан қимирламайман... Уйғон-сам, тушим экан! Ҳозир ҳам шунақа аҳволга тушдим. Нимаданлигини ўзим ҳам билмайман. Эҳтимол, шубҳали ишлардан узоқлашиб, кўпдан бери ҳалол касб-кор билан нон топиб еяётганингда, тинчгина аравангни тортиб юрга-нингда яна қамоқxonанинг қўланса ҳиди гуп этиб димоғинг-га урилса, ёмон аҳволга тушишинг аниқ. Дзобадан юз ўтириб кетолмайман, шунча йиллик оғайним — ахлат қутига таш-лаб кетадиган нарса эмас, бу ёғига ҳам бирга бўлмай ило-жим йўқ. Агар анови одам ростдан ҳам Дата Туташхиа бўлса, Дзоба канадек ёпишиб олади: ё ўзини нобуд қилади ё Дата Туташхиани... Қулоғим остида кишанларнинг шиқирлаши эшитилгандек туюлди, лекин бу бало-қазони қандай қилиб ўзимдан, Дзобадан даф этишни ўйлаб бошим котди.

— Уни ҳар қанақа аҳволда ҳам танийман, деган эдинг-ку.

— Ҳа, шунақа деган эдим, шунақа деб ўйлардим ҳам... Орадан қанча вақт ўтди! Унута бошлабман шекилли. У пайтда ёш бола эдим-да... Э, худо, ўшами, йўқми?! Ўша... Худди ўзи!

— Сен айтиб берган гапларга қараганда у бутунлай бошқача одам. Яхшироқ қара. У альшванглик саркорга ўхшайди-ку! — дедиму аслида мен Мирзоевнинг дастёри бўлмаганимдек у ҳам саркорга сира ўхшамасди.

— Дата Туташхиа дегани маузер тақиб, аргумок минган чавандоз. Шаҳардаги бу димикқан жойда нима қилади? Ўзини тутишини қара, умри шаҳарда ўтган одамга ўхшайди. Бутунлай бошқа одам. Бошқа биров бу. Тўхта... уни бу ерда ёки бирон жойда кўрганмидинг?

Кўриш ҳам гапми, у қачондан бери шу атрофда дайди итдек изғиб юрибди-ку, деб юборишимга сал қолди.

— Йўқ, кўрган эмасман.

Дзоба ўрнидан туриб духанчининг олдига борди.

— Бу ерга келганини биринчи марта кўришим деяпти, — деди у қайтиб келгач.

Дзоба қай аҳволга тушганини кўриш керак эди, худди безгак хуруж қилгандек қалт-қалт титрайди. Мен итга ишқибоз эмасману лекин бир марта ҳид олган овчи итнинг қай аҳволга тушганини кўрганман — Дзоба ҳозир худди шунақа кайфиятда эди. Бир жойда тинч ўтиролмас, тўхтовсиз ғимирлар, ўзини у ёқдан-бу ёққа ташлар, жим қолар кейин яна тўхтовсиз ғунғилларди: «Кетиб қолса, қайтиб кўришим гумон...» «У бўлмаса-чи...» Бирпас жим тургач, яна гапира бошларди. Мен эсам қай тарз унга халал бериш ғамидаман. Нима десам гапимга кираркин, қандай қилиб чалғитиш мумкин, дея ич-этимни ейман. Агар бирон ўринсиз гап айтиб қўйсам, у тинчиб, шартта кетиб қолиши мумкин, кейин менсиз нима ишлар қилганини фақатгина судда биламан. Мен шунақа танг аҳволга тушиб қолдимки, асти қўяверасиз.

Миям тегирмондек ғувуллаб ишлар, янгидан-янги фикрлар оқиб келаварарди. Бирданга хаёлимга: «Сенга нима бўлди ўзи? Нега ҳадеб уми, йўқми, деб ўзингни кийнайсан, бориб ўзидан сўраб қўя қол. Бирон нарса дер ахир. Жавобига қараб ҳамма гапларни ойдинлаштириб олармиз, десам-чи, деган фикр келди. Лекин ўзимча агар у ростдан ҳам Дата Туташхиа бўлса, демак, яшириниб юрган бўлади. У ҳолда ўла қолса кимлигини айтмайди, бу — бир. Иккинчидан, Дзоба Туташхиа жуда ҳам қув деган эди,

канақа одамлиги шундоқ ҳам кўриниб турибди. Шундай нарса ўйлаб топадики, Дзоба унинг етовига юрганини ўзи ҳам билмай қолади. Мен аҳмоқ, бор, ўзидан сўраб кўя қол, деб юборишимга сал қолди-я...

Довдираган пайтингда қовун туширишинг турган гап. Ўзинг ўйлаб кўр, нега энди тўсатдан Дзоба рўпарасидаги одамни Туташхиа, деб туриб олди? Кўринишига қараб, шундайми? Агар гаплашиб кўрса, овозидан бемалол кимлигини билиб оларди...

Мен ўзим билан ўзим куйманиб турганимда духанга уч олифта кириб келди. Яхши ҳамки ёруғ оламнинг изми уларга бериб қўйилмаган. Дунёнинг уйини куйдиришарди. Бу шунақа тоифаки... Ота-боболаримизнинг неча йиллардан буён яратган нарсаларини уч кунда яксон этиб, еб қўйиши ҳеч гап эмас. Ҳар бир дарахтнинг меваси ўзининг тагига тушади. Ҳар хил чайқовчи, даллол, баққолларнинг иши юришиб, кўлига пул тушди, газчўпу тарозиларини ташлаб, оқсуяклар сафидан ўрин олишди, итваччаларига мураббия, чет эллик тарбиячилар ёллашди. Марҳамат, мана сизга илм, мана пианино! Уларни ким одам қилади? Тарбиячиларми ёки ота-онасимми? Одам бўлиш учун алоҳида илм олиш кераклиги уларнинг ухлаб тушига ҳам кирмайди. Қолаверса, бу ота-оналарнинг ўзларида ҳеч вако йўқ-ку, болаларига нимани ҳам ўргатишсин? Улар ўн беш йилдан бери кўча-кўйда ҳар хил қаланғи-қасанғилар билан тентираб юришибди, зоти канақалиги юзидан маълум, қилмишлари ҳам ўзига яраша. Этикдўз дастгоҳидаги михни оҳанрабо билан қандай йиғиштириб олишини биласанми? Улар ҳам шунақа. Бирон бир яхши нарса ўрганишганми? Қаерда қандай ярамаслик бўлса, ҳаммасини қабул қилиб олишган. Сабаби, уларнинг асли қони бузук. Ҳалол меҳнат билан нон топадиган устани олиб кўрайлик, унинг болалари яхши нарсани кўриб ўрганишади, ёмондан қочишади, чунки уларнинг қони тоза... Қони бузуқ олифталар учун на қонун, на уят-андиша бор. Уларнинг жиловини ҳам тортиб қўёлмайсан, ожиз одамни учратишса, ранжитишади, шафқатсиз тепкилаб ташлашади, зўрга дуч келишса, нодонлигидан қонунни аралаштиришади — оталари дарров ўртага тушишади. Пул, таниш-билиш ишга солинади. Қарабсанки, яна гердаиб юрибди, димоғидан эшаккурти ёғилади, мабодо бирон ногирон ёки юзга кирган мўйсафид дуч келса, бир энлик юрилиб йўл бермайди. Эҳ-ҳа! Яратган эгам, ўзингга минг қатла шукрки, ҳар кимга гуноҳига яраша жазосини берасан!

Афсуски, бу ёғи шунақа, ҳеч нарсани ўзгартириб бўлмайди. Шундай қилиб, уч олифта кириб келди. Эшик олди-

да туриб, каландимоғлик билан бўш жой кидиришди-ю, бироқ топишолмади. Уларнинг энгил-бошига қараб эсинг оғиб қолади, ҳар бири кийган кийим камида саксон червон туради. Чўнтаклари ҳам жарақ-жарақ пўлга тўла. Бу ерга нега келишди экан? Эҳтимол, бирон жойда захрига ичишгану бирданига Цолакнинг ашуласини эшитгилари келиб қолган, лекин ўтирадиган жой йўқ. Шу пайт Ташикола кириб келди-да, тиланиб уларга қўл чўзди. Олифталардан бири чўнтагидан нимадир олиб, Ташиколанинг кафтига қўйди-да, кўлини сиқимлаб ушлаб олди. Ташикола бармоқларини ёзолмай чинқириб юборди, учовлон эса ўзларини тутолмай хохолаб кулишарди. Ҳамма уларга ўгирилди: баъзилар уларга қўшилиб кулди, баъзи бировлар нима гаплигини тушунолмай ҳайрон. Ниҳоят, Ташикола кўлини бўшатди-да, худди чўғ ушлаб олгандек силкитди, кичкина бақа ерга тап этиб тушди. Дзоба ғазабдан қалтираб ўтирибди, шу топда пичоқ билан тилиб юборсанг баданидан бир томчи кон чиқмайди. Нариги столда ўтирган анави одам ҳам улардан кўз узмайди: кулаётганим йўқ, лекин норозилиги ҳам унчалик сезилмайди. Ташикола оғзини очганча кўзини пирпиратиб турибди. Нима ҳам қилсин бечора?

...Мана шунақа одамлар булар. Ҳимоячиси йўқ бирон шўрпешонани кўрса, кўнгилхуши учун эрмак қилишади, уларни онаси шундай қилиб туққан. Биттаси Ташиколага чақа тутқазди, яна бири оғзига папирос тикиб, ёндириб ҳам берди. Ташикола қувонганидан бир коп семирди — у пайтларда папирос қиммат, фақат бойларгина чекишарди. Раҳмат айтиб, ўзини четга олди-да, стол оралай бошлади. Ниҳоят, Дзобанинг ҳаловатини ўғирлаган одам ўтирган столга етиб келди. У курсини суриб, Ташиколани овқатга таклиф этди, май қуйиб берди. Ташикола папиросни столнинг четига қўйди-да, оғзига икки лунжини тўлдириб овқат тикиштира бошлади. Қарасам, учовлон бу киши билан Ташиколани зимдан кузатиб, ниманидир кутиб туришибди. У ҳам хушёр тортиб, гоҳ учовлонга, гоҳ столга қараб қўйяпти, гоҳ нимадир қуяётганини сезяпти-ю, куконди иси қаердан келаётганини билолмаяпти.

Олифталарнинг ёши катгароғи хизмат қилиб юрган Шаликони чақирди-да, қўшни столга ишора қилганча кулоғига ниманидир шивирлаб, қўлига уч сўм тутқазди. Шалико пулни олди-да, бош ирғаб биз томонга йўналди. У етиб келгунча қўшнимиз Ташиколанинг тамакисини олиб хидлади, кейин учовлонга ўқрайиб қаради.

— Жаноб! — деди Шалико яқин келиб. — Янги меҳмонлар келиб қолишди, лекин ўтирадиган жой йўқ, жойин-

гизни бўшатиб берсангиз улар уч сўм тўлашмоқчи. Мендан хафа бўлмаг — мен хизматкорман.

Шалико гапираётган пайтда қўшнимиз тутаётган тамакини яна бир карра ҳидлаб кўргач, ўчирди. У ўзини жуда ҳам босиқ тутарди. Тамакини қандай ўчирганини биласанми? Олдин бармоғи билан чўғини тушириб юборди, кейин столга томган мусаллас томчисини топди-да, тамакини секингина теккизди, ўчганига ишонч ҳосил қилгач, чўнтагига солиб кўйди, шундан кейингина Шаликога юзланди.

— Бир ўзим ўтирганимда бошқа гап эди. Биз икки кишимиз, меҳмонимнинг розилигини сўраб кўриш керак. Бор, оғайни, кейинроқ кел.

Шалико мийиғида кулимсираб кўйди.

— Қизикмисиз, жаноб, ундан сўраб ўтирасизми? Ахир бу Ташикола, шу ерлик тиланчи-ку. У беш тийин учун Мухран кўпригигача ўйинга тушиб боради.

Олифталар хўмрайганча кутиб туришарди.

— Майли, азизим, майли, қайтиб келганингдан кейин жавобини айтаман.— Қўшнимиз гап тамом дегандек тескари ўгирилиб олди.

— Муштлашиш чиқадиганга ўхшаб турибди,— деди Дзоба.— Бу одам қўлимдан чиқиб кетиши мумкин, бошқа пайтда уларнинг отаси Тамамшев бўлганида ҳам болаларининг терисини қандай шилиб олишимни кўрсатардим,— Дзоба тишининг орасидан чирт этказиб тупурди.

Ташикола овқатни еб бўлди, мамнун қиёфада қўлини артиб, ўрнидан туришга чоғланди. Қўшнимиз унга тамаки тутди. Бечора ҳеч ким қувмаётганини кўргач, тамаки ўради, оёқларини чалиштирганча ўрнашиб ўтирди-да, буркситиб чека бошлади.

Тўғрисини айтсам, Дзобани ранжитган одамнинг ўзини тутиши менга ёқди. У яна нима қиларкин, вазиятни қай томонга буриб юбораркин, деб кўз узмай ўтиравердим...

Шу пайт Захар Карпович кириб келди. Захар Карпович эсингдадир-а?.. Асламазов эсингда йўқми... Ол-а, Ёилай Карапетнинг ўғли-да. Ҳар қандай муҳрми, гербли қоғозми, нима истасанг шуни ясаб берарди. Эсингга тушдими?.. Захар Карпович-а, э, кўй-э. Уни ҳеч ким одам ўрнида кўрмасди. Узоқдан карасанг нақ министрнинг ўзгинаси: шляпа, бўйинбоғ, дастаси қайрилган ҳасса, оёғида болдирга чиқадиган пайпоқ билан туфли... Яқин келсанг, ҳамма нарсаси оҳордан тушган, эски-туски йиғадиганлар текинга ҳам олмайдиган аҳволда. Ўзини ўзи алдаб овунардй. Хуллас, у ичкарига кирди, ҳаммани кўздан кечириб чиққач, пештахтанинг бир четига бориб турди. Ўчоқбошининг эшиги очик

эди, у бармоғи билан имлаб кимнидир чакирди. Маъшукам Маро чиқди. Захар Карпович унинг қулоғига нималарнидир шивирлади-да, чиқиб кетди. Маро билан Захар Карпович кўшни бўлгани учун мен бу нарсага ортиқча аҳамият берганим йўқ, лекин кўшнимиз уларга қандай тикилганини кўрганингиздами, бай-бай-бай.

Дзоба кема-кет ичиб ётибди, кўзи қонга тўлиб кетди.

— Сенга нима бўлди, Дзоба оғайни, хўкиз туғибдими? — Мен уни чалғитиш, айна вақтда кўнглида қандай нияти борлигини билиш учун атайлаб ҳазиллашдим. — Нафасинг ичингга тушиб кетди-ку.

— Нима бўлди деяпсанми? Унинг ўнг чўнтагидаги тўп-пончани кўряпсанми? Мени нима қил дейсан? Қуролсиз олишайми?

Пешонамдан совуқ тер чиқиб кетди. Агар у Дата Туташ-хиа эмас, нақ Жаброил алайҳиссаломнинг ўзи бўлса ҳам ниятидан қайтадиганга ўшамасди. Бирон одам билан умр бўйи тош келса кемириб, сув келса симириб, ҳар қандай хавф-хатардан бирга ўтганингдан кейин худди дъякон ҳар қандай оятни ёд қилиб олганидек, уни беш қўлдек билиб оласан. Мана масалан... Аругюновнинг ўғли учун Георгий Матиашвили ўз шериклари билан ўттиз минг олишди, кейин иш бутунлай чаппасига кетиб, ҳаммаси сургунга равона бўлди. Ўшанда Дзоба дарров бу мешкоп Чихонинг иши, болаларни ўша сотган деб айтди. Мен, кўйсанг-чи, сен қаёқдан биласан, болаларни бошқа биров эмас, мешкоп сотган деган гап билан миянгни ачитиб нима қиласан, қўй, қўлингни булғама, дедим. У бировнинг гапига қулоқ солармиди. Дзобанинг ишларига менинг кўлим калталиқ қилади, бу нарсанинг кетига тушиб, икки йил юрди, охири, аниқлаб билдим, болаларни мешкоп сотган экан, деди. Фикридан қайтариш учун оёғига йиқилиб, қанчалик ялинганимни билсанг эди. У бунақа сотқиннинг яшашга ҳақки йўқ, деб гапида туриб олди. Кейин мешкоп Чихони боши янчилган аҳволда топишди. Дзоба бояги-бояги ҳеч нарса бўлмагандек сиртига сув юктирмай юраверди. У ҳаддан ташқари омадли эди, деяпман-ку. Мешкоп Чихо бировларни балога гирифтор қилган... Бу ерда, ёнгинамизда Дзоба оиласи вайрон бўлиб кетишига сабабчи, деб ҳисоблаб, умр бўйи излаган одам ўтирибди, энди уни тириклай қўйиб юборармиди? Қўйиб юбормас эди-ю, лекин тақдир деганлари шунақа расвоки, бугун кулиб-туради-ю, эртага...

— Жуда ҳам кекчи экансан, Дзоба! — Мен бундан бошқа нима ҳам дейишим мумкин эди. У барибир, гапидан

кайтмайди-ку. Такдирдан қочиб қутулиб бўлармиди? Ҳозир фақат иш силлиққина кўчишини истардим.

Ичкаридан чикқан Маро қўшнимизнинг олдига келди:

— Сиз кутаётган одам уйда экан, келаверсин, деб айтириб юборибди,— деди.

У бош ирғаб, Мародан Шаликони чақириб юборишни илтимос қилди.

— Уч сўмни чўз, жойни бўшатиб берамиз,— деди у Шаликога.

Шалико пулни узатди.

— Кўй! — деди қўшнимиз бармоғи билан столни нуқиб.

Шалико пулни кўрсатилган жойга қўйди.

— Биз қанча беришимиз керак?

Шалико ҳисоблаб, неча пуллигини айтди.

Қўшнимиз айтилган пулни тўлаб, Ташиколага юзланди:

— Манави пулни ол. У сеники... олгину дарров жўнаб қол, бўлмаса, тортиб олишади. Булар шунақа одамлар.

Ташикола пулни олиб, қочиб қолди.

Олифталар шу томонга қараб юришди, қўшнимиз ўрнидан туриб улгурмай унинг тепасига ётиб келишди.

— Ҳов, ботқоқдан чикқан ипирисқи, бизнинг пулимиз чакиб олармиди сени? — деди ёши каттароғи.

— Пул энди сизларники эмас, меники эди,— деди у рўпарасида турганларга совуқ кўз югуртириб чикқач.— Хоҳлаган одамимга бердим.

У шартта ўрнидан туриб, эшикка йўналди, духандан чиқар-чиқармас олифталарнинг бири хунук сўкинди-да, орқасидан юрди, яна бири ҳам унга эргашмоқчи эди, каттаси елкасидан босиб, жойига ўтқазиб қўйди.

— Шовқин-сурон кўтаришнинг кераги йўқ. Ўзиёқ жиғини эзиб келади,— деди.

Дзоба менга кўзини қисди, биз ҳам ўрнимиздан турдик. Ташқарига чиқишимиз билан олифтанинг: «Тўхта!» деб чақирганини эшитдик. Қўшнимиз тўхтаб, орқасига ўгирилди.

— Нима дейсиз, жаноб?

Олифта унинг юзига мушт туширди:

— Бўлди, бошқа гапим йўқ.

У баҳайбат йигит эди, мушт ҳам шунга яраша тушди.

— Бошқа гапингиз бўлмаса, майли,— деди қўшнимиз ва қайрилиб йўлига кетаверди.

— Вах! — деб юборишди олифта билан Дзоба.

Қўшнимиз йигирма қадамча юрганидан кейин олифта яна уни чақириб, орқасидан югурди. У қадамини секинлатди, олифта етиб келгач, шартта ўгирилиб, қорнига тўппонча

тиради. Олифтанинг бўғзидан хириллашга ўхшаш овоз отилиб чикди-ю, иккала қўлини кўтарди.

— Тушир! Ҳеч ким сенга қўлингни кўтар дегани йўк!

Олифта қўлини туширди.

— Сенга нима керак ўзи, оғайни? — деди қўшнимиз дўстона оҳангда. — Бу дунёда ҳамма нарсани сотиб олиш мумкин эмас. Буни тушуниб етган, деб пулингни гадойга бердим. Олдинига мени ҳақорат қилдинглар, энди сен оркамдан келиб урдинг. Шунда ҳам миқ этмадим. Ҳозир сен билан пачакилашиб ўтиришга вақтим йўк, ундан ташқари эсини йиғиб олар, деб кечирдим. Шунда ҳам ўз ҳолимга қўймаяпсан. Агар биров сени кечирса, уни ўзингдан ожиз, шунинг учун ён босди, деб ўйлама. Сен ҳозир ичак-чавоғинг билан бутунлай менинг ихтиёримдасан, нимани кўнглим тусаса шуни қиламан.. Хоҳласам — сўкаман, хоҳласам — ураман, хоҳласам — ўлдираман, хоҳласам — манави нарсани охиригача чекишга мажбур қиламан. Порох пақиллаб, сизлар кўрмоқчи бўлган томоша мен билан мана бу одамларга насиб этади. — У чўнтагидан Ташиколанинг чала чекилган тамакисини олди. — Қани, оғзингни оч-чи! Жуда яхши, чек энди!

Олифта худди ҳокимга гугурт тутаётгандек типирчилай бошлади.

— Мен нима истасам шу бўлади. Амрим вожиб. Нега-лигини биласанми? Сабаби, куч-қудрат менинг қўлимда... Оғзингдаги најосатни туфлаб ташла, деяпман. Ҳа, шундай... Энди нима қилади, деб ўйлайсан? Яна бир марта кечираман. Бор, бундан кейин бунақа бемаънилик қилма, эсингда турсин, биров сени ранжитса, ўч олгандан кўра кечирган яхшироқ.

Қўшнимиз олифтанинг кетишини кутиб турди, бироқ у жойидан кимирламас, ҳеч ўзига келолмасди.

— Бор, кет деяпман! — Қўшнимиз ўз йўлига кетди, олифта эса бошини ҳам қилганча духанга қараб юрди.

Икки от қўшилган соябонли арава тарақлаб йўлга тушди.

— Кўрдингми? — дедим. — Шунақа одам ёмон бўлади-ми?

Дзоба худди уйқудан уйғонгандек кафти билан юзини сидириб, тишларини ғижирлатди.

— У Захар Карповичникига кетди. Орқасидан югур. Уни ичкарига киргизиб юбориб, ҳовлида кутиб тур. Мен дарров уйга бориб, тўппончамни олиб келаман. Улгуриб келмасам орқасидан бориб, кимникига кирганини аниқлаб бил. Фақат кўздан қочириб қўймагин-а. Бора қол!

Дзоба Матехига қараб чопди, Захар Карпович эса Чугуретида турарди. Кимникидалиги эсингдами? Гео Асламазовникида... Эслолмайсанми? Эсингдами, шаҳарда оқсоч, юзи мағиздек биттаси доим қоп орқалаб юрарди? Йўлда тушиб ётган гиштни кўрса ҳам қопга солиб, уйига таширди. Келишган, хушсурат, лекин сал бир қайнови ичида одам эди. Доим:

Гео Асламазов,
Очик чехра, хушсурат,—

деб ашула айтарди.

Биз уни бир қайнови ичидаги одам деб юрган пайтимизда у битта-биттадан гишт йиғиб, Чугуретида иккита хонали уй қурди. Захар Карпович Гео Асламазовнинг жияни. Тоғаси ўлганидан кейин уй унга қолди. Бир хонасида ўзи яшар, иккинчисини ижарага берарди. Шу иккинчи хонасида менинг Марожоним турарди. Уни йўқлаб кун ора, мабодо икки кун ўтиб кетса, учинчи кун и албатта келарди. Худога шукр, бу уйни ҳам, унга олиб борадиган йўлни ҳам яхши биламан. Шунинг учун Дзоба кўрсатган одамнинг орқасидан бемалол эргашиб кетавердим. У қулоғини динг қилганча шошилмай, катта йўлни четлаб юрарди. Эҳтимол, биронтаси изига тушишидан, айни вақтда йўлдан адашиб кетишидан қўрқарди. Мен эсам узоқдан қорама-қора келардим. Ҳар нима бўлганда ҳам у ўша ёққа бориши керак... Хотиржам кетавердим, бир маҳал қарасам, у йўк! Ён-веримга алангладим, у ёк-бу ёққа мўраладим, балки қадимини тезлатиб илгарилаб кетгандир, деган хаёлга бордим. Мен ҳам илдамроқ юрдим, деярли чопишга тушдим, унинг қораси кўринмайди. Захар Карповичникига шу аҳволда юриб, тўғрироғи, югуриб бордим. Нима қилишимни билмайман, Дзобани ранжитган одамнинг дом-дарағи йўқ. Нима ҳам қилардим.

Мен туриб-туриб, бирдан бошимни бурдим у кўзларим чарақлаб очилиб кетди: кидириб келган одамим! Қораси кўринди, худди учкундек лип этиб, ғойиб бўлди. Мени лақиллатганини тушуниб, пешонамга тарсиллатиб урдим. Кетига тушганимни сезиб, яширинган, мени олдинга ўтказиб юборган-да, ўзи орқамдан келаверган. Мен эмас, у мени пойлаган.

Қай аҳволга тушиб қолганимни англаб, нима қилишим кераклигини ўйлаб кўриш учун қаллани ишлатиш керак. Менинг Захар Карповичникига келганимни кўриб, у ҳам нима қилишини билмай тургандир. У мени Сакулнинг духани-

да ўтирган пайтимиздаёқ кўз остига олиб қўйган. Дзоба иккаламизнинг унга қизиқсиниб қараётганимизни, ниманидир кутаётганимизни дарров сезган. Мана энди мен Захар Карповичнинг уйи олдида қоққан қозикдек қимирламай турибман. Бунақа вазиятда у Захар Карповичига ўла қолса яқин йўламайди. Қалпоғини ҳовлига отиб юборсанг ҳам олгани кирмайди. Бу гапни мисол қилиб айтяпман. Иккаламиз ҳам бир-биримизни пойлаётганимизни билиб турардик. Кутиб тураверсаммикин? Лекин ким-кимни пойлаши ҳали номаълум. Орқасидан тушсам-чи? Унинг қўлида куроли бор, менда эса ҳеч вақо йўқ. Бор, ана куролим ҳам бўла қолсин, қувлаб етиб олганимда нима дейман, нимани сўраб-суриштираман? Бирдан елкамдан тоғ ағдарилгандек енгил тортдим: изига тушганимизни сезиб, чалғитиб кетди, демак, бизнинг ҳам фалокатимиз ариди.

Ўйлай-ўйлай охири то Дзоба етиб келгунча бу ишдан воз кечиб, Захар Карповичдан унинг қандай одамлигини суриштириб билишга қарор қилдим.

Ўшанда тўғри йўл тутдимми, йўқми, деб кейинчалик ҳам кўп ўйладим, оқибатда мен ҳақ бўлиб чиқдим. Бошқа бирон нарсага балки ақлим етмас, бу ерда каллам ишлагани аниқ.

Аланглаб ўтирмай Захар Карповичичига қараб юрдим. Дераза қопқаси яхши ёпилмагани учун ичкаридан нур тушиб турарди. Деразани тақиллатишим билан чироқ ўчди — Захар Карпович яширинди. Дераза кутаётган одами билан шартлашгандек тақилламагани учун ўзини панага олди.

Мен яна тақиллатдим.

Бунақада очиб бўпти!

— Карпич, оч! Уйдалигингни биламан. Қўрқма, бу мен, Васоман. Васо, эшитяпсанми? — дедим секингина.

— Ким у? — деди у ниҳоят юрак ютиб.

— Оч, бу мен, Васоман!

— Сен адашиб қолибсан, Васо, Маронинг эшиги наригиси. У уйда эмас, ҳали духайдан қайтгани йўқ.

— Менга қара, оч деяпман, сенда ишим бор!

Эшик очилмади.

— Васожон, илтимос, кейинроқ кела қол! Ҳозир ёлғиз эмасман... аёл киши бор, тушундингми?

— Карпич! — дедим ғазабдан бўғилиб. — Оч деяпман сенга. Ишим бор, сўрайману кетаман. Очмасанг, эшикни синдириб қираман-да, олдин хонимингни, кейин сени боқлайман.

Итдан таракаган шунда ҳам гапидан қайтадиган эмас.

Эшикни ўхшатиб бир тепган эдим, ёнбошдаги деразанинг ойнаси чил-чил синди.

— Очяпман! Тепма! Очяпман!

У ҳали вайсабини тугатиб улгурмай эшик ланг очилди.

— Марҳамат, жаноб!

Мен ичкарига киргунимча Карпич лампани ёқди, пилигини кўтараркан, худди ўғли ёниб турган уйдан тирик чиққанини кўргандек шунақа яйраб кетдики, аста қўяверасиз.

— Эҳ! Васожон! Ўзингмисан-а! Кўзларимга ишонгим келмаяпти! Ахир Дзоба иккаланглар ҳозиргина духанда ўтирган эдинглар-ку. Ўтир, нима қилиб турибсан? Уйимда ҳеч вақом йўқлиги учун узр.

— Аёл киши бор деган эдинг-ку, қани у?

— Эҳ, Васожон! Классик гимназияни бекорга ўқиганманми? Тарбия кўрган одам шундай демай нима десин? У ҳеч қачон меҳмонга: ҳозир вақтим йўқ, кейинроқ кел, деёлмайди... Бу майда чуйда, гапиришга ҳам арзимайдиган нарсалар... Қани айт-чи, ярим кечада нега келдинг? Сенга нимага керак бўлиб қолдим?

Мен уй ичига разм солгач, Карпичнинг кўзига тикилдим.

— Анови одамнинг оти нима?

— Қайси одамнинг, Васожон?

— Сен Мародан айттириб юборган, ҳозир бу ерда келиши керак бўлган одамнинг.

— Вой! Келиши керак бўлган, деганинг нимаси? Нима, у келмайдими?

— Келмайди.

Карпичнинг ранги ўчиб, кафти билан оғзини тўсди.

— Тез бўл!

— Мени жувонмарг қилмоқчимисан, Васожон?.. У ростдан ҳам келмайдими ё ҳазиллашяпсанми? — У ўзини ҳар оҳангга солиб, шунақа сайрай бошладики, кулоқларим коматга келди.

Тифлизда Захар Карповичдан ўтадиган туллак одамни топиш қийин. У мени чалғитмоқчи бўлар, айна вақтда кутган одами қўлдан чиқиб кетиши мумкинлигини ўйлаб ичидан қиринди ўтарди. Бу ёғи билан ишим йўқ, бир амаллаб анови одамнинг кимлигини билиб, тезроқ бу ишни бир ёқлик қилишим керак. Қарасам, бурчакда Захар Карповичнинг кумуш дастали хассаси турибди. Шартта уни кўлимга олдим.

— Айтасанми, йўқми?

— Вах! Билмайман ахир, билганимда ҳам, барибир, айтмасдим. Сир!

— Қани, кийимингни еч... — дея унга калтак ўқталдим. У худди қаҳратонда қолган чумчуқдек шумшайиб, шунақа бечораҳол аҳволга тушдики, ҳатто юрагим ачиб кетди.

— Нимани ечай?

— Ҳамма нарсангни.

Карпич шў заҳоти ечинишга тушди.

— Полицияни чақираман... — дея минғирлади.

«Полиция» сўзини айтганда сесканиб кетганини сездим.

— Полиция эмиш-а... Қараб тур, сен учун Тифлисидагиларнинг ярмини сургунга жўнатиб, ярмини дорга осишадил! Тезроқ ечин!

Бақиришнинг фойдаси йўқ эди. У нимчаси билан қўйлагини елкасига ташлаб, иштонини тутамлаганча ечайми, йўқми, дегандек кўзимга қаради. Мен кошимни кўтариб имо қилдим — Карпичнинг эгнида ҳеч вақоси колмади.

— Нима қилмоқчисан, Васожон?

Мен қўлим билан столдаги ҳамма нарсани сидириб ташладим.

— Ёт! Ерга қараб ёт!

— Вах, Васожон, уришнинг нима кераги бор? Нима, бу ер бурса¹ ёки казармами? — У вайсаб туриб столга чўзилди, худди Майдондаги ҳаммомда ётгандек қўлларини олдинга узатганча узала тушди.

Шунақа қаттиқ урдимки, у илондек буралиб кетди.

— Инквизиция! Золимлик! — дея бўқирди Карпич кўз ёшларини тиёлмай.

Беш марта савалаганимдан кейин хонадаги яккаю ягона курсига ўтирдим.

— Ким у, нимага чақиртирдинг? — деб сўрадим.

— Нега гапимга ишонмаяпсан? Унинг отини ҳам, фамилиясини ҳам билмайман. Кутаисидан Буковский юборган, янги паспорт топиб, муҳр босиб беришимни буюрган, керакли исм-шарифни ўзим ёзиб бераман, деган. Худо ҳақи! Менинг ишим паспорт билан муҳр топиш. Бошқасини билмайман.

Бунисини биламан — шунақаси ҳам бўлар экан, лекин анави одам қўлдан чиқиб кетганини сезиб, аччиғим келдида, яна калтакни ҳаволатдим. Карпич олдиндан кунитиб олди, шу пайт, вожаб, эшик очилиб Дзобани ранжитган киши кириб келди.

Аъзойи-баданим музлаб, калтакни туширдим. Музлаб

¹ Бурса — руҳонийлар ўқув юрти.

кетмайми, ахир! Бундай бўлишини сира кутмаган эдим. Қолаверса, агар ўша пайтда Туташхиа хақида юрган гапларнинг лоақал ярми рост бўлса, музлаш ҳам гапми, биратўла ях қотиб қоласан. Буниси ҳам майли-я, мендек пихини ёрган кимса эшикни очиқ қолдирганимга ҳайронман. Худди эси паст одамдек меровсираб турибману нега бу ерга келди, деб ўйлайман. Бу ўйимдан баттар ҳайратга тушаман — мен нима истайман ўзи? Бу одам кўлимиздан чиқиб кетаётганда уни ушлаб ололмаганимдан бурнимни тишлагудек бўлган эдим. У кўз олдимизда ўралашганини кўргач, биздан қочиб кутилолмаслигини сезиб, йўқол, кўзимга кўринма, деб худонинг зорини қила бошладим. Мен кўрқоқлардан эмасман. Фақат қутуришим мумкин, лекин бу бутунлай бошқа нарса. Ўшанда, Карпичникида ҳам кўрққани йўқ, тош қотиб қолдим. Эс-ҳушимни йиғиштириб олгач, ҳозироқ туёғини шиқиллатиши кераклигини англаб етдим — Дзоба келиб қолиши мумкин, у чоғда қон тўкилмай иложи йўқ.

У олдимизга келди-да, бир менга, бир тумшугини столга тираб ётган Карпичга кўз ташлади.

— Келдингми-е! — Карпич кувонганидан ирғиб ўрнидан турди, боши билан шифтни тешиб юборади-ёв деб ўйладим. Дарров шимни кийди, бир зумда худди зиёфатга кетаётгандек ясанди-қўйди. Ҳатто иссиқ пайпоғини ҳам кийиб улгурди. Циркда беш дақиқада юз хил кийим алмаштираган биттасини кўрган эдим. У келиб Карпичдан кўп нарса ўрганиб кетиши керак экан.

— Келдингми, жигарим! — Карпич бурчақда турган сандиқни сура бошлади.

— Сен кимсан, менинг кимлигимни билишнинг сенга нима даҳли бор — деди Дзобани ранжитган одам.

У бутун «инквизация» билан «зўравонлик»ни бошдан-оёқ кўрибди. Мен довдираб қолмаслик учун дарров ўзимни қўлга олиб сўрадим.

— Сен Дата Туташхиамисан?

Бу гапни эшитган Карпич сандиқнинг устига чиқиб, меҳмонига тикилиб қолди.

— Сургунда бўлганмисан?

Мен бош ирғадим.

— Нега қамалгансан?

— Пул ясаганим учун... — Бу одам мени исканжага олиб, хоҳлаган кўйига сола бошлади. Менинг сургунда юрган-юрмаганим билан ишинг бўлмасин, ундан кўра ўзинг Туташхиамисан, йўқми, жавоб бер, дегим келди-ю, лекин бу ёғи бошқача бўлиб чиққанини кўриб турибсан. Шунда ҳам сургунда юрганимни қаердан билганини сўрадим.

— Оёғингга кишан солингани юришингдан билиниб турибди,— деди у.

Демак, у фақат қаёққа бурилиб, кимникига боришимни кузатибгина қолмай, юришимга қараб қамалганимни ҳам сезибди. Энди у қаерда, нима ишлар қилганимни сўраб-суриштириши, худо билади, ҳатто кўнглимда борини тўкиб солишга мажбур қилиши ҳам мумкин. Кейин поездгача кузатиб борасан, хуржунимни вагонга олиб кирасан, дейиши, ҳатто кўлимга бир танга тутқазishi ҳам ҳеч гап эмас...

— Мен — Туташхиаман. Дата Туташхиа. Хўш, нима дейсан?

— Дзоба Дзигуа эсингдами?

— Эсимда. Духанда бирга ўтирган эдинглар, шекилли.

— Худди ўша.

Туташхиа жим қолиб, менга разм солди.

— Хўш, кейин-чи?

— Гап шундаки, у ҳозир етиб келади. Неғалигини биласанми? Сени ўлдирмоқчи. У раҳм-шафқат нималигини билмайдиган одам. Гапидан қайтадиганлардан эмас. Қайси биринглар чаққонлик қилишингларни билмадиму лекин қон тўкилиши аниқ. Бошқа иложи йўқ.

— Менинг уйимда одам ўлдириладими?! Мени қотилликка шерик қилмоқчимисизлар? — Карпич атрофимизда телбаларча айлана бошлади.— Полицияни чақираман. Миршаб!!!

— Ўпкангни бос!

— Ҳажикизлик қилмай ўтир, ҳе онангни...

Захар Карпович сандиққа ўтирди-да, тинчиди-қолди.

— Дзоба Дзигуа мени ўлдирмоқчимми? Нега?

— Бунисини ўзинглар биласизлар.

— Мени нима қил дейсан?

— У етиб келгунча ишларингни битириб, тезроқ кет.

— Ўйлаб кўраман,— деди Туташхиа секингина.

У чўнтагидан учта юз сўмлик чиқариб Карпичга узатди:

— Мана... айттириб юборган нарсанг.

Агар ҳар қандай ишдан бирон фойда чиқармаса, Карпич отини бошқа кўярди. У Туташхиага нима деди, деб ўйлайсан?

— Анови одам фақат паспортнинг ўзи тўрт юз, муҳр — юз сўм туришини айтиб кўйишни буюрган. Беш юздан камига бўлмас экан! Қасам ичиб айтаманки, ҳамонки иш бунақасига айланиб кетса, менга ширинкома ҳам керак эмас. Ҳеч нарса керак эмас! Бир тийин ҳам...

Сурбет олибсотарлар қандай иш тутишади? У молини

кўрсатади, нархини келишганингдан кейин сен пул олиб келгани кетасан. Келгунигча айниб қолади — молнинг эгаси бу нархга унамаяпти, мунча сўраяпти дейди... Молнинг эгаси ҳам ўзи, лекин сен шунга мухтожсан, талабгорсан, демак, кўпроқ шилиш мумкин. Ҳеч қанақа одам ҳам, ширинкома ҳам, бай пули ҳам йўқ... Карпич ҳозир ҳар бир дақиқа ғаниматлигини, Туташхиа икки юз сўм учун тортишиб ўтирмаслигини билиб кўпроқ ундиришнинг пайига тушди. Жаҳлим чиқиб кетди-ю, ўзимни босдим, Туташхиа тезроқ лаш-лушини йиғиштириб кетса бас, менга деса, Карпич ундан минг сўм ундириб олмайдими?

Туташхиа чўнтақларини қоқиштириб, яна саккиз червон чиқарди.

— Ол,— деди кулимсираб.— Бошқа бир тийиним ҳам йўқ, бўлса, гаплашиб ҳам ўтирмай берардим.

— Иложим йўқ, азизим. Нима, мен юз йигирма сўмни ўз ёнимдан тўлайманми? Ўзинг биласан, иложим йўқ...

Вақт кетяпти... Анови ҳиқиллашини қўймайди... Бу мараз нимадан умидворлигини сезиб турибман. Туташхиадан кўра Васо кўпроқ шошиляпти, чидаб туrolмай, қолганини у қўшади, деб умид қияпти? Ёнимда шунча пул бўлганида ҳам бир тийинини бермасдим. Бериш у ёқда турсин, Туташхиа кетиши билан ҳамма пулини тортиб олардим, лоақал ярмига бўлардим. Муттаҳам бундан бешбаттар жазога лойиқ.

— Хўп,— деди Туташхиа.— Уч юз саксон сенда тура турсин, мен бориб яна юз йигирма сўм топиб келаман.— У пулларни столга ташлади.— Дзоба кутиб турсин. Мен дарров келаман,— дея менга тайинлаб, ташқарига йўл олди.

Туташхиа Дзоба билан учрашиши етмай турувди. У лафзи ҳалол, айтган вақтида етиб келадиганга ўхшарди... Мен ирғиб ўрнимдан турдим-да, ҳассани олиб, Карпични савалай кетдим, ҳеч ким оғиз очишга ҳам улгуролмай қолди. Гарданига қарсиллатиб туширдим — тўрт оёқлаб олди, юмшоқ жойига савалаган эдим, қулфга калит солди. Очиб паспортни олди, қоғозга ўраб қўйилган экан. Лекин мен уни ўз ҳолимга қўймай гарданига, белига, оёқларига тарсиллатиб уравердим. Паспортни столга қўйганидан кейингина уришдан тўхтадим. Шуниси қизикки, ҳар қанча саваламай у худди оғриқни ҳис этмаётгандек вой-войлагани, буралибсурилгани йўқ. Сабаби, чинакам кўрқув қандай бўлишини татиб кўрди, ўлими кўзига кўринди, масхарабозликни бас қилди.

— Нега бундай қилдинг? Уриш ўзимнинг қўлимдан келмасмиди? — деди Туташхиа.

— Шунинг учунки паспортингни олгин-да, туёгингни шикиллат!..

Шундай дедиму нафасим ичимга тушиб кетди, кўзларидан кўриб турибман, у кетадиганга ўхшамайди. Худди биров кулоғимга: бунақа одам ҳеч кимдан, ҳеч нарсадан кўрқиб қочмайди, деб шивирлагандек туюлди.

Туташхиа курсини столга яқин суриб, Карпичнинг ишини кўздан кечира бошлади.

Узоқ вақт таҳдид солган кўркув ҳисси ўз-ўзидан ариб кетади, буни бошидан кечирган одам яхши билади. Қандай дейсанми? Вақтики келиб, ажал орқандан соядек эргашиб юрган ёки шунга ўхшаш бир нарса оёгинга ўралашган, ён-верингга тузоқ қўйишган пайтда сен нима ҳақда ўйлайсан? Навқирон ёшлигинг Курада чўмилаётганингда оқиб кетганини эслайсан. Ёки тирноқларингдаги нуқта йўқолиб кетганини кўриб ҳайратга тушасан... Ўлимни ёки бошқа нарсани писанд қилмайсан, қачон ажалинг етиш-етмаслигини, бошингга фалокат тушиш-тушмаслигини хаёлингга келтирмайсан... Мен ўшанда шундай кайфиятда эдим.

Яқин келиб, паспортга кўз ташладим. Туташхиа қалай бўпти, дегандек паспортни менга узатди. Қойиллатишибди. Карпич қобилятли, қўли гул одам, буни тан олиш керак.

Кўча эшик очилгандек бўлди, мен-ку парвойимга келтирмадим, лекин Карпич питирлаб қолди. Ҳали у ёққа югуради, ҳали бу ёққа, яна сандиқнинг олдига келиб, қопқоғини очди.

— Худо ҳақи, Дзоба келяпти,— деди Карпич ўзи ҳам, овози ҳам титраб.— Бундан ишончли жой йўқ, мен синаб кўрганман.

Туташхиа оғзи очиқ сандиққа кўз ташлади, унга тушишни таклиф этишаётганини билиб, кулиб юборди. Паспортни чўнтагига солиб, тамакидонни чиқарди.

Захар Карпович эса сандиққа тушиб, қопқоғини ёпиб олди.

Туташхиа папирос чиқарди.

Антика одамларга дуч келибман, деган ўйда ташқарига йўл олдим. Кўча эшикка яқинлашганимда Дзобага дуч келдим.

— Қани у? — Дзобанинг оғзидан қўланса ароқ иси келарди.

У бирон ишга отланганида ўла қолса ичимликни оғзига олмасди, маст ҳолда кўриб ҳайратга тушдим.

Бўлиб ўтган воқеаларни миридан-сиригача қолдирмай айтиб бердим. Қон тўкилишидан кўрқиш, кўркмаслигимдан қатъий назар бизнинг дўстлигимиз ёлғон гапиришга йўл бер-

масди. Дзоба худди доннинг энг сархилини танлаб ейдиган қорни тўқ товукдек гапларимнинг ўзига керакли, қизик жойларинигина эътибор бериб тингларди.

— Орқамдан пойлаб келди, дегин-а?.. Карпичникадалигингни била туриб, барибир, кирдими?.. Дата Туташхиа менман, хўш, нима дейсан? Дзоба келиб сени ўлдирмоқчи, кет, десанг, унамадими... Ҳозир бориб юз йигирма сўм олиб келаман дейдими? Қайтиб келиши турган гап, бунисига шубҳа йўқ!.. Карпич уни сандикқа тикиб қўймоқчи бўлдимми? Мени кутиб ўтирибдими? Кетмаяпти дегин-а... У қочиб кетадиганлардан эмас, йў-ўқ!..

Дзоба кафти билан юзини сидириб, ўйлаиб қолди.

— Одам қандай қилиб ниятидан воз кечиши мумкин? — деди холос.

Мен эсам кутаисилик Буковскийни эсладим, у Захар Карповичга янги паспорт ясаб беришни буюриб, Туташхианинг исм-шарифини айтмай тўғри қилганига қойил қолдим. Захар Карпович шунақа зулукки, фақатгина паспорт ясаб пул топмайди... Олти йил олдин Чиоридзегга инженерлик дипломини тўғрилаб берди. У соддадиллигидан дипломни Захар Карповичнинг ўзига ёздириб қўя қолди. Шу диплом билан Чиоридзе яхши иш топиб, пудратчилик қила бошлади, катта маош олиб, бойиб кетди. Шунда Захар Карпович Кучук қишлоқлик Ника, хорпухлик Арам деган товламачиларга Чиоридзенинг дипломи қалбаки, бориб пул ундиришлар деб шипшитиб қўйди. Қалбаки диплом билан инженерлик қилиб, бойиб кетган киши ён бермай иложи қанча. Тўраларнинг орасида ўралашиб юрган одам энди ё бадном бўлиб, ҳамма нарсасидан айрилиши, ё товламачиларнинг оғзига уриши керак. У фиринг демай уч минг чиқариб берди. Шартга биноан бу шумликни ўйлаб топган Карповичга минг сўм тегиши керак эди. Лекин товламачилар атиги икки юз сўм бериб, қолганини ўз ҳамёнига уришди. Захар Карпович учун икки юз сўм ҳам пул. Миқ этмади. Овозини ўчирмаганида қўлидан нима ҳам желарди? Ановилар шундан кейин Чиоридзеникига серқатнов бўлиб қолишди. У худди маошдек пул бериб турди, охири Кучук қишлоқлик Никони иккита ўқ билан ер тишлатди. Бу нарсани бости-бости қилиб юборди, пул деганингни супуриб олаётган пайтлари эди. У ҳозир ҳам тирик. Даллоллик қилади. Ошна-оғайниси бор эди, мушугини пишт дедириб қўйишмади. Харпухлик Арамни сургунга жўнатиб юборишди, шу бўйи уни кўрдим, билдим деган одам йўқ...

Бу ёғи нима бўларкин, деб ўйлаб турган пайтимда эшик очилиб, Дата Туташхиа чиқиб келди. Кўкда тўлин ой сузиб

юрибди, сутдек ойдин. Туташхиа олдимизга келди-да, кўлини кўкраги устида қовуштирди. Дзоба кўз узмай тикилиб қолди. Шу зайл чурк этмай туришди. Дзоба чўнтагидан тўппонча чиқариб, кетма-кет иккита ўк узди-да, чошиб чиқиб кетди.

Сокин кеча эди, унинг ёнбағирдан чошиб тушаётгани анчагача эшитилиб турди. Туташхиа эса ҳамон қимир этмасди. Мен унга яқин келдим. Қўлтиғидан тўппончанинг дастаси чиқиб турарди.

— Иккаласини ҳам осмонга отди,— деди у.

...Орадан уч ой ўтди. Бир куни нарвонга чиқиб, шифтни бўяётганимизда Дзобанинг кайфи чоғ бўлиб, ашула бошлаб қолди.— Менга кара, нега ўшанда ўкинг тегмай қолди, деб сўрадим.

— Бунақа одамни ўлдириш мумкин эмас,— деди у.

— Бўлмаса нега отдинг?

У узоқ сукутга чўмди. Кўнглидан нималар кечгани менга қоронғи. Кейин чўткани бўёққа ботириб, силкитди-да:

— Отмасам ҳам бўлмасди! — деди.

Ашула айтиш истаги сўнди. Кечгача бир оғиз гап кўшмади.

Бир ҳафтадан кейин яна духанга бордик. Тамаки лақабли салолаклик Вану деган биттаси бор эди. У ёнимизга келиб Дзобадан тўппончасини икки кунга бериб туришни илтимос қилди. Дзоба ҳеч қанақа қуролим йўқ, деб унамади. Тамаки ишонгани йўқ, лекин туриб кетишдан бошқа иложи қолмади. Очигини айтсам, ўшанда Дзоба унинг кўнглини қолдириш учун шундай қияпти, деб ўйлаган эдим. Аслида бошқача бўлиб чиқди. У билан яна йигирма беш йил — то умрининг охиригача ажралмадик, лекин ўшандан кейин бирон марта тўппонча кўтариб юрганини сезмадим, бошқа бировнинг кўрдим, деганини ҳам эшитганим йўқ.

У ҳеч қачон ёнига қурол солиб юрмади.

ГРАФ СЕГЕДИ

Дата Туташхиа августнинг бошларида Ингуриянинг тепасига кўтарилиб, Сванетияга келди, Мулахидаги ака-ука Гуджежианиларникида уч кун турди. Тўртинчи куни азонлаб яна йўлга чиқди, доводда бир кеча тунаб, Болқорияга тушиб борди, Баксана дарёсининг юқори қисмидаги дараларни айланиб, тутинган биродари, абраг Билол Занкшини излади. Қариндошлари Туташхиага йўл кўрсатиш учун Билолнинг холаваччаларидан бирини кўшиб беришди, у абрагни Чегем дарасидан олиб ўтиб, акасига учраштирди.

Абраглар холи гаплашишгач, Билол укаси билан Чегем бўйлаб пастга йўл олди, уч кундан кейин бултур баҳорда Муҳаммад Гутенинг отхонасидан ўғирлаб, Мискен ўрмонидаги ишончли жойга яшириб қўйган армуғокни олиб келди.

Туташхиа бу отнинг зоти-ю, овозасини кўп эшитган, лекин бунчалик келишган, деб ўйламаган эди. У тиззаларида қалтироқ турар даражада ҳайратга тушди. Туташхиа шартта асов отга минди-да, отни ҳам, ўзини ҳам қийнаб роса чоптирди, то ҳолдан тойиб армуғокни ювош торттирмагунча тиндирмади.

Билол ҳозир армуғок, чавандоз, қурол ва отилган ўк — ҳаммаси омухта қилиб яратилган, деб ўйлайдиган бахтиёр ёшда эди. У сочига оқ оралаган абрагнинг ажойиб тулпорга қуйиб қўйгандек ярашиб ўтирганини кўргач, ғурур ва шодликдан кўзларига ёш қуйилиб келди. Ҳаяжондан юзи бўртиб кетган Туташхиа отдан сакраб тушганини кўрган Билол:

— Худо ҳақи, бу отда юриш фақат сенга ярашар экан, Дата! — деди.

Улар уйга кириб, қаймоқ билан анзур пиёзи қўшилган хампала еб, ёнбошлаб ётишди.

— Мени кўнгли бўш деб ўйлама,— деди Билол чуқур эҳтиром билан.— Мен сендан кичикман, агар бирон нарсага ақлим етмаса, сўрашим мумкин. Бу отни тортиқ этишни мўлжаллаётган одам сенинг душманинг. То у юртингда пайдо бўлгунича неча йил пайингга тушиб изингни ҳам топишолмаган — бемалол айшингни суриб юравергансан. У эса сени ҳар қадамда ўлдиришни кўзлади, энди шундай одамга йигирма минглик отни совға қиласанми? Нега? Ниманинг эвазига?

Туташхиа болқорчани билмасди, лекин Билолнинг онаси гуржи бўлгани учун у сал-пал грузинча гапирар, тутинган ака-укалар бир-бирини тушунишарди. Рицарлик ва оға-иничилик қондаси ортиқча гап-сўзга изн бермайди, ҳамонки савол берилдими, энди жавобини айтиш керак. Туташхиа қандай жавоб беришни билмай узоқ ўйланиб қолди.

— Сен айтаётган одам менга душман эмас. Бу дунёда ҳар ким чекига тушган ишни қилади, Билол. Ҳамма ўзининг ишини бажаради-ю, лекин ундан ҳамиша бошқаларга наф тегавермайди. Дунёда қилган ишидан кўпчилик фақат жабр кўрадиган одамлар тўлиб-тошиб ётибди. Мен ҳамма ёмон одамларни ўзимга душман деб билишим керакми?

— Худо ҳаққи, гапинг тўғри.

— Ҳамиша пайингга тушишса, сен қочиб юрсанггина яхши одам, ҳақиқий абраг бўлиб қолмайсан. Аксинча, оли-

жаноб одамнинг ўзи бошқаларни таъқиб этиши керак. У ёмон одамлар келтириб чиқарган ёвузликнинг пайини қирқиб, уни яхшиликка айлантириши лозим. Акс ҳолда бизнинг бекинмочоқ ўйнашимиздан, яшириниш, ғойиб бўлиш санъатимиздан нима фойда?

— Ё қудратингдан, худди Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳадисларини айтаётганга ўхшайсан-а!

— Муҳаммаднинг замонаси бошқа эди, Билол ука. Муҳаммад ҳам, Исо ҳам бундай гапларни айтиши шарт эмасди. Бу нарсаларни бизнинг давримиз, бизнинг ҳаётимиз гапиртиряпти.— Туташхиа бир зум ўйлашиб туриб, яна гапини давом эттирди.— Агар сен қабоҳатдан иборат ёмон ишлардан биронтасини яхшиликка айлантиришга ният қилган экансан, энди нодон одамларни ўзингга душман деб билишинг мумкин эмас, негалигини ҳозир айтаман. Дунёда ақлсиз одам кўп. Агар уларнинг ҳаммасини душман ҳисобласанг, у ҳолда ёлғиз ўзинг бир чеккада қоласан, бошқалар бирлашиб иккинчи томонга ўтиб олишади. Улар сени енгивади. Бу — бир. Энди бошқа томонини эшит. Ақлсиз одам билан олишдинг, улардан беш-ўнтасини енгдинг ҳам дейлик, ҳаёт қурк товукқа ўхшайди, унақалар кўпайгандан кўпаяверади, биттасининг ўрнига ўнлаб ярамас дунёга келаверади. Оқибатда сен ёмонликни камайтириш ўрнига кўнайтирган бўлиб чиқасан. Яна бир гапни айтиб қўяй: қанақа ишга қўл уришингдан қатъий назар, меҳр билан ёндошмасанг ҳеч нарсага эришолмайсан. Агар бир одамни ёқтирмай ўзингга душман деб билсангу унинг ёмонлигини яхшиликка айлантиришни истасанг бунақа пайтда нафратнинг йўриғига юрмаслик керак. Чунки ақлсиз одамни ўзингга душман деб ҳисобламаслигинг лозим. У сени душман деб билиб, олишса, таъқиб этса, сен қувғинда юрсанг ҳам майли — одамлар ёнингни олишади. Ақлсиз одамни дўст ҳам, душман ҳам деб билма. У тарқатадиган иллатни келтириб чиқарадиган ёвузликни кўрсанг, бас. Мана шу иллат билан ёвузликни йўқотишинг лозим. Одамлар яхшилик ёмонлик устидан тантана қилганини кўришади, сендан ибрат олишади, ўзлари ҳам ҳозиргидан кўра тузуқроқ бўлишга интилишади, аста-секин бунақалар кўпаяди, кўрибсанки, ёмонлик билан бемаъни ўй-хаёлларнинг тарқалиши борган сари қийинлашаверади.

— Худо ҳақи бу гапларнинг турган-битгани ҳикмат! — дея хитоб этди Билол яна қулоғини динг қилиб.

— Сен тоғ такасини овлайдиган овчисан, улар қаерда юришини биласан. Сен айтаётган одам ҳам мен юрадиган йўлларни яхши билади, уларнинг ҳаммасига тузоқ қўйиб

чикқан. Мен учрашадиган, уйга борадиган одамларнинг ҳаммасини йўлдан уради. Баъзиларни пул билан алдайди, баъзиларни кўрқитиб, мени сотишга мажбур қилади, разил кимсаларни шартта менга қарши кўяди, хуллас, ёвузлик қилади. Мен абрагман, бурчим мана шу йўлдан юриб, у йўлдан оздирганларнинг хатоларини тузатиш. Биз шундай яшайпмиз: у ўзининг ишини қилади, мен ўзимникини. Аслида ҳам шундай бўлиши керак. Отми? Бу одам уч йилдан бери бирон ҳада бермоқчилигимдан хабардор. Гапимни унга етказадиган одамларнинг олдида атайлаб шундай деганман. У от кимникилигини ҳам, ким ўғирлаганию мен қандай йўллар билан Гуржистонга олиб келишимни ҳам яхши билади. Кўрдингми, унга яна бир йўлимни ҳам айтиб қўйдим, майли, қўлидан келганини қилсин. Барибир фойдаси йўқ. Мени енга олмаслигини, нега бу ишнинг уддасидан чиқолмаслигини тушунмаса тушунмас, лекин одамлар англаб етишади, ёвузлик яхшиликдан устун келмаслигини кўриб билишади. Отнинг ғамини емай кўя қол, у ўғирланган отни миниб юрмайди. Янаги йил баҳорда довон очилган пайтда Муҳаммадд Гутега бўз отини полиция ўз қўли билан топширади.

Билол чурқ этмади.

Эртасига эрталаб Туташхиа тутунган укаси ҳамда унинг жияни билан йўлга тушди. Икки кундан кейин довонга етиб келишди.

— Ака-укачилигимиз ҳақи, сен кўнглимда катта ниятлар уйғотдинг, Дата,— деди Билол хайрлаша туриб.

Туташхиа Мулахига келиб, октябрнинг охиригача Гуджежаникида турди. Уй эгалари қишлаб қолишни таклиф этишди, лекин унинг зарур ишлари бор эди. У Харналига тушиб борди. Бу ерда қамоқда бирга ётган дўсти Бикентий Иалканидзе духан очган, улар дийдор кўришмаганига бир йилдан ошган эди.

Унинг ҳақиқий фамилияси Жмухадзе. Ўспиринлик кезлари гализ фамилияси тақдирнинг нотантилигидан қолган мерос деб ҳисоблаб, Иалканидзега алмаштирди. Бикентий Иалканидзе қирқ ёшида бутун Россияни, бирталай хорижий давлатларни кезиб чиқди. У қўл урмаган касб-кор йўқ, лекин энг муҳими ўнга яқин давлатнинг қамоқхонасида ётиб чиққан, ҳар сафар фақат биргина иш бўйича жазоланарди, Иалканидзенинг одобсиз кимсаларга сира тоқати йўқ эди. Тоқатсизлиги уни ҳамиша қамоққа тушишдан сақлаб қолар, баъзан қочиб қутулиб қоларди. Қочоқлик эса ҳар сафар ҳаётни қайтадан бошлашни тақозо этар, бу нарса аввало муҳтожлик, очлик дегани эди. Тақдир чиндан

хам Иалканидзега ортикча илтифот кўрсатмади. Бир марта у Янги Гвинеяда чиройли кушларни овловчи инглиз билан ҳамкорлик қилди. Фақат оролнинг ичкарасида, ўзларини ҳақиқий одам деб ҳисобловчи қабила яшайдиган жойлардагина ов қилиш мумкин эди. У пайтларда Янги Гвинеяда чиройли кушларнинг тухумини сотиш сердаромад иш ҳисобланарди, шерикларнинг иши кўнгилдагидек юришиб кетди. Картрайт куш овлар, Иалканидзе уларни шаҳарга тулумлатгани олиб борарди. Тайёрларини сотар, пулни Картрайтнинг номига ўтказиб, яна шеригининг ёнига равона бўларди. Кимсасиз жунгли оралаб ўтган йўл тўрт юз миль келарди. Бир куни шаҳардаги ишларини тугатгач, ошхоналарнинг бирида одобсизлик қилган австралиялик денгизчини тинчитди-да, соҳил полициясига чап бериб, шеригининг ёнига шошилди. Бироқ ҳақиқий одамлар ўз коллекциясини тўлдириш учун шеригининг бошини олиб кетишибди, илгари оқ танлиларнинг бош суяги йиғилмагани учун уларга тегишмаган экан. Иалканидзе бу ваҳшийлик ҳақида полицияга хабар бериб, ўн бир ой қамоқда ётди. Шеригининг ўлимида кўли йўқлиги аниқлангач, ундан кечирим сўраб кўйиб юборишди, бироқ Иалканидзе банкдаги ўртоғининг номига кўйилган пулнинг ўзига тегишли қисмини ҳатто суд орқали ҳам ололмади ва ўз таъбири билан айтганда қип-яланғоч бўлиб қолди. Бу гал французларнинг уммонда сузувчи кемасидаги ошпазларнинг бири касалга чалиниб қолгани жонига ора кирди, омадсиз Бикентий Иалканидзе оқ қалпоқ кийиб, пешбанд тутиб, ошпазлару идиш-товоклар қуршовида Европага йўл олди.

Иалканидзенинг бутун умри шундай аянчли хотималарга тўлиб-тошган. Охири навбатдаги қамоқда ўтирган пайтида у ҳамма нарсага ўзи, тўғрироғи, феъл-атвори айбдорлигини тушуниб етди. Шундай қилиб, илгариги ва олдиндаги жазоланишларининг сабаби бир экани маълум бўлди, назарида, ҳаммаси жамланиб, битта катта жазо муддатига айланди. Озодликда бирон рўшнолик кўрмади, қамоқда эса сирли қонуниятга биноан у ҳамманинг иззат-икромини қозонди, доимо одобли кишилардан ёрдамини дариф тутмади, унинг тасавурида ҳаёт бутун улуғворлиги-ю, боқийлиги билан унчалик ёмон нарса эмаслиги аён бўлди. Яралишдаёқ зехнли бўлиб туғилган бу одам ҳар қандай ташвишнинг мусибатидан кўра кулгили томони кўплигини англаб етди. Шундан кейин кулги ва вақтихушлик унинг доимий ҳамроҳига айланди. Охир оқибат дунё унинг назарида улкан қамоқхонага айланди, Марказий

Африкада маржон сотиш билан Тамбовдаги вилоят камоғи-да о д о б л и одамлар билан овчи итларнинг зоти ҳақида баҳслашишнинг ҳеч қандай фарқи қолмади.

Дата Туташхиа билан Иалканидзе камоқда узоқ вақт бирга ётишди. Иккаловига ҳам хос беғаразлик ва а х л о қ - с и з кишиларга тоқат қилолмаслик ҳисси уларни яқинлаштириб қўйди. Бошқаларнинг олдида ўзини бурчли ҳис этиб, уни сўзсиз адо этишни ўзининг вазифаси деб билиш учун шу нарсанинг ўзиёқ кифоя қиларди.

Иалканидзе афу этилди ва камоқхонадан чиқиб кета туриб Туташхиага:

— Зерикиб қолма, мен тез орада қайтиб келаман,— деди.

— У пайтда, мен бу ерда бўлмасам керак...

Бу гап Иалканидзега ёқинқирамади. У ошнасини қолган муддатини юраги сиқилмай ўтказади, деб ўйлаган эди, бироқ ҳозирги гапидан қочишнинг иси келяпти. Камоқхонанинг ўз қонуниятлари бор, Туташхиа эса ҳеч қандай қоидага бўйсунганини истамасди. Шу боис Иалканидзе оғайнисини фикридан қайтаришга уринмади, фақат мулоҳаза юритиб, ўйлаб кўргач:

— Қумқишлоқда амаким бор,— деди.— У ҳам Жмухадзе. Оти Коста. Ошхонаси бор. У менинг қаердалигимни биледи. Ҳаётда нималар бўлмайди дейсан.

— Тўғри, ҳар нарса бўлиши мумкин,— дея унинг фикрига қўшилди Туташхиа.

Бикентий Иалканидзе Харналида ҳам худди Марказий Африкадагидек ошхонасида мусофир ва шу ерлик одамларни едириб, ичираверди, айни вақтда ахлоқсиз кимсалар билан курашишдан тинчимади ҳамда пайти келса камоққа кейин читиб қолишини ўйлаб, керакли нарсаларини доим шай қилиб қўйди

Дата Туташхиа қош қорайиб қолганда Бикентий Иалканидзенинг духанига етиб келди, қаердандир шовқин-сурон эшитилиб турарди. У отнинг жировини тортиб, қулоқ солди: бақирқ-чақирқ узоқдан эшитилар, гап-сўзларни англаб бўлмасди. Йўл чангалзор бўлиб ётган жарликка қараб кетарди, Туташхиа пастликка тушиб, отини дарахтга боғлади-да, духанга чиқиб борди.

Духаннинг олдидан ариқ оқиб ўтарди. Ариқ бўйида бир нечта мажнунтол сочини ёйиб турибди. Туташхиа уларнинг панасига ўтиб, бу ерда юз бераётган воқеани кузата бошлади.

Кайфи ошиб қолган биров ичкарига киришга интилар, ўртоқлари уни ушлаб туришарди. Маст муштини ўқталганча Бикентий Иалканидзенинг шўрини қуритишини, охири қийнаб ўлдиришини айтиб пўписа қиларди.

— Илтимос, уйингга кет, Малакиа,— деган овоз эшитилди иккинчи қаватдаги айвоннинг очик эшигидан.— Мени пастга тушишга мажбур қилма.

Туташхиа Иалканидзени дўриллаган овозидан таниди.

— Иалканидзе, агар эркак бўлсанг бу ёққа чиқ! Тирик қолсанг ҳам қовурғаларинг қай аҳволга тушиши мумкинлигини билиб қўясан! — деди уришқоқ оғайнилариинг қўлидан чиқишга уриниб.

— Шалико, сен ҳам гебилик, отинг нима эди... Оғайнинглар ҳаддидан ошяпти, итдан тарқаганнинг жигини эзиб қўйишим керакка ўхшайди! Қаттикроқ ушлаб турларинг, қочиб кетмасин, бўлмаса ўзларингни югуртираман ё уччалангнинг ҳам қовурғангни уриб синдираман!.. Манави жуда ҳам яхши шеър экан, ўқиб бўлай, кейин тушаман. Агар қочириб юборсаларинг ўзларингдан кўр!

Чиранчиқ хавфни сезиб, дарров тинчиди-қўйди. Айвон остидаги эшик олдида нимжонгина кимса пайдо бўлди-да, қўлини кўкси узра қовуштирганча попуги пасайган тўполончига тантанавор кўз ташлади.

Малакиа, Шалико ҳамда гебилик уччаласи худди асирга тушган жангчилардек бечораҳолик билан шумшайиб туришарди.

— Бўлдим, Малакиа. Хотининг Дарико билан бола-чақангни ўртага қўйиб илтимос қиламан, бу ердан кетайлик,— дея ўтинди Шалико.

— Астион, оғайни,— гебилик духаннинг остонасида турган пақанага дўстона оҳангда гап қотди.— Марҳамат қилиб айтинг-чи, Иалканидзе ўқиётган шеър каттагинами?

Астион шеърнинг кичкиналигини, ўқишни тугатиб, ҳозир чиқиб келишини имо-ишора билан тушунтирди.

Шундан кейин ҳеч ким гап қотмади, Малакиа шоша-пиша кўприк томонга юрди. Пақананинг заҳарханда кулгиси худди уларнинг орқасидан айтилган ҳақоратга ўхшаб эшитилди.

— Бикентий Иалканидзе,— ариқнинг нарёғидан Малакианинг овози эшитилди,— бу мунофиқ Астион мени ҳайдаб юборишингга арзимамайди. Яхши одамлар қамокда унинг тилини суғуриб олишганини билмайсан ҳам. Бу ерда яхши ният билан юргани йўқ, шўрингни қуритиб қўймасидан бурун унинг калласини узиб ташла. Маслаҳатимга қулоқ сол!

Пақана Малакиага қаратиб тош отди-да, духанга кириб кетди.

— Малакиа тўхтаб тур, сенда ишим бор! — деб чақирди Туташхиа.

Малакиа бир чўчиб, қоронғи бўшлиққа тикилди.

— Бу одамнинг тилини нима учун сугуриб олишди, деяпсан? Қаерда бўлган бу иш?

Довдираб қолган Малакиа қоронғилик қаъридан чиқиб келган одамга анграйиб тикилди. Ўзига келгач, худди сир айтаётгандек шивирлаб гап бошлади:

— Балки Кавказдаги савдогарни бола-чақаси билан ўлдириб, қанча мол-мулкию пулни ўғирлаб кетишганини эшитгандирсиз?

— Кейин нима бўлган?

— Астион ўша савдогарнинг хизматкори эди. Босқинчиларга у хабар берган... Хўжайиннинг пули қаерга яшириб қўйилганини айтган. Талончиликдан кейин уйни полиция босган, Астионни олиб кетиб, айбига икром қилишган, у ҳаммани номма-ном айтиб берган. Босқинчилар қўлга тушган, қамоқда улар Астионнинг тилини сугуриб олишган... Мен бўлис бошлиғининг отбоқари эдим, ҳамма гапдан хабарим бор... Бола-чақамни кўрмаганимга тўққиз ой бўлди, бугун келиб қарасам, Бикентий Иалканидзеникида анови Астион юрибди! Мен у аблаҳнинг жағига туширдим, Иалканидзе мени худди дайди итдек духандан қувиб чиқарди. Ўз наздида... Унгача ҳам бу ерда анча-мунча духанчи бўлган... Баъзилари эси борида жуфтагини ростлаб қолишди, бошқаларини тинчитиб кетишган. Харнали шунақа қарғиш теккан жой. Иалканидзе бу нарсани хаёлига ҳам келтираётгани йўқ.

— Раҳмат сенга, оғайни! Худо ҳаммангизга соғлиқ, саломатлик ато этсин! — Туташхиа отлари турган томонга қараб юрди.

Булоқнинг тепасидаги дўнгликда эски ибодатхонанинг харобалари қолган. Шу ерда Туташхианинг нарсаларини яширадиган жойи бор эди. У ханжари билан милтиғини яшириб, хуржуннинг икки кўзига биттадан маузер солиб қўйди. Отларни ечиб, духанга қайтиб келди.

Туёқ товушини эшитиб духандан Астион чиқди.

— Отларни отхонага опкир. Мен ётиб қоламан, — деди Туташхиа.

Астион жиловни ола туриб, меҳмонга бошдан-оёқ разм солди. Туташхиа унинг ҳаддан ташқари қизиқувчанлигини сезмай қолмади.

— Бикентий қаерда? — деб сўради Туташхиа.

Хизматкор иккинчи қаватдаги хонага ишора қилди-да, отларни олиб кетди. Туташхиа пиллапоядан айвонга кўтарилиб, хизматкор отхонага кириб кетгунча қараб турди.

Иалканидзе ёғоч каравотда узала тушганча кичкинагина лампанинг ёругида китоб ўқирди.

— Салом, Бикентий!

Иалканидзе китобни кўйиб, меҳмонга кўз ташлади.

— Ти-т-у-уу! — деб кўйди у аста.

— Ти-ту,— деди Туташхиа худди ноҳуш бир нарса ёдига тушгандек.— Нега бу нарсани эсладинг?.. Нега айнан ти-т-туни?..

Иалканидзе ўртоғини кучоқлади.

— Қаерларда юрибсан, дўстим?

Туташхиа елкасидан хуржунини олди, кигиз чакмонини ечиб, ўтирди. Ҳол-аҳвол сўрашиб, янгиликлар айтиб бўлингач, абраг:

— Малакиа нима деганини эшитдингми? — деди.

— Эшитдим, бу нарсани ўзим ҳам биламан. Сен охири марта келганингда йўл қурилишида оғир жазога маҳкум этилганлар ишлашарди, уларга қарайдиган назоратчиларнинг бошлиғи Удодов деган нусха эди. Умрингда кўзи оппоқ одамни кўрганмисан? Удодов бир ойлаб нон емаса, сув ичмаса ҳам майли, лекин бировни қийнаса бўлгани эди. Бир куни ёнимга келиб, узоқ вақт яхши одамнинг қўлида хизматкорлик қилган биттасининг муддати тугаяпти, жуда яхши йигит. Хотинининг ўйнашини пичоқлагани учун қамалган. Ўзи соқов, лекин яхши эшитади, деди. Исм-шарифини айтган заҳоти ким ҳақида гап кетаётганини, унинг нима учун қамалганини дарров билдим. Золим назоратчи фақатгина ачинганидан Астионни бу ерга бошлаб келмаслиги аён. Полиция бу ерга ўзининг одамини тикиштириши керак эди. Удодов бундан бошқа шумликни кўзлаётганини била туриб Астионни ишга олдим.

— Ҳаммасини тўғри тушунибсан. Полиция-ку бу ерга ўзининг одамини жойлаштирмоқчи экан, у сенга нимага керак бўлиб қолди?

— Кимни айтяпсан?

— Уларнинг одамини-да.

— Демак керак экан-да. Йўқ дейишим ҳам мумкин эди.

Туташхиа айвонга йўл олди. Бикентий курсиларни олиб чиқди-да, икковлари очик ҳавода ўтиришди.

— Бикентий Иалканидзе кунига неча кишилик хашлами сотишини полицияга етказиб туриш учун деб ўйлайсанми? Уни бу ниятда менга тикиштиришмагани аниқ,— дея узилиб қолган гапни давом эттирди Иалканидзе.— Астион духаида кўниб ўтадиган қочоқлар, мусофирлар ҳақида хабар бериб туриш учун кўйилмаган. Ярим йил ичида бу ерга келиб кетган қароқчи-ю, шубҳали одамларнинг сон-саногини йўқ. Асти-

он уларнинг ҳаммасини ўз кўзи билан кўрди, қулоғи билан эшитди, лекин анови ҳожатхонадан нарига бир қадам қўйгани йўқ. Харналидан приставнинг идорасигача роппа-роса йигирма чақирим, полициясигача олтмиш. Удодов Астионни ишга жойлаштирганидан кейин уч кун ўтар-ўтмас маҳбусларни олиб кетди, шу бўйи қайтиб қорасини кўрсатгани йўқ. Астион истаган тақдирда ҳам кимга, қаерга, қандай қилиб хабар беради?.. Бунинг устига дунёда ундан ўтган аҳмоқни топиш қийин. Йўқ, у айғоқчи эмас, бўлмаса, анови хонада Бодго Квалтава турибди...

— Ким дединг? — ҳушёр тортиб сўради Туташхиа.

— Бодго Квалтава, қароқчи, йўлтўсар... — Иалканидзе худди бошига нимадир тарақлаб урилгандек нафаси ичига тушиб, ўйланиб қолди.

— Бодго Квалтава! — деди Туташхиа. — Ёлғизми ё ёнида шериги борми?

Духанчи зўрға ўйларини жамлаб олди:

— Э... Сенинг нима ишинг бор?.. Ёлғизми, ёлғиз эмасми?.. Шериги бор.

— Кейинги ўн беш йил ичида мана шу Квалтаванинг бешта ўртоғи дорга осилди, — шошилмай гап бошлади Туташхиа. — Отишмалар пайтида ўққа учганлари қанча!.. Бу жуда ярамас одам. Полиция девор тагига қувиб келса, уларнинг кўлига оғайнисини тутқазиб, ўзи қочиб қолади. Шундай қилиб, жонини асрайди, шунинг учун доим бировни эргаштириб юради.

Иалканидзе тупуриб, сўкинди-да, Квалтаванинг номи туфайли ёпирилиб келган хаёлга ғарқ бўлди.

— Нималарни ўйлаяпсан, Бикентий? — сўради Дата.

— Миямга бир фикр келиб қолди. Бу ҳақда кейин гаплашамиз. Астион ҳақида гап бошладимми, у ҳақда сўзлаб бераман. Йўқ, уни айғоқчилик қилиб, гап ташиш учун бу ерга жойлаштиришмади...

— Унинг аҳмоқлигини полициядагилар ҳам билади, деяпсан. Улар эси пастни қўриқчиликка олишмайди, — деди Туташхиа.

— Рост айтасан, олишмайди. Бўлмаса уни ким деб ўйлайсан? Ўзим айтиб бераман. У қотил! Буни ошхонамга ишга кирмасидан олдинроқ билганман. У меникига келиб, бир оз яшаганидан кейин ишни баҳона қилиб қишлоққа юбордим, ўзим дарров лаш-лушини титкиладим. Уларнинг орасидан заҳар топдим.

— Буни қара-я! Одам қанча аҳмоқ бўлса, бошқаларни шунчалик осон ўлдиради! Уни билиб танлашган экан, — деди Туташхиа.

— У менга нимага кераклигини энди тушунгандирсан? Агар мен кўнмасам, бошқа бирон жойга обориб тиқишарди. У чоғда нима қилардим? Қўлимдан ҳеч нарса келмасди.

— Тўғри иш тутибсан,— деди Туташхиа оҳиста.

Абраг кўкка тикилди, Иалканидзе ўйга чўмди.

— Бир куни синглим Элега бир кийимлик газлама совға қилдим,— деди Туташхиа дардчил оҳангда.— Газламага худди кўкдаги мана шу юлдузлардек олмос доналари сочиб юборилганга ўхшарди.

Иалканидзенинг фикри-ёди ҳамон соқов хизматкор билан банд эди. У Астион Туташхиани таниган-танимаганини билишни истарди. Шу ҳақда гаплашгиси келди-ю, бироқ меҳмон хаёлан бутунлай бошқа жойларда юрганини сезиб, халал бергиси келмади.

Шамол тоғ ёнбағридаги ўрмоннинг салқинини олиб келди, Туташхиа оғайниси нимадандир хавотирланиб, ҳаяжонланаётганини ҳис этди.

— У менга синчиклаб тикилди, лекин таниёлмади шекилли.

— Ўшандан буён қанча вақт ўтиб кетди,— деди Иалканидзе кулиб.— Қамокда соқолинг бор эди, соқолсиз қандай танисин. Бунинг устига қоронғи... Неча кун бирга бўлгансизлар ўшанда?

— Икки, нари борса уч кун. Маҳбуслар унинг кимлигини билиб қолишгач, раҳбарлар тинчтиб қўйишларидан кўрқиб, қаёққадир олиб кетишди... Бикентий... Мен от олиб келдим!..

— Нималар деяпсан? Демақ, унинг кимлигини билибсан-да? Гапирсанг-чи, худо хайрингни бергур...

Туташхиа трубкасига шошилмай тамаки тўлдирди.

— Ишончли одамлар айтишди, лекин бошқалардан ҳам сўраб кўриш керак... ўшанда бутунлай ишонч ҳосил қиламан. Унгача яна биттаси билан кўришаман... синаб кўраман...— Туташхиа Иалканидзега юзланиб, унинг ҳаддан ташқари бетоқатланаётганини сезді: — Бу одам аммаваччам Мушни Зарандиа.

— Мен ҳам шундай деб ўйлагандим, Дата, фақат айтишга ботинмаганман... Ўз жигаринг!

Шамол кучайиб, совуқ турди. Улар узок сукут сақлашди, охири Иалканидзенинг эти жунжикди.

— Ичкарига кирамизми?

Улар курсиларни олиб, эшикни ёпишди. Туташхиа столдаги газетанинг чиққан кунига қаради, сарлавҳаларга кўз ташлагач, ўқишга тутинди.

— Эшикни очиб кўяман, бу ер дим экан,— духанчи катта хонага қараган эшикни очди.

Духан икки қават бўлиб, биринчи қавати овқатланадиган катта хона, ўчоқбоши ва омбору саройлар жойлашган. Иккинчи қаватнинг икки қисмида учтадан, ён томонда иккитадан хона. Барча хоналарнинг эшиги пастдаги емакхонани ичкаридан ўраб турувчи энсиз айвонга очиларди. Ҳамма томондан катта хонага зина тушган. Ҳозир очиқ эшикдан айвон бошдан-оёқ ва емакхонанинг бир қисми кўриниб турарди. Бу хонани шифтга осилган катта лампа ёритарди. Агар хўрандалар истаса ҳам бир столнинг тепасидаги деворга ўрнатилган кичкина чироқларни ёкиб олишлари мумкин эди.

— Бу Чаладидидаги духанчининг оиласини хароб қилган Квалтами?.. Кейин духанчининг ўғлини Тифлисида кўргансан-а? Ўшами?

— Ҳа, ўша. Квалтава неча ёшга кирди экан? У умр бўйи бировларни шилади, тунайди, деярли ҳамма нарсага бир ўзи эга чиқади, ўртоқларининг чекига нима тушишини айтдим. Шунча пулни нима қиларкин? Ҳайронман, шунча нарсанинг нима кераги бор экан? Бирон жойда отиб ташлашса, ўғирлаб, одам ўлдириб, қон тўкиб тўплаган бойлиги тупроқдек тўзиб кетади. Шунисига сира ақлим бовар қилмаяпти.

Туташхиа яна газетани қўлига олди, Иалканидзе нима-ларнидир ўйлаб, хомчўт қилганча у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Ниҳоят, бир қарорга келди шекилли, столга келиб ўтирди.

— Мен сени безовта қилмоқчи эмасдим...— деди.— Ҳозир бу ерда бақирик-чақирик кўтаришлари мумкин...

— Агар сенга шу нарса керак бўлса, бақираверишсин,— деди Туташхиа газетадан кўз узмай.

— Керак.

Абраг хуржунини берироқ тортиб, газетани ўқийверди. Рўпарадаги хонадан ажойиб чакмон кийиб, устидан қимматбаҳо камар ва ханжар таққан икки киши чиқиб келди. Иккаласининг ҳам ёнбошида маузер.

— Танидингми? — сўради Иалканидзе меҳмонлар пастга тушиб кетгач.

— Танидим. Ярамас адои-тамом бўпти. Иккинчиси — Дата Чочиа. Ун беш йил сургунда юрган, қайтиб келганидан кейин эс-ҳушини йиғиштириб олганга ўхшаганди, йўқ, барибир пешонасига битилган ўлим йўлини танлабди. Сургундан олдин ҳам бировни одам ўрнида кўрмасди, одам энди йигирма тийин учун истаган одамнинг калласини олиб келади. Қачон келишган?

— Бугун пешиндан кейин. Ўзларини худди тухматга

учрагандек, агар биров таъқиб этаётган бўлса, келиб раҳмат айтиши керакдек тутишяпти. Астион аллақачон уларнинг отини билиб олибди, энди фамилиясини эшитиш учун кулогини динг қилиб юрибди.

— Ёшлигимизда Чочиа билан таниш эдик. Иккаламиз деярли тенгдошмиз.

Иалканидзе Астион меҳмонларнинг олдига келаётганини кўриб ўрнидан кўзгалди.

— У ёқда нималар қилишаётганини кўриб келайлик-чи.

Бикентий ўчоқбошига бориб, ошпаз Закариага у билан Астион кирганда қандай гаплашиши кераклигини ўргатди. Ошпаз нима талаб қилинаётганини дарров англаб етмади, анчадан кейин айтадиган гапларини ёдлаб, хўжайинга уч марта такрорлаб берди, Бикентийнинг кўнгли жойига тушиб, катта хонага ўтди. Меҳмонлар билан саломлашгач, қандай овқат буюришларини сўради. Астионни эргаштириб ўчоқ бошига келди.

— Патнисни олиб кел, Астион,— деб буюрди у қозонларнинг қопқогини очиб, овқатларни хидлаб, тузини тотиб кўраркан.

Закариа бурчақда гимирлаб юрарди, хўжайинини кўргач, кўлини ювиб, яқин келди.

— Жаноблар нима буюришди?

Иалканидзе буюртмани айтди, Астион патнисини олиб келганда атайлаб сўради:

— Анови бу ёққа қараб ўтирган Дата Туташхиами?

— У қаёққа қараб ўтирганини қайдан билай, менга кўринмаяпти,— деди ҳафтафаҳм ошпаз, ваҳоланки у: «Сал нарироқ сурил, кўрай-чи!» дейиши керак эди.

Астион қотиб қолди, кўлидаги патнис ҳам муаллақ турарди. Иалканидзе кўз қири билан буни кўрса-да, ўзини ҳеч нарса билмагандек тутди.

— Соч-соқоли олингани — Дата Туташхиа, эчкисоқоллигиси Бодго Квалтава.

— Улар шу пайтгача қандай қилиб озодликда юришибди экан-а?

Бу орада Астион эс-хушини йиғиштириб, овқат солинган тахсимчаларни патнисга кўя бошлади.

— Кўнгилдагидек хизмат қил. Улар билан ади-бади айтишишга тоқатим йўқ... Астион, мусаллас олиб кел. Кичкина бочкадаги алексаңдреулидан ола қол. Овқатни Закариа обориб берсин. Қани, тезроқ қимирланглар!

Афтидан Астионнинг хаёллари бутунлай чувалашиб кетди, шекилли, Заҳарни олиб келиш учун духандан чиқиши, уни мусалласга солиб улгуриши керак эди — хўжайиннинг

ўзи шароит яратиб берди. У бўйни ингичка иккита кўзачани олди-да, чаққон хизматкорларга хос илдамлик билан югуриб чиқиб кетди.

Иалканидзе то Астион ўз хужрасига кириб, мусаллас куйиб катта хонага киргунича кутиб турди-да, Закариага:

— Патнисни кўтар. Қолган нарсаларни буфетдан оласан,— деди.

— Бикентий! — Бир лаҳза ошпазнинг дами ичига тушиб кетди, лекин қизиқувчанлик зўр келди шекилли, ўзини туптолмади.— Худо ҳаққи, анови ростдан ҳам Дата Туташхиами?

Иалканидзе унга олайиб кўйди холос ва ўчоқ бошидан чиқиб, тепага кўтарилди.

— Уриш чиқадиғанга ўхшаб қолди-ку,— деди Туташхиа газетани бир четга кўйиб, тахта каравотга жойлашиб ўтираркан.

Иалканидзе қоронғилик қаърига тикилганча дераза олдида қотиб қолди.

— Рангингда ранг қолмади, азизим,— деди Туташхиа.— Мени Тугушининг «ти-ту»си билан кутиб олдинг, энди ўзим хушинга келтиришимга тўғри келмаса эди, деб кўрқаман.

— Ти-ту,— итоатгўйлик билан унинг фикрига кўшилди духанчи.

Бикентий ҳамиша хавф-хатарни эргаштириб юрадиган Туташхиа остонасида пайдо бўлганда ажаблангани ёки кўрққанидан «ти-ту» деб юборгани йўқ. Бикентийнинг ода-ти шунақа — одамларни қизиқ-қизиқ воқеалар орқали эслаб қоларди. Бу сафар камокда бирга ётган Тугуши ёдига тушди. Бикентий камокхонада фельдшерлик қиларди, бир куни Туташхиа билан гаплашиб ўтирганда Тугуши тишим оғрияпти, деб келиб қолди. Бикентий тиш оғриғига ақли етмасди, шунинг учун ҳеч қанақа асбоби ҳам йўқ эди. У беморга оғриқ қолдирадиган битта дори берди, лекин у оғриқ босилмади, деб қайтиб келди. Бикентийнинг бор-йўғи биттагина эски омбири бор эди, у фақатгина илдизи қолган оғриқ тишни бу нарса билан ололмайман, деб омбирни беморнинг кўзига тикқудек бўлди. Бироқ Тугуши оёқ тираб туриб олди. Бикентийнинг кўнишдан бошқа иложи қолмади — Тугушини курсига ўтказиб, қисқични пешбандига артди-да, Туташхиадан бемор қимирлаб кетмаслиги учун бошини ушлаб туришни илтимос қилди. Бемор оғзини очди. Туташхиа бир қўли билан унинг бошини ушлаб, иккинчиси билан кўкрагидан босиб турди. Иалканидзе оғриқ тишни топиб, қимирлата бошлаганда, Тугуши ўзини орқага ташлаган эди, қисқич чиқиб кетди.

— Қаттиқ ушласанг-чи!

— Ушлаб турибман-ку. Нима, уни биратўла эзиб ташлашим керакми?

Туташхиа беморни икки чеккасидан тутиб шунақа қисдики, Тугушининг назарида боши худди ёнғокдек қарсиллаб ёрилиб кетадиганга ўхшаб туюлди. У ўзини у ёқдан-бу ёққа ташлаб, титраб-қақшар, оғриқ тиш эса қилт этай демасди.

— Э, нима қиялсан ўзинг!.. Ҳозир ўлиб қолади-ку бу! — деди Туташхиа аччиғланиб.

— Сенга нима, сенинг тишинг оғриётгани йўк-ку! Ярамас милкка ёпишиб кетган экан, қимирлайдиган эмас. Сен бу итдан тарқагани қаттиқроқ ушла! Қўйворма! Падарингга лаънат қисқич ҳам ҳеч балога ярамайди! — Иалканидзе туфлаб, ишини давом эттирди.

Тугуши икки томонлама азобга чидаёлмай Иалканидзенинг қўлига ёпишди. Худди шу пайтда илдиз бўшади, лекин қаттиқ турткидан қисқич чиқиб кетди, бемор қўйиб юборишганини ҳис этиб, хунук овозда нола қилди:

— Ти-тууу!

Иалканидзе яна сўкинишга шайланган пайтда Туташхианинг ранги ўчиб, кўнгли айний бошлади. Тугуши озодликка чиққанини сезиб, жуфтаси ростлаб қолди. Туташхиа эса унинг жойига ўзини ташлади.

— Тағин бу киши қароқчи, абраг, Кавказни зир титратувчи одам эмиш,— деди Иалканидзе уни калақа қилиб.— Товуқ сўйиш ҳам қўлингдан келмас экан-ку! — У оғайнисини ўзига келтириш учун югуриб-елди.

Ўшандан буён кўп йиллар ўтди, Туташхиа бу воқеани майда-чуйда тафсилотлари билан батафсил эслашни яхши кўрарди. Иалканидзе Астионнинг қайтиб келишини кутиб ҳамон чурқ этмасди.

— Тугушининг қай аҳволга тушгани эсингдами? — деди Туташхиа ҳамон хотиралар таъсирида.

Иалканидзе дераза олдидан тезгина нари кетди, ертўлага элтадиган эшик тарақлаб ёпилди.

— Тез суғуриб ташла, деб туриб олгани-чи? — деди Иалканидзе, лекин овози ғалатиноқ чиқди, худди ўйлаган гапини гапирмаётганга ўхшарди.

У стол олдига келди-да, очиқ эшикдан катта хонага кўз ташлади.

Меҳмонлар овқат ейишаркан, ҳали ҳам ичкилик олиб келинмагани учун дам-бадам ўчоқбошига қараб қўйишарди.

¹ Вой, ойижон!

Эшик очилиб ёпилди, Астион столга кўзаларни келтириб кўйди. Малайлик одати бўйича яна бирон нарса буюришмасмикин, деган ўйда устуннинг ёнига бориб турди, лекин меҳмонлардан садо чикмагач, ўчоқбошига йўл олди.

Чочиа мусалласни куйиб уриштирди-да, қадаҳни бир кўтаришдаёқ бўшатди. Квалтава ярмидан камроғини ичиб, пиёлани жойига кўйди. Соқов бу нарсани кўргани йўқ, фақат эшикни ёпмай ўчоқбошига кириб кетди.

Газета билан ўзини пана қилиб турган Иалканидзе меҳмонларни ҳам, эшик ёнида ўралашаётган Астионни ҳам кўриб турарди.

Туташхиа эса Иалканиздедан кўз узмас, унинг юз ифодасидан пастда нималар юз бераётганини уқиб олишга уринарди.

Чочиа Квалтавадан нимадир сўради, бироқ у жавоб бермади. Иалканидзе Чочиянинг ўртоғидан нега майни охиригача ичмадинг, деб сўраганини тушунди.

Соқов меҳмонлардан кўз узмас, нега ичишмаётганини тушунмас эди.

Тўсатдан Чочиянинг юзи буришиб, ранги ўчди, нимадир демокчи бўлди, лаблари кимиради-ю, овози чикмади. Бодго Квалтава шеригига анграйиб тикилиб турарди.

— Столда туз йўқ экан! Туз олиб келишсин! — деб бўкирди у.

Соқов эшик олдига келди-ю, қалт-қалт титраганча ўрнидан кимираёлмади.

— Нега бақраясан? Эшитмаяпсанми? Сенга айтяпман! — деб бақирди Квалтава ўчоқбошига ўгирилиб.

Астион югурганча устуннинг олдига борди-да, туздонни столга келтириб кўйди.

Дата Чочиа кўзларини юмганча борган сари бир ёнбошига оғар, ҳадемай ерга кулаб тушадиганга ўхшарди. Квалтава пиёласини тўлдирди-да, маузерини чиқарди.

— Ич! — деди у хизматкорга.

Соқов олдин Чочиага, кейин лиммо-лим пиёлага, ундан кейин Бодго Квалтавага қаради... Квалтава отган ўқ унинг бўғиқ ўкирикка ўхшаш чўзиқ овозини ўчирди. Астион ерга йиқилди, ўрнидан туришга уринди-ю, иккинчи ўқдан кейин кимирамай қолди.

— Нима бўляпти? — деб сўради Туташхиа хуржундан иккала маузерини оларкан.

— Иалканидзе! Ифлос! Қанжиқ! Қани бу ёққа чиқ! Манави аталани ичасан ёки пастга тушириб, сени уч сўмга сотиб олган фиръавнларнинг соғлигига қадаҳ кўтаришга мажбур қиламан! — деган овоз эшитилди пастдан.

Туташхиа айвонга ўтмоқчи бўлган эди, Иалканидзе оёғи билан эшикни ёпиб, тамбани суриб қўйди.

— Астион ичкиликка заҳар солиб берган.

Эшикни тешиб ўтган ўқ ўнг деворни тирнаб ғойиб бўлди.

— Иалканидзе, чиқ бу ёққа! Мени тепага кўтарилишга мажбур қилма! — дея бақирди Квалтава.

— Учта ўқ отилди, — деди Туташхиа. — Сен заҳар солинганини билармидинг?

— Билардим, соқол-мўйлови олингани Дата Туташхиа деб Астионни алдадим, — Бикентий чўнтагидан тўппонча чиқарди.

— Шунчаликка борган одам бу ҳақда менга бир оғиз айтиб қўйишинг керак эди!.. Дўстлик ўз йўлига, тартиб-қоида ҳамма учун бир. Бу нарсаларни сўраб билолмайман-ку, Бикентий!

— Иалканидзе! Эшикни оч! — деб бақирди эшик тагига етиб келган Квалтава ва яна иккита ўқ узди. Эшик илматешик бўлиб кетди, лекин ўқ на уй эгасига, на Туташхиага тегди. Абраг Квалтаванинг маузерида иккита ўқ қолди, деган маънода икки бармоғини кўрсатди. Иалканидзе имошора билан қоронғилик қаърига сингиб кетди.

Туташхиа тамбани суриб, эшикни очди.

Квалтава билан Дата Туташхиа юзма-юз келиб қолишди. Ўзини йўқотиб қўйган қароқчи маузерини пастга қаратганча шалвираб турарди.

— Сенга нима керак, Квалтава? — совуқкина сўради Туташхиа.

— О-ох! — Квалтава яна бир неча дақиқа Туташхиага тикилиб тургач, чаккасини ушлаб, деворга суянди.

Иалканидзе қароқчини мўлжалга олганча аста-секин зинадан кўтарила бошлади. Охири Квалтавани кўргач, тўппончасини камарига қистирди.

Квалтаванинг тиззалари букилиб, ўтириб қолди. Зўрға нафас оларкан, кўзларини очди.

— О-х-х! — деди у хириллаб. — Дата-батано, бу нарсадан хабаринг йўқмиди?.. Тўғрисини айт, билмасмидинг?..

— Билмасдим! — деди Туташхиа.

Квалтаванинг қонсиз лабларига ним табассум ёйилди. У юзтубан йиқилди, қўлидан чиқиб кетган маузер пастга тарақлаб тушгани эшитилди.

Чочиа ҳам курсидан сирғалиб, ёнбошига ағдарилди. Туташхиа эшик кесақисига суянганча пастдаги катта хонага қараб турарди. Бирданига Иалканидзенинг аъзойи-бадани бўшашиб, зинага ўтирди-да, деворга суянганча шифтга тикилди.

Оғир сукунат чўкди.

Отхонада от кишнади, кейин яна жимлик чўкди.

Ўчокбошида нимадир шитирлади.

— Кўркма, Закариа, чиқавер! — Ошпаз шундагина Иалканидзенинг ёдига тушди.

Закариа деразадан мўралаб, эшик олдига келди, уй ичига разм солиб, бошини кўтарди.

— Бу ёкқа чик деяпман! — деб чақирди Иалканидзе.

Ошпаз остонадан ҳатлаб ўтди, тез-тез юриб уй ўртасига келди-да, ўликларга тикилганча туриб қолди. Яна бир неча қадам ташлаб, зинага етди. Айвонга чиқишига уч-тўрт пиллапоя қолганда ер бағирлаб ётган Квалтавани кўриб яна қотиб қолди. Закарианинг ҳаммаёғи ун эди, Бикентий унинг биринчи ўқ узилгандаёқ қазноқдаги ун қоплари орасига яшириниб олганини тушунди.

— Бикентий! Шунча ўлик...— дея гўлдиради ошпаз.— Ҳаммаси бизникими?

Туташхиа кулимсираб, хонага қайтиб кирди.

— Йўк, ҳаммаси эмас. Ярми отахонинг Дмитрийники,— деди Иалканидзе.— То мен водийдаги приставга хабар бериб, полиция етиб келгунча камида уч кун ўтади, унгача булар ҳидланиб кетади. Уларни кўмиш керак. Белкуракни олгин-да, уччаласи сиғадиган қилиб гўр ковла. Мен азонлаб йўлга тушаман. Лекин уларни мен келгунимча кўмиш керак.

Закариа нималарнидир ўйлаганча пастга тушди-да, катта хонадан туриб қичқирди:

— Бўлди, топдим... Александр ҳожатхона ковлаяпти, ярмига етган... Уччаласи бемалол сиғади.

Бу гап Иалканидзегга маъқул келди.

Туташхиа туни бўйи гимираб, фақат эрталабга яқин ухлаб қолди. Кўзи илинди-ю, бир-биридан кўрқинчли тушлар кўрди. Тушларининг барчасида ҳаммаёғини жун босиб кетган одамга дуч келаверди. Заҳар солинган кўза кўтарган бу одам ҳаммага май улашар, бироқ биров тил тортмай ўлар, бировга таъсир қилмасди. Иалканидзе уни уйғотганда қуёш кўтарилиб кетган эди. Дастурхон турли-туман ноз-неъматлар билан тузалибди. Фақат нонушта қилиб ўтиргандагина Туташхиа офтобга солиб қўйилган эски-туски кийимларга кўзи тушди.

— Қамашади деб ўйлайсанми? — деб сўради у.— Қамокхона кийимларини шамоллатиб қолибсан.

— Яна бирон жойга қочаманми, э, падарига лаънат! Тентираб юравериш жонимга тегди. Қамай қолишсин, ётавераман, ахир қўйиб юборишар?

Эски кадрдонлар йўл икки томонга бўлиниб кетган жойга етганда қуёш уфққа оға бошлаган эди.

— Ўзинг биласан, лекин мен у ёкка хабар бераман, яхшилаб кутиб олишади. Бир ойдан ошиқ ушлаб туришса, ҳақ оласан.

— Ўзимнинг ҳам пулим бор.

Иалканидзе сукутга чўмган оғайнисига тикилиб туриб, бирдан бўғзи ачишиб кетди... Сўроқ протоколида куйидаги сўзлар ёзилган эди: «Уни охириги марта кўраётганимни кўнг-лим сезиб турарди».

— Мени нима жин урганини ўзим ҳам билмайман,— деди Иалканидзе.— Агар сени учратмаганимда ҳеч нарса бўлмас эди. Кўрдиму шунақа бемаънилик қилиб кўйдим... Бунинг сабабини тушунтириб беролмайман... Биласанми, сенинг олдингда доим бирон ғаройиб иш қилгим келади... Сенга учраган ҳар қандай одам шундай кайфиятга тушади. Сенда қандай хусусият бор ўзи, ҳайронман...

Иалканидзе ўнгга бурилди, Туташхиа эса пастлаб, Ингурга йўл олди. Унинг водийда зарур ишлари бор эди. У тез-тез отларини алмаштирар, гоҳ ўзиникини, гоҳ Билол совға қилган аргумоқни минарди.

Зугдидини ёнлаб ўтиб, Самурзаканого қараб юрди ва ярим кечаси Ноко Басилаянинг деразасига тош отди.

Кўчанинг нариги томонидаги қўшниларининг итлари бегона одам келганини сезиб, ақиллай бошлашди. Елкасига чопон ташлаган Ноко Басилая меҳмонга пешвоз чиқди.

— Келдингми?..

— Саломатмисан, Ноко! Мушугинг борми? — деб сўради абраг.

— Бор.

— Кичикроқ қоп топиладими? *Мушукни қолга солиб чиқ. Яна бир қулоч ёки сал калтароқ калтакнинг ҳам бир учини яхшилаб учлаб кел. Мушугинг кечасиёқ қайтиб келади... Ҳа, айтмоқчи оёғига бир тирсак чилвир боғлаб кўй!

Итлар қутуриб ақиллай бошлади, Туташхиа бу шовқин-суроннинг орасида Мосе Жағалиянинг эшиги очилганини сезди. Абраг деворга ёпишиб ўзини панага олди. Мосе Жағалия кузатиб туришганини хаёлига ҳам келтирмай тўрт оёқлаганча тўғри шу томонга келаверди. Эгасининг антиқа хатти-ҳаракатидан эси оғиб қолган итларнинг тўсатдан қакаги ўчди.

— Мосе, агар ит бўлсанг нега хурмаяпсан, агар одам бўлсанг нега тўрт оёқлаб юрибсан? — деб сўради Туташхиа у шундоққина олдига етиб келгач.

Жағалия миқ этмади — нима ҳам дерди?

— Янглишмасам, отбоқарлик қилгансан-а, Мосе-батоно? — деди Туташхиа.

Жагалия абрагнинг мазах қилаётган-қилмаётганини тушунолмади. Миясига тутуриқли бирон фикр ҳам келмади.

— Ҳа, Дгебуадзенинг қўлида ўн етти йил отбоқарлик қилдим,— дея тўғриси айтиб қўя қолди у.

Туташхиа ёруғга ўтиб, девор устига чикди-да, жойлашиб ўгирди.

— Демак, отнинг қандай бўлишини биласан. Энди ўрнингдан туриб, берироқ кел, оғайни. Гапим бор. Мен — Дата Туташхиаман.

Жагалиянинг юраги ёрилиб кетай деди, лекин, барибир кўрқа-писа яқинлашди.

— Мен от олиб келдим. Бутун Гуржистонда бунақа от топилмайди, уни билиб, яхшилаб боқиш керак. Мана сенга йигирма беш сўм... ол!

Тушми бу, лақиллатишми ё тузоқми... Жагалия хаёлан бола-чақаси, неваралари ва бутун қавм-қариндошлари билан рози-ризалик тилашаркан, барибир, пулга қўл чўзди, пул чўнтагига тушганини ҳис этгач: туш ҳам, тузоқ ҳам эмасдир, деб ўйлади.

— Ана шунақа. Кундузи уни отхонадан олиб чиқма. Вақтида ем-хашагини бериб тур. Мен юборган одам келиб, отни қачон, кимга обориб беришни айтади. Энди марҳамат қилиб, айтган гапларимни такрорла-чи.

Абраг Жагалияга отни олиб борган одамга нима дейиши кераклигини ёд бўлиб кетгунча такрорлатди.

— Бор, энди, отни отхонага олиб кир!

Жагалия кўрққанидан оёғини зўр-базўр судраб босарди. Мушукнинг боши чиқиб турган қопни қўлтиқлаган Ноко Басилая кўринди. Мушук зорланиб миёвлар, Жагалия қўшинининг мушуги Туташхиага нега керак бўлиб қолганини сира тушунолмасди. Ноко Туташхиянинг отини етаклаб кетганини кўрган Мосе Жагалия абраг отни мушукка алмаштирибди шекилли, деб ўйлади. Бу чалкаш воқеалар унинг эсини оғдириб қўйди, агар Туташхиянинг овози эшитилмаганда яна не хаёлларга бориши мумкинлигини тасаввур қилиш қийин.

— Мени қилиб юрган ишларингни билмайди, деб ўйлама, Мосе. Кечаси Ноко Басилаяникига ким келишини билиб беришинг учун полиция ойига уч сўм тўлайди. Мен қилмишингни кечираман, лекин сен бу ишынгни йиғиштир. Қариган чоғингда виждонингни уч сўмга сотиб нима қиласан? Бор энди, отни олиб кет, бошингни эҳтиёт қилишни ҳам унутма.

Жагалия отнинг жиловидан етаклади. Дата Ноко Басилая билан хайрлашиб кетди.

Туташхиа ҳар қандай уйда, унинг ён-верида нималар

бўлаётганини олдиндан текшириб билмагунча кирмаслигини, қолаверса, бу жойда уни икки марта қуршовга олишганини назарда тутсак, навбатдаги ҳийлани ўйлаб топиши учун Мушни Зарандиага ортиқча ақл-заковатнинг кераги йўқ эди, деб ўйлайман. Вазиятнинг фавқулодда жойи шундаки, Зарандиа худди шу нарсадан фойдаланишни кўзда тутган. Бечуни Пертианикига киришидан олдин бу хонадонда нималар юз бераётганини билиши, бунинг учун даставвал яқин атрофдаги бирон жойда туриб кузатиши лозим эди. Тог ёнбағрида, Бечуни Пертиа уйининг шундоққина тепасида кичкинагина тегирмон бор. Турган гапки, Туташхиа бу жойларга фақат кечасигина келиши мумкин. Кузатув олиб бориш учун узоқ вақт керак. Қолаверса, фақат назоратнинг ўзи билангина иш битмайди, шу ерда туриб, ҳаммаёқни обдан кўздан кечириш лозим. Бегона одамнинг узоқ вақт бу ерда туриши тегирмончининг итини кутуртириб, эгасини хушёр бўлишга ундайди, шунга мажбур қилади. Қолган нарса Зарандиа ёллаган тегирмончининг зехни-ю, эпчиллигига боғлиқ. Агар тегирмончи Туташхиани отиб ташласа, Зарандиа муродига етади. Ҳеч бўлмаганда тегирмончи, Туташхиа Бечуни Пертианикида ўтирибди, деб хабар қилса ҳам майли. Тегирмончи Шарухиа ёшлигида ҳам полицияга ёлланишдан бош тортган, энди қариб, мункиллаб қолган чоғида таъқиб этилаётган одамни тутиб беришга кўндириш маҳол эди. Уни ишга ёллаш мумкин эмаслигини билган Зарандиа бошқача йўл топди. У Бониа деган мўлжалидаги одамни топди, кўлига беш юз сўм тутқазиб, Шарухианинг тегирмонини сотиб олишга кўндирди. Бониа Туташхиани яхши танирди. У ўтакетган қопоғон итини олиб, тегирмонга кўчиб келди. Туташхиа Жағалияга отни топширган ёмғирли кечада Бониа тегирмонга кўчиб келганига тўрт ой тўлаётган эди.

Туташхиа ўн икки чақирим йўл босиб, кечаси учда тегирмонга етиб келди. Ит қаттиқ вовуллаб, тахта қаравотда ухлаётган Бониани уйғотиб юборди. Туташхиа итдан йигирма қадамча нарида тўхтаб, калтакнинг учини ерга суқди, қопдан мушукни олиб, оёғидаги чилвирни ёғочга боғлаб қўйганидан кейингина тегирмонга қараб юрди.

Бониа ким келиши мумкинлигини тусмоллаб улгурмай ичкарига Туташхиа кириб келди. Мезбон жинчироқни юзига яқинлаштириб, Туташхиани таниди. Тегирмончининг тўппончаси ёстик тагида эди, очиқчасига югуриб бориб Туташхиадан олдин отиб улгуришига қўзи етмадими ёки довдираб қолганидан миясига ҳеч қандай фикр келмадими, ишқилиб, имкониятни қўлдан бой берди.

Мушукнинг исини олган ит баттар қутуриб кетди. Тегир-

моннинг тоши тарак-турук овоз чиқариб айланарди. Туташ-хиа кигиз чакмонини ечиб деворга қоқилган михни топди-да, каравотда қимирламай ўтирган Бонианинг боши тепасига осиб қўйди.

— Сал сурил, Бониа, бирпас ётиб олай.

Бониа бош томонга сурилган эди, абраг пастга ишора қилди. Бониа миқ этмай каравотнинг оёқ томонига ўтиб ўтирди. Туташхианинг чап болдирига қаттиқ бир нарса ботди, у ёстиқ остига қўл тикиб, яп-янги тўшпонча олди-да, яйраб кулди — ўз зийраклигидан қувонмасинми, ахир! Бониа абрагнинг оёғи остида тиз чўкди.

— Муҳтожлик мажбур қилди! Шу гуноҳга рози бўлдим! Кечир, Дата, ўлдирма, болаларимни етим қолдирма. Ҳаммасини айтиб бераман... Ўлмасам, бу дунёда мендан кўра садоқатли одамни тополмайсан!

— Садоқатингни кўриб турибман. Бор, анови курсига ўтир. Сени гумдон қилишимнинг кераги йўқ.

— Бўлмаса нега келдинг, Дата-батано? — деб сўради Бониа ночор кулимсираб.

— Мени тутиб беришинг учун нима ваъда қилишган? — абраг ҳам кулимсиради.

Бониа ўзини овсарликка солмоқчи бўлди-ю, лекин ҳозир найранг қилолмаслигини сезди.

— Тегирмон олиб беришди, ит ҳам ўшаларники, ойига ўн беш сўм тўлашади, тагин...

— Гапиравер!

— Агар сени ўлдирсам беш минг ваъда қилишган, — деди у чор-ночор.

— Эҳ-ҳа, сен ҳам, улар ҳам анча чиқимдор бўлибсизларку... Умрингда бировни ўлдирганмисан?

Бониа бош чайқади:

— Бу нарсага... Кутаида қандай отишни ўргатишди.

— Ҳеч нарсага ақлинг етмайди, кўлингдан бирон иш келмайди-ю, қандай қилиб шу гапга рози бўлдинг?

— Агар муҳтожлик; ғам-койиш мажбур қилмаса, кўнар-мидим, Дата-батано? Бултур ич терламадан икки ўлик кўм-дим. Яқинда йили бўлади, ис чиқариш керак, мен ҳали уларнинг қабрига тош ҳам кўёлмадим... Жўхоридан бошқа ҳеч вақом йўқ, олган дон-дуним икки ойга етиб берса ҳам катта гап. Тўрт бола топдим, ҳаммаси қиз. Бир амаллаб катта қилиб, қаторга қўшсам, сепсиз ким ҳам оларди? — Бонианинг йиғлаб юборишига оз қолди. Ит қутуриб, занжирини узгудек бўларди. Новдан тушаётган сув жилдираб оқарди. — Ит шерикларингга ақилляпти шекилли, Дата-батано, ичкарига қира қолишин... ёмғирда ивиб туришадими?

Туташхиа Бонианинг бу таклифига эътибор бермади. У тилга кирганда тегирмончи Бониа бу гаплар ўзига қаратилганини ҳам билолмади.

— Бўрини ҳам оч қолган болаларининг ангиллаши инидан чиқишга мажбур қилади. Лекин оч қолган баджаҳл бўри дуч келган нарсага ташланавермайди. У ўзини еб қўйиши мумкин бўлган кучли, эпчил ҳайвонга яқин йўлай олмайди. Ундан ортиғига бўрининг ақли етмайди. Чунки у инсон зоти-дан яралган одам эмас, ваҳший ҳайвон. Одам боласи эса агар мен бировни жувонмарг қилсам, унинг ҳаёти меникидан кўра қимматлироқ эмасмикин, деб ўйлаши керак...— Дата Туташхиа ниҳоят ўзига тикилиб ўтирган тегирмончига кўз ташлади.— Эҳтимол, сенга ўхшаганларнинг мушқулини осон қилиш учун менга ўхшаганларни ўлдириш шарт эмас-дир? Бу ҳақда ҳеч ўйлаб кўрганмисан, Бониа?

— Ўйлаб кўрганман! — деди тегирмончи ҳозиржавоблик билан.— Биласанми, тегирмон шунақа жойки, ўтириб хаёл сурганинг-сурган, хаёлингга нималар келмайди...

— Нималарни ўйлайсан?

— Мен шунақа фикрга келдим, Дата-батано...— Туташхианинг дўстона муносабати тегирмончининг хавотирини аритиб, кўнглини ақлли одам билан суҳбатлашишга мойил қилди.— Дунёнинг ишлари антиқалигини қара. Нима истасанг, кўнглинг нимаси тусаса, ўшанга эришяпсан, Дата-батано, энди сенга ҳеч ниманинг кераги йўқ, ҳеч нарсага муҳтож ҳам эмассан. Мен эсам хоҳлаган, зорикқан нарсаларимнинг биронтасига эришолмадим. Сен ҳамма орзуингга ўзинг эришгансан, агар кўнглинг яна бойлик, шон-шухрат, ном чиқаришни тусаб қолса, қўлга киритишинг ҳеч гап эмас. Агар қизларимга қўшиб бир парча ер, озгина пул бермасам, уларни биров олармиди?! Вутун Самурзаканода менинг Дзабуниамага ўхшаган хотинни топиш қийин эди. Энди қай аҳволга тушиб қолганини қарагин — худди териси шилиб олинган итга ўхшайди, ўзинг кечиргайсан, парвардигор — ҳаммасига рўзгор ташвиши, муҳтожлик айбдор...— Бониа култ этиб ютинди-да, оғир тин олди.— Агар сенинг ўлимнинг туфайли менга ўхшаган бир одамнинг дарди енгиллашса ёмонми?.. Ҳамма нарсага ақлинг етадиган одамсан-ку... Эртами, кечми, сенга қўли етадиган бирон аблаҳ топилиб қолиши мумкинлигини ўзинг ҳам яхши биласан-ку... У пайтда бу пуллар бойлиги ошиб-тошиб ётган бирон бахтли, омадли одамга насиб этади — шу ҳам адолатдан бўлади деб ўйлайсанми?

— Ҳақиқий итдан тарқаган экансан-ку, Бониа... Сенин-ча дунёда Дата Туташхиадан адолатсиз, ёвуз одам йўқ экан, агар шундай бўлмаганда у уйингга келиши, қизларингни кў-

риб бошини эгиши, кўлингга милтик тутказиб, ма, мени отиб фаришталарингга сеп тайёрла, Бониа, дейиши керак эди, шундайми? — Абраг каравотда ётган тўппончани олиб Бонианинг оёғи остига ташлади. — Мана тўппончанг... Олиб от!

Бониа тумшайиб олди.

— Агар мени олдинроқ отиб кўяди деётган бўлсанг, деворга ўгирилиб ётаман, сен бемалол орқамдан отақол.

— Мен бошқа нарсани ўйлаяпман, Дата-батону, — деди Бониа бош чайқаб.

— Нимани ўйлаяпсан?

— Ташқарида оғайниларинг кутиб туришибди... Сени ўлдириб ўзи ҳам тупроққа қоришиб кетадиган жинниманми... Пул менга тиригимда керак. Сени отсам... ановилар мени чиқариб юборишадими? — деди Бониа эшикка ишора қилиб.

— Сен менинг ўлимим ҳақида ўзимдан кўра кўпроқ ўйлаганга ўхшайсан-ку. Одамлардан неча пулга ўлдирганингни сир тутишнинг иложи йўқ. Сен ҳозир кўрқаётган нарса... Ҳозирми ёки кейинроқ юз берадими — агар пешонангга битилган бўлса, барибир ундан қочиб қутилолмайсан. Пул барибир бола-чақангга тегади, сенга яна нима керак?

— Мен ўлиб кетаверсаму, қизларим сепли...

— Пул сенинг ўзингга керакми? Демак, қизларинг шунчаки баҳона экан-да. Сен пул учун ҳаётингни таҳликага кўядиган даражада очкўз эмассан-ку. Денгиз қароқчилари ҳақида бир китоб ўқиганман. Улар ҳад-ҳисобсиз бойлик тўплашибди. Бу пулларга бутун бошли подшоликни сотиб олиш мумкин экан. Қаёқда... Улар, барибир тентирайверишади, тунашади, ёвузлик қилишади, ўққа учишади, ўз ажали билан ўладиганлари кам... Қаерларгадир яшириб кўйган бойликларини тупроққа кўшилиб, йўқолиб кетади. Денгиз қароқчиларини қандай одамлар деб ўйлайсан? Улар эҳтирос бандалари: хавф-хатарда юришни яхши кўришади, қайсидир уммоннинг аллақайси оролида яшириб кўйилган дур-жавоҳирлар хаёли билан яшашни исташади. Улар пулнинг ўзига эмас, уни қўлга киритишга ишқибоз. Қўлга киритишга! Агар бу бойлигига сотиб олинадиган нарсаларни яхши кўришганда аллақачон қилиб юрган ишларига қўл силтаб, роҳат-фароғатни ихтиёр этишарди. Улар эҳтирос илкидаги одамлар. Фақат эҳтирос бандалари! Баъзи бировлар бу нарсани очкўзлик деб аташади, чунки инсон очкўзликни тасаввур этиши осонроқ. Мана сен пул топмоқчисан, лекин бунинг учун нима етишмаслигини ҳам биласан. Хавф-хатарда ишқибозликни гапириб ўтирмасам ҳам бўлади. Сенга ўхшаган одамларда бунақа нарсанинг ўзи йўқ. Лоақал пулни хавф-хатардан кўрқмайдиган даражада яхши кўриш керак-ку. Парвардигор

сендан мана шу меҳрни дариг тутган. Кутаисида бир этикдўз бор. Оти Семён Сапкарадзе. Қирқ йилдан бери Аданаининг ертўласида ўтириб, этик тикади. Шу касб орқасидан олти қиз ўстириб, ҳаммасини узатиб, рўзгорини бутлаб берди, лекин ҳали ҳам ертўладан чиқиб кетгани йўқ. Агар сен ҳам шунақа яхши одам бўлганигда қизларингни ҳеч қанақа сепсиз аллада азиз, тўрвада майиз қилиб олиб кетишарди. Мен сенга бу нарсани айтиб қўйиш учун эмас, бутунлай бошқа ниятда гап бошлаганман. Кунларнинг бирида у менга этик тикиб берди. Тортиб кўрган эди, бир қадоқдан ошиқ келди, ҳар қанча ялиниб-ёлборсам ҳам этикни сотмади. Сапкарадзе ўз касбини бошқалардан жуда ҳам қизғонади — Филимон Табадзе шундай деб айтган. Баъзи бировлар фақат ўз оиласини, аёлларни, биқин гўштининг кабобини яхши кўриш мумкин, деб ҳисоблашади. Ўйлаб қарасам, сен мархумларингни ҳам, қизларингни ҳам, ўз таъбиринг билан айтганда, териси шилиб олинган итдек адойи-тамом бўлган хотининг Дзабуниани ҳам яхши кўрмас экансан. Уларга зигирча меҳринг йўқ, одам ўлдириб топган пулга қабр тоши ҳам қўймайсан, қизларингга сеп йиғмайсан. Кўнгилда меҳр-муҳаббати йўқ одам бировни ўлдиролмайди ҳам. Агар ўз юртингни севмасанг, душманга қўл кўтаролмайсан. Бироқ сенга ўхшаган одам бу нарсани барибир тушунмайди.

Тегирмончи худди сувга бўктирилгандек бўйнини ичига тортиб, шумшайиб ўтирарди.

— Ўзинг-чи... Ўзинг нимани яхши кўрасан, Дата-батон? Нимага меҳр қўйгансан? — кўрқа-писа сўради у.

Унинг кесатиғини Туташхиа парвосига ҳам келтирмади.

— Жуда эринмаган итинг бор экан. Кириб ўтирганимдан бери чакаги тинмайди. Бўлар энди, дам ола қолсин, томоғи қирилиб акиллай олмай юрмасин тагин, — Туташхиа ўрнидан туриб, ташқарига чиқиб кетди.

Ёмғир тиниб, ҳаво очилиб кетган, ой хира ёғду сочарди. Абраг остонада тўхтаб, қоронғиликка кўзи ўргангунча қимирламай турди, ён-верига қараб чиққач, пастликка юрди.

У қайтиб кирганда Бониа тоғорага буғдой соларди. Эшик очилганда ўгирилиб, Туташхианинг қўлтиғида нимадир типирчилаётганини кўрди. У қопни силкитиб, қолган-қутган буғдойни тоғорага тўкди. Туташхиа орқа оёғига чилвир боғланган мушукни қўйиб юборди. Ерда тўппонча кўринмасди. Туташхиа тегирмончига тикилди.

— Ёстиқнинг тагига тикиб қўйдим, мабодо сени тутгани келиб қолишса, куролим ёнимда, сизларни кутиб ўтирибман, дейишим керак-ку... Худо уриб, тегирмонни тортиб олишлари ҳам мумкин.

Итнинг чакаги ўчди.

Мушук силкиниб, бурчакка тикилди.

— Шу мушук билан мени лақиллатиб, енгибсан-да, Дата,— деди Бониа.— Ит мушукни кўриб занжирини узгудек бўлган экан-да? Мен шерикларинг даф қияпти, деб ўйлабман.

— Бониа, сен кўрқоқ одамсан, Туташхиа мени лақиллатди, шунинг учун отиб ўлдиролмадим, деган ёлғон билан ўзингни юпатмоқчисан. Эсингдами, олдин ҳамма нарсани айтиб бердинг, кечиргин деб ёлбординг, шундан кейингина кучугинг акиллаётгани эсингга тушиб қолди. Бу нарсага мушукнинг сира алоқаси йўк, уни сени чалғитиш учун олиб келган эмасман. Сен тегирмонда яхши ниятни кўзлаб ўтирмаганингни тушуниб етиш учун Сулаймон пайгамбарнинг фаҳм-фаросати бўлиши шарт эмас. Фақат шунинг учун шунча жойга мушук олиб келиш зарурмиди?..

— Ростдан ҳам кучугим тўхтовсиз акиллаб туришини нима кераги бор эди, Дата-батано?

— Итнинг вовуллаганини эшитиб, қишлоқдан биронтаси чопиб келади. Фақат биргина сени сотиб олган бўлишлари мумкин эмас. Бошқа ёлланганлар тинчгина ухлашаётган эди кучукнинг акиллашини эшитиб, нега бу итнинг чакаги тинмай қолди, Туташхиа келиб, буталар орасида пусиб ўтирмаганмикин, деб ўйлай бошлашади. Ит акиллаётган пайтда биронтаси ўла қолса ҳам уйдан чиқмайди. Давлат берган тўппончаларни маҳкам тутамлаганча беш мингга қўлга киритишни орзу қилиб ўтиришади. Итнинг чакаги ўчиши билан улар Туташхиа кетди, деб ўйлашади. Кўрқоқ одам қизикувчан, худди хотин кишидек ғийбатга ўч бўлади. Бу ерга келиб, ит намуноча акиллаганини суриштириб билмагунча биронтасининг ҳам кўнгли жойига тушмайди. Мен энди кетаман. Манави беш сўмни олиб қўйгин. Бир кунингга яраб қолар, бошқа пулим йўк.

— Керак эмас, Дата-батано...

Бонианинг пулни ростдан ҳам олгиси йўк эди. Буни Туташхиа ҳам сизди.

— Бошқа пайтда бу пулни олиш-олмаслигингни аҳамияти йўк эди. Мен таклиф этиб қўя қолардим, сен билганингни қилардинг. Ҳозир шунақа вазият юзага келдики, бераётган пулим кам, лекин олмасанг бўлмайди. Пулни чўнтакка солгин-да, бутун кечаси келадиганларнинг ҳаммасини яхшилаб эслаб қол, эртага келиб, кечаси нега итинг акиллаганини суриштиришади.

Тегирмончи пулни олди-да, ҳамёнига солиб қўйди.

— Мени алдай кўрма, Бониа, шунақа додингни бераман-

ки, тегирмонингга кўшилиб учиб кетасан, қизларинг сепни эмас, жўхори бўтқани ухлаб тишида кўрадиган бўлишади.

Бониа икки кўллаб ушлаб турган оғзи очиқ ҳамёнга тикилиб қолди. Туташхиа мушукни ушлаб, оёғидаги чилвирни кесиб ташлади.

— Беш сўмни нима учун беряпсан, Дата Туташхиа! — дея беқарди Бониа. — Пулинг керак эмас, эртага ким келиб, суриштиришини шундоқ ҳам айтаман...

— Жи-м-м ўзингни бос, Бониа! Мен фақат бунинг учун ҳақ тўлаганим йўқ. Ҳамёнингга қара, қара!

Тегирмончи яна ҳамёнига кўз ташлади.

— Қараб туриб ўйла — кимлигингни, одам боласи қандай бўлиши кераклигини тушуниб етасан.

Туташхиа кигиз чакмонини қозикдан олиб, билагига ташлади.

— Ундан кўра мени ўлдирганинг яхши, Дата Туташхиа, — Бониа йиғлаб юборди.

Туташхиа остонага етганда Бониа орқасидан қичқирди:

— Тўхта, Дата-батано, гапимга қулоқ сол...

Абраг орқасига ўгирилди.

— Кутаисида мен билан ким гаплашиб бу ишга кўндирганини биласанми?

— Ким? — Туташхиа тегирмончига яқин келди.

— У ерда кутаисилик жандармлар бошлиғи ҳам бор эди, у индамай ўтирди, асосан аммаваччанг Мушни Заранди га-пирди. Фақат ўзини бошқача таништирди, мени танимайди деб ўйлади, шекилли. Мен унинг полковниклигини ҳам, Петербургда катта ишлар қилаётганини ҳам биламан.

Дата Туташхиа бир неча лаҳза серрайиб қолди. Кейин жинчирокни олиб, тегирмончининг юзига яқинлаштирди.

— Бу гап қачон бўлган?

— Июнда.

— Рост айтяпти, — деди Туташхиа секингина.

Абраг ўйга чўмди ва яна тилга кирди:

— Қариндошинг айёр, мунофиқ одам экан, Дата-батано. Ундан эҳтиёт бўл, жудаям эҳтиёт бўл!

— Мушни эмас, бошлиқлари пайимга тушиб юришибди, унинг хизмати шунақа — буюрилган ишни бажармай иложи йўқ. Уларда Мушнига ўхшаганлардан икки-учтаси топилса катта гап. Бу нарсани ёдингда тут. Мен эҳтиёткорликни жуда ўрнига қўяман. Мабодо ажалим етса, ўзимни эҳтиёт қилмаганим учун эмас, паймонам тўлганидан ўламан.

Туташхиа эшикни очди. Мушук остонадан ҳатлаб ўтди-да, Ноко Басилаянинг уйи томон югуриб кетди.

— Унинг зоти шунақа! Туташхияларнинг зоти деб шуни айтади-да!

Абраг тегирмонни айланиб ўтгач, қияликдан югуриб тушди-да, сўнг, Бечуни Пертианинг деворидан ошиб ўтди. Оёқ учида юриб, орқа томондаги зинадан кўтарилди-да, эшикни очди. Йўлак қоп-қоронғи эди. Абраг деворини пай-паслаб эшикни топиб, секингина тақиллатди. Бир оз кутиб турди, бироқ ҳеч ким жавоб бермагач, эшик тутқичини ушлади. Орқа томонда пол тахтасининг ожизгина гирчиллагани эшитилди. Туташхиа орқага тисланиб, овоз чиққан эшикка қулогини тутди. Чуқур сукунат чўкди, лекин абраг эшик орқасида кимдир пусиб турганини ҳис этди. Балки бегона одамдир? Йўлак охиридаги дераза ойнаси ёришиб турарди. Бу ердан ой кўринмас, фақатгина ёнғоқнинг новдалари ой нурида кумушранг тус олиб товланар, ҳовли этагидаги мевали дарахтлар орасига жойлашган пастқам уйлар кўзга чалинарди. Тўсатдан моллари ҳамда кейинчалик зотига тортиб, баҳайбат буқага айланган, биқинида олмадай оқи бор бузоғи Кора унинг ёдига тушди. Кора нурсиз кўм-кўк кўзларини эринчоқлик билан юмиб-очар, абраг ахалкалаклик молонларга насиб этган улкан буқани хаёлида жонлантириб, завкланарди.

У эшикни тақиллатди.

— Ким?— деган Гудунанинг овози эшитилди.

Туташхиа жавоб бериб улгурмай шундоққина оёғи остида жўжаҳўроз ингичка, хиркироқ овозда чўзиб қичқириб юборди. У биринчи марта қичқираётганга ўхшарди.

Туташхиа хўрознинг уни ўчганидан кейингина жавоб берди.

— Бу мен — Датаман, оч!

— Кира қолинг!— деди болакай бир оз жимликдан кейин. Эшикнинг тамбаси сурилди.

Дата Туташхиа ичкарига кириб эшикни ёпди, остонада туриб Гудуна Пертиани кўздан кечира бошлади.

Бола тамбани яхшироқ суриб, каминнинг олдига келди, уни титиб, пуфлашга киришди. Мехмонга қайрилиб қарамади ҳам.

Дата Туташхиа болага диққат билан тикилди. Кигиз чакмонини ечди.

— Бу ерга келмаганимга икки йил бўлди... Ҳозир неча ёшга кирдинг?

— Ўн тўртдан ўн бешга кетяпман,— деди Гудуна Пертиа ва деворга ёпиштирилган гулли қоғознинг бир парчасини йиртиб, яна каминга энгашди.

Қоғоз лоп этиб ўт олди.

— Ўн тўртдан ўн бешга кетяпсан... Тўппа-тўғри,— у боланинг ёнаётган қоғоз шуъласи ёритиб турган юзига тикилиб қаради.

Меҳмон билан мезбон то қоғоз ёниб, кулга айлангунча бир-бирига тикилиб тураверишди.

— Қорачироқни ёқ, лампанинг кераги йўқ,— деди Туташхиа.

Бола яна девордан бир парча қоғоз йиртиб олди-да, шамни ёқиб, абрагга орқа ўгирганча оловга тикилди.

Абраг уй ичига разм солди.

— Сен кичкина пайтингда бу икки хонада Тико, Тинатин Орбелиани деган ўқитувчи ижарада турган...— У кўп йиллар орқада қолиб кетган таҳликали кечани, ижарачи аёл уни айёрлик ва усталик билан фидойиларча химоя қилганини эслади.— Бечуни қани, Гуду?

— Кеча бозорга курка олиб кетган. Эрталаб келади.

Туташхиа камининг ёнидан ўтиб, уй ичкарасига қараб юрди, пардани суриб қўшни хонага қаради. Деразадан мўра-лаб турган ойнанинг нуридан уй ичи сутга чайиб олинганга ўхшаб кўринарди. Энг арзимас тафсилотларигача ёдига тушди: Орбелианининг каравоти мана бу ерда эди, хоним казак билан ясовулни ҳайдаб чиқарганда у манави деворга ёпишиб олган, ҳов анови ерда Тико ўзини унинг кучоғига отган, худди шу пайтда дераза орқасидан кўзлари чўғдек ёнган Бечуни тикилиб турган.

Абраг бошини силкиб, орқасига ўгирилди.

Боланинг қадди-басти келишган, ёшига нисбатан бўйчанроқ эди. У абрагнинг биронта ҳатти-ҳаракатини назардан қочириб юбормасликка қасд қилгандек тикилиб турарди.

— Хўп, майли,— деди Туташхиа,— кел, энди каминга ўт ёқайлик.— Мен роса ивиб кетганман, кийимларимни қуритиб олганимдан кейин гаплашамиз. Тонг ёришмасидан кетишим керак.

Туташхиа қурол-яроғини олиб, ёнига қўйди, пастак курсига ўтириб, ечина бошлади. Гудуна чўғ устига тараша ташлаб, пуфлади. Ўтин гуруллаб ёниб кетди. Туташхиа камин атрофига пайпоқларини ёйди, пайафзалини оловга яқинроқ жойга тираб қўйди.

— Ма, қарашвор!

Бола кийимга кўз ташлаб тагидаги курси билан орқага сурилди, чимирилганча каминга тикилди.

— Бу қанақаси? Меҳмонга шунақа муомала қил, деб ким ўргатган сенга?— деди Туташхиа ажабланиб.

Бу савол Гудунанинг ҳушини ўзига келтирди. У довдираб абрагнинг кўзига қаради: уларда ишончсизликни эмас, илиқ бир ҳарорат борлигини ҳис этди. Хавотир йўқолди, кўнглига хотиржамлик чўкиб енгил тортди. Ўзини босиб олгач, меҳмонни ўйлагандек очиқ чехра билан қаршилаш ўрнига юраги

тубига чўкиб ётган нафратнинг таъсирига берилиб, ҳаддан ташқари совуқ кутиб олганини, бу нарса Туташхиани сергаклантириб, хушёр қилиб қўйиши мумкинлигини сизди. Самимиятга жавобан бирданига тўнани тескари кийиб, ёмон кўришини яширмагани меҳмонга ғалати туюлиши мумкин, синчковлиги-ю, қувлиги билан ном чиқарган одам мезбоннинг муомаласидаги ясамаликни сезмай қолмасди. Бола бу ўйлардан қаттиқ ҳаяжонланиб, безовталанди, жим ўтиролмай ўзини у ёқдан-бу ёққа ташлади.

— Тинчингни бузиб қўйдим-а, Гуду? Чакмонимни қури-таману кетаман. Майдароқ қуруқ ўтин топиладими?.. Чакмонни қуритиш учун кўпроқ ўт ёқиш керак.

Этини сескантириб, бутун танасига ёйилган совуқдан боланинг елкалари силкиниб кетди.

— Шамоллаб қолмаганмисан? — деб сўради Туташ-хиа. — Ўтининг қаерда? Ўзим олиб кела қоламан.

— Шу ерда, қазноқда. Ҳовлига чиқилмайди. Ҳозир олиб келаман.

Туташхиа кийина бошлади.

— Сен ҳам менга ўхшаб ноябрда қавс юлдузлари остида туғилгансан, — деди абраг.

Гадуна Пертия оташкурак билан чўғларни титди-да, аста ўрнидан туриб, хонадан чиқди. Йўлақда бир лаҳза тўхтаб, қазноқнинг эшигини очди, латтага ўраб, ўтинлар орасида яшириб қўйган тўппончани олди. Юраги потирлаб, ҳаво етмай қолди, лекин тезда ўзини ўнглаб худди ота-боболаридек босиқ, қаъиятли бўлиб олди. Латтани бир четга улоқтириб, тепкини кўтарди, тўппончани қўйнига солгач, пайпаслаб майда ўтинларни танлай бошлади. Кучоғи тўлгач, атайлаб ташлаб юборди — негадир шовқин-сурон кўтаргиси келди.

Пастдаги товукхонада яна хўроз қичқирди. Унга қўшнинг хўрози жўр бўлди. Боланинг ҳар бир пайи таранглашди. «Ҳадемай тонг ёришади. У кун ёришгунча ўтирмайди».

У бир кучоқ ўтинни кўтариб олди. Дата Туташхиа кийиниб бўлган, белига камар тақаётган экан. Курсиларни оловга яқинроқ суриб, устига кигиз чакмонини ташлади.

Бола ўтинларни камин олдига қўйди, бир-иккита тарашани чўғнинг устига ташлади-да, эгилиб пуфлай бошлади.

— Қани, нари тур-чи. Ҳозир қанақа ёндириб юборишимни кўрасан, — абраг боланинг кифтига уриб қўйди.

Бола қаддини ростлаб жой бўшатди. Туташхиа курсини нари суриб, орқасида турган болага кулимсираб эгилди-да, хуштак чиқариб пуфлашга киришди. Гуду Пертия қўйнидан тўппончани олди-да, абрагнинг энсасига тираб туриб, тепкини босди.

Ўқ отилди. Бола яна тепкини кўтарди. Абраг пешонаси билан каминнинг тош деворига урилди, кафтини ерга тираганча туриб қолди. Бола яна мўлжал олди-ю, лекин отиб улгуролмади, Туташхиа ҳали қаддини ростламай туриб Гуду Пертианинг тўппончасини тортиб олди.

Улар бир-бирига тикилиб туришар, ораларидаги масофа уч қадамча эди. Беҳад ва беадад ҳайрат билан жон олгувчи оғрик Дата Туташхианинг юзини бужмайтириб юборди. Гуду Пертиа сергакланиб турарди. У фақат бир нарсани, қандай бўлмасин ўз ҳаётини сақлаб қолишни ўйларди. Унинг саросималаниб, таҳликага тушгани сезилмас, шафқат сўрашни умуман ҳаёлига ҳам келтирмасди.

— Нима қилиб қўйдинг... — деди Туташхиа ингрок аралаш. — Нима қилиб қўйдинг, Гудуна!

Бўйнига оқиб тушган илик абрагни жароҳатга қўлини босишга мажбур қилди. Оғрик кучайгандан кучайиб борарди. Туташхиа Гудунанинг тўппончасини белбоғига қистирди, рўмолни буклаб жароҳатга босди-да, сириб боғлади. Унинг қўллари титрарди. Дармони қуриб, курсига чўкди. Боланинг кўзи деворга суяб қўйилган милтиққа тушди, лекин уни ололмаслигига ақли етди — ўртада абраг бор эди.

— Бу ерда ўлишим мумкин эмас, — дея гўлдиради Дата Туташхиа.

Бола унинг нима деганини тушунолмади.

Абраг ўзини мажбур қилиб, бир амаллаб ўрнидан турди. Худди оғрикни босмоқчи бўлгандек икки чаккасини тутамлаб, ингради. То оғрик босилиб, бошининг айланиши ўтиб кетгунча кимирламади, каминга суяб қўйилган милтиғини олиб яна тек қотди.

— Ўйлаб топган нарсасини қара-я... У мени енгди, қўли баланд келди. — Тинкаси қуридими ёки хаёл олиб қочдими, яна жимиб қолди. — Бу ерга келганимни, мени отганингни онангга айтма. Уни аяшимиз керак.

Боладан садо чиқмади.

Дата Туташхиа остонага етганда тўхтади:

— Пул беришса олма. Қийналиб кетасан, пул адойти-тамом қилади... — У яна жим қолди. — Мен нима қилишим кераклигини яхши биламан... Жасадимни топишолмайди... Сен ҳам пул олмайсан!

Абраг қишлоқ йўлидан денгиз томонга қараб юрди.

Гуду Пертиа эшикка тикилганча қимир этмай турарди. Латта исидан хуши ўзига келди, ўтирилиб, лангиллаб ёнаётган оловни кўрди. Бирданига фикри тиниқлашиб, нима қилиши кераклиги аниқ аён бўлди. Дата Туташхиа кета туриб-

буюрған нарсаларнинг ҳаммасини майда-чуйдасигача бекаму кўст адо этиши лозимлигини англаб етди.

Бола кигиз чакмонни олиб, ерга отди-да, ёнаётган этагини тепкилаб ўчирди. Шу пайт ерга оқиб тушган қонга кўзи тушди. Дарров латта, бир челак сув олиб келди-да, артиб-суртди. Синчиклаб разм солиб, бирон жойда меҳмон келганининг белгиси йўқлигига ишонч ҳосил қилди. Чакмонни буклаб қўлтиғига қистирди, латта билан челакни кўтариб, ташқарига йўл олди. Қайтиб киргач, оловни титиб ўчирди, сўнг каравотга келиб ўтирди.

У яна ҳамма бўлган воқеани хаёлидан ўтказди, батафсил эслаб, тарозига солиб кўрди.

«Кечаси... қаёққа бориши мумкин?..»

Тўсатдан боланинг миясига Дата Туташхиа кимникига боришини қандай бўлмасин, албатта кўришим керак деган фикр келди. Ирғиб ўрнидан туриб, елкасига пальтосини ташлади-да, ташқарига отилди.

Кўчага чиққач, тўхтаб, атрофга қулоқ солди. На қадам товуши, на итларнинг ҳургани эшитилар, жон асари кўринмасди. У ўнг томонга югурди, ўттиз-қирқ қадам юргач, тўхтаб, орқасига қайтди. У қандайдир ғойибона куч таъсирида йўлни тўғри топаман, деган ишонч билан ўйлаб ўтирмай ўзини у ёқдан-бу ёққа урарди.

У жон-жаҳди билан югурар, ора-сира нафасини ростлаб олиш учун қадамни секинлатарди. Қоронғилик кўйнида адашиб-улоқиб юрган одамни илғаб олиш учун боланинг бутун жисми қулоққа, кўзга айланди.

Микор тепалигидан ошиб ўтди; йўл тўппа-тўғри қишлоққа олиб борарди. Йўлнинг ярмига етганда кимнингдир қораси кўринди.

Туташхиамикин?

Бола йўлдан четга чиқиб, буталарни оралаб юрди. Абраг оҳиста судралиб борарди, бола уни қувиб ўтиб, Микор кўприги остига яшириниб олишга қарор қилди. Лекин олдин бу одамнинг қаёққа кетаётганини билиши керак. Эҳтимол, абраг эмас, бошқа бировдир.

У дарё бўйига келгач, қирғоқ ёқалаб кўприкка яқинлашди... Судралиб келаётган одам ҳали олисда эди. Дарёнинг бу томонида, кўприкнинг яқинида темирчи Малакиа Никуанинг устахонаси бор эди. Темирчи устахонанинг ёнбошидаги уйда яшарди. Бола яшириниб турган жойидан чиқиб, устахонанинг орқа томонига ўтди-да, йўл бемалол кўриниб турадиган жойда туриб олди.

Йўловчи шошилмай, бўшашиб қадам ташларди. У тўхтаб,

дарахтларга суянар, яна оҳиста одимларди. Унинг Дата Туташхиа эканига шубҳа йўқ эди.

«Микорга бормоқчи,— деган фикр ўтди боланинг кўнглидан.— Кимникига кетяпти экан?..»

Дата Туташхиа устахонага бурилиб, Малакианинг деразасини тақиллатди.

Микорлик болаларнинг олдига кетаётганда устахона ёнидан ўтса, Малакиа Никуа ҳамиша чиқиб чўнтагига конфетми, котлетми, биронта тақинчоқми солиб қўйиши ёки янги кетмон совға қилиши уни доим ажаблантирарди.

От билан ҳўкизни албатта текинга тақалар, бегона одамлар борида эса ярим пулини оларди...

Дата Туташхиа яна тақиллатди. Ичкарида шарпа сезилиб, дераза очилди.

— Бу менман, Малакиа,— деди Туташхиа секингина.

— Ҳозир, ҳозир...

— Уйга киролмайман, вақтим йўқ, шошиб турибман...

Абраг дераза тагида, бола эса уйнинг орқасида деворга қапишиб турар, уларнинг орасидаги масофа атиги икки кадам эди.

— Нима бўлди, Дата, касалмисан? Овозинг бошқача...

— Жудаям чарчадим. Бандаргоҳда мени туркларнинг ов кемаси кутиб турибди. Самсунга кетяпман, у ёқда иш чиқиб қолди,— Туташхиа нафасини ростлаб олди.— Сендан илтимосим бор. Эрта-индин Мосе Жағалияга бориб учраш. Унга от бериб келганман. Ҳозир ноябрь. Декабрда Мушқи Зарандиа келади. Гулиа тўй қилади, Мушни албатта тўйга боради. Жағалиа отни тўйга олиб бориб, Мушнига берсин. Қолган гапларни у ярамасга тушунтирганман, нима дейишни ўзи билади.— Туташхиа инграб, бошини чангаллади.— Вайсашни яхши кўрадиганларга Туркияга кетганимни айт.

— Болаларимни ўртага қўйиб қасам ичаманки, сени ҳеч қаёққа кеткизмайман, Дата... Аҳволинга бир қарагин...

— Гапларим эсингда қолдим, Малакиа?.. Шамоллаб қолганман, э, падарига лаънат ҳаммасининг... Суякларим сирқираб, бошим ёрилгудек бўляпти... Майли, мен кетдим...

— Худойим тани-жонингни соғ қилсин!..— дея шивирлади темирчи.

Туташхиа йўлга тушиб, гандираклаганча кўприкка қадам қўйди.

Гуду Пертиа деворга ёпишган қўйи ундан кўз узмай тураверди. Дата Туташхиа кўприкдан ўтди. Агар шу топда орқасига ўгирилса, Гудуга кўзи тушарди — бола худди кафтдагидек кўриниб турарди. Бироқ у ҳеч қаёққа қарамай

тўғри бандаргоҳ томон кетиб борарди, кўп ўтмай бутунлай кўздан ғойиб бўлди.

«Малакиа амакининг ҳамма гапдан хабари бор экан!»
Бола яна бир оз тургач, изига қайтди.

Дата Туташхиа кемаларни боғлаб қўйиладиган жойдан ўтиб, соҳил бўйлаб чап томонга юрди. Баҳайбат қарағайлар қоплаган тошлоқ ярим орол бандаргоҳни денгиздан ажратиб турарди. Серкирра қояларнинг чўққисига тикка кетган сўқмоқ олиб чиқар, лекин чўққини забт этиш ҳар қандай соғлом одам учун ҳам мушкул эди.

Дата Туташхиа юқорига ўрлашдан аввал бир оз дам олиш учун ўтирди-ю, шу заҳоти хушини йўқотди. У кўзини очганда тонг ёришиб қолган, лекин қуёш ҳали жамолини кўрсатмаган эди. Туташхиа бор кучини тўплаб, қаддини ростлади, бироқ оғриқ зўрайган, боши айланиб, йиқилиб тушишига оз қолди. Чўққининг ярмига етганда кутилмаганда оёғи тойиб, чунонам ёмон йиқилдики, ўрнидан туришга чоғи келмади. Чўққининг энг юқорисигача судралиб чиқди.

Денгизга туртиб чиққан қоя четида қарағай қад ростлаб турарди. Туташхиа дарахт тағига етиб келгач, иланг-биланг буралиб кетган, йўғон томирлар орасига ўтириб, кўзларини юмди. Денгиз кутуриб, қояларга тўш урар, долғаланиб кўкка сапчиган сувнинг майда зарралари ҳолдан тойган абрагнинг юз-кўзига ҳам сачрарди.

Пастда, денгиз бўйидаги водийда қўйлар подаси ўтлаб юрарди. Чўпон қоя четидаги қарағай тағида ўтирган одамга ажабланиб боқди. У хуштак чалиб, қўл силкитди, лекин овози чўққига етиб бормади — Туташхиа ҳаддан ташқари юксакда ўтирарди.

Абраг то қуёш тоғ ортидан кўтарилгунча қараб турди, кейин бошига тангиган рўмолни ечиб, белига боғлади-да, унинг орасига иложи борича кўпроқ тош тикишга ҳаракат қилди. Кейин ички кийимининг тугмасини ечиб, қўйнига, шимининг иккала почасига тош тўлдирди. Бунча юк босган жасад сув бетига қалқиб чиқиши мумкин эмасди. Бу ишларни тугатгач у милтигини олиб, денгизга отди, кетидан икки маузер билан Гудунинг тўшпоначаси, ханжар билан оғар пичоғи ҳам улоқтирилди. У қоянинг энг четига эмаклаб келди-да, ер бағирлаганча худди яқинлашиб келаётган ўлим шарпасига қулоқ тутаётгандек қотиб турди. Энди хушини йўқотса, бас, танаси шувуллаб пастга тушиб кетади.

Бир неча лаҳза шуури ойдинлашиб аёллар монастирининг бошлиғи Ефимиянинг: «Бўтам, ёниб тугаган шамнинг эриган мўми ҳам ўзича чиройли кўринади, бироқ ожизгина липиллаб, зулматни ёритиб турган нур унга бўлакча жозиба

бахш этади», деган гаплари ёдига тушди. Туташхиа тўсатдан ёдига тушиб, хаёл кўкини алвоний нурга чулғаб сўнган хотиралардан маҳзун кулимсиради. Баданига сўнгги бор титроқ югурди, танаси ҳолсизланиб, увиша бошлади ва охишта сирпаниб қоядан учиб кетди.

Абрагнинг ўлимини қонуний исботлаш билан генерал Суходольскийнинг ўзи шуғулланди-ю, бироқ кутилган натижага эришолмади. Гудуна Пертианинг гувоҳлик беришича Туташхиа фақат яраланган, холос, лекин бу нарсани бошқалар тасдиқламагани учун шубҳали туюлди.

Чўпон қишлоққа келиб, қоя тепасига кўтарилган қурол-яроқли бир одамнинг денгизга тушиб кетганини гапириб берди. Эртасига қишлоқ оқсоқоли чўпон билан воқеа юз берган жойга борди, аммо ўшанда ҳам, кейин ҳам айтилган гапни тасдиқловчи бирон-бир нишона топилмади. Қолаверса, чўпоннинг эси пастроқ эди, шунинг учун ҳамқишлоқлари унинг гапига ишонишмади, ҳукумат идораларига ҳам хабар қилишмади, тергов ҳам унинг гапларини ишончсиз деб топди.

Туташхианинг жасади билан у сувга ташлаб юборган нарсаларни топиш учун Ботумидан ғоввослар олиб келинди, бироқ денгизнинг бу жойи ҳаддан ташқари чуқур бўлганидан улар сув тагигача тушишолмади, турган гапки, ҳеч нарса топишолмади ҳам.

Бундан ташқари Дата Туташхиани охириги марта кўрган темирчи ҳам, уларнинг гапини эшитган Гуду Пертиа ҳам абраг Туркиянинг ов кемасида Самсунга ўтиб кетганини бир овоздан тасдиқлашди. Ўша кечаси чиндан ҳам бандаргоҳдан ов кемаси йўлга чиққан, бироқ Дата унга етиб келиши мумкинлиги кишида шубҳа уйғотарди. Шундай қилиб, тергов ишлари боши берк кўчага кириб қолди. Уни яқунлаб, бир хулосага келиш мумкин эмасди.

Бу камдан-кам учрайдиган ҳол: ўлим юз берганига ҳаммамин, лекин уни қонуний йўл билан исботлашнинг иложи йўқ, сабаби, қонун юз бериши керак деб ҳисоблаган нарсаларга сира мос келмасди. Дата Туташхианинг дўсту душманлари ҳам унинг тириклигига, яна дабдурустдан пайдо бўлиб қолишига ишонишарди. Бу ишончни тасдиқлайдиган ғаройиб бир воқеа рўй берди. Бир куни ярим кечаси соат учда Гуду Пертианинг кўнглида Дата Туташхиани ўлдириш керак, деган фикр уйғотиб, пировардида уни қатъий қарорга келтирган ўқитувчи Биктор Самушианинг деразасини биров қаттиқ тақиллатибди. «Кимсан, бемаҳалда сенга нима керак?» деб сўрабди кўрқиб кетган Самушиа уйкусираб. «Мен — Туташхиаман, кўтир ит», дебди бемаҳалда келган

одам секингина. Биктор Самушиа шу заҳотиёқ юраги ёрилиб ўлибди.

Ўзим эсам Дата Туташхиа чўпон айтганидек иш тутганига шубҳаланмайман.

Дата Туташхиа ҳақидаги бу гапни Мушни Зарандиага дарҳол маълум қилинди... бироқ у Гуржистонга келишга унча ошиқмади. Фақат декабрнинг охирларида Дата Туташхиага қўйилган қопқонлардан бири ёпилиши керак бўлган пайтдагина ташриф буюрди. Мушни Зарандиа расман яқин дўсти Семён Гулианинг тўйига келганини таъкидлаб айтди.

Тифлисга етиб келгач, полковник Дата Туташхианинг ишига дахлдор хизматчиларни тўплаб, ҳамманинг фикрини эшитди, лекин биронтасига ҳам савол бермади. У бир нуқтага тикилганча маъюс ўтирар, икки соат бадалида бирон кимсанинг кўзига тик қарамади. Кутаисига бориб, қамокдан Иалканидзени олиб келишни буюрди ва у билан узоқ гаплашди. Иалканидзегга қарши қўзғатилган иш билан танишиб чиққач, уни тўхтатиб, маҳбусни қўйиб юборишни буюрди, шундан кейингина Семён Гулианикига йўл олди.

Тўйнинг иккинчи кuni бир кимса Гулианинг ҳовлисига ҳаддан ташқари чиройли бир отни етаклаб кирди ҳамда бу Дата Туташхианинг совғаси эканини айтди.

Полковник афсус-надомат билан, абраг адашибди, совға унга тегишли эмас, деди. Отни полиция олиб кетди.

Бир неча кундан кейин полковник икки казак ҳамда бир йўлбошловчи билан Дата Туташхиа ўзини сувга ташлаган деб таҳмин қилинган жойини бориб кўргани отланди.

Маълумки, жиноят юз берган жой жиноятчини худди оҳанрабодек ўзига тортади, эртами-кечми у мана шу ерга келади. Бундай сирли ҳодисага Швейцариянинг Альп тоғларида дуч келганман. Меҳмонхонанинг менга кўшни хонасида кекса инглиз инженери яшарди. У ҳавонинг ёмонлигидан йўлга чиқолмади ва иккаламиз танишиб қолдик. Маълум бўлишича саксонга кирган инженер тоғлар орасидаги деярли ҳеч ким фойдаланмайдиган кўприкни бориб кўрмоқчи экан. Мен унинг ёшига тўғри келмайдиган саёҳатнинг асл моҳиятига ақлим бовар қилмай сабабини сўрадим.

— Ўз ижодим даъват этди, — деди мўйсафид кулимсираб. — Менинг кўприкларимнинг ичидаги энг оқилона қурилгани мана шу.

Назаримда, тўсатдан Мушни Зарандианинг кўнглида туғилган истак ҳам мана шундай сирли оҳанраболик хусусиятидан келиб чиққан. Полковник казакларни пастда қолдириб, йўл бошловчи билан пиёда юқорига кўтарилди. Чў-

пон кўрган-кечирганини яна батафсил такрорлади, Дата Туташхианинг жасади сувга тушиб кетган жойни кўрсатди. Мушни Зарандиа қоя четида ўйга чўмиб турди-да, бурилиб, пастга тушиб кетди.

Барча рухий ва жисмоний хасталиқларига сабаб бўлмиш оғир тушқун кайфият охир-оқибат Мушнини лаҳатга тикди. Менга маълум бўлишича бундай дилгирлик ҳозиргина ҳикоя қилинган Гуржистон сафаридан кейин бошланган. Ўзини далил-исботсиз хулоса чиқара оладиган одам қилиб кўрсатмоқчи эмасман, лекин ўз фикримни айтиб ўтмай иложим йўқ: шак-шубҳасиз улкан қобилиятга эга бу одам учун Дата Туташхиа имкониятларини намойиш этиш мезони эди. Агар ҳар қандай фаол кимсанинг яшаши ҳамда ўзлигини намоён этиши учун ибрат оладиган мукамалликнинг мумтоз намунаси бўлиши керак бўлса, Мушни Зарандиа учун одам боласининг мана шундай мукамал тимсоли Дата Туташхиа эди. Табиийки, унинг ўлиmidан кейин Мушни Зарандианинг бу дунёда юришига эҳтиёж қолмади.

Агар яна бир нарсани эслатиб ўтмасам бу хотираларни тугал, деб ҳисоблашим қийин. Ишончим комилки, кўпинча никоҳсиз туғилган болалар ғайратли, фаол, уздабурро одам бўлиб етишади. Инсоният тарихида ҳам, бизнинг ҳаётимизда ҳам буни тасдиқловчи мисолларни истаганча келтириш мумкин. Ўқитувчиларининг гапига қараганда Гуду Пертиа ўткир зеҳн ҳамда катта қобилиятга эга экан. Болалигидаёқ бошига оғир мусибат тушди, рухий жароҳат етказган бу фожеа уни чиниктирди ҳам. Мен доим тақдир Гуду Пертиани келгусида улкан ҳодисаларга ҳозирлаяпти, деб ўйлардим. Айтиб берган воқеаларимдан кейин ҳаддан ташқари шиддатли давр бошланди, ижтимоий зиддиятлар фoш этилгач, истеъдодли, серғайрат одамлар учун ўз қобилиятларини намойиш этиб, ном чиқариш имкони туғилди. Истеъфoга чиққанимга кўп бўлди-ю, ҳалигача Гуржистонда яшайман, воқеалар қандай ривожланиши ҳамда тақдир тақозосини муттасил кузатиб бораман. Гуду Пертианинг номини бирон жойда учратганим йўқ. Яқинда хонаси келиб қолди, ҳамюртидан Бечуни Пертиа билан ўглини сўраб-суриштирдим. У она-бола аллақачон кўчиб кетишганини, ҳеч ким билан борди-келди қилишмаслигини, улар тўғрисида ҳеч ким, ҳеч нарса билмаслигини айтди.

Литературно-художественное издание

*Библиотека дружбы
Проза народов СССР*

Чабуа Амирэджиби

ДАТА ТУТАШИА

Роман

Художник А. Пономарёв

Ташкент, издательство литературы и искусства им. Гафура Гуляма

На узбекском языке

Адабий-бадий нашр

Чабуа Амирэджиби

ДАТА ТУТАШИА

Роман

Редактор *Н. Жўраева*

Расмлар редактори *А. Киова*

Техн. редактор *Т. Смирнова*

Корректор *С. Тоҳирова*

ИБ №3813

Босмахонага берилди 06.04.88. Босишга рухсат этилди 15.07.88. Формати 84×108¹/₃₂.
Босмахона қоғози № 2 Тип Таймс гарнитураси. Юқори босма. Шартли босма л. 37,80.
Шартли кр.— оттиск 38.4. Нашр. л. 43,13. Тиражи 60000. Заказ № 1123. Баҳоси 2 с. 70 т.
Шартнома № 169—87. Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129. Тошкент,
Навоний кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети «Матбуот»
полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош корхонаси. Тошкент—700129. Навоний
кўчаси, 30.